

સુદર્શન.

ગોપીકૃષ્ણ આનંદકેન્દ્રે આયુષ્યસાધકમ્,
જે. મ. ડી. જી. એલ. એલ. બી.
આપવાસલ નવુબાર દિવસી.

તપ્તી—

(ધર્મ, શૃદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગવતમ્

૨૦૬૯-૨૦૭૦ પૂર્વે રૂપાંગ લે.

૧. અંક (૧)

(માસિક.)

[આક્ટોબર ૧૯૦૫.]

ભજન.

(મહેલું)

અસખ નામની ધુની જગાવો ખ્યાસ,
અસખ નામની ધુની.....૨.....૭.
ધુણી ધખાવી ખૂબ તાપી લિયો પછી,
શિતળતા રૂઢે વ્યાપી.....૨.....૭.

ગગન ઘણે દૂર ફેરજ વસે પથ,
ગરમી થકી ધૂન ગગતું.....૨.....૭.
તેપી અસીમ દૂર વસે કાલ પથ,
પાત વિષે નહ મળતું.....૨.....૭.

પરથમ પહેલાં હતું કાણુ લાડ,
અગમ બુદ્ધિ લે નણી.....૨.....૭.
અધોગતિએ કાંઈ ઉતરી નવાઈ નાઈ,
એજ દશા નદલાણી.....૨.....૭.

ધણા કાળની જુની જાળખ ઝેમ,
આજ ગમી સો જુલી.....૨.....૭.
ભેજૂત સરપથા હવે હકી ગમ,
ગાન-ગમી સો ડુલી.....૨.....૭.

હેતુ તાબવામાં આવેલા હોય છે તથા તેથી તેના જીવન અને ચારિ ઉપર શુભકારક અસર થાય છે

ધર્મને એક કલારૂપે, ઉચ્ચતમ કલારૂપે વર્ણવવામાં આવે છે, કારણ કે આમાં મનુષ્ય ઉત્તમાત્મ રૂપે કદપી શકે તેવી રીતે કલાની શરતોને સંતોષવામાં આવે છે

ધર્મ, એક બળતી બટ્ટી સમાન છે જેમાં માનવ અતઃકરણનો કચરો બળતો સાદ્ થાય છે

સ્વામિ વિવેકાનંદના કહેવા પ્રમાણે ધર્મ એ વાતચિત રૂપ નથી, પણ સંપ્રદાય રૂપ નથી, તેમજ વાદવિવાદરૂપ નથી, પરંતુ અનુભવ રૂપ છે ધર્મ, એ થવા અને હોવા રૂપ છે સાબળાવા અથવા સ્વીકારવા રૂપ નથી તે એક બુદ્ધિના સ્વીકાર રૂપે નથી, પરંતુ પૌરાણી સમગ્રપ્રકૃતિ તેના સ્વરૂપમાં બદલાઈ જવા રૂપ છે

આ થવા અને હોવાનેજ “ધર્મ” કહેવામાં આવે છે અધમદશામાં પડેલા જ્ઞતાને મદદ કરવી, અધમ સ્થિતિએ ગએલા જીવને ઉચ્ચતામાં લાવવો, માનવજાતના બધા માટે પોતાના જીવનનો પણ ભોગ આપવો, એ ધર્મ છે,—આવો મનુષ્ય કાઈ પણ દિવસ પ્રાર્થનાની એક લીટી પણ ન બોલ્યો હોય તોપણ કદાચ દરકત નથી આર્થી વિરૂદ્ધ રીતે, માનવ દુખોની દરકાર પણ કર્યા વિના નામ, વૈભવ અને પૈસા પાછળ મગ્યા રહેતો, આ વાતનો દાવો કરવો, અન્યના ભોગે પણ આ અને સર્વ માટે ગાદા થવું, એ અધર્મ છે, આવા મનુષ્ય ગમે તો આખી દુનિયાના યાત્રીનો મૂખ પાઠ કરે અને પૂજના સ્થાનેમાં દરેકજ બટકે તોપણ તેનો કદાચ દિસાગ નથી ટુંકામાં આંતરદિવ્યતાના બિંદુ પ્રદર્શનમાં જ સમગ્ર ધર્મનો સમાવેશ થાય છે

ધર્મનું ઉચ્ચ અને સત્ય કર્તવ્ય, જીવનની વિવિધરીતિયો બતાવવાનું તથા દિવ્ય દૃષ્ટિ કેળવવામાં આવશ્યક ચેતનશાસ્ત્રપ્રિયક ગતિયો બતાવવાનું છે કે જેથી તત્વશાસ્ત્રના સમાવેશ થતા સત્યતા અરુ યોગાયજ્ઞાનો જાતિ અનુભવ થઈ શકે અથવા આત્માનુભવ થઈ શકે

ધર્મ, માનવને જીવનની ઉચ્ચતા સમજાવવાનો દાવો કરે છે, જીવનના હેતુઓ તથા તેને કૃતમ પ્રકારે થી રીતે ગળી શકાય, એ વાત અમજવામાં તે તેને સમર્થ બનાવે છે માનવના આંતરજીવનમાં તેનાથી દરકાર થાય છે, જેથી ઉચ્ચજીવન તથા તેનામાં વસતા સર્વસ્થાપકચૈતન્યનો તે અનુભવ કરી શકે છે અતે તે ઉપદેશો છે કે, દરેક મનુષ્ય અથવા સ્ત્રીને નિશ્ચિત હેતુ હોવો જોઈએ તથા તેને તાલજમાનુસાર પૂરો પાડવો જોઈએ, અને સામાન્ય કાયદેગિતામાં તથા માનવ જાતની રીવાજો સમગ્ર જીવન તથા બેસતું થઈ પડે એમ થવું જોઈએ

આપણા વેદાન્તનું એમ કહેવું છે કે, આપણા અંતઃકરણની સામાન્ય ભૂમિકાઓમાં માનવના આધ્યાત્મિકપુરુષનો તે છે તેવી રીતનો અનુભવ કદાપિ થતો નથી. કારણ કે મનુષ્ય અવિદ્યામાં ડૂબેલા છે અને તે યથાર્થ રીતે શું છે, તે જાણતો નથી તે કારણે છે કે, જે પોતાના સ્પૃશકાણ—શરીર, કરતાં કેઈ પણ વિશેષ નથી. તેને યથાર્થપુરુષનું જીસક્રસ જાન હોતું નથી. આવા મનુષ્યને અનુભવ થવો, અશક્ય છે.

માટે આ સંસારમાં પોતાનું કાર્ય પુરૂ કરવા માટે દરેક પુરુષ અને સ્ત્રીએ સત્ય રીતે ધાર્મિક થવું જોઈએ, અને ધાર્મિકજીવનનો માત્ર શ્રોધ અને વાદવિવાદ ન કરતાં તે પ્રમાણે જીવન ગળાવું જોઈએ તથા અનુભવ થવો જોઈએ; માટે, આત્માને જોળખવો, એ આ નાણું હૃદયમાં હૃદય કર્તવ્ય છે. આ આપણો અતિમ ઉદ્દેશ છે અને માત્ર આત્મનુભવદારાજ 'કોઈ પણ મનુષ્ય આ પદાર્થોના અનતવિશ્વનો યથાર્થ રીતે અનુભવ કરી શકે છે પોતાની દિવ્યપ્રકૃતિના જ્ઞાનવાળા થવું, એનેજ આત્માનુભવ કહે છે, અને આંતરની દિવ્યપ્રકૃતિને વ્યક્તિવિષયક જીવાત્મા અથવા આત્મા કહેવામાં આવે છે.

જ્યારે જીસસ પોતાની દિવ્ય પ્રકૃતિના જ્ઞાનવાળા થશે ત્યારે કહ્યું "હું અને મારા પિતા એક છીએ."

જ્યારે હિંદુને અનુભવ થાય છે ત્યારે કહે છે, "અહંબ્રહ્માસમિ ।" અને સુફીને અનુભવ થતાં કહે છે, "હું તે તે હું."

આ સિદ્ધાંતોમાં એક જ વિચાર આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે. એકનો વિચાર, અને તે એક જ અતિમતત્ત્વ રૂપે છે જેને ઈશ્વર, બ્રહ્મન્, અદ્વાઈત, જેહોવા' ઇત્યાદિ નમોથી વ્યવહારમાં આવે છે.

વેદાન્તતત્ત્વશાસ્ત્રના અદ્વૈતવાદ પ્રમાણે અદ્વૈતિય એકજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તે એક તે બ્રહ્મન્ છે, અને સર્વ ઉપનિષદોનો પ્રધાન વિચાર એ છે કે બ્રહ્મન્ એજ આત્મન્ છે અને તેઓ પર્થાય સમરો છે. પરંતુ એક ભેદ જ્ઞેવામાં આવે છે ત્યારે બ્રહ્મન્ વિશ્વમાં અનુભવાતા તાવચાત્ર વિષયક એક તત્ત્વરૂપે છે, અને આત્મન્, વ્યક્તિ વિષયક જીવાત્મામાં અનુભવ થતો તેનો તેજ છે. અન્ય રીતે કહેવા માગીએ તો, જ્યારે જીવ જહાંડમાં દેખાય છે ત્યારે, પરબ્રહ્મન્, ઈશ્વર, ઇત્યાદિ કહેવાય છે, અને તેનો તેજ જ્યારે આ નાના વિશ્વરૂપ માનવ શરીરમાં દેખાય છે ત્યારે જીવાત્મા અથવા આત્મા કહેવાય છે.

આત્માનો અનુભવ શી રીતે કરવો એ અન્ય પ્રશ્ન છે. સર્વમાન્ય ગણાવાનો કાવો કરતા કોઈ પણ ધર્મમાં સત્યનો અનુભવ કરવાની માત્ર એકજ રીતિ હોતી નથી. સર્વેથી સહૃદયી, અનુભવી શકીય એવી વિધિઓનો તેમાં સમાવેશ થવો જોઈએ, અને માનવપ્રકૃતિની જેટલી વિચિત્રતાઓ હોય છે તેટલી તે હોવી જોઈએ.

આ બાબતમાં વેદાન્ત વધારે આનુભવિક તથા અન્ય ધર્મો કરતાં આગળ પડતું છે. તેના યોગો અથવા વિધિઓ અનેક છે, અને તે તેના અભ્યાસીઓને ગમે તે ક્રમે ક્રમે અથવા સંબંધિતકે એમ હોય ત્યાં એકદમ પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાને અનુભવ કરાવે છે.

સર્વ દેશોનાં અને સંમયોનાં મનુષ્યોને પોતપોતાનું સ્થાન અને ઉદ્દેશ હોય છે, તેઓ ગમે તે એક જન્મમાં અથવા અનેક જન્મોમાં તેમના ઉદ્દેશો મેળવવાને નિર્માણકા હોય છે પરંતુ અનુભવ વિના કોઈ પણ અંતિમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી.

વેદાન્તે દર્શાવેલા વિવિધ યોગો અથવા વિધિઓ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) કર્મયોગ, અથવા શુભ કાર્યોદ્ધારા અનુભવપ્રાપ્તિ.

(૨) ભક્તિયોગ, અથવા ભક્તિદ્વારા અનુભવપ્રાપ્તિ.

(૩) રાજયોગ, અથવા ધ્યાનદ્વારા અનુભવપ્રાપ્તિ.

(૪) જ્ઞાનયોગ, અથવા જ્ઞાનદ્વારા અનુભવપ્રાપ્તિ.

આ સર્વમાંથી ભક્તિયોગનો આધાર પ્રેમના તત્વ ઉપર છે અને પરમેશ્વરને પામવાને તે ધર્મજ્ઞ સાદૃશ્ય છે.

વેદાન્તના મહાન્ ઉન્નતિસ્થાનમાંથી પોતાના વિચારોનો મગ્ન કરતાં, હિંદુસ્થાનના વિરિધ પથો વિના ‘મહમદીય’ અને ‘ક્રિશ્ચિયન’ ધર્મોએ પણ ધણે ભાગે પ્રેમના વાદ ઉપરજ પોતાના ધર્મોની સ્થાપના કરી છે.

આપણી દુનિયાની વસતીના ૩ ભાગ કરતાં પણ વધારે અનુયાયીઓવાળા યુદ્ધધર્મ તથા નાસ્તિકતા તરફ વલણ રાખના જૈનધર્મે પણ માનવિ ઉપર આવી પડતા દુઃખના વમળમાંથી પ્રેમની ઉચ્ચ રિપતિ તરફ દોરતી અસરદ્વારા તેના છૂટકારો શોધ્યો છે. ક્ષાન્તિક મનુષ્યના ઉન્નતિક્રમમાં પ્રેમ એ એક અગત્યની વાત છે અને જરા પણ સંશય વિના સત્યના જ્ઞાસુનો તે ધર્મોજ્ઞ ઉપયોગી ભોમરો છે. જો કે આત્માનુભવ મેળવવાના અન્ય વિધિઓ છે તે પણ આ પ્રમાણે માત્ર પ્રેમદ્વારા જન્મમરણનો અંત અથવા મોક્ષ અનુભવી શકાય. આ ઉપરથી આપણે સાદૃશ્ય રીતે પ્રેમની પ્રકૃતિ, તેના ઉદ્દેશ તથા તેના દ્વારા શી મીને આત્માનુભવ કરવો, એ વાતના વિચાર ઉપર આવીએ છીએ.

પ્રેમ, રાગ, અને તેનાથી ક્ષિત થતી સ્વાત્મ-ભોગની પ્રેરણાઓ અધમ પ્રાણિઓમાં તેમજ મનુષ્યોમાં મળી આવે છે, પરંતુ માત્ર મનુષ્યનાજ તેથી ઉચ્ચ શક્તિ પામેલી

જોનાં આવે છે. બ્યારે પ્રેમનો પ્રદેશ સંકુચિત તથા હદવાળો હોય છે ત્યારે તે સ્વાર્થ અને છે પરંતુ બ્યારે તે સંપૂર્ણ રીતે વિસ્તાર પામેલો હોય છે ત્યારે તે સ્વાર્થથી રહિત થાય છે.

દરેક મનુષ્ય પોતાની પત્ની અને છોકરાંને ઝાલે છે. તે તેમને માટે પોતાના સુખનો ભોગ આપે છે, તે શા માટે ? તેને માલુમ નથી તો પણ તેમનામાં દિવ્ય અંશનો સમાવેશ થાય છે. યથાર્થ પ્રેમ એ સદ્ગુણ પક્ષની એક ભાવનારૂપે છે તે તો એકપના પ્રદર્શનનેજ સુખે છે. પ્રેમના પદાર્થ અને પોતાની જાન વચ્ચેના ભેદના સ્વાભાવિક વિસ્મરણના એક પ્રકારરૂપ તે છે તેને હદનું જ્ઞાન હોતું નથી. પોતાના પક્ષમાં દરેક જીવતા પ્રાણીનો સમાવેશ કરતી તથા દરેક પદાર્થમાં સમગ્ર વિશ્વને પ્રકાશતા પ્રકાશ જોતી, માનવ હૃદયની તે એક અદ્ભુત પ્રાપ્તિ છે તેનો પ્રારબ્ધ ભેદના ગંધર્વી થાય છે, તથા તેનો અંત લાવવામાં તે પ્રકાશી નિકળે છે માટે પ્રેમનો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ઉદ્દેશ મનુષ્યને તેનો ભેદનો ગંધ જુલાનવાનો તથા સર્વવ્યાપક યથાર્થતા કે જે આપણા વેદાન્તતત્ત્વશાસ્ત્રાનુસાર સત્-ચિત્-આનંદરૂપ છે, તેની સાથે અભેદ પમાડવાનો છે.

આ સત્, ચિત્, આનંદ, સંપૂર્ણ છે, આપેક્ષિક નથી. આ સંપૂર્ણ સત્ સર્વ ચિત્, અને સંપૂર્ણ આનંદ, એ આત્માના શુદ્ધો નથી પરંતુ તેનું પોતાનું તત્ત્વજ છે. તેમના અને આત્મા વચ્ચે, ખીલકુલ ભેદ નથી અને તે ત્રણે એકરૂપજ છે. આપણે એકના એક આત્માનેજ ત્રણ સ્વરૂપોમાં જોઈએ છીએ.

પ્રદર્શનની સાથેજ હદ બધાય છે. સંપૂર્ણ સત્, પ્રદર્શિત થતાં, વિશ્વવ્યાપક આકાશ ધરાકાશ, મહામાય ઈસ દિમાં વહેવાઈ જાય છે તેમ, ખનિગજીવન, વનસ્પતિજીવન પ્રાણિજીવન, અને માનવજીવનના નામેથી વ્યવહારાય છે. સંપૂર્ણ ચિત્તને, આવિર્ભાવ પામતાં, આંતર જ્ઞાન, તર્ક, પ્રેરણાનાં નામેથી વ્યવહારવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે સંપૂર્ણ આનંદને, આવિર્ભાવ પામતાં પ્રેમના નામેથી વ્યવહારવામાં આવે છે.

આવિર્ભાવ થતાં આ ત્રણ સ્વરૂપોમાંનાં દરેક જે સાધનદ્વારા તે આવિર્ભાવ પામતું હોય છે તેનુસાર ભેદ પામે છે.

એ ત્રણેના મિશ્રિતસ્વરૂપનો મહાનમાં મહાન આવિર્ભાવ મનુષ્ય છે. તેનું સત્ (અસ્તિત્વ) સંપૂર્ણ છે પરંતુ તે જાણવાની તેને દરકાર નથી તેનુચિત (જ્ઞાન) સંપૂર્ણ છે, પરંતુ તે તેને પ્રદર્શિત કરતો નથી. તેનો આનંદ (પ્રેમ) સંપૂર્ણ છે, પરંતુ તેણે જ તેને સંકુચિત કરી નાખ્યો છે તથા તેની હદ બાંધી દીધી છે.

આ ત્રણ સ્વરૂપોમાંનું જીવનું, સંપૂર્ણ આનંદ, એ આપણા જીવનને નિયમતી શક્તિ છે, અને માત્ર આનંદ અપવા સહ પ્રેમદ્વારાજ અનુભવ સંભવિ શકે છે.

યથાર્થે અનુભવ માટે, યથાર્થતાની ઝાંખી માટે, આંતર ચેતનની નમ્રતિનીજરૂર છે.

“ હવે હું સમજ્યો છું કે તે તેજ છે કે જે આ સર્વ સ્વરૂપે વિનંત પામ્યો છે.” એવું એક મનુષ્યના કહેવાથી કંઈ વળવાનું નથી. માત્ર ક્યનજ મનુષ્ય નથી. પેતાને સ્તરીર છે, એ વાતનું પણ વિસ્મરણ યવાની જરૂર છે તેણે તો સમગ્ર વિશ્વને ઇશ્વરરૂપે જોતું જોઈએ, તથા તેવે પ્રકારે પૂર્ણતું જોઈએ. એ પ્રકાશમાં, જ્યાં દુનિયા માટેના સર્વ સમનો તેણે સાગ કરવો જોઈએ. આંતરઆત્મા જમન, ધ્યક્ષા મદન, જીવાત્માઓ તેજ છે કે જેઓ, તેમના શોહીતા તરસ્યા કદામાંકદા શત્રુઓ પ્રતિ પણ હમેશાં ક્ષમાવાળા, માયાળુ, તથા, દયાવાળા હોય છે, તથા અન્યના દુઃખી દેખાવથી દયાનાં અશુભાણવાને હમેશાં તૈયાર હોય છે, અને જો જાને જલવાન હોય છે તો તેમન અચાત્ર માટે પોતાથી જનનું કરવાને ન્યૂકતા નથી હુંકામાં દુનિયામાં રહેતું અને આયે સાયેજ તેના પારના પણ યવું, એજ ઇશ્વરને અનુભવવા સમાન છે.

સમાન દિશામાં કાર્ય કરતી માણસનામાં જે શક્તિયો છે. એક “ અહ ” અને અન્ય “ નાહ ” કહે છે. પ્રથમને સ્વર્થ અને અર્થને સાગ કહેવાય છે. પ્રથમ - લે છે અન્ય આપે છે. પ્રથમ ધીકારે છે અન્ય પ્રેમ દર્શાવે છે. પ્રેમ દર્શાવવા કરતાં ધીકારવાનું કાર્ય ઘણું સહેલું છે.

ધીકારને ધીકારથી જીતી શકાનો નથી. તેતો માત્ર પ્રેમથીજ પરાજય પામે છે. માટે આપણે વિશ્વને પ્રેમદષ્ટિથી અવલોકવું જોઈએ, અને તે દષ્ટિ જલમુધી સહજવી જોઈએ પછીથી સકલ વિશ્વ શ્રેષ્ઠસ્વરૂપ પારણ કરશે. માત્ર પછીથીજ આપણે પારમાર્થિક જીવનને અવલોકતા તથા જીવને અનુભવતા ચર્ચીએ, છીએ.

આત્મસમર્પણ કરતાં પતંગીયોની પેટ આપણે આપણી જનંતને પ્રેમમાં બાળી નાખવી જોઈએ. પ્રેમ તો સર્વના પ્રતિ સમાન રીતે પ્રવર્તે છે, પિતા, માતા, બાળા, પુત્રના જેવા બંધનકારક સંબંધોની પણ દરકાર કરવો નથી. કેટલાક ગોંડા યંત્ર જતા અને સર્વસ્વનો પિતા, માતા, ભગિની, ભાતા, નામ, કીર્તિ ‘પ્રેમ’, આત્મીય સુખોનો એક પ્રેમ સ્થાન માટે ભોગ આપતા સર્વના જોવામાં આવે છે; ઘણી વારતો પ્રેમાત્મદના સૌંદર્યની પરવા પણ કરવામાં આવતી નથી.

શુદ્ધહૃદયોનાં મનુષ્યો ચામડી બાથના બાહ્ય સ્વરૂપમાં પોતાના હૃદયને આકર્ષવા દેતા નથી, દિવ્ય ઐક્યની વિવિધ અનેકતાઓ પાંછળ તે જુએ છે, માત્ર વિચારથી જ નહિ, પરંતુ એ અનેકતાઓને જોવાય છે તેના કરતાં વિશેષ અવલોકન પૂર્વક વિશ્લાઘણ મટે આપણે અનેકતામાં એકતાને, બેદમાં અમેદને શોધવો જોઈએ. અન્ય મનુષ્યોનો મેળાપ થતાં તેમના મટે આપણને પ્રેમ દેખોજ જોઈએ. તેમની સાથે અભેદમાત્ર અનુભવો જોઈએ આ પ્રમાણે વર્તતાં આપણે ઇશ્વર માટે પ્રેમ રાખતાં છીએ, તથા

તેની આંખી પાંખીશું. આ પ્રકારે પ્રધાનભવ થવા પછી બંધનમાંથી છુટાય છે. સમાપ્તિમાં સ્વામિ, વિવેકાનેદના સાપ્તમાથી એક પ્રેરણા ઉતારવાની રમ્મ સમય ને ક્ષણે અમુક મનુષ્ય, દરેક માનવ શરીરરૂપી મંદિરમાં બેઠેલા પ્રભુને અનુભવ થાય, ને ક્ષણે તે દરેક માનવ પ્રાણિ સમિપ પૂન્યભાવથી હોમો રહે છે તથા પ્રભુને અનુભવે છે, ને ક્ષણે આવી સાંઘણી વૃત્તિનો તેનામાં ઉદય થાય છે, તેજ ક્ષણે તે બંધનમાંથી છુટી થાય છે. સર્વનો વિલય થાય છે. અને તે સ્વતંત્ર થાય છે.

ઉપતત્રી.

શ્રી જોતમેષુદ્ધ.

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧૧ થી.)

(મહેલું)

અનુસાર રામની પાસેથી નીકળી છું. મોક્ષમાર્ગપ્રાપ્તિ અર્થે વૈષ્ણવ-વૈશાલી નગરી પ્રત્યે નહિ સાંખ્યમતાનુચયી અરાડ મુનિના પ્રત્યે; જરા, મરણ, મુનિ દર્શન. અને રોગથી કેવી રીતે મુક્ત થવામાં? એ વિષે પ્રશ્ન કરતાં તેમણે ને ઉપદેશ કર્યો તેથી તેના મનનું સમોધાન નહિ થવાથી, તે સાંધી નીકળી અધિક જાણવાની પ્રવૃત્તિથી ઉદ્વેગ મુનિના આશ્રમ તરફ ગયો. મુનિ પાસે તેણે એવું પ્રશ્ન કર્યું, કે “સંગ, અને સંગી સમ્યક્થી હોય ધ્યાનમાં લાવી મનુષ્યે હ્રદય એવી ને નામ રૂપ સ્થિતિ કેમ સમ્પાદન કરી લેવી?” ઉદ્વેગ મુનિએ આ વિષે પુષ્કળ સક્ષમ બેદ જણાવ્યા છતાં પણ તેનાથી બેચેનિયત્વ નો મનનું સમોધાન થયું નહિ. તેથી તેણે એવો વિચાર કર્યો, કે ક્ષેત્ર કટલીક સક્ષમ અવરણ પર્વત નામ તે પણ તેની પુનરા-

લેખકે રા. રા. મધુકર.

૨. કેટલાક તેને મદક પણ કહે છે. અરાડ અને મદકની પાસેથી સિદ્ધાર્થ, હિન્દુશાસ્ત્ર, અને હિન્દુયોગપ્રણાલી શીખ્યો હતો. તદુપરાંત સક્ષમપ્રાપ્તિના વિષયમાં ૧ મે ની અકિંચનતા, ૨ સદેહાતીત યદ્દિન આનંદ, ૩ સુખ અને દુઃખથી અતીત, ૪ પાંચિવનિયમના બદિર્ભૂત યદ્દિન સર્વ જાતિના વિષયપર ઉપેક્ષા, ૫ સ્થાનનો અનંતભાવ, ૬ આત્માનો અનંત ભાવ, અને ૭ પાચિવવસ્તુનો અનિત્યભાવ સંચાર થાય; આવી સાતે જાતનાં ધ્યાન કરતાં શીખ્યો હતો. પરંતુ ને ધ્યાનથી જાણવાનું અને પ્રભાવવાનું આદ્ય જામ તે તેઓ નહિ જાણતા હોવાથી, સિદ્ધાર્થના મનોરથ સક્ષમ થયા નહિ.

બોધિસત્વ જે વૃક્ષ નિચે બેઠો હતો, અને તેને ત્યાં રક્તચંદ્રાન મળતાં ચાનચક્ર ઉપરથી હતો, તે વૃક્ષને બોદધમ્માનુયાયીજન બુદ્ધિમં—ચાન અથવા હડાપથની નિર્ણાની તારિકે પીઝતી પૂજ્ય માને છે. તે દ્વારથી બુદ્ધની સંજ્ઞા, શોકચરણ પુત્રને પ્રસન્ન થઈ તેણે ધર્મતત્ત્વ શોધ ચલાવ્યો ત્યાં સુધી બોધિસત્ત્વની સમગ્ર બોદ્ધમંથમાં આવેલી છે. આ સમયે સંવિતવિસ્તારમાં લખવામાં આવ્યું છે, કે “ ધર્મલાભને માટે બુદ્ધ પ્રતિગા લઈ બેઠો છે તે સમયે પ્રસોભને પોતાની કન્યા રાગ, વિકૃતિ, અને તૃષ્ણાને ચોમ બંધ કરવા મોકલી હતી. ” આરુ પાણી પીધાથી કોની તરસ છીપે ? પગપોટાના જેવું કાણુ રથાપી રૂપ બોમબ્યાથી કાણુ તૃપ્તિ મેળવી શકે ? કાણુ પોતાને દાથે આસોઈ અને પરસોઈનું મૂળ દાલાદમપાન કરે ? ” આવું બુદ્ધે તેણીના કહેવાનું ઉત્તર આપ્યું. ધર્મગાન લાભ માટે હું પિતા, માતા, સ્ત્રી, ધન, જન, અને જ્યેષ્ઠથી વચિત થયો છું. અસલ કમેશ મરિતક ઉપર ઉપાડું છું હું યું પ્રસોભનથી સુખ પ્રાપ્ત થઈશ ? ” આમ કહીને બુદ્ધે સંકલ્પના આશ્વ કવચમાં પ્રાણને આચ્છાદન કર્યો.

આ સંસારમાં જે નાનાચિદ્દે મોહ પ્રેસંગ પહેપહે અપવિત્ર અનનિવૃત્ત કરવાને મનુષ્ય પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમજ વિપત્તિ, રોગ, અને મરણને પાત્ર થાય છે; તે સર્વની પ્રેરણા કરનાર કોઈ માત્ર નામની એક બળિ કષ્ટેશી હોવાથી આ સંસારની પાપયુક્ત સર્વે વાસના, અને કુવૃત્તિ, આચરણિનાં સમગ્રમાં અને સૈનિક કષ્ટે છે. આ મે કાચકુ

(૧) આ વૃક્ષનું અરોપ અગ્રાપિ બુદ્ધમયા પામેના દેરાલપમાં સાન્નિધ્ય છે. આ દેવાલપ અમરસિદ્ધ નામના બૌદ્ધ ધર્માનુયાયી સમયે ઇ. સ. ૫૦૦ માં આ વૃક્ષ પાસે બંધાયું છે આની એકે શાખા સિદ્ધલકોપના અતુરધાપુર નામના સહેરમાં ઇ. સ. ની પહેલાં ત્રીજા સ્તંભે લાવવામાં આવી હતી, જે હજુ સુધી વિદ્યમાન છે. આ વૃક્ષ પૃથિવીમાં સર્વે કર્તા જન્મ્યું છે. આ ઐતિહાસિક વૃક્ષનાં જટલુ બીજનું પ્રગટન વૃક્ષ કવચિત્ત્વે દર્શો (૧)

(૨) બ્રિટિશ રોકડ આદિ ધ વેરટન વરલ્ડ તપાસતાં મી. બીક્ષતા બાગાન્તરમાં બૌદ્ધ ધર્મિ અરોકચલી મમધાધિપ પૂર્ણરમાએ, બુદ્ધમયાનો બોધિવૃક્ષનો સાતમા સૈદ્ધમાં ધર્મ ગયેલાં કર્ણસુવર્ણના રાજા રાજાકે ઇ. સ. ૫૧૦ માં નાશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તારે નેણે કરેલા પતિતપ વિષેના કરેલા આ પ્રમાણેના જોવામાં આવે છે. “ અરોકચના વખતમાં બુદ્ધ મયામાં આવેલાં બોધિવૃક્ષના નાશ અને પુનઃ સ્થાપન વિષે, અને બીજી વખત રોકાકે ચર્ચ પછી એ વૃક્ષનો નાશ થયોકે કર્યો એ વિષે કેટલુંક કહીને બુદ્ધનાત્મક કરે છે. કે “ કેટલાક માન પછી અરોક ચામના વંચના છેકા મમુધાધીય પૂર્ણરમાએ એ સાન્નિધ્યને નિરખાસ નાખ્યો અને બેઠેલા કે જાનનેચર્ચ અરન પામવાથી બુદ્ધવૃક્ષ

અને જંગલમાં વિપત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર માર, પોતાના અનુયાયી સદયતેમાન આવી બોધિસત્વ, બુદ્ધિદ્રુમ નિચે આવી બેઠો હતો, તેના ઉપર દહો કરવા લાગ્યો; પરંતુ તેનું અથવા તેના સૈનિકોન કાંઈ પણ ચાલી શક્યું નહિ. માર તેને અનેક પ્રકારે શિખામણ આપી મોક્ષસાધકકર્મચરી પરીવ્રત કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પણ તેના કહેવાપર જરાએ તે ડગ્યો નહિ. તેના સૈનિકોએ અને તેણે કરેલા ચંદ્ર પ્રકારથી તે લેશ માત્ર ડગ્યો નહિ. આવી રીતે મારના સર્વ ઉપાય વ્યર્થ જતાં તે સાંધી ચાલ્યો ગયો. અને બોધિસત્વ વૃક્ષ નિચે અચલ અને નિશ્ચલ બેસી પર્વતવિવેક કરવા લાગ્યો. છેવટે તેને રહસ્યગાન, પ્રાપ્ત થતાં, બુદ્ધત્વ સંપાદન થયું. અને સર્વજગતના ગુરુત્વનો અધિકાર મેળવી લીધો.

આ પ્રમાણે બુદ્ધમયોગમાં જે લાક્ષણિક વર્ણન કરેલું છે, તે વડે ગૌતમબુદ્ધના મનમાં, પરસ્પર વિરુદ્ધ કલ્પના આવવાથી તેનું શુદ્ધ ચિત્તરૂપ સમર ભૂમિ પર ચતાં વૃત્તિનો જ્યકેમ થાય ! એ વિષે વિચાર આવગ લાગ્યા.

સિવાય દરે કાંઈ પણ અગ્રેય રહેલ નથી, તે પણ તેઓએ નજ દુર્લભ, સારે અધ્યાત્મ જીવન દરે શું છે ? પછી કશી વ્યતિત યથ પોતાનું સંરીર ભૂમિ સાથે અક્ષબ્ધુ..... અને તે વૃક્ષનું, પુનરુજ્જવન થયું (i) અને જગીને દસ ફીટ ઉંચું થયું. રખેને તેને કાંઈ કાપી નાખે એ બહીકડી આગળ પાછળ ચોવીસ ફીટ ઉંચી પત્થરની ભીત બાંધી દીધી. તેટલા માટે એ વૃક્ષની આગળ પાછળ વીસ ફીટ ઉંચી ભીત છે."

✖ શિવની તપશ્ચર્યાના સમયે જેવો જનાર બનેલ છે, તેવોજ જનાવ બુદ્ધની તપશ્ચર્યા માટે જણાવવામાં આવે છે. શિવને મોઢ પમાડવાને માટે જેમ છન્દ્રે કામને મોકલ્યો હતો, તેમ આના વિષે થયું છે. માર-કામ આ સૈન્ય સાથે બુદ્ધનો તપ ભંગ કરવા આવેલો. બુદ્ધના વખતે એક એવો જનાવ બનેલો બીજા ચરિત્રોમાં જોવામાં આવે છે, કે એકવાર મોરો હપ્તાત થયો હતો, અને તેમાં બુદ્ધને ચલાવમાન કરવા માટે વિચિત્ર મનાવો બન્યા હતા. એવો લેખ ધણે દેકાણે જોવામાં આવે છે. આ સર્વેના અવલોકન અર્થે અવધેય દિવિ એમ કહે છે, કે તપનો કોલ જેમ જેમ જતો ગયો તેમ તેમ મનમાં વિચારોનું મોઢું શુદ્ધ થવા લાગ્યું. સારે સાક્ષાત્ કામદેવ બુદ્ધનું મન ચલાવવાને માટે આંખેાં તેણે પોતાના કુસુમેથી તેનું મન વિધાવાના માટે ધણા પ્રયત્ન કર્યો, અને છેવટે જંગલદિગંધાં બાહ્ય મુક્યું. પણ શમ્ભુના ઉપર વિનય કરી સફલ થયેલો પુરુષબાહ્ય નિષ્ફલ મયો. આમ યંયાથી કામદેવને ધણી રીસ મડી અને બળકર આલોક દેખાડી તેનાં મનની ધીરજનો ધરસ કરવા યત્ન કર્યો. એકવાર રાત્રે જ્યારે અધકાર ચારે દિશાઓમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય ચંલાવી ગલો હતો સારે કામદેવે પોતાના સૈન્યરૂપ બળકર સ્વરૂપવાળો - બ્રૂતપિસાયોને વનમાં મોકલ્યાં. આ બળકર આકૃતિઓએ આવી બુદ્ધને બંધ ઉત્પન્ન કરવાં માટે તરેદવાર તોફાન કરવાં મોકલ્યાં. પૃથિવી કંપ થયો. સમુદ્રો કુબિત થયા. અને ત્રિસુતપાત થયો..... બુદ્ધને આનાં તોફાનો કાંઈ અંસર કરી શક્યાં નહિ. આથી એમ મોલમ પડે છે, કે તપ અથવા હઠયોચાળાના મનમાં અનેક તરંગો

આજ પર્યન્ત જે જે મદાન સાધુપુરુષો, ધર્મજિગ્સુસાને વસ બની તત્ત્વશોધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા છે, અને પોતાની જુદીને અનુરૂપ જોણે તત્ત્વશોધ કરેલ છે, તેઓએ તે તત્ત્વનો બોધ ઇતર જનોને આપવાનો નિર્ધાર કર્યા હતાં. તેઓના ચિત્તમાં આવજા સંસાર પ્રતિકારક દુર્વૃત્તિ, અને વૈરાગ્યવૃત્તિકારક સદ્વૃત્તિનું ઘુમસ યુદ્ધ થયેલું, આજેના પ્રકાર જુદના ચિત્તમાં ઉદ્ભવે તેમાં કાંઈ નતન નથી.

ધર્મ પ્રાપ્તિ થયા પછી જુદના મનની રિપતિ કેવી થઈ? તેનું વર્ણન આગળ એક સમયે તેણે પોતાના શિષ્યો પાસે આ પ્રમાણે કર્યું હતું. “મને આ રહસ્યની પ્રતીતિ થવાથી મારા જ્ઞાનચક્ષુ ઉપડવાની સાથેજ મારો હૃદયમાં વાંસનાનાળાં અનિષ્ટ રીતિથી મુક્ત થયો. * આ રીતે મુક્તિ મળી એટલે તે રિપતિનું જ્ઞાન, અને મહત્ત્વ મારા મનમાં પૂર્ણપણે પ્રતિન થયાં, તેની સાથે મને એવી પણ ખાતરી થઈ કે મારો સંસૃતિ પાસ બંધ થતાં હું કૃતકૃત્ય બન્યો.”

ઉદ્ધતા હશે. તેમ જુદને પણ તપ કરતાં પડતા દુઃખથી, ક્રોધથી, અને ચંચીરતા અશક્તિથી અનેક વિચારો થયા હશે. અને એ વિચારોએ તેના આંખને બંધ કર, અને વિચિત્ર દેખાવો દેખાયા હશે. (ગુજરાતી તા. ૭-૧૦-૪૪.)

હું ઘુમસ યુદ્ધ પછી જુદને આવેા નિઘ્રય બાળ થયો દનો, “પાપેચ્છા સંપૂર્ણ રૂપથી વશીભૂત થતાં મન, ધર્મલાભને માટે એકાગ્ર થયું, હિન્દ્રિય અનિલ છે, હિન્દ્રિયનાં વિષય સર્વ અનિલ છે, અને સર્વ પ્રકારનું સુખ અનિલ છે, એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. સર્વ અંસાર છે એવું જ્ઞાન જેને સર્વદા ઉપરિચિત છે તે શું હિન્દ્રિયવિકાર થરાત થઈ શકે? ચિત્તને દયા, પ્રેમ, અને ધર્મચિત્તાથી પરિપૂર્ણ કર્યું; રિપુની ઉત્તેજનતા નિષ્ફળ થઈ; જ્યારે હિન્દ્રિય અને ચિત્ત વશીભૂત થયું, ત્યારે સુખ અને દુઃખ, અનુભવ અને વિરાગ, રજુતિ અને નિર્દાઈ અતીત થઈ ગયો. ધર્મ લાભ કરવામાં મનુષ્યના મનને જે અવરોધની જરૂર છે, તે સિદ્ધાંતને પ્રાપ્ત થઈ. પાપ જ્ઞાનતિરોહિત થયું. દરે ધર્મજ્ઞાન ઉપાર્જનના માટે મદા સમાધિ આરંભી.

* પ્રથમ સત્ત્વ અસત્ત્વ, નિલ કે અનિલ શું? આ તર્કનો આરંભ થયો. ત્યાર પછી નિલ અને અનિલનો સાથે પોતાના સંબંધનો વિચાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો, અને ખેતે નિઃસાનિલ બેદ જાણતાંજ તેવું ચિત્ત, અનુભવ સુખમાં તબાવા લાગ્યું. ખીલું જ્યારે જ્ઞેયું, કે આ સંસારમાં એક માત્ર નિલ વસ્તુ છે, ખીજી બધી તેની છાયા માત્ર છે, ત્યારે તર્ક કે વિચાર કરવો બંધ કરીને તે વસ્તુના ચિન્તનમાં મદા સુખ લાભ કરવા લાગ્યો. ત્રીજું પ્રતિ અને વિરાગની કલ્પેક્ષા તેને ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ દશુ સુખી સુખ દુઃખની રજુતિ તિરોહિત થઈ નહોતી. શરીર દશુ સુખ દુઃખ જાણવાને સક્તિવાન હતું. ચોથું જ્યારે તેનું સુખ અને દુઃખ ગણું, ચિત્તની પ્રસન્નતા અને વિષાદ નિરોધિત થયાં ત્યારે સુખ દુઃખના ઉપર કલ્પેક્ષા અને રજુતિ મુદ્દાત્ત વિદ્યુદ્ધ થઈ. જુદ પોતાને નિઃસરી ગયો અને પોતાના જ્ઞાન અસ્તિત્વનો અનુભવ રહ્યો નહિ.

આ સમયે તેને જે ધર્મરહસ્ય સમજાયું તેનો સારાંશ બુદ્ધે પોતાના શિષ્યને આ પ્રમાણે વિદિત કીધો હતો. “ બુદ્ધના મનનો એવો નિશ્ચય થયો સંસૃતિ કેમ ઉત્પન્ન હતો, કે આ તમામ જગત એક પ્રમાણે પરિભ્રમણ કરે છે. આ અર્થ છે ? સંસાર કેવળ નિઃસાર છે. અખિલ પ્રાણી ઇષ્ટઅનિષ્ટ કર્મના યોગે ઉચ્ચ નિચ રચિતિ પ્રતિભવ છે. આ દુનિયા મધ્યે જે નાના પ્રકારની વિપતિ અને પીડા દૃષ્ટિએ પડે છે, તે તમામ પૂર્વના કર્મનું ફળ છે. કર્મવશત્તિના અને વાસનાયુક્ત બંધનના યોગે પ્રાણિ પુનઃ પુનઃ જન્મ મરણને અધિન બને છે. જેને જન્મવાનું છે તેને વ્યાધિ અને મરણ આવવાનું, અવિત પ્રીતિના લીધે પુનરપિ જન્મ લેવો પડે છે. એ અવિત પ્રીતિ તૃષ્ણા થકી ઉદ્ભવે છે. તૃષ્ણા વેદનાના યોગે, સ્વપ્નના લીધે વેદના, સ્વપ્ન છ ઇન્દ્રિયોને યોગે, ઇન્દ્રિયો નામ રૂપના લીધે, નામ રૂપ વિજ્ઞાન થકી, વિજ્ઞાન સંસ્કારના પ્રભાવે, અને સંસ્કાર અવિધાના સમયે આ પ્રમાણે આ દુનિયાના સર્વ સુખદુઃખનું કારણ છે તેથી રોગ, પિપ્પતિ, અને મરણ થકી જેઓ મુક્ત થવા છડે તેઓ જન્મ થકી પણ મુક્ત થાય. અવિત પ્રીતિ નહ યનાં જન્મ લેવાનું રહેતું નથી. તૃષ્ણાનો નિષેધ કરવાથી અવિત પ્રીતિ નિર્મૂલ બને છે. સ્વપ્ન નિરોધ કરવાથી વેદના ઉદ્ભવતી નથી પરિન્દ્રિય નિરોધ કરવાથી સ્વપ્ન નાશ થાય છે. નામરૂપના નિરોધથી પરિન્દ્રિય ઉત્પન્ન થતી નથી. વિજ્ઞાનના નિષેધથી, નામરૂપના નિરોધ થાય છે. સંસ્કારના નિરોધથી વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી અવિધાનો નિરોધ કરવાથી સંસ્કાર નિર્માણ થતા નથી. આગ્રી રીતે જોતાં સર્વ દુઃખમુલ અવિધા છે. માટે જેને આ સંસૃતિ થકી મુક્ત થવાનું હોય તેણે અવિધાનો નિરોધ કરવો.

આ પ્રમાણે નિર્દેશ મેળવ્યા પછી બુદ્ધે બુદ્ધિદુગ નિચે આ સાત દિવસ ધ્યાનમાં સુખરૂપ ગાળ્યા અને એકંદરે ઉત્તરોત્તર છ અઠવાડીયાં પૈકી (૧) બોધિમંડપમાં, (૨) બોધિતરુ નિચે, (૩) બોધિવૃક્ષ નિચે ધર્મચિયારમાં, (૪) ખીલ ઝાડ નિચે ધર્મ ચિન્તામાં, (૫) અજપાલકના પડના ઝાડ નિચે ધર્મ ચિન્તા અને નિર્વાણ ભોગમાં, અને (૬) નારાયણ મૂલમાં ગાળ્યું.—

આ પ્રકારે નિર્વાણ પામીને બુદ્ધ નિશ્ચેષ્ટ, શાવધી બોધિતરુની પાસે રહી ધર્મતત્ત્વ શોધમાં—અઠાવીસ વર્ષે ગૃહત્યાગ કરી, સાત વર્ષે ગૂંભરી, પાંત્રીસ વર્ષે પરમ સુખશાન્તિનો લાભ અન્ય જનોને આપવા પ્રવૃત્તરોલ થતો હવો.

રાગ દ્વેષાત્મક માનવ પ્રકૃતિ.

(મળેલું)

આતો માત્ર સામાન્ય સામાજિક મદ્યુરો છે, અને એ ઉપરાંત, વિનય પારકાના જાત્રેને માટે માન, પરાયેં સ્વાર્પણ, અને એવાજ ખીજ સંવૃત્તા અને મુદ્દત સૂચક સદ્યુરો પણ ઉદ્ભવે છે. ગ્રેમાં અને ગ્રેમપાત્રની વચ્ચે જે પ્રતિક્રિયા થાય છે તેને પશ્ચિમીએ યજ્ઞી નવાજ પણ એવાજ સુશોભતા સૂચક સદ્યુરો ઉદ્ભવે છે.

આલાજ માટે ગૃહસ્થાશ્રમને સર્વ આશ્રમોનો આશ્રમ કહ્યો છે. એ ગૃહસ્થાશ્રમ માંજ સ્વાર્થ ગદિલ્ય અને સ્વાર્પણની શિક્ષા મદજ મળે છે, છતાં એનું સ્વરૂપ બરાબર ન સમજાવાથી, ધણી વખત લોક બળે છે કે, જે કોઈ પ્રકારે આ કુટુંબ અને સમાજનો જાળવણ છુટે તો પછી આધ્યાત્મિક ઉત્તિ હમણાં થઈ જાય એજ જાળવણ છુટે તો પછી, કાંઈ ધ્યાન આદિ સાધન કરવાનું બની શકે, અને આત્માનું કાયાણું કરી દાકાય. એમ થતાં સર્વ કર્તવ્યની સમાપ્તિ આત્મોત્તિનાં સાધનગાળ થઈ રહે, આમ કુટુંબ નાર ધણા હોય છે, પણ શું આનું નામ આત્મોત્તિ ? એ તે આત્મોત્તિ કે સર્વકલ્યાણ પ્રાપ્તકર્તવ્યનો કંઈકો એ કાપરતાર છે. આ માર્ગે આધ્યાત્મિક ઉત્તિનો નહિ, પણ આ યત્નનો છે. કારણ કે વિચારમાં અહંકારનું પ્રાધાન્ય છે, અને એમ કરતાં તેની શક્તિ થાય છે, આત્મિક જીવન તો દાનમયજ હોય છે, એમાં પ્રતિમદ્યુની ગંધ પણ હોતી નથી. યત્નમય જીવન એજ આત્મિક જીવન છે, આત્મા યત્નમય જીવનની પ્રાથમિકશાળા ગૃહ છે, વનવાસ નહિ માટેજ મહાભારતમાં વ્યામ વચન છે કે.—

તપોવ્રતેષુ યેજાતા સ્તૈર્વ નિઘનં મતાઃ ।

તેષામસ્પતરો ધર્મઃ કામભોગાનજાનનામ ॥ ૮૩ ॥

યસ્તુજ્ઞોગાન્પરીત્યજ્ય ચરિરેણ તપશ્ચરેત્ ।

નતેનકિચ્ચિન્નમાપ્ત્વં તન્મેવદુમતં ફલમ્ ॥ ૮૪ ॥ શાં. પ. ૩૨ ?

એવમદ્યુરો બની રહ્યા છતાં, વનવાસ કરેજ નેજા કરનાં, એવમદ્યુરોને ત્યાજ કરીને, સારી વહેજ વ્યવહારમાં રહેવું, એ ઉત્તમોત્તમ છે. એજાતનાસ કેવલ નિષ્કલેશી તો નથીજ. એને પણ એનું રથાન છે. પણ તે રથાન ગૃહસ્થાશ્રમ પછી છે. તેમજ એ કાંઈ અત્યાશ્રમ પણ નથી આત્મિકજીવનની નિષ્કલેશીનું એ માત્ર એક પગથિઈ છે. કુટુંબ અને સમાજમાં રહી પ્રાપ્ત કર્તવ્ય થયાશક્તિ કરતાં કરતાં, અત્મમંથન, પગથિપરચણના, અને સ્વાર્પણના પાક વિખતાં વિખતાં, એક મમય એવો આવે છે કે બપોરે આખ બળના પોષણ અને મંથનને અર્થે, એકાંતવાસની આરંભણા મંદ છે એ એકાંતવાસમાં અત્મજલન પાવન અને સિધ્ધીકરણ થાય ત્યાં સુધીજ રહેવાનો અધિ.

કાર છે અને એ પણ વસ્તુધૈવકૃત્વકમની ઉત્તમોત્તમ આવનામય ઉત્તમ જીવનનો ઉભરો છે વિષયના મંજીધથી દૂર રહેવાથી આ કાર્ય વધારે સુગમ થાય છે. વિષયનો આમાય મર્ચાશે હોય તેથી સ્વસ્થતા દૃઢ થાય છે. અને સામગ્રી સ્થિર થાય છે, વિરાગ ખીલે છે, અને આ સર્વ તેને તે પછીના ભવેમાં જાડું ઉપકારક થાય છે. માત્ર આટલાથી જ કાંઈ તે જ જનમાં તેના મોક્ષ થતો નથી. પણ એથી કડી ને મોક્ષદાર સમીપ જતો જાય છે, અને તે પછીના જન્મોમાં, તે એ જવાના સંસ્કાર સહિત જન્મે છે પણ સંસારમાં રહી તેના ન થઈ જાય. સમાજ જીવનના પ્રસાદમાં હોવા છતાં તેના સક્ષી રહી પ્રવાહ પતીત ન થવું, સર્વ વસ્તુઓ સ્વાધીન હોવા છતાં તેથી અસંબંધ રહેવું, તે હોવા નહો તેની પ્રકાર જ ન રહેવી એવાં જીવનમાં જ ઉત્તમ પ્રકારનું આર્મિકૃત્વ રહેલું હોય છે વેપારી વેરાગી કરતાં વિરક્ત સંસારી, જાડું ઉચ્ચ ભૂમિકાએ હોય છે. એ વિરક્ત સંસારી, જીવદારમાં આર્મિક સદ્ગુણોને દૃઢ કરતો સાથે છે. અને તેમાં અન્યની ઉન્નતિ માટે પોતાની ઉન્નતિનું કાર્ય દૂર મૂકી, પગથે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી, તેથી ચતા અનન્દમાં રમશે રહે છે.

આપણી પોતાની ઉન્નતિના સાધનમાં મધ્ય રહેવા કરતાં અન્યને ઉપયોગી થઈ પડવું એમાં જ ઉન્નત જ્ઞાતિ છે, એ વાત પર ધણીશર દુર્લભ થાય છે. આપણામાં અદ્ય પૂર્વિકાનું પ્રાપ્ત્ય એટલું બધું છે. આત્મોન્નતિની વાસના એટલી બધી પ્રબલ છે, કે એ કરતાં અન્યની ઉન્નતિ યવામાં સદાયજૂત થવાની જ્ઞાતિ ઉચ્ચતર છે, એમ કહેવું એ જ કાંઈક અજાણ્ય લાગે છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ સમજતા એ વિરોધ શમી જાય છે. જ્યાં સુધી કાંઈ મનુષ્યમાં તેની આસુરી પ્રકૃતિનું પ્રાપ્ત્ય હોય છે ત્યાં સુધી આત્મોન્નતિની ઇચ્છા તેને બહુ ઉપકારક હોય છે, કારણ કે એ ઇચ્છાથી કરીને તેની કામના અંકુશમાં આવે છે. કામિકપ્રકૃતિ નિર્બંધ થાય છે, અને તેને પરિણામે દૈવીપ્રકૃતિ ખીલતી જાય છે. ત્યારે જ્યાં સુધી દૈવીપ્રકૃતિ વિકાસ પામી નથી, આસુરીપ્રકૃતિનું પ્રાપ્ત્ય એટલું થયું હોય નથી, ત્યાં સુધી તે આત્મોન્નતિની વાસના રાખતી એ આવશ્યક છે. પણ એ ક્યારે એ વાસના સ્થિર થઈ પોતાનું કાર્ય કરું કે પછી તે વાસનાનો પણ ત્યાગ થઈ છે. ધ્યાન ધારણા આદિ સાધન એ દૈવીપ્રકૃતિ અનુભવવાનાં સાધન છે. પણ એ સાધન ગમે એટલું ઉચ્ચ હોય છતાં એક પ્રકારના સ્વાર્થ સાધક છે. માટે પરાયે આગળ એમનો પણ ત્યાગ જ કરવો જોઈએ એ સાધનો માત્ર બાક છે, પણ એ વડે જ આંતરૂતિ ઉપજેલી હોય છે તે તો સ્થિર રહી શકે છે. એ આંતરૂતિ સ્થિર થતાં પ્રસંગ પ્રાપ્ત્યતાં બાહ્યસાધન વિના પણ આંતરૂતિ જાળવી રાખાય એમ છે. ધરો કે અમુક સમય નિયત કરીને માટે તમે નિર્માણ કરી શકો છો. દ્રવ્ય એ જ સમયે, કુટુંબમાં કાંઈ માંદું હોયને પોડાથીને, કે અન્યને, તમારી સદાયની જરૂર છે. આવે સમયે નિલસે રહેવા દઈ પર પે પ્રવર્તવું એ જ આત્મોન્નતિનું ચિન્હ છે. કારણ કે પરાયે સ્વાર્થ ત્યાગ એ જ દૈવીજીવનનું ચિન્હ છે. આ પ્રમાણે પરસ્પરમાં પ્રવૃત્તિ થતી હોય ત્યારે પણ આંતરૂતિ તો ધૃષ્ટિના જ ધ્યાનમાં રહી શકે છે, તમારા દેહ-જાણ પ્રવૃત્તિ-વડે તમે ગમે તે કામમાં દો પણ તમારું

મન તો ઈંટ સમીપજ રહી શકે છે. આમ કરતાં જે લાગ તે કરે છે, તેજ તેને હંપ કારક નીતરે છે. માટેજ શ્રી વસિષ્ઠ મુનિએ ગમને કપદેરથું હતું કે:—

અંતસ્ત્યાગિ વહિસ્સંગી લોકેવિહરરાઘવ !

હે રાઘવ, અંતરમા લાગ રાખી, બહારથી સંગીની પેઠે વર્તા, આ લોકને વિષે વિચર.

આથી પણ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનો સ્વયં જીવન-મુક્તોનો છે. એ જીવન-મુક્તોને વિદેહ મુક્તિનો અધિકાર થયા છતાં, તેઓ કેવળ લોક કલ્યાણને અર્થે, જગદિતાર્થે, વિદેહ મુક્તિનો લાગ કરી સદેહે રહી ઉપાધિનું બંધન સ્વીકારી, અન્ય જીવોના તારણને અર્થે, અહીં રહે છે આજ ઉત્તમોત્તમ લાગ છે એ મહાન લાગ કાંઈ તેજ સુમે યાય છે એમ નથી અનેક જન્મોમા કરેલા ન્દાના ન્દાના લાગોને પરિણામેજ આ મહાન લાગ કવો સભવી શકે છે. એ જીવન-મુક્તો પોતાના અનેક જન્મોમાંથી જીણી જીણી જાનતમા લાગ કરતાં આ રીતિને પામ્યા છે. શ્રી કૃષ્ણદેવને વિષે કહેવાય છે કે. તેમણે લાગનું તત વિધુ હતું કલ્પકલ્પાન્તરોમાં લાગ કરતાં કરતા અતે તેઓ બોધને પામ્યા, અને એ પ્રમાણે કૃષ્ણ થયા પછીજ, તેમણે મહાન ત્યાગ કર્યો. આ પરથી એટલુંજ સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણે જે મહાન ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેની તૈયારી આજથીજ કરવાની છે.

શુદ્ધમેધીના જીવનપાજ, કુટુંબ, કે સમાજમા રહેવાથીજ, આ મહાન ત્યાગ કરવાનું બલ આપી શકે છે કૌટુંબિક કે સામાજિક જીવનમા જે અનેક કર્તવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વમા ન્દાના ન્દાના લાગો કરતાં શીખવાના છે. એ જીવનમાં જે જે સદ્ગુણો ઉદ્ભવે છે તે અન્ય કોઈ પ્રકારના જીવનમાં ઉદ્ભવતા નથી આ પરથી હવે સમજાશે કે, કર્તવ્યના પ્રમગ ઉપજાવે એવા સંજ્ઞ, સ્ત્રી, પુત્ર, પિતા, માતાદિના સંબંધથી કંટાળા નખાતા, જેને જે વેળા તે જેવાએ પ્રાપ્ત થયા હોય તેણે તેને સ્વીકારી લેવા, તે તે કર્તવ્યમા પરાયણ થઈ, આ ત્યાગ વૃત્તિને પોષવા, સસાર કે કુટુંબની પ્રાપ્ત જનનને તોડી નાખવાની વૃત્તિ, એ એક પ્રકારનો આત્મસાધન માત્ર છે.

શુદ્ધ અને સમાજને અપકારક ભાવો.

જે ભાવોથી શુદ્ધ અને સમાજ નેવા રહે છે તે આપણે જોયાં હવે એજ શુદ્ધ અને સમાજને જે ભાવો તોડી પાડે છે તે ક્યા છે તે જોઈશું કારણ કે તે એક વાર, જાણ્યા હોય તો પછી તેવા ભાવ એકવાર આપણામાં ઉઠે તો પણ તેને સમાવી દેવા કે શુદ્ધ કરવાનું બની શકે જેમ સર્વ પ્રકારના સંયોજક ભાવો પ્રેમ કે રાગના આકારો-સ્વરૂપો છે, તેમ સર્વ પ્રકારના વિપોજક ભાવો દ્વેષનાં સ્વરૂપો છે જે મનુષ્ય પ્રતિ દ્વેષ હોય છે તે મનુષ્યની આપણે ધાત કરીએ છીએ. દ્વેષધાતક શક્તિ છે. ક્યારે આ વાત કોઈ

શાસ્ત્રમાં વાંચીએ છીએ, ત્યારે એક મહોટો સંદેહ થાય છે કે, દેવ એ ધર્મક કેમ હોય
 શકે પણ જરા વિચાર કરતાં જણ્યો કે એમાં સંદેહનું કંઈ કારણ નથી. ઉપર આપણે
 કહ્યું છે કે, દેવ એ મહારક શક્તિ છે. અનુમાન કરો કે, એક માણસ બીજા માણસ
 પર દેવ રાખે છે, આ દેવે વધતો જાય છે, પણ એ બાવરપેજ રહે છે, કારણ કે આ-
 સપાસના સંજોગ એવા છે કે પહેલો માણસ બીજા માણસને, એ દેવને પરિચાને, કંઈ
 હાનિ કરી શકતો નથી. આ પ્રમાણે જે બાવ શુદ્ધ થયો, નથી પણ માત્ર દબાઈ રહેલો
 છે તે, અગર જો કાર્ય રૂપે ફેલે નાહ તો પણ પોપાયાં કરે છે, અને માત્ર અનુકૂલ પ્ર-
 સંગની રાહ જોયાં કરે છે; અને એવો પ્રસંગ આવતાંજ તે દબાઈમાંથી છટકી ઉઠે છે,
 અને પોતાનું કાર્ય કરે છે. કોઈ ખાડીમાં રેલનો પાણી ધસી આવે ત્યારે તે મામમાં
 આવતાં અટકાવના માટે એક મજબુત બારણાની બારી રાખેલી હોય છે જ્યાં સુધી એ
 બારણું મજબુત હોય છે ત્યાં સુધી ગમે એટલું પાણી હોય તેને તે અટકાવી શકે છે.
 પણ તેમાં એક પણ ક્ષાલ પડી, પાણી વહેવાનો માર્ગ મળ્યો કે પછી તે પાણી
 એવું ધસે છે કે, તે બારીને પણ ધસડી જાય છે તેજ પ્રમાણે દબાઈ રહેલા
 બાવેનું બાળ સમજવું સંજોગની પ્રતિકૂળતા દ્વારા થયે, એ બાવો પણ
 એવા જ જોરથી ઉમરાઈ ઉઠે છે. વળી એમ પણ બને કે, એ બાવને
 તે જન્મમાં કાર્ય કરાતો પ્રસંગજ ન આવે એવો માણસ જ્યારે ફરીને જન્મે
 છે, ત્યારે ત્યાં કેટલોક કાળ તો બધું બગમગ ચાલ્યાં કરે છે, અને એમ પણ કાગે
 કે, તેનામાં આવો બાવજ નથી. પણ જ્યારે ચોમ આવે છે ત્યારે, એ બાવ એકદમ
 ઉડી આવે છે, અને તે કાંઈ કરાઈ કરી દે છે તે બીજો માણસ જો જન્મે છે હોય તો
 તેનું ખુન પણ કરે છે. તેને તે કાર્યનો સાક્ષાર વિચાર કરવાનો સમય પણ મળતો
 નથી, આ ખુનનું-મૂળ દેવ છે. આટલા માટે, આપણા હૃદયમાં દેવને તો માર્ગ આપ-
 વોજ નહિ. કારણ કે તે આ પ્રમાણે એક મહારક, વિચોજક, શક્તિરૂપે સ્વર્ગ વિના
 રહેતોજ નથી.

દેવમૂલક જે જે દુર્વૃત્તિ અને દુર્ગુણ છે તેમાંનો એક અસતોષ છે આપણી
 આસપાસના સંજોગો, પણ તે મનુષ્યો હો, પ્રસંગો હો, ગમે તે હો તેમાં સાથે પ્રતિ-
 કૂલતા એજ અસતોષ, જ્યાં જ્યાં અસતોષ છે, ત્યાં તેનું મૂલ દેવ છે આ બાવગૃહ અને
 સમજનેજ હાનિ કરે છે, એટલજ નહિ પણ તેનામાં તે હોય છે, તેની આધ્યાત્મિક
 હનિતિ થતી પણ તે અટકાવે છે. જ્યાં એ વૃત્તિ હોય છે ત્યાં તે છત્રની આમકાસ શર્ષક
 એવા પ્રકારનું આવરણ ઘસ રહે છે કે, કાંઈ પણ શુભ ક્રિયા તે આવરણને બેઠી શકતી
 નથી, અને તેથી તેનો લાભ આવતે મળી શકતો નથી. આ અસતોષની બાવના હોવી,
 એ અસતં અયોગ્ય અને અજ્ઞાન મૂલક છે. કારણ કે, આપણા જે સંજોગો છે તે
 આપણેજ ઉપજાવેલા છે, એ વાત ન સમજાયાથીજ અસતોષ થાય છે. આપણા સયેજો
 અને પ્રસંગો આપણા પૂર્વકર્મોનામારજ હોય છે, એટલી વાત જો આપણે સમજતા
 હોઈએ તો પછી અસતોષ રહેજ નહિ, આપણને જે પ્રતિકૂળતાઓ છે, તે સર્વનું કારણ
 આપણે પોતાજ છીએ. એ સંજોગો જેવા હોય તેવા સ્વીકારી લઈ તેમાં જે પ્રતિકૂલતા

લાગતી હોય તેવી પ્રતિકૂળતા ન રહે એવા મયોગો ભવિષ્યને માટે ઉપજવવા એ આપણા હાથમાં છે. આ વાત ન સમજવાથીજ આપણને મતાપ, કલેગ છલાદિ ધાય છે અને એમાંથીજ ગ્મનિ વિદ્યમ, મંગોદ, સુદિ નાશની પરંપરા ઉપજ આવી આપણા આધ્યાત્મિક જીવનમાં એ સર્વ અંતરાય ઘટ રહે છે. માટેજ શ્રીમુખે કહેવાયું છે કે.

સુખ દુઃખ જયને વિજય વસિ, લાભ અલાભજ નેદ;

મમગણિ કર પુષ્પ તું પછી, પાપ ન પામિશ એદ. ૪૮-૨

વળી:—લોક તારું કર્તવ્ય વસિ, કર્મે કર્મફલયોગ;

પ્રભુએ રૂા સજ્જતા નથી, છે સ્વાભાવિક યોગ. ૬૫

પ્રભુ ધારે નદિ કામનુ, પાપ પુણ્ય ને હોય;

પ્રદિત જ્ઞાન અજ્ઞાનથી, જીવે જોજે મોહય, ૧૧-૫

આપણા સન્નેગો સ્વભાવોજ, ચૃદિનિગમાનુમાર આપણા કર્મોનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે જેવા હોય તેવા આપણને ઉપકારક છે. આવી જાા રહે તેનુંજ નામ મતોય, અને એ મતોયજ, આપણો વિશ્વાસ કરી આપે છે.

મગ્નન વર્ગના બે જીવે વચ્ચે જ્યાં રાત્રના હોય છે ત્યાં વળી એક બીજી દુર્વૃત્તિ પણ ઉપજે છે. તે એ છે કે જે પ્રત્યેક એક બીજાનું ગ્મન દર્શી તેવા છડે છે છડી, લોભ એ આવીજ દુર્વૃત્તિઓ છે, અમતોયનાજ એ રૂપ ન્તર છે જ્યાં મર્તા દેવ છે ત્યાં જોડી પ્રતિ એ હોય છે તેની પામેથી તેનું લર્મ સેવાની છડા હોય છે, કે તેથી કરી તેની મતા જાણી ધાય

જ્યાં દેવ હોય છે ત્યાં આવી દુર્વૃત્તિઓની પરંપરા ઉપજે છે એટલુંજ નદિ પણ દેવપાત્રમાં પણ એવીજ દુર્વૃત્તિઓ ઉપજે છે, જ્યાં એ દુર્વૃત્તિઓ દુર્વૃત્તિ છે એમ માન્ય રૂપે મનાતું નથી. એ દુર્વૃત્તિઓ દુર્વૃત્તિ નથી એમ મનાય છે એટલુંજ નદિ પણ કેટલીકારને તેની મજન મદનુજમાં ધાર છે આ વૃત્તિઓ તે મંકોચગતિ, અતિશય લજ્જન, અને અવિશ્વાસ છે. દેવપાત્ર દેવીથી દુર જતા પ્રચ્છે છે, અથવા તે તેની માથે પુદમા કરે છે. અને તેમાંના આવી દુર્વૃત્તિઓ ઉપજે છે. દેવપાત્રને દેવથી ખચાતા આ જ્યાં માર્ગ છે. અજ દુર્વૃત્તિઓ કેટલીકાર મદદતિઓનું રૂપ ધારણ કરે છે. કારણ કે તે એવી સૂક્ષ્મ છે કે તેની કલ્પાને મનાઈથી એ જદુ અર્પી નથી. બે જીવોમાં સક્રાય-વૃત્તિ દેવ કે ત્યાં તે બે વચ્ચે ભય દેવેજ નેહએ જ્યાં ભય નથી ત્યાં સક્રાય પણ દેતા નથી દેવ અને ભય એ સાથે માથેજ રહે છે. અને જ્યાં એક હોય છે ત્યાં બીજું પણ હોયજ છે. સક્રાયવૃત્તિ પણ એજ કલ્પમાં છે કેટલીકાર સક્રાય અને મર્યાદા એ બેમાં ગૂંચળા પડે છે. અદિ ને મંકાયને વિષે કહ્યું છે તે ભય મૂલક મર્યાદાને વિષે છે. વિવેકમૂલક મર્યાદાને મટે નથી કલ્પના સહજ ધારે કે તમને અમુક વિષયનું મપૂર્ણ જ્ઞાન છે. હવે ને ને મજનને તમે મર્યાદા ને જધાની આગળ તે વિષયના

અતિમ વિચારો તેમે મુશ્કેલી નહિ, કારણ કે તમે જાણો છો કે "જેઓએ" એ વિવચના અવગણીને. આરબ માત્ર કરેલો છે તેમની આગળ તેનાં અનિમત્તવ મૂકવાથી તેને સદ્ગુણને બદલે તે અતરાય રૂપ થઈ પડશે આથી કરી તેની સાથે વાત કરતા વિવેક મૂલક સકાય રાખવો પડશે, કાંઈક પડેલા રાખીને જોતવું પડશે, અને એવો પડેલા રાખવો જરૂરનો છે. પણ અહિં જે સકાયને માટે કહ્યું છે તે બધમૂલક છે, તેમા અ-વિશ્વાસ પણ રહેશે હોય છે સામે માણસ દશાવશે એવી બહીકથી જે સકાય રહે છે તે સકાયને, અહિં દુર્વૃત્તિ કહી છે.

(આગળ ચાલુ)

ન્યાયશાસ્ત્ર

(વ્યાસિખડ)

(અનુસધાન ષ્ઠ ૩૪૫ થી)*

મિત્ર પદ્ધતિ.

આ પદ્ધતિને નામ આ પ્રમાણે છે:—જેમા કાઈ બનતું હોય તેનાં જે અથવા વધારે દષ્ટાન્તમા એકની એક વાત સાધારણ હોય, અને જેમા તેજ ન બનતું હોય તેનાં જે અથવા વધારે દષ્ટાન્તમા તેજ એક વાતનો અભાવ સાધારણ હોય, તો ન વાત પરત્વે આ જે દષ્ટાન્તોથી મિત્ર પડે છે તે વાત પ્રકૃતજનાવતું કાર્ય, કારણ, અથવા તેના કારણનો ભાગ છે.

આ પદ્ધતિ અનુમાર આપણે એમ સિદ્ધ કરવું હોય કે અં છે તે અં નું કારણ છે, અથવા અં છે તે અં નું કાર્ય છે, તો અં અને અં ના અન્વયના દષ્ટાન્ત એમા તેમના વ્યતિરેકના દષ્ટાન્ત પણ તપાસવા જોઈએ એમ જણાય કે પૂર્વાવયવમાં અં નો અભાવ હોય તો ઉત્તરાવયવમાં અં નો અભાવ હોય છે તો અં અને અં ને કારણ અને કાર્યનો સંબંધ છે એવી વ્યાપ્તિ નિશ્ચયથી સમજાય છે.

આ પદ્ધતિને મિત્ર કહેવાનું કારણ એ છે કે જેમા માહ્યર્ય અને વ્યભિચાર ઉભયે પદ્ધતિનું મિત્ર છે. આ પદ્ધતિ માહ્યર્ય પદ્ધતિમાં સુધારો કરનારી છે, અને એનાથી એકલી માહ્યર્ય પદ્ધતિ કરતા વધારે નિશ્ચિત દ્રઢ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આપણા ન્યાયમાં પણ વ્યાપ્તિ નિર્ણય કરવામાં હેતુને તથા પ્રકારનો માનેશો છે કેવલાન્વયી, કેવલવ્યતિરેકી

ને અન્યવ્યતિરેકી ને અન્યવ્યતિરેકી હેતુની વ્યાપ્તિ છે તે આ મિશ્રપદ્ધતિથી પ્રાપ્ત કરેલી વ્યાપ્તિ મરખી છે, અને કેવલાન્યથી તથા કેવલવ્યતિરેકી હેતુની વ્યાપ્તિ સાદચ્ચં પદ્ધતિથી અને વ્યભિચાર પદ્ધતિથી પ્રાપ્ત કરેલી વ્યાપ્તિની ભરાબર છે. ખીન બે પ્રકાર ને અત્ર ખીલ છે પદ્ધતિથી જણાવવામાં આવે છે તે આપણા ન્યાયમાં આપેલા નથી, પણ મામાત્રવિકરણ અને અર્થાપતિથી તેમનું પણ સમાધાન થઈ શકે એમ છે. આ પણ ન્યાયમાં વ્યાપ્તિમદનો ને પ્રકાર આપેલો છે તેને અને અત્ર બનાવેલો પદ્ધતિઓને કાંઈક સાદચ્ચ બતાવવાનો હેતુ વ્યુત્પત્તિ હયવવા માટે જ છે, જાણી અક્ષરે અક્ષર સાદચ્ચ હોતુ સમરિત નથી. આપણા ન્યાયમાં વ્યાપ્તિમદ માટે સાદચ્ચ અને વ્યભિચારામાત્ર બે જ વાત મુખ્ય છે, અને ને અન્યવ્યતિરેકાદિ વિભાગને તો હેતુના સ્વરૂપને લેઈને ક્રિયા હેતુ માટે કેવા વ્યાપ્તિ થઈ શકશે તે બતાવવા કરેલા છે, ને તેથી—આ પદ્ધતિઓને કાંઈક અંશે મળતા આવે છે.

આ પદ્ધતિના કેટલાંક ઉદાહરણ દ્રશ્ય આમળ અપાશે.

સમાન સંભવ પદ્ધતિ

૫ આ પદ્ધતિનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે છે:—કોઈ એક બનાવમાં વિકૃતિ થતાની સારી થોડીપણી પણ વિકૃતિ ને અન્ય બનાવમાં થાય છે તે પ્રથમના બનાવનું કારણ કે કાર્ય છે, અથવા કોઈપણ પ્રકારનો બે વચ્ચે સાદચ્ચ સંબંધ છે.

સમાન સંભવદ્વારાજ હુમાની અસર વિષે અનુમાન કરી શકાયું છે. પદાર્થમાંથી હુમામાત્ર શ્રેષ્ઠ સેવાની એ તો અશક્ય છે; પણ હુમાના સમૂહમાં તારતમ્ય કરી જોવાથી તે તારતમ્યાનુ રૂપ વિકૃતિ થતી આપણે જોઈએ છીએ, એટલે કાર્ય કારણપાત્ર ગૃહી રહીએ છીએ. હુમાની પદાર્થો વિસ્તાર પામે છે એ નિયમ આ રીતે જ ગૃહાયો છે

મગજ અને મન અથવા ચેતન શક્તિને સંબંધ છે એ વાત પણ સમાન સંભવ પદ્ધતિથી જ નિદ્ધ થાય છે. તેમજ અભયત્વ અને આત્મયત્વસાધક અન્યાયપરિણે સંબંધ પણ એ જ પદ્ધતિથી સમજાય છે.

અનુભવનું નાનાત એ જ પ્રતીતિ (જ્ઞાન) થવાને આવશ્યક છે એ ને સિદ્ધાન્ત, જેના ઉપરથી સાપેક્ષતાનો મદાનિયમ ઉદ્ભવ્યો છે, તેની સિદ્ધિ પણ સમાન સંભવની પદ્ધતિથી જ થઈ છે. કેટલાંક જ્ઞાનની પ્રતીતિ તારેજ અધિકાધિક હોય છે કે ન્યારે એક રચતિથી ખીલ રિષતિ કેપર જવાનું અતિત્વરાથી જનનું દ્વેષ છે. આશ્ચર્ય, આકર્ષિત પ્રસંગ, યુગનવાનું હર્ષન, અદિની અસર વિશેકો.

ગુનાના સંભવનો હીસામ પણ વ્યાપક પદ્ધતિથી સારો સમજાય છે. 'દોષાગ્ની વૃદ્ધિ હોય, અશીષ વગેરે માત્ર પૈતૃકનો ઉપયોગ થટ્યો હોય, ગુના પકડારનાં સાધન વધ્યા હોય, કે ગુનાની શિક્ષા ખીલ ગુનાને અટકાવે તેવી ત્રાસદાયક થતી હોય, તે પ્રમાણમાં ગુના ઓછા થતા માણસ પડે તો એવી એવી વાતને અને ગુનાના બનવાને કારણ સંબંધ છે એમ, જ્યાં વ્યભિચાર પદ્ધતિથી નિર્ણય ન બને તેવું હોય ત્યાં આ પદ્ધતિથી આપણે નક્કી કરી શકીએ છીએ.

કાર્ય કારણ સંબંધ સૂચવવામાં, તેમ તેવા સંબંધ સાધી આપવામાં પણ સમાન સંભવની પદ્ધતિ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે કોઈ એ સંભવ વચ્ચે સાદૃશ્ય સંબંધ છે એવું જાન મનને, તે એ સંભવોને જુદા જુદા રીતે એક એકના વિકારથી વિકાર પામતા જોનામાંથી, થઈ આવે છે ધણીકવાર આપણને અમુકના કાર્ય કારણ સંબંધનું જાન પણ હોતું નથી એકાએક કોઈ જે બનાવમાં સરખો અથવા થોડો ઘણો વિકાર એક વખતે થાય છે તેથી જ તેવું જાન થઈ આવે છે શરીરને હાનિકારક એવો કોઈ આહાર આપણે અણખણતા ભાત સમયથી વાપરતા હોઈએ, પણ કોઈ એકવાર તે આહાર વધારે થવાની સાથે જ શરીરમાં પ્રતિકુલ વેદના આપ છે એ ઉપરથી એ આહાર હાનિકારક છે એવું સમજવામાં આવે છે

રોગ પદ્ધતિ

૬. રોગ પદ્ધતિનો નિયમ.—કોઈપણ બનાવમાંથી, જે ભાગ અમુક પૂર્વાવયવનું કાર્ય છે એમ વ્યભિચાર પ્રથમથી નક્કી થયો હોય તે બાદ કરવો, પછી એ બનાવમાં જે બાકી રહે તે બાકી રહેલા પૂર્વાવયવનું જ કાર્ય છે એમ સમજવું

વ્યાપ્તિનિર્ણય કરવામાં કેટલેક સુધી વધ્યા પછી નવા નવા પ્રયોગોની નીકાલ કરવામાં બહુ સરવતા થઈ આવે છે કોઈપણ બનાવમાંથી જાણીતાં કારણના કાર્યને દૂર કરી, બાકી રહેલા પૂર્વાવયવ ઉત્તરગવયવને તુરત કારણ કાર્યરૂપે પકડી શકાય છે એનું નામ રોગ પદ્ધતિ, એનાથી સલામતેય પણ તેમ સાધન ઉભયે થઈ શકે છે

એમ ધારો કે અ વ ક એ પૂર્વાવયવથી અ બ કે એ ઉત્તરગવયવ ઉદ્ભવે છે, અને આગળ કરાયેલા વ્યાપ્તિ નિર્ણયોમાંથી વ થી બ થાય છે ને ક થી કે થાય છે એમ આપણે નિયત સંબંધ જણાવે છે તો અત્ર જાણીતા કારણ કાર્યના સંબંધને બાદ કરતાં બાકી રહ્યો ને એ અને અ નો સંબંધ તે કારણ કાર્યનો જ સંબંધ છે એમ રોગ પદ્ધતિથી નક્કી સમજાય છે

પ્રાણ, જીવ, એવું કંઈ છે કે નહિ એ પણ આવા રોગપદ્ધતિના નિર્ણયમાં એક નિર્ણય હોઈ શકે છે જીવત્ શરીરને જોતાં પ્રથમે જડ સંધાતના ને ને કાર્ય થઈ શકે તે વિચારમાં લેવાનાં છે તે બધા સમજ વિચારી જીવન વ્યાપારમાંથી બાદ કરતાં પણ ને કોઈ વ્યાપાર અવશેષ રહે તો તેને પ્રાણ, જીવ, એવા કારણનું કાર્ય માની શકાય

ચેતન શાસ્ત્રના ધણીક સિદ્ધાન્તોને તો આ પદ્ધતિથી જ વિતોરવા હીક પડે છે

સખા સંવાદ.

(મળેલું)*

ત્રીકમપ્રસાદ—સર્વ કોઈ સ્વસિદ્ધાન્તાવલમ્બિત વિષયપ્રતિ, ગીતાશાસ્ત્રને પ્રામાણ્ય ગણે છે જે ગીતાશાસ્ત્રમાં સર્વ મતાનુયાયિઓનો સ્વપક્ષ સિદ્ધાન્ત રૂપે હોય તો તે શાસ્ત્ર અનવલમ્બનીય છે. અને જે તદુક્ત ન હોય તો તેમાં દરોગા વિરોધાભાસનું નિર્ણય થક તત્વ અભિધેય થવું જોઈએ ?

શાન્તિપ્રસાદ—અસ્તુ ત્વમારો પ્રશ્ન ઉત્તમ હોઈ કલ્પણ કર છે જ્યાં પર્યન્ત વિશુદ્ધ દૃષ્ટિ ધતી નથી ત્યાં પર્યન્ત એક ગીતા શાસ્ત્ર તો થુ કિન્તુ અન્ય સર્વ શાસ્ત્રોમાં તદુક્ત સંશયો માનવ હૃદયમાં સ્ફુરિત થાય છે વળી એ વિશુદ્ધ જ્ઞાન દૃષ્ટિના અભાવે મનુષ્યત્મા અન્ય બ્રહ્મણે રજા અને તમ માર્ગે પ્રતિ અનુગમન કરના મંડી જાય છે મક્ત જ્ઞાન માર્ગે પ્રતિ દુર્લક્ષિત થઈ સ્વસિદ્ધાન્તને વાદ્યપમાં ઉતારી ધાર્મિક કનહ કરવા પ્રતિ દોરનાઈ જાય છે થર્મ કે જે મનુષ્યત્માને ઉત્તમ માર્ગે દોરવી સર્વ જનનાર છે તેનો અજ્ઞાનતાએ આવી રીતે દુરુપયોગ કરી, પોતાને અને ધર્મ હનિયને અનનતાએ પહોંચાડે છે, અને આવી રીતે માનવ સમાજ, અધમાવસ્થામાં આવી પડે છે, કે જેની પુન ઉત્થિતિ વિશુદ્ધ જ્ઞાને કરી થાય છે

ગીતાશાસ્ત્ર એ ઉદ્ધિતવત્ છે સર્વ શાસ્ત્રોનો પ્રાદુર્ભાવ અને પર્યવસિત્ત એમાં છે સ્પષ્ટિમાં કીયો ધર્મ છે કે જેનું નિદાન ગીતામાંથી આપણને અપ્રાપ્ત છે? અને વાસ્તવે તેથીજ તે સર્વનું પ્રામાણ્ય છે સ્વમતાભિઓ, સ્વસિદ્ધાન્તને ગીતાનું અમર્થન આપી સ્વપક્ષને અંતિમ સિદ્ધાન્ત રૂપેમને માને, કિન્તુ સમગ્ર ગીતાશાસ્ત્રને વિલોકતાં તેમાંથી જે નિગૂઢ તત્ત્વવિદ્યાન ચમુ ગોચર થાય છે તે અધિકાર બેદ છે આ બેદને લઈ ગીતામાં વિરોધાભાસ દર્શિત થાય છે જેનો પરિહાર એ બેદ પરિપૂર્ણ સમજતાં, દૃષ્ટિ પચમાં આવી જાય છે, અને તદુક્ત સંશયો નષ્ટ જાવને પામે છે

અધિકાર બેદ, ત્રીવિધ શુષ્ક શુકત અત કરણને અવલમ્બી હોય છે. ત્રીશુષ્કાત્મક પ્રકૃતિદ્રવ્યના સત્વાશદ્રવ્યના પ્રાદુર્ભાવે અત કરણની રચના વ્યવસ્થિત થાય છે અત કરણમાં સત્વાશની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ એ જ્ઞાન કર્મ, અને ઉપાસનાઓની ભૂમિકાઓ છે જેટલા અશે સત્વની શુદ્ધિ તેટલા અશે જ્ઞાન, કર્મ, ઉપાસનાઓની ભૂમિકામાં બેદ દરેક ભૂમિકાએ જ્ઞાનકર્મ ઉપાસના નાના વિષ હોય છે મનુષ્યત્મા જે ભૂમિકાપર હોય (જેટલે અશે અત કરણમાં સત્વ શુદ્ધિ ધરેન છે. તેને ઉપરની ભૂમિકામાં જતા માટે) જે કર્મની તપાસનાની અને જ્ઞાનની અપેક્ષા છે તે કર્મે ઉપાસના અને જ્ઞાનનો તે અધિકારી છે આવી રીતે અધિકારી પ્રત્યે બેદતા છે અને તેને લઈને ગીતામાં જ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસનાની બેદતા છે.

ગીતામાં જે વાદબાંધ તત્ત્વ દર્શિત્યમાં આવે છે, તે પ્રત્યેક ભૂમિકાના કર્મનું કથન બહુ સિદ્ધાન્તરૂપ ન હોય । તદ્વત્ કરવામાં આવ્યું છે, કિન્તુ આનું કારણ તે ભૂમિકામાં રહેલા પુરુષને પ્રગળ શ્રદ્ધાએ છે કે જેને લક્ષ્ય જીવન ઉર્ધ્વગામી યાવ-ઉપરની ભૂમિકામાં જાય, હૃદયની અધિક સમૃદ્ધિ થાય, એમ અલ્પદર્શિતા કારણે ઉક્ત રહસ્ય ન સમજી પોતાની ભૂમિકાનું કર્મ સિદ્ધવંત માની લઈ અન્યોના પ્રતિ તિરસ્કારદર્શિ એ જોય છે, જે કે આમાં પણ કેવળ અજ્ઞાન ભોક્તાના દોષ જોવા કરતાં એ અજ્ઞાન ભોજ-પણુ-નો લાભ લેનારા અધમ, સ્વાધી-અને પાખંડી, ચુરખોનું જોવાનું છે; જેઓ તે ઝોના હૃદયમાં અનૃતજ્ઞાન ઠસાવી પોતાનું સ્વાર્થાધિ કર્મ સાધી લે છે, અને તેઓજ ધર્મ જેવી કેવળ પવિત્ર વસ્તુને વાદમાં ઉતારી કંલહ પ્રતિ દોરવી લક્ષ જાય છે. પ્રાત્ પુરુષો તો ઉક્ત રહસ્ય હૃદયસ્પર્શ કરી ગીતાને સર્વેનું પરમ કલ્યાણકર સાધન માની પોતે કેવળ ધર્મમય કથનરમય જીવન માંજે છે, અને વાદ માત્રથી વિદૂર રહી સ્વાત્માને ઉર્ધ્વગતિ એ પહોંચાડવા સતત પ્રયાસશીલ રહે છે, ખત મક્ત અને ધર્મના લક્ષણો પણ ગીતાસાક્ષે તદ્વત્ કથાયલ છે.

દેવીપ્રસાદ—જ્ઞાનોત્તરે મનુષ્ય કર્તવ્ય સંબંધી ગીતાસાક્ષે શું કથન છે ?

શાન્તિપ્રસાદ—કર્મપ્રસંગે ગીતા શાસ્ત્રના બેકશ્લોકને આગળ ધરી કર્મ બા-
વના થયું તપાસિક, કર્તવ્ય ગણી, કેવળ મનથી તેના ફળનો સાગ આણી કર્મ કર્યા જનું એમ કહે છે. કિન્તુ આ વિષય સંબંધી તેના આનુષંગીક પુસ્તકો વિશેષતા મહાનુભવિ-
ઓનો એવો અભિપ્રાય છે જે અન્તઃકરણ એ પ્રકૃત્યંશ હોવાના કારણે તિરંતર પરિણામ ભાવવાળું છે, એ પરિણામભાવો, પૂર્વજન્મના કર્તવ્યને લઈ વાસનારૂપે સ્ફુરે છે. એ વાસનાનું સ્ફુરણ મનુષ્યને કર્મમાં જોડી શંખે છે.

સ્વાભાવિક શુભથી આવશ્ય થઈ સૌ કરે.

એ આ ગીતાનું રહસ્ય છે, જે મનુષ્ય કર્તવ્યપરાયણ નથી, હોતો; તો પણ તેના હૃ-
દયથી વાસના વિદૂર થતી નથી. એ તો સ્ફુર્ણ કરે છે, અને તેઓજ ગીતામાં કહ્યું છે જે

સ્વકર્મેદિયોને વશ કરી વિષયોને મનમાં.

કરીવાર રહે મદ ને દભી તે કહેલાય.

વસ્તુગતિ આમ હોવાના કારણે કૃષ્ણભગવાને કર્તવ્ય કષ્ટ ભાવના વડે કરવાં તે સંબંધી ઉત્તર શ્લોક વડે જુતાવી આપ્યું છે.

પણ મનથી જ્ઞાનોદ્ધિયો કરી વશ અસકલ જે.

કર્મેદિયથી આચરે કર્મશ્રદ્ધા છે તે.

વળી ઉક્ત કથનના અનુમેહનાયે અતિમ અધ્યાયમાં વ્યાસેનું તત્ત્વાર્થ સમજાવતાં કર્મનુંજ પ્રતિપાદન કરેલું છે.

કામ્ય કર્મના ત્યાગને કવી જાણે સંન્યાસ
નિપુણો કહે છે સાગ ને સર્વ કર્મ ફળ ન્યાસ.
બુદ્ધિમાન કો ઇમ કહે, કર્મ દોષવત્ તાત્પર્ય,
યગદાન તપ કર્મને અન્ય કહે અતાત્પર્ય.
નહિ તબલા કરવાંજ એ યગદાન તપ કર્મ,
બુદ્ધિમાનને એક છે. પાવન કરતા ધર્મ,
સંગ તથા ફળ મુક્તિને કરમ જરત સતતમ,
આત્મરૂપા ઇમ છેજ મુજ નિશિત મત ઉત્તમ

ગીતાશાસ્ત્રે યોગોત્તરે પણ દેહાન્તરપર્યન્ત યગતપાદિક કર્મ કરવાંજ એમ કર્મ જાન્યે વેદો ગીતાના ઉક્ત શ્લોકો વડે કહે છે. કિન્તુ ગીતાના અન્ય કથનો જોવા કે,

પણ ને હોયે આત્મરત આત્મતૃપ્ત પણ મોષ,
આત્મામાં સંતુષ્ટ તો તેને કર્મ ન હોય.
તેને કર્મ અકર્મથી પુણ્ય પાપ નહિ આહી.
મોક્ષાર્થે સૌમા નહિ તેને આશ્રય કાઢી,

વળી ૫૪ અધ્યાયગત એક શ્લોક વડે આજ તત્ત્વાર્થભૂત સ્વરૂપને પ્રકટ કરતાં ૨૫૪૫જો શ્લોકો આપ્યું છે જે—

કહે છે યોગ ઇન્દ્રિયોન્મુક્ત કારણ કર્મજ સાર.

સમજ યોગીનું કહે સમજારણ નીરધાર,

ધોગ પ્રમથનાર પુરુષને કર્મજન કર્તવ્ય છે. કારણ જ્યાં પર્યન્ત પ્રકૃતિના રજ અને તમ દ્રવ્યોંશમાયી ઉત્પન્ન થતાં મળે અને વિદ્યેપરુપ દોષોથી ચિત્ત યુક્ત હોય છે, ત્યાં પર્યન્ત ચિત્ત સત્વાનુરુપ થઈ શકતું નથી. ચિત્તને સત્વાનુરુપ થવા રજ અને તમને તીવ્રોદ્ધિત કરી સત્વનો આવિર્ભાવ કરવા તે કર્મોની અપેક્ષા છે. જેના વડે ચિત્તસત્વ યુક્ત થઈ નીર્મળ થાય છે. નિર્મળ અને પ્રજ્ઞાન્ન થયેલ ચિત્તને કર્મોની અપેક્ષા નથી. સાધ્ય પ્રાપ્ત્યે સાધનોની અપેક્ષા છે; છિન્ન સાધ્ય પ્રાપ્ત થયા પશ્ચાત્ સાધનોની અપેક્ષા રહેતી નથી જ્ઞાનના પ્રતિબંધક મળ વિદ્યેપાદિ દોષો વિનાશ બાવને પામ્યા પશ્ચાત્ અંતિમ પ્રાપ્ય વસ્તુ ને મોક્ષ તેને પામિવા ચિત્તવૃત્તિક્રિયા અપેક્ષા છે કર્મોની નથી. દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન થયા પશ્ચાત્ કદાચ પારબ્ધવશાત્ મંદપ્રારબ્ધને લીધે વાસના સ્ફુરે તો તે વાસના નિર્મૂળ કરતા અશ્વમેધોક્ત ચોમોદિમાના જ્ઞાનાદિકનો આશ્રય લેવો. ગીતામાં પણ પશ્ચાદ્વાયમાં એજ ઉક્તિ સ્વીકારી છે. અન્ય કોઈ કર્મની નહિ. હવે આપણે ઉક્તિમાં છેના અવબોધ વિશેષીએ, અને તે બોધ કેવો છે? શુદ્ધમાયુક્ત, અને હાં વિશેષતા તો કર્મોની ગંધ પણ નથી.

૧૧૪. સર્વ ધર્મોને નિમુક્તિને કર આશ્રય મુજ એક.

શોભ મ કર હું હોડીશ સર્વ પાપથી છેક

૧૧

સર્વ ધર્મોમાં કયેણું ને કર્તવ્યરુપે કર્મ તે સર્વનો ભાગ કરી. પુણ્યાપુણ્યવિવર્જિત પર્યંયા:—મારે આશ્રય કર એટલે કે જીત છે તેને આત્માભિમુખ કરી દે, દુઃખ માનવનિવૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી જીતમાં છે અને જીતને જગદાભિમુખતા થઈ આત્માભિમુખ થાય એટલે સ્વાભાવિક. ક્રમને અંતઃ આવે, આજ કારણે ઉત્તરાર્ધમાં પુનઃ એજ કથન કરે છે ને શોભ મ કર હું હોડીશ સર્વ પાપથી હોડીશ અન્યત્ર કવીવર્ધ ગિરધરે એજ તત્વને અવબોધતા કહ્યું છેજ.

હાય હાય તબ લગ રહી જગલગ આલસદહ.

૧૧૫. અતર મુખ જમ ધી બધ સુખ મિટ જાય અનિદ.

૧૧૬. અતર મુખ જમ ધી બધ સુખ મિટ જાય અનિદ.

જ્યાં પર્યન્ત આપણી દષ્ટિ-જીત જગદાકારરુપ છે ત્યાં પર્યન્ત દુઃખજ છે. એ દષ્ટિ મટતી ધી—જીત આંતરમુખ આત્મમય થતાં સર્વ અનિદતાં વિદ્યર થાય છે. આ જીત જગદાકારથી વિરમતાં કર્તવ્યનો અવકાશ નથી આથી સીદ્ધ થાય છે ને ગીતામાં તેમજ અન્ય પણ જ્ઞાનમયતાના અપરિણામે આદરણીય છે, કર્મ નહિ.

॥ વેદાન્ત પञ્ચ પ્રકરણી ॥

॥ શ્રીમણેશાયનમઃ ॥

॥ શ્રીસીતારામચંદ્રાભ્યાં નમઃ ॥

॥ પ્રથમ-પ્રકરણ ॥

॥ બ્રહ્માત્મજ્ઞાન વિવેક ॥

॥ મંગલાચરણમ્ ॥

શ્રીરામે સીતયા સાર્થે નત્વા સર્વં હૃદિસ્થિતં ।

સત્સુસ્તાનુભવં ગ્રંથં કુર્વેન્નુદિ વિશુદ્ધયે ॥ ૧ ॥

સર્વ હૃદયોમાં સ્થિત સીતાર્થ સાથે શ્રીરામને નમસ્કાર કરીને, બુદ્ધિની વિશુદ્ધિ થવા માટે સત્સુસ્તાનુભવ (આત્મિક) સ્વાનુભવના અધ્યાત્મી યોગના કહે છે. —૧

સચ્ચિદાનંદ રૂપંતં-તત્પૂર્ણં વિષ્ણોઃ પરં પદં ।

યત્પ્રાપ્તયે સમારબ્ધા વેદાંતાઃ સકલા અપિ ॥ ૨ ॥

જે વિષ્ણુનું પૂર્ણ પરમપદને સચ્ચિદાનંદરૂપ છે, તથા તેની પ્રાપ્તિ માટેના માર્ગ વેદાંતોના સમારબ્ધ છે. —૨.

યસ્ય દેવે પરા ભક્તિર્યયા દેવે તથા ગુરૌ ।

યસ્યેતે કથિતાઘર્ષાઃ પ્રકાશંતે મહાત્મનઃ ॥ ૩ ॥

જેની દેવમાં પરમભક્તિ છે, તથા જેની દેવમાં છે તેવી જ ગુરુમાં પણ છે, તેવા મહાત્માને આઘર્ષિત અર્થોનો પ્રકાશ થાય છે. —૩.

અહંવદ્દોસિ સંસારે મમપુક્તિઃ કથં ભવેત્ ।

કિંચિદ્દેરાગ્ય સંપન્નઃ સોઽસ્મિન્નજ્ઞાસોઽધિકારવાન્ ॥ ૪ ॥

હું સંસારમાં જન્મ થયો છું, મારો મોક્ષ કેવી રીતે થાય, (એવી બાવનાવાળો) તથા યોગોપદ્યો વેરાગ્ય ૧૬ એવો જે પુરુષ તે આ શાસ્ત્રમાં અધિકારી છે. —૪.

૧ ગુરુ શિષ્ય લક્ષણ ।

શાંત, દાંત, જીતેન્દ્રિય, ઇલ્લોકમાં અને પરલોકમાં વિષયસુખ માટે નિરપેક્ષ શિ-
ષ્યને યોગ્ય ગણવામાં આવે છે; ગાનાધિકારી પણ તેને કહેવામાં આવે છે. વેદાન્ત
શાસ્ત્રે પદેશમાં નિપુણ તથા અજ્ઞાનુભવ સુખજી શરૂ થોગ્ય ગણાય છે. શાંત, દાંત ઉપરત
તિતિહુ થઈને, ॥ સમુદ્ધમેવાભિગચ્છેત્ । સમિત્પાણિઃ ધ્યોમિયંબ્રહ્મણિષ્ઠ ॥ સમિ-
ત્પાણિ યદ્ય ઓતિય બ્રહ્મણિષ્ઠ આ પાસે તેજી ગુરુસમિપ જવું એમજે.

સંક્ષેપથી આત્મતત્ત્વ વર્ણન ।

આત્મા સમિપદાનંદરૂપ છે; સત્, ચિત્, આનંદરૂપ, સત્-સત્સ્વરૂપ, ચિત્-ગાન
સ્વરૂપ, આનંદ-સુખસ્વરૂપ છે. આત્મા આત્માનો એ પ્રકારે વ્યવહાર છે. એક વિશેષ અને
અન્ય કેવલ તેમાં વિશેષ વ્યવહાર નથી પ્રકારનો છે; જાગ્રદવસ્થા, સ્વપ્નાવસ્થા, સુષુપ્તિ
અવસ્થારૂપ છે. તેમાં સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આ જીવ, અજ્ઞાનનો લય થવાને લીધે પરમા-
નંદરૂપ બ્રહ્મને પામે છે કેવલ્યોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે. સુષુપ્તિકાલે સકલો વિલીનેતમોઽ
વિમૂતઃ સુખરૂપમેતિ ॥ સુષુપ્તિકાલમાં સકલવિલીન થતાં તમથી રહિત થઈને સુખરૂપ
પામે છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં આ જીવ, જાગ્રદવસ્થામાં જિરિ નહીં સમુદ્ર મનુષ્ય કુંડલિન
પંચાદિ સર્વ પદાર્થોમાં જોડાઈને જેતું જેતું ઇન્દ્રિયોથી અવતોડન કરે છે, તેની, તેની
વાસનાનું ચંદલ કરીને સ્વપ્નામાં તે સર્વને પોતાની જાતેજ દૃષ્ટીને જાગ્રદવસ્થાના ગાનની
પેડેજ વર્તે છે; ગાન વડે નિદ્રામાં દશ પ્રકારની બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની નિષ્ક્રિય થતાં શયન પામે
છે. જાગ્રદવસ્થામાં આ જીવ, આ મારી જો, આ મારી પુત્ર, આ મારી ધર, મારી આ
દ્રવ્ય, મારી આ વસ્તુસુખ, ઇલાદિનાના પ્રકાર વડે વિષય સુખઅનુભવે છે. અજ્ઞાદિપા-
નાદિવિચિત્રભોગેઃ સપ્તવર્જાગ્રત્પરિતૃપ્તિર્મિતિ ॥ અજ્ઞપાનાદિ વિચિત્ર ભોગદ્વારા તેજ
જાગ્રત્પરિતૃપ્તિ પામે છે, એમ શ્રુતિ પણ ઉપરશે છે. આ પ્રકારે રમૂસદેહ સૂક્ષ્મદેહ
કારણદેહમાં યુક્ત જીવાત્માનું અવસ્થાત્રયમાં જીવીકાકાર્ય કહેવાયું; આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી
વિશેષ વ્યવહાર કલો.

આત્મસ્વરૂપ ।

દિગ્દેશકાલપરિત્તેરહિત, સંજાતીયવિજાતીયસ્વગતભેદશૂન્ય, નિલ, શુદ્ધ,
સુદ્ધ, સુક્ત, પૂર્ણ, સ્વપ્રકાશ, પ્રલક્ષ, નિર્વિકાર, અસંગ, અવિનાશી, સ્વસંવેદ, સુખસ્વરૂપ,
આ પ્રકારે આત્માનું કેવલ સ્વરૂપ સંક્ષેપથી દર્શાવ્યું. વળી શ્રુતિઓ, પણ, આત્માદ્
મેકપવાગ્રમાસીત્ । આત્મા વા આ એકજ અગ્રે દતો; એમ અગ્રવેદમાં, બ્રહ્મવાદ્મ-
મેમાસીત્ । બ્રહ્મ વા આ અગ્રે દત્ત, એમ બ્રહ્મદશરૂપમાં, સદેવસોમ્યદેમમાસીત્ હે

સોમ્યમત્તજ અગ્રેહત્તુ, એમ સામવેદમાં ધ્રિયાદિ અનેક શ્રુતિઓ આત્મા સસયે, વિશ્વ મિથ્યા છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે. આમથી રીને, ને કહેવાય છે. આત્મા અવિનાશી છે, વિશ્વ વિનાશી છે, આત્મા ચૈતન્યરૂપ છે વિશ્વ જડરૂપ છે. આત્મા સુખરૂપ છે અને વિશ્વ મોહરૂપ છે. આ પ્રકારે બધાપણે આત્મા ઘટપદાદિઓનું સત્તા સ્ફૂર્તિરૂપે અધિષ્ઠાન છે. જે પચકે. પોની સત્તા સ્ફૂર્તિરૂપે અધિષ્ઠાન છે. જદિરૂ સર્વ પદાર્થોની સત્તા સ્ફૂર્તિરૂપે અધિષ્ઠાન છે. એમ કહેવાય છે. દેહના અંશમાં અંતમય, પ્રાણમય, વિજ્ઞાનમય આત્મદમય પંચકે. પોની સત્તા સ્ફૂર્તિરૂપે અધિષ્ઠાનને કહેવું કહેવાય છે. જેમ અલ્પ સત્યગાનાદિરૂપ છે તેમ જીવને પણ સત્યગાનાદિરૂપ જાણવો જોઈએ જોઈએનું સંપ્રદાય છે. એ અવસ્થા પ્રથમ પછી જીવનું જ્ઞાનદિ લક્ષણ સ્વરૂપ વિવેક વડે સ્પષ્ટ કરીને કહેવાય છે; જમદવસ્થામાં સમ્પદ સ્પર્શપદસંનધ વિષયો પરસ્પર ભિન્ન છે, પરંતુ તે વિષયોનું જ્ઞાન ભિન્ન નથી પરંતુ એકજ છે. જે જ્ઞાન વડે સમ્પદ જળાય છે તેજ જ્ઞાનવડે સ્પર્શ જળાય છે; જે જ્ઞાનવડે સ્પર્શ જળાય છે, તેજ જ્ઞાનવડે રૂપ જળાય છે; જે જ્ઞાનવડે રૂપ જળાય છે, તેજ જ્ઞાનવડે અન્નદિ રસપણ જળાય છે; જે જ્ઞાનવડે અન્નદિ રસ જળાય છે, તેજ જ્ઞાનવડે ગંધ પણ જળાય છે. આ પ્રમાણે વિષયોનું જાપકગન એક સ્વરૂપેજ વર્તે છે. તેમજ સ્વમાવસ્થામાં જીવ જે જે સ્વપ્ન મુદ્રા છે તે તે સ્વપ્નમાં જમદવસ્થા તુલ્ય ગિરિનદી મનુષ્ય ગજદક્ષપક્ષિમૃગાદિ; શુદ્ધસ્વપ્નપાંચાદિરૂપ સર્વ વિષયો જે જ્ઞાન વડે જળે છે; તે સ્વમાવસ્થાનું જ્ઞાન, જમદવસ્થાના જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી; પરંતુ જમદવસ્થા સ્વમાવસ્થાનું જ્ઞાન એકજ છે. સ્વપ્નવસ્થા તથા જમદવસ્થા કેમ ભિન્ન નથી એમ પૂછે તો સાંભળા. જમદવસ્થામાં અવતોક્ષાતા પદાર્થો ચિરમાલ રહે છે; સ્વમાવસ્થામાં અવતોક્ષાતા પદાર્થો તેટલો તેટલો કાળજ રહે છે, નિદ્રાનો લાગ થતાં જતા રહે છે. જમદવસ્થામાં સ્વપ્નમાં જોવાવસા કરુંજ ત્યાંમથી શ્રગ લાગતો નથી. માટે જમદવસ્થાસ્વમાવસ્થાઓમાં અવતોક્ષાતા પદાર્થોના સ્થિત અસ્થિતિત્વ બેદ છે. પરંતુ જમદવસ્થાસ્વમાવસ્થાના પદાર્થોથી જ્ઞાન અભિન્ન છે. તેમજ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આ જીવ અજ્ઞાન અનુભવે છે. કેવા પ્રકારે.

સુષુપ્તિ અવસ્થા ત્યાગીને જમદ દાસમાં જોયે છે, મંદુપ્તિ સમયમાં મનેકંસાનું જ્ઞાન થયું ? એવા અજ્ઞાતાનુભવનું સ્મરણ જનમત કાલમાં થાય છે. જેમ જમદવસ્થાસ્વમાવસ્થાઓમાં પદાર્થો ભિન્ન છે તેમ સુષુપ્તિમાં કોઈ પણ પદાર્થો નથી, પરંતુ અજ્ઞાન વિષયજ હોય છે સુષુપ્તિમાં છન્દિયો વર્તેતી હોતી નથી; માટે જમદવસ્થાસ્વમાવસ્થા તુલ્ય પદાર્થો સુષુપ્તિમાં જળવ માં આવતા નથી, પરંતુ સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે. તેથી સુષુપ્તિ નમયમાં પણ જનમત સ્વપ્નવસ્થા તુલ્ય જ્ઞાન હોય છે. આ પ્રમાણે પણ અવસ્થાઓમાં પણ જ્ઞાન એકજ છે; તેમજ અન્ય દિનમાં પણ તેનું તેજ જ્ઞાન છે કે જેના વડે પદાર્થો જળાય છે; આ પ્રકારે માસ, સંવત્સર, યુગ, રૂપમાં પણ જ્ઞાન એકજ છે. પ્રતિ-
દિન, પ્રતિમાસ, પ્રતિ સંવત્સર, પ્રતિયુગ, પ્રતિકાલ્પે, જ્ઞાનભિન્ન થતું નથી. તેથીજ જ્ઞાન કલ્પ પામતું નથી તેમજ અસ્ત પણ પામતું નથી. સર્વદા જ્ઞાન એક સ્વરૂપેજ રહે છે, એ કોરૂંથી સસ સર્વની પેઠે સ્વરૂપ છે એમ જાણવું જોઈએ; તે કારણથી આ જ્ઞાન તેજ સસ છે, એમ પ્રતિપાદિત થયું.

જીવાત્મૈક્ય-પ્રતિપાદન.

તે આ જ્ઞાન પરમાર્તદર્શક છે. આ પરમાર્તદર્શક સત્સજ્ઞાન, આત્મસ્વરૂપ સ્વેચ્છી રીતે છે. પુત્રાદિઃ સર્વની અપેક્ષા વડે આ સત્સજ્ઞાનનંદરૂપ આત્મામાં અધિક અતિશય પ્રેમ પ્રાણિઓ અનુભવે છે. આત્મામાં સર્વની અપેક્ષા વડે અધિક પ્રેમ કેમ હોય છે? આ પ્રમાણે-સ્વકીય સુખ માટે સ્ત્રી પુત્ર દ્રવ્યાદિમાં પ્રેમ કરાય છે, સ્ત્રી પુત્રાદિને માટે પ્રેમ કરોતો નથી. પોતા ઉપરતો પ્રેમ તો સ્વાભાવિકજીવતે છે; આવા કારણથી આત્મા સ્ત્રી પુત્ર અપેક્ષાએ કરીને અધિક પ્રેમાસ્પદરૂપ છે, એ કારણને લીધે સ્વયં-સમ્યક્દાનંદ પ્રત્યક્ષ છે. જ્યારે સ્વપ્રાદિ અવસ્થાઓમાં સર્વ ગદાયો જ્ઞાન વડે જાણવામાં આવે છે. સર્વની અપેક્ષાદારા પોતા ઉપર અધિક પ્રેમ હોય છે, તેથી વેદાંતાનુસાર, અનુભવ વડે તથા યુક્તિવડે આત્મા આનંદરૂપ છે એમ પ્રતિપાદિત થાય છે. બ્રહ્મ-સમ્યક્દાનંદરૂપ છે એમ વેદાંતમાં પ્રતિપાદિત છે. માટેજ સર્વ મહાનાદ્યોએ બ્રહ્મ અને આત્માનું એક્ય પ્રતિપાદિત કરેલું છે. ખરેખર જો આત્મા સમ્યક્દાનંદરૂપ હોય તો સર્વનો તેમ અનુભવ કેમ થતો નથી. સાંભળો, સર્વ જનો અધિદા મોદિત હોય છે, માટે આત્માના સમ્યક્દાનંદવતે અનુભવ થતો નથી, અત્ર એક દુષ્ટાંત છે. જો દશમો પુરુષ નવ પુરુષોને ગણે છે, તેમાં નવ પુરુષોની ગણના કરતા આત્માને ગણતો નથી. આમ પોતાની ગણતરી નકરીને, દશમો નથી, દેખાતો નથી, એમ ધારી મહા સંકેદ પામે છે; નદીમાં દશમાને નાથ થયો, એમ વિચારી મોઢ પથ પામે છે; તેવામાં દિવસનાત આવેલો મિત્ર બોલ્યો કે, દશમો પુરુષ છે, તારો મિત્ર વાક્ય સાંભળીને પરોક્ષજી દશમ પુરુષને જાણે છે; પછી પેલો મિત્ર કહે છે કે, હું જ દશમો પુરુષ છે, એમ નવની ગણતરી કરીને ખતાવ્યાથી હવે નવપુરુષોની ગણના કરતા પોતાની જાતને પ્રત્યક્ષ કરીને, હું જ નવ ગણના કરતા દશમ પુરુષ છું, એમ જાણે છે. મહા હર્ષ પામે છે તથા મોહનો ત્યાગ કરે છે. આ પ્રકાર અધિદા મોદિત સંસારસંકલિત જીવ સમ્યક્દાનંદરૂપ એવા સ્વાત્માને પણ જાણતો નથી. આત્મા નથી, દેખાતો નથી, એમ પ્રસંગે બોલે છે, હું કરતાં છું, હું સુખ દુઃખનો કરતાં છું, એમ મોહ પામે છે.

જાનક સંસારચક્રોપાશ નિર્ગત.

પછીથી પ્રશ્ન મુખથી વેદાંત શ્રવણ વડે આત્મા છે, એમ પરોક્ષજી જાણે છે, પછીથી વળી વેદાંતમાં આ આત્મા બ્રહ્મ છે, એ વિચારદારા પોતામાં પ્રત્યક્ષજી આત્માને અનુભવે છે; ત્યારેજ હું કરતાં છું, હું બોલતાં છું, એવા નાના પ્રકારના મોહનો ત્યાગ કરે છે, કૃતકૃત થાય છે તથા સ્વાનંદાનુભવ બોગવે છે; માટે આત્મસ્વરૂપનું શ્રવણ મન નિનિદિષ્ટાસવ ચિરકાલ કરીને આત્મસાક્ષાત્કાર સંપાદનીય છે. આત્મસાક્ષાત્કારમાં યોગરૂપ તથા જ્ઞાનરૂપ બે ઉપાયો છે. યોગરૂપ ઉપાયનો ત્યાગ કરીને શ્રીનંદક-રાયાર્યે સ્વામિએ સર્વજ્ઞનાનોપાયનું કથન કર્યું છે. અત્રે પણ યોગવાસિદ્ધાનુસાર આત્મસાક્ષાત્કાર મળેનો જ્ઞાનરૂપ ઉપાય કહેવામાં આવશે. માનુષિય મલયો ઉત્પન્ન થયેલા દેહમાં આપાદમરતકપર્યંત પ્રાણ પ્રવર્તે છે, તેમજ વ્યાપક મન

તથા તેમજ વ્યાપક બુદ્ધિ તથા તેમજ વ્યાપક અગ્નિ પ્રવર્તે છે. વળી ખીજું આપાદમસ્તકપર્યંત શુદ્ધગ્નિ પ્રવર્તે છે; તેનાં વિવિધ નામો, કૃદચ્ય, સાક્ષી, પ્રલભાત્મા, અજ્ઞાનંદ, નિગ્નનંદ, ઇલાદિ છે. તે વ્યાપક વિદેહ-ચિંત્યગ્નિ બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થતાં જીવ, એવા નામથી વ્યવહારાપ છે. તેજ ગ્નિ તે તે ઇન્દ્રિયોદ્ધારા બહિર્ જન્મને તે તે વિષયોને પ્રકાશે છે. તેમજ તેજ ગ્નિ અંતઃકરણ વૃત્તિ વડે ચક્ષુદ્ધારા બહિર્ જન્મને રૂપને શ્રુત્તે છે. તેજ ગ્નિ અંતઃકરણ વૃત્તિવડે કર્ણદ્ધારા શબ્દ સાંભળે છે. તેજ ગ્નિ અંતઃકરણ વૃત્તિવડે નાસિકાદ્ધારા બહિર્ જન્મને ગંધને સુંધે છે. તેજ ગ્નિ અંતઃકરણ વૃત્તિવડે ત્વક ઇન્દ્રિયદ્ધારા બહિર્ જન્મને મધુરકટુતિક્તાદિ રસને જાણે છે. તેજ ગ્નિ અંતઃકરણ વૃત્તિવડે ત્વક ઇન્દ્રિયદ્ધારા બહિર્ જન્મને મૃદુકડિનાદિ સ્પર્શને જાણે છે. આ પ્રમાણે સર્વ ત્રયોજના કરી શેષી. તે આપાદમસ્તકપર્યંત વ્યાપીને રહેતું ગ્નિ શુદ્ધ સત્સ્વરૂપ છે. તેપણુ તે તે અંતઃકરણ વૃત્તિઓમાં પ્રતિબિંબિત થયલું અપ્રમ હોય તેમ બાસે છે. પરંતુ ગ્નિ નિકૃષ્ઠ (અધમ) નથી, પણ ઉત્કૃષ્ઠ જ વર્તે છે. શાથી? સત્યપરાજયસાત્મક રૂપ તે તે અંતઃકરણ વૃત્તિઓ મિથ્યા રૂપે વર્તે છે, ગ્નિ તે સત્ય છે, માટે અસત્ય રૂપી અંતઃકરણ વૃત્તિઓથી સહ ગ્નિનું આચ્છાદન થઈ શકતું નથી. માટે સર્વની અંતઃકરણ વૃત્તિઓનું બાસક શુદ્ધ ગ્નિ ઉત્કૃષ્ઠ વર્તે છે. જેમ દીવા ઉપર રથાપેલા સહિદ્ર મટનાં તે તે હિદ્રોદ્ધારા દીપપ્રભા બહિર્ પ્રસરીને વીણા, કરતુરી, આમર, શર્કરા, રોમ્પ—પાત્રાદિ વિવિધ વિષયોને બાસમાનું કરે છે, તેમ દેહવ્યાપક શુદ્ધગ્નિ તે તે ઇન્દ્રિયદ્ધારા બહિર્ પ્રસરીને તે તે વિષયોને બાસમાનું કરે છે. વળી એક અન્ય દ્રષ્ટાંત છે. જેમ તે તે જલ તે તે નીકાદ્ધારા વહી જમને તે તે કપાસા રૂપે પરિણામ પામે છે, તેમ ગ્નિ પંથુ તે તે ઇન્દ્રિયોદ્ધારા બહિર્ જન્મને તે તે વિષયોદ્ધારતાથી પરિણામ પામે છે. આત્મ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ ગ્નિને ન જાણીને, માઈ શુદ્ધ છે, મારી આ છે, મારો પુત્ર છે, માઈ દ્રવ્ય છે, છત્યાદિ રૂપ સર્વત્ર અભિમાન કરે છે, ત્યારે પુરૂષ જીવત્વ પામે છે. તેવામાં તત્ત્વમસ્યાદિ મહાવાક્ય ગ્નિવડે બુદ્ધિની એકાગ્રતા સંપાદન કરીને, અંતઃકરણ આત્માકાર થતાં, પુરૂષ જીવભાવને ત્વજીને. શુદ્ધ સમિચ્છાનંદ અજ્ઞાતભાવને પામે છે. આમ ગ્નિ રૂપી સમાધિવડે અનાદિ સંસાર સંચિત કર્મ કાટિઓ લય પામે છે; પરંતુ સહ અવિદ્યા નિવર્તક, સાક્ષાત્કાર સાધનભૂત શુદ્ધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે. આને જ સમાધિના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અજ્ઞાતસાક્ષાત્કાર વન્દિ પ્રતિપાદિત યાચું છે. તે કારણથી તે દગ્નરે અશ્વત્થાધારાઓ વર્ષાવે છે. ક્ષણમેકંકતુશતસ્વાપિ । આમ ગાગેલી એક ક્ષણ પથુ સોપનો સમાન છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. માટે ક્ષણ માત્ર પથુ એકાગ્રતા કરીને અજ્ઞાનભય સંપાદનીય છે. પ્રહ્લાદિ-દમ્ભૈયમવતિ । તરતિશોકમાત્મચિત્ ॥ અજ્ઞવિદ્ અજ્ઞ જ યાચું છે. આત્મવિદ્ શો-કને તરે છે, એમ શ્રુતિ ઉપદેશે છે. જ્ઞાનોત્પત્તિમૈવમેમતમ્ ॥ ગ્નિ આત્મ સ્વરૂપ જ છે, એવું માઈ માનવું છે, એમ બગવદ્ વાક્ય પથુ છે.

इति श्री चेदान्तपंचप्रकरणोंमां प्रह्लादमज्ञान विवेक नामनुं

प्रथम प्रकरण समाप्त ।

(અપૂર્ણ)

ઉપતંત્રી.

શ્રીમદ્ વ્યાસદેવસંકર બાપુભાષાકૃત,
જો. મ. કો. એસ. એલ. બી.

૬૫૮૨૧—

આધ્યવસાય નિયુક્તાર્થ દિવેદી.

સુદર્શન.

(ધર્મ, શુદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ-વિદ્યા અને તત્સર્જની વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્.

પુસ્તક ૨૦-૨૧. એક ૨]

(માસિક.)

[નવેમ્બર ૧૯૦૫.]

ઉર્વશી-ગીત,

॥ રાગ ઐલશીત પ્રમાણે ॥

॥ મહાક-ને-સાખી ॥

(મળેલું)*

બહાલા ! યામોઃ યામોઃ યામોઃ
યામોઃ યામોઃ સાદસી અમ,
પર, ધિરજ યા નર, નોતજ-આ—
તન, જનુ, હીત કર, મુજ કામ, ટેક—

॥ સાંખી ॥

હાક મોસનું આ જ-યું,
મહયું આમડે અંગ,
મોહક લાગે રેખીતું,
માર દિવસનો રંગ.

*સુદર્શન એક ૧૦. પુસ્તક ૧૯ માં મોસ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું જે
રાગ પુશ્પવાનુ-ગાએલું તેના ઉત્તરમાં ઉપરનું ગીત ઉર્વશી કહે છે.

અમૃતલાલ કુવરજી નંબ.

તેમાં સખ ન પ્રીતિ તું આમ.

હણે રખે થામ !

હરિદ્રિય આમ !

ડહે મન આમ ! બહાલા થામાં ૨

રનેહ ન કોપર અમતણી,

નવ નયમાં અનુભવ;

સાદસ પ્રિય નારી અમે,

કરીએ સ્વાર્થે પાતઃ ૨

નવ કરણા અમ હર વસે,

છે અમ કુર સ્વભાવ;

અસહિષ્ણુ અમ અંગમાં,

સત્ય ન કરે ટકાવ;

જાણું અતપલું અમ અંગ;

તંજે અમ સિંગ;

પ્રભુનો પ્રસંગ;

સખો રેશે રંગઃ-બહાલા થામાં ૨

૩

જેનું મન જેમાં વસ્યું,

તેમાં તે લલચાય;

હીતકારક ઉપદેશને,

ઔપધ કડવાં થામ.

બહારો ઔપધ શો ઉપદેશ:

ધરો મુખ, લેશ:

સુખી રો હમેશ:

કહું એ પ્રજ્ઞેશઃ-બહાલા થામાં ૩

૪

ભોગવતાં વિષયો તણો,

નરવર નાવે પાર;

ના ભોગે વિષયો ધટે !

ધટી ભય ભજનાર.

પ્રેમ પ્રેમ તથા જાણનાર ! ૧-૧-૧-૧-૧-૧

એવા એવા માર !

નરેન્દ્ર તું સાર !

સ્વપ્નમેને ધાર !—વંદાલા યામાં. ૪

સ્વપ્નમેને બળેનારનો,

યશ આ લોક ગવાય;

સુખ પામે આ લોકમાં,

અતે મેલો પમાય.

કરી તપ આરાધી દ્યો અવિનાશ !

તન પ્રેમનો પાસ !

કરે શું વિનાશ ! !

તને મુજ આશ—વંદાલા. ૫

૬

તજ આશ સુખ પામરો,

આશા કુખ તર મૂલ !

આશ—જવથી જવડું,

એ જવતરમાં ધૂજ;

તરે આશ કરે પ્રેમ પાશ,

ભળે અવિનાશ;

સરે દર નાશ;

પૂરો પ્રેમ આશ—વંદાલા યામાં. ૭

મ. કૃ. વૈષ.

સનાતન આર્ય સભા અને આર્ય.

(મંજુશ્રી)

અતુલ્ય

સદિહતા સદિહતા, સદિ યોષક સર્વથા;
સદિરથે જગત્તા, પ્રભુમુદતિ આર્યજન,

મંજુશ્રી

ધન્વાન્તાલી ! મહત્ત્વયમા આચ ભાગે અનંતે,
ત્વારા સારા કરકમળના યોગ ભાવિવસતે;
કુન્ડ કુન્ડ મધુરો, લહરે મોદ પ્રમોદ જંગે,
નિત્યે રાત્રું સકળ સ્થળમાં ખીલી ખેલી ઉમંગે;

અપ્રુત્તશિ ! વદન સંરૂપ પૂર્ણ સુધાં શરીરથી,
શાંતિ લેતાં ત્રિવિધ કુષ્મ સાંધે દૂર થાતું દૂરથી;
સંસારામિ વિપિન વિચારું સખ્ય યોગાંગયોગી,
મુક્તિદાતા અપમં, પમને પામું સુપ્રચકારી;

સુતન્ત્રિ ! તું તનુમન છબી પૂર્ણ પ્રેમે રસેલી,
વાણી કાવ્યે સકળ હૃદયે ગંધ સુગંધ ફેટી;
સદાથી તું અધર અમોની ઉમિલમિ જડેલી,
ચિદાનંદી પરમ પુનિતા આત્મ જુષાદ શ્રેણી;

રંગોરુ ! તું અમોટ મોટીમાં સર્વે વિલાસ ખીળે,
શ્રદ્ધા સેવા પરમ ફળથી અચ્યુત અચ્યુત ભાવે;
તુંમાં તુથી પ્રગટ રમતાં કોટી કોટી જ્ઞાતાંડો
વિશ્વાયે ! હા, હૃદય હૃદય વિશ્વ સિંધુ સમાયે.

ચારુગાનિ ! લલિત પ્રિય તું વિશ્વ અંકુરે ક્યારે,
તામિ ત્હારે સકળ તિરંધો વેદ વાણી વિહારે;
ધ્વાતાધ્યયે પરમ રૂપમાં ચૈક્યતા આપનારે,
સુકટે ! તું અધર, કર - આ-વિશ્વ વેલુ ધરાયે.

સુકેશિ ! તું કય અલકની સ્વામ શ્રી જ્ઞાતિ મૂલા;
સર્પાંકારે અંધિયે પશુ એ અન્યથા વિષ પૂર્ણ;
દૃષ્ટ દૃષ્ટે હૃદય હૃદમાં એ યદી મોહ યાતાં,
સંજા કરે સરલ નિયમે બેદ ભાવે જાણતા,

સુખ ૧. તારી બુકુદિ મતિમાં વિશ્વ સંહાર હેતુ,
ભંગાભંગે અંધારસ અમી કાલનો કાલ સેતુ;
દુષ્ટો કરા દળ દમન તું છત સુઅંક કેતુ.—
જરેખાતું સગન સમજે સૌ ખસ તત્ત્વ બેદુ.

વિશ્વાભાક્ષિ ! નયન દમ તું વિશ્વ ગેહે રચેલા,—
બાહિ વિરમે અદમ તમના નાશ અર્થે કરેલાં;
ભોગેન્દ્રજાતે પ્રજા કરવા તેજ તેજે બરેલા,
સાનામિથી પ્રગટ બળતા મુગ્ધ બોલિ રચેનાં.

આકનેત્રા ! પરમ પ્રિય તું આત્મવિકાસ રૂપી,
સુખાસુજે કિલ કિલ થતું મંદ સુસ્મિત જ્વેષ્ઠ;
આનંદ છે હૃદય હૃદ હૃ તેનકીકી તુંનાથી,
જાણે ઉભો અમર પુરમાં છત સુરેશ પામી.

કંપુકીવે ! હૃદિત સરણી રેખાવિરેખ વાળી,
મીવા તારી અનુપમ અતિ હાઈ સુહાઈ શ્રેણિ;
યર્થાજ્ઞી નયન તલ એ ભિન્ન સુભિન્ન બાવિ !
કેતુ ખાસે ! નય નયન તું તત્ત્વ અદ્વિત વારિ.

કાંતે ! તારા કુચ કમળની સલ સુધા સૌચાતા,
પ્રસાદ અક્ષુ પુનિત જનના ભાવ નિર્ભાવ યાતા;
આસાવેલી અમર ફળતી ત્રાસ નિરાસ જતાં,
ભાવાભાવે મગજ મનને વાણી કાર્યો સુધાતા.

સુધેત્રિ ! તું રતિ રસબરી સૃષ્ટિ ગુંગાર યાગા,
દીપાવાને દીપતી કરવા ઔપસિ, યોષનારા;
સાદિસાગિન નવરસ સુધા પૂજ્ય ઇદુ પૂજવા,
વિતંબિનિ ! કદો કમળ તું સ્વેત શેવેરાતુંગા.

મોદિનિ ! તું સુદિત ગમને સાત શીયા સુદાતું,
નિતંબોમા રસિક રસીલાં ભાવ સુભાવવાળું;
જૂમિ પૂષ્ટે જૂમન રસમાં દોલ દિદોલ સ્થાતું,
સૃષ્ટિ સુધા હૃદયન જગ યો મોહ કુલે કુસાતું.

સુગાસિનિ ! કરવલય તું દાનને માન રૂપે,
કાવાન્કાવા મન વચન ને આત્મ ગુંગાર ઔષે;
કર્પેદપાદિ કુરૂંચ કૃંપ સૌ જાણને માંબધી તે,
કદી કદા વિવેક સમુ તેજ સુનેજ પૂરે.

ખાલે ! ત્હારો હૃદય હૃદય હૃદય હૃદય સુહૃદિવાળી,
પ્રેમાધિનાં પ્રણય સંભરી પ્રેમ મુનેમ ધારી;
સાંતિને સૌ કણ કણ બંરી ઉર આલ્હોદ વાંલી,
ચાણી સુધા અરણી અરંતી વિશ્વમાં વિશ્વકારી.

સુવચે ! તું મનહર પ્રભા વર્ણ સુવર્ણવાળી,
હૃદયાર્પે અખિલ જગતે પ્રેમધા પોષિતારી;
બેદાશિની મહામહા થતી જાળ નિર્જાળકારી,
બહિ વિશ્વે સમહિ જનની વિશ્વ વિસ્તારનારી.

કાંતાધિની ! કમલ વદની કાંત અભ્યર્થનામાં,
હુંને ગાળી રસરૂપ કરી કાંતમાં કાંત પાંત;
પ્રેમાધિના પુનિત જલમાં સરવે સ્નાને સુદાતા,
અકિતભાવે મન વચનને કાર્ય તું ઐક્ય સંદાતા.

બિંદુધિની ! હૃદયિત જલ તું બિંદુ ભાવે બરહું,
હોજે હોજે હલતિ રતિના સમગુરે સ્નેહ;
મીઠા મીઠા મધુ રસ ભરી નાદ સુનાદ બેદતું,
હુંમાં હુંને દ્રવિત કરતું શ્લેષ સુશ્લેષ દેવું.

ગોગિની ! તું અમલ સુરમાં આત્મ આશજે રૂપે,
રસે રસે મદન રતિની રાગ શ્રી રસિગ સોદે;
પાંખો પામી પ્રિય કિરણ એ ઊડતાં ઊડી છેદે,
ધાયે આપે અહમત્વમ સૌ તરવમાં તરવરૂપે.

સુપ્રસે ! તું પ્રગટ રમતું દેશ વિદેશ માંદે,
નાલિકાના મનન સદને તરવ રૂપે વિરાગે;
અકશેષ જુજીજી ભીડી તે અધા 'તુ' રમાડે,
કિન્તુ ત્હારો અકળ નયનો 'તું' અધું હું નિદાગે.

સુવર્ણ ! તું સતત સુવર્ણ રમ્ય વેશી રસાળી,
સુકન્યે ! તું જગત જનની નારી રૂપા નતાંગી;
વિશ્વ વ્યાપી અખિલ અણમાં અંગ રંગો વિકાસી,
પાદે પાદે રસધિ રસનો અપેતી તું દયાળી.

સુરાધે ! તું અવનિતભાં ધણ બોજે બુદ્ધી,
ગોમી બોમી અમર ચિતની ચિન્ત્ય સુરમ્ય વેશી;
સાંતિવામ્યા મધુર સ્વરમાં ચિત્ત બલે વસેલો,

કામિનિ ના તું અલિ કપટને ચાંદ્ર દુષિત રાખું,
માનિનિ ! તું મુહિત મનડા માટ સો તક સાધું;
રાંભાગે તું વિશ્વ જગત આ મુખ સો દુઃખ માતું,
વિશ્વાધિપતિ રતિરસ રૂપા એક તું એક આદ્ય.

કાલાધિપતિ અસૌમ્ય લદરે એક તું એક બદાલી,
ખીસેલા સુ-મુખ કમળની પ્રેમ ચૂમી રસાણી;
વિકારોથી અવિકૃત રૂપે આઘ અતે જણાતી,
જૂના ચૂમ્યા નવિન ચૂમસો સર્વ એ ચૂમનારી,

ભિન્ના ચૂમું મિથને તરેતી રંગે તું હે રસોલી !
બેઠા ચૂમું મગજ રમતી તું અહીં લાત કહેતી;
સતા ચૂમું હલ હલ્ય તું પ્રેમ મુપ્રેમ પીતી,
ક્રિયા કાર્ય સરળ રમણ તું પ્રાણીની પ્રાણ બહાસી.

અનુબંધ.

આર્યજ્ઞાના આર્યજુમિ, આર્યજૂપણ માવના;
રસામંગલ રૂપે મૂકી, રસિકો રસ આપવા.

કહાન અકુ ગાંધી.

રાજયોગ.

૧૯૧૮ અનુસંધાન-પ્રાપ્તિ ૧૭૪ ૩૪૪ ૩૪૪ ૩૪૪

આત્મદેહ વિભાગમાં શંકા ।
इत्यात्मदेह भागेन प्रपंचरूपैव सत्यता ।
યયોક્તા તર્કશાસ્ત્રેણ તતઃ કિપુરુષાર્થતા ॥ ૪૧ ॥

માવાર્થ—પ્રયોક્તા પ્રકાર વડે આત્મદેહ વિભાગવર્ણવીને, તર્કશાસ્ત્રાનુસાર વર્ણવેલી પ્રપંચની સત્યતાથી શો પુરુષાર્થ સંધાવાનો છે? કંઈ નહિ. એમાં ભયનિવૃત્તિના અંજાવને લીધે—૪૧.

દેહ ભેદના અસત્ત્વ નિરૂપણના પ્રતિજ્ઞા ।
 હૃત્યાત્મ દેહ ભેદેન દેહાત્મત્વં નિવારિતં ।
 इदानीं देहभेदस्य ह्यसत्त्वं स्फुटमुच्यते ॥ ४२ ॥

માર્થ—આ પ્રકારે આત્મા અને દેહના ભેદ વહેંચે દેહના આત્મત્વનું નિવારણ થયું; હવે દેહના ભેદના અસત્ત્વને 'સ્ફુટ કહેવામાં' આવે છે—૪૨.

जीव भेदनुं असत्त्व कथन ।
 चैतन्यस्यैकरूपत्वाद्भेदो युक्तोनर्हति ।
 जीवत्वं च मृपाज्ञेयं रज्जौ सर्पग्रहोयथा ॥ ४३ ॥

માર્થ—ચૈતન્યના એકરૂપત્વને લીધે જીવકુલ ભેદ ઘટી શકતો નથી. રજ્જુમાં સર્પની પ્રાપ્તિ પેઠે ભવત્વની અસત્યતા જાણવાની જરૂર છે.—૪૩.

चित्तमां विश्वाकारथी प्रतिभान ।
 रज्ज्वज्ञानात् क्षणेनैव यद्द्रज्जुर्हिसर्पिणी ।
 ज्ञातितद्वच्चितिः साक्षाद्विश्वाकारेण केवला ॥ ४४ ॥

માર્થ—જેમ રજ્જુઅજ્ઞાનને લીધે રજ્જુ સર્પરૂપે જણાય છે, તેમ નિરૂપાધિક ચિત્ત (બ્રહ્મન) આ જડ વિશ્વાકારમાં વિવર્ત પામતું જણાય છે. ૪૪

प्रपंचनुं ब्रह्मोपादानत्वं ।
 उपादानं प्रपंचस्य ब्रह्मणोन्यन्न विद्यते ।
 तस्मात्सर्वं प्रपंचोयं ब्रह्मैवास्ति न चेतर्त् ॥ ४५ ॥

માર્થ—આ ક્ષણિકપ્રપંચ-વિસ્તર ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મ વિના અન્ય નથી, તેથી આ સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મરૂપ જ છે, કંઈ અન્ય નથી. ૪૫

॥ ४६ ॥ श्रुतिप्रमाणवदे भेदनुं मिथ्यात्व ।

व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेति शासनात् ।

इति, ज्ञाते परेतत्त्वे जेदस्यावसरः कुतः ॥ ४६ ॥

श्रुत्यानिवारितं नूनं नानાત્વં स्वमुखेन हि ।

कथं भासो भवेदन्यः स्थितेचाद्वय कारणे ॥ ४७ ॥

માવાર્થ—સર્વ આત્મનરૂપ છે એમ શાશન વડે વ્યાખ્યાનમાયકતા અથવા કર્તા અને કાર્ય વચ્ચેનો ભેદ મિથ્યા છે; આ પ્રકારે પરતત્વ જણાતાં ભેદના અવસરનો અવકાશજ નથી. શ્રુતિએ સ્વમુખ વડેજ નાનાત્વનું ખાત્રીથી નિર્મારણ કર્યું છે; ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણો અભિન્ન હોવાથી અન્યને આભાસ પણ શી રીતે સંભવી શકે ? ૪૬-૪૭.

મેદદૃષ્ટાન્તે શ્રુતિવદે દોષ કથન ।

દોષોપિ વિહિતઃ શ્રુત્યા મૃસોમૃત્યું સગચ્છતિ ।

દૃષ્ટવ્યયતિ નાનાત્વં માયણાર્વચિતો નરઃ ॥ ૪૮ ॥

માવાર્થ—શ્રુતિ આટલેથી અટકતી નથી પરંતુ કાર્યથીકારણના ભિન્નતાના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા રાખનાર માટે મહાન દોષ દર્શાવે છે; “માયાથી વચ્ચિત થઇને જે મનુષ્ય આત્મામાં નાનાત્વ જુએ છે તે વારંવાર મૃત્યુ પામ્યાં જાય છે. (વારંવાર જન્મમરણપામે છે અને મોક્ષ પામતો નથી.) ૪૮

સર્વં વ્રહ્મકાર્યનું વ્રહ્મરૂપે નિરૂપણ ।

વ્રહ્મણઃ સર્વં જ્ઞૂતાનિ જાયંતે પરમાત્મનઃ ।

તસ્માદેતાનિ વ્રહ્મૈવ સર્વંતોત્પવધારયેત્ ॥ ૪૯ ॥

વ્રહ્મૈવ સર્વનામાનિ રૂપાણિ વિવિધાનિચ ।

કર્માણ્યપિ સપગ્રાણિ વિભર્તીતિ શ્રુતિર્જગૌ ॥ ૫૦ ॥

સુવર્ણાજ્ઞાયમાનસ્ય સુવર્ણત્વં ચ શાશ્વતં ।

વ્રહ્મણો જ્ઞાયમાનસ્ય વ્રહ્મત્વં ચ તથા ભવેત્ ॥ ૫૧ ॥

માવાર્થ—વ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેઓ વ્રહ્મ સાથે એકરૂપજ છે એમ અવધારણ કરવાની જરૂર છે. સર્વ પ્રકારનાં નામ અને વિવિધ પ્રકારનાં રૂપ વ્રહ્મસ્વરૂપજ છે, સમગ્ર પ્રકારનાં કર્મો પણ તેના વડેજ ધારણ થાય છે, એમ શ્રુતિસ્પષ્ટ રીતે સાબિત કરે છે. જેમ સુવર્ણમાંથી થતા પદાર્થોનું સુવર્ણત્વ નિત્ય અને વિવર્તાતીત છે, તેમ વ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થોનું વ્રહ્મત્વ પણ તેવીજ રીતે છે. ૪૯—૫૦—૫૧

જીવાત્મા પરમાત્માના જ્ઞેદના જોનારને ભય નિરૂપણ ।

સ્વત્પમપ્ત્યંતરં કૃત્વા જીવાત્મપરમાત્મનોઃ ।

યઃ તંતિષ્ઠતિ મૃદાત્મા જ્ઞયં તસ્યાન્નિભાષિતં ॥ ૫૨ ॥

માવાર્થ—જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેના જરા પણ ભેદને સ્વીકારતા મૂઢ પુરૂષનાં અભિપ્રાય લયાવહ અને અપકારક છે. પર

અજ્ઞાનવડે જેદ પ્રતિજ્ઞાસનું અને જ્ઞાનવડે અભેદ પ્રતિભાસનું
નિરુપણ ।

યન્નાજ્ઞાનાદ્ભવેદૈતમિતરસ્તત્રપદ્યતિ ।

આત્મત્વેન યદાસર્વ નેતરસ્તત્રચાણ્વપિ ॥ ૬૩ ॥

માવાર્થ—અજ્ઞાન વડે દૈતનો નિર્વાહ થતા મુધીજી માત્ર ભેદનો ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ જ્યારે સર્વ આત્મસ્વરૂપ છે એમ જણાય છે ત્યારે જરા પણ ભેદના ગંધનું અસ્તિત્વ સંભવિ શકતું નથી. ૫૩

एकात्म ज्ञानमां शोकादिना अभावतुं निरुपण ।

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि ह्यात्मत्वेन विजानंतः ।

नचैतस्य भवेन्मोहो नचशोकोऽद्वितीयतः ॥ ૬૪ ॥

માવાર્થ—જે અવસ્થામાં સર્વ ભૂતોને આત્મભાવથી ઓળખે છે, અપ-
રોક્ષ વડે સાક્ષાત્કાર કરે છે તેવા અધિકારી પુરૂષને નિશ્ચય કરીને મોહ, શોક
થતાં નથી; અદ્વિતીય હોવાને લીધે, તેના કારણના અભાવને લીધે તેમ થતું
નથી. ૫૪

આત્માનુ વ્રહ્મત્વ શ્રુતિ સિદ્ધ છે ।

अयमात्माहि ब्रह्मैव सर्वात्मकतयास्थितः ।

इति निर्धारितं श्रुत्या बृहदारण्य संस्थया ॥ ૬૫ ॥

માવાર્થ—આ આત્મા બ્રહ્મજ છે તથા સર્વાત્મરૂપે સ્થિત થયેલો છે,
એ બ્રહ્મરૂપે ઉપનિષદ્વિધિ શ્રુતિવડે નિર્ધારિત થયેલું છે. ૫૫

સ્વપ્ન દૃષ્ટાંતવડે પ્રવચનું મિથ્યાત્વ ।

अनुभूतोप्ययं लोको व्यवहार क्षमोऽपिसन् ।

असद्रूपो यथास्वप्न उत्तरक्षण बाधतः ॥ ૬૬ ॥

માવાર્થ—સ્વપ્નની પેઠે આલોક, દરરોજના અનુભવનો વિષય હોવા છતાં
અસતરૂપ છે; કારણ કે તેના જન્મના પછીના ક્ષણમાં જન્મોનું અસ્તિત્વ સાબિત
થઈ શકતું નથી. ૫૬

અવસ્થાપ્રયના મિથ્યાત્વનું તથા આત્માના નિત્યત્વનું નિરૂપણ.

સ્વપ્નો જાગરણેડલીકઃ સ્વપ્નેઽપિ જાગરો ન હિ ।

દ્વયમેવ લયેનાસ્તિ લયોપિ હ્યુભયોર્નચ ॥ ૫૭ ॥

ત્રયમેવં જ્ઞેન્મિથ્યા ગુણત્રય વિનિર્મિતં ।

અસ્યદૃષ્ટા ગુણાતીતો નિત્યો હ્યેકાધિદાત્મકઃ ॥ ૫૮ ॥

માવાર્થ—સ્વપ્ન સમબંધીએ તો, જાગરણદશામાં સ્વપ્નદશા અસતરૂપ છે; તેમજ સ્વપ્નદશામાં જાગરણદશા સંભવિ શકતી નથી; એ ઉભયનું સુપ્રસિદ્ધશામાં અસ્તિત્વ નથી, તેમજ સુપ્રસિદ્ધશાનું તે ઉભયમાં અસ્તિત્વ નથી. આ પ્રમાણે આપા અને ત્રિગુણનું નિર્માણ આ ત્રણ અવસ્થાઓ અસતરૂપ છે; તેમનો રૂપ, ગુણાતીત, નિત્ય, એક, ચિદાત્મક છે. ૫૭—૫૮

દૃષ્ટાંતોવડે જીવનું કલ્પિતત્વ નિરૂપણ ।

યદ્વન્મૃદિ ઘટપ્રાંતિ શુક્તૌવારજત સ્થિતિં ।

તદ્વદ્મહાણિ જીવત્ત્વં વીક્ષ્યમાણેન પश्यति ॥ ૫૯ ॥

યથામૃદિ ઘટોનામ કનકે કુંડલાન્નિધા ।

શુક્તૌદિરજતસ્યાતિર્જીવ શબ્દસ્તથાપરે ॥ ૬૦ ॥

માવાર્થ—જેમ મૃત્તિકામાં ઘટની પ્રાંતિ અને શુક્તિમાં રજતની સ્થિતિ પ્રાંતિરૂપ છે તેમ પ્રદ્મમાં અપરોક્ષાનુભવ પછી જીવત્વ જોવું એ પ્રાંતિરૂપ છે, ઉભય એકજ છે. જેમ મૃત્તિકામાં ઘટનું અસ્તિત્વ છે, કનકમાં કુંડલનું અસ્તિત્વ છે, શુક્તિમાં રજતનું ભાન થાય છે, તેમ જીવનું પ્રદ્મમાં અસ્તિત્વ છે. ૫૯—૬૦

બ્રહ્મમાં પ્રપંચના કલ્પિતત્વનાં દૃષ્ટાંત ।

યથૈવન્યોમ્નિ નીલત્વં યથાનીરં મરુસ્પલે ।

પુરુષત્વં યથાસ્યાણૌ તદ્વદ્દિશ્વં ચિદાત્મનિ ॥ ૬૧ ॥

યથૈવ શૂન્યે વૈતાલોગંધર્વાણાં પુરં યથા ।

યથાકાશે દ્વિચંદ્રત્વં તદ્વત્સત્ત્વે જગત્સ્થિતિઃ ॥ ૬૨ ॥

માવાર્થ—જેમ જ્યોત્સ્નામાં નીલત્વ, મરુસ્થલમાં નીર, અને સ્થાણમાં પુરુષ વિશેષ જોવામાં આવે છે તેમ ચિદાત્મમાં વિશ્વ જણાય છે. જેમ શૂન્યમાં

વેતીલ, આકાશમાં ગર્વવનગર, આકાશમાં એકને બદલે એ ચંદ્ર જેવામાં આવે છે તેમ સત્યમાં જગતની સ્થિતિ છે. ૬૧-૬૨

પ્રપંચ રૂપે બ્રહ્મજ જગાય છે એમાં દૃષ્ટાંત ।

યથાતરંગ કલ્પોર્લર્જલ મેવ સ્ફુરસલં ।

પાત્રરૂપેણ તામ્રંદિ બ્રહ્માંદૌવૈસ્તથાત્મતા ॥ ૬૩ ॥

પટનામ્નાયથા પૃથ્વી પટનામ્નાદિતંત્રવઃ

જગન્નામ્ના ચિદાજ્ઞાતિ ક્ષેપં તત્તદજ્ઞાવતઃ ॥ ૬૪ ॥

ભાવાર્થ—ગમેતો તરંગ હોય અથવા કલ્પોર્લ હોય પણ સર્વ જલ છે, વિવિધ પાત્રોનાં રૂપમાં તામ્રજ છે તેમ બ્રહ્માંડનાં વિવિધરૂપો આત્માના માત્ર વિવર્તો જ છે. જેમ ઘટના નામથી જણાતી માત્ર પૃથ્વી છે, પટના નામથી જણાતા માત્ર તંતુઓ છે, તેમ જગતના નામથી જણાતું ચિતજ ભાસે છે; નામરૂપના અભાવથી જ બ્રહ્મને જણવાતું છે. ૬૩-૬૪

બ્રહ્મવહેજ સર્વ વ્યવહાર સંજ્ઞે છે એમ યુક્તિવદે નિરૂપણ ।

સર્વોપિ વ્યવહારસ્તુ બ્રહ્મણા ક્રિયતે જનૈઃ ।

અજ્ઞાનાન્નવિજ્ઞાનાંતે મૃદેવદિ ઘટાદિકં ॥ ૬૫ ॥

કાર્યકારણતાનિસમાસ્તે ઘટ મૃદોર્યથા ।

તથૈવ શ્રુતિયુક્તિભ્યાં પ્રપંચબ્રહ્મણોરિદ ॥ ૬૬ ॥

ભાવાર્થ—મનુષ્યોથી ગાય વ્યવહાર પણ બ્રહ્મ વહેજ કરાય છે, અજ્ઞાનને લીધે જ જણુવોમાં નથી આવતું કે મૃત્તિકાએ જ ઘટાદિક છે. જેમ ઘટ અને મૃત્તિકા વચ્ચેનો કાર્ય કારણતાનો સંબંધ નિત્ય છે તેમજ પ્રપંચ અને બ્રહ્મનું પણ છે; આ પ્રમાણે શ્રુતિ અને યુક્તિ વડે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ૬૫-૬૬

પ્રપંચના ગ્રહણમાં પણ બ્રહ્મનું જ ગ્રહણ થાય છે એમાં દૃષ્ટાંત ।

ગૃહ્યમાણેઘટે યદન્મૃત્તિકા યાતિવૈવંશાત ।

વીક્ષ્યમાણે પ્રપંચેવિ બ્રહ્મૈવાજ્ઞાતિ જ્ઞામુરં ॥ ૬૭ ॥

ભાવાર્થ—જેમ ઘટનું ગ્રહણ કરતાં મૃત્તિકાનું પણ જલથી ગ્રહણ થાય છે તેમ પ્રપંચનું અવલોકન થવામાં પણ સદા પ્રભાવી બ્રહ્મનું અવલોકન થાય છે. ૬૭.

અજ્ઞાનીઓને આત્મા અશુદ્ધ જાણે છે આદિ નિરુપણ ।

સદૈવાત્મા વિશુદ્ધોસ્તિ ઘણુદોષાતિવૈસદા ।

યથૈવ દ્વિવિધારજ્જુર્જાનિનોઽજ્ઞાનિનોઽનિશં ॥ ૬૮ ॥

માવાર્થ—જેમ એક રત્નથી જ્ઞાનીને અને અજ્ઞાનીને-દ્વિધારૂપે રત્ન અને સર્પરૂપે ભાસે છે તેમ આત્મા હૃદયેનાં વિશુદ્ધ છે પણ અશુદ્ધ ભાસે છે. ૬૮

આત્માનાત્મ વિજ્ઞાગતું અદ્વૈતજ્ઞાનાનંતર મિથ્યાત્વ ।

યથૈવ મૃન્મયઃ કુંભસ્તદ્દેહોપિચિન્મયઃ ।

આત્માનાત્મ વિજ્ઞાગોયં મુષૈવ ક્રિયતે વૃષૈઃ ॥ ૬૯ ॥

માવાર્થ—જેમ કુંભ મૃત્તિકામય છે તેમ આ દેહ પણ ચિન્મય છે; આ આત્મા અનાત્માનો વિભાગ મૂઠપુરૂષો વ્યર્થજ કરે છે. ૬૯

અવિવેકીઓના દેહ તાદાત્મ્યનું અનેક દૃષ્ટાંતોવડે નિરુપણ ।

સર્પત્વેન યથારજ્જૂ રજતત્વેન શુક્તિકા ।

વિનિર્ણાતા વિમૂઢેન દેહત્વેન તથાત્મતા ॥ ૭૦ ॥

ઘટત્વેન યથા પૃથ્વી પટત્વેનૈવતંતવઃ ।

વિનિર્ણાતા વિમૂઢેન દેહત્વેન તથાત્મતા ॥ ૭૧ ॥

કનકં કુંડલત્વેન તરંગત્વેન વૈ જલં ।

વિનિર્ણાતા વિમૂઢેન દેહત્વેન તથાત્મતા ॥ ૭૨ ॥

પુરુષત્વે યથાસ્થાનુર્જલત્વેન મરીચિકા ।

વિનિર્ણાતા વિમૂઢેન દેહત્વેન તથાત્મતા ॥ ૭૩ ॥

ગૃહત્વેનૈવ કાષ્ઠાનિ સજ્જત્વેનૈવલોહતા ।

વિનિર્ણાતા વિમૂઢેન દેહત્વેન તથાત્મતા ॥ ૭૪ ॥

માવાર્થ—જેમ એક રત્નથી સર્પરૂપે ધારવામાં આવે છે, તથા શુક્તિ-કાને રજતરૂપે ધારવામાં આવે, તેમ દેહની આત્મતાનો નિર્ણય મૂઠ પુરૂષો એ કરેલો છે. જેમ પૃથ્વીને ઘટત્વરૂપે ધારવામાં આવે છે તથા તંતુઓને પટરૂપે ધારવામાં આવે છે, તેમ દેહની આત્મતાનો નિર્ણય મૂઠ પુરૂષોએ કરેલો છે. જેમ કનકને કુંડલરૂપે ધારવામાં આવે છે તથા જલને તરંગરૂપે ધારવામાં

આવે છે, તેમ દેહની આત્મતાનો નિર્ણય મૂઠ પુરુષોએ કરેલો છે, જેમ સ્થા-
ણુને પુરુષરુપે ધારવામાં આવે છે તથા આંજનાના જલને જલરુપે ધારવામાં આવે
છે; તેમ દેહની આત્મતાનો નિર્ણય મૂઠ પુરુષોએ કરેલો છે, જેમ કાષ્ટ સં-
ચયને ગૃહરુપે ધારવામાં આવે છે તથા લોહને અડૂગરુપે ધારવામાં આવે છે,
તેમ દેહની આત્મતાનો નિર્ણય મૂઠ પુરુષોએ કરેલો છે, ૭૦--૭૪

અજ્ઞાનવદેજ આત્મામાં દેહત્વ જોવાય છે એમાં વહુ દૃષ્ટાંતો ।

યયાવૃક્ષચિરર્યાસો જલાદ્ભવતિ કસ્યચિત્ ।

તદ્વદાત્મનિદેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાન યોગતઃ ॥ ૭૫ ॥

પોતે નગચ્છતઃ પુંસઃ સર્વજ્ઞાતિં વચંચલં ।

તદ્વદાત્મનિદેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાન યોગતઃ ॥ ૭૬ ॥

પીતૃત્વં હિ યથા શુભ્રે દોષાદ્ભવતિ કસ્યચિત્ ।

તદ્વદાત્મનિદેહત્વં પश्यત્યજ્ઞાન યોગતઃ ॥ ૭૭ ॥

ચક્ષુર્ભ્યાં ભ્રમશોભાભ્યાં સર્વજ્ઞાતિં ભ્રમાન્મકં ।

તદ્વદાત્મનિદેહત્વં પश्यત્યજ્ઞાન યોગતઃ ॥ ૭૮ ॥

અભ્યાતં ભ્રમણે નૈવ વર્તુલં જ્ઞાતિ સૂર્યવતઃ ।

તદ્વદાત્મનિદેહત્વં પश्यત્યજ્ઞાન યોગતઃ ॥ ૭૯ ॥

મહત્ત્વે સર્વવસ્તુનામણુન્નં યાતિ દૂરતઃ ।

તદ્વદાત્મનિદેહત્વં પश्यત્યજ્ઞાન યોગતઃ ॥ ૮૦ ॥

મૂક્ષમસે મર્ધ જ્ઞાવાનાં સ્થૂલત્વં ચોપનેવ્રતઃ ।

તદ્વદાત્મનિદેહત્વં પश्यત્યજ્ઞાન યોગતઃ ॥ ૮૧ ॥

કાચમૂર્ધો જલત્વં વા જલમૂર્ધોઽપિ કાચતા ।

તદ્વદાત્મનિદેહત્વં પश्यત્યજ્ઞાન યોગતઃ ॥ ૮૨ ॥

યદ્દગ્ધર્મો મણિત્વંઽપિ મર્ણો વાચક્ષિતા પુમાન્ ।

તદ્વદાત્મનિદેહત્વં પश्यત્યજ્ઞાન યોગતઃ ॥ ૮૩ ॥

અષ્ટે પુલ્કતપ્રધાવત્સુ સોમોધાવતિ જ્ઞાતિર્થં ।

તદ્વદાત્મનિદેહત્વં પश्यત્યજ્ઞાન યોગતઃ ॥ ૮૪ ॥

યથૈવ દિગ્વિપર્યાસો યોદ્ધાદ્ભવતિ કસ્યચિત્ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાન યોગતઃ ॥ ૮૫ ॥

યથારાશીજલે જ્ઞાતિચંચલત્વેન કસ્યચિત્ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાન યોગતઃ ॥ ૮૬ ॥

માર્વાર્થ—જેમ કોઈને જલદારા નેયણું વૃક્ષ ઉધારૂપે દેખાય છે તેમ અજ્ઞાનના યોગ વડે આત્મામાં દેહત્વ જોવામાં આવે છે. જેમ હોડીમાં બેસીને જનારને સર્વ ચંચલ જણાય છે તેમ અજ્ઞાનના યોગ વડે આત્મામાં દેહત્વ જોવામાં આવે છે. જેમ કોઈ દોષવાળી અશ્વિ સર્વ ખીણું જુએ છે તેમ અજ્ઞાનના યોગ વડે આત્મામાં દેહત્વ જોવામાં આવે છે. જેમ ભ્રમશીલચક્ષુઓ વડે સર્વ ભ્રમાત્મક લાગે તેમ અજ્ઞાનના યોગ વડે આત્મામાં દેહત્વ જોવામાં આવે છે. જેમ જળતા લાકડા વડે કરાયણુ તૃતીય સૂર્યના મડલ જેવું લાગે તેમ અજ્ઞાનના યોગ વડે આત્મામાં દેહત્વ જોવામાં આવે છે. જેમ ઘણી મહાન વસ્તુઓ દૂરત્વના યોગથી અણુ લાગે છે તેમ અજ્ઞાનના યોગ વડે આત્મામાં દેહત્વ જોવામાં આવે છે જેમ અણુ પદાર્થ શક્તિવાન ઉપનેત્રોદારા જોવામાં મહનું લાગે છે તેમ અજ્ઞાનના યોગ વડે આત્મામાં દેહત્વ જોવામાં આવે છે. જેમ કાચભૂમિમાં જલ દ્યુવામાં આવે છે તથા જલભૂમિમાં કાચરૂપ દ્યુવામાં આવે છે તેમ અજ્ઞાનના યોગ વડે આત્મામાં દેહત્વ જોવામાં આવે છે. જેમ કોઈ અગ્નિમાં મણિરૂપ ધારે અને મણિમાં અગ્નિરૂપ ધારે તેમ અજ્ઞાનના યોગ વડે આત્મામાં દેહત્વ જોવામાં આવે છે. જેમ કોઈને મોહવડે દિશાઓ આડી અવળી થઈ જાય છે તેમ અજ્ઞાનના યોગ વડે આત્મામાં દેહત્વ જોવામાં આવે છે. જેમ કોઈને જલમાં પ્રતિબિંબન લીધે ચંદ્ર ગતિમાન જણાય છે. તેમ અજ્ઞાનના યોગવડે આત્મામાં દેહત્વ જોવામાં આવે છે. ૭૫-૮૭

જ્ઞાનવદે દેહાધ્યાસ નિવૃત્તિ નિરુપણ ।

एवमात्मन्यविद्यातो देहाध्यासोहि जायते ।

स एवात्मपरिज्ञानाल्लोयते च परात्मनि ॥ ८७ ॥

सर्वमात्मतयाज्ञातं जगत्स्यावर जंगमं ।

अज्ञावातसर्वं ज्ञावानां देहस्य चात्मतत्ताकुतः ॥ ८८ ॥

માર્વાર્થ—આ પ્રમાણે અવિદ્યા વડે આત્મામાં દેહાધ્યાસ ઉત્પન્ન થાય છે, પાવર જંગમ જગત સર્વ આત્મરૂપ છે એમ જાણ્યા પછી, સર્વ ભાવિના અજ્ઞાને લીધે, દેહને આત્મતા શી રીતે સંભવે ૧. ૮૭-૮૮

ટીકા—અહીં અથવા આત્મા અને જીવ વચ્ચેના ભેદને દર્શાવવામાં આવ્યો છે એ સિદ્ધાન્તમાં જે દ્વેષભાવનું સૂચન થાય છે તેનો આ વિભાગ પશ્ચિદાર કરે છે પ્રવેશકમાં દર્શાવાયું છે કે, જડ દગ્ગરો સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે તોપણ તે ન જોવા વિના તે કાશ્ચિ હોઈ શકે નહિ તથા અસ્તિત્વમાં છે એમ પણ જણાય નહિ તેજુ જીવનનું ખરૂં તત્ત્વ છે, યથ ચતાની યથાચતા છે આ અહીં કે જે સર્વેન છે તેમાં બીજા કુલ ભેદ નથી તે સદા એકજ છે આ વાતને ઘણા દૃષ્ટાન્તોથી જતાવવામાં આવી છે જડ વિશ્વ અને ચેતન વિશ્વ વચ્ચેના ભેદને નિર્ણયક દર્શાવવામાં આવ્યો છે આટલું જ નહિ પરંતુ વિવિધ વિરુદ્ધ મતવાળાઓના સિદ્ધાન્તોનું નિરાકરણ પણ કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ આ વિશે વિસ્તાર કરવો અત્રે અપ્રસ્તુત છે, કારણ કે પ્રવેશકોમાં મૂર્ધા કહેવામાં આવ્યું છે

(આગળ ચાલુ)

ઉપન ત્રી

શ્રી ગોતમબુદ્ધ

(મળેલું)

(અનુસન્ધાન ગત વપ ૧૯ ૩૧૧ થી)

કૌન્ડાન્યાદિ પાંચ તપસ્વી જનો કાશીમાં રહેતા હતા તેની પાસે બુદ્ધે પ્રથમ ધર્મ બોધ કરતા કહ્યું કે ' ૮ મદન્ત ૧ જોને ધર્મશીલ જન બુદ્ધ કૃત પ્રથમ ધર્મ બોધ વાનું છે, તેને મે પરસ્પર વિરુદ્ધ વાતથી દૂર રહેતું જોઈએ એક તા માત્ર સુખ લાભમાં ધરી વિપયાસકત થતું નહિ અને બીજી ધર્મ સિદ્ધિ માટે દેહ ૮૬ કરવા ન જરૂર નથી આ જાણે વાત યકો દૂર રહી મે મધ્યમ માર્ગ શોધી કઢાડેલ છે આ માર્ગના ચોગે યન ચમુ ઉપક્રતા ચિત્ત ભૂમિ પર સહ રૂપ સૂર્યનો પ્રકાશ પડશે અને અનુધ્યને શાંતિ, જ્ઞાન, તેમજ પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત થતા નિર્વાણ પદની સપાત્ન થશે આ માર્ગના આઠ તકરો આ પ્રમાણે છે, (૧) ચોગ્ય વિશ્વાસ, (૨) ચોગ્ય સંકલ્પ, (૩) ચોગ્ય જ્ઞાપણ (૪) ચોગ્ય આચરણ, (૫) ચોગ્ય જીવિત ક્રમ, (૬) ચોગ્ય પ્રવર્તન, (૭) ચોગ્ય વિચાર અને (૮) ચોગ્ય એકમતતા અથવા (૧) સાદૃષ્ટિ (૨) સત્સંકલ્પ, (૩) સદ્વાકય, (૪) સદ્વ્યવહાર, (૫) સદ્વાપયર્થ પેટ બન્ધ (૬) સદ્વિચાર (૭) સત્સર્મા (૮) ઉત્તમ મનાધિ "

જન્મ, મરણ, વ્યાધિ, અને મરણ થકી વિપતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જે મનુષ્યના માટે આપણને એકબાજુ ઉત્પન્ન થયો નથી તેની સાથે એક માધવો એ વિપતિ છે. જે વિશે આપણા મનમાં પ્રેમ વસે છે, તેનો વિયોગ થવાથી આપણું ચિત્ત હિંમિત થાય છે. જેની આપણે લાલમાં ધરીએ છીએ, તે જામ ન થાય તો આપણને ચિત્તમાં કલેશ થાય છે, એ સર્વ વિપત્તિના કારણ છે. આરે એ વિપતિ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? હવિત તૃષ્ણાને લીધે પુનઃ પુનઃ જન્મ થાય છે. માધવિયોગમાં મારની ઈચ્છા અને વસ નાને લીધે આ મલ્લતિ પાશમાં પ્રાણી ગુચાવલુ રહે છે. વિયોગમાં તૃષ્ણા, હવિત તૃષ્ણા, અને અધિકારતૃષ્ણાને અંગે આ સસાર પ્રિય જન્માય છે. અર્થાત્ વિપત્તિને ઉત્પન્ન કરવામાં આ કારણો અગ્રણ્ય છે.”

“હવે એ વિપત્તિનો નાશ કેમ કરવો? વાસનાતુ નિર્મલન પૂર્ણપણે થવાથી તૃષ્ણાનો નાશ થાય છે. વાસના લાગ કાઢી કાઢી સર્વે પ્રપત્ત રીતે જનનુ આવી રીતે હે મહન્ત! મને વિપત્તિથી મુક્ત થવાનો માર્ગ મળ્યો છે. આ જ્ઞાનના સમયે મારી વિવેકશક્તિ, પ્રજ્ઞા, અતર્કનશક્તિ, અને મારા જ્ઞાનને રિકાસ પામી ઉત્તમ થાય છે.”

“વિપત્તિનું અસ્તિત્વ તરું કારણ, તેના થરી મુક્તિ, અને તેથી મુક્ત થવા અર્થે અર્થાગ માર્ગ, અથવા કુખ, કુખનું કારણ, કુખ નિરોધ, અને કુખ રોકવાનો માર્ગ આ મારા પ્રયત્નિત્ત આર આર્ય સત્યોનું ગદર્ય અને મમળયુ છે અને તે રદર્ય પ્રત્યેક મુખ્ય જનને સમજવું ઈષ્ટ છે.”

“હે મહન્ત! આ રીતે મારો વિવેક, મારી જ્ઞાનશક્તિ, મારા અન્તર્યામિ, અને મારા જ્ઞાનમય ઉત્કર્ષ છે. વળી મારી જુદીનો એવો પણ નિશ્ચય થયો છે કે મને આ વિશ્વની વિપત્તિનું પૂર્ણ જ્ઞાન થતા હું કૃતકૃલ થયો છું અને સસ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ છે.”

“આ દેહ પચસ્કથ અથવા પંચભૂત થકી ઉદ્ભવેલ છે. આ સંસ્કૃતિના ઉત્પત્તિ એ કારણે કારણે સ્થપને લીધે થઈ છે. આ કારણે ૧૫ સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ કારણ સપતે નિરોધ કરવાથી સુસ્કરથી નિવૃત્ત, નાશ કરતાં, જન્મ મરણાદિથી ૧૦ વર્ષ અર્ધમુક્તિ મેળવી શકાય છે. મારે માટે આ કારણસધનું યથાક્રમ પ્રતિપાદન કરીએ તે ચિત્ત એકાગ્ર અને નિર્લેપ, સિધ્ધે સાંભળ, ‘આ સસાર રૂપ વિષયરૂપ, અવિદ્યા, વાસના ઇત્યાદિ છે. આ કારણે જ નાને લીધે સસકાર ઉત્પન્ન થાય છે. સુમ્હારના મેળે કામ, રાગ, અને અજ્ઞાન નિવારણ ઉદ્ભવે છે. વિગાન યોગે પચ જ્ઞાનનિર્મલ, અને અન્તરિન્દ્રિય નિરોધ નિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી નામરૂપ કલ્પ થાય છે. આ કારણે જ જાત એક શરીર ઉદ્ભવે એટલે ઇન્દ્રિયોના સ્થાન ધણુ કલ્પ થાય છે. આ કારણે જ ના વિચાર, સાથે સંજન થયો, એટલે તેને સ્પર્શ એટલે કે હિન્દિયેલ ન મધ્યે તેનું વેદના કહે છે. વેદનાથી તૃષ્ણા, અને તેનાથી કલ્પ થાય છે. આ કારણે જ ઉપન ઉપન છે. પ્રીતિના લીધે કામનાશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ કારણે જ મરણ, દાસ, વાળી અગ્નિથી

જ, થાય છે. આ ભર, કામ, રૂપ, કિંવા અરૂપનું તદ્દુપ છે. આભવના લીધે રત્ની યોગિન મધ્યે જવાનું રહે છે. અને તેને જાતિ કહે છે. આ જાતિયકો રણુ, શેઠિ આદિ ઉદ્ભવે છે. માટે આ અનિશ્ચય નિવારણ કરવાને પારને, કાંઈ સંધનો નિરોધ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે સંસારિયક એ પુનઃ પુનઃ પાણી માત્રને, રાગ, જરા, મરણાદિકથી કવેશ સકળ કરાવે છે, સારે જ આનંદ ગય માર્ગથી મુક્ત બની સર્વે અસ્તિત્વથી વિરામ પમાય છે, માટે હે મહત્તા! ધનથી મુક્ત બનવાને સાધનભૂત એવું જે જ્ઞાન, તે મેળવી લઇ સર્વ દુઃખનું અવિદ્યા તેને છેદવાનો પ્રયત્ન કરવો આવશ્યક છે આ રીતે બધા ધનથી તું નિર્મલ થા, સારે જ તને અર્હુતની પદવી સંપાદન થશે, એટલે તું નિર્વાણનો કારી બનીશ." બુદ્ધનું ધર્મતત્ત્વ સાંભળ તે મહત્તાની ચિત્તશક્તિ પ્રસન્ન બની ધક મલ ધર્મે પ્રસિને વારતે તેના મનમાં પૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ. તેણે બુદ્ધના અવલંબન કરતા પહેલાં, પુષ્કળ વાદવિવાદ કરી પોતાના મંરાયનું નિવારણ કરી આ પંચ મહત્ત મધ્યે કૌન્ડિન્ય નામના મહત્તે બુદ્ધનું શિષ્યપદ પ્રથમ મલ્યુ કરી તેને તેનો પ્રથમ શિષ્ય કહેવામાં આવે છે. તેણે શ્રદ્ધાને ધર્મોપદેશ કૃત્તમ પ્રકારે કરાવી કારોશ કરી હતી એ કારણુને લીધે તેને જ્ઞાત કૌન્ડિન્ય કહેવામાં આવેલ.

આ પંચ તપસવી પૈકી એક એવી શંકા કરી, "તપશ્વર્થ કયો વિના કશી સિદ્ધિ થતી નથી." આ શંકાના સમાધાનાર્થે બુદ્ધે એક સિદ્ધિ કેમ થાય? "તપશ્વર્થ કયામાં કોઈ પણ અર્થ નથી. તોપણ પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે એકિક સુખોપજોગમાં શુભવાદ, રહેલ માં આવે છે કેવળ માંસ મત્સ્યદિ મુક્ત અજનું સેવન કરી નિવૃત્ત થારી. મગ્ગર વૃત્તિ ધારણ કરવાથી, કે જટા વંચારી, મડન કરાવી કાષાયસ્ત્ર પરિધ ધી, અગર રાખ, માટી વગેરે સરીરે ચોળવાથી કે પચામિ સાધન કરવાથી વાદિક કરી આલણ તર્પણ, અથવા યજ્ઞાદિકે કરી દેવતા તર્પણ કરવાથી, કિંવા પ્રાપ્ત થતા માટે છતર તપશ્વર્થ કરવાથી મનુષ્યને મેક્ષપ્રાપ્તિ થતી નથી અર્થે અપિદ્યામુક્ત મોદપાય મંચીથી મુક્ત થવું જોઈએ."

"હું જે આ ધર્મચક્રપરિવર્તન કરનારો તેનો કિનારો શુદ્ધાચરણવાળો છે. ન્યાય તે કિનારાની સમાન દીર્ઘ પર્યંત આત્મનાર છે. અષ્ટાંગધર્મ માર્ગાવ- જ્ઞાન, વિનય, નિવારણીયતા આ ધર્મચક્રની નાનિક લક્ષણ. સસનો અચ્ચલ અસ્ય દંડ પ્રતિષ્ઠીત કરેલો છે. વિપત્તિ અસ્તિત્વ, (૨) તેનાં માર્ગો, (૩) તે નિવારણ કરવાના અને (૪) વિપત્તિનું નિવારણ આ ચાર આર્થે સત્ત્વનું જેને જ્ઞાત થાય, તેને સન્માન લક્ષ્ય કરતાં વિલક્ષ્ય લાગતો નથી. આ માર્ગ મધ્યે યોગ્ય સુદ્ધાથી પ્રકાશિત યોગ્ય ઉદ્દેશ એ માર્ગ દેખાડનાર છે. જે જન સ્વાપણ એ માર્ગમાં રથજે વશ થઈ શકે છે. યોગ્ય આચરણથી આ માર્ગમાં સરત રીતે એમના હૃદયનું બની આવે

જે. યોગ્યરીતિથી ચરિતાર્થ ચલાવવાને સમ્પાદન કરવાના પદાર્થો આ માર્ગમાં રથશે રથશે ઉપદાર કરવાને કામ આવનાર છે. યોગ્ય પ્રયત્ન પડે આ માર્ગમાં ગમે સાં પગ સ્થિર રાખી સઘાય છે. યોગ્ય વિચાર એ તેનો આત્મચત્તાસ છે. અને તે આ ધર્મે માર્ગ પાછો જ્યાં જ્યાં જાય, સાં સાં સંનિતું ચલ્ય યાય. આ વરને અર્ધાંગધર્મ માર્ગનું પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ અવર અવલમ્બન કરવું જાઇએ.” આવી બુદ્ધનો બોધ સંમળાને પેલા પાંચ શિષ્યો તેના અનુયાયી થયા.

બુદ્ધને ઉત્તરોત્તર ચોતાના શિષ્ય સંખની સંખ્યા ૬૦ સાઠ મુધીની થઈ તેણે તે પૈકી યોગ્ય અને હુશિયાર શિષ્યોને ઇતર ઠેકાણાના જનોને બોધ કરવા સત્ય ધર્મ પ્રસાર. માટે રવાના કર્યા. તેઓની સમક્ષ બુદ્ધે કહ્યું, કે “આપણે સર્વે બાળપણથી મુક્ત અનેલ છિયે, પરંતુ ઈતર જન સસારના દુઃખથી તરત થયેલ છે. એનાના કલ્યાણ માટે તમે રથશે રથશે ફરતા રહો. તમને જોવો આનંદ મળેલ છે, તેવોજ તેઓને પશ્ય મજે, તમે આંકેક જન નિરાળા મામ પ્રત્યે જમ માગ ધર્મમાર્ગનો બોધ કરો, મારો ધર્મમાર્ગ સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ અને પવિત્ર છે એવી શ્રોતાઓની ખા ૧ કરો. પવિત્રાચર્યની મદના દેરી છે ૧ તેમજ તે થકી તેઓનું કલ્યાણ કેમ થવાનું છે ૧ એની સારી રીતે સમજણ પાડો કેટલાક જનોને મોઢીઠાજીત માર્ગનું ચનનદિ દોવાયા તેઓ અવાપિ સંસારિક બાળનમાં રપડે છે એવા જનોને મારા મતનો બોધ કરો. તે પ્રમાણે સાદા અને ભોળા જનોને મારા ધર્મમતનું વિવરણ બની સકે તેટલી સાદી રીતથી કરી આપો. હે બિશ્વક જન! જ્યાં જ્યાં તમે જાઓ, સાં સાં તમને જે યોગ્ય પુરુષ નજરે પડે, તેને મારા ધર્મ માર્ગની દક્ષા આપવાની હું તમને પરવાનગી આપું છું. મારા ધર્મ મતનો પ્રત્યેક શબ્દ, અને મિદાન્ત, શ્રોતાજનોને અવરુષ કરી સમજાવવાની તમે કાલજી રાખો. સ્વધર્મ પંથનો ઉપદેશ કરના ફરવું એ તમામ પરમપવિત્ર હત્ય છે. મારા ધર્મ મતનો બોધ સર્વે જાતિના, અને સર્વ પંથના સ્ત્રી, પુરોને કરવાનો છે. તત્સમ્યજ્ઞે કાંઈ પશ્ય બેદાબેદ રાખવાનો નથી. તેમજ જનો પ્રત્યે જે બોધ કરવો, તે કાઈપશ્ય એક ઠેકાણે નહિ કરતાં, સાર્વજનિક રીતે સર્વે ભોક જ્યાં એકજ યતા હેય, તેવે ઠેકાણે કરવો આ પ્રમાણે ગામે-ગામ ફરી સર્વતે સસ ધર્મબોધામૃત પાઓ.” સ્વચરુની આગા શિરસાવંધ કરી શિષ્યો ગમેગામ જવા તૈયાર થયા.

જટિલના પ્રમુખ કાર્યપાદિને ચોતાના ધર્મની દીક્ષા આપી બુદ્ધે યજ્ઞકર્મ નિષેધ

પર વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું, કે “આ સૃષ્ટિની સમગ્ર વસ્તુ જાત એક કાર્યપને ઉપદેશ સરખી દગ્ધ યાય છે. ચોતાની અક્ષુરપદિ ઇન્દ્રિયો, ચોતાના વિચાર, ચોતાના સર્વ ગાત્ર દહન યાય છે.—વાસનાવાળી અગ્નિ મધ્યે તેનું દહન યાય છે.—ક્રોધ, અહાન, દેવ, ઈલાદિ વૃત્તિ, અગ્નિના ઈધન રૂપ છે. આ ઈધન કાયમ છે સાંસુધી અગ્નિ પ્રદીપ રહે છે. આ મનોમય અગ્નિવડે જન્મ, મરણ, દાસ, બુદ્ધિ શોક, ચિન્તા, દુઃખ, પીડા, નિરાશા, અને ઉદ્વેગ કાયમ રહેવાનાં. તપવાળી અગ્નિયકી

જેને મુકામ થવાનું હોય, તેને હું કહું છું તે સવ ચતુષ્પ ગ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, અદ્વાય ધર્મ માર્ગનું અનુસરણ કરવું યોગ્ય છે. એમ જ કરશે તેના ગ્ઞાન અનુ ભવતાં બુદ્ધિ પશુ શુદ્ધ થશે. તેની સાથે ગ્ઞાનેન્દ્રિય બ્રહ્મરહિત બનેશે. વળી વાંસના સર્વ નિર્મૂલ બનતાં 'મુક્તિ' પશુ મળશે. માનવના મનનું મમત્વ નષ્ટ થતાં કેવલ્યપદ એવી નિર્વાણ પદ્ધતિ પ્રાપ્ત થયે કાંઈપણ વિલમ્બ લાગવાનો નથી."

આવો ૨૫૯ અને ખરો કલ્યાણનો ધર્મબોધ અવશ્ય કરી જટિલનું ગત પ્રસન્ન થયું. અને તેઓએ બુદ્ધનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું આવી રીતે કાશ્યપાદિ સમારે દક્ષિણ અનુભવી ઉરબિન્દ્રમાં એકત્ર થયા પછી બુદ્ધ યોગ દિવસ તે સ્થાનમાં રહી રુજ્જુદ નગરી પાસેના યજ્ઞવનમાં પોતાના શિષ્ય સંઘ સાથે મુકામ કરી બિમ્બસાર રાજા આદિના અલામદથી ઉપદેશ આપવા લાગ્યો.

"જેને આત્મગ્ઞાન થતાં હન્દ્રિયોના વ્યાપાર કેવી રીતે ચલે છે? તેની ખબર છે. તેના ગતમાં અદંપણનો અપકાર નિષકુલ છે જ નહિ. આત્મતત્ત્વના અસ્તિત્વ અદંપણું નષ્ટ થતાં અશ્વપદાંતનો લાભ થાય છે. દુનિયામાં ની અસિદ્ધિ પ્રાપ્તિ થતાં જનોને અદંભવ દંડ થવાને લીધે ચિત્તમાં પ્રાપ્તિ પામ છે. કાષ્ટ કહે છે, કે 'મરણ પર્વત અપજો આત્મા કાયમ રહે છે.' કાષ્ટ કહે છે, કે 'દેહની સાથે જ નષ્ટ થાય છે' પરંતુ એ કમ- વચ્ચે બ્રાહ્મિમાં લાભાય છે. વળી કાષ્ટ એમ પ્રતિશબ્દ કરતું જણાય છે, કે 'આત્મા મરણ સુધી કાયમ રહે છે' તો તેણે એમ પણ જાણવું જોઈએ. કે 'અજ્ઞ, અવિનાશી એવું જે આત્મતત્ત્વ તે એક રૂપ જ છે. તેમજ અચંપ હોવાથી કમંદિકે કરી તેની ઉત્પત્તિ કરવાનું પ્રયોજન નથી. પુનઃ એ અનરહિ અને અવિનાશી આત્મતત્ત્વ કદાપિ નિષ્કાર પામનાર નથી. તેનો માત્ર રૂપરમૂ હોવાથી તેનપર પ્રાપ્તી સત્તા આસતી નથી. આ સંસારમાં જ્યારે આપણે આનંદ અને દુઃખનું પરિણામ ભોગવીએ છીએ. ત્યારે એ રિ- બુદ્ધિ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે? આપણે જે નાના પ્રકારના કમો કરીએ છીએ, તે આ- ત્માથી થતા નથી એમ માનીએ તે, આત્માનું અસ્તિત્વ નિષકુલ ટકી શકતું નથી. એટલે કમે લાં કરતાંપણનો, ગ્ઞાન લાં ગ્ઞાતૃપણનો, અને અવિત્ત લાં અધિપતિપણનો સમ્બન્ધ માની શકાતો નથી. ત્યારે આ અવિત્ત ચિત્તે મારા કેવા નિદ્ધાન્ત છે? તે અવશ્ય કર. પોતાની ગ્ઞાનેન્દ્રિયને બાહ્યવસ્તુના સ્પર્શથી વેદના નિર્માણ થાય છે, એ વેદનાથી રમૃત્તિ, અને તેનાથી જ્ઞાનનો કદૂભવ થાય છે. તેમજ એ હન્દ્રિયચન્દ્ર ગ્ઞાનના યોગે જેને હતર જન્મ આત્મા એમ કહે છે તે તત્ત્વ નિર્માણ થાય છે તે જે પ્રમાણે બીજાથી જેમ અકુરની ઉત્પત્તિ મનાય છે, તેવીજ આ આત્મતત્ત્વની અવરચા છે; પણ આ અકુરને જેમ બીજા કદી સ્થાય નહિ, તેમ આત્મતત્ત્વના અવિત્તતા મૂલ્ય આધાર બૂત કદોત્પન્ન નહિ. આ તમે એક રૂપ નથી, તેમ તે પરસ્પર નિષ્ઠ પણ નથી. આવી અવિત્તની ઉત્પત્તિ છે. જે કાષ્ટ આ આત્મતત્ત્વનો દાય જની તેની સેવા કરવાને અદર્શિય લમંગી રહે છે, તેમજ જન્મ, જરા, રોગ, અને મરણની સર્વજ બીજી રાજે છે, તેને મારા આ યમ વર્તમાન સાંભળવા યોગ્ય છે, કે અવતત્ત્વમાં મુદ્દલે અસ્તિત્વ છે જ નહિ."

“આત્મનત્વનું અસ્તિત્વ જોડો સ્વીકારતા નથી તેઓના મનનું મમત્વ ખટ જતી, સર્વ વાસના તેમજ વિષયમુખ્ય લાલસાનો ત્યાગ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે આ સં-
સારની વસ્તુ વિષયે પ્રેમ, શોભ, દ્વિધિ સુખેચ્છા એ સર્વે પૂર્વજન્મથી પ્રાપ્ત બની સં-
મારેની વિપત્તિ અને મોહના કારણે રૂપ થાય છે. તેથી કરીને મમત્વવાળી શોભ વૃત્તિનું
દમન કરવાથી શાન્ત અને નિર્દોષ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતા, પૂણું સ્વાસ્થ્ય, ઇષ્ટપણુ, અને
જ્ઞાન સંપાદન થાય છે. એ સસજ્ઞાન જેને મહર્ષ, તેને પોતાના ચિત્તની અદર સર્વ
પ્રાણી માત્રના વિશે નિઃસ્તીમ પ્રેમ વિકસિત થાય એમ કરવાને પ્રયત્ન યોગ્યવા એ જ
ખરો કેવલ્યપદ ધર્મેમાર્ગ છે.”

આ પ્રકારે બુદ્ધે બિચ્ચસાર રાજ્યપ્રતિ બોધ કરી તેને પોતાનો શિષ્ય બનાવી,
તેના રાજ્યમાં પોતાના ધર્મનાં મહાયાર વૃત્તિનાં બિચ્ચ રોધ્યા.

બીજા દિવસે શિષ્ય સમુદાય બિચ્ચમાર રાજ્યના રાજ્યમંદિર તરફ જવાને તપાઝ
મથો. પરન્તુ તેના દર્શનને વારને આવેલા નાગરિક જનોએ રાજ્યમાર્ગમાં
વેણુવન પ્રદાન. એટલી ગીરદી કરી ગુફી હતી, કે બુદ્ધને અને તેના શિષ્યોને એક
પગ ઉપાડી બીજા સ્થળે પગ મુકવા નેટલી જગા નહોતી. ભોજન
જમી રહ્યા પછી રાજા બુદ્ધની પાસે અતિ મર્મદાપૂર્વક બેસી હાથ જોડીને બોલ્યો, કે
“મુરુગજ ! માત્ર વેણુવન નામનું વિદાર સ્થાન હું આપને અને આપના મિત્રુક જનને
રહેવા વારતે આપુ છું તેનો આપ કૃપા કરીને સ્વીકાર કરશો.” બુદ્ધે આ વાતનો સ્વીકાર
કરવાથી તેને મોટા દર્પ થયો.

અનાથ પિઠિ નામનો ધનાદય ત્યાપારી રાજગૃહમાં બુદ્ધ પાસે આવી પોતાનું
વિત્ત, કુટુંબજાદિ સજ્જ તેની મેવામાં રહેવા તત્પર થયો હતો.
અનાથ પિઠિક પ્રતિ ત્યાગે બુદ્ધે તેને મચ્ચારમાં રહેવા અનુગ્રા આપતા કહ્યું, કે ‘જે
ઉપદેશ કાઈ મારો અદ્વિધિ ધર્મેમાર્ગે અવવચ્ચન કરે છે, તેને હું કહે
તે ધર્માચરણવાળી સુખ પ્રાપ્તિ અવશ્યક મળવાની. જેના હૃદયમાં
વિત્ત ધનિ થીતિ વસેલી છે, તેણે વિત્તનો સર્વસ્વત્યાગ કરવો વાજબી છે. પરન્તુ જેના
મનમાં વિતાબિલાપ વિક્ષિપિત વ્યવસ્થા નથી, તેની પાસે ગમે તેટલો ધન સચ્ચ થયો
હોય તોપણુ તેથી તેને કાંઈ અપાય થનાર નથી. ગાદે હે વાણિક્યચેષ્ઠ ? તારી સાંપ્રતમાં
જે સાસાંકિ સ્થિતિ છે, તેનો ત્યાગ કરીશ નહિ, મનુષ્યને જે બન્ધન પ્રાપ્ત થાય છે તે
કાંઈ સંસાર, વિત્ત, અથવા અધિકારનો અનુભવ લેવાથી થાય છે એમ કાંઈ નથી,
પરન્તુ જે કાંઈ સંસારના કર્તવ્ય વિષયે ત્રાસો, બિહુક વેપ ધારણુ કરી નિર્જિત માર્ગનો
આત્રય કરે છે, તેમજ પોતાનું જીવિત્તુ ગમે ત્યા સ્વસ્થપણે ગાળે છે, તેમા તેને કાંઈ

* રાજગૃહ, બનૈસ્સથી ૫૫ કોષ ઉત્તર પશ્ચિમમાં, “રૂઢિત મહત્” નામનું જ
માવણેય, પૂર્વસ્થાનમાં અવસ્થિત હતું

(જુઓ જનરલ કનિગહામની ભારતવર્ષની પ્રાચીન ભૂગોળ.)

પણ હિત લાભ થતો નથી. હું જે ધર્મમાર્ગનો જનોને - બોધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો છું તેને જે સ્વીકાર કરશે, તેને ગૃહન્યામ કરી સંસારથી નિવૃત્ત બનવું જોઈએ એમ કાંઈ છે જ નહિ. જેને મારા ધર્મમાર્ગનું અનુસરણ કરવું કર્તવ્ય છે, તેને અહંપણ્યનો લાગ કરવો. પોતાનું હૃદય શુદ્ધ રાખવું, સુખ તૃપ્તિનો ઉચ્છેદ કરવો. અને સદાચરણને અનુસરવું. મનુષ્ય ગમે તે સ્થિતિનો હોય તોપણ મારા ધર્મમાર્ગનો સ્વીકાર કરવાને તે લાયક જ છે એમ હું સમજું છું. પછી તે બધે સંસારની નિર્નિરાણી, વ્યવસ્થા કરે. અથવા સંસાર લાગ કરી નિર્જન અરણ્ય મધ્યે ગિરિકંદરામાં બેસી ધ્યાન ધારણ કરે, પણ જે કાર્યમાં નિમગ્ન થવાનું છે, તે કાર્ય તેણે મનઘડી કરવું જોઈએ."

જુદે કપિલવસ્તુ નગરનો પરિભ્રમ કરતી વખતે ધર્મજ્ઞાણ મેળવ્યા સિવાય પુનઃ રૂપિ અત્ર નહિ આવવાની સત્ય પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તદનુસાર કપિલ શિક્ષાપૃષ્ઠિ વસ્તુમાં આવી નિત્યક્રમ પ્રમાણે દાષમાં શિક્ષા પાત્ર લેઈ શહેરમાં શિક્ષા માટે ફરવા જનારો નિશ્ચય કર્યો. જુદે ઘેર ઘેર શિક્ષા માગતો દોડતો પૂરજનોએ જોગખવાથી તેઓ રાત્ર પામે નહિ કહવા લાગ્યા, કે "સિદ્ધ થઈ પોતાના હાથમાં શિક્ષાપાત્ર લેઈ માગનો ફરે કે" એ વર્તમાન મામળા, રાત્ર તત્કાળ જુદે ફરતો દોડતો ત્યાં આવી કહેવા લાગ્યો. "આમ શિક્ષા પાત્ર અવલગ્ન કરી તું મારી આજરને કમંક કાં લગાડે છે?" "અમારી નિશ્ચય જનની એ રીતિ છે" એવા જુદના ઉત્તર પ્રતિ રાત્રએ કહ્યું, કે "રાત્રદૂનમાં નિર્માણ થયેના રાત્ર ભોક કદી પણ શિક્ષા માગી અજ મેળવે છે ખરા?" "આપ, અને આપના વર્ગના બીજા પુરુષ, રાત્રદૂનમાં દત્તપત્ર થયાનું અભિમાન રાખતા હો તો બસે, પણ મને તો તે વિષેનું નિવૃત્ત અભિમાન છે જ નહિ. મેં સામ્રાટ સમયે જે જીતિ, અને કર્તવ્ય અંગિમાર કરેલ છે, તેને અનુરૂપ એવો આ અજપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે"

જુદના આ કહેવાનું શુદ્ધોદને કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યું નહિ, એટલે તે બોલ્યો, 'એકાદ મોટો ગૃહિણિ ગ્રામ યાવ એટલે તે માહેનાં અમૂલ્ય રત્નો, પુત્રે પિતાને અસ્થ નજર કરતાં જોઈએ એવી જન રીતિ છે. આ રીતિને અનુમરી મને પ્રાપ્ત થયેલ ધર્મ જ્ઞાનપિ ધિનું એક રત્ન, આપને અર્પણ કરવાનો મને આજ મળવી જોઈએ. તેમજ આપ તેને અવશ્ય સ્વીકાર કરશે એવી મને પશુ ઉમેદ છે." આમ કહી પોતાના ધર્મ માર્ગનું નિરૂપણ કરતાં તે બોલ્યો કે "અમૃત યાત્રી, ભમિત યાત્રી નહિ. આ સંસાર કેવલ સ્વપ્ન પ્રય છે સત્ય ધર્મનું અવશ્ય ગ્રહણ કરો. સદાચારને અવલગ્ન. જે નીતિ પૂર્વક વર્તન કરે છે, તેને અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત યાવ છે તે હિલોકમાં સુખાનંદનો અનુભવ મેળવી શકે છે *

ગળ પોતાના પુત્રના હાથમાંથી નિષ્કાષાત્ર લેઈ, તેને પોતાના મંદિરમાં તેડી ગયો. પછી સિદ્ધાર્થે, યશોધરાના મહેલમાં ગયો. ત્યાં જતી વખતે તે પોતાના ચિમ્પને પોતાની સાથે લેઈ ગયો. યશોધરા સાદાં વસ્ત્ર પહેરી બેઠી હતી. પોતાના પરમ પ્રિય પતિને, પોતાના મહેલે ચાલતો આવતો જોઈ, તેનું હૃદય પ્રેમરસથી ભરાઈ ગયું. અને દેહ બાળ નિસરી તારકાલ દોડી જઈ તેના પગ પકડી લીધા. અને તે અતિ આદર કરવા લાગી.

રાણીના માટે ભુદના મનમાં વિશેષ આદર ભુદિ ઉત્પન્ન થઈ. તેથી તેને પ્રેમથી બોલાવી 'આશ્વામન આપતાં કરું, કે "તારી આ વૈગમ્યશીલતા, તારા પૂર્વ જન્મના સંતર્ભનું ફલ છે. તને આંજ મારા વિશેષગતું દુઃખ થાય છે' ખડં, તથાપિ હું સામ્રાટ કેવા સ્વકાર્યમાં ગુલાયેશું તેનું તને જ્ઞાન થતા તારો આ તમામ શોક નિર્મૂળ થશે અને તું તને પોતાનેજ આગમ્યાથી યથેલી માનીશ. તું મારા ધર્મ મનુ અવનમન કરીશ તો તને અખપુક પરમાર્થનો અનુભવ મળશે." એટલું બોલી તેના મહેલમાંથી બાહર નિકળી આવ્યો.

રાહુલની વીંઠ વર્ષની હમ્મર થયાથી તેને બીજું પદગા અભિરક્ત કરતાં ભુદે કર્યું કે 'નિશ્ચય જાણથી તું શુદ્ધ ત્યાગ કરીને આવ્યો છે હવે પચેન્દ્રિય-રાહુલને દીક્ષા ના રિપય જે જોવામાં શુદ્ધિર છે અને મનને પ્રીતિદાયક છે, તેનો ત્યાગ કરીને દુઃખનો અન્ત આવ્યો. સાધુ બંધુઓની સાથે સવદા રહે જે. જૂઠા મિહાનામાં સુજે. અને જૂઠા આસનપર બેસજે. અશાન્તિ તને ઉત્પન્ન કરે એવી તબવીજ કરજે. ખાવા પીવામાં સર્વદા મિતાહારી રહેજે. પીળાં વસ્ત્ર, ખાવાનું, શેળીનો ખોરાક, મિહાનું, અને આસન માટે વાસના મનમાં શખીશ નહિ. પુનરપિ સંસારમાં પ્રવેશ કરીશ નહિ. સાવચેતથી સન્યાસ નિયમનું પાલન, અને પચેન્દ્રિય વશી બૂત કરજે. સર્વદા શ્રમશીલ રહેજે. છાનની અમારતા સમજી છન્દ્રિય સુખના સર્વ કાં-છુને દૂર કરજે. મનને સ્થિર અને પ્રજ્ઞાન્ત કરીને ચિંતાશીલ રહેજે. +

શુદ્ધોદન રાજા શુદ્ધ યવાને લીધે અસકત અને આગતરી ખન્શે હો. તેથી ભુદને એવા ખજર મોકલ્યા, કે "મારું દેહાવસાન થયા પહેલાં મને શુદ્ધ ધર્મની પ્રથમ આવીને એક વખત બેટી જા." પોતાના જવા અખગ સાંભળી આર્યા-યશોધરા. ભુદ તત્કાળ કપિલ વસ્ત્ર આવી પીનાના મિહાના પાસે, તેનો અન્ત ચતાં સુધી બેસી રહ્યો. તેમજ પોતાના પીનાને મરણ સમયે શાંતિ મળે એ હેતુથી સત્ય ધર્મ બોધ કર્યો. આવી રિપતિમાં શુદ્ધોદન રાજાએ ૬૭ વર્ષની હમ્મરે પ્રાણ છોડ્યો. મત્તરાનો દેહ વિસર્જી ગયેશે જોઈ યશોધરાએ ભુદ પાસે આવી એવી પ્રાર્થના કરી, કે "મને આપના સંઘમાં લેવો." રાણીને નિશ્ચાત્મક બાવ જોઈ તેને પોતાના સંઘમાં વિધિ પૂર્વક દાખલ કરી. જે પ્રમાણે શુદ્ધ પોતાની અપરમાતા પ્રજાતીને પણ વિધિ પુરુસર દિક્ષા આપી. અરથી ભાશુ નીના સંઘને પ્રારમ્ભ કર્યો.

બિભુષીનો સંધ સ્થાપન થવાથી પોતાના બિભુષ સંધને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કેમ વર્તવું ?

તે ત્રિે છુધે આ પ્રમાણે બોધ કર્યો. “કામ પશુ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કેમ વર્તવું ? તરફ પાપ દૃષ્ટિથી નહિ જોવાની સારચેતી રાખવી. કાઈ પશુ સ્ત્રી તરફ નજર જાય તોપણ તમે તેને જોઈ નથી, એવી તમારા મનની રીતિ થવી જોઈએ. સ્ત્રીઓની સાથે બોલવાનો પ્રસંગ જ કદી આવવા દેવો નહિ. કદાચ સ્ત્રીઓની માથે બોલવાનો પ્રસંગ આવ્યો, તો તેની સાથે વાત ચિત્ત કરવામાં પોતાનું અંતઃકરણ બહુ જ શુદ્ધ રાખવું. અને પોતાના મનને એવો નિર્ધાર કરવો કે આપણે શ્રમણ છીએ તેથી આ પાપમય જગતમાં આપણે નિર્દોષ રહેવું જોઈએ. એકાદ સ્ત્રી તમારાથી નાની ઉંમરની હોય તો તેને તમે તમારી ભગિની લખો. અથવા તે ઉંમરે બહુજ નાની હોય તો, તેને તમે તમારી દીકરી પ્રમાણે ગણો. વા, તમારાથી મોટી ઉંમરની હોય તો, તેને તમે તમારી માતા સમાન ગણો. મનુષ્યને નિ-પયવાસના બધનરૂપ છે, માટે તેનાથી મુક્ત થવને મર્વદા પ્રવત્નશીલ રહેવું જોઈએ. આ વિષયવાસનાને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા સાર, મનુષ્યે હૃદયગરૂષી ધનુષ્યની સાથે, ગાન રૂપી તીવ્રચરનો અભિનિયોગ કરી હૃમ્ભેશા હૃદયુક્ત રહેવું જોઈએ. સુચિચાર રૂપ શાસ્ત્ર ધારણ કરી, પચેન્દ્રિય રૂપ વાસના પચ્ચનો દહનિશ્ચયનો સશ્રામ કરવો. સ્ત્રીનું મનોહર લાવણ્ય જોઈ જેનું મન વિષયલંપટ બને છે, તેના ચિત્તમાં વ્યાગોદ ઉત્પન્ન થતાં તે દુરાચાર નિમમ થવાનો દૃઢ સંભવ રૂપી શકાય છે એટલા માટે રિપયાભિલાષ દૃષ્ટિથી સ્ત્રીની લાવણ્યતા તરફ જોઈ સ્વચિત્તમાં વિષય વાસના ઉત્તેજિત થવા દેવી નહિ. સ્ત્રીના સ્પર્શ તરફને જ જવ દેવા કરતાં, અગ્નિથી લાલ કરેલા લાદાના કકડાપડે આપો ફેડો નાંખવી ઉત્તમ છે. સ્ત્રીઓની સામિધ્ય રહી પોતાના મનમાં વિષય વાસનાનો વિચાર જાગવા દેવા કરતાં. કૂર વ્યાધના મ્હોમાં પડવું, અથવા મનુષ્ય વધ કરનારની તીક્ષ્ણ છરીવડે પોતાના પ્રાણ કહાડવો એ સારું છે. વિશ્વયોગિતા, હૃદય બેસવામાં અને હરવા કરવામાં પોતાના રૂપ લાવણ્યનું પ્રદર્શન કરી, પુરુષનું ચિત્ત મોહિત કરી નાંખે છે. તેની ચિત્તાકર્ષક કરવાની કળા એટલી બધી પ્રયત્ન છે, કે તેના પાશમાં મોટા નિશ્ચયી પુરુષ સુદાંત ગોથાં ખાય છે. વાસ્તે એવી બચકર સ્ત્રીઓરિથે બહુ સારચેતી રાખવી. તેના હાસ્યગાદિ પ્રકાર એ આપણા મદાશય છે. તેના હાવલાવ, તેમજ આળા કરવાની રીત, એ પુરુષનું ચિત્ત પાશબદ્ધ કરનાર છે. માટે એવી સ્ત્રીઓના સસર્ગમાં કદાપિ જવું નહિ. તેની પાસે આપણું ચિત્ત કદાપિ જવા દેવું નહિ. મનોનિમદ્ધ રૂપ રશ્મિથી આપણા ચિ-ત્તને અરાખર બાંધી રાખવું ઘટે છે.”

(આગળ ચાલુ)

॥ વેદાન્ત પંચ પ્રકરણી ॥

(અનુસંધાન મત પૃષ્ઠ ૨૮૪થી)

॥ દ્વિતીય પ્રકરણ ॥

અથ અધ્યારોપ પ્રકાર કથન ।

યત્કૃપાલેશ સંપાતાદુદેતિ જ્ઞાનભાસ્કરઃ ।

રામસ્ય તત્પદદ્વંદ્વં નૌમિજાદય નિવૃત્તયે ॥ ૧ ॥

જેની કૃપા લેશના સંપાતથી જ્ઞાનભાસ્કરનો ઉદય થાય છે, એવા રામના તે પદ દ્વંદ્વને જાડય નિવૃત્તિ અર્થે ૬ નમસ્કાર કરે છું—૧

દ્વિતીયેઽસિન્પ્રકરણે જિજ્ઞાસુના સુલાસયે ।

અધ્યારોપાપવાદાભ્યા નિષ્પપ્ત્યંચઃ મપેચ્યતે ॥ ૨ ॥

આ બીજા પ્રકરણમાં જિજ્ઞાસુઓની સુખાસિ માટે અધ્યારોપાપવાદવડે નિષ્પપત્તિ પ્રપચન કરવામાં આવે છે ૨

પૂર્વોચ્ચાર્યોએ સકલવેદોત્તરું તાત્પર્ય સંગૃહીત કર્યું છે તેમાં પ્રથમ અદ્વિતીયપરમાત્મામાં અધ્યારોપ પ્રકરણ કહેવાય છે સદિના પૂર્વકાલમાં કેવલ પરમાત્મા એકજ હતા તે સમિચ્છાનદરૂપ પૂર્ણ પરમાત્માએ મામા વડે પોતાની જાતેજ જગદ્રૂપ થઇને તે જગતમાં જીવરૂપ વડે પ્રવેશ કર્યો વળી કોઇ સમયે પરમાત્માને સદિકર્તૃત્વ્યતા માટેની ઇચ્છા થઇ, “ મારે એકરૂપત્વ માયા વડે કેવી રીતે બહુરૂપ થશે ? ” તેવામાં પ્રભુતરૂપ દીર્ઘ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો તેમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું શબ્દ સ્પર્શરૂપ શુણ્ણપયુક્ત શબ્દ શુણ્ણવાળા આકાશથી સ્પર્શ ઉત્પન્ન થયો સ્પર્શથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો વાયુમાંથી રૂપ ઉત્પન્ન થયું રૂપથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો અગ્નિથી રસ ઉત્પન્ન થયો રસથી જલ પેદા થયું શબ્દસ્પર્શરૂપરસ ચતુર્થુક્ત જલથી ગંધની ઉત્પત્તિ થઇ ગંધથી પૃથિવીની ઉત્પત્તિ થઇ તે આ પૃથિવી શબ્દસ્પર્શરૂપરસગંધ પચશુણ્ણાત્મક જાણવી જોઇએ આ પ્રકારે પચમદાહૂતથીયુક્ત, શબ્દસ્પર્શરૂપરસગંધરૂપી પચસૂક્ષ્મભૂતો, સમિચ્છાનદમયબ્રહ્મપ્રતિબિંબ-યુક્ત ત્રિશુણ્ણાત્મકામાયુથી ઉત્પન્ન થયા છે મારે આગળ સર્વને ત્રિશુણ્ણ યુક્ત જાણવું, તે કેવી રીતે, આ નકારે

સૃષ્ટિસંખ્યાસ વર્ણન—આકાશના સારિકાંશથી ઔત્રેદ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે તે તેના દેવતાઓ દિશાઓ તેના વિષય સંબંધ ૧. વાયુના સારિકાંશથી ત્વક ઇન્દ્રિય થાય છે, તેનો દેવતા વાયુ અને તેનો વિષય સ્પર્શ છે. ૨ તેજસના આત્વિકાંશથી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય થાય છે, તેનો દેવતા સૂર્ય તથા તેનો વિષય રૂપ છે. ૩ જલના સાર્ત્વિક અંશથી શ્રુત્વા ઇન્દ્રિય થાય છે, તેનો દેવતા વરુણ અને તેનો વિષય અન્નાદિ રસ છે. ૪ પૃથિવીના સાર્ત્વિક અંશથી નાસિકા ઇન્દ્રિય થાય છે, તેનો દેવતા અશ્વિનીકુમાર૨૩ અને તેનો વિષય મુગંધાદિ છે. ૫ આગાંગિન્દ્રિયો આ પ્રકારે ઉત્પન્ન થઈ છે, તેમજ પંચકર્મેન્દ્રિયોનું પણ આ પ્રમાણે છે—આકાશના રાજસ અંશથી વાકઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, તેનો દેવતા અગ્નિ અને તેનો વિષય વચન છે. ૧ વાયુના રાજસ અંશથી હસ્તઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, તેનો દેવતા ઇન્દ્ર તથા વિષય ગ્રહણાદિ છે. ૨ તેજસના રાજસ અંશથી પાદઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, તેનો દેવતા વિષ્ણુ તથા વિષય ગમનાદિ છે. ૩ જલના રાજસ અંશથી મુદા ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો દેવતા યમ તથા વિષય મલવિસર્જન છે. ૪ પૃથિવિના રાજસ અંશથી શિશ્નઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ. તેનો દેવતા પ્રજાપતિ તથા વિષય આનંદ છે. ૫ આ પ્રમાણે પંચકર્મેન્દ્રિયો જલ્પવી જરૂરની છે તથા આકાશાદિના મળવાથી આમાથી અતઃકરણ ઉત્પન્ન થાય છે, અતઃકરણની ચારે શક્તિયો છે; મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, ચિત્તનો મનમા અંતર્ભાવ છે, અહંકારનો બુદ્ધિમા અંતર્ભાવ છે, મનનો દેવતા ચંદ્ર છે તથા વિષય સ્પર્શ છે. ૧ બુદ્ધિનો દેવતા બૃહસ્પતિ તથા વિષય નિશ્ચય છે. ૨ અહંકારનો દેવતા રૂદ્ર તથા વિષય ભવ છે. ૩ ચિત્તનો દેવતા વાસુદેવ તથા વિષય રમરણ છે આકાશાદિ પંચ મહાભૂતોના મેલથી રાજસાંશે વડે પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે; તે પ્રાણની પાંચ શક્તિયો છે;—પ્રાણ ૧, અપાન-૨, વ્યાન-૩, ઉદાન-૪, સમાન-૫ તેમાં પ્રાણ આસપ્ર-આસને ઉત્પન્ન કરે છે, ૧ અપાન આધેવા પીધેજાનું નીચે નયન કરે છે. ૨ વ્યાન, બલ સાધ્ય ભાર ઉઠામાદિ કરે છે. ૩ ઉદાન. દેહથી ઉત્ક્રમણ કરે છે. ૪ સમાન, ખાધામાં આવેલા અન્નપાનાદિ રસને સર્વત્ર દેહ નાડીમા મનાવરે આપે છે. ૫ આજ તે લિંગ શરીર; કહ્યું છે કે,—

પંચ પ્રાણ મનો બુદ્ધિ દર્શોદ્રિય મમન્વિતં ।

અપંચીકૃતભૂતોત્યં સૂક્ષ્માંગં ભોગ સાધનં ॥

પંચ પ્રાણ, મનબુદ્ધિ, દર્શ ઇન્દ્રિય સુકૃત, અપંચીકૃતભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ભોગ સાધનને સૂક્ષ્માંગ (લિંગ શરીર) કહેવાય છે

પંચીકરણ ॥

આકાશાદિ પંચમહાભૂતોના તામસાશથી પંચીકૃતપંચમહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, મારે પંચીકરણ કહેવાય છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથિવીસ્વરૂપ પંચમહાભૂતોમાં

ના દરેકના બે વિભાગ કરીને, સરખા દશ ભાગ કરીને, તે દશ ભાગોમાં પ્રાથમિક પચ ભાગોના દરેકના સરખે ભાગે ચાર વિભાગ કરીને, તે ચાર ભાગોના પોતાના દ્વિતીય ભાગના પરિત્યાગ વડે, અન્ય ભાગોમાં પ્રયોજવાની જરૂર છે કહ્યું છે,—

દ્વિધા વિધાય ચૈકૈકં ચતુર્ધા પ્રથમં પુનઃ ।

સ્વસ્વેતર દ્વિતીયાંશે યોજનાત્ પંચ પચતે ॥

એક એકના બળે ભાગ કરીને, પાછા પહેલા ભાગમાંથી ચાર ચાર ભાગ કરી પોતપોતાના બીજા અર્ધ ભાગની સાથે મેળવવાથી, તે પાચ પાચ થાય છે—તેરી તે પચીકરણ કહેવાય છે આ પ્રમાણે પચીકૃતપચમહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ ચતુર્દશ પુરુષાત્મકબ્રહ્માંડ, પરમાત્મનું સ્થૂળશરીર ઉત્પન્ન થાય છે, આમ પમેરચરનો આ વિરટ દેહ છે સમષ્ટિ શરીર વિરટ દેહાતર્જન છે હું આદિ જીવનું સ્થૂળ શરીર વ્યપ્તિ છે આ પ્રકારે સમષ્ટિવ્યપ્તિ ભેદે કરીને સૂક્ષ્મશરીર પણ બે પ્રકારનું છે નેમજ સમષ્ટિવ્યપ્તિભેદે કરીને કારણુશરીર પણ બે પ્રકારનું છે વળી જાગ્રત્સ્વપ્નામાં સ્થૂળ દેહમાં નિશ્ચ અને વૈશ્વાનાર સર્વ ઇન્દ્રિય વૃત્તિઓ વડે, અતઃકરણ વૃત્તિઓ વડે, સર્વરચન વિષયોને અનુભવે છે આગાધર્યામાં સિમશરીરમાં સ્પર્શશાખા તેજસ અને દિરણુયર્ગભ મનો વૃત્તિઓ વડે જાગ્રત્ સમાર પુરુષ સૂક્ષ્મ વિષયોને અનુભવે છે, સુષુપ્તિ સ્વપ્નામાં કારણુ દેહમાં પ્રાણ અને ઇશ્વર આગાધ યુક્ત અનિસૂક્ષ્મ આગાધ વૃત્તિઓ વડે આનંદ અનુભવે છે

પચકોપના લક્ષણો ।

દેહત્રયરૂપ સ્થૂળદેહ સૂક્ષ્મદેહ કારણુદેહ ત્રયદેહરૂપ પચ કોષોને એકરૂપેજ જાણવા જોઈએ કેવી રીતે ? તેના કડેના છે ત્વક્ ચર્મ માંસ, રૂધિર, અત્યિ, મૂત્ર મળના પાતરૂપ વિનાશી, પ્રતક્ષ અત્તે કાંતો સ્થૂળ દેહ અનમય કોષ છે શાપી ? આધિલા પીધેલા અન્નપાનાદિ વડે વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે વીર્યમાંથી આ દેહ ઉત્પન્ન થાય છે અન્ન વડેજ વૃદ્ધિ પામે છે, માટે આ દેહને અનમયકોષ જાણવો જોઈએ આ અનમય કોષના મધ્યે લિંગદેહમાં ત્રણ કોષોનો સમાવેશ થાય છે, તે કયા કયા ? અનમયકોષના અંતર પ્રાણમયકોષ કહેવાય છે પ્રાણાપાનજ્વાનો નૃસમાનરૂપી વાકપાણ્ણિચરણચુલ્લિશ્ચરૂપી કર્મેન્દ્રિયો સહિત પ્રાણમયકોષ જાણવો પ્રાણમયકોષના અનંતર મનોમય કોષ વર્તે છે તેનું લક્ષણ કહેવાય છે શ્રોત્રતન્ન, ચક્ષુ જીભા રૂપી પચ ચાનેન્દ્રિયો સહિત સચચાત્મક મનસ્સ, મનોમય કોષ જાણવો મનોમયકોષના અનંતર વિજ્ઞાનમય કોષ વર્તે છે તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે, શ્રોત્ર તન્ન ચક્ષુ, જીભા પ્રાણરૂપી પચચાનેન્દ્રિયો સહિત નિશ્ચયાદિમકા જુદી વિજ્ઞાનમય કોષ જાણવો આ પ્રકારે લિંગશરીરમાં, પ્રાણમય મનોમય વિજ્ઞાનમય ત્રણ કોષોનો સમાવેશ થાય છે વિજ્ઞાનમયકોષના અનંતર આનંદમયકોષ વર્તે છે તેનું લક્ષણ કહેવાય છે અવિષા

ઉત્પન્ન થયો, અમારૂં શરીર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું આ સર્વ પ્રપચ્ચ કોનાથી રક્ષણ થાય છે, આ સર્વ પ્રપચ્ચ પણ કોનામા લય પામે છે, એ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાંથી નિવેદ કરીને, આ સર્વ દેહ કુટુંબાદિ રૂપ પ્રપચ્ચ માયા કલ્પિત છે, તથા ઇન્દ્રજાલની પેઠે સત્ય નથી, એમ નિશ્ચય કરવાનો છે, કૌતુક પ્રપચ્ચનાના પ્રકારની સત્યતાવડે બાંધે છે, 'સંલ કંતો નથી' પાતુ ક્ષણિક છે એ પ્રકારે આ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી અવતોકાતુ વિશ્વ સત્ય વ્યવહાર વડે બાંધે છે, તોપણ પરિભાગમાં નિશ્ચય રૂપ હોનાથી સત્ય કરતું નથી, પરંતુ ઇન્દ્રજાલની પેઠે નિશ્ચય માયા છે શાથી ? માયાથી કલિન હોવાને લાંબે માટે સર્વ પ્રપચ્ચ પણ વસ્તુ તત્ત્વલક્ષ્ય છે, તે કારણથી આવા જગતના બ્રહ્મવિના અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ નથી, તેમજ બ્રહ્મથી વ્યતિક્રિત રીતે કઈપણ બોલવાને કું સમર્થ નથી, એવો નિશ્ચય કરીને, પચકાષેનો સાપિન્દ્રિય બ્રહ્મજ દેહમા વર્તે છે, એમ જીવ નિશ્ચય કરે છે પછી પોતાને બ્રહ્મ સાક્ષીકાર થવાથી તે બ્રહ્મરૂપજ થઈને રહે છે દરમ સર્વ દેહાદિ પ્રપચ્ચ તથા દૃષ્ટા જીવનું, બ્રહ્મજ સમિચ્છાનંદ રૂપ તત્ત્વ છે, એમ અણુમાંની જરૂર છે આ પ્રમાણે સર્વ અપવાદ પ્રકરણનો તાત્પર્યાર્થ છે

ઈતિ શ્રી વેદાન્ત પચમકરણીમા અપવાદ નિરૂપણના-
મનું તૃતીય મકરણ સમાપ્ત ।

॥ ચતુર્થ પ્રકરણ ॥

। અથ સાધન પ્રકાર નિરૂપણ ।

યન્નામ સ્મરણાદેવમર્ક્તજ્ઞાન મવાપ્યતે ।

તમર્હ જાનકી જાર્નિ મળતોહમિ નિરતરં ॥ ૧ ॥

એના નામ સ્મરણ દ્વારાથીજ બ્રહ્મજાને જાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવા જ્ઞાનકી નામને નિરતર હું પ્રણામ કરું છું.—૧

તે આ પ્રકારે ત્રણ પ્રકરણ વડે પ્રપચ્ચ નિરાસ વડે પ્રતિપાદિત હોવા છતાં પણ સાધનગુણના વિના બ્રહ્માત્મતત્ત્વનો સ્પષ્ટ અનુભવ થતો નથી માટે સાધન પ્રકાર કહેવાય છે

શ્રવણ ।

તેમાં પ્રથમ શ્રવણ કેવી રીતે ? સર્વ વેદાંતમહાવાક્યોક્તિ વડે અદ્વિત સમિચ્છાનંદ બ્રહ્મ જ સત્ય છે, પ્રપચ્ચ સત્ય નથી, એમ વારંવાર પ્રતિપાદન કરવાનું નામ શ્રવણ મટે વેદાંત શ્રવણ કરવું જોઈએ, અન્ય શાસ્ત્ર શ્રવણ નહિ

મનન ।

હવે મનનનું લક્ષણ કહેવાય છે વેદાંતોમાથી સામ્યોક્તિ અદ્વિતીય સમ્યક્દાનદ રૂપ બ્રહ્મ વસ્તુનું વેદાન્તાનુરૂપ યુક્તિયો વડે વારવાર થતું અનુચિતન મનન રૂપ બ્રહ્મનું

નિદિધ્યાસ ।

હવે નિદિધ્યાસ લક્ષણ કહેવાય છે સમ્યક્દાનદરૂપ અદ્વિતીય વસ્તુનો વિગતીય દેહાદિ પ્રલયરહિત સત્તાતીય પ્રલયપનાદને નિદિધ્યાસ બ્રહ્મવો જોખએ દેહના જે વિભાગ વર્તે છે, જડરૂપ અને ચિદ્રૂપ પચકોપામક વિભાગ જડરૂપ ૫, પચકોપાત્મક જડનો બા સક વિભાગ ચિદ્રૂપ છે માટે જડ વિભાગની ઉપેક્ષા કરીને મનના રૂનરૂપ પ્રવહ સપા દન કરવાની જરૂર છે, એ પ્રમાણે નિદિધ્યાસન થાય છે

સમાધિ ।

હવે સમાધિ લક્ષણ સંક્ષેપથી સામ્યોક્તિ આગળ કેટલાક વિસ્તારથી કહેવામાં આવે છે મનની એકાગ્રતા તે સમાધિ તેમજ નાના પ્રકારના બાહ્યવદ્યોના અનુચિતન વડે રજીત મન નિરતર ને તે પદાર્થોનું હૃદયમાં ચિતન કરે છે, તેનામાં બ્યમ થાય છે, માટે તે તે સર્વ નિકારીને, મનથી ચિત્તવ પદાર્થોને, બંદર કઢીને, નેત્રાને યોગા દાળીને, સુખાસનમાં બેસવાથી, શાંત થયલા એકાગ્રતા પામેલા મનની અત્માકારતા વડે અનરિય વિનું નામ સમાધિ છે તેમાં શુદ્ધમનસમાં રચિત થયેલો પુરૂષ સમાધિમય હોવાથી સુખ પામે છે એ પ્રકારે સમાધિ નક્ષણ આ પ્રમાણે શ્રવણમનનનિદિધ્યાસનસમાધિનું સ્વરૂપ બ્રહ્મનું જોખએ

સાધનાતર ।

હવે અન્ય સાધનો કહે છે, કામ્યનિષિદ્ધકર્મવર્જનપુર,સર નિયતૈભિત્તિકાદિ કર્મો વડે ચિત્તશુદ્ધિ સપાદન કરીને આત્મજ્ઞાન સાધવું જોખએ

સાધન ચતુષ્ટય ।

તેમાં સાધન ચતુષ્ટય સામ્યોક્તિ નિશ્ચાનિકા વસ્તુ વિવેક ઉદ્ધામુનાથે દ્વલભોગવિરાગ શમભાદિસપત્તિ, મુમુક્ષુત્વ

નિત્યાનિત્યવસ્તુ વિવેક ।

તેમાં હવે નિભાનિલનરતુવિવેક કહેવાય છે. બ્રહ્મ નિલ વસ્તુ છે માટે સ્ત્રી પુત્રદ્યાદિ વિષય અન્ય સર્વે અનિલ છે, એવા વિચારતુ નામ નિલ નિલનરતુ વિવેક છે.

વિરાગ ।

આલોકપરચોકમા અનિલતાને લીધે નિરતર કર્મફલભોગમા વૈરાગ્યનું નામ વિરાગ આ પ્રકારે ઇદામુનાર્થફલભોગ રાદિત્ય વિરાગ છે.

શમદમાદિ સપત્તિ ।

હવે શમદમાદિ સપત્તિ સાબજો, શમ દમ ઉપગતિ,તિતિશા, સમાધાન અને શ્રદ્ધા

શમ ।

તે શમનું લક્ષણ સાબજો, શ્રવણમનનાદિથી મિત્ર વિષયભાથી મનના નિરોધનું નામ-શમ

દમ ।

આહોન્દ્રિયોનો આત્મવસ્તુસાધનમિત્ર વિષયે આધી મનના નિરોધનું નામ દમ છે

ઉપરતિ ।

નારવાર મનની આત્મામા એકમિતાનું નામ ઉપરતિ છે

તિતિશા ।

ગીતોષ્ણ સુખદુઃખાદિની પ્રાપ્તિમા સહનવીજતાનું નામ તિતિશા છે

સમાધાન ।

વશ કરાયલા મમકસનું શ્રવણમનનાદિમા આત્મામા જે રથાપન તેનું નામ સમાધાન છે

મુમુક્ષુત્વ ।

શુર વેદાંતવાક્યોમાં વિશ્વાસ હોવાનું નામ શ્રદ્ધા છે. આત્મપ્રાપ્તિમા આમુખ્યકારણ્યુદ્યોગ મોક્ષ માટેની ઇચ્છા, તે મુમુક્ષુત્વ છે આ પ્રકારે સાધન અનુષ્ઠાન નીચેના

(અત્તગણ ચાતુ)

ઉપતત્રી

કામશાસ્ત્ર.

જરીર સંરક્ષણની સર્વોત્તમ સૂચનાઓ આપનાર અને નીતિના ઉચ્ચ નિષ્ણો
અવનાર આ ઉપયોગી પુસ્તકની આજ સુધીયા એ લાખ અને સડસડ હજાર
નિહળી સુધી જે કેાઈ મજાવે તેને અમારેજ ખર્ચે મોકલી દેવામાં આવે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

હૈદ્ર આફ્રીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

અણુટ કૌવત આપનારી

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

કિંમત ૩૨ ગોળીની ડબ્બી ૧ નો રૂા. ૧ એક.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોાવં

માલેક આતંક નિગ્રહ ઔષ્ધ

જામનગર—કાઠિયાવાડ

જાંચ આફ્રીસ—મુળાઈ—કાલજાદેવીરાં,

શુદ્ધ મુજતતી બાષાતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

જે રૂબી આઠ પેજ ભગવાન ૮૦ શરમ કિમત ર ૪ જાર અરધા આનાની ડીકડ
મેાહબી નમુને મજાવી તેના ઉત્તમપણાની ખાત્રી કરો.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

આયુર્વેદ રહસ્ય.

(હવેથી હર માસે બહાર પડે છે.)

ટપાલ ખર્ચ સહિત વાર્ષિક જવાબ ૦—૧૧— તે ન જરી રહે તેઓની
સેથી ટપાલ અર્ચનાજ માત્ર ત્રણ આના અને તાલ ગરીજને માત્ર નામ નો
મેાહલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

આ પુસ્તકોનું નીચી કમીશન તથા દેપાલ ખર્ચે મળાવનારને શીરકેન્ડુ

રા. રા. મ. ન. દ્વિવેદી કૃત પુસ્તકો.

બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ બીજી)

કિંમત. રૂ. ૧—૦—૦

આ પુસ્તક પણ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે ગાળામા ઇનામ તથા લાયબ્રેરી

મળુર કર્યું છે.

ઉત્તરરામ ચરિત્ર.

(આવૃત્તિ બીજી)

કિંમત રૂ. ૧—૮—૦

ચા રિત્ર.

(આવૃત્તિ બીજી)

કિંમત. રૂ. ૧—૦—૦

મે ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમા ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે

પસંદ કરેલું છે

આ શિવાયના તેમના અન્ય તમામ પુસ્તક સુદર્શન એશીમ—નડીયાદ.

એન. એમ ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાનકાદેવો રોડ મુમુર્ધી મળી મન્શે

એક આનાની ડીમીડ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું બીરટ મુદ્દશીન એશીમમા

આવકદામા આવશે

સુદર્શન.

પત્રા—
મોદિસર આનંદચંદ્ર બાપુભાઈ
જોશી, એ. એલ. એલ. બી.
ભાવનગરી—
આપવાલાલ નરુભાઈ દિવેદી.

(ધર્મ, શ્રદ્ધ, સાહિત્ય—આદિ વિદ્યા અને તત્સબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૦-૨૧. અંક ૩] (માસિક) [ડીસેમ્બર ૧૯૦૫.]

॥ ભારતિ ॥

અભિનન્દન.

(મહેકું.)

વસંતતિલકા.

વન્દુ પડી પદ પુનીત સરસ્વતીના,
અંકાય આ હૃદયના પટસ્પર્શ યાતાં;
ને સ્પર્શથી સકલે વિશ્વ તણે પ્રકાશ,
કેરાય છે હૃદયમાં ફરી દિવ્ય નૃનાય;
દેવિ ! સરસ્વતિ ! નમું તુજને ફરીને,
તારા પુનીત પંક્તી રજ સ્પર્શવા દે;
હા ! દિવ્ય તે રજવડે મન શાન્ત થાય,
તે સંઘડું હૃદયમાં પ્રજુલે મળાય;
આ દિવ્ય છે રંગકણે મુજ હરતમાહે,
છાંડું અરે પ્રિય તને મુખં દિન આને,
કુકુમ્ મુલાલ મય આરસ દિવ્ય છાંડું;
વારા મનોરથ ફલે પ્રિય ! એકું માણું,

શુકલ.

જીવન પ્રદીપ.*

(મળેલું)

ત્રોટક.

ઉદ્ધિગત નિર્જન દીપ વિષે,
 હણુદા સુપ્રભાત થયા પૂરવે;
 નહિં વ્યોમ મહો કંઠી દૃશ્ય યદા,
 ઉડ્ડ તારક કેવળા ધન્ડુ પ્રભા;
 હલકાકર કો સુમીને જુમાને,
 શીત શ્વેત શશિસંમર્મિત કરે,
 રિમત તેહની તુલ્ય મધાર્થ ગણો;
 ચક્ષુ મન્દ પ્રદીપજ્જ જીવનનો,
 જસ જ્યોતિ ઝગે ચપળા તરલા;
 પદ જ્યાં સુધી છે સખળા જનની
 નવ માનવ પૌરુષ તું ત્યજતો,
 શીત ઉષ્ણ ગાવાટવીમાં ભમતો,
 (તો) દુખ વાદળ તું પર જે ઝુમ્યે;
 ચક્ર વ્યસ્ત સમસ્ત દિ સ્વચ્છ બને;
 નહિં બંધ તથા નહિં મોક્ષજ જ્યાં,
 (પણ) રમવાનું સદા નિવર્તિ જંગમાં.

વસંતતિલકા.

આ વિશ્વને સકળે માનવી ધારી જાણો,
 આ જગતને અનુભવ પ્રસવા પ્રમાણો;
 ત્યાં દૈર્ઘ્ય કે સુદૃઢતા—રસના નિર્મલ ધારે,
 ત્રાસે જનો ગરજ વાત તણા પ્રદારે;
 જાણે નહિં તનુ ગમે સદુ માન આદિ,
 માયાત્મક પ્રયુદવત રહેશે જણુધ;
 રેશ સમાધિનું નિગૂઢ રહસ્ય લાં તો,
 આ દેહબંધ વિષુ સર્વ હયાત લાં જો;
 માર વિલોચન અને વૃણી કાન્ત કણો,
 ચણી વિલોકી નહિં કોઈ શકે સુવર્ણ;

કો' કો શકે કથી કયા જઠમુન્યુ કરી ?
 ભવિશ્વરૂપ પ્રકટે નથી શુદ્ધિ એવી !
 આ ભોલ ભોલ-પ્રિનિવાસ વિશે વસેલા,
 વા'લા વિયોગજ દુખોથી અતિ તપેલા,
 જે ચિત તે કદી કદાપિ શુ વર્ણનીય,
 આવી કવે કવિવરો કદી સ્વર્ગથીય ?

જાણે તણી પ્રત્યાસા, વર્તમાનનો ભવ તેમજ પ્રેમ
 નદિ નદિ નિરૂપીયકે કો,ભાષે શાણા સજ્જન મન એમ.

ભોતીચક્ર ઓધવછ

વેદાન્ત પંચપ્રકરણી.

(અનુસંધાન ૫૪—૬૪ થી)

યમનિયમાદિ માધનો ।

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ, એ આઠ
 યમનિયમાદિ માધનો છે

યમ ।

યમ પચ્ચપ્રકારના છે—અદિ સા-૧, સત્ય-૨, અચોદૈ-૩, બ્રહ્મચર્ય ૪, અપ્રતિશ્રદ્ધ-૫

નિયમ ।

નિયમ પણ પચ્ચપ્રકારના છે—સૌમ્ય, સતોષ સ્તેષ સ્વાધ્યાય, અને ઉશ્વરપ્રશ્નિધાન

આસન ।

પદ્મરવરિતકાદિ આસનો છે (દિયરસુલ્લમાસનમ્—ચિયર અને મુખે કરીને જેમા
 પાનો સમય બેથી શકાય તે આસન—એમ જગશન પતજલિએ આસનનું સર્વ સામા
 ન્ય સ્વરૂપ હત્તમ યોજ્યું છે)

પ્રાણાયામ ।

રેચક, પુરક કર્તારૂપ પ્રાણવાયમ કહેવાય છે

પ્રત્યાહાર ।

ઇન્દ્રિયોત્તે નિઝનિજ વિષયો પ્રતિના પ્રવાહમાંથી પાછી વાળનાનું નામ પ્રત્યાહાર છે.

ધારણા ।

અદ્વિતીય વસ્તુમાં મનની સ્થાપનાનું નામ ધારણા છે.

ધ્યાન ।

સમ્યક્દાનદર્શ્ય અદ્વિતીયવસ્તુમાં સતત પ્રવર્તતા અંતઃકરણરૂપિ પ્રવાહનું નામ ધ્યાન છે.

સમાધિ ।

અમાધિ બે પ્રકારની છે—૧ સંસ્કૃપ્ત અને ૨ નિર્વિકલ્પ

સંસ્કૃત્વ સમાધિ ।

તેમાં પ્રથમ સંસ્કૃપ્ત સમાધિનું લક્ષણ સાંભળો, જ્ઞાતાના જ્ઞાનની લય અપેક્ષા વડે અદ્વિતીય સમ્યક્દાનદર્શ્યવસ્તુમાં તદાકાર થયેલી ચિત્તરૂપિની અવસ્થાનું નામ સંસ્કૃપ્ત સમાધિ. અત્રએ દર્શાવ છે, શ્રુતિકામય મગ્ધિના બાનમાં પણ શ્રુતિકાના અમાનની પેઠે દૈત્યમાન હોવા છતાં પણ અદ્વિતીય સમ્યક્દાનદર્શ્ય વસ્તુ નામે છે. કેવી રીતે ? શ્રુતિકામયગમ, શ્રુતિકાથી ભિન્ન થઈ શકતો નથી, એવીજ રીતે સમ્યક્દાનદર્શ્ય પ્રપચ, સ અન્ધિદાનદ વસ્તુથી ભિન્ન નથી. ઘટપટ્ટાદિ જે જે વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે તે સર્વ સમ્યક્દાનદર્શ્ય શી રીતે ? તે સાંભળ; ઘટ છે, એચિદ્રૂપ છે; ઘટ નથી, એ અચિદ્રૂપ છે, ઘટ પ્રિય છે, એ આનંદરૂપ છે. આવી આવી બુદ્ધિ વડે સવેન વિચાર કરીને સમ્યક્દાનદર્શ્ય અદ્ય આત્માજ અવલોકનીય છે, કંઈ ઘટપટ્ટાદિરૂપ પ્રપચ અવલોકવાનો નથી. આ પ્રકારે સંસ્કૃપ્ત સમાધિનો વિચાર છે.

નિર્વિકલ્પ સમાધિ ।

હવે નિર્વિકલ્પ સમાધિનું લક્ષણ સાંભળો, જ્ઞાતાનાદિ વિકલ્પલયની અનપેક્ષાવડે સમ્યક્દાનદર્શ્ય અદ્વિતીય વસ્તુમાં તદાકારથી આકારિત થયેલી ચિત્તરૂપિનું અત્યંત સ્વેક્ય બાવ વડે અવસ્થાન—તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ—તે સમયે જલના આકારથી આકારિત થયેલા જલચૂના અદર્શ્ય થવા વડે જલ માત્રના અવભાસની પેઠે સમ્યક્દાનદ અદ્વિતીય વસ્તુમાત્રજ ભાસે છે. દર્શન તરીકે સુષુપ્તિ

ચાર અંતરાયો ।

નિર્વિકલ્પ સમાધિના, લય, વિલેપ, ક્ષય, રસાસ્વાદરૂપ ચાર અંતરાયો છે.

કવ્ય ।

તેમાં લયનું લક્ષણ સામળો અદ્વિતીય વસ્તુના અવનયન વિના ચિત્તવૃત્તિનું અન્ય પદાર્થનું અવનયન તે લય તે સમાધિમા અતરાય જૂત છે આ પ્રકારે લયનું લક્ષણ છે

વિશેષ ।

આ પદ્ય સમ્યકઆકારથી આકારિતે યયક્ષી ચિત્તવૃત્તિના બાસમાનૂ યયા વિના સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ વસ્તુના અવલબ્ધનરૂપે છે આ પ્રકારનો વિશેષ છે તે સમાધિમા અતરાય જૂત છે આનું વિશેષનું લક્ષણ છે

કપાય ।

લય વિશેષ ॥ અભાયમા પદ્ય સ્તેદાં ગાસના રૂપે અખડ વસ્તુના અવનયન વિના ચિત્તવૃત્તિ અતરારૂપ થાય છે તે—અ્યાગ

રમાસ્વાદ ।

હવે રસાસ્વાદનું લક્ષણ સામળો અખડવસ્તુના અવનયન વિના પદ્ય ચિત્તવૃત્તિનો સરિસ્વરૂપ ॥ ૬ અ્યાગરૂપસમાધિમા, આ ૬ ગહત્ નુખ અનુભવુ છુ, એવા પ્રકારનો ચિત્તવૃત્તિ વિશેષ તે—રસાસ્વાદ આ પ્રમાણે રસાસ્વાદનું સ્વરૂપ છે આ અતરાય અતુષ્ટપથી સ્થિત ચિત્ત નિર્વાત્સ્યાનગા રહેના દીપની પેઠે નિર્મલ, નિઝલ, શાન્ત, અખડ ચૈતન્ય માત્ર રહે છે, ત્યારે નિવિકરૂપ સમાધિ કહેવાય છે આમા ભગવાનનું પદ્ય વચન છે — યથાદિષો નિવાત્સ્યો નેગતે સોપમા સ્મૃતા ॥ નેમનિવાત્સ્યાનસ્થિત દીપ દાસતો આસતો નથી, તેની ઉપમાની પેઠે

મૈત્ર્યાદિભાવના ।

આ પ્રકારે ચિત્તના સ્થંધેને માટે શુભ ગાસનાઓ સામળો તેમા મૈ યાદિ અતુષ્ટપ શુભ ગાસના રૂપ કહેવાય છે મૈત્રી, મૃદુ, અનુભોત્ત, ઉપેક્ષા

મૈત્રી ।

મૈત્રીનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે જે પ્રાણિઓ સુખી હશે તો મારા મિત્રાનું પદ્ય સુખી ૧ છે, એ મૈત્રીની જાનના કરવી ધર્મ ન કરવી

કરુણા ।

૬ ખી પ્રાણિઓમા, એમની દુઃખનિવૃત્તિ કેવા પ્રકારે થાય, એવી ૭ કૃપાની જાવના

કરવાની જરૂર છે; ઉપેક્ષા અથવા હર્ષની આવના કરવાની નથી.

અનુમોદન ।

પુણ્યકર્મયુક્ત પ્રાણિઓમાં, પુણ્યના અનુમોદન વડે, હર્ષની આવના કરવાની જરૂર છે; દ્રેષ અથવા ઉપેક્ષાની આવના કરવાની નથી.

ઉપેક્ષા ।

આપુણ્ય યુક્ત કાપોમાં, ઉદાસીનતાની આવના કરવાની નથી. આ પ્રમાણે નિરંતર આવના કેળવવામાં લાગેલાને શ્રુત્યુક્ત ધર્મે સિદ્ધ થાય છે. રામદેવાદિમલ દૂર થયેલું ચિત્ત પ્રસન્ન થઈને એકાગ્રતા યોગ્ય થાય છે, અનાસક્તને પણ મૈત્ર્યાદિચતુષ્ટય શુભવાસનાનું ઉપલક્ષ્ય માત્ર છે. આ પ્રકારે અન્ય પણ અધ્યાત્મવિદ્યાનો અભ્યાસ, સાધુ સમાગમ, 'શમશાન્તિત્વમદંભિત્વ । અમાનિત્ય, અદાભિત્ય, ઇત્યાદિ કહેવાયલી તથા "જમય સત્ત્વસંગુદ્ધિઃ । અમય, મનની સારે પ્રકારે શુદ્ધિ, ઈત્યાદિ કહેવાયલી શુભ વામનાઓ ભણવી.

મલિનવાસના ।

દ્વેષ મલિન વામનાઓ સાંભળે. તે, લોકવામના, શાસ્ત્રવામના દેદવાસના, એમ ત્રણ પ્રકારની છે. આ પ્રકારે ગીતાના યોગમાં અધ્યાયમાં કહેવાયેલ ખીજી વાસનાઓને પણ મલિનવાસનાઓ રૂપે ગ્રહણ કરવાની છે. આ પ્રકારે દૈવીક્ષ્પતિરૂપ શુભવાસનાઓ ગ્રહણ કરવાની છે, તથા આસુરીસ્વભાવ રૂપ અશુભવામનાઓનો ત્યાગ કરવાનો છે.

ચિત્તનદી ।

એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે,—ચિત્તનામની નદી ઉભય પ્રકારે વહન કરનારી છે, કષ્ટપાણી માટે વહન કરે છે, પાપ માટે વહન કરે છે. તેમાં જે તે વિવેકયુક્ત હોય તેા કષ્ટપાણીવાદિની નિવડે છે; તથા જે અવિવેક વડે સંસારયુક્ત વહન કરે છે તે પાપ વાદિની નિવડે છે. તેમાં ચિત્તનદીને વિપલાભિપ્રુષ્ઠ પ્રવાહ વૈરાગ્યવડે બિન્ને બંધાય છે વિવેકદર્શન, બ્યાસવડે કષ્ટપાણીપ્રવાહ વહેવા માટે છે જેમ તીવ્રયોગયુક્ત નદીરસંદને સેતુજનન વડે અટકાવીને, તટોને અનુકૂલ કરીને, સેતુના મામે સીધા અન્ય પ્રવાહ વહે વસાવી સજાય છે, તેમ દીર્ઘકાલ સુધી નિરંતર સન્નાર વડે જ્ઞાનાભ્યાસ કરવો જોઈએ. ગમે તેવા ઉપાયે કરીને આત્મજ્ઞાન દ્વં અવરૂપ સંપાદન કરીશ, એવા રૂપના ઉત્સાહથી યુક્ત પુરષને પરમેશ્વર અનુગ્રહ કરે છે. માટે આત્મામાં અક્ષયઅનુભવસુખના અર્થિ કેએ, શબ્દિ, મહાત્મકપાત્રકારિભૃતિયપ્રીતિમાંથી પ્રતિદ્યોનું નિર્તન કરવું જોઈએ તેટલા કાલ પર્યંતનીજ શબ્દમાં રિયતિ થાય છે, એમ જ્ઞાન આપનનો વાતપર્યાય છે.

इति श्री वेदान्त पंचप्रकरणेषां माधनमकार निरूपणं नामनुं चतुर्थ प्रकरणं समाप्त ।

॥ પંચમ પ્રકરણ ॥

॥ અથ આત્મપ્રકાશ નિરૂપણ ॥

રામાભિધમહંવંદે ચત્ક્રુપાપાગવીક્ષણાત્ ।

ભવંતિ સદસા મુક્તા સચ્ચિદાનંદ વિગ્રહાઃ ॥ ૧ ॥

જેના કૃપા ભરેલા અપાંગવિક્ષણથી સદગતિ મુક્ત થઈને સચ્ચિદાનંદ રૂપ થઈ ગયે છે, એના રામનામનું હું વદન કરું છું — ૧

માટે આ પ્રકારે પૂરું પ્રસ્થાપના કહેવાયલાં સાધન સંપાદન કરીને, મહાવાક્ય વિચાર વડે આત્મજ્ઞાનપ્રકાશ સંપાદન કરવા યોગ્ય છે, એમ ઉપદેશવાને,

ચાર મહાવાક્યો ।

ચાર વેદના ચાર મહાવાક્યો છે. પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ । એ પ્રગ્ભવેતું મહાવાક્ય છે અહમ્સ્યાસ્મિ । એ યજુર્વેદનું મહાવાક્ય છે તત્ત્વમસિ । એ સામવેદનું મહાવાક્ય છે. અયમાત્મા બ્રહ્મ । એ અથર્વણ્વેદનું મહાવાક્ય છે આ પ્રમાણે ચાર મહાવાક્યો વડે પશુ જીવાત્માની બ્રહ્મરૂપતાનું પ્રતિપાદન છે માટે મહાવાક્યાર્થ કહેવાય છે

ઋક્ મહાવાક્ય ।

તેમાં પ્રથમ ઐતરેયારણ્યક્રમાના પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ । એ મહાવાક્યના અર્થનો વિચાર કરીએ દેહમધ્યમા સકલધન્વિયોધી તથા અંતઃકરણરૂતિભેદોવડે ઉપવક્ષિત ને ચૈતન્ય છે, તે શુદ્ધસાક્ષિચૈતન્ય પ્રજ્ઞાનના નામથી વ્યવહાર્ય છે

બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ ।

તેવે બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ વિચારીએ બ્રહ્મ, ઇન્દ્ર, દેવ, મનુષ્ય, અશ્વ, ગાય આદિ દેહધારિમા, આકાશાદિ જૂતોમા જગત્ જન્માદિજૂત ને એક ચૈતન્ય વર્તે છે, તે બ્રહ્મ શબ્દ વડે દર્શાવાય છે માટે પ્રજ્ઞાન એજ બ્રહ્મ છે ચિત્ત સર્વત્ર વ્યાપક વર્તે છે તેટલા માટે પચ્ચક્રોપાદિનો સાક્ષિ શુદ્ધ જન, પ્રજ્ઞાનરૂપ હોવાને લીધે બ્રહ્મનુજ સ્વરૂપ છે, પરંતુ સંસારી નથી, એમ જાણવાની જરૂર છે

યજુષનું મહાવાક્ય ।

હવે બૃહદારણ્યક્રમાના અહમ્સ્યાસ્મિ । એ મહાવાક્યનો અર્થ વિચારીએ જ્ઞાનાધિકાર સંપન્ન દેહમા ને પચ્ચક્રોપોનો સાક્ષિ શુદ્ધ સ્વરૂપ જન વર્તે છે, તે આ વાક્યમા

અહ'પદની લક્ષણાથી લક્ષિત થાય છે. માટે અસ્મિ (હું) એ પદ વડે જીવ જ્ઞાતું એમ છે, એમ જાણવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે યજુર્વેદસ્થ મહાવાક્યનો અર્થ છે.

સામ'મહાવાક્ય ।

હવે છાંદોગ્ય શ્રુતિમાના તત્ત્વમસિ । એ મહાવાક્યનો અર્થ વિચારીએ. આ વાક્યમા તત્ (તો),ત્વમ્ (તું) અને (છે) અસિ, એ ત્રણ પદનો સમાવેશ થાય છે, તેમા 'તત્' શબ્દથી, સદ્વિના પૂર્વકાલમાં તથા સદ્વિના ઉત્તરકાલમાં પણ, અદ્વિતીય માયા રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મ સૂચવાય છે તા'પદ વડે, દેહાદિ સાક્ષિભૂત અવિદ્યા રહિત શુદ્ધ જીવનુ રૂપ સૂચવાય છે અસિ પદવડે તત્ અને ત્વં પદના અર્થોત્ અંકય અનુભવાય છે. માટે યજુર્વેદોના સાક્ષિ શુદ્ધ જીવને બ્રહ્મસ્વરૂપજ જાણવો જોઈએ. સસારી જાણવાનો નથી. આ પ્રકારે સામવેદના મહા વાક્યનો અર્થ છે.

અથર્વર્ણ મહાવાક્ય ।

હવે અથર્વર્ણ વેદમાંના અયમાત્માબ્રહ્મ । એ મહાવાક્યનો અર્થ વિચારીએ તેમાં પ્રાણુમય ઇન્દ્રિય દેહાદિનો સાક્ષિ અય (આ) પ્રલક્ષ આત્માને સમ્વિદ્યાનરૂપ આત્મા જાણવાનો છે. મિથ્યા ભૂત સર્વ જગત્તુ જે સમ્વિદ્યાનરૂપ લક્ષણ અધિજ્ઞાન સ્વરૂપ છે, તે બ્રહ્મ શબ્દથી જાણવાતું છે. આ પ્રમાણે દેહાદિ સાક્ષિ સમ્વિદ્યાનરૂપ લક્ષણ જીવને બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણવાનો છે, સસારી જાણવાનો નથી. આ પ્રકારનો અથર્વર્ણવેદના મહાવાક્યનો અર્થ છે. આ પ્રકારે ચાર વેદોનાં ચાર મહાવાક્યોથી પણ જીવ જ્ઞાત જ છે, એ મુખ્ય વેદાંતતત્ત્વનું પ્રતિપાદન થાય છે

જીવનો બ્રહ્મસ્વરૂપાનુભવ પ્રકાર ।

અને જીવ જ્ઞાતસ્વરૂપ થી રીતે છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જીવને બ્રહ્મસ્વરૂપાનુભવ પ્રકાર વિચારવામાં આવે છે. ચૈતન્ય ત્રણ પ્રકારનું છે, બ્રહ્મ ચૈતન્ય, પ્રત્યક્ ચૈતન્ય અને આભાસ ચૈતન્ય. વિશ્વના અધિજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મ ચૈતન્ય છે. શ્રી, બુદ્ધિઆદિના અધિજ્ઞાનરૂપ પ્રત્યક્ ચૈતન્ય છે, અને બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિતચૈતન્ય આભાસચૈતન્ય છે. જેમ મહાકાશ, ધટાકાશાદિમાં ઘટજલગત પ્રતિબિંબાકાશનો ભેદ નથી તેમ, બ્રહ્મચૈતન્ય અને પ્રત્યક્ ચૈતન્યનો, ઘટજલગત પ્રતિબિંબાકાશની યેઠે ભેદ નથી. બુદ્ધિગત આભાસચૈતન્ય, સસારાભિમાનવાદક, જીવસ્વરૂપ, મિથ્યા કલ્પિત ભાગે છે. માટે બુદ્ધિને ઘટિતરહિત કરીને પ્રત્યક્ ચૈતન્યનો અનુભવ સંપાદન કરવાની જરૂર છે. આ અનુભવ વડે જીવ બ્રહ્માનંદરૂપ થાય છે આત્માકાર થયેલી બુદ્ધિમાં ચિદભાસતું પ્રયોજન નથી. માટે, ૧૫જામાહવ્યાપ્તિ નથી જલિત્યાપ્તિ વર્તે છે. ૫૨માં પણ, જલિત્યાપ્તિ. ૬૪જામાહવ્યાપ્તિ, એમ ઉભય વ્યાપ્તિ વર્તે છે. દશાંત તરીકે, ધટાકારથી આકારિત થયેલી ચિત્તજલિત અગ્નિ ધટને વિષય કરીને ગ્નનમાં

સ્વગત ચિદાભાસવડે જડ ધટને પંથુ ભાસમાન કરે છે, ધટગાનમાં ચિત્તવૃત્તિની અ-
પેક્ષાની જરૂર છે, ચિત્તવૃત્તિગત ચિદાભાસની પણ અપેક્ષાની જરૂર છે. બ્રહ્મગાનમાં
તો એકલી ચિત્તવૃત્તિનીજ અપેક્ષા છે, ચિત્તગતચિદાભાસની અપેક્ષા નથી થાય. આ
નમ્વરૂપે બ્રહ્મનો ચિત્તની તદાકારતા થતા, ચિદાભાસ સૂરની પાસે હીપકાતિની પેટ આચ્છા
દિત થાય છે, તે કાલમાં ચિત્તવૃત્તિમાં એકાગ્રતામાં જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મજ રહુરે છે, જીવનું
સ્વરૂપ થતું નથી જીવોપાધિભૂત ચિત્તવૃત્તિ લીન થતા પ્રલયાત્મસ્વરૂપ, સમિચ્છાદનદ
મય બ્રહ્મ માત્ર થાય છે જેમ દર્પણના અભાવમાં નિર્ભ્રમ્ય પ્રતિબિંબ મુખ માત્ર બાકી
રહે છે તેમ, અત્રે સમિચ્છાદનદરૂપ પ્રલયાત્મ પોતેજ મુખ તુલ્ય છે, સ્વચ્છાત્માકારાચિત્ત
વૃત્તિ દર્પણ તુલ્ય છે, તથા ચિદાભાસરૂપજીવ મુખ પ્રતિબિંબ તુલ્ય છે જેમ નિર્ભ્રમ્યનું
પ્રતિબિંબ દર્પણમાં બાસે છે, તેમ પ્રલયાત્મ બ્રહ્મનું જીવરૂપ પ્રતિબિંબ ચિત્તવૃત્તિમાં બાસે
છે જેમ મુખ તથા કાલમાં પણ સલ છે, મુખ પ્રતિબિંબ ત્રિકાલમાં અસલ છે, તેમ
પ્રલયાત્મસ્વરૂપ ચિદાનદમય બ્રહ્મ ત્રિકાલમાં પણ સલ છે તથા બ્રહ્મના પ્રતિબિંબરૂપ જી
વસ્વરૂપ ત્રિકાલમાં પણ અસલ છે. આ પ્રકારે બુદ્ધિવડે જાણવું જોઈએ, આ પ્રમાણે પ્રકૃતિનું
સૂચન કર્યું

ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ ।

તેમજ વળી ચિત્તવૃત્તિઓનો એક બે તથા કણ સુધી નિરોધ થાય તો શુદ્ધ ચૈત-
ન્યનો અનુભવ થાય છે ચિત્તવૃત્તિનું જીવસ્વરૂપ તે સવિકલ્પકગાન છે બ્રહ્મસ્વરૂપતે
નિર્વિકલ્પક ગાન છે માટે સ્વતઃસિદ્ધ નિકલ્પો (સકલ્પો) નો પ્રયત્ન વડે નિરોધ
કરવો જોઈએ આ પ્રકારે ચિત્તની મર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ થતો સમ્યક્
નિરોધ થતા સમાધિ અનુભવાય છે સર્વ ચિત્તવૃત્તિનિરોધનું અસામર્થ્ય હોય
તો, કણ માત્ર પણ ચિત્તવૃત્તિનિરોધ કરીને પોતાના સમિચ્છાદનદ રૂપ તત્ત્વમાં નિરતર
વિશ્વાસ કરવો જોઈએ. જેમ દેહ એ હુ હુ, એવી દેહ બુદ્ધિ બંધ થઈ ગઈ છે, તેમ સ
મિચ્છાદનદ રૂપ જ હુ હુ, એવી દેહ બુદ્ધિ દેહ બંધાતા જીવ, સમિચ્છાદનદ રૂપ બ્રહ્મ જ
થાય છે પાછીથી તે કૃત કૃત્ય થાય છે તે વિષે કહેવાય છે ધન્યોઽ હ ધન્યોઽ
હ નિત્યં સ્વાત્માનમંજસાવેચિ । ધન્યોઽ હ ધન્યોઽ હ બ્રહ્માનદોવિમાતિમે
સ્પષ્ટ ॥ હ ધન્ય હુ—કૃતાર્થ હુ—કારણ કે નિરતર સ્વાત્માને—દેશકાલવસ્તુપરિચ્છેદ
રહિત નિર્ગૂણપ્રત્યાગાત્માને સાક્ષાત—અપરોક્ષ રૂપે જાણું હુ માત્ર આત્મગાનના
લાભનિમિત્તથી થતી તુષિથી હુ ધન્ય હુ એટલું જ નહિ પણ તે આત્મગાનના ફલભૂત
પરમાનંદના આનિર્ભાવરૂપ અપૂર્વ લાભથી હુ અધિક કૃતાર્થ હુ કેમકે જેથી બ્રહ્માનંદ
મને સ્પષ્ટ રીતે બાસે છે—રહુરે છે, તેથી હુ ધન્ય હુ” એવું અનુભવ વાક્ય

બ્રહ્મવેત્તા ॥

આવા પ્રકારે બ્રહ્માનંદના અનુભવથી શુદ્ધ યોગીને બ્રહ્મવેત્તા જાણવો મિલ્યતે હૃદય

પ્રત્યિચ્છિદ્યન્તે । સર્વ સશયા । ક્ષીયતેવાસ્ય કર્મણિતસ્મિન્ દ્રષ્ટે પરાધરે ॥ જ્યારે
 બ્રહ્મ અને આત્માના અદ્વૈતપણાના ગુનના પ્રકાશ થાય છે ત્યારે અવકાર અને આત્માના
 તાદાત્મ્ય સંગઘનો નાશ થાય છે, તેમજ આત્મા બ્રહ્મ, મોક્ષ મુક્તાવસ્થા, તથા, મુન
 ઈન્દ્રિય વિગેરે સશયોતું પણ છેદા થાય છે, તેમજ લિંગદેહના નાશની સાથે જ પ્રારબ્ધ
 સચિત, તથા ક્રિયામાણુ કર્મનો પણ ક્ષય થાય છે આ જીવ બ્રહ્મગુણ વડે મહોમોહ રૂપ
 મૂત્રપુરીપાદિ બાજન બીદેહમાં મમતા રહિત થાય છે પંછા માંસરૂધિરમૂત્રપુરિપાદિ
 બાજન શરીર વડે અધમદૃષ્ટતાદિ બાજન અતકરણ્યત્વવડે પૂર્વવાસનાથી કસતા
 ભોગવાતા ગુણ વિરૂદ્ધ પ્રારબ્ધ ક્ષોભે જીવે છે ભોગવે છે તોપણ, ગુણવડે તેમનો બાધ
 થયશે હોવાથી, તેમને સત્યત્વથી જોતો નથી પરંતુ ઈદ્રમલની પેડે અસત્ય રૂપે જીવે
 છે આહારાદિની પેડે આને શુભ વાસનાનીજ વૃત્તિ થાય છે, અથવા શુભાશુભમા
 ઐશ્વરીન્ય વૃત્તિ થાય છે વધારે તો શું પરંતુ આ દેહવાનામાત્રને અર્થે જ ઇચ્છા
 નિચ્છા પ્રાપ્તિ મુખદુઃખ લક્ષણ પ્રારબ્ધાદિક્ષો અનુભવતો, અતકરણ્યમાસાદિના અવ
 બાસના સાક્ષી રૂપ તેના અવસાનમા પ્રાણુ લય થતા પ્રત્યગાત્મબ્રહ્મમાં અગુણ અને
 તેના કાયના વિનાશને લીધે પરમ ઉત્થાન દેહરસ, અખિન બેદના પ્રતિભાસરહિત અખડ
 બ્રહ્મ જ અપરોષ રહે છે નતસ્ય પ્રાણાહત્ક્રામત્પન્નૈવ સમલીયતે । વિમુક્તઃ
 વિમુચ્યતે । તેના પ્રાણુની ઉત્ક્રાન્તિ થતી નથી પરંતુ અત (બ્રહ્મમાં) નિલીન થાય
 છે, વિમુક્ત થતા મોક્ષ પમે છે, એમ શ્રુતિ પણ ઉપદેશે છે આત્મલાભાનપર વિચિતે ।
 આત્મ લાભથી શ્રેષ્ઠ કષ્ટપણુ નથી, એમ પણ ઉપદેશે છે બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મૈવમવતિ ।
 ऊनमो ब्रह्मविद्भ्यः । ब्रह्मविद्भ्यः । परमनास्ति न भूत न भविष्यति । બ્રહ્મવિદ
 બ્રહ્મ જ થાય છે, નમો બ્રહ્મવિદોને, બ્રહ્મવિદોને એથી પર કંઈ નથી, થયું
 નથી થવનું નથી

इति श्री वेदान्तपंचमकरणीमा आत्मप्रकाशनिरूपणनामनुं पंचम प्रक
 रण, समाप्त ।

ઉપતત્રી

બ્રહ્મવિદ્યા અને પરાવિદ્યા

(THEOSOPHY AND OCCULTISM)*

મીકલાષાના ધાતુઓથી સૂચવાય છે તેમ, થીઓસોફી એટલે દિવ્યગાન—ઈશ્વર સંબંધીનું ગાન, સર્વ સમયોમાં જજાઈ, આવતી, એક અથવા અન્યસ્વરૂપમાં પ્રતીત થતી તથા ઈશ્વરની પ્રકૃતિને, વિશ્વને, અને મનુષ્યના તે ઉભય સાથેના સંબંધને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતી તે એક સામાન્ય વિચાર સરળ છે. પૌર્વાત્યોમાં ચીન, હિંદુસ્થાન અને ઈજીપ્તના તત્ત્વશાસ્ત્રોના દર્શનોમાં તે આગળ પડી આવે છે. નોર્વિક સપ્રદાયના મયોમાં, નીઓ—પ્લેટોનિસ્ટ અને કેપાલીસ્ટના પયોમાં, બોહિમ, શેલગ અને એકહાર્ટના શાયોમાં, કપિલ અને શકરાચાર્યન, પંથાગોતાસ અને પ્લેટોના, સાર્થમનમેગસ અને અને દાયાનાનાં એપોલોનીઅસના, પેરેસેલસસ અને બ્રુનોના ઉપદેશોમાં તે જોવામાં આવે છે. તે પરપરાગત એક સરળ દર્શાવે છે, કે જે ધણી પ્રાચીન સમયથી જાણવામાં આવી છે અને તે કંઈ ઉપર દર્શાવાય તથા અન્ય અનેકના તત્ત્વશાસ્ત્ર વિશેના અને શૈલક બુદ્ધિ ભરેલા મયોમાંથી જ મળી આવે છે એમ નથી, પરંતુ સમયો સમય અનેક ધર્મોએ અને ગૂપ્ત યોગે તેનો ઉપદેશ આપે છે, પૂર્વમાં ગુરુઓ અને દિક્ષિતો દ્વારા અને ક્રીસ્ટમાં ગૂઢવાતો ઉપદેશી—અનેક શાલાઓ દ્વારા માર્થમિક કાલમાં તેની નિશાનીઓ મેઝનરી અને મધ્યકાલિક ગૂઢચમત્કારવાદમાં (Mysticalism) મળી આવે છે, અને આગળ ઉપર તે રોઝીક્રુસીઅન પંથમાં જોવામાં આવે છે, તથા સર્વ સમયે દુનિયાના મહાન ધર્મોના અતરંગ પક્ષમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

થીએ સે ફીકલમ ડલ—આધુનિક સમયમાં પરાવિદ્યાની પરંપરાનું હેલેના પેટ્રોવના બ્રહ્માવાટસ્કી નામની એક રૂપિયન સ્ત્રીએ પુનરાજીવન કર્યું, ૧૮૭૫ ના નવેમ્બરની ૧૭ મી તારીખે ન્યુયોર્કના (અમેરિકા) કર્નલ હેનરી સ્ટીલ બોલકોટની સહાયતા વડે નેજ શહેરમાં તેમણે થીઓસોફીકલ મંડલની સ્થાપના કરી, આધુનિક થીઓસોફીના વિચારોની, ઉત્પત્તિ અને પ્રસારનો આધાર તેમના લેખો અને પ્રયત્નો ઉપર તથા તે મંડળમાંના તેમના સહાયકો ઉપર છે. મૂલથી નક્કી કરવામાં આવેલા આ મંડલના હેતુઓ, એક પુસ્તકાલય એકઠું કરવાના તથા પ્રકૃતિના ગુપ્ત નિયમો વિશેના જ્ઞાનના પ્રચાર કરવાના હતા. પછીથી વળી આ હેતુઓને સુધારવામાં આવ્યા તથા દાસમાં જોઈતી વાતોમાં આવ્યા છે તે નિચે પ્રમાણે —

૧ નાત, જાત, મત, પંથ, સપ્રદાય, વર્ણના એક સ્થિત માનવ જાતનું સર્વમાન્ય આત્મિક જાગૃત્તુ કે દ્ર સ્થાપવું.

* અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ થવાની એનસાઈક્લોપીડીયામાં નિશ્ચયવા માટે લખાયેલા, થીઓસોફીસ્ટમાં આવેલા લેખને આધારે

૨. આતુર્યગિકધર્મ, તત્ત્વશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષવિદ્યાનશાસ્ત્રના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવું.

૩. પ્રકૃતિના અનિશ્ચિતનિયમોનો તથા માનવિમાં રહેલી સુમશકિતઓનો શોધ ચલાવવો.

“ મેઝમર યવા માટે આમાંના પ્રથમ હેતુના સ્વીકાર અથવા તે પ્રકૃતિના સંદર્ભાવની જ જરૂર છે, અન્ય બેના સ્વીકારની વાત એમિક છે તથા પ્રથમને ઉપકારક થવાના હેતુથી રાખવામાં આવ્યા છે મનુષ્યને કોઈ પ્રકારના નિયમો અથવા પથ નથી, સર્વપૂર્ણ રીતે મત-પથ સંપ્રદાયની બાંધણી રહિત છે, તેના સમાસરોમાં સર્વ મતપથોના અને કોઈ મતપથ વિનાનાનો સમાવેશ થાય છે, માત્ર દરેક મેઝમર પાસે એટલું પગાવે છે કે, જે દેશે સમભાવ પોતાની માન્યતાઓ માટે અન્ય પાસે સ્થાપવા માગતો હોય તેટલો સમ ભાવ તેણે અન્યની માન્યતાઓ પ્રતિસ્પંદનનો ભોગ્યે એક સામાન્યશ્રદ્ધાના સ્વીકારમાં તેમના એક જ મિત્રો સમાવેશ થતો નથી પરંતુ તેનો સમાવેશ સભ્ય માટેની સામાન્ય શોધ અને જીવનસાધના થાય છે. અભ્યાસ વડે, મનન વડે, જીવનની શુદ્ધિ વડે, ઉચ્ચ જ્ઞાનના અભિપ્રાયની અભિપ્રાય વડે સહનો શોધ ચલાવવો જોઈએ, એમ તેમનું માનવું અને તેઓ તેને સત્તા વડે ઠોકી બેમાડવાના સિદ્ધાન્તરૂપે નહિ પરંતુ પ્રયત્ન વડે માત્ર કરવાના એક ધર્મામરૂપે ગણે છે. પોતાના અભ્યાસ અથવા આંતર જ્ઞાનના પરિણામરૂપે જ શ્રદ્ધાનો ઉદય થવો જોઈએ, તેમના પૂર્વમાર્ગરૂપે તે યવાની જરૂર નથી, તથા તેનો આધારત્ર્યોત્તિપાદન ઉપર નહિ પરંતુ જ્ઞાન ઉપર હોવો જોઈએ. તેઓ સર્વ પ્રતિ સમતાને વિરતા છે, અસમતામાં મમતા મનુષ્ય પ્રતિ પશુ. તેમનાથી અર્પણતા એક દ્રશ્યે નહિ પરંતુ તે મનાથી થતા એક કર્તવ્યરૂપે તેઓ તેમ કરે છે. તેમનો ઉદ્દેશ અજ્ઞાનને દૂર કરવાનો છે, તેને શાશન કરવાનો નથી તેઓ દરેક ધર્મને દિવ્ય જ્ઞાનના એક પ્રદર્શનરૂપે જુએ છે, તથા તેની નિદા કરવાને બદલે તેના અભ્યાસને પ્રમદ કરે છે, અંતર પ્રમદથી જ્ઞાન તેના અભ્યાસને પ્રમદ કરે છે સત્ય એ તેમનો ઉદ્દેશ છે તેમ શાંતિ એ તેમનો વિષય શબ્દ છે. ” “ સત્યાત્મનાસ્તિપરો ધર્મ ” એ મનુષ્યનું આદર્શચાત્ર છે નમનું સામાન્ય મૂલ્યવાન હિંદુસ્થાનમાં મદ્રાસ પાસે આગ્રેઅરમાં છે, સ્થાપક-પ્રમૂખ કર્નેલઓ-કોહનું નિવાસથાન અને જ છે

તેનાં ઉદ્દેશો—એમ કહેવામાં આવે છે કે, થીઓસોફીકલ મંડલની સ્થાપનામાં તથા તેમના અનેક યથો લેખો આદિ લખવામાં એકમ જ્ઞાત્યકરોને પૂર્વદેશના જીવનમુક્તો અથવા ઋષિઓની આજ્ઞા અને માર્ગ હતી તેમનાં તેઓ અનેક વર્ષો સુધી ઉપાસિત દત્તા; આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ, જગત્ત્વ અને અજ્ઞાનનું પૂર કે જે ને સમયના વિચારને વચગમાં ઉનારારાને મુખી રહી વતુ તેને પાછા દર્શાવવાનો તથા સ્પષ્ટતાપાત્રની શોધને ઉત્તેજવાનો દેવો. આધુનિક થીઓસોફીકલ સાધાને સાધવાના અતિમ કોસનું મ પૂર્ણ અને તદ્દન આધારાપ વર્ણન, એમાંના એકાદ ઋષિયો પોતના પશ્ચિમદેશના લિખને “લેખા વિચેના પેનમાંથી મળી રહેશે.

“તેમની તુટી જતી શ્રદ્ધાનું” પુનઃ બધારણ કરવામાં પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને એક સદિ સલામત આધાર આપવામાં મદદ આપવા વડે તમે ઘણું શ્રેય કરી શકશો. તેમને એવા પુરાવાની જરૂર છે કે જે એશિયાખંડનું ચેતનશાસ્ત્રનું પૂરા પાડી શકે એમ છે. તમે આટલું જ આપો અને હજારોને ગાનસિક સુખ પુરું પાડશો. * * *
* * * પુનરાગમન કરતી પ્રેરણા કે જે જલદીજ આપવી જોઈએ તેને નિયમબંધી આપી શકાય છે, અને જો તેને આપી શકાય, આ મા—શામલ તત્ત્વશાસ્ત્ર તરફ નહિ વાળવામાં આવે તો તેથી આ સમય સંપૂર્ણ નાસ્તિકતા તરફ ઘસઘસાઈ જશે. અથવા આ સમયને લુપ્ત કરી દેવાની કડાકુટમા પાછળ દહાવશે.

“આવશ્યક સવમાન્ય ધાર્મિકતત્ત્વશાસ્ત્ર માટેની સાધનો પૂર્ણ પાડવામાં તમે અને તમારા સહધ્યાયિઓ મદદ કરી શકો, ભૌતિકવિજ્ઞાનશાસ્ત્રના હમવાઓથી અડમ એવા એક ધર્મની જરૂર છે, તે પોતેજ સંપૂર્ણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની અતિમ વાત રૂપે હોવાથી આમ સંભવિ શકે છે, એક એવો ધર્મ કે જે નામને યોગ્ય નિવડે કારણ કે તેમાં સ્વૂલ મનુષ્ય સાથેના સંબંધનો તથા તે ઉભયના તેમના ઉપર અને નિએના પ્રદેશો સાથેના સંબંધનો સમાવેશ થાય છે..... તેનો (મડલનો) મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે, આધુનિક સમયમાં પ્રચલિત વહેમ અને નાસ્તિક વિચારોને નિર્મૂલ કરવા, તથા લાંબા સમયથી અધિકારમાં રહેલા પ્રાચીન આચારો ઉપરથી એમ સાબિત કરી આપવું કે, મનુષ્ય પોતાના અવિષ્કૃત નાશગતે પોતાને હાથે બનાવી શકે, તથા એટલું ખાતરી જાણે કે તેનો એકિક સમય પૂરો થયા પછી તેને જીવવાનું, રહેવાનું છે.”

આ સમયથી આરમ્ભને આજસુધીમાં મંડવમાંથી ઘણુંજ બાકા—સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે, જેને માટે એમ માનવામાં આવે છે કે, તેનાથી ૧૯ માં શતકના પાછલા દશકાઓના વિચારમાં થોડી ઘણી અસર થઈ નથી, તથા અદ્યતન સૃષ્ટિની બાબતમાં સંપૂર્ણ લોકપ્રીય ઉત્સાહ ઉપજાવી શકાયો છે એડમ બ્લે વાટરફોના દેહાવસાન પછી, થીઓસોફી વિશેના વિચારના નેતાઓમાં, મિસિસ બેસન્ટ, મી. સી. ડબ્લ્યુ લીડ વીટર, મી. જી. આર. એસ. ગ્રીડ છે,—બેસન્ટ મડનના આંતરગ તેમજ અદિરગ ઉભય કાર્યમાં એડમ બ્લેવાટરફોના પછી ઉત્તરાધિકારી છે આ થીઓસોફીસ્ટોના લેખો દ્વારા, કહેવ તા થીઓસોફીના (મહાવિદ્યાના) વાદો કે જે શતકના શતક થયા નિરર્થક અને શોધકબુદ્ધિના પરિણામ રૂ જ લાગતા હતા, તેમને સાદામાં સાદા સ્વરૂપ અર્પવામાં આવ્યા છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આવા વિચારના ઇતિહાસમાં આવું કોઈકાંદે બાગ્યે જ થયું હશે, પ્રાચીનતા અને આત્મ જ્ઞાનના ઉપર હવે આ ઉપદેશોનો આધાર, નથી, અને તેમ સંપૂર્ણ રીતે કાંઈપણ કાલે બાગ્યે જ હોય, પરંતુ વૃદ્ધિ પામેલા મનુષ્યોએ પ્રકૃતિના સ્થૂન—પારના પ્રદેશોમાં ચલાવેલા શોધ ઉપર આધાર રાખે છે, એક સામાન્ય મનુષ્ય અનુભવી શકે તેના કરતા એક વધારે સૂક્ષ્મ ક્રમના મોળાઓને તેઓ તેમની કેળવણી શક્તિઓ વડે જતાલબધાનુભાર પ્રતોડતર આપી શકે છે, તથા સ્વૂલસૃષ્ટિના આત્મરૂપ તથા બાહ્યમાં વિશાલતાથી વિસ્તરતા પ્રકૃતિના સૂક્ષ્મપ્રદેશો સાથે આ પ્રમાણે બાનપૂર્વક સંબંધમાં આવી શકે છે. આ શક્તિઓ કેળવવાની કેળવણીનો પ્રારંભ થીઓ

સોશીકલ મંડલના આંતરંગવિભાગમાં-યાવ છે, અને ખાસ કરીને આવાતનો સમાવેશ તૃતીય હેતુમાં યાવ છે, કે જે પ્રકૃતિના અનિશ્ચિતનિયમો તથા માનવની સુખ-શક્તિઓ વિશે ચર્ચા ચલાવે છે.

મૂલ સિદ્ધાંતો:—પોતાને જીવ્યાપણી તથા આવશ્યક શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂરના ભોગો આપવાને ઉત્સુક એવા દરેકથી સિદ્ધ થઈ શકે એવી, થીઓમોસીના લેખકોથી નિશ્ચિત થયેલી વાતોમાંની આ છે:—(અ.) જીવ-મુક્તિ અથવા ચૂરના નામથી વ્યવસ્થાના ઉચ્ચ ઉત્પત્તિ પામેલા મનુષ્યોનું અસ્તિત્વ—માત્ર એક જ પ્રજાના નુદિ પરંતુ આગળ પડેલી કેમ્પબુ પ્રજાના—જેમનામાં આ દિવ્ય શક્તિઓ સંપૂર્ણ રીતે ખીસેલી છે; તેઓ જૂના-લમાં દતા તેવાજ દાસ, પશુ દયાત છે; આપણી સૂર્યમાલાના નિયમો અને દશાઓ ન્યાંમુધી વિસ્તરે છે ત્યાંમુધી તે તેઓ યથાચં રીતે સર્વજ છે. તેમના વૃદ્ધિગતી, ઉચ્ચ જૂમિકાને લીધે માનવદશાઓની પારના ઉત્પત્તિક્રમમાં વધવાને તેઓ લાયક છે, પરંતુ રથૂલશરીરમાં રહીને માનવગતતાના સંસર્ગમાં રહેવાનું પક્ષદં કર્યું છે તથા આ પ્રકારે તેના ઉગ્મિ ક્રમાં મદદ કરવાનું આદ્યું છે; આ મદદનુ જીવન્મુક્તોના ભાતમંડલમાંથી સમયો સમય બાહ્યનિયામાં વિશ્વના મદદન ઉપદેશ આપ્યા છે; તેમની સંબાળમાં માન-પરપરા જળવાઈ રહી છે, જેને તેઓએ દરેક સમયમાં યોગ્ય સ્વરૂપમાં દર્શાવવાની છે; હમેશાં આ પુરુષેના શિષ્યો હોય છે; તેમના કેટલા શિષ્યો હારા તથા તેમની સૂચના દ્વારા થીઓમોસીના (જીવનિષ્ઠાને) ઉપદેશ દાસ દુનિયાનાં પ્રકાશમાં લાવવામાં આવ્યો છે. (વ.) પ્રકાશને વદન કરતા વાયુરૂપ જરક (Ether) ના કરતાં ધણજ સૂક્ષ્મક્રમના જડનું અસ્તિત્વ, જેમાં પદાર્થોના પ્રારંભથી માંડીને અથવા વિશ્વનાવિસ્તારમાં ગમે ત્યાં જનતા નાના અથવા મોટા ગમે તેવા દરેક દેખાવ અથવા જનાવનો, એમ કહી શકાય તેા ફાટે. પ્રાદુની રીતે જીવતા ચિત્રના રૂપમાં સંસ્કાર પડી રહે છે; આકાશ વપરથી આકાશિક-લંબો અથવા પ્રકૃતિનીરચ્છિતિ એનું નામ પડ્યું છે; જેમ પુનરવશેષતા અમુક ખાસ જાનવના કાર્યકર્તાઓ પોતાના વિચારો અને સામગ્રીઓને જુએ છે તેમજ જનાવની બાહ્યદશાઓને જુએ છે, જેમ વિશ્વથી સુન્નસાધનની આ દશાઓને અનુભવ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલો, અથવા તેનાં મોગ્નને તાલખધાનુંસાર પ્રતિજિતર આપનાર કેળવણ્યો અવશેષનકતા જે તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોડાવે છે તે જનાવને તાદૃશ જુએ છે એટલું જ નહિ પરંતુ સાબળી શકે છે, લગણી જનુભવી શકે છે, ઈત્યાદિ કરી શકે છે; પોતાની અવશેષનતા શક્તિયોના પ્રમાણમાં, આ પ્રમાણે તે જૂનાલના કેમ્પબુ જનાવને મમે ન્યારે ઝંબો દોષ તોપણ જારીડીથી જોઈ શકે તથા આ પ્રકારે તે હનિદાસનાં સૂક્ષ્મ જતાંને જાણી શકે; તે પોતાની દૃષ્ટિને એક ગૂંચળા જીવનના અમુક વિભાગ પ્રતિ દેરવા શકે તથા તેના ઉગ્મિ ક્રમની વિરિધ રીતિઓને વર્ણવી શકે; તે આ પ્રમંજે અવશેષનતા અનદા સેવમાં પ્રવેશ કરી શકે તથા પ્રકૃતિના મદનમાં મદન નિયમોને અપરેક્ષાનુભવ કરી શકે; (ક) તેમની ઉચ્ચકર્તા પામેલી શક્તિયોના ઉપયોગ વડે જીવન્મુક્તો અથવા માની-મદયિઓ જેમ રથૂલનિયામાં શોધ ચલાવે છે તેના જેટલાજ ખાસ અર્થમાં આકાશિક-લંબોમાં નિશ્ચિત પ્રયોગ રૂપ શોધ ચલાવી શકે છે; તેઓ તેમની આ

અને અન્ય શક્તિયોને લીધે અમુક સામાન્ય સિદ્ધાંતોની નિશ્ચિતતાતરૂપે ખાતરી કરી આપવાને તથા હિપદેશવાને શક્તિવાન થાય છે, એ નિયમો તેમને તો હાલ નેમજ પ્રથમથી જાણીતા છે; આવી રીતે દરેકવાયલી ઘણી રત્યવાતો, આવા પ્રકારનું કાર્ય કરવાને યોગ્ય થયેલી તેમના, શિષ્યોના શોધો દ્વારા ચોડી અથવા વધારે સાનિત યદ્યુક્તી છે. સ્ટ્રીક્ટ ડોક્ટ્રિન નામના ગ્રંથમાં મેડમ. બ્લાવાત્સ્કી ધીઓક્ષીના મુલતત્વો રૂપે આવા ત્રણ સિદ્ધાંતો દર્શાવે છે; તે નિચે પ્રમાણે:—

(૧.) એક સર્વવ્યાપક, નિત્ય, અનહદ, તથા અતકર્ષ તત્વ, જેના વિશે સર્વ પ્રકારનો શોધ અમંભવિત છે, કારણ કે તે માનવ વિચારની શક્તિને, ઉત્તેજી અથ છે, કોષપણ પ્રકારન માનવ વર્ણન અપના હિપમાદ્વારા તેને માત્ર સંક્રુચિત કરી શકાય છે. ને તો વિચારના પ્રદેશ અને પદોચની બદાર છે.—અતકર્ષ, અવર્ણ છે.

(૨.) એક અનહદ હુવન, રૂપે સમગ્રબ્રહ્માંડની નિત્યતા; અમુક સમય માટે “સતત આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પામતા અસંખ્ય વિશ્વોની એક રંગશુભ.” એ વિશ્વોને “આ વિર્ભાવ પામતા ગૃહો” તથા “અવતતાના રુકુસિ ગો” રૂપે વ્યવહારમાં આવે છે.

(૩) સર્વ જ્ઞાતમાઓનો વિસ્તર્યાપક પરમાત્મા સાથે મુલ અભેદ; પરમાત્મા જ એક અન્ય મૂલના એક પ્રાર્શન રૂપે છે; પુનર્જન્મ અથવા ભાવિના ચક્રદ્વારા દરેક જ્ઞાતમાની—પરમાત્માના એક રુકુસિંગ રૂપ—આવરણક મુસાફરી અને તે, પણ સમગ્ર સમયમાં કાલચક્રના તથા કર્મના નિયમાનુસાર હોય છે.

વિશ્વોત્પત્તિવાદ:—ધીઓક્ષીરોટાના માનવા પ્રમાણે સમગ્ર આવિર્ભાવની ઉત્પત્તિ જૂમામાં હોય છે, તેના વિષે “તે છે” એ કરતા કંઈપણ વિશેષ કદી શકાય એમ નથી. મિસિસ. બેસન્ટ, “એનર્યન્ટવિઝમ” નામના ગ્રંથમાં જ્યાં ‘પૂર્વેક દર્શાવે છે તેમ, “એક પરબ્રહ્મરૂપ અસ્તિત્વ ધરાવતા ગદન ઉડાણમાંથી, સમગ્ર વીચાર અને સમગ્ર વાણીના પારના એકમાંથી આવિર્ભાવ પામતો એક શબ્દબ્રહ્મ, પોતાને માટે એક હદ સ્થાપન કરીને, પોતાના અસ્તિત્વના વિસ્તારને સંક્રુચિત બનાવીને, આવિર્ભાવ પામતા કૃત્તરના રૂપમાં પ્રદર્શિત થાય છે તથા પોતાની પ્રવૃત્તિના પ્રદેશનું નિર્માણ કરીને આ પ્રમાણે પોતાના સ્વહાંડના વિસ્તારની મૂલ રેખાઓ દોરે છે. આ પ્રદેશમાં બ્રહ્માંડ આ વિર્ભાવ પામે છે, હ્રતિ પામે છે અને તિરોજૂત થાય છે; તેનું જીવન, ગતિ અને અસ્તિત્વ તેનામાં જ છે; તે દરેક પરમાણુમાં વ્યાપક છે; સર્વ-વ્યાપક, સર્વ-ધારક, સર્વ-ઉત્તરિકારક, તેજ તેના પ્રભવ અને અંત છે, કારણ અને કાર્ય છે, મધ્યમિદુ અને પરિધ છે, તેના મજાસુત પાયા રૂપે તેના હિપરજ તેનું અધારણ છે, પોતાની આરે પાસા વીટાઈ યજના અવકાશરૂપે તેના દારાજ તે આસપ્રધાસ રહીયા કરે છે, તે સર્વમાં છે અને સર્વ તેનામાં છે. પ્રદર્શિત થયેલા વિશ્વોના આરબકાલ વિશે પ્રાચીનપરાવિદ્યાના મહાધિઓએ આ પ્રમાણે હિપદેર્યું છે. આનેઆજ આધારે આપણે શબ્દબ્રહ્મના ત્રણ

સ્વરૂપમાં આત્મ-વિકાસ પામવા વિશે શિખિએ છીએ; સખ્દ બ્રહ્મનું પ્રથમ કીર્ણું સં-
મય બ્રહ્માંડના મૂલાધાર રૂપે છે; એ પ્રથમમાંથી પ્રકૃતિ અને પુરુષના મૂળ દેત રૂપે ઉભય
બેદો દર્શાવતું દ્વિતીય કીર્ણું જન્મ પામે છે તથા પ્રકૃતિના ઉભય અતીને જન્મ આપે છે.
જેના મધ્યમાં વિશ્વેના પ્રકૃતિ-પુરુષ, જડ-ચેતન, પ્રજલ-નિર્જલ, પોષક-આદક, પિતા-
માતા રૂપ, વિશ્વનું જળનું ગ્રંથાવાનું છે. પછીથી તૃતીય કીર્ણુનો જન્મ થાય છે, વિશ્વવ્યાપક
મનસ જેમાં સર્વનું મૂલઆદર્શ રૂપે અસ્તિત્વ છે, જે સર્વ પ્રાણિઓના પ્રભવ રૂપ,
ઉત્પાદક શક્તિયોની આજી રૂપે છે, તથા વિશ્વના ઉચ્ચત ક્રમના કાલમાં જન્મ આપવાનાં,
અને ઉચ્ચતાએ લઈ જવાનાં અધમ પ્રકારનાં જડોનાં મૂલાદર્શરૂપ સમગ્રરૂપેના સંમિલ-
સ્થાનરૂપ છે, વર્તમાનકાલ માટે ખીજકા રૂપે લવાયલાં બૃતકાલના વિશ્વેનાં આ ક્ષેત્ર છે;
તૃતીય કીર્ણુમાંથી સમગ્રદાન કીર્ણુનો જન્મ થાય છે, કાઈ કાઈવાર તેમને ઇશ્વરના સિંહાસન
સમિપના મંત્રદેવતાઓ રૂપે વ્યવહારમાં આવે છે; અને તે દિવ્યપ્રજ્વાલ પોતાની જાતે
વધારે વધારે બાજુ અને નીચે વદન કરતો હોવાથી, આપણને આથી એક નીચેના બુવન
ઉપર જળી અન્ય સમગ્રકીર્ણુ પ્રાપ્ત થાય છે, નવા નીચેમાં નીચેના બુવન ઉપર આ
સર્વનો સરવાળો ઝોગબુપચાસનો યવા જાય છે મધ્યમાં આવી પડતા મણીનું વર્ણન
રહેવા દઈને એટલું કહેવામાં આવે છે કે સખ્દબ્રહ્મનનાં આ ઝોગબુપચાસ કીર્ણુમાંના
દરેકના આધિનમાં લાખો સૂર્યમાળાઓ હોય છે તથા પોતાની સૂર્યમાળાને લગતા સખ્દ
બ્રહ્મનના કીર્ણુવડે દરેક ગતિમાન થાય છે. આપણો મહાન સખ્દબ્રહ્મન, બ્રહ્માના પ-
છીથી ક્રમમાં આવતી ત્રિપુટી, તથા એક સૂર્યમાળાના સખ્દબ્રહ્મન વચ્ચે ધણીજ
તફાવત છે; એક સૂર્યમાળામાં પ્રદક્ષિત યતા સખ્દબ્રહ્મનના કીર્ણુનું સ્વરૂપ, માનવ જાત
અસારસૂધોમાં દેવને અથવા ઇશ્વરને જેવા પ્રકારનો કાપી કાપી છે તેના કરતાં ધણું જ
મહાન અને ધણુંજ ઉચ્ચ છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે એક સૂર્યમાળા (આપણા જેવી
એક) ના પ્રારંભમાં જે યાય છે તે, આસપાસની રિપતિયોમાં ફેરલાક રૂપે બેદોને લ-
ક્ષમાં ન લેતાં, વિશ્વવ્યાપક પ્રલયના મહાન સમય વિભાગોમાંના એક પછી પુનઃ—આ
રિબંધ પામતી એક સૂર્યમાળામાં જે જે જાને છે, તેને મળતું આવે છે. એક સૂર્યમાળા
અસ્તિત્વમાં આવતા પૂર્વે, એમ કહેવા માગીએ તો તેની બાવિની ભૂમિ રૂપે તારાગજ
મધ્યપર્તિ અવકાશની સામાન્ય દશાએ વિના અન્ય હાપજ અસ્તિત્વમાં હોતું નથી, એટલે
જગત વિવિધઅથવા ત્રિશેષી વિવિધ નિચેમાં નિચેના બુવનના મમ ઉપવિભાગો હોય છે,
આ, આપણી સૂર્યમાળાના આંતરના દરિણિદંથી અગ્રણતા આપણા દરેક બુવનોના પ-
રમાણુવિવિધ ઉપવિભાગો સાથે અથવા ઉચ્ચબુવનના જડ સાથે મળતું આવે છે
ત્રિપુટી મત સખ્દબ્રહ્મનના તૃતીય કીર્ણુ રૂપે કહેવાતા સૂર્યમાળામાના તૃતીય સ્વરૂપમાંથી,
આ જડ ઉપર સ્થિતો પ્રવાહ વહેવા માંડે છે, સમગ્ર જડમાં બાધિ રહેતા પ્રજનનરૂપે
વિગ્રીય મતિમાન જતાવવામાં પરિભ્રમે છે, તેથી તેનાથી વિદ્યુત્વળ જેવી અસર યતાં વિ-
વિધ બુવનોના પરમાણુઓમાં પ્રથમથી સુમદ્યામાં રહેતાં મર્યપ્રકારના આકર્ષણવિ-
પેક્ષા ફગવાય છે, તથા સર્વપ્રકારનાં મિથસ્વરૂપેને જન્મ આપે છે; આ પ્રમાણે ક્રમે
ક્રમે દરેક બુવનોના મર્ય અધમ ઉપ-વિભાગને એટલે પરમાણુવિવિધ ઉપ-વિભાગ નિ-
ચેના દરેક હાપ-વિભાગને અસ્તિત્વમાં લાવે છે, આખરે આખી સમીપ દાસ અસ્તિત્વ

ધરાવે છે તેમ આતુકમિક સમકલ્પ-વિભાગો સહિત પ્રકૃતિના સપ્તભુવનોની વિસ્તર્યકારક મિશ્રતા સંપૂર્ણપણે મર્ચ બળવતી નેપાથા આવે છે. આ ભુવનો સંયેમાલાના રચન અને અદૃશ્યવિભાગોને સૂચવે છે તેનો પ્રથમનો વિભાગ તેના પશુજન ઘટ ધયલા દેખાવને દર્શાવે છે, તથા અન્ય વિભાગનું દરેક ભુવન સદ્ગતતામાં ક્રમે ક્રમે ત્યક્તા જતા ક્રમના જડનું બનેલું છે આ ભુવનો અતુકમે આ પ્રમાણે કહેવાય છે

(૧) રચનભુવન (૨) કામનાભુવન (૩) માનસિકભુવન (૪) બુદ્ધિ-ભુવન (૫) નિર્વાણિયુભુવન (૬) પરનિર્વાણિકભુવન (૭) મહાપરનિર્વાણિકભુવન આ દરેક સૂર્યમડલમાનો નિશ્ચિત પ્રદેશ છે તેમના અનેક ઉપ-વિભાગો સામાન્ય રીતે, રચન ભુવનના જડના ઉપ-વિભાગોના નેપાજ એટલે નકર, પ્રવાહિ અને પાપુરજનડગી (Loka) ચારે દશાએના નેપાજ જણાય છે તથાપિ સદ્ગત ભુવનોનું જડ વ્યાપક છે, એક ક્રમ અન્યમા છૂંથી ઝોતઝોત વ્યાપિ રહ્યું છે તથા રચનભુવનના આતરમા તેમજ જાણમાં ઉભયપાસા વિસ્તરે છે પેતાની પાછળના ભુવનના ઘટનાના પ્રમાણમા આગળના દરેક ભુવનને એક વિશેષ પરિમાણ (Dimension) હોય છે આવી રીતે રચનભુવનના ત્રણ પરિમાણ છે (લબાઈ, પહોળાઈ, તથા ઉચાઈ રૂપ) કામનાભુવનના ચાર પરિમાણો છે, માનમિકભુવનના પચ પરિમાણો છે, અને એ પ્રમાણે આગળના દરેક ભુવનનું એક એક પરિમાણ વધતું જાય છે ઉપર કહેવામા આવ્યું તેમ, દરેક ભુવનનો ઉચ્ચમા ઉચ્ચ અથવા સ્પષ્ટ ઉપ-વિભાગ, તે ભુવનનું પરમાણુવિષયક જડ છે, એટલે અમાન જાતીય છે તથા તેના ગુણોમા તદ્દન ફેરફાર થયા નિના તેના આગળ વિભાગ પાડી શકતા નથી આ પ્રમાણે અતિમરચનપરમાણુના વિભાગ પાડતા, કામનાભુવનના મિશ્રિત અધમમા અધમ ઉપ-વિભાગના જડના ગુણો તે ધારણ કરે છે, કામનાભુવનના અતિમ પરમાણુના વિભાગ પાડતાં તે માનસિકભુવનના અધમપ્રકારના જડના ગુણો ધારણ કરે છે, અને આ પ્રમાણે આગળના ભુવનોના અતિમપરમાણુએનું પણ થાય છે સપ્તબ્રહ્મજનના તૃતીય કીર્ણના કાર્યકે સંયમાલાના ઉપ-વિભાગોનું જડ નિર્માણ અને સચેતન કરાયા પછી, સપ્ત બ્રહ્મજનના દ્વિતીય કીર્ણ રૂપે કહેસતી અથવા કોઈ કોઈનાર જીવાત્મિકતાત (material existence) રૂપે જલુપેક્ષા સૂર્યમડલમાના સપ્તબ્રહ્મજનના દ્વિતીય કીર્ણના સ્વરૂપમાથી તેના ઉપર ચક્રિતને પ્રસાદ વહેવા માટે છે આ પ્રસાદનું પરિણામ પ્રકૃતિના સપ્તવર્ગોમાના રૂપોનું બધારણ માધનાનું હોય છે—ત્રણ ભૈતિક અથવા ખનિજની પૂર્વના, ખનિજ, વનસ્પતિ, પ્રાણિ, અને માનવ વર્ગો અધ્યારોપના સંમયમા આ જીવાત્મિક-તત્વ પેતાની આસપાસ વિરિધ ભુવનોના અનેક પ્રકારના જડનો માત્ર સૂચ્ય કરે છે નથી તે સર્વ તેની સાથે ટેવાય તથા કોષોરૂપે ઉપયોગી યઈ પડે, પરંતુ જ્યારે તે અધ્યારોપની (Involution) અથવા જડમાં નિષાતની અધમા અધમ સ્થિતિએ પહોંચે છે, અને પરમાત્મા પ્રતિના અપનાદની (Evolution) મહાનુ ઉચ્ચ ગતિનો પ્રારંભ કરવા તરફ વળે છે ત્યારે તેનો હેતુ જડના આ વિવિધ ક્રમોમાં ચેતનાને, જ્ઞાનને, (Consciousness) કળવમાનો હોય છે, તથા નિચેના નિચેના રચનભુવનથી આ કાર્યનો પ્રારંભ થાય છે. જ્યારે ઉચ્ચમાઉચ્ચ પ્રાણિજીવનમા આ જીવાત્મિક-તત્વ

અથવા ઉત્તરિક્રમમાં આગળ વધતો જીવસંમૂહ, એ પ્રકારનાં રૂપોનો ઉત્તરિક્રમની અંતિમ હદને પ્રાપ્ત થાય છે, સારે શબ્દશબ્દના પ્રથમકીર્ણરૂપે વ્યવહારતા, સૂર્યમંડલના શબ્દશબ્દના પ્રથમરૂપની શક્તિનો તૃતીયપ્રવાહ તેને આવી મળે છે, તથા આ સંયોગ દ્વારા અસંખ્ય માનવ જીવાત્માઓના બંધારણમાં પરિણમે છે—મનુષ્યનાં એક જીવાત્માનું વ્યક્તિકરણ, દિવ્યજીવનના તૃતીય પ્રવાહની માનવમાં રહેલી આ હાજરી, એક આત્માનો આ સુક્ષ્મિંગ, તેને અમરપણાની ખાત્રી આપે છે, જે આ સ્થિતિથી આગળ ચાલતાં, જીવાત્મા અથવા યથાર્થ પુરૂષ, સ્થૂલશરીર વડે અનેક જન્મો દ્વારા પામી શકે છે.

મનુષ્યોત્પત્તિવાદ:—જેમ અનેક વિશ્વો તેમના બંધારણમાં સમ રૂપ છે, તેમ મનુષ્ય પૂર્ણ છે તેને સ્થૂલજીવન ઉપર (૧) એક સ્થૂલશરીર હોય છે, જેનો ઘટ અથવા દસ્ય વિભાગ નક્કર, પ્રવાહિ અને વાયુરૂપ દ્રવ્યોનો બનેલો છે તથા તેનો વાયુરૂપ જડનો વિભાગ (Etheric Portion) તે પ્રકારના જડના ચાર ઉપ-વિભાગોનો બનેલો છે, આ સર્વગા વ્યાપિને રહેલું (૨) પ્રાણતત્ત્વ હોય છે, તેની ઉત્પત્તિ સૂર્યમાંથી છે તથા વાયુરૂપજડવિભાગવડે નિર્દિષ્ટ કરાય છે. કામનાજીવન ઉપર તેના (૩) એક કામનાદેહ હોય છે. માનસિક જીવનના અમમ ચાર ઉપ-વિભાગોમાં તેના (૪) એક માનસિકદેહ હોય છે, આ ચાર તત્ત્વોમાં વ્યક્તિનો (Personality) સમાવેશ થાય છે અથવા વારંવાર તેને અધમઅતુષ્કતા નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે. માનસિકજીવનના ઉચ્ચ ત્રણ વિભાગોમાં તેના (૫) એક કારણદેહ અથવા ઉચ્ચ માનસિકદેહ હોય છે, ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિના તેના અનુભવોના એક સંગ્રહસ્થાન રૂપ છે; બુદ્ધિકજીવન ઉપર તેના (૬) એક બુદ્ધિક અથવા આનંદમયદેહ હોય છે, જેમાં સમગ્ર જીવનના આતરવર્તિ અનુભવો અપરોક્ષાનુભવ થાય છે. નિર્વાણિક જીવન ઉપર તેના (૭) એક નિર્વાણિક અથવા આત્મિક દેહ હોય છે સંપૂર્ણ યાચાર્ય રૂપ દેહ હોય છે. આ અતિમ ત્રણનો પુનર્જન્મપામતાજીવાત્મા વ્યક્તિમાં (Individuality) સમાવેશ થાય છે; સૂર્યમંડલના આવીભાવના સમગ્ર સમયમાં જન્મે છે, અને વધે છે બાકી રહેલા બે જીવનોને તો આપણે આત્માનાં અથવા શુદ્ધજીવનનાં જીવનો રૂપેજ સ્વીકારીશું. પ્રકૃતિનાં વિવિધ જીવનોના જડનો, મનુષ્યના અનેક શરીરોના બંધારણમાં સમાવેશ થતો હોવાથી, જીવાત્મિક તત્ત્વનો અધ્યારોપ (Impregnation) પામતા જીવનવડે સચેતન કરાય છે, તેમનો નિયમ જડમાં નિચેને નિચે નિપાત પામતા જવાનો છે; પોતાના આત્મચેત્ત્વનો (Consciousness) કોષો રૂપે આ શરીરનો ઉપયોગ કરીને, પરમાત્માનો અપવાદ (Evolution) પામવાનો નિયમ, જડમાંથી ઉચ્ચેને ઉચ્ચે જવાનો છે, મનુષ્યમાંની શક્તિયોના આ ઉપર ઉપરનો ત્રિરોધ, તેની અધમ અને ઉચ્ચ અથવા આસુરી અને દેવિસંપત્તિ સંબંધિનો વિચારોને જન્મ આપે છે, તથા પાપ, અશુભ, અગ્રેયના વિચારોનો ખુલાસો કરે છે. પોતાની તૃષ્ણાઓ, વિચારો અને ઉર્મિઓ, એ પોતે નથી, પરંતુ તે સર્વ તો તેના અધમનાં સચેતનતત્ત્વના માત્ર બદલાતા દેખાવો છે, એ કલોને પોતાના આધનમાં લાવવાનો તથા શુદ્ધ જનાવવાનો તેનો ધર્મ છે, આ સર્વ પોતાના ઉપયોગ માટેનાં સર્વ રીતનાં હથિઆરો રૂપે નિવડે ત્યાસુધી આમ કરવાની જરૂર છે—શરૂ કે આતરૂમાંનો યથાર્થ પુરૂષ, વિવર્તનીત, અનાવર્તત પરમાત્મા વિના અન્ય કોઈ નથી.

જ્યારે માનવ જીવાત્માઓએ જન્મરૂપી મહાન્ જ્ઞાનાનો આરભ કર્યો ત્યારે તેઓએ હાલ આપણે વસિએ છીએ તેના કરતા અન્ય ગૃહો ઉપર દેહ ધારણ કર્યો હતા આપણા સૂર્યમંડલમાં ક્રમતિ-ક્રમની (Evolution) ગૃહસંધિ સપ્તપદ્ધતિયો હોય છે, દરેક એક ગૃહવિષયક શબ્દજ્ઞાનનો પ્રદેશ હોય છે તથા સૂર્ય પાસેથી દૂરત્વના ક્રમમા તેમના નામ હોય છે, (૧) નેપ્ચ્યુ (Neptune) પદ્ધતિ (૨) જ્યુરેનસગૃહ પદ્ધતિ (૩) શનિધર પદ્ધતિ (૪) બૃહસ્પતિ પદ્ધતિ (૫) પૃથ્વી પદ્ધતિ (૬) શુક્ર પદ્ધતિ (૭) વિશ્વકમા (Vulcan) પદ્ધતિ આ દરેક પદ્ધતિનો સપ્તગૃહરૂપ એક સાંકલનમા સમાવેશ થાય છે, તે દરેક સ્વતંત્ર દિશાઓમા કાર્ય પરાયણ થાય છે તેમના પચાક્રમ માં ગામા અન્યોન્ય કાર્યનું ખીલકુલ મિશ્રણ નથી આ ક્રમમાની પ્રથમ અને પચમી પદ્ધતિને દરેકને ત્રણ રચૂલ ગૃહો હોય છે, અન્ય દરેકને એક હોય છે નેપચ્યુન ગૃહ શિવાયના પ્રથમ પદ્ધતિના અન્ય બે ગૃહો ક્રમ સુધી દરદરેકે પત્રવડે આવનારી શકાતા નથી પચમી પદ્ધતિમા આપણી પૃથ્વી સહિત મગળ અને બુધ ગૃહો છે આ પદ્ધતિઓમાંના સૂક્ષ્મ ગૃહો ક્રમના અને માનસિક બુવનોના જડના બનેલા છે ક્રમતિ ક્રમની આ દરેક પદ્ધતિ સપ્તમંડલો અથવા આતિજ્ઞાનના મગળો દ્વારા પૂર્ણ કાર્ય કરે છે, દરેક મંડલમા સપ્તધરિદ્રમણો (Ritpadē) નો સમાવેશ થાય છે, દરેક ધરિદ્રમણમા સપ્ત વિશ્વકાવરિમાગોનો સમાવેશ થાય છે (અનુક્રમે સપ્ત ગૃહો ઉપર અન્યોન્યને અનુસર્યા જાય છે) તથા દરેક વિશ્વકવ વિભાગમા સપ્ત મૂલ-કુલોના સમયનો સમાવેશ થાય છે, આમાંના કાષ્ઠપણ એકકાલના મગળમા કરોડો ર્ષે સમાઈ જાય છે વર્તમાન ધરિદ્રમણમા આપણાથી વસાયેને અતિમ ગૃહ મગળ હતો, અને હવે પછી વસવાટ ક્રવાનો ગૃહ બુધ છે આપણા ગૃહના વર્તમાન પચમ કુલના પૂર્વના બે કુલો, આટલાટિસ અને લેમુરિયા ખડ વાસિઓના હતા પચમમૂલકુલ પોતાના પચમ કપ-કુલ પર્વત ગર્દિ પામ્યું છે, તથા એમ કહેવામા આવે છે કે, એક નવીન છદ્મ ઉપ કુનો પ્રારંભ વર્તમાન મગળમાં અમેરિકામા જડી શકે છે

(આગમ આયુ)

ઉપતત્તી.

રાગદ્વેષાત્મક માનવ પ્રકૃતિ.

(મળેલું)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ—૨૧ થી)*

વક્ષ્ય પૂર્વક તપાસી શું તો સમજાશે કે આપણે વર્ણુ એવું જોડિએ છીએ કે ન જોખવું ન જોઈએ ઘણીનાર એવું મને છે કે વગર વિચારે મોત્યાપી વાત એક માનેથી ખીજે અને સાચી ત્રીજે કાને જાય છે અને હ નિઃસ્વ નીરડે છે મોત્યાપી જોડણું મગડે છે, તેટલું ન જો. હ નથી જમડતું નથી માટે જીભ ઠેકાણે રાખવી, મોત્યા પડેના વિચાર કરવે, અને ન જોખવું ચોખ સાચે તેની અન્યપર થી અસર થશે તે પરલક્ષ ગમ્મતુ એ બહુ ઉપયોગી છે આવી ટેવ પહેરીજ પાડના પ્રયત્ન થાય છે ત્યાં તો તે બહુ અચી લગે છે, અને વિનય થતું જમ્મતુ છે પણ અભ્યાસ રડે એ સ્વાભાવિક થઈ જાય છે જ્યાં ત્યાં કાંઈ જોવાતો પ્રસંગ આવે ત્યાં ત્યાં તે મોત્યા પડેના આપણે વિચાર કરીએ જોઈએ કે, ને હું કદીય ત શ્રોત અને ઠીરોગી હો? શ્રેતાઓ! બુદ્ધિમા ઉતરે એવું હું ને થયું હું વાપરીશ તેથી તે અથ પૂરે પૂરો સમજાશે આટલા પ્રશ્ન આપણને પોતાને પૂછી ન પછી ને કહેવું હોય તે કહેવું કાંઈ પણ કહેતા પૂર્વે આવો વિચાર કરી જોવાની ટેવ પાડવી એ બહુજ ઉપયોગી છે અભ્યાસથી કરી એમ કરવું સરસ થાય છે અવશ્યે કરીને ભાવણ કરીએ તો આવો અભ્યાસ હોવાજ જોઈએ ત્યેક નાકયનો ઉચ્ચાર થતા પહેલાં તે તેની દૃષ્ટિ સમીપ ખડુ થઈ જવું જોઈએ એમ યાદ ત્યારેજ તે ભાવણ કરી ચોખ કાર્ય કરી શકે છે

અતિશય લજ્જા એ પણ દેવનુંજ રૂપ નર છે એમો બહુ દેવ રહેતો હોતો નથી છતાં એ પણ અવિશ્વાસનું જ રૂપ નર છે આપણે ને કહીશું કે કરીશ તે અ યને કેવું લગશે એનો આપણને જાણ બધ રહે છે, ત્યાં અતિશય લજ્જા રહે છે અહિં પણ કાંઈક બધ રહે છે અને બધ અને દેવને બુ સખાય છે આથી એમ સમજવાનું નથી કે આપણે અમર્યાદ શીય થવાનું છે એમ નથી જેમ જાગડાને એમજ લાગે છે કે, સર્વકાંઈ તેના મલામાજ છે તેમ આપણને પણ સવપર ગાલકોના જેવો વિશ્વાસ રહેવાની જરૂર છે અત્યાવશ્યામા આવો ને વિશ્વાસ હોય છે તે વધે વધ થતા આપણે શુભાવી બેસીએ છીએ એ શુભાવેલી વસ્તુ આપણે પાછી મેળવવાની છે એવું કારણ એજ છે કે જાત્યા વસ્થાની અબયતા અને વિશ્વાસ એ બે, આત્મોત્તિમાં બહુ ગ્રામ્યરક સાધન છે

આવશ્યકતાનું મુખ્ય લક્ષણ, જ્યાં તે મલકે મળે અને મમત માં જીર્ણ હોય છે ત્યાં અમય હોય છે, જ્યાં તેની ગાયે ચેગ વતણું રાખરાખી આત્મી નથી ત્યાં તે બહુ થાય છે જો કે છપણ મજસ નિરૂપ શ માય કે બહુ હોય છે તો તે, ને છોકર કંઈ

રતામાં ઉછર્યું હોય છે તે છે. ખાલકાની-સ્થિતિજ તેમની અશક્તિને લઇ પગધીન હોય છે અને તેથી પરાધીનતા પર લક્ષ આપીને જો તેની સાથે માયા અને નરમાસથી કામ લેવામાં આવે છે તો ને છોકરાંમાં કેવલ અભય જ હોય છે, આપણે પશુ આપણા બધુઓ પ્રતિ આવી નિર્ભયતા—અભયતા—રાખવી જોઈએ. એક વખત એમ પણ હોય કે જેના પર વિશ્વાસ રાખવાનો હેતુ તે વિશ્વામપાત્ર તેને માટે થોડા ન હોય, છતાં પણ જો તેના પર વિશ્વાસ રાખવામાં આવે, તો તેથી તે સુધરશે. જે મનુષ્યોની સામાન્ય, ઉત્પત્તિ થયેલી હોય છે તેઓ પોતાની પ્રતિ વિશ્વાસ રાખી નિર્ભયતાથી વર્તનારના પર જોડાઈ મમતા અને નર-માસ ગણે છે તેટલી જોએ અવિશ્વાસ અને ભય ગણે છે તેમના પર રાખતા નથી.

એક પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, ક્યારે ઘઘઘેલા લોક નિર્ભય પર દયા રાખે છે, ત્યારે પુરોહીઓ દુર્ભક્ષ પ્રતિ પિકાર રાખે છે એ વાત સત્ય છે. એમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રજાનો સ્વભાવ જ કારણ છે. એક સામાન્ય નિયમ એવો આપી શકાય કે પૂર્વની પ્રજાઓ ક્યારે નિર્ભય પ્રતિ દયાનો ભાવ રાખે છે, ત્યારે પશ્ચિમની પ્રજાઓ અને વિશેષે કરીને અંગ્રેજો અને જર્મનો એક નિર્ભય પ્રતિ પિકારની વૃત્તિ રાખે છે, અને એ પિકાર દુર્ભક્ષીકાર અવાકારનું સ્વરૂપ પણ લે છે. આનું કારણ એ છે કે, એ પશ્ચિમની પ્રજાઓમાં વ્યક્તિનિહતા—અન-લશ્વ કમણીજા ઓહલવી પોપાય છે, અને તેના પોપણ્યથી તેમને, એ કદા રહેવાની જરૂર છે, અને પરિણામે તેઓમાં પરપોડન, નિરંકુશતા, અને નિર્ભયતા જોવામાં આવે છે.

રાગદેવના આ જો રૂપાન્તરોનો મગાસ જો શબ્દોમાં કરી શકારો એક પહે દયા અને ખીજો પહે પિકાર

એ પ્રત્યેકનાં દયા તેમજ પિકારનાં—વધ્યાં ઘણાં રૂપાન્તરો છે. પરાપકાર એ દવાનું જ એક રૂપ છે અને એજ દવાનું ખીજું રૂપ કરણાનિષિત છે. કટલાક એવા વિરલ મહાત્માઓ છે કે જેઓ મનુષ્યને અહોતુક ઊપકાર કરવા માટે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દે છે, માનવજાતિ રૂપી વેદીમાં પોતાના ઉચ્ચ અધિકારના ફલ રૂપ મુક્તિ કે એવા જ કોઈ મદદાન ફલની આહુતિ આપી, માનવજાતિના તારક થઈ રહે છે. સંસ્કરના પોકારને જીવ-મુક્તો આવો પ્રત્યુત્તર આપે છે, અને એ મદદાનયાગદ્વાર તેમને પોતાનો પ્રસાદ પહોંચાડે છે

નિઃશ્વર્ગ સાધેને આપણા સંજ્ઞા ફલદાયી થાય એટલા માટે આપણી તેમની પ્રત્યે કેવી વૃત્તિઓ રહે છે ને આપણે તપાસતા રહેવું જોઈએ. દયાભાવ પોપવા માટે આપણે નિર્ભયપ્રતિ મમતા રાખવી જોઈએ શુદ્ધજીવનમાં આવા પ્રમગ ઘણા મળે છે અને તેથી ત્યાં દયાના પાઠ શ્રિમુવાનું સરલ પડે છે આગ્રહ અને છોકરાં વચ્ચેના સંજ્ઞાથી જે પ્રેમ ઉપજે છે તે બહુ ઊપયુક્ત છે. ખીજા છોકરાંની જે મામણીથી આપણને ઠંડાનો આવે છે, તેજ માગણી જો આપણાં પોતાનાં છોકરા કરે તો તે આપણે પૂરી પાડીએ છીએ. આ પ્રમાણે કુટુંબજીવનમાં દયા—મમતા—નો લાભ અનુભવ્યા

પછી એ મમતાનો વિસ્તાર. સધારીએ છીએ; અરે અતે જ્યાં જ્યાં કાંઈ બહિષ્કાર આપ-
 થ્યું પોતાના કરતાં નિર્બલ કે અચક્ત હોય છે. ત્યાં જ્યાં એ મમતા રાખીએ છીએ જ્યાં
 આવો સંબંધ હોય ત્યાં એ અચક્ત વર્ગની સમજ કાઢી દેવાથી તેમને કાંઈ સમજતાં
 વાર લાગે તો તેથી અધીરાઈ થતી નથી. ઘણી વાર એમ બને છે કે, જ્યારે આપણે
 કાંઈને કાંઈ સમજાવવા માંડીએ છીએ ત્યારે જો તેઓ તે જરાબર સમજતા નથી તો
 તેથી આપણને ઝીડ ચડે છે, આવે સમયે આપણે સમજનારાગાંજ હોય છે કે કેમ, તેના
 તો વિચાર જ કરતાં નથી પણ એ ઠીક નથી; જ્યાં જ્યાં આવા પ્રસંગ આવે ત્યાં સા-
 મને સમજ ન પડે તેથી અધીરાઈ ન થવા દઈ, આપણે આપણી સમજાવવાની રીત
 બદલવી, અથવા સુધારવી આવી પણ દયાનો બાવ કેળવાય છે.

આ પ્રમાણે દયાનો બાવ જેમ પોવાય છે તેમ આપણે અન્યની સાથે આત્મિક
 અનુભવતાં જાણીએ છીએ, અને તેથી જીવનના સર્વ પ્રસંગો તેમની દૃષ્ટિથી જોઈ શકીએ
 છીએ અને તે પ્રસંગોને લીધે તેમને શું લાગણીઓ થાય છે તે પણ આપણે અનુભવી
 શકીએ છીએ. માત્ર બદારથીજ આપેલી સદાય બહુ ઉપયોગની નથી, જો સદાયની
 જરૂર હોય તેના અંતરમાં ઉતરી લાંબી તેને જે સદાય કરી શકાય તેજ ખરી સદાય
 છે. માટે અન્યની સાથે અંતરનું એકાદ સાધીનેજ તેની ઉમનિમાં સદાય કરવી એ
 બહુ જરૂરનું છે.

આમ થઈ શકવા માટે સહૃદયતા, અનુભવવાની બહુ આવશ્યકતા છે. જ્યાં સુધી
 સાંમાનું દુઃખ જોઈ દુઃખી થવાય નહિ અને તેના સુખથી સુખ પાવ નહિ, ત્યાં સુધી
 તેના જીવનનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. માટેજ શિષ્ય વૃત્તિમાં એક મુખ્ય નિયમ એ-
 વો રાખ્યો છે કે નવસિષ્યોના હૃદયમાં પ્રત્યેક દુઃખનો પ્રતિધાત થવો જોઈએ અને જે
 દુઃખનો ઉપાય કરવા તે મથે છે તે તેણે પોતે અનુભવવું જોઈએ; દુઃખીના દુઃખના આ-
 સુ શિષ્યના હૃદયપર બીલાવાં જોઈએ, અને જ્યાં સુધી દુઃખ દૂર થયું નથી ત્યાં સુધી
 તે આંસુ લાંબી સુઠાવાં જોઈએ નહિ. શિષ્ય પોતાની સદાય અને અનુભાવથી તે દુઃખ
 પોતે લઈ લઈ સદન કરે છે. નવસિષ્યોનું આ એક મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

માયા મમતા, સદાય વિગેરે જેના પ્રતિ હોય છે તેનામાં નમ્રતા, હિનતા, કૃતચેતા-
 ના ભાવો ઉપજે છે એ સર્વ ભાવો ઉત્તર જીવના અંશો છે. જેનાપર આપણે કૃપા કરી-
 એ છીએ તેને આપણે જે પ્રકારે સદાય કરીએ છીએ એકતો એક તે કૃપા જ દુઃખ
 દૂર કરવા માટે કરી હોય છે, તે દૂર કરીએ છીએ. અને બીજું એક એ કૃપાના અનુ-
 ભાવરૂપે ઉઠતા સહભાવથી તેના આરિત્રને ઉત્તર કરીએ છીએ માટેજ કહ્યું છે કે દર્પ
 કરનારને, તેમજ દયાના પાત્રને એમ બેઉને ઉપકારક છે. સહભાવનો અનુભાવ સહભાવ
 જ હોય છે તેથી, ત્યાં એક સહભાવ અન્ય સહભાવને સાથે લાવે છે તેથી જ તે અ-
 નુભવે છે તેનું આરિત્ર શુદ્ધ થઈ ઉત્તર થાય છે એ સ્પષ્ટ છે, સ્પર્શ પદ્ધતિ આપણે
 ધર્મ આવો છે. તેમની સાથે કાંઈ સખલ પદ્ધતિ સંબંધ થતાં જોઈએ એમી હોય છે તો
 તે નિર્બલ પદ્ધતિ ઉત્તરિત કરી આપે છે.

ખીજે પક્ષે જ્યાં ઉત્કૃષ્ટ વર્ગના જીવમાં નિકૃષ્ટ પ્રતિ દેવ હોય છે ત્યાં અનેક અસદ્-
માન ઉપજે છે અને દુર્ગુણની પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં આત્મા બે જીવોનો સંબંધ
થાય છે ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ નિકૃષ્ટ પ્રતિની પોતાની વિરુદ્ધતા અન્યાય અને જુલમનારૂં દર્શાવે કરે
છે. આવી વૃત્તિને આપણે ધિક્કાર વૃત્તિ એવું સામાન્ય નામ આપ્યું છે. પણ એ ધિક્કાર
વધતાં વધતાં એટલે સુધી જાય છે કે તેમાંથી અત્યંત તિરસ્કારવૃત્તિ ઉપજે છે, અને
તે એટલે સુધી કે તે તિરસ્કારના પાત્રને જો તે પોતાની સમીપ આવતું દેખે છે
તો તેથી તેને દુઃખ થાય છે. જે માણસ અન્યને ધિક્કારે છે અને તેની અવગણના કરે
છે તે માણસ તે અવગણના પાત્રપર જુલમ કરે છે, તેને અન્યાયન આપે છે, અને
કેટલીકવાર અણાકાર પણ કરે છે. જો એક દુનંદ પોતાની પૂછડી પોતાના બે પગની વ-
ચ્ચે દબાવી દબ કાંઈ અવિનયથી અંગ્રેજ સામા જાય છે તો તેને એક લાત ચોડી
કાઢે છે, પણ તેથી ઉઠતું જો તે પોતાની પૂછડી દલાવતું તેનીજ પાસે જઈ તો તે
તેની સાથે ગેલ કરશે અર્થે દુરાચારની સંક્રામ્ય વૃત્તિનું રામાત્મિક પરિણામ પાડે કે લાંતછે.

હવે ત્યારે એક પ્રજા તેનામાં અદ્ધારની વૃત્તિ બહુ પોપાએલી હોય છે, તે ખીજ
કોઈ પ્રજાને પોતાના ખલ વડે હતી. લે છે ત્યારે એ બે પ્રજા વચ્ચેના સંબંધમાં આ
વાત બહુ રમટ દેખાય છે. એને પરિણામે વિજીત પ્રજામાં અનેક દુર્વૃત્તિઓની પરંપરા
ઉપજી આવે છે અને તે સર્વ દારૂ દુર્ગુણો કહેવાય છે કારણકે એ સર્વ દુર્ગુણો સામાન્ય
રીતે શુભાશીમાં જોવામાં આવે છે. આ સર્વનું મૂળ છલ અને જૂઠું છે, અને એ છલ
વૃત્તિ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે. એ સાથે જ બધું રહે છે તે એવા હોય છે કે, પ્રસન્ન
અનુકૂલ આવતાં તે કપટથી વેર લેવાને તૈયાર થઈ જાય છે. એ બેઠું વૃત્તિઓ એક ખી-
જાને સામસામી અમર કરે છે. આ વાત ન સમજવાથી વિજયી પ્રજા વિરમીત થાય છે
કે વિજીત પ્રજા અસહનો આશ્રય શા મારે લે છે. ઉત્કૃષ્ટ વર્ગ સમજતો નથી કે પોતાના
દુરાચારનાંજ આ દુન છે. તેના તિરસ્કારથી પોતાનું રક્ષણ કરવા મારે નિકૃષ્ટ પક્ષ અપ-
લનો આશ્રય લે છે. પોતાની કસુર ન સમજવાથી તેને નિકૃષ્ટવર્ગપર ક્રોધ આવે છે
અને તેને દોષ દે છે, પણ તે ભૂલી જાય છે કે નિકૃષ્ટ વર્ગના દુર્ગુણનું મૂળ પોતે છે.
એક બાલકનું દહાન લો. જો બાલકની સાથે અન્યાય અને સક્રાંત રાખશો તો તે બા-
લક જૂઠું ભોલતાં શીખવાનુંજ કારણ કે પોતાની કસુરના પરિણામ રૂપ શિક્ષણી બન-
વાનો ઉપાય એજ છે કે જૂઠું બોલતું. દુર્ભગપક્ષે સગસાણથી પોતાનો અન્યાય કરતાનું
સાધન જૂઠું છે. જ્યાં કોઈ કદંશ વર્તણૂકનું માણસ પોતાના કે બીજા બાલકોના અસત્ય
કહેવાની ફરિયાદ કરે ત્યાં તપાસતાં જણાયે કે એ બાલકની અસત્યતાનું કારણ તે પોતે
જ છે. આપણા બાલકને જૂઠું બોલતાં હોય તો તેમાં કસુર આપણીજ છે.

ત્યારે જ પ્રમાણે નિર્બલપક્ષપ્રતિ. દુષ્ટ સમજાથી જેમ તેમનામાં સદ્ગુણના ખીજ
રોપાય છે તેમજ એ પક્ષ પ્રતિ તિરસ્કાર સમજાથી તેનામાં દુર્ગુણના ખીજ રોપાય છે,
અને તેમની ઉન્નતિને બાધ થાય છે. ત્યારે આપણા હાથ નીચેનાં માણસોમાં કાંઈ દોષ
જોવામાં આવે ત્યારે પ્રથમ પ્રશ્ન આપણે પૂછવો જોઈએ કે, એ દોષના આપણે કેટલે

અંશે કારણ છીએ. કારણ કે નિકૃષ્ટવર્ગના સર્વ દોષોને, માટે જવાબદારી ધણે અંશે ઉત્કૃષ્ટ વર્ગને છે. પ્રજાના દોષ ધણે અંશે રાજકર્તાના ઉત્તરેલા હોય છે.

પુરાણોમાં ધણા પ્રસંગો એવા આવે છે કે જ્યાં કાંઈ ઋષિ મુનિઓ રાજ્યોની મુલાકાતે આવે છે. આવે પ્રસંગે તેઓ રાજ્યોને કુશલ સમાચાર પૂછે છે. તેમાં પૂછે છે કે તમારા રાજ્યમાં ચોર, જાર, ખુની, ઇલાદિ કાંઈ છે? અને જો છે તો તેનું કેમ? તે શા માટે છે? અને ક્યાંથી? આ પ્રશ્ન સાર્ય છે. કારણ કે જો સર્વ અનર્થોનું કારણ રાજા પોતે જ છે. નહિ કે રાજા એમને શિક્ષા નથી કરતો, અથવા તેમને છૂટા કરવા દે છે. પણ જો સર્વ રાજ્યના દોષોનાં મૂળ સ્વરૂપો છે. એ દુષ્ટોના કાર્યોથી ને નારાં કર્મો થાય છે તે કોને ભોગવવાં પડે છે તે જ્યારે તપાસીએ છીએ હારે જણાય છે કે, કનિષ્ઠ વર્ગના દુર્ગુણને પરિણામે ને દુઃખ તેમને ભોગવવું પડે છે. તે દુઃખ ને ઉત્કૃષ્ટ કે સગલ વર્ગે મુલમ દ્વારા આ દુર્ગુણ તે નિકૃષ્ટ કે નિર્મલ વર્ગમાં ઊપજાવ્યા હોય છે તેને, તે માટે તેને ને દુઃખ ભોગવવું પડે છે તેના કરતાં બહુ ઓછું હોય છે. કારણ કે, આપણા કર્મોના જલમ બહુ ગુંથાર્થ ગમેલી હોય છે, અને આપણા પ્રયેકનાં કર્મ સંસ્કારોના ફેટલાક સંસ્કાર અન્યના કર્મોથી પણ પડેલા હોય છે કાન્નકુશિયસની આગળ એક રાજ્યો ફરિયાદ કરી કે મારા રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા બહુ છે. આના ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું હતું કે, કે રાજાને તે તારા ધર્મ બળવો હોત તો તને આ ફરિયાદ કરવી પડત નહિ.

જ્યાં જો વ્યક્તિઓને પરસ્પર સંબંધ હોય છે ત્યાં તે બેહિના તેમના પરસ્પર જાવાનુભાવ કેવી રીતે અને કેવા ઊપજે છે તે સમજી રાખવું વ્યવહારમાં ફેટલું ઉપયોગી છે તે આ પરથી સમજાયું હશે. અર્થિ ખૂબ રચાનમાં રાખવાનું એ છે કે, જેમ જો બે પક્ષમાંના ઉત્કૃષ્ટવર્ગની ઉત્કૃષ્ટતા વિશેષ તેમ તેનું ઉત્તરદાયીત્વ પણ વિશેષ હોય છે.

આવું આપણું ઉત્તરદાયીત્વ, અને સહગુણ અને દુર્ગુણ એ બેનાં મૂલ રાગ અને દ્વેષ છે, એ બે વાત જો આપણે સ્વીકારીએ તોતો આપણને આપણી જીવનવાચનામાં આચારનું ધોરણ હાથ લાગે છે. વ્યવહારને શુદ્ધ માર્ગ બડે છે. આપણા સંબંધમાં આવતા મનુષ્યો સાથે આપણને કેમ કેમ પ્રકારનો સંબંધ હોય છે તે પ્રશ્ન સમજાય છે. વળી એ જુદા જુદા પ્રકારના સંબંધથી ને ને સહજતિઓ અને સહગુણો ઉદભવે છે તે પણ આપણે સમજી શકીએ છીએ, અને તેથી કરી નિલ જીવનમાં કદ કદ સહજતિ અને સહગુણ આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ, તે પણ સમજાય છે, તેમજ કેવા પ્રકારનો વ્યવહાર લાભ્ય છે તે પણ આપણે સમજી શકીએ છીએ. આરિય યોજનામાં આવું જ્ઞાન ઉપયોગનું છે. સસ છે કે ધર્મસાક્ષના આચાર ભાગમાં આમ કરવું, અને આમ ન કરવો એવા આદેશો આપેલા હોય છે. ખરા પણ એમ સામાટે કરવું તેનું કારણ કાંઈ સમજાવ્યું હોતું નથી, તેમજ એ આદેશ પાળવા ઇચ્છા હોય, છતાં જ્ઞાતિ ન થતી ત્યાં શું કરવું તે પણ સમજાવ્યું હોતું નથી. પણ જો આપણે આદેશ સમજીએ કે આપણા નિલ જીવનમાં આપણે ફેટલાક સહગુણો ઉપજાવી શકીએ અને તે દ્વારા

યોગિનિ યોજના

ત્યારે પ્રશ્ન એ રહે છે કે એ યોગિનિ યોજના કેમ કરવી ? આપણે જાણીએ છીએ કે સદ્ગુણનું મૂળ પ્રેમ-રાગ છે, અને દુર્ગુણનું મૂળ દ્વેષ છે. હવે એમાંનો કોષ્ટપણ સદ્ગુણને આપણામાં ન હોય તો તે કેમ હાવજાયવે ? એ હાવજાયવાને જોઈ સાધન છે; આપણા કે વિચાર અને અભ્યાસક યોગિનિયોજનાની આ એ કૃત્તી છે, અને તે દારાજ યોગિનિયોજના યજ્ઞ શકે છે. મારે સારા થવું છે, એટલી સામાન્ય વૃત્તિ દોઈ બહુ ઉપયોગની નથી. જો એવી વૃત્તિ હોય તો તેને સિદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. તે માટે એક એક સદ્ગુણ દૃષ્ટિ મંથીપ રાખી તે પ્રાપ્ત કરવા અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એકી વખતે એકજ સદ્ગુણ લેવો, 'એજ સાઈ છે, કારણ કે, તેમ કરતાં વિચાર અને છત્તાની એકાગ્રતા સાચવી શકાય છે. એકી વખતે એ ચાર સદ્ગુણો લેવાથી એ એકાગ્રતામાં ભંગ થઈ જાય છે,

યોગિનિયોજનાનું આ કાર્ય બહુ પ્રયામથીજ સિદ્ધ થાય છે, પણ સિદ્ધ થાય છે એ નિર્વિવાદ છે. પ્રથમ તો આત્મપરિક્ષા કરીને આપણામાં શા શા હોય છે તે પ્રત્યેક પોતાની મેજે શોધી કાઢવા જોઈએ. તેમાં જેવું જોઈએ કે એ હોય કયા સંગ્રહમાં છે, ઉત્કૃષ્ટ, સમાન, કે નિકૃષ્ટ વર્ગના સંગ્રહમાં છે; અને એમાંના જે સંગ્રહમાં જે હોય હોય તે કયો છે તે રપટ સમજી લેવો જોઈએ.

આટલો નિશ્ચય કર્યા પછી તેણે તે હોયનું અનુચિંતન તો કરવુંજ નહિ; કારણ મહામારતમાં કહ્યું છે તેમ મૈષ્ણક્યમેતદુઃસ્વસ્થયદેતદ્વાનુચિંતયેત્ત્વ ચિન્ત્યમાનંદિચમ્પે નિમ્બૂચ્છાપિગ્નવર્તેતે । દુઃખ કે હોયનું અનુચિંતન કરવાથી ફરી ફરીને તેનાજ વિચાર કર્યા કરવાયા તે વધી છે. માટે તેનું આપણ એજ કે તેને વિસરી જવું. હોય છે એટલું જાણવું એજ જાસ છે પછી તે માટે વિશ્રાપ કરવો, કે તેનાજ ચિંતન રૂપ પશ્ચાત્તાપ કર્યા કરવો, એ હાનિકારક છે. તેમ કરવાથી તે હોય દૃઢ થાય છે. આવા પશ્ચાત્તાપથી તે હોયથી દૂર રહેવા કરતા તે હોય દૃઢ થાય છે. વિચાર એ એક ઉત્પાદક શક્તિ છે, માટે જ સકલપાનુરૂપ સિદ્ધિ થાય છે. આ જાન સમજાતાંજ સમજાશે કે, જ્યારે આમ છે ત્યારે શું કરવું. કરવું એટલું જ કે તે પર દુર્લેક્ષ કરવું તે પરદુર્લેક્ષ તેના પ્રતિપક્ષીની બાવના કરવી. આ પાતળજ યોગ સ્વમાં કહ્યું છે કે ચિત્તર્કવાધને પ્રતિપક્ષમાધનમ્ ॥ ચિત્તને વિતર્ક કરવું અટકાવવા ને વિતર્ક હોય તેથી ઉલટા પક્ષનું ચિંતન કરવું, જે અસત્ય એ હોય દૂર કરવો હોય તો તેના વિચાર એ વિતર્ક છે તેના બાધ કરવા, એનું ચિંતન થવું અટકાવવા, સત્યનું ચિંતન કરવું. આપણને અસત્ય કથન કે લેખનની ટેવ છે, એટલું જાણી લઈ તે સંબંધીના જ વિચાર છોડી સત્યતાજ વિચાર કરવા. હવે આ પ્રમાણે જો દ્વેષ રૂપી હોય દેખાય તો પ્રેમનું ચિંતન કરવું અને ને આમ કરવું તે નિયમિત રીતે અને આગ્રહ પૂર્વક થવું જોઈએ. મને ત્યારે, તરમ આવે તેમ, કરવું એ દીક નથી. આનું કારણ એ છે કે, માનસિક ક્રિયાથી મનોમયદેહના પગાણમાં અસર થાય છે, અને તેથી તેનાપર સરકાર થઈ તે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ બને છે. જ્યાં એ દેહના અણુમાં

દેવોત્પાદક સ્પન્દ યતો હોય છે. આ તેનું કારણ એ છે કે તે દેહમાં એ સ્પન્દ ઉત્પાદક અણુઓ હોય છે, અને જ્યારે આ પ્રેમ જિત્તવ કરવો હોય છે ત્યારે પ્રતિપક્ષી સ્પન્દ આ જિત્તવવા છે અને તે માટે જે દ્રવ્ય આ છે તેનાથી કેવળ જુદાજ પ્રકારના દ્રવ્યની આવશ્યકતા છે. આ કાંઈ સહજ નથી. એટલા માટે નિરંતર અને નિયમિત અભ્યાસની જરૂર છે. એ અભ્યાસને પરિણામે દોષ દૂર થઈ સદૃશ્ય સ્થપાય છે.

આ અભ્યાસને માટે પાતંજલ યોગસત્ર બરાબર ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. આ અભ્યાસ માટે કહ્યું છે કે,

સત્ત્વ દોર્ધકાલ નૈરન્તર્ય સત્કારાસેવિતો દદમ્ભિઃ ।

અર્થાત્ એ અભ્યાસ યથાર્થ સિદ્ધ થવા માટે તે ૧. દોર્ધકાલપર્યન્ત, ૨ નૈરન્તર્યથી, અને ૩ સત્કારપૂર્વક, પ્રતિપૂર્વક, થવો જોઈએ.

દોર્ધકાલપર્યન્ત કરવાનું કારણ એ છે કે, એ અભ્યાસથી જે કરવું છે તે પૂર્વ સંસ્કારનો ભેદ, અને નવિન સંસ્કારની સ્થાપના છે. અનેક જન્મમાં પ્રાપ્ત કરેલા એ સંસ્કાર એટલા બધા પ્રચલ હોય છે કે, તે કાંઈ ઇચ્છામાનથી, કે સહજ પ્રયત્નથી ભેદાઈ શકે નહિ. માટે દોર્ધકાલ પર્યન્ત એ પ્રયત્ન કર્યા જ કરવું જોઈએ.

નૈરન્તર્યથી એ અભ્યાસ કરવાનું કારણ એ છે કે જે ક્રિયા જે કાલે થતી હોય તે કાલે જ થવાથી, તે પુષ્ટ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે કાલે સ્વતઃ તે ક્રિયા થવાનો સંભવ છે. આજ કમું, કાલ નહિ, એમ કરવાથી કરેલી ક્રિયા નિર્મલ થઈ ફરીને પાછી તેટલી જ મહેનત પડે છે. માટે એક કાલ નિયમિત રાખી તે કાલે કાંઈ પણ દિવસ પડે નહિ એવી રીતે, એ કાર્ય અસ્ખલિતપણે થયાં કરવું જોઈએ.

અને સત્કારપૂર્વક એટલા માટે કે તે વિચારપૂર્વક થવું જોઈએ. તે પર ધ્યાન રહેવું જોઈએ. કારણ કે સારેજ ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓ એકાગ્ર રહી શકે છે, અને એ સર્વની એકાગ્રતા હોય તોજ ક્રિયા સફળ થાય છે.

આ સર્વતો ચિંતન વિષે થયું. પણ તે સાથે અભ્યાસ પણ ચાલવોજ જોઈએ. ત્યારે જે સદૃશ્યનું ચિંતન થતું હોય તે સદૃશ્યને વ્યવહારમાં ઉતારવો માટે આપણા નિત્ય જીવનમાં જે જે પ્રસંગો આવે તેમાં, જ્યાં જ્યાં જની શકે ત્યાં તે સદૃશ્ય આચરતા જવો જોઈએ. એકાદ જે પ્રસંગમાં નિર્મલતા થાય તો અડચણ નહિ. ફરી ફરી તે અભ્યાસ કરવાથી તે અડચણ દૂર થશે, પણ જ્યાં સુધી ચિંતિત સદૃશ્યને વ્યવહારમાં મૂક્યો નથી, જ્યાં સુધી સદૃશ્યનું ચિંતન કર્યો છતાં, સદૃશ્યનું ચર્તન થયું નથી ત્યાં સુધી ચારિત્ર્યની સંપૂર્ણ યોજના થતી નથી. ચિંતન અને વર્તન બંને અનુરૂપ થાય છે સારેજ તે સદૃશ્ય સિદ્ધ થાય છે.

ઉપર આપણે કહ્યું છે કે, આ કરવું અને આ ન કરવું એવી સાતતી આગાઓ શામાટે થઈ છે તે આ પરથી સમજાય છે. આ અગાઓને બુદ્ધિ ચિંતકારે છે, ત્યારેજ તે તરફ દાંડ વૃત્તિ થાય છે. એ આગાઓ અને તેમના હેતુ તથા કૃતિ કે પ્રક્રિયાનું જ્ઞાન જોડ્યાં સમજાયાં કે પછી ને ક્રિયા થયે તે બહુ દૃઢ અને ફલદાઇ થાય છે. એમાં વળી ને કાર્ય કરવાનું છે તે તિદ્વદ્વતુભવને સંભવ છે. માટે તે થશે જ એવી શ્રદ્ધા હમેરાયતો પછી કાર્યસિદ્ધિ વિશે સંશયનો અવકાશજ નથી. માટે કહ્યું છે કે—

યદેવવિધયાકરોતિશ્રદ્ધયોપનિપદાતદેવવીર્યવત્તમંભવતિ ॥ છાં. ૩।

॥ સમાપ્ત ॥

જીવન અને પ્રેત જીવન.

(મહેશ્વ.)*

કિંતેધનેનકિમુવંપુમિસ્તે

કિંતેદારૈઃ પુત્રકયોમરિપ્યતિ ।

આત્માન્નમન્વિચ્છગુહાંમવિષ્ટં

પિતામહાસ્તેકગતાપિતાચ ॥

“ત્હારે પતનું શું કામ છે ? ત્હારે પુત્રબીઆદિ સ્વજનનું શું કામ છે ? હે પુત્ર ! તું નહીં મરણ શર્ત્ત થવાનો છે. બુદ્ધિરૂપ શુદ્ધિમાં રહેલા આત્માને શોધ.”

“ત્હારા પિતા ક્યાં ગયા અને ત્હારા પિતામહ પણ ક્યાં ગયા.” મદાન આચાર્ય આસે શુકદેવને આ પ્રશ્ન પુછ્યો હતો. અને તેજ સવાલ દરેક મનુષ્ય પોતાની જાતને તેમજ બીજાને જ્યાં સુધી મનુષ્ય જન્મ તથા મૃત્યુ પામે છે ત્યાં સુધી, હજારો વર્ષથી પુછેને આવે છે. જીવનના આ સપલા સુખનો શો ઉપયોગ છે આવો પ્રશ્ન મનુષ્ય પોતાની જાતને પુછે છે. મોજમજાથી ઉપજતા સપલા સુખથી શો લાભ છે ? જે સપળા મૃત્તા અને કીર્તિનો નાશજ થવાનો છે, અને મૃત્યુ તેમને આપણી પાસેથી છીનવી લેવાનું છે તો પછી તેથી શું પ્રાપ્તો અને તેથીજ દરેક મુશ્કેલી તેમજ દરેક વખતે જન્મ-મૃત્યુ છે ! મૃત્યુ શું છે ? જીવો પ્રશ્ન મનુષ્યને લે છે. આપણે આ જગતમાં ઉત્પન્ન થઈએ છીએ

અને જગતમાંથી પાછા અદૃશ્ય થઈએ છીએ. આપણે આહીંયા થોડા સમયને વારતે છીએ. પણ દરેક વસ્તુ વિકૃતિને આધિન છે. 'જે વસ્તુને આપણે કીમતી ગણતા હતા તે આપણા હાથમાંથી સરી જાય છે. અને જે વસ્તુ ઉપર આપણું હૃદય ચોટે છે તે વસ્તુ મૃત્યુ આપણી પાસેથી દૂરી જાય છે અને એવો વખત આવશે કે જ્યારે આપણે પણ મૃત્યુ દશાને પામીશું. જગતની સઘળી અનિશ્ચય વસ્તુઓમાં એક વાત નિશ્ચીત છે અને તે મૃત્યુ છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે જાતસ્વહિમુષો મૃત્યુઃ । જન્મ-સેનારને વારને મૃત્યુ એ નિશ્ચય છે. આ જગતમાં જે આપણે છીએ તો આપણે જાણીએ છીએ કે આ જગતમાંથી આપણે ચાલ્યા જઈશું કેટલી ઉંમરે મરીશું તે પણ આપણે જાણીએ નથી. પણ એક દીવસ મૃત્યુને શરણ થઈશું તે તો નિશ્ચય અને નિર્વિવાદજ છે.

ધણે ભાગે મનુષ્ય અનિશ્ચીત વસ્તુ તરફથી પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવે છે. તેમજ વળી તેને વિશે વિચાર નહિ કરવો અને સુખ અને આનંદના સમયમાં વિધનરૂપ ન થવા કેવોમાંજ શ્રેય ધારે છે. ધણે ભાગે તેને દૃષ્ટિગોચરની બહાર રાખવાને પ્રયત્ન કરે છે કારણ કે મૃત્યુની છાયાથી જીવનમાં જાયા પાડવાને તેની ધમ્મિકા નથી, પણ વારેધડીએ એવો સમય પણ આવે છે કે જ્યારે પોતાની દૃષ્ટી તેથી વિમુખ કરી શકે નહિ. તે વખતે મૃત્યુ તેનું ધ્યાન જોરપા ખેંચે છે. તેના ગદગદા પેસે છે અને કુટુંબના તેના નજીબના સ્વજનનો બોગ લે છે.

તે સમયે, મનુષ્ય, પોતાની ધમ્મિકા વિરૂદ્ધ પણ મૃત્યુ વિશે વિચાર કરે છે, અને જે જીવંતી સહિસકામત નથી તો જીવંતી શો શયદા ? આવો પ્રશ્ન પણ પુછે છે. તેજ સમયે તેનામાં વૈરાગ્યજ્ઞાનાં ચિન્દ બહુબલે છે અને તે વૈરાગ્યજ્ઞાને તેનામાં સઘળી અનિત્ય વસ્તુ ઉપર કટાક્ષી ઉત્પન્ન કરી સસારીક સુખથી તેને વિરક્ત બનાવે છે.

જે વસ્તુ વિકારી, શારવતી છે જેનો કોઈ સમયે નાશ થવાનો નથી અને જે કોઈ દીવસ નિરાશા ઉત્પન્ન કરતી નથી તેવી વસ્તુ તરફ તેની ધમ્મિકા ચાપ છે

પણ આ પ્રકારનો વૈરાગ્ય મંદ છે.

જ્યારે આ પ્રકારે મૃત્યુ તેનું ધ્યાન ખેંચે છે ત્યારેજ તે જાગૃત જાય છે. પણ કાળ જતાં આવો વૈરાગ્ય નાશ પામે છે. તે આત્માની ખરી જીવાસપી નહિ પણ જીવનના ક્ષણિક કંટાલાથી તેમજ નિરાશાથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. સહ વૈરાગ્ય, જે શારવતો છે અને જે જ્ઞાની બનાવે છે તે તો જીવાત્માની પરમાત્મા પ્રતિ અભિલાષા છે, જે આ અભિલાષા એકવાર પણ ખરી રીતે અનુભવાય તો પછી તેનો કોઈ દીવસ નાશ થતો નથી. કારણ કે તેનું મૂલ મનુષ્યના હૃદય સ્વભાવમાં જ રહેલું છે. સુખની વસ્તુને આત્મા તે પોતેજ છે એમ અનુભવવાને અભિલાષા રાખે છે.

આત્માની પરમાત્મા પ્રતિ તીવ્ર અભિલાષાને બદલે સાંસારિક વસ્તુ તરફ કંટાલાને

હાથે ઉપજતો વૈરાગ્ય નિરાશાને હાથે દુષ્ટતા યથેચ્છ હોવાથી, નિરાશાની વેદનાને નાશ થવાની આયેજ ધણીવાર તો નાશ પામે છે.

જ્યારે તે હવાત હોય છે અને જ્યારે સંસારની રમણીયતા ઉપર ક્ષયવાર વા-
દલાની ધાવા આવી હોય છે ત્યારે તેવા વૈરાગ્યમાંથી પશુ, જીંદગીની મોજમજમાં ફરી
લોભાયે તે પહેલાં મદાન અને ઉપયોગી શિક્ષણ મેલવી શકાય; પણ જ્યારે ક્ષયિક વાદજી
વીજરાઈ જાય છે, ત્યારે જીવન પોતાની પ્રકાશતા પાછી મેલવે છે તેટલા માટે, જ્યારે
બધ આવી પડે ત્યારે તે સમયનો લાભ લેવો જોઈએ. જ્યારે મિત્ર અને સ્વજનને મૃત્યુ
તેમની વચ્ચમાંથી દરી જાય છે, ત્યારે તેઓએ તેનો લાભ લેવો જોઈએ, અને કેટલાક
ઉપયોગી ચક્ર પડે તેવાં શિક્ષણો મેલવવાં જોઈએ.

ત્યારે જન્મશું અને મરણું શું તે પ્રશ્ન મનુષ્ય પોતાને પુછે. શું આપણે ને-
મના સંબંધી અને મરણાન્તર સ્થિતિ વિષે કંઈ પણ જાણી શકીએ. આટલી વાત તો
આપણે મારી રીતે જાણીએ છીએ કે શરીર મૃત્યુ પામે છે તેની સાથે સર્વે મરી જઈ
નથી, જ્યારે શરીર નાશ પામશે ત્યારે આપણે અરેખર નાગ પામીશું નહિ. પણ મૃત્યુની
પેલી પાર શું છે ?

જ્યારે મૃત્યુના દરતથી શરીરનો નાશ કરવામાં આવે છે ત્યારે આપણે કંઈ સ્થિ-
તિમાં જઈશું અને કંઈ દુનિયામાં આપણી જાતને જોઈશું આ જગતમાંની કંઈ સ્થિતિ
આપણને લાં માલમ પડશે, આજગતમાં એવો કોઈ પણ પ્રાણી છે કે જે મૃત્યુની પેલી
પારના જીવન સંબંધી કંઈ પણ નિશ્ચય વાત કરી શકે. આ જગતમાં એવો કોઈ પણ
પ્રાણી છે કે, જે પોતાના અનુભવથી, શરીરનો ત્યાગ કરનારની સ્થિતિ વિષે કંઈ શકે ?
આ જગતમાં તેમને પાછા લાવનાર શું છે ? આ સ્થૂલસૂક્ષ્મમાં તેઓનો પુનર્જન્મ શા
નિયમને અનુસરીને આવે છે ? જીવન અને મૃત્યુનું ચક્ર શું છે ? જે ચક્રની સાથે આ-
પણે બધાયેલા છીએ જેમાંથી આપણે છુટા થઈ શકીએ નહિ, જે રાત દીવસ ફર્યાજ
કરે છે અને આપણને કાર્તિક બીજ દુનિયામાં લઈ જઈ લાંથી વળી ત્રીજી દુનિયા
મણી લઈ જાય છે તે ચક્ર તે જન્મ મરણનું ચક્ર છે. આ ચક્ર સમજા જન્મ અને મ-
રણ ચલાવે છે. તે કંઈ શક્તિ છે કે જે જન્મ અને મરણને અનુક્રમ પ્રમાણે ચલાવે છે ?
આ જન્મમરણના ચક્રથી મુક્ત થવાનું સંભવિત છે ? શું આપણે જાણીએ તેાંડી શ-
કીએ કે ફરીયા જન્મ લેવો ના પડે ? શું એવી કોઈ શાસ્ત્રી સ્થિતિ નથી કે જે પ્રાપ્ત
કેરવાથી સતોષ, અને અલગ્ન સંતિ અને આનંદ—સાંતિ કે જેમાં કોઈ દીવસ ભંગ
પડી શકાય નહિ અને આનંદ કે જેનો અંત નથી—મળી શકે ?

તેજ પ્રશ્ન મનુષ્યને જેવો આત્મા ફરી ફરીને પુછે છે. અને તેજ પ્રશ્નનો આજે
આપણા વિચારમાં કંઈ પણ રીતે જવાબ આપવાને પ્રયત્ન કરીશું, અને પ્રાચીન કાલના
ઋષિઓના શિક્ષણથી તેનો પુલ્કારો મેલે કે નહિ તે પણ જોઈશું ઋષિઓ જે મદાન
સહ શિખવે છે તેઓનો અભ્યાસ કરનારના શાનથી આપણે તેનો જવાબ આપીશું અને

જે નિયમને અનુસરીને મનુષ્ય વારંવાર જન્મ પામે છે તેમ મૃત્યુ પામે છે અને વળી જે નિયમોથી મનુષ્ય જન્મ મરણથી મુક્ત થઈ શકે અને અવિકારી અને અનંત શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકે તે નિયમોની નિશ્ચય વાત શોધીશું.

હવે આપણે આપણા પ્રશ્નનો પ્રથમ ભાગ જે જન્મ મરણના ક્રમ વિષે છે તે વિષે વિચાર કરીએ. તે સવાલ, એમ કહેવાય કે, આપણામાના ધણાને અનંત આગસનો છે. કારણ કે, ધણે જાગે જન્મ મરણના ચક્રથી મુક્ત થવાને હજી આપણે યોગ્ય નથી. પૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરાય તે પૂર્વે બહુ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આપણને શાસ્ત્રી શાંતિ (સ્વતંત્રતા) મળે તે પૂર્વે આપણામાના ધણાને (ધણી) કેટલીકવાર જન્મ લેવા પડશે. પણ જે માર્ગ છેવટે આપણ મહણ કરવો પડશે તે માર્ગ વિશેષતઃ ચર્ચિત્ત જ્ઞાન તેમ જ બધાંથી મુક્ત થવાના કર્તવ્યતુ જ્ઞાન પણ ઉપયોગી છે.

જન્મથી મરણ અને મરણથી જન્મ લેવામાં મનુષ્યને ઉપર જણાવેલ, તથા લોક- માં પસાર થવું પડે છે. હવે આપણે પ્રથમ વિષે વિચાર કરીએ. તે ભૂલોક યા રચૂલસ- હિ છે. આ વિષે વધારે વણું કરવાની જરૂર નથી તેની સ્થિતિ સમજી આપણે સારી રીતે જાણીતા છીએ. પણ એક ખાખત રહી જાય છે કે જેના વિષે વિચાર કરવો યોગ્ય છે કારણ કે જેમાંથી આપણે મુક્ત થવાને માગીએ છીએ તેમજ આપણને ઘસડી જનાર તે વસ્તુ છે. આપણે સર્વ સુખની શોધમાં છીએ જો તમે વિચાર કરશો તો મનુષ્યના જીવનનો એક ઉદ્દેશ્ય તે છે તેમ જાણીને અદરનિશ્ય તે સુખી થવાને પ્રયત્ન કરે છે. ખીજ કોઈ પણ વસ્તુ તેને સંતોષ આપતી તેમ વૃદ્ધ કરતી નથી જો તે કોઈ વાતુ મહણ કરે છે પણ જો તેમાં તેને સુખ મળતુ નથી તો તે નીચે પ્રમાણે કહે છે “ ઠીક મેં જુમ કરી, મેં સુખ મેળવવા માટે અવજો આર્ગ મહણ કર્યો હવેમને વધારે સારો માર્ગનેવારો.”

તેણે સુખી થવું જોઈએ તે વિચાર ઉપર ફરી ફરીને તેનું ધ્યાન ખેંચાય છે. ખીજ કોઈ યીજ તેને સંતોષ આપવાને શકિતવાન નથી. આ સ્વભાવિક છે સુખને વાસ્તે હ- દ્યની તીવ્ર અભિલાષા તે ઇશ્વરદત્ત છે. ઇશ્વરજ આપણામાં સુખની અભિલાષા ઉત્પન્ન કરે છે કારણ કે તે અભિલાષાથી જ આપણે ઇશ્વરમાં શાંતિ (આરામ) મેળવીશું. ગુણ વસ્તુઓમાં સુખ મેળવવા આપણે પ્રથમ તો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, અને આતો સમગ્ર જનમંડળનો અનુભવ છે જ્યારે શરીર સંતુષ્ટ થતું નથી ત્યારે વિવિધ પ્રકારની માગણીઓ કરે છે, કારણ કે શરીરનો ધર્મ અદબ કરવાનો છે તેને અજની, જાજની વિષયો સુખની અને ખીજ ધણા પ્રકારની અભિલાષા છે. શરીર કાંઈ પણ વસ્તુ મહણ કરવાને નિરતર પ્રયત્ન કરે છે. સુખ મેળવવાનું પ્રથમ ધ્યાન મનુષ્યને વાસ્તે શરીર છે, કારણ કે તે તેનું અતિશય જોરથી ધ્યાન ખેંચે છે. આ વખતે તેને ખબર નથી કે આ લાલસા જતી રહેશે અને હાલુવાર પછી નાશ પામશે અને તેથી તેને આધીન થાય છે. જ્યારે જોરાકને વાસ્તે અતિશય લાલસા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે હદ ઉપર ખાતાં અ-

કંકરી નદિ. તે લોભી છે, અને બહુજી અદમ્ય કરશે; જ્યારે કંકરોના વિષયવાસના અનિ પ્રદીપ થશે ત્યારે દહાડપર વિષયમુખ ભોગવશે અને આનંદ મુ પરિણામ ? કંઠાસો વ્યાધિ અને સર્વ પ્રકારના રોગ. આ રીતે કુશિર સિખવે છે કે મનુષ્યનું મુખ, તેની લીમ હમ્પાંઓ અને શારીરિક ભાગથીઓ સતુષ્ટ કરવામાં સમાયેલું નથી. શરીરને સંતોષવાનું પરિણામ તેને વધારે અસંતોષી (લોભી) બનાવવામાંજ જણાય છે.

જેમ જેમ વધારે પાન કરે છે તેમ તેમ પાન કરવાની વધારે લાલસા ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ જેમ વધારે ખાવ છે તેમ તેમ વધારે ખોરાક તેને જોઈએ છીએ, અને વિષયમુખ જેમ વધારે ભોગવે છે તેમ વિકાર પ્રબલ થતા જાય છે.

વિષ્ણુ પુરાણમાં કહ્યું છે કે,

ન જાતુકામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્તમેવ સ્વયમેવાભિવર્ધને ।

કામ કામના ઉપભોગથી શાંત થતો નથી. કારણ કે અગ્નિ બલિ નાખવાથી ઓલવાતો નથી પણ સ્વયમેવ વૃદ્ધિ પામે છે. વિકારને સતુષ્ટ કરવામાં મુખ રહેલું નથી, અને કુશર જણાવે છે કે તમારું મુખ શરીરમાં રહેલું નથી. જે લાં મેળવવા માગશો તે નિરંતર નિરાશ થશો. અને તમને મુખ નહિ પણ બહુ થશે.

ત્યારે મનુષ્ય, માનસિક આનંદમાં જે ચિરકાલ અને વધારે નિયમિત મુખ આપે તે શોધવાને પ્રયત્ન કરે છે. પણ દુઃખ અને દિલ્લગીરીના આવેશમાં દેહલીવાર બુદ્ધિને આનંદ મળતો નથી અને તે વખતે પોતાના મનને અવ્યાસમાં દોરવાને તે શક્તિવાન નથી. પણ તે ધૈર્યવાન હોય, દુઃખ આવ્યા છતાં પણ અવ્યાસ કરવાને આમંત્રી હોય તો પણ ટકાવરખા આવે છે. જે સમયે મગજ સુરત 'ચર્ચ' જાય છે, યાદશક્તિ કમ થતી જાય છે અને યોગ્ય રીતે અને સ્પષ્ટ રીતે વિચાર કરવાને હવે વધારે વાર શક્તિવાન હોતો નથી, અને જે કે માનસિકમુખ શારીરિક મુખ કરતાં ધણે દુર્બલ હોય છે તે પણ તેના અંત આવે છે.

આ રીતે ત્યારે જાણુથી મનુષ્યની આસાઓ નિષ્ફળ નિવડે છે. અને અંતમાં સ્વભાવિક રીતે, પરમાત્મામાં આનંદ અને મુખ મેળવવાને શોધે છે. કારણ કે કંઠાસો શક અને નિરાશાની તો ત્યાં ખજર જ નથી. અને ત્યાંજ વિકાર અને લાલસાની દૃષ્ટિગોચરની પેલીમેરનું ખડું મુખ મળી શકવાનું, ત્યાં આત્માને પરમાત્મા સાથે એકવચ્ચે જુએ છે અને તે પરમાત્મામાંથી નિકલતા જીવનનો આનંદ અને પ્રેમનો ભાગીઓ થાય છે.

જે મનુષ્ય જીવતાં મુખ્યત્વે કરીને શારીરિક ભોગની પાછલજ મંડોયે રહેા હોય (શારીરિક ભોગજી જોઈએ) તે મનુષ્યમરણપછીનીરિપતિ વિષે વિચાર કરીએ.

જ્યારે મરણ શરીરનો નાશ કરે છે ત્યારે મનુષ્ય ભોગના સાધન તરીકે તેને વાપ.

સ્વાને હવે વધારે વાર શક્તિવાન થતો નથી. મરણની ખીજ બાજુએ મનુષ્ય કૂલી રીતે પસાર થાય છે તેને વિષે ચોક્કસ રીતે મને કહેવા દો. આપણે બે દશાંત લેખશું. પ્રથમ એક માણસ કે જે શરીરમાંજ સઘળા સુખનો સમાવેશ કરે છે તેને વિષે અને પછી બીજો માણસ જે દારૂ પીતો નથી મિતાહારી અને લાગણિને ખીલવવામાં અને મનને આનંદ આપવામાં વધારે સુખ માને છે તેને વિષે બોલીશું. મરણની પેલી બાજુએ આ બે જુદા પ્રકારના મનુષ્યની શી સ્થિતિ થશે ?

તેઓ બન્ને બે લોકમાંથી પસાર થાય છે અને તેઓએ પસાર થવું જોઈએ. પણ આ બે લોકમાં તેમાંના દરેકની સ્થિતિ તદ્દન જુદીજ થશે. એક મનુષ્ય, શરીરમાં સંતુષ્ટ કરેલા વિકારો સહિત શરીરમાંથી નીકળી જાય છે. પહેલાં તો તે બેભાન અવસ્થામાં હોય છે. અને મરણ પછી કેટલીવાર સુધીતો ભરનિકામાં અને બેભાન રહે છે. અને જ્યારે જાગે છે ત્યારે પોતે ગ્રેત લોકમાં છે એમ તેને માલમ પડે છે. તે લોકને કામલોક યા ઇન્દ્રિયલોક લોક એમ પણ કહેવાય છે. જ્યારે ત્યાં તે જાગૃત થાય છે ત્યારે તેને જ્ઞાન થાય છે જે ઇન્દ્રિયલોક તેણે જીવતાં શરીરમાં રહીને પોષી છે તે ઇન્દ્રિયલોક હવે વધારે પ્રત્યક્ષ થઈ છે અને હમેશની માફક ભોગતી માગણીઓ કરે છે. જે મનુષ્ય ખાવાનો, પીવાનો અથવા સ્ત્રીઓ સાથે વિલાસ કરવાનો વધારે શોખીન હોય તો આ ઇન્દ્રિયલોક જ્યારે જીવને મરણ પછી જ્ઞાન આવે છે ત્યારે જાગૃત થાય છે. જે કે 'ત્યાં પણ તેને શરીર છે પણ તે શરીર તેની ઇન્દ્રિયલોક તૃપ્તિના સંબંધમાં તદ્દન અનુપયોગી છે. આ શરીરને ઘણીવાર બલિષ્ઠ શરીર કહેવામાં આવે છે અને તે ખરેખર જીવાત્માને કેદમાં પૂરે છે ત્યાં તેને કંઈ તરીકે બહીષ્કારમાં રાખવામાં આવે છે આ બહીષ્કારને તેને કેદી બનાવે છે તે જે વિકારો અને ઇન્દ્રિયલોકને સ્થૂલ શરીરમાં રહીને નિરંતર પોષતો હતો અને જેમણે વારંવાર તૃપ્ત કરીને મનજીવ જનાવતો હતો તે વિકારોનું બનેલું છે. આ વિકારો ખરેખર તમારા સ્થૂલ શરીરને વળગતા નથી. કારણ કે સ્થૂલ શરીર તો એક સાધન છે કે જે દ્વારા તે વિકારોની તૃપ્તિ થાય. આ વિકારો દેખીતા શરીરમાં નથી પણ સૂક્ષ્મ શરીર કે જે ઇન્દ્રિયલોકનું શરીર છે તેમાં તેજ શરીર સઘળા વિકારોનું મૂળ અને કેન્દ્રસ્થાન છે. અને સ્થૂલ શરીરને તેઓની તૃપ્તિના સાધન તરીકે વાપરે છે. આ સાધન તો હમેશા છે કે જે વડે વિકારોને તૃપ્ત કરવામાં આવે છે અને લાલચાને પોષવામાં આવે છે સ્થૂલ જીવન તો હમેશા ઇન્દ્રિયલોકને પોષણ આપે છે.

১৯৩৩ খ্রিঃ ১০/১১/৩৩
 ১৯৩৩ খ্রিঃ ১০/১১/৩৩

ॐ नमः शिवाय

ਅਧਿਆਪਕ ਗੁਰਮਿਤ ਸਿੰਘ.

ਖੁਦੀ.

आद्यदस
श्लो 'अथोद्भागं-प्रारंभ
सहस्रिह गणितान्न नवमार्ग

(ધર્મ, શૃદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“सत्यं परं धीमहि” — भागवतम्

[પુસ્તક ૨૦-૨૨. અંક ૪] (માસિક) જાનેવારી [૧૯૦૬].

કપડ સીતલ.

(મળેલું)

(नेपथ्ये सम्बुद्धम्)

शिवसिन्धु.

અરે ! સીતે ! સીતે ! કયમ નહોં દોસે આ સ્થળ વાપે !
 અરે ! તારે, માટે કનક મૃગ લાખ્યો નિરખને !
 ગઈ ક્યાં ? શો છૂપી ? ઘડી નવ રહે ધીરજ પ્રિયે !
 મળીને દે, દર્શન મુજ વિરહ આપે હૃદય મને. ૧

ગર્ભી શું હા પ્યારી ! અસુર વળી શું કો હરીગયો,
મહાદુઃખી હું તો સુવતી અહીં છુંકો દુર ગયો;
ન જોવાયે નીચું વળી નજર જીતી ક્યમ કરું,
જુમીશ્વરું મારી રવિ કુળ પિતા 'શું' મુખ ધરું; ૨

(રસને, જણાં ઉમા-માહેશ્વર)

ઉમા—

હિપજાતિ.

શુભો ધરની હે પ્રિય સમુનાય !

હુઃખીત છે કોઈ મનુષ્ય નહીં;

સુખી કરો તે જન હુઃખ પાળી;

કેવા કરો સ્થાનર ! હે કપાળો !

૩

મહેશ્વર—

નથી પ્રિયા તે નર કે મનુષ્ય,

નથી પ્રિયા તે હુઃખ કે દુઃખીત;

સાક્ષાત વીધ્યુ પ્રભુ રૂપ રામ,

કરે લીલા માનવ કરી આમ.

ઉમા—

આલિની.

નહીં નહીં નહીં હોયે રામ કે વિધ્યુ આવા,

હુઃખ હુઃખ શિદ આવા તે ધરે છે નકામાં;

વન મહી રખડે છે નૈ ત્રિયાકો દરે છે,

નહીં નહીં નહીં માનું હોય વિધ્યુ અચતે. ૫

કર મહી ઝગકે છે વિધ્યુને દિવ્ય અંક,

સકળ જગતને તે બાગવાને સમર્થ;

અધીર જની રડે શું બોધને નીજ નારી;

અતુલીત જળ દોયે વિધ્યુને હે સ્મરારિ ! ૬

મહેશ્વર—

હિપજાતિ.

યદ્ય તને વિકૃતી આજ આપી.

યશે તને પ્યારી બનીછ બારી;

જગતિપતા બંદા સ્વરૂપ રામ,

અનાદિ આત્મા પ્રભુ એક માન.

૭

સદા રહું છું પ્રીય રામનામ;

સ્વરૂપ તેનું મુજ ચિત્તમાદ.

તપસ્વીઓનું તપ રામનામ,

અનન્ત છે તે પર બ્રહ્મ રામ.

૮

જેને વિધિ ચાર મુખેથી ગાય;

મુતીન્દ્ર સર્વે જગત જોડે ગાય,

મારા સમા છે બહુ દાસ તેને;

હે સુન્દરિ ! તું તજ મંદતાને.

૯

ઉમા—

શિખરિણી.

મને સંકા થાયે ખનુ કપટ સીતા સ્વરૂપ હું,
 રીસાલી હું જાઉં નહિ જુલી જશે સમમુજસું,
 પછી જો તે જાણે ગણગણું ખરાં આપવચનો,
 તે જાણે તો મીઠ્યા મુજપતિ યકો કાવધો સકથે. ૧૦

શાર્દૂલવિક્રીડીત.

ધારીવલ્કલ અંગ ઉપર રડાં સીતા જની સુંદરી,
 પેરી ઝાંઝર પાદમાં હમઠમી ચાલી ઉમા ધધરી.
 જોયો કુમ્કુમ ચન્દ્ર કે ચીલસતો આસ્થપના ચન્દની,
 જોદાવે મન માતુની મનુજનાં માયા મદાદેવની. ૧૧

જોણું વજ્ર ઘરીરું શું લપટીયું સૌન્દર્યું શું વણ્યું,
 માયું ક્રેસુમ પાંત્ર એક કરમાં પુષ્પો યકો જે જણ્યું;
 ખીજા કરતની અંશુલો અપરંપી વાતુ કરે કારમમાં,
 આવું ચીત વિગીતરૂપ ધરીયું સીતાતણું સેજમાં. ૧૨

જેની માત વસુધરા ભગવતી સાક્ષાત જે અખીશ,
 જેતું વણ્યું વાલ્મીકી જાહુ કરે તેમાં શું હોયે મણ્યું;
 આવુંરૂપ અલૌકિક કપટથી સીતા તણું ધારીને,
 આંધો રામે સમીપ જોન નયવે ચમ્પુ પ્રિયા તે સમે. ૧૩

હાહારામ સમપ્પ દેહન કરે ત્યારે સતી શું કરે ?
 આહીંગી તરડાળને દલવતી પત્રો ધીમે રે ધીમે.
 જાણે વેલ વીટાઇ વક્ષ પતિને શું લાડ જાઝાં કરે;
 નીચું મુખ કરી કટાક્ષ કરતો શું રસથાં આદરે. ૧૪

દ્રુત વિલખીત.

દલ રવે દગ રામની ઉપડી
 નિરખી સુંદર જનકી દૂરથી.

પ્રભુ વિચારે કરે મનમાં પછી
 કપટ સીતા શિવા મળીયાં નહી.

ઉમા— (સમીપ જાયને)

જનુનિ હે જગદંબ ના સાંભળો,
કરી કૃપા અહીં આપ નહીં રહો;
મુજ પ્રિયા ગર્ભ ક્યાં મુજને કહો,
સુત તર્ણ દુઃખ માત ઉદેલહો. ૧૬

શિવ વિના નીકળ્યાં કંથમ એકલાં !
મુજ પિતા શિવ શું દૂર રે રહ્યા ?
જનુનિ આવી અહીં સુતને મળો,
કરીશ હું તમ સેવન જો રહો. ૧૭

કપટ સીતા—

ગીતિ.

ન ઉમા ન શિવા રામ ! હું છું સીતા બુદ્ધી ગયા કેમ !
વાદ વાદ હો શાણા એક ઘડીમાં યયો અરે વેમ. ૧૮
કંથન મુગ જટ લાવો લક્ષ્મણ મૂઠાં મઠાડી સજ્જ કરો,
આસો પચ્છા સરમાં વિષ વિષ રંગે રમી વિદ્યાર કરો; ૧૯
રામ—

અરરર એ શું બોલ્યાં જનુનીહો હે શિવા તમે મારાં
ચંકર કરશે કાપ અસલ વાણી મુખેથી શું બોલ્યાં. ૨૦
નમન કર દે આજે સાલ યજ્ઞે રે બચાવી મદામાયે,
ચંકર યોગથી જાણી વાટ જુવેછે તમારી આ સમયે ૨૧

ઉપજાતિ.

ઉમા યયાં હુમ સ્વરૂપ ત્યાગી,
ગયાં પ્રભુ નજીબ કામસંગી;
દીધ વિષુને અતિ-તમ કાપે.
ઉમા ઉમા શમિની કાપ કાપે; ૨૨

અસલ વાણી વરી કેમ નાગ,
કર છું તારે અદોથી દું ત્યાગ;
યજ્ઞ તને નિહી દે બચાવી,
પ્રભુ વીરો બદેમ પયો શું નારી. ૨૩

દિમાલયે હું તપ આદરું છું,
અદીક યા રે સુવતી ! કહું છું;
પુનર્મંત્રે પાણિ મિદિચ તારો,
અસત્ય સર્વે મનથી નિવારો. ૨૪

હતાં મદાકાળી યયાં વિકારી,
અસત્યથી કુઝાયું યધું વિચારી;
સુણોં સદું સુનર ને સુનારી,
અસત્ય વાણી વદ્યોં ન કોઈ. ૨૫

શુકલ.

બ્રહ્મવિદ્યા અને પરાવિદ્યા.

(અનુસંધાન—૫૪—૮૩ થી.)

પુનર્જન્મ અને કર્મ—આપણે પોતાના ગૃહવિષય પ્રથમત્રણપરિભ્રમણોમાંની મહોત્પત્તિદશાઓદ્વારા પુનર્જન્મ પામતા જીવાત્માઓના આકર્ષક વ્યવહારનું તથા આ વર્તમાન ચતુર્થ પરિભ્રમણનાં પ્રથમ ચાર મહાકુલોનું સર્વપ્રકારનું વર્ણન રહેવા દે અને એટલું જ જાતાવું બસ યશો કે, વર્તમાન પંચમકુલનાં જુદા પામેલાં ઉપ-કુલોમાં, સરીરના મારણ પછી હુંક સમયમાં જ પુનર્જન્મ થાય છે; દરેક મારણ પછી અન્ય રસૂલ પુનર્જન્મ પુર્તજ અનુસરે છે. આગળ ઉપર જેમ જેમ જીવનના અનુભવો જન્મ પામતા જીવાત્માને વિશેષ જુદાની બુદ્ધિએ લઈ જાય છે, તેનામાં સૂક્ષ્મ ઉમિઓમાંની કેટલીક કેળવાય છે, તેમ તેમ તેની અદૃશ્ય સૃષ્ટિમાંની સ્થિતિ, સ્વર્ગ-સૃષ્ટિ નામના માનસિક જીવનના એક આસ રીતે રક્ષિત અને આનંદ પ્રદેશમાં રહેવાના વિશેષ સમયવડે લાંબામાં જાય છે. તેની આ સૃષ્ટિમાંની સ્થિતિ ઉચ્ચત્તરિકાઅનુભવોના કર્મના પ્રમાણાનુસાર હોય છે; પણ ફરીને લાંબુ આયુષ્ય ભોગવેલા, વાસ્તવિક અધિષ્ઠાર પ્રાપ્ત કરેલા એક સામાન્ય મનુષ્ય

*ટીકા—રામાયણમાં જે કથા છે તેની વરણિયતી આ કાવ્યથી સહેજ જુદી થઈ છે. રામ ને હમાનો સંવાદ કાવ્યની મહુર્થતા માટે કહ્યો છે—“Moral” સાર કાંઈક બોધક લાવવા માટે જુદું જુદું બોલી કે હું સીતા છું ને તે જુદા માટે સંકરે તેનો ત્યાગ કર્યો એ વાત પ્રાધાન્યપાત્રી છે. પરંતુ હમાયે સીતાનું કપટરૂપ ધારણ કર્યું તે માટે જ સંકરે તેનો ત્યાગ કર્યો એ મુળ હિંદુ અદીકનાં રામ્યો.

માટે આ સમય સગબમ પંદર ચતુષ્પર્વે લંબાય છે. આ સ્વર્ગ-સૃષ્ટિના જીવનનો અંત આવતાં માત્ર પુનર્જન્મ પામતો જીવાત્મા અવશ્ય રહે છે, વ્યક્તિત્વમાં સમાવેશ થતા અધમ દેહો તેમના આતુક્રમિક જીવનો ઉપર વિષેશ ધ્યાન દોર્યા હોય છે. પરંતુ તેમને સચેત કરતાં તત્વો અથવા યુક્તોના સંરેકારો તે તે સમયમાં જીવાત્મા ઉપર પડી રહેલા હોય છે. તેના અન્ય વ્યક્તિત્વના અવતરણમાં પૂર્વકાલના વ્યક્તિત્વથી કેળવાયલા આસ, મુક્તોની અસરો વડે જીવાત્મા રંગાય છે અને સંકુચિત બને છે, તેથી નવીન વ્યક્તિ પોતાનું જીવનચક્ર પૂર્વાવતારની શક્તિની ઉચ્ચભૂમિકાથી પ્રારંભ કરે છે. પુનર્જન્મની આ વિધિ “ત્રિશેઠીમાં” ધણા લાંબા સમય સુધી ચાલ્યાં કરે છે, માત્ર એક જ ગૃહ ઉપર નહિ પરંતુ જેમ માનવ જીવન-પ્રવાહ એકથી અન્યમાં પસાર થાય છે તેમ ધણા ઉપર થાય છે, — એક ગૃહ કે જેની જીવન વિધિઓ અસ્ત થવાની તૈયારીમાં છે તેના ઉપરથી ઉચ્ચ માનવ સંભવોના ક્ષેત્ર માટે યોગ્ય થયલા અન્ય ગૃહ ઉપર — આખરે જેને માટે આ સર્વ દર્શન આ વિધાવ પામ્યું હોય એમ લાગે છે તેવા અંતિમરંધાનને પ્રાપ્ત થાય છે, જીવાત્માની સંપૂર્ણ શક્તિ થાય છે, તેની સુપ્રદિવ્યતાનો વિકાસ થાય છે, આપણા રજૂલની પારનાં જીવનોની દશાઓને નિમ્નમતો નૈતિકનિયમ, કર્મના નામથી બ્વદરાય છે, તે ન જુસાય, એવી રીતે પુનર્જન્મમાં કાર્ય પરાયણ હોય છે. કાર્ય અને પરિણામના નિયમ રૂપે તેની વ્યાખ્યા યથ શકે. આ નિયમના પ્રવર્તન દ્વારા, જે પરિણામો માટે નજીકનાં દોષ દારણો શોધી શકતા નથી, તે તેજ જીવાત્માના અન્યજન્મોમાં અસ્તિત્વ મળતાં કારણોમાંથી શોધી શકાય છે; આ પ્રમાણે અમુક મનુષ્ય ઉપર જે આવી પડે તેને માટે તેની પોતાની અંતિમ જવાબદારી ઉભી થાય છે. વળી આ નિયમને કીધે, પોતાના વર્તમાન જીવનની દરેક કાણે પોતાનાં કાર્યો, ઉમિઓ, વિચારો વડે પદાર્થોના સૂક્ષ્મક્રમમાં નિશ્ચિત અસરો ઉપજાવે છે અથવા ઉપજાવી શકે, તથા આ પ્રમાણે તેની પોતાની જ બનાવેલી અન્ય ઔદિકજીવનની દશાઓમાં પરિણમે.

વિચારોથી ચારિત્ર બધાય છે.

તુષ્ણાઓ અવસરો મેળવી આપે છે.

કાર્યોવડે આસપાસની દશાઓ બધાય છે.

આથી અમુક મનુષ્ય ગમે તો સુખ ભોગવે અથવા દુઃખ ભોગવે, ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત કરે અથવા અધમ દશામાં પડે; એ સર્વને પોતાના કર્મના પરિણામ રૂપે જ દોય છે. આ સંપૂર્ણ ન્યાયના નિયમાનુસાર હોય છે. પોતાના અજ્ઞાનની ભૂમિકાઓમાં સુખદુઃખના વારાફરતી અનુભવમાં મનુષ્યના અધ્યયનમાંથી જ તેનામાં જ્ઞાનની શક્તિ થાય છે; પુનર્જન્મ અને કર્મદારી આ દેવની ભિદિ માટે તેને મળતા, આથી બરેલા અવસરો સગબમ અનદર છે. ધીઓસોફીના સર્વ ઉપરેશોમાં આ જ વાદ બામળ પડના છે, કારણ તેમનાથી ધણા યુગ્વચાક બરેલા પ્રત્યેનો ખુલાસો ઘણ રહે છે તથા સૈત્યવાદક તત્ત્વજ્ઞના આધારને દૃઢ કરે છે.

પ્રસાર ક્રમ:—થીએસોફીના પ્રસારક્રમનાં પરિણામોમાં, પોષિમાય પ્રમણોમાં પુનઃક્રમ અને કર્મના વાદે નું પુનઃ સ્થાપન કરવા રૂપ તથા પૂર્વમાં તે વાદો વિશે અસરતા અનેક જૂલભરેલા વિચારોને દૂર કરવાં રૂપ છે વગ્ના વિચારની શક્તિ અને દર્મિઓની બાલ દશાએની યથાર્થતાની ખાતરીની પરાવિધાની સાબિતી પણ આપવામાં આવી છે, તેમજ આ શક્તિયો તેમના અનુક્રમિક સુવનાનુસાર, રચ્યસુવનના પદાર્થો જેમ રચ્યસુવન ઉપર યથાર્થ છે તેમ તેમનાં દરેકના સુવન ઉપર તેઓ દરેક તથા યથાર્થ છે; દરેક વિચાર એક જીવંત કાર્યપરાયણ સત્વરૂપે છે, તેની હિંમતિમાં વપરાયલા જલના પ્રમણમાં તેના અસ્તિત્વનો કાલ સંખ્યા છે તથા જેમના જેમના સાથે તે સંબંધમાં આવે છે તેમના ઉપર થોડો વધારે અસર ઉપજાવે છે. દિવ્યદૃષ્ટિ, દિવ્યશ્રવણ, પ્રાણવિનિમય, પ્રેતાવાદન, સદેશવાદવિધા, જ્યોતિષવિધા, જૂનપ્રેતાદિવિધા, અત્મકલનવિધા, તથા તેમનાં નવી અન્ય યથાર્થ વાગોનો સમાવેશ કરતા, અધ્યાત્મ-શાસ્ત્ર, રહસ્ય-શાસ્ત્ર, તથા નવ-એ-તીન-શાસ્ત્રની દેખીતી રીતિના અસંબંધ સિદ્ધાંતોના શુચ્યાગ્રામાં તેણે એક યથાર્થ ક્રમ ઉપજાવ્યો છે. વિષયના સંધર્ષા મદાન ધર્મોના મૂલાધાર રૂપ એકયના તથા જૂલભરેલા વિચાર પિનાના અને ખુલાહદયના શાસ્ત્રપ્રતિના તેમના મૂલસંબંધોના સામે ન યથ શાખા એવાં પુરાવા આપીને વળી એક અન્ય સ્થાપના કરવામાં આવી છે, અસંવિધાના અભ્યાસિને પોતાના પ્રયત્નો દોરવવાના આ મૂખ્ય હેતુઓ છે, ધર્મોમાંથી તેમની સાર વિનાની વૃદ્ધિને દૂર કરવામાં મદદ કરવામાં, મતપંથ સંપ્રદાયના ભેદોને અમંગલના ન ગણવામાં, તેમના મજતાવિચારના સિદ્ધાંતોને આગલ લાપવામાં, જાતુમાવસદિત તેમના વારો અને દંતકથાઓનો અભ્યાસ કરવામાં, તથા તેમના દરેકના દૃષ્ટિબિંદુથી દરેકને મદદ કરવોમાં; તે કંઈ નવો ધર્મ સ્થાપવાનું શોષતો નથી, પરંતુ ને અનેક ધર્મો ક્યારનાએ પ્રચલિત છે તેમને અમંગલવચનો પ્રયત્ન કરે છે, તથા આ પ્રમાણે તેમનામાં એક ગૂઢ અર્થ અને એક ઉચ્ચજીવન ઉપજાવે છે. જો કે એક થીએસોફીસ્ટ કાંઈ ખાસ મતપંથના ધોધધમાં પોતાની જાતને બાંધી લેતો નથી તોપણ નિચે દર્શાવવામાં આવતા ત્રણ સિદ્ધાંતોમાં તેની વિશાલશ્રદ્ધાના ક્ષેત્રનો લગભગ સમાવેશ થઈ શકે છે, એમ કહી શકાય.

૧. સુધારનું અસ્તિત્વ છે, અને તે શુભરૂપ છે. આપણા આંતરમાં તેમજ બાહ્યમાં વસતો તે એક મદાન જીવનપ્રદાતા છે, તે અમર તથા સદા કલ્યાણવાદક છે. તે, શ્રવણ તેમજ દૃષ્ટિ તેમજ સ્પર્શ ગોચર થતો નથી, તથા પિ-દર્શનની જગ્યાસાવાળા પુરૂષથી તેનું દર્શન થઈ શકે છે.

૨. માનવિ અમર છે, તથા તેના બાંધિના કીર્તિ અને પ્રકાશનો કંઈ પણ અંત નથી.

૩. સમૂહ્ય આપનો એક દિવ્ય નિમગ સૃષ્ટિ નિયમન કરે છે, તેથી સહ રીતે જોવા આગીએ તો દરેક મહાપ્ત પોતેજ પેતાનો ન્યાયાધિકારી છે, પોતાની જાતને આ-નંદ અથવા શોકનો રૂપ પણ પોતેજ છે તથા પોતાના જીવનનો પોતાના જ જલ્લાનો, પોતાની શિક્ષાનો કેસો આપનાર પણ પોતેજ છે.

પરાવિદ્યા:—જે ધર્મની સાથે સંબંધ જોડાયો હોય છે, તે પોતાની ઉચ્ચ પ્રકૃતિની મામણીઓને પહોંચી વળે એવો માત્રમ નષ્ટે તો, યાજ્ઞોસોદ્ધોનો અભ્યાસ પોતાના તત્વશાસ્ત્રના આંતરંગપક્ષદ્વારા પરાવિદ્યાના દ્વારનો શોધ કરે. એ રચનાવિક્ષે કે નથી તે વિશેષ ગંભીર ધાર્મિક જીવન મામણી પોતાની જાતે તૈયારી કરી શકે. તંત્રવિદ્યા અથવા એવી અન્ય-કલાઓથી મિત્રરૂપે પરાવિદ્યા એ એક પ્રયત્નની એવી સંરચના છે કે જે, મનુષ્યના વ્યક્તિત્વ અથવા અધર્મ અથવા માનવપક્ષને શી રીતે વિસ્તાર પમાડી શકાય તથા તેની ઉચ્ચ અથવા દિવ્યપ્રકૃતિને પહોંચી વળે એવો બનાવી શકાય, એવા પ્રકારની વિધિઓનો ઉદ્દેશ કરે છે, તેના અનુયાયીઓને શુદ્ધ સદૃશ્ય તથા માનસિક અને ઉર્ભ વિષયક મુશ્કેલ તથા સંકાદા માર્ગમાં દોરે છે, અને આ પ્રમાણે અદૃશ્ય સૃષ્ટિ સાથે સંબંધ ધરાવતી અદ્ભૂત શક્તિઓના બંધારણ માટેના દૃઢ નૈતિક આધારની આવશ્યકતા દર્શાવે છે. ખરેખરા પરાવિદ્યાના અનુયાયીમાં નિઃસ્વાર્થતા ન્યાય અને સમ જ્ઞાન વર્તે છે; તેનામાં દયા અને હૃદયપૂર્ણ હોય છે; તેની તુલ્યાવિષયક પ્રકૃતિ શુદ્ધ બની હોય છે તથા તેના માનસિક ધ્યાનની ટેવ દૃઢ થઈ હોય છે. " તેનાં પંચેન્દ્રિય જ્ઞાનો, તથા વધારામાં તેના તર્કદ્વારા તેમના ઉપરથી ઉક્તાં અનુમાનો અને તેનામાં હોય એવા આંતરિક વિચારો અને આંતરજ્ઞાનોના કરતાં તેના અંતઃકરણમાં કંઈક વિશેષનો સમાવેશ થાય છે.

પરાવિદ્યાદ્વારા અભ્યાસ દૃશ્યવિશ્વથી કંટાળો આપતો પોતાના જાતિમાત્રએ કરતાં ઉર્ભતિક્ષ્મમાં આમળ વધવાનો પ્રવાસ કરે છે. તથા ઉચ્ચ જીવનચુક્તિદ્વારા અથવા "પુનર્જન્મના ચક્રમાંથી" મોક્ષ કે જે માનવ જાતને સમૃદ્ધ સામાન્ય ક્રમમાં યજ્ઞ સાંખ્યા સમય પછી પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે તીવ્ર પ્રયત્નના યોગ જન્મમાંજ તે કરી શકે છે. આ પ્રમાણે વર્તતાં તે એક એવા માર્ગમાં પ્રયાણ કરે છે કે જેના પરાવિદ્યાના ઉપદેશાનુસાર ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

૧. નિશ્ચિતપ્રતિજ્ઞાઓ લેતા અથવા રિક્ષાઓ (સાંજના સંપૂર્ણ અર્ધાનુસાર) મળતા પૂર્વેનો નવ-શિષ્યવૃત્તિનો સમય. યાજ્ઞોસોદ્ધોનાં પુસ્તકોમાં સામાન્ય રીતે પંચમ પરિ-બ્રમણના બારીક સમયરૂપે વર્ણવાતા ઠાલમાંથી વિજયસદિત આમળ વધવાની આવશ્યક ભૂમિકા સુધી મનુષ્ય આપી આવી શકે છે.

૨. દિક્ષિત—શિષ્ય—વૃત્તિનો સમય અથવા વધાર્યમાર્ગ, જેની ચાર ભૂમિકાઓને ચારવાર પૂર્વ દેશનાં સાંજોમાં શુચિતાના માર્ગરૂપે વર્ણવવામાં આવે છે. આ સમયના અંતે શિષ્ય જીવનચુક્તિ દશમાં પ્રવેશ કરે છે—સમમપરીબ્રમણના અંતે માનવ જાતને જે ભૂમિકામાં જન્મ જોડાયે તેમાં તે પ્રવેશે છે.

૩. આવિમાત્રને અધિકાર—સમયના નામથી વ્યવહારમાં આવે છે; જેમાં તે શિષ્ય વિધના સામાન્યમાં (વિષ વિષયક મહાર નિયમના અધિનમાં) પોતાનો નિશ્ચિત ભાગમજાવવા માંડે છે, તથા તેના સંબંધનું અધિકારસ્થાન પણ પારખ કરે છે, પરંતુ આ જ્ઞાનમાર્ગની કોઈ પણ વિધાને પુછી કરી શકાય એવી નથી.

નવ—શિષ્યવૃત્તિમાર્ગની પચ્ચભૂમિકાઓ છે પરંતુ ઉચ્ચભૂમિકાઓના કરતાં આ ભૂમિકાઓના વચ્ચેના વિભાગો થોડી નિમિત્તતાથી અકિત કરવામાં આવ્યા છે, તથા આ સમયના કોઈપણ જાન્યત્રમાં મપૂર્ણતા માગવામાં આવતી નથી, માત્ર તે પ્રતિના ગમિર્ પ્રયત્નની આરંભકતા દર્શાવવામાં આવે છે. પ્રથમભૂમિકા, જીવનમુક્ત દશાના અભ્યાસને માત્ર, ઔદિકઉદ્દેશની ક્ષણિકતાની દૃઢતાની જુદાઈ ઉપર પામે છે (વિવેક) બીજી ભૂમિકામાં તેના પોતાના કાર્યના ફોનોની સપૂર્ણ બેદરકારી પ્રાપ્ત થાય છે, (વિરાગ) તૃતીયભૂમિકામાં, શમ, દમ, કપરતિ (દ્વંદ્વ સમભાવ), તિતિક્ષા, સમાધાન (એકાગ્રતા રૂપી), તથા પોતાના શુર તથા પોતાના વિશ્વાસ (અદા) પ્રાપ્ત થાય છે. તુર્ય ભૂમિકામાં પરમાત્મા સાથે અબેદભાવ અનુભવવાની સીધી જોડાણને ઉપર થાય છે. પચ્ચભૂમિકામાં તેની પૂર્વની પ્રાપ્તિઓને, અન્ય મહાત્મા પ્રયત્ન માટે એકત્ર કરે છે અને જલવાન બનાવે છે તથા આ રીતે સ્વકૃત—શિષ્યરૂપે યથાર્થમાર્ગમાં વિચરવા માટે છે. નવ—શિષ્યવૃત્તિમાર્ગના સમયમાં પણ તેના શુરદેવ તરફથી તેને ઘણો ઉપદેશ મળે છે, ઘણું કરીને આ તેના રચૂતશરીરની નિદ્રાના સમયમાં આપવામાં આવે છે, જે સમયે તે શિષ્ય પોતાના સપૂર્ણ બાન સહિત કામનાજીવન ઉપર કામના-દેહમાં વિટાપેલો હોય છે. કામના સહિત આ પ્રમણે કાર્ય કરવાના સમયમાં, પોતાના રચૂતશરીરને મંજુતા દત્તાત્ર, આગળ મૂકી રચૂતજીવનની પાર ગયલાને સંકલિતનાસિંચાને મદદ કરવાનો, ઉપદેશ આપવાનો, મુખી કરવાનો ઉપદેશ પણ તેને આપવામાં આવ્યો હોય છે. પરાવિદ્યાના કાર્યને, આ વિભાગ કેટલીકવાર અદૃશ્ય મદદગારોનો કહેવામાં આવે છે તથા રચૂતશરીરવાળા, મનુષ્યો કે જેમણે રચૂતની પારના આત્મજીવનો ઉપર બાનસહિત કાર્ય કરવાની શક્તિ કેળવી છે, તેઓનાથીજ એ કાર્ય થાય છે. શિષ્યને વળી વિશેષમાં ધ્યાનવિધિમાં કેળવવામાં આવ્યો હોય છે, તથા જનમતદશામાં તેમજ નિદ્રાસમયમાં રચૂતશરીરની પાંચ હ્રમયમાં અમગ્નકારક અવ્યામર્થો તેન માની ઉચ્ચચકિતોને જનમત ક્રમમાં આવે છે તથા કાર્યપરાયણ બનાવવામાં આવે છે.

બારે નવ—શિષ્યવૃત્તિમાર્ગનું પચ્ચમસાધન શિષ્યનામાં જુદા પામે છે, સારથ્યાર્થ માર્ગમાં દિક્ષા પાગવાને તૈયાર થાય છે, હવેથી તેના શુરની શુદ્ધિ કરે છે, તેમને તે ન જશે નજર જુએ છે તથા જાતિની ઉન્નતિને વધારવામાં મદદ કરે છે; પોતાના જીવનને “માનવજાતરૂપ વેદી ઉપર અર્પે છે, સામાન્ય શ્રેયના ઉપયોગ માટે પોતે જે હોય છે તે સર્વસ્વનો ભોગ આપે છે” આ માર્ગમાં ચાર સ્પષ્ટ ભૂમિકાઓનો સમાવેશ થાય છે તથા તે દરેકમાંના પ્રવેશને એક એક દિક્ષાવર્ડે જાળવવામાં આવે છે. બીજી દિક્ષામાંથી પસાર થતા પૂર્વે શિષ્યે, વ્યક્તિવાચક બિંબ પડેલું સ્વ (પોતે) એક યથાર્થતા છે એ વાતના જાનને વિસારે પાડવાનું છે તથા પોતે સર્વની સાથે એક હોય એમ અનુભવવાનું છે, તેણે શક્તિ અને વહેમનો જ્ઞાન વડે નાશ કરવાનો છે, તૃતીય દિક્ષામાંથી પસાર થતા પૂર્વે સ્વશરીરની અત્તર રૂઝિયાને કાર્ય કરતા ક્રમમાં સ્થાપવાની જરૂર છે, હવે તેને માત્ર એક વધારવારજ જન્મ ધરવાનો રહે છે, ચતુર્થ દિક્ષામાંથી પસાર થતા પૂર્વે તે પોતાની જાતને ઇચ્છાઅનીચ્છાથી દૂર કરે છે તથા એક પરમાત્માને સર્વમાં વ્યાપક જુએ છે, આ

બ્રમિકાએ તેને ફરીથી જન્મમરણના ચક્રમાં આવવાની જરૂર પડતી નથી એવું યદિદિદા તેને માર્ગની અતિમ બ્રમિકામાં કાપલ કરે છે, જ્યાં તે રૂપરક્ષના જીવન માટેના શમને દૂર કરે છે તેમજ રૂપ રહિત જીવન માટેની તૃષ્ણાને પણ દૂર કરે છે હવે તે “અહં કલ્યાણ” સક્રિયને દૂર કરે છે—અર્થ, આદિયોર્સ્વભાવ અને અંજાન, તથા હવે પછી તે અંકુષના ભુવન ઉપર વાસો વસે છે મનુષ્ય પછીથી સંપૂર્ણતાને પામે છે, રતત્ર અને છે, જીવન્મુક્ત યાય છે તે નિર્વાણ મેળવે છે ‘તેણે માનવના ઉત્તરિષ્ઠને સંપૂર્ણ કર્યો છે, તે માનવજાતના અતને રપરી કરે છે, તેના ઉપરિભાગમાં સમયસંસ્થાના ગડો આવી રહ્યા છે પરંતુ તેઓ પારમાતુષિક છે, ઐહિક કામનાઓનો ભોગ સંપૂર્ણ થયો છે એક દેશને સમય આવી લાગ્યો છે તથા વિજેતાના મુખમાંથી “હવે તે સંપૂર્ણ થયું છે” એવો જયધ્વજ યાય છે... તે નિર્વાણિક પ્રકાશમાં પ્રવિસાપિ ગયો છે પરંતુ હવે તો દયાળુ તેમજ યાની મહાત્મા થવાને લીધે તે એ પ્રકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવે છે, હવથી તે સિષ્યવૃત્તિના માર્ગમાં ચાલતો હતો ત્યારે પાપરતો હતો તેના કરતાં વિશેષ જલનાનું સક્રિયો તેના અધિનમાં હાવાથી માનવજાત ની રોગમાં પોતાની જાતને અર્પણ કરે છે પોતાની સર્વ ઉચ્ચસક્રિયોને વિશ્વના ઉત્તરિષ્ઠને શીધે જનાવવામાં યોગે છે આવા પ્રકારના એક પુરુષ ખુદ ભગવાન હતા, શકર ભગવાન હતા,—કાર્તિકેય પણ તે વર્તમાના એક હતા, તથા વર્તમાનકાલમાં પૃથ્વીમાં વસતા કેટલાક મહાનુ જીવાત્માઓ, જેઓ ઐહિક બાલધાધનમાંથી એકાંતમાં રહે છે તોપણ તેમની ઉચ્ચવૃદ્ધિની મહાનુ બ્રમિકાઓ ઉપરથી માનવજાત ઉપર અમૂલ્યઆદિર્વાદ વર્ષાથી રહ્યા છે, સમય જાતો અને પ્રજાઓને તેમની દિવ્યસક્રિયોવડે નિષ્ક્રમમાં ગમે છે, પરંતુ તેઓ પરાવિદ્યાના પ્રાચીનદ્વાર મારફતે તેમની પાસે આવતા મધ્યાગાધ્યા જીવાત્માઓ વિના અન્ય સર્વને જાણીતા નથી, તે દ્વાર દૃઢ આગ્રહવાળા પ્રવાસ માટે મર્વ સમયોમાં ખુલા જ હોય છે

વર્તમાન કાલચક્રનો અત આવતા પૂર્વે તથા સમય આવિર્ભાવ તિરોબાવ પામતા પૂર્વે માનવજાતિનો ઘણો મોટો વિભાગ, જ્ઞાની આ ઉચ્ચબ્રમિકાએ પદોઓ દશે પ્રલયકાલની ક્ષાંતિ માટે સમય તેનામાં તિરોબાવ થયે, તથા કાલનાં અનેકાનેક ચક્રો વાલા પછી, બાવિ વિશ્વના કારીગરો અને નાધનારાઓ રૂપે તેની (અહ) સામે પુન આવિર્ભાવ પામશે વર્તમાનકાલમાં અહિંવિદ્યા અથવા આત્મવિદ્યા અને પરાવિદ્યાના નામથી બવદશતા પ્રાચીન પ્રજાનના આવા કેટલાક ભપરેશો છે

(ધીઓસોફીના જાગળપડતા દેશનાર લેખકોના ભગભમ પચાસસાક મયોને આધારે આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે)

ન્યાયશાસ્ત્ર

(બ્યામિખંડ)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩ થી) *

-મકરણ-૬.

પદ્ધતિયોની નિષ્ફલતા.

૧ અસાર સુધીમાં બ્યામિપદ્ધતિને વિચાર ચાલ્યો તેમા, બે વાત સ્વીકારી, સેવામાં આવી છે, (૧) કોઇપણ કાર્યને એક જ કારણ અથવા પૂર્વીવચન પર પરા છે, (૨) જુદા જુદા કાર્ય પરસ્પરથી બાધિત અને તેથી બાધાથી શક્ય તેવાજ રહે છે પણ આ ઉભયે વાન નએ હોય.

ઉદાહરણ લેઇ સહાયક પદ્ધતિના વિચાર કરીએ એમા એમ માનવામા આવેલું છે કે અ એ કાર્યનું કારણ એ એકલો જ છે; પણ એ અને ક બંને કારણ હોય તો આ પદ્ધતિ નિષ્ફળ અને બ્યર્થોચક બન્યે એ ના અભાવ હોય તેવાથીજ એમ સાબીત નહિ થાય કે એ કારણ નથી. કારણ કે કાર્ય, એ ના અભાવે પણ ક થી થયેલું હોય. બાના પ્રસંગોમાં જ અડચણ નડે છે તેના વિચાર હવે કરવાનો છે.

વળી અ બ ક એ કાર્ય પરસ્પર બાધિત અને જુદે જુદા બાધાથી શક્ય એવા છે એમ માનવામાં આવેલું છે, પણ એ બધા કોઇ એક જ કાર્યને હોય-૨ અ ક, અથવા ૩ અ, એમ જ હોય, તો કાર્યના આવા મિશ્રણને લીધે પણ સાદચર્ય પદ્ધતિ કામ આવે નહિ.

કારણ અડચણ

૨. પદ્ધતિવાર એકનું એક કાર્ય અનેક કારણથી નીપજે છે ઉદાહરણ-ગતિ, ઉભા, આનંદ, મૃત્યુ.

પદ્ધતિની ગતિ અનેક કારણોથી સિદ્ધ થાય છે; પ્રાણીબલ, વાયુ, જન, જાળ, જવલન, ઈત્યાદિ કોઇ પણ પદ્ધતિને ગતિમાનુ રેખાવાથી તુરંત આપણે તેની ગતિનું કારણ કોઈ ખાસ પ્રેરકને કહી શકીએ નહિ, એકાદ ચક્ર કરતું હોય અને કામ કરતું હોય પણ તેની ગતિનું કારણ એક કે બીજું કહી શકાય નહિ. ઉભાનાં ગાણ અનેક કારણ છે સૂર્યના કિરણ અને જવલન એ બે તો પરિચિત જ છે, પણ તે ઉપરાંત ધૂળ, અને વિદ્યુત એ પણ કારણ છે. જુમ્મના પ્રાણીબલ માનવીનું કહી ન શકાય કે તેનું કારણ શું છે.

* ૨૧ અભિલાલનો એક અપ્રસિદ્ધ અપૂર્ણ મથ

આનંદ અથવા સુખ અને દુઃખની પણ અનેક કારણ હોય છે. મૃત્યુના પણ અનેક કારણ હોય છે.

આ બધાં કાર્યનાં કારણ અનેક જણાય છે. ખરા પણ તે કારણોને છેવટે ઝીંકરૂપે ન દર્શાવી શકાય એમ નથી. પ્રત્યેક કાર્યનાં જે જે શુદ્ધ શુદ્ધ કારણ ગણ્યા—ઉપમાનાં કારણ સૂર્યનાં કિરણ, જલન, ધર્મણુ, વિદ્યુત્તત્કલા—તે બધાં એક મૂલ કારણના વ્યાપાર પ્રકાર માનજ છે, સ્વતઃ કારણ નથી. આતું છે ખરું, તથાપિ વ્યવહારમાંતો આપણે મૂલ કારણ ગણ્યું એટલે પતતું નથી; કારણ પ્રમુક પ્રસંગે તે કારણનો ખાસ વ્યાપાર કેવા કારણરૂપે છે એ જાણવાની આવશ્યકતા હોય છે. કોઈ માણસ મરી ગયેલું જણાય ત્યારે હૃદયનો વ્યાપાર બધા પડયો છે, કે દેહમાં પુરાણ મળ્યાં છે, કે પ્રાણ જતા રહ્યા છે, એમ કહેવું પૂરું થતું નથી; આપણે મુખ્ય જાણવાનું જ છે કે આવાં મૂલ સામાન્ય કારણ ક્રીયા ખાસ વ્યાપારરૂપે એ કાર્યને સિદ્ધ કરી શક્યાં છે કે નહીં. શીતથી, શ્રમથી, વિપથી, પ્રહારથી, શાધા એમ થયું છે ?

૩. કારણ બદલવને સોધે સાદ્યર્થ પદ્ધતિ નિર્ધારિત થાય છે. વ્યભિચાર પદ્ધતિને કશી દાનિ લાગતી નથી. ગતિનાં કારણ મને તેટલાં હો. પણ ચાલતી રિયલિટીમાં કશી નવાવિકૃતિ કરવામાં ને નવો પરિણામ અવ્યદિતશક્તિ ઉપજે તેને વિકૃતિનું કાર્ય છે એમ જાણવામાં દરેક બાધ આપતો નથી. એટલે વ્યભિચાર પદ્ધતિને તો કશો અતરાય નડતો નથી. પણ કારણ બદલવથી સાદ્યર્થપદ્ધતિને અતરાય નડે છે. ઉદાહરણ. આપણે ઘણાં રોગી માણસ જોઈએ છીએ અને તેમનાં માથાપ પણ રોગી જેવાં જોઈએ આ દૃષ્ટાન્તથી સાદ્યર્થ પદ્ધતિ અનુસાર વ્યાપ્તિ કરી શક્યાં નેવું છે કે રોગી માથાપને રોગી છોકરાં થાય છે. પણ જ્યાં દલદી રીને ઘણાં રોગી માથાપને રોગી છોકરાં થતાં નથી. ઉભયત્ર જે નિર્ણય નીકળ્યો તે ખોટો છે. એ નિર્ણય ખરો પડી શકે, પણ તે ક્યારે ? રોગી હોવાનું કારણ એક જ હોય ત્યારે જ્યાં બહુ કારણ છે ત્યાં માથાપના રોગી હોવા ન હોવાથી ખાસક રોગી હોય ન હોય એ કશી શકાતું નથી.

મગજ ઉપર દવાજ ચલાવી બેશુદ્ધિ યદ્ય જાય છે; જતાં જ્યાં મગજ ઉપર દવાજ નથી હોતું ત્યાં પણ બેશુદ્ધિ જણાઈ આવે છે એટલે સાદ્યર્થપદ્ધતિ અનુસાર એમ કહી શકાય કે મગજ ઉપર દવાજ થયું થયું એ બેશુદ્ધિનું કારણ નથી. એ પ્રકારે બેશુદ્ધિનાં કારણ માનવને અકારણ કરાવી શકાય.

કાન્તિનું તત્ત્વ શું છે ? એ નિર્ણયમાં કારણ બદલવની ઉપેક્ષા કરવામાં ધર્મીયાર મરે નહીં યદ્ય આવે છે. કાન્તિમાન એવી વસ્તુ માનમાં હોય, તેવી કોઈ એક જ વાતને કાન્તિનું કારણ માનવામાં આવે છે. રંગ, સંપત્તિ, ચેતના, જોશમના, કિતો, ગુણોનું સચન, એ આત્મના એક એક કારણને કાન્તિનું કારણ માનવામાં આવે છે. સાદ્યર્થપદ્ધતિ પદ્ધતિ આવા પ્રત્યેક કારણને અકારણ કરાવી શકાય.

૪. સાહચર્યપદ્ધતિને નિરવકાશ કે નિષ્ફલ થતી અટકાવવા એ ઉપાય થઈ શકે એમ છે; (૧) ધણાં દક્ષાન્ત તપાસવા; અને (૨) વ્યતિરેક દ્વારા સાહચર્ય પદ્ધતિ લગભગ જેવી એટલે કે મિશ્રપદ્ધતિ તપાસ કરી જેવી.

(૧) કારણ જાણવા હોય ત્યાં સાહચર્ય પદ્ધતિને નિષ્ફલ ન થવા દેવા સાર ધણાં દક્ષાન્ત ભેગાં કરવાં જોઈએ. ધણાં દક્ષાન્ત ભેગાં કરવાથી અનેક રીતે લાભ થઈ શકે. ધણાં દક્ષાન્તથી બધાં કારણ જાણવા આવી શકે છે, ગુના કરવાની હોકાને વૃત્તિ થાય છે તેની ગણતરી, કારણોના વિચાર સમેત, કરી જેવામાં આવે, અને દેશે દેશમાં ને રથાને રથાને તેવી ગણતરી કરી હોય તે સરખાવવામાં આવે, તે ખરાં કારણોનું સ્વરૂપ પણ ભાગે લક્ષમાં આવે ખરું. વેશોને પોતાના લાંબા અનુભવથી, ધણાખરા રાગનાં બધાં કારણ જાણવામાં આવી ગયેલાં છે.

(૨) ખીજે ઉપાય મિશ્રપદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવો એ છે, આપણે અભાવમાં પણ સાહચર્ય હોય એવાં વ્યતિરેકદક્ષાન્ત તપાસમાં જોઈએ. જો બધાં દક્ષાન્તમાં ત્યાં અમુક કાર્યનો અભાવ હોય ત્યાં અમુક કારણનો પણ અભાવ જણાય, તો કારણ જાણવા છતાં પણ, તે બે કાર્ય કારણ જ છે એમ ગાનવાને કહી બાધ નથી. વ્યતિરેકદક્ષાન્તથી સંગઠિત સાહચર્યનો વ્યભિચાર પદ્ધતિના નિર્ણયની બરાબર છે, એટલે આવો નિશ્ચય અવશ્ય થવો જ જોઈએ.

કાર્ય મિશ્રણ.

પાંચ પદ્ધતિઓ કહી તેમાં જુદાં જુદાં કાર્ય પરસ્પર વ્યાપ્ત અને જુદાં જુદાં ઓળખી શકાય તેવાં રહે છે એમ માનેલું છે; પાંચ વ્યવહારમાં એવા પ્રસંગ જાણવા આવે છે કે ત્યાં જુદાં જુદાં કારણનાં કાર્ય એક રૂપ જ હોય છે.

કાઈ એક બનાવમાં જ્યાં સ્પષ્ટ સમજાય તેવા પૂર્વાવયવથી સ્પષ્ટ સમજાય તેવા ઉત્તરવયવ નીપજતા હોય—અથવા કાંઈ એ બે કથા હોય—ત્યાં તે પદ્ધતિઓનો સારમાં સાથે આવકાર્ય છે. પવન, વર્ષા, અધિકધર્મ, એ ત્રણ કારણોના યોગથી ત્રણ કાર્યનો યોગ થાય છે—જલ ઉપર તરંગ, નદી નાળોમાં પૂર, અને હિંગળાટ આવો પ્રસંગ તો પદ્ધતિઓનો પ્રયોગને યોગ્ય છે.

પણ ખીજા પ્રસંગ—જે અનંત છે—તેમાં તો ધણાં કારણનું કાર્ય એક રૂપ જ હોય છે, અને કારણોનો સંયોગ થવાની કાર્યના વૈપુલ્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે, કાર્યના તત્વ થતું નથી. સમુદ્ર અનંતાને તંત્રીની જાણથી જાણ્ય છે; ભરતીનો કારણો સાથે પવન પણ બળે છે ને મહોદધ તરંગ ઉપજી આવે છે. ધણાં ગતિ કારણથી ધકેલાયેલા પદાર્થો ત્રણ ચાર સ્તંભો જ નથી ધકેલાયેલી ગાડી એક જ કાર્ય જાણવી છે—ગતિ પામે છે. ચંદ્રનો માર્ગ, સૂર્ય અને પૃથ્વીનાં આકર્ષણ અને ચંદ્રનો પોતાનો સીધો લીટીએ દોડવાનો વેગ, એ

સર્વના કલરૂપ છે. મુખકેતુનો માર્ગ અનેક કારણોના ફલરૂપ છે, એનો માર્ગ માત્ર જોતાં તે મુખી લક્ષ્યમાં આવતાં નથી. કાષ્ઠ રોગી અદાબજેશ્વર જન્મને રહે છે, અને નીરોગી યવાનાં માધન માત્રનો પ્રયોગ અલાભ છે, જે નીરોગી યાવ છે તેનાં અનેક કારણ છે, પણ કાર્ય તો એકજ છે.

કવચિત્ કાર્ય અને કારણ પરસ્પરોપકારક હોય છે. રાજકીય કારણતાના વિચારમાં સરે સુધે લેખે છે:—“જ્યાં કાષ્ઠ બે સંબંધ વચ્ચે કાર્યકારણ સંબંધ દર્શાવવામાં આવેલો હોય ત્યાં પણ કારણ ક્રીયોને કાર્ય ક્રીયા એ નહીં કહેવું અશક્ય જોવું લાગે છે, કારણ કે કાર્યને કારણ પરસ્પરને એવા ઉપકારક હોય છે કે અનુક્રમે તે અન્યોન્યનાં કારણ અને કાર્ય થતાં ચાલે છે. ઉદાહરણ. ઉદ્યોગની ટેવથી સમૃદ્ધિ પેદા થાય; પણ પાછો સમૃદ્ધિને લીધે જ ઉદ્યોગની ટેવનો વધારો થાય છે. વિદ્યાભ્યાસની ટેવથી બુદ્ધિ તેજ થાય છે, ને બુદ્ધિ તેજ થવાથી વિદ્યાભ્યાસની ટેવ વધે છે. વસંતિમાં વધારો થવાથી મંથુર વર્ષ વધારે ગરીબ થઈ જાય છે, એટલે નકારાં મકાનોને સ્થાનોમાં રહેવા માંડે છે; અને નદારાં મકાનોને સ્થાનોમાં રહેવાથી, નીતિ બદલ થવાને લીધે, વસંતિનો વધારો થવા લાગે છે. કાષ્ઠ પ્રજાની સામાન્ય રીતે સારી બુદ્ધિને લીધે રાજ્ય સાફ ચાલે શકે છે, અને રાજ્ય સાફ ચાલવાથી લોકોની સારી બુદ્ધિમાં વધારો થાય છે. છતાં.”

૧૧૬. જ્યાં કાર્યનું મિશ્રણ થતું હોય ત્યાં પદતિ નિરવકાશ થાય છે.

જો અ વ ક હ, અ બ ક હ ન ઉપજાવતાં હોય પણ અ જ ઉપજાવતાં હોય તો, અવગણ્ય શાનો કાઢી ચકાય ? જો અ બ તુ, આપ. થઈ શકે એમ હોય, અને અમુક અમુક કારણો દ્વારા કરવાથી એ આપમાં કારણના અભાવના પ્રમાણમાં ફેરફાર પડતો હોય તો, અભિચારપદતિ એવા પ્રસંગને લાગુ થઈ શકે. એ દ્વારા કરવાથી અ જો જે જે અ થતો હોય તો સ્પષ્ટ એમ સમજાય કે અ કાર્યનો જે ભાગ એને કારણ માને છે. પરંતુ આવા પ્રસંગમાં પણ સાદ્યર્થ પદતિનો તો અવકાશ જ આવતો નથી.

જ્યાં આવી રીતે કાર્ય મિશ્રણ હોય ત્યાં, સાદ્યર્થ વિના અન્ય પદતિ આપણા હાથમાં ન હોય તો, આપણે કાષ્ઠ કરી ચઢીએ નહિ. મજલાસ તેમાં પણ આવાં મિશ્રણ માણ્ય પડે છે. જીવનશાસ્ત્ર, ચેતનશાસ્ત્ર, એમાં તો એવી પણ આધક જણાય છે. સારી પાઠ થતો એ એકજ કાર્ય છે, પણ કારણો અનેકાનેક છે. ઇચ્છાપૂર્વક કાર્ય એકજ કાર્ય છે, પણ અનેક દેવ તેના કારણજીવ છે. વાગ્દેવતા માત્રની વધપટ, કાષ્ઠ દેસની સામાન્ય આત્માદાની, વસંતિની શ્રદ્ધ, એ બધાનો આધાર એકજ કારણ ઉપર કાપી હોતો નથી—છતાં કાર્યનો પ્રત્યેકમાં એક જ છે.

આવા બધા પ્રસંગમાં સારી રીતે કામ કરી શકે તેવી પદતિ સમાન સંબંધની છે. જો કાષ્ઠ કારણ સ્વતઃ વિહાર પામે, તેજ સમયે કાષ્ઠ કાર્ય જે સ્વતઃવિકાર પામે તો એ એને કારણ માનવાનું સદને જાતી આવે. જ્યારે કાષ્ઠ બદલ પડ્યા માંડે છે. સારે જામ

વધારે લાગે છે. એ ઉપરથી એ બે વાત વચ્ચે કોઈ નિકટ સંબંધ છે એમ માનવાનું અન્ય કારણો છતાં પણ પૂરું કાંગ્ય મળી આવે છે. ભરતી અને ઓટના સંબંધમાં સર્વ અને અંદ્રનો કેટલો ભાગ છે તેનો નિર્ણય અમુક અંશે, એ બે મહોનાં સ્થાન પ્રમાણે ભરતીઓટમાં જે વિકાર થાય તે ઉપરથી કરી શકાય.

કારણ બહુતરને માટે હેલ એક બીજી સુક્તિ પણ છે. તેને યદ્યર્થોવશીય એવું નામ આપવામાં આવે છે. કાર્ય મિશ્રણને માટે પરીમણીને પ્રયોગ યદ્યર્થ એક છે. આ બે વાતોની અચ્છા હવે થશે.

પ્રકરણ ૭

યદ્યર્થ

૧. કોઈ પણ કાર્યનો અપ્રસ્તુત પૂર્વાવયવ કે સદકારીને કાઢી નોખવાનું અંગતરત્ન સાધન યદ્યર્થ અથવા સંબંધની મણીને કરવામાંથી મળી આવે છે.

આ વિષયનો વિચાર કરવાથી વ્યાખ્યાના રસપ્રપ્તિને નવીન રીતે અવલોકવાનું બની આવે છે. જુદા જુદા પૂર્વાવયવ અથવા કાર્યો વારા ફરતી અભાવ અભિવ્યક્તિ એ રીતે દર્શાવેલાં તે કરતાં આપણે એમજ વિચાર કરીએ કે પ્રકૃતકાર્ય સાથે કોઈ પણ સંબંધ વિનાનું એ બધાં વિષયોમાં હોય કે નહિ? કોઈ માણસ મધ્ય રાત્રીએ મરી ગયો, તે વખતે સૂર્ય કિતિની નીચે છે તે ઉત્તર દિશાએ છે. આવો સૂર્યની સ્થિતિને બિનાવતો પ્રત્યેક ચોવીસ કલાકે બને છે, એટલે અમુક માણસના મરણ વિના બીજા બિનકારણ વાંકો તેનો પણ તે બનાવ સમકાલીન હોવો જોઈએ. આવો સાથે સાથે હોવાપણાનો એક આકસ્મિક યોગ, તેટલા ઉપરથીજ કાર્ય કારણ કે સદચાર માની શકાય નહિ. સાથે થતી બે વસ્તુઓ વચ્ચે કાર્યકારણ બાંધે માનવો પૂવે; આપણે જોવાનું એ છે કે એ વસ્તુને સંબંધ હોય કે ન હોય, તથા પિં પણ તેમને સાથે સાથે યદ્યર્થ આવવાનો સંબંધ છે કે નહિ.

શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો તે દિવસથી આકાશમાંથી તારી ખરી પડવા લાગી. એ બનાવથી કેટલાકના મનને અસર ભરે થાય, પણ એમાં કાર્ય કારણનો સંબંધ શા ઉપર પાં માનવો? અને બનાવો પેશપોતાનાં ખાસ કારણોથી બન્યા એ બંને એકી વખતે થયા એટલું જ કહી શકાય, એથી વિશેષ કહેવાય કે નહિ?

પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવિતની પ્રત્યેક વાત બનતી વખતે એક અમુક ક્ષણમાં હોવાનું જોઈએ. પરંતુ મરણાત્તેમ હોવાનું બનાવનું બંધનું એને કોઈ સંબંધ કહેવાય?

(આ વિષય આટલેથી અપૂર્ણ રહી જાય છે. પરંતુ આટલો પૂરું પહોંચી પડે તથા જળવાઈ રહે માટે અંગે પ્રકાશમાં આવ્યો છે. આ પુસ્તક સંપૂર્ણ કરાવવા સંકલ્પે.

જાતંભયુદ્ધ.

(અનુસંધાન : પૃષ્ઠ ૫૬ થી -)

ધમેસંસ્થાપના કરનાર પ્રત્યે કેટલાક કુધારકો જે પ્રકારનો આલાહલ કરી સુચી પોતે શાન્તિ મેળવી સમજે છે, તેવાના મનના શાંતનાયે યુદ્ધ કહેતો કે, “મારી નિંદા કરવાથી કાઠને સંતોષ થતો હોય, તો મારા ઉપર એ મોટાં અનુમદ છે. ને વળી તે સિદ્ધ કરવામાં મારે કશી પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. જે પુરુષો શ્રેયને ઇચ્છે છે, તે પારકાને સંતોષ પમાડવાને અર્થે તો દુઃખે ફરીને પ્રાપ્ત કરેલા એવા ધનનો પણ ત્યાગ કરે છે. નિરંતર જ્યાં દૈન્ય અતિ સુલભ છે, એવા સુંખદીને સંસારમાં કાઠને મારી નિંદા કરવામાં પ્રીતિ આવતી હોય તો તેણે મારી સમક્ષ કે પરાક્ષે, યથેષ્ટ નિંદા કરવી. કેમકે જલુ દુઃખરૂપ જન્મતમાં પ્રીતિનો લાભ થઈ આવવોજ ફલંભ છે. અર્થાત્ યુદ્ધના વખતે પણ આવા વિધિ સંતોષો જનોનો યોરો નહોતો, પણ યુદ્ધ તો તમામને આમ હીને જ સંતોષી પોતાના કર્તવ્ય કર્મમાં મગ્ન રહેતો હતો.

નહેરમાં વાવિવાદ કરીને પરાજય પમાડવો એ અસંભવિત જણાયાથી, બ્રાહ્મણ ધર્મ યુદ્ધધર્મેના પ્રજ્વલ પાસે પડવાની તયારીમાં હતો. તેથી કૌશાંકિ બ્રાહ્મણોનું યુદ્ધ નેતવનમાં બીજી વર્ષાઋતુ ગાળતો હતો. સારે તેના નિર્મલ ચરિત્રને કલંક લગાડવા કેટલાક કૈભાડી બ્રાહ્મણોએ માર-સ્તાન રચી ચિંતા નામની એક સ્ત્રીને એક દિવસ સાયંકાલે યુદ્ધની પાસે મોકલી. યુદ્ધના ઉપાસકો ધર્મેની વાત સાંભળીને પાછા આવતા હતા, સારે પેલી સ્ત્રીને તેઓએ પૂછ્યું કે, ‘આ વેળા ક્યાં જાય છે ?’ તેણીએ પોતાનો હેતુ જાણવાની ના કહી. પ્રમાદમાં જ્યારે નગરમાંથી વિહાર તમ્મ લોકો જતા હતા, ત્યારે ચિંતા વિખરાયલા પોપાકે નગર બહાર જતી હતી. આવા કુતૂહલથી લોકોને યુદ્ધના ચરિત્ સંબંધે સંદેહ ઉપજ્યો. જતે એક દિવસે ચિંતા સર્વની સમક્ષ આવી બેલી ‘મને યુદ્ધથી ગર્ભ રહ્યો છે.’ ચિંતા એ એક નાનો જોડો ખાંધી પેટ વધારેલું હતું, તે એક દમ છુટી ગયો અને બ્રાહ્મણની દગબજાજ પ્રકાશિત થઈ પડી. બીજી એક સ્ત્રી બ્રાહ્મણના પૈસાથી લોભાઈ કહેતી ફરતી કે, યુદ્ધનું ચરિત્ સારું નથી. લોકોમાં આવો અપવાદ સર્વત્ર ફેલાયાથી એક દિવસ જણાયું કે એ ખાંધીને તેનાજ ઘેર કાઠએ મારી નાખી છે.

मन्त्रिन्दयायदिजनः परितोषमेति नन्वमयत्नजनितोऽयंमनुग्रहोमे
 श्रेयोऽर्धिनोहिपुरुषाःपरतुष्टिहेतोर्दुःखाजितान्यपिघनानिपरित्यजन्ति ।
 सततसुलभदैर्न्येनिःसुखेजीवलोक्येदिममपरिवादात्मीतिमामोतिकश्चित्
 परिवदतुपथेष्टमस्तमसंतिरोवाजगतिश्चिह्नुदुःखेदुर्लभःप्रोत्तियोगः ॥

શીશાનાંકુશ એ કિપરથી અચિત્.

બાહ્યોએ કહ્યું કે 'તું પોતાનું કલક છુપાવરા માટે જોની હવે કરી છે' તુ આ
દગલબાજી કરનાર જો એ દિવસ દાઢી થત જન્યા દતા, સારે તેજોએ ગર્વની સાથે
કહ્યું કે, 'અમારા કથયાં માને પણ છુટાનો માર્ગ નથી છુદનું પતિત અરિત પણ
લોકોની પાસે કનુપિત્ત વરિષ્ઠ પ્રસિદ્ધ કરવાને જો સમય થયા હિયે' સધારણું લોકોના
મનમા ઉપજેલ સદેહ આથી નર થયો દુષ્ટાનો મહાના સગ્રામમા પરાજય પામ્યાથી
છૂપી રીતે વિરુદ્ધ પક્ષના માણસોના અરિત ઉપર ઘોઠા કલક સુખને લોકોમા જય મેળ
વરાની આશા ગણે છે પરંતુ અસહનો જય કયાં થયો છે ? x

પોતાની જાનો અરહાય અવસ્થામા લાગ કરીને આવેલ, અને પુનરપિ સત્ત્વ
ગૃહધર્મ પ્રતિપલન કરવાનો દેહ નિશ્ચયનાગા આનંદ નામના પો
મનોવૃત્તિનીસ્થિરતા તાના શિષ્યની મનોવૃત્તિ છુદ્ધ આવે ઉપદેશ આપીને સ્થિરતાએ
પહોચાડી દતા ' એક કદપક નામનો બાપારી ગધેડાની પીઠ
ઉપર બાપારની વસ્તુઓ લેધને બાપાર કરવા જતો હતો બાપારી ગધેડા સાથે ધણો
સારો વ્યવહાર રાખતો હતો અને તેને સાંઝે ખાનાનું પણ આપતો એક દહાડો રસ્તામા
ચાલતા એક ઉત્તમ ગધેડીને જોધને પેતો ગજેડો મુગ્ધ થયો બાપારીએ તેને સાથી બ
સેડી લેઈ જવાની કાશીશ કરી અને ધણો માર માર્યો તો પણ ગધેડાએ એક પગ ઉ
પાડ્યો નહિ અને ગ્રેમથી આધળા ચરેલા ગધેડાની વાત સાંભળીને બાપારીએ કહ્યું હ
વચન આપુ છું કે આપણા મુકામ ઉપર જઈ પહોચાડ, એટલે હ સા આના કાતા ઉ
ત્તમ ગધેડી તને આણી આપીશ । પોતાને મુકામે ગયા પછી બાપારીએ પોતાનું વચન
પાળવા કહ્યું ' તારી મરજી હોય તેટલી ઉત્તમ ગધેડીઓ હ તને આપીશ, પરંતુ એ
ટલું મહુ છું કે તેજોને બચાવે યશે તો તેનું બરજ પે પણ તારે કરવું પડશે હુ જોડો
ખોરાક આપુ છું, તેના કરતા વધારે નહિ આપુ અને દાલ તું જોડેલ કામ કરે છે તે
ટલુંજ કામ તારે કરવું પડશે ' ગધેડા વિચાર કરવા લાગ્યો કે હમણા સુખથી જીવન
ગાળુ છું ગધેડીનો યધને તથાથી સધળું સુખ જવું નરેજે ' આ વિચારથી તેના ગ્રેમ
વધિ મગી ગયો આનંદે આ વાત સાંભળીને પોતાનો આગનો સકલ્પ છોડી દીધે

યશોવરના બધું દેવત્તે છુદ્ધધર્મનો તત્વોના અગિયાર કયા હતો એ મહત્પદામિયાપા
હતો તેથી તે 'છુદનો મસર અને દેવ કરવા લાગ્યો' અને
બિમ્બસારનું મૃત્યુ અંતે તે છુદને છોડીને રાજગૃહ નગરમાં બિંબમાર રાજાની પુત્ર
અન્નત શત્રુના રાજ્યમા ગયો, અને રાજાને પોતાનો કરી
લીધો ત્યા દેવદત્તને પુષ્કળ અનુયાયી મળવાયાં તેણે નવિન પથ સ્થાપિત કીધો ૮/૦

x એલાવેરટ પ્રણિત ' વુર્ધલ જોડકીલ ' પાનું ૨૩૩

૦/૦ છુદની ૭૨ વર્ષની હમરે બિમ્બસાર રાજા પોતાના શત્રુ પુત્ર અન્નત શત્રુ
થી મરણ પામ્યો બિમ્બસાર, છુદનો પરમબક્ત હતો તેના અવિત કામમા કાંઈ પણ
છુદને કાંઈ હરકત નહિ થકવું નહિ એટલા માટે દેવદત્તે અન્નત શત્રુને આ અસ્વાભા
વિષ નસકાર્ય શીખવ્યું બિમ્બસારની દસા પછી રાજ્યમાં અધેર થયું

દેવદત્ત બુદ્ધને ઊડીને ગયા પછી તેણે અગ્નતચતુરને, બુદ્ધને મારી નાંખવાની સલાહ આપી હતી એ દુષ્ટ મસલતને અવિચારી રાજાએ માન્ય કરી બુદ્ધને મારી નાંખ્યા મારા મોહ્યા. તેઓ તેની પુત્રે ગયા બુદ્ધ તેનો ઘેર ઉદ્દેશ જાણી ગયો. અને તેથી તેઓને નીતિનો બોધ આપી તેઓના કઠોર હૃદય મીઠું સરખાં પોચા કરી નાંખ્યા. પોતાના ધણીનો દુઃખ નહિ માનતા તેઓ બુદ્ધના અનુયાયી થયા. આવી રીતે બુદ્ધનો પ્રાણુ લેવાનો પ્રયત્ન તે દુષ્ટ રાજાએ ત્રણ વખત કર્યો હતો, પણ તેમાં એકે વખત બુદ્ધની યુક્તિથી તે ફાવી શક્યો નહિ.

બુદ્ધ સરખા પરમપૂજ્ય જગદ્ગુરુનો પ્રાણુ લેવાને કરેલ વત્ત બર્થ જવાથી રાજા ધણી ઉદાસિન રહેતા લાગ્યો. તેનું મન તેને પોતાનેજ ખાવા લાગ્યું. તેથી તે કરેલ કર્મ બદલ અનુતાપ પામી બુદ્ધને શરણે ગયો. અને દીનમની બુદ્ધની ક્ષમા મળી તેથી બુદ્ધે પરમ હૃદય અતઃકરણથી તેને આશ્વાસન આપી સ્વધર્મનો બોધ કર્યો, અને તે બુદ્ધનો અનુયાયી થયો.

દેવદત્તે રાક્ષસ પંથ સ્થાપન કરવાને પુષ્કળ ઉદ્દેશ કર્યો, પણ તેમાં તેને પણ મળ્યો નહિ તેના પુષ્કળ શિષ્યો તેને ઊડીને આઘ્યા ગયા, તેથી દેવદત્તનો અત તે નિરાશ થઈ મારો પડ્યો અને બુદ્ધને ઊડાવાના માટે તેને પશાતાપ થવા લાગ્યો. એક દિવસ પોતાના બાકી રહેલા શિષ્યને કહ્યું કે " મને બુદ્ધ પાસે લઈ આવો, હું મારા અપરાધની તેની પામે ક્ષમા માગીશ " દેવદત્ત જેવો રાક્ષસના વારસે આવર દેશવાના સમયે ઉદ્ભવ ગયો કે તુરત જ તેના પ્રાણુ પલાયન કરી ગયા. પ્રાણુને તેના મોઢામાંથી બુદ્ધનું નામ ચાલતું હતું.

બુદ્ધે આ પ્રસંગે પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપ્યો કે, " હે ભિક્ષુક જન ! જે સત્ય ચતુષ્થ્ય મેં તમને ઉપદેશ્ય છે, તે સારી રીતે નહિ સમજવાને લીધે અને તેનું મનમાં પરિપૂર્ણ મનન નહિ કરવાના થોએ, તમે આજ પર્વત જ્યાં ત્યાં જમ્યા કરો છો. તેમજ આ ક્ષેત્ર પ્રદ સંસ્કૃતિ જાલ મધ્યે જ્વલિત ધવેષ ફરો છો. પોતાના ચિત્તમાં સત્ય ધર્મ જ્ઞાનનો પ્રકાશ પૂર્ણપણે પડ્યો ન હોય ત્યાં સુધી, પોતાને આ આત્મા નિરનિરાગી ચોના મધ્યે જ્વલણ કરે છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના પાપાણુ, રક્ષ, ક્રોધ, પશુ અને માનવનો રૂઢ તેને પ્રાપ્ત થાય છે અખિલ જીવસૃષ્ટિ મધ્યે જે સ્થિતિ વૈચિત્ર્ય દર્શાવતીએ, આવે છે, તે તેનો ઉદ્ભવ પૂર્વકાલે અને વર્તમાન કાલે જીવના કાલે ધનારા કર્મથી બને છે. આપણા વિવેક છે, તેનો ચોખ્ખો ઉપયોગ કરવાથી દિવ્યજ્ઞાનદષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સતતવલ્લભદેવ્યનિઃસૃજેજાં કામે થાય છે. એ ઉચ્ચસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં સત્ત્વરે પરિવદતુપયેદંમન્સમસંતિરોવાજગાં ઉત્તમ ધર્મે મારે, તે મને ખરો સાધક છે. તમને ક્યા છે. આ મારા માર્ગનું અસંભવ રૂપ અલગ સુખાર્થ એવું આ ધર્મ કળે કાઢ કરી, તેના મનમાં રાઈ પણ

૧૩. છુદ્ધ પ્રાણીઓનાં, આ છુદ્ધોદ્ધિની પાસે જાય હવે તપાસ થયું તેણે એ નાવ
 આ તરફ લાં સુધી પરી લીધું અને મરણ પ્રકૃતિ ઘસીરિણા
 અનારોગ્ય આયુષ્ય ૧. વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે મુષ્ટે ॥ તત્સાર, વેણુનનમધ્યે
 અને તમામ શિષ્ય સધને એક જ કરી ઉપદેશ આપ્યો કે હે મિ
 ઉવટનો બોધ. શુભન ॥ મારા ધર્મનું સમગ્ર તત્વ ॥ મે તમને વખતો વખત
 ઉપદેશ છે એટલે મારી ગરજ હવે તમને મિલકૂલ રહેશે નહિ
 મોર આયુષ્ય હવે પૂર્ણ થયા અવ્ય છે હુ હવે જુદ થયો છુ મારી આં દુનિયાની છ
 વિદે માતા સમાપ્ત થઇ છે, મારે હવે મારી રહાયતાની અપેક્ષા કરશો નહિ તમને જે
 જ્ઞાન પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયેલ છે તેનો યથોચિત્ત ઉપયોગ કરી તમારો આયુષ્ય માર્ગ ઓળખો
 આ અર્જુન તમોમય જગત મધ્યે તમને સપદન થયેલ સર્વ જ્ઞાનરૂપ દીપકને દૃઢ રીતે
 અવલબો અને તમે મોક્ષનો માર્ગ સ્વામીની આ હનિતવું સાર્થક કરો ॥ આ દેહમા
 પ્રાણ છે ॥ આ સુધી દેહની વાસનાને લીધે હૃદયવનાર વિપતિનો વિનાશ, વિવેક અને સ
 દાંત્યારની રહાયતાથી કરો તમારી ઇન્દ્રિયોનાં વ્યાપાર અને માનસિક કૃત્તિને યથોચિત્ત નિયમમા
 રાખીને સર્વ વિપતિથી મુક્ત અને સર્વદા સાધ અને જગૃત રહો સદચારથી મ્યુત
 બનેવાનો પ્રયત્ન કરો વચા મને મરી કરો નહિ આ સસારમાં જે અનુભવ તમને
 અદનિશ મળે તેનો યોગ્ય વિચાર કરી તમારે વર્તનકર્મ યથા યોગ્ય શીખવેલ ધરે છે મારી
 પછી તમે માતા જ્ઞાન મેલપર અને રવેક જનપદ સર્વ અવલમ્બી રહેનાર છો ॥ તેથી મે
 ને તમને આજ ધર્મનું વખતો વખત મેલ હાંતે ધ્યાનમાં રાખો તથા તેનું મનન અને
 વિદિધ્યાસન કરી સન્માગે વર્તો મારા હવે મરણ થયું ॥ મારે આ તમારો સહવાસ
 હવે જુદ થોડી સુદાને મારે છે ॥

છુદ્ધધર્મના નિયમાનસારે ચંડે પ્રાશન કરાવેલ માને અને રા ॥ હુકરના માસથી
 ૧૦૧ છુદ્ધની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ બની હતી ॥ તે કે વાર્તાવિક રીતે
 અન્તકાળ ॥ અર્હિસા પરમો ધર્મ એ છુદ્ધધર્મનું મૂલ્ય સ્ત્રા છે, તે પશુ જે
 અને અદ્વાતુ ભક્તિપુર સર ॥ કોઈ આપે તેનો અનોદર કરવો નહિ
 આનદને ઉપદેશ ॥ જોઈએ એવો તે ધનનો સિદ્ધાન્ત હોવાથી છુદ્ધે ચંડે આપેન
 ૧૦૨ અજ પ્રાશન કીધું અનાથ યોગેજ તેનો અત અન્યો આ ભાત

૧ છુદ્ધની માદગી વૈશાલી ॥ પસેનાં પર્વતની તલેદીમાં જલુન નાર્મના ગામમાં વધા
 હતી જે ગામ વેણુવનની પાસે આવેલ છે ॥ આ સમયે તેમની હમર ૮૦ એશી
 વર્ષની હતી છુદ્ધની માદગી પહેલા તેના કેટલાક શિષ્યોને મૃત્યુ આવી આ પટ્ટીમાંથી
 સેધ ગયુ હતું કહેવાય છે કે છુદ્ધે છેલ્લી વખતનો ઉપદેશ પેતાના શિષ્યોને આપતા અર્થેજ,
 રૂબેય ઇચ્છા શક્તિની પરિચાલન કરીને મારી આરોગ્ય બતાવ્યુ હતું ગમે તે હો, પરન્તુ
 આ શક્તિના મેલ બીજે પેતાનો મૃત્યુ કાળ યોગ્યો હતા એટલુંજ નહિ પણ મુક્ત
 લમાન પાદશાહ બાબર પેતાના પુત્ર હુમાયુને પ્રાણ અચાવીને પોતે આ શક્તિના યોગે
 મરણ પામ્યો હતો ॥

૨ ॥ આ વાત તદ્દન જોગી છે એમ હાલના શોધથી નક્કી થયું છે ॥ એ વિશે
 આગળ ઉપર સ્વતઃ સ્વેચ્છા આપશે — ઉપતત્તી)

ચંડાનાં બળુવામાં ન આવે તેવાં બુદ્ધે સાંવચેતા રખાવી હતી તેમ સુખતાનો અનાહારથી બુદ્ધે બોધિસત્વ પ્રાપ્ત કરીયું હતું; તેમ ચંડાનાં આહારથી આ સંસારનાં હાથથી પરિત્રાણ મળ્યું. આ બે બાબતોએ તેનાં અંતરે અસાધ્ય દિલ્લોકારી બંધનું બંધાવ્યું છે.

બુદ્ધ કુશિનગર પાસેના વનમાં પોતાના તમામ શિષ્ય સમુદાયને ગોઠવે, કરી, પોતાને ચતી અસલ્ય વેદના દબાવી કહેવા લાગ્યો કે, “મેં ઉપદેશલ સન્માર્ગનું અનુવર્તન કરવાનો સંકલ્પ અગ્રગણ્યો એટલે મને સમાધાન થશે.” આનંદે કહ્યું, “શુભરાજ! અમારે આપની પાસેથી પુણ્ય શીખવાનું છે, આપ અમને ઘોડીને આધ્યાત્મનાં બળો દેવે, અમને ધર્મોપદેશ કોણ કરશે? બુદ્ધે કહ્યું, “આનંદ! તું તારું ચિત્ત આમ હૃદય પ્રકટ જાણા દે નહિ. આ પ્રપંચની એકંદર વસ્તુત્વ રસપ્રત્યે છે કે, તે આપણને ધણી પ્રિય અને સ્પૃહાનિય લાગે છે; તે પાણી તેના અને આપણો વિયોગ અવસ્થા થવાનો, મમત્વલાભ મૂર્ખતાની નિશાની છે. દુઃખવાળો જે આ સંસાર, તે પ્રણ મમત્વને લીધે પ્રિય જણાય છે. હે આનંદ! મારો આ રક્તગાંસનો જડદેહ જમરે લાવ પામશે, ભારે મેં જગતમાં પ્રસરાવેલ ધર્મમાર્ગ વિરાજી જનશે. મારી આ દુનિયાની મુસાફરી પૂર્ણ થઈ છે, માફ જે કર્તવ્ય હતું તે મેં આજીવન કરી, કાયા, વાચા, મૃતે કરી બળવ્યું છે. આનંદ! તે આજીવન મારી પાસે રહી શુશ્રૂષા કરી છે, તે માટે હું તારો ઋણી છું. હે આનંદ! દુર્વર્તન આત્મપરાયણતાનાં ભ્રમ, અને અજ્ઞાનથી તું પ્રકટ પ્રપંચ હું આ લોકને ઘોડી જઈ છું, તોપણ સલ્ય ધર્મરૂપી પ્રથમી હું સર્વ તમારી સાક્ષિધર્મ રહીશ.

પોતાના શિષ્યોને ઉવટનો બોધ આપી બુદ્ધ ધ્યાનરથ થયો. આ ધ્યાનમાં બે શુદ્ધ યર્ષ બુદ્ધે પ્રાણ છોડ્યો. એટલે તેના શિષ્ય અલગત શોકાકૂલ પડ્યા. દેહાવસાન: બુદ્ધની અંતરવિધિ કુશિનગરના મહારાજાએ, સાર્વભૌમ રાજા, વ્યવસ્થા કરી. બુદ્ધ પોતાની અંત્યેષ્ઠ ક્રિયા અને હૃદય માટે બોધ્યો હતો કે, “મારા મૃતદેહને નવાં તંત્રમાં અન્નદાન કરીને સાર કરેલાં રાજાનાં વિદાયલોકે ત્યાર પછી નેલથી બંદેલા ગાસણમાં કુળાવીને ચિતા ઉપર આણીને તેની રાખ જાહેર જગ્યા પર દાટીને તેના ઉપર ચંદ્ર જળાવજો. પ્રવૃત્તિ હું તમને કહું છું કે, મારી રાખને અન્ન કરીને તમે પોતાના પરિત્રાણનો માર્ગ બંધ કરશો નહિ. પોતાના પરિત્રાણને માટે પોતે પાત કરવો જોઇએ. હૃત્સાદ અને અનુરાગની સાથે પોતાનું કલ્યાણ કરવામાં તત્પર રહેજો. મૃત્યુ પછી સાતમે

જન્મદાપરિ નિર્વાણ સત્ત પાવું છું. આ માર્ગકારણ; બુદ્ધના મરણ વખતે હાજર હતો નહિ; શુભના મરણ સમાચાર સાંભળી તે સ્મયાન ક્ષેત્રમાં આવી ગર્ભીર બાવથી મૃતદેહને નજીક પ્રવક્ષિણ અને વંદના કરીને ચિતા પ્રજ્વલિત કરી. જડબદ્ધ આમ જળવા લાગ્યો; અસાર, નષ્ટર દેહ જોતજોતામાં બળી ગયો. જે શરીર ધણું સૌન્દર્ય હતું તેમાં કેટલાંક લોકો માત્ર રહ્યા. જે દેહ અર્થે મનુષ્ય આટલું ગૌરવ કરે છે, જે દેહ રક્ષા માટે મનુષ્ય અવતરણની દબરો દુર્ગતિ આણે છે; તે દેહનું તો આ પરિણામ છે. બુદ્ધનો આત્મા, ન્યાં ચિરચાંતિ અને ચિરપ્રેમ છે; ન્યાં મરણ પછી વિચ્છેદનથી, ન્યાં મુખમાં દુઃખ છે નહિ, ન્યાં તાસના કે તૃષ્ણા નથી; અને ન્યાં સર્વ કામનાંનું નિર્વાણ છે, ત્યાં પરમખંડ પ્રાપ્તિ સમ્પાદન કરી રહ્યા.

(૨૧ ના. દે. વાળું ભાષાન્તર પૃષ્ઠ ૧૮૫ થી ૧૮૬)

દિવસે રાત્રીએ સુગંધીમય કાષ્ઠથી ચિના ગોઠવીને તેના ઉપર શ્રુતદેહ સ્થાપન કર્યું —

“યુદ્ધનો દેહ ચિતાપર બળતો દેખી તેના શિષ્યોએ ગ્રેમોદ્ગાર કહાડ્યા, કાશ્યપ ગ્રેમોદ્ગાર કહાડતા બોલ્યા કે, “હે ધર્મ બાળવો ! આપણા પરમ ગ્રેહચરના જડદેહનો આ પ્રમાણે વિલય થયો, પરંતુ તેણે આપણને ઉપદેશીત મત્ય આપણા હૃદયમાં વાસ કરી રહેલ છે, અને જે મત્ય આપણને પાપથી નિવૃત્ત બનાવે છે આપણે હવે જે કરવાનું છે તે એજ કે, આપણા આ પરમપૂજ્ય ધર્મચરુએ મનુષ્ય જાતિના કલ્યાણ કાળે જેવો સહૃદય મુદ્ધિથી અવિશ્રાન્ત હયોગ ચલાવ્યો હતો, તેવો આપણે પણ ચલાવવો.”

યુદ્ધની મરણ વાર્તા સર્વત્ર પ્રસરતા શિષ્ય સમુદાયમાં દિલગીરી ફેલાઈ યુદ્ધના મરણ વખતે રાજગૃહ, વૈશ્યાલી કપિલવસ્તુ, અલકાપુરી, રામગ્રામ, ઉત્પલ્લીપ, જ્ઞાપા, અને કુંશીનગર રાજ્ય મધ્યે યુદ્ધધર્મ પ્રસર્યો હતો આ રાજ્યના રાજાઓએ પોતાના માણસો મોકલી ચિતાબરમ મેળવી, પોત પોતાના રાજ્યમાં મોટાસ્મરણ સ્તંભ ચણાવ્યા, કે જેને ધાતુગર્ભને નામે ઓળખવામાં આવે છે +

નગે તમ યુદ્ધના શરૂના હાડકા અને રાખ, નેપાલની સરહદ નજીક વાળ્ય પ્રાં તેના બંધિત જીવનના વિપ્રકર્ષી ગામમાં હતા જાનપુઆરી માસમાં એક સૂર્ય ઉઠાડવામાં આવ્યો હતો, તેમાંથી રમણી આવ્યા છે + ગાંધી એક મોટો ચાર પૂટ લાંબો અને બે પૂટ લંબો ૪૫ મણ વજનનો પત્યગ્ને દાબડો, તથા રશ્ટિકઆદિના કલશો, હાડકા અને રાખનું શેષ લાકડાના વાસણ, અને ધણી જતાદિર તથા દાગીના નિકળ્યાં હતા એમ ધારવામાં આવે છે કે, ગાંધી યુદ્ધના અમિદાદ વખતે કપિલ વસ્તુના સાંકેતિને ભાગે જે અસ્થિ અને રાખ આવ્યા, તે આ સૂર્યમાં રાખવામાં આવ્યા છે ... યુદ્ધના અસ્થિ અને રાખ ધર્મના નોકો યજ્ઞ પવિત્ર ગણે છે, અને હાલમાં રાજાઓ પૈકી કુલ સિયામનો રાજા એ ધર્મમાં છે ગાંધી દિન્દ સરકારે તે એ રજાને સ્વાધીન કર્યો છે અત્યાગમુધી મોકલ કરેલ યુદ્ધનું બીજું શેષ નિકળ્યું નથી તેથી આ શેષ વિરલ છે શેષ સાથે કલશ, દાગીના પત્થરના દાનડો આદિ જે વસ્તુઓ નીકળી છે, તે કલકતા, લખનૌ, અને લડનાના મંદિરમાંથી બહેમીને રાખવામાં આવશે

૧ મુખ્ય ગેઝીટ ઉપરથી ગુજરાત સાળાખત, ૮૫, અગ્રેસ ૧

યુદ્ધ નિર્વાણ માટે લકા, બ્રહ્મદેશ આદિ આર્યાવર્તના સ્થલોમાંથી મળેલા લેખો, તથા બાલધર્મ પુસ્તક પ્રમાણે જૂના જૂના પ્રમાણો આપી સકાય છે, લકા અને બ્રહ્મદેશમાં ઇ સ પૂર્વે ૫૪૪, ચીનમાં ઇ સ પૂર્વે ૬૨૮, એક ચીની યાત્રાલુ ક્ષાણ્ઘ્યાનના નવમ્વા મુજબ ઇ સ પૂર્વે ૬૦૯૭, તથા બીજા જાણીતા ચીની યાત્રાલુના પુસ્તક પ્રમાણે નિર્વાણ પછી ૧૦૦ વર્ષે અશોકનું રાજ્ય થયું. અશોકના ફેટલાક લેખોમાં નિર્વાણ સવત્ ૨૫૬ વર્ષ લખ્યું છે આ તમામ ઉપરથી ઇ સ પૂર્વે ૪૮૭ થી ૪૭૧ સુધીમાં નિર્વાણ મવત્તો આરભ થયો હોવો જોઈએ એમ અનુમાન કહાડી શકાય છે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં કોઈએ ઇ સ પૂર્વે ૪૮૮, કોઈએ ૪૭૮ કે ૬૨૮ માં યુદ્ધ નિર્વાણનો આરભ મણ્યો છે ભારે રીલીજિયન્સ આફ ઇન્ડિયામાં મી બાર્થે ઇ સ પૂર્વે ૪૮૭ થી ૪૭૨ ની વચ્ચે યુદ્ધ નિર્વાણ માને છે

જુગદ્ગુરુ, મહાત્મા, જોત્તમબુદ્ધના નિર્વાણ, વખતે, આર્યાવર્તમાં મૂખ્યત્વે કાશી, કોસલ, અને મગધ પ્રાતમાં તેના ધર્મના પ્રસાર પ્રબળ થયો હતો. બુદ્ધધર્મ સમાજ તે સિવાય અપેક્ષા, અને બિહાર પ્રાતમાં પણ તેના ધર્માનુયાયી હતા. મગધ, કોસલ, આવૃત્તિ અને રાજગૃહ નગરમાં બુદ્ધના અનુયાયી માટે નિહારસ્થાન બાંધવામાં આવ્યા હતા. રત્ન બુદ્ધ આ નિહારો મધ્યે કદી કદી આવી ગહેતો હતો. બુદ્ધને દેહાવધાન પછી તેના શિષ્યોએ ધર્મોપદેશ ક્રમ સત્ત્વ ચલાવ્યો હતો. પરંતુ તેનો પ્રસાર આર્યાવર્તના કયા કયા ભાગમાં થયો તે કાષ્ટ ઉપબંધનથી બુદ્ધના અનુયાયીની ત્રણ ભિક્ષુક મણ્ડલની મત્રા, તેના મૃત્યુ પછી બરવામાં આવી હતી. આ પૈકી ત્રીજી મણ્ડલ અક્ષતી ભાર્યવશી, મહારાજા, અગ્રીક, બરાબર હતું.

બુદ્ધ ધર્મના મૂખ્ય સિદ્ધાન્તના અનેક-શાસનો આદે બાબતે સિલાપર મહારાજા અગ્રીકે કોતરવાના-વાચવ્યે પેલાવરની પેલી બાબતે સુસાર અગ્રીકના શિલા લેખ. જોમથી પશ્ચિમે કાશિયાવાડ પર્વત, અને નાગપૂર તથા મધ્ય પ્રાતથી પૂર્વે એરીસા સુધી શિલાલેખો જોવામાં આવે છે. આજ સુધી અગ્રીકમહારાજાએ કોતરવાના શિલા લેખો ચાલીસ મળેલા છે, અને પૈકી તેરનો મોટો વિશાલ શિલાપર, કોરેલ છે સત્તર ગ્રામા, અને દસ સ્તંભપર કોતરેલ છે. અગ્રીક આવી રીતે ૮૪,૦૦૦ શિલા, લેખ સ્તંભાદિપર કોતરવાના કહેવાય છે.

અગ્રીકે બુદ્ધ ધર્મ પ્રમાણે સમજાવે ને શાસનો કાઢ્યા હતા, તે મધ્યે તેણે ધર્મ પ્રસારકોને, ૨૫૮ જણાવ્યું હતું કે, ૧ તેઓએ સ્વધર્મ પ્રસાર, માત્ર શાંતિના, ઉપાયપદે

પ્રેરેલી સભા, ઈ સ પૂર્વે ૪૭૭ ગાં કાર્યપાદિ પાંચસો શિષ્યોએ રાજગૃહ નગરમાં એકત્ર થઈ બુદ્ધના ધર્મ સિદ્ધાન્તોનો પાશાન્તર બેઠું કદ કી નાખવા એવું બરી હતી બીજી સભા, ઈ મ પૂર્વે ૪૭૭ ગાં વૈશાલીમાં એવા કાર્યપર સાતસો શિષ્યોનું મણ્ડલ એકત્ર થયું હતું કે, સ્થાપિત કરેલ નિયમોમાં ફેરફાર કરવો ઉપસ્થિત થયેલ વાંદનું પરિણામ, બુદ્ધધર્મ મતમાં બે જૂના પંથ પડનામાં આવ્યું અને ત્રીજી સભા ઈ સ પૂર્વે ૨૪૨ માં મહારાજા અગ્રીકે પાનામાં મણ્ડલ એકત્ર કરી ધર્મસિદ્ધાન્તનું પુનઃ એકીકરણ કરી કાયમની વ્યવસ્થા કરાવી આ વખતના ધર્મગ્રંથો ત્રિપિટિકના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પ્રથમના સૂત્ર પિટિકમાં બુદ્ધના ગોઠાડેલાં જોવા બોધ તેવો કાયમ છે પ્રસિદ્ધ ધર્મગ્રંથ ને બુદ્ધનો હતુદનીતિ બોધનો અન્ય છે, તેનો આ પિટિક મધ્યે સમાવેશ થાય છે આ પિટિકમાં એકદર પદર અન્ય છે, તે પૈકી કેટલાક ગ્રંથોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર, “સેક્રેટ ટેક્સ ઓફ બી ઈસ્ટ” નામના ગ્રોફેસર એમમ્સૂલરે પ્રનિદ કરેલ ગ્રંથમાલા મધ્યે અદિત થયેલ છે બીજા વિનિય પિટિકમાં ભિક્ષુક અને ભિક્ષુણીના આચરણ માટેના નિયમો નિયમ બાંધતા કેટલીક વ્યવહારીક વાનો પણ જણાવવામાં આવી છે. બીજા પિટિક માંહેના ગ્રંથ ગ્રંથોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર થઈ ગયું છે ત્રીજા અભિધર્મ પિટિકમાં તાત્વિક સિદ્ધાન્તનું વિવેચન છે તેમાં એકદર સાન અન્ય છે અને તે તમામ પરવિસ્તીર્ય દીકાઓ લખાઈ છે.

કરવો. ૨. લોકાના પર જુલમ કરવો નહિ. ૩. આપણા ધર્મનાં તંત્રો લોકોને પુનઃપુનઃ સમજાવીને તેનાં મન આકર્ષવો. ૪. મિત્રન મતના લોકોને તિરસ્કાર અથવા અવગણના કરવો નહિ. ૫. પોતાનો જે મત હોય તે શાંતપણે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. આવી સૌમ્ય ઉપાયથી સ્વધર્મ પ્રસાર કરવાની રીત સુચના સર્વ ધર્મ પ્રસારકોને કરવાથી તેના જોરપર, કોઈપણ ધર્મ પ્રસારકનાં અન્ય ધર્મના લોક પરવે, જોર જુલમ કરવાનું ધૈર્ય રહેતું નહિ.

અશોકે પોતાના સામ્રાજ્ય મધ્યે આરે તરફ જે આગાઓ, ગણિકાદિપર કોતરવેલ હતી, તે આગાઓ મધ્યે કષ્ટ કષ્ટ વાતોનો વિચાર કરવામાં અશોકની યાદ આગાઓ આગા છે, તેનો અનુવાદ કરવાથી અશોકે બુદ્ધ ધર્મ પ્રસારને કેવા પ્રસારની રદાવતા કરી હતી, તે લક્ષમાં આપવી. આ આગાઓ આ પ્રમાણે છે:—(૧) કોઈ પણ પ્રાણીને પણ પ્રીત્યથી ક્રિયા આપવા માટે વધ કરવાની મનાઈ. (૨) મનુષ્ય અને પશુને આપણીપચારની રદાવતા મળી શકે તેવી અવસ્થા. (૩) પ્રત્યેક પાંચ વર્ષે બુદ્ધ ધર્મનુવાદીઓની માનસિક સ્થિતિ કેળી રહે છે તે નિરખવું; અને ધર્મના મૂખ્ય મૂખ્ય નીતિસિદ્ધાન્તની તેઓને સુનાવણી કરવી. (૪) પ્રજાજનોની પૂર્વે સ્થિતિ સાથે અશોકના વખતની સ્થિતિ વિશે તુલના કરવી. (૫) નિરનિરાશા દેશમાં જઈ લાંબા લોકોને ધર્મ બોધ કરી-સ્વધર્મ બોધની દીક્ષા આપવી; ધર્મ પ્રચારકની યોજના, અને કયા દેશમાં કોને મોકલવા તેની નામવાર શ્રદ્ધા. (૬) પ્રજાજન સહચરણ કરે છે કે કેમ? તે જોઈ રાખીને વખતો વખત જોઈર કરવાને સારા કામદારોની ફરજ નિમણુક. (૭) પોતાને, તથા પ્રજાજનોને એકલ ધર્મ છે, તથા પરસ્પરમાં હિંમત નિયં બાંધવી નહિ એમંતો સર્વની પ્રમાણ યોગ્યતા થાય એવી ધર્મજનું પ્રદર્શન. (૮) આગા વિષયાસક્તિ સાથે અશોકના પવિત્રચરણની તુલના. (૯) નિર્ભયચરણથી વારતંત્રિક સુખની પ્રાપ્તિ થવા સરખા હોવાથી સ્વયં સુખની દેખીતી સિદ્ધિ નિર્ભયચરણથી મળે છે, એવો આપવામાં આવતો બોધ. (૧૦) અદિકનચર વૈભવની અસારતા લક્ષમાં લાવી અશોકે આવી શાશ્વત સુખની અપેક્ષા કરતો તે વાતનો ઉદ્દેશ. (૧૧) જોને સત્ત્વ ધર્મ પરાંપણ અને સહચરણસમ્પન્ન કરવાનો જેતું પુણ્યપદ પરાંપકારી એવું બીજું એક ફલ નથી એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિષાદન. (૧૨) અગ્રદાવાનું લોકોને ઉપદેશ. (૧૩) ઓમ, સીરીઆ મોસર, મકેદુનિઆ વગેરેના શબ્દો સાથે મિત્રાચારીનો સંબંધ ધરાવવો અને (૧૪) પ્રથમની તમામ આગાઓનો સારાંશ:—

મિત્રુક મંડલ બધો પછી અશોકે જે નિરનિરાશા દેશમાં ધર્મ પ્રસારક પાઠવ્યા હતા; તેના એક સ્થળે આ પ્રમાણે નોમ આપવામાં આવ્યો. અશોકની આગાઓ છે:—કાશ્મીર, ગાંધાર, મદિસુ, વર્ધવાસ-શોજપૂતાના, અંધરેન્ત-ક્યાં ક્યાં પળાતી. પ્રજાજની પશ્ચિમ તરફના ભાગ, હિમતવરત-હિમાલયની ચેલો તરફનો ભાગ, મદરાસ, ચવન લોક-સુશીલ-કાશિયાવાડ, આંકદિયા, અને ઓમ લોકનું રાજ્ય, સુરણ બમિ-જલોદેશ, અને લક્ષ, ચોલ-મદ્રાસ તરફનો પ્રાંત, પાંડ્ય-મદુરા, સત્ત્વપૂરા-સાંતપૂરાની આસપાસનો સુલક, કેરલ-ત્રાવણકોર, સિંદલકોપ,

અને સિરિયાના એન્ટિઓકસ નામના રાજ્યમાં અશોક મહારાજની આગ્રા શિરમાન્ય માની તદ્દમુસાર પોતાના મુલકોની વ્યવસ્થા કરતા આ સિવાય મહારાજ અશોકે સિરિયા, ઇજિપ્ત, એસિડોનિયા, એપિરોસ, અને સિરિનના ઓક રાજ્યો પાસે પોતાના વફીલો પાઠવ્યા હતા.

જે યોદ્ધા ધર્માગ્રાઓ મહારાજ અશોકે નિર્દિષ્ટ કરી હતી, તે લેખની નક્કો આજે પણ વિદ્વાન શોધકોના પ્રયાસથી નિચેને સ્થલેથી મળી મળી આવતી ધર્માગ્રાઓ. આવેલ છે:—(૧) અંકગાનીસ્તાનની સરહદ ઉપર યુસફઝાદ જલ્દામાં પેશાવરથી આલોસ માધ્યમ ઇશાન તરફ, અને અટકથી પચીસ માઈલ ઉત્તર પશ્ચિમે શાબાઝ ગઢની ખડકમાં; (૨) જંગનાથજીથી ઉત્તરે, અને કટકથી દક્ષિણે વીસ માઈલ ધોલીની ખડકમાં (૩) દેહરાદુન જલ્દામાં જંગના નદી ઉપર કાલસીની ખડકમાં; (૪) ગંગાના જલ્દામાં ગંગાના શહેરથી અંદાર માઈલ ઉત્તરે પશ્ચિમ તરફ જૈનગઢની ખડક ઉપર આ ખડકોમાંથી ગિરનાર, શાબાઝગઢી, અને ધોલીની ધર્માગ્રાઓ આશરે સોનેર સુધે ઉપર ગોધી કદાડયામાં આવી હતી. અને કાલસી તથા જૈનગઢની પાંછળથી મળી આવી છે આ ઉપરાંત સને ૧૮૮૨ માં વસઈની પાસે સોંપારા નામના બંદુ પુરાણ ગામમાંથી એક પત્થર ઉપર અશોકની આઠમી ધર્માગ્રાનો લેખ મળ્યો આવ્યો હતો. તેથી જંગના અને ગંધકડી નદિ વચ્ચેના ભાગ શિવાલિક, ગીરંત, પ્રયાગ, લોરિયા, નલકગઢ, તથા લીલ સાંભાંથી છ લેખ મળ્યા છે. શિવાલિક અને ગીરંતના રત્નનો દોહડીમાં છે. જંગના શિવાલિકનો, દીરોજશાહતથલપે દિલ્હીમાં આવ્યો હતો. પ્રયાગનો રત્ન અલ્હાબાદના ડિસામાં વર્તમાનકાલે મોજુદ છે. પ્રાચીન શોધકો આ રત્નની આસપાસ પાલખ બાંધી વાંચવાનું તથા નક્કલ ઉતારવાનું કામ કરી રહ્યા છે. લીલસને લેખ પ્રખ્યાત સમીના સ્તુપની પાસે છે. ગાઝીપુર, તિરહુત, બરેલિ આદિ સ્થલેથી પણ આવા લેખો મળી આવ્યા છે. ગિહાર જલ્દામાં ગયાથી પંદર માઈલ ઉત્તરે બરેલિ અને નાગાર્જુનીનાં ડુંગરોમાં યુદ્ધો આવેલી છે. તેમાં બરેલિની યુદ્ધોમાં અશોકના રાજ્યના ૧૨ તથા ૧૯ વર્ષના, (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૧ અને ૨૪૪ ના) ત્રણ લેખો છે. અને નાગાર્જુનની યુદ્ધમાં અશોકના પૈત્રના ત્રણ લેખો છે. કાઠિયાવાડની આસરે દોહડો યુદ્ધો પૈકી જૂનાગઢની આપરાકોડિયાના બોયરામાંથી ૧૭ લેખની નક્કલ સ્થલવાર રાજકોટ મ્યુઝિયમમાં સાચવી રાખેલ છે. આ સિવાય જૂનાગઢની પાસે ઉપરકોટ, નલદૂર્ગ, તથા બારાપ્પારાના મઠ નજીક, તલાગ, લોર—(બાગરીઆવાડ,) ઢાંક, સિદ્ધસર, અને સાણાના ડુંગર એ ત્રણે સ્થલેએ ઘણી યુદ્ધો છે. આ યુદ્ધો પૈકી ઘણીકી યુદ્ધો કનેલ ટોડના જોવામાં આવી હતી; અને જૂનાગઢથી ગિરનાર તરફ જતાં લકમણ ટેકરીને નામે એળખાતી એક પર્વતની ઉપરથી જુનિ ઉપર એક મોટી માળા પત્થરની શીલામાં અશોકની ધર્માગ્રાવાળા પાલી બાયામાં કોતરેલા લેખ જેની કિપિના લેખો પણ એ યુદ્ધોમાં કનેલ ટોડે જોયા હતા. ઇતિહાસવેત્તાઓ આ લેખ સાકી પાવીસો વર્ષ પહેલાના હોવાનું અનુમાન બાંધે છે. એમ કહેવાય છે કે, યોદ્ધા ધર્માગ્રા ત્રિપિટિકની લેખો પ્રતિ

ઐતિહાસિકકાલમાં યદ્ય ગયેલાં ધર્મોપદેશકોમાંથી શ્રી ગોતમબુદ્ધ અને શ્રી શંકરા-
ચાર્યજી કોઈ પણ ધર્મના અનુયાયીઓને અનુકૂળ આવે એવો
અલ્પપથનાં ચાર ધર્મનો ઉપદેશ દીધો છે. અતે શ્રી શંકરાચાર્ય આયધર્મનું સ્થાપન
પગથીઆં કરી તેને પુષ્ટિ આપી છતાં પણ અલ્પપથની દીક્ષાની જ નહીં
જૂદી જૂદી શ્રેણીઓ એ અને એ ગતારી છે. તે અગર જે
કે નામ માત્રમાં નિરાળી છે, તે પણ તે બંનેનો હેતુ એક સરખો જ છે.

એ અલ્પપથનાં ચાર પગથીઆંનો બુદ્ધે આવો વિચાર કર્યો છે, “જે પ્રવાહ નિ-
ર્વાણના મહાસાગરમાં લઈ જાય છે, તે પ્રવાહમાં જેણે પ્રવેશ કર્યો છે તે સ્વોત્તાપત્તિ”
“જેને ક્રૂર કોઈક વખત પુનર્જન્મ લેવાનો છે તે સહુદગામીનું,” “જેને પુનર્જન્મ
લેવાનો નથી, પણ જે મનુષ્ય ભૂતિને, રહાપતા કરવાની ઇચ્છા હોય તે પુનર્જન્મ ધારણ
કરે તે અત્યાગામીનું” અને “જે પોતાની જીંદગીની અંદર નિર્વાણ જૂએ છે, જેને
માટે જીવંત ગયા પછીથી નિર્વાણ પ્રાપ્ત થવાની જરૂર નથી, પણ સમાધિની અંદર નિ-
ર્વાણના સપળા સુખોનો અનુભવ લોગવે છે તે અર્હત.”

બુદ્ધધર્મની આચારસંસ્થાનું સાદર્ય, ખ્રિસ્તી ધર્મની મહાન્ત સરથા સાથે સરખાવતાં
કેવું વિલક્ષણ છે? એ માટે ડો. રીસોવિસ નામનો વિદ્વાન શોધક કહે છે કે, “આ
તમામ સાદર્ય માત્ર યદ્યજ્ઞથી દર્શન કરેલ છે, એમ માનીએ તો એક મોટો અમત્કાર
જ સંભવે છે” આખી હક નામનો એક રામનકેથોલિક પંથનો ધર્મપ્રસારક ટિબેટમાં
પ્રેમમ ગયો હતો. સારે લાંબા બુદ્ધધર્મનુયાયીની મહાન્ત સરથાથી વિરમય બન્યો હતો.
તેણે એ સંસ્થાનું જે વર્ણન કર્યું છે તે પ્રમાણે “ધર્મોપદેશકોના હાથમાં કમડાનું, મસ્તિ
બેકમુક્ટ, શરીર ઉપર લાંબો ઝબ્બો, સિરખાન્નાદન માટે પુકો પટકો, લંબની સાથે મળી
ગાંધ ઉપાસના કરવાની પદ્ધતિ. સ્તોત્ર, માલ્યા, ધૂપ કરવાને પાંચ સાકળપર ટોંગેલ પાત્ર
લાભા (ટિબેટમાં ધર્મગુરુને એ નામથી બોલાવે છે) એ ભક્તિમાન બુદ્ધ ધર્મોનુયાયીના
મસ્તિબે જમણે હાથ મુકી આશિર્વાદ આપવાની રીત, રમરણ, ધર્મગુરુને અલસર્વદત્ત,
પુરાતની સાધુની પૂજા, ઉપવાસ, પવિત્રોદ્ધ” આ તમામ વાતોનું રામન કેથોલિક પંથ

* શ્રી શંકરે ભગવાને પણ અલ્પપથ પળનાં રાના આવ્યાં ચાર વર્ગ પાડ્યા છે. જૂઓ
કુટોચકોયબુદ્ધકઃ દ્વિસ્રવ્યવતૃતીયકઃ । ચતુર્થોપરમાદિસોયોયપદ્યાતસહસ્રમઃ ।
હારીતઃ ॥

બુદ્ધે સમજાવેલા ચાર શબ્દો, આદ્ય, રપેન્સહારદી આ પ્રમાણે સમજાવે છે. સો-
પન, સંકુદગામી, અનાગામી, અને આર્ય; સારે દેવરમુક જે એકદીસ આમ કહે છે.
સ્વોત્તાપત્તિ, સંકુદગામીનું, અનાગામીનું, અને અર્હનું... આવી રીતે પ્રત્યેક શોધક શબ્દોનો
અર્થ કંઈક જૂદો જ તરફનો અને નવો જ કરે છે.

જો કે હિંદુસ્તાનના ચારે ભાગોમાં થયો હતો, તો પણ તેથી
 હું એન સંગ અને કોઈ બ્રાહ્મણ ધર્મનો દ્વેષ થયો હતો. એમ સંમતવા જેવું
 હું બુદ્ધધર્મના જિજ્ઞાસુ નથી એ અને ધર્મ અશોક રાજાના વર્ણવેલો તેથી સ્પષ્ટ ના
 આશ્ચર્યજનક પર્વત-સ્તંભો એક હજાર વર્ષો અગાઉના આયે
 અડકતર કરતા રહ્યા હતા કેટલાક રાજા જેમ બુદ્ધધર્મભિમાની હતા, તેમ કેટલાક બ્રા
 હ્મણ ધર્મભિમાની હતા. ઇ.સ. ૩૮૮ થી ૪૧૬ પર્વત કાદમ નામનો એક બુદ્ધધર્મ
 તુલાથી ચીનો પ્રવાસી આ શ્રુતિમાં આવી ચારે તરફ ફર્યો હતો. તેણે પોતાના પ્રવાસમાં
 બુદ્ધધર્મનાં માટે લખ્યું છે કે, . એ વખતે બ્રાહ્મણ ધર્મના શ્રુતિ અર્થે બુદ્ધધર્મના
 શ્રુતિ સરખા જ માન હતું અને બ્રાહ્મણો દેવ પાસે જ ધર્મના ધર્મ મઠ હતા પછી
 હું એન સંગ નામનો એક ખીજો ચીનો-પ્રવાસી ઇ.સ. ૬૨૮ થી ૬૪૫ સુધી હિંદુસ્તાનના
 બધા ભાગોમાં પ્રવાસ કરી પોતાના પ્રવાસની સાધતા હકીકતમાં લખે છે કે ' ઇસ્રીસ
 નના સાતમાં શતકમાં બુદ્ધધર્મના સ્થિતિ બધી જાણવી જોવી હતી ' .
 (આગળ ચાલુ)

ચર્ચાપત્ર

(મહેલ)

૧. બ્રહ્મ (ધર્મ) સત્ કે પ્રકૃતિ (ગીતા) શક્તિ-પ્રવર્તતા તેચરે
 આપણે પ્રકૃતિ તથા તેના કાય જગતને નિઃસર્ગ સમક્ષ જોઈએ છીએ આ
 ઉપરથી એમ સવાલ ઉઠે છે કે જ્યાં જ્યાં જગત અગર પ્રકૃતિ ત્યાં ત્યાં બ્રહ્મ અને જ્યાં
 જ્યાં બ્રહ્મ ત્યાં ત્યાં પ્રકૃતિ હોઈ શકે નહિ કેમકે "જો વસ્તુ એક દેશ (એટલે એક
 રૂપને એક જગ્યા-એક અધિકરણ-એક સ્વરૂપ) માં રહી શક્તિ નથી ' , આ વિષય
 સૂક્ષ્મ હોવાથી દરેક સાધારણ બુદ્ધિવાન જનો પણ સમજી શકે તેવો સ્પષ્ટ કરવાની
 અગત્ય છે .

૨. દેશ, કાળ અને સ્વરૂપ એ ત્રણ પ્રકારની અધિકરણ કહેવાય છે જેમ કે એક
 પરમાણુ છે તે પોતાના સ્વરૂપથી કોઈ વસ્તુ છે તેથી એનું સ્વરૂપજ સ્વરૂપાધિકરણ
 કહેવાય છે કિન્ના આકાશ (દેશ) સ્વરૂપે કાષ્ઠ વસ્તુ હોવાથી એનું સ્વરૂપજ સ્વરૂપા
 ધિકરણ કહેવાશે આકાશ એ ગતિ અને પરમાણુ વગેરે પદાર્થોને અવકાશ આપે છે એ
 કેમે દેશમાં ગતિ થાય છે અને તેમાં પરમાણુ રહે છે તેથી પુરેણાધિકરણ કહેવાય છે
 (કાલાધિકરણની ચર્ચાની અગત્ય નથી)

૩ સ્વયં સુદમ, નિલ અનિલ, વ્યક્ત અવ્યક્ત, સાવયવ નિરવયવ, પારદશક, સા-
કાર નિરકાર, સર્ગતીય વિગતીય, પરાણ અપરાણ કાંઈ કારણ, વિરોધી અવિરોધી, સાપેક્ષ
નિરપેક્ષ, શુભ શુભી, જાતિ વ્યક્તિ, શક્તિ અશક્તિમાન, અસર અસરવાન, ધર્મ ધર્મી, સંજ્ઞ
સંજ્ઞા, બેદ અબેદ, બેદવાન અબેદવાન, કંઈક નહીં વાં અભાવરૂપ ઇલાદિ દરકાદ
પ્રકારની અસ્તિતાવાન (વસ્તુતઃ સ્વરૂપથી કંઈ હોય) પદાર્થના સ્વરૂપભાગ (સ્વરૂપાધિકરણ)
નો બીજા પદાર્થોનું સ્વરૂપી (સ્વરૂપાધિકરણ) નો અપ્રવેશ છે. એટલે સ્વરૂપ સ્વરૂપ
(દેશ સ્વરૂપ) નિલ હોવાથી એકમાં બીજાનો અભાવ છે સાધારણ શબ્દોમાં બોલીએ
તો એમ કહી શકાય કે એ વસ્તુ એક દેશમાં રહી શકતી નથી. આગર એક વસ્તુ
બીજા વસ્તુને અસેધા વિના તેજ ક્ષાન લક્ષ્ય શક્તિ નથી (ઉદાદરણ હવે પછી).
આગર (જે કાળમાં) ગદ અમુકસ્થાનને રોકે છે તેજ વખતમાં તેજ દેશમાં
રાખ તે સ્થળે આવી શકતો નથી. એટલે પાદ અને દસ્ત એક જ કાળમાં એક દેશમાં
રહી શકતા નથી. સાકરવાળા ગિટ જગમાં સાકરના પરમાણુ અને સમુદ્રના જળમાં ક્ષા-
રના પરમાણુના સ્વરૂપમાં જળના પરમાણુના સ્વરૂપનો પ્રવેશ નથી. જો કે અતિ સમીપ
અને સુદમ ક્ષાનને લીધે સંયોગ સંજ્ઞવાળા જણાતા નથી. પ્રત્યુત્તર એતરિત (તાદાત્મ્ય
સંજ્ઞવાળા) જણાય છે તથા વિવસ્તુતઃ તે પ્રથમ પ્રથમ તેહલા છે. વળી પારો કે આ-
કાશ (દેશ) જો સ્વરૂપથી કંઈ વસ્તુ હોય અને પરમાણુ વા તત્ત્વજન્ય (ધર-દિશુ
અગ્નિ-પ્રકાશ, વિજળી, મન, આકર્ષણ, ધર્માસ્તિત્વાય-અધર્માસ્તિત્વાય વગેરે) તુરે સ્વરૂ-
પથી કંઈક વસ્તુ હોય તો આકાશ અને પરમાણુ એ જન્મેનાં સ્વરૂપ નિલ નિલ
કહેવા પડશે. એટલે જો જન્મેનાં સ્વરૂપાધિકરણ એક નથી. એક બીજું એક બીજું નિરપેક્ષ
તાદાત્મતા સાથે સંલગ્ન છે. સારાંશઃ દરેક પરમાણુનો આકાશના સ્વરૂપમાં અને આકાશનો
પરમાણુના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ નથી. જો કે પરમાણુ નિરવયવ અને કદપનાથી પર છે તો
પણ પરિહિત છે એટલે જેટલું એનું સ્વરૂપ છે તેની બીજા સર્વ બાજુ આકાશ-દેશ હોવો
જોઈએ અર્થાત્ છેજ પરંતુ પરમાણુના સ્વરૂપમાં આકાશ નહિ આમ છે. એજ પ્રમાણે શુભ
શુભી, શક્તિ, જાતિવ્યક્તિ, શક્તિમાન, ધર્મધર્મી, સ્વભાવ સ્વભાવવાન, અભાવ અને અભાવના
અનુયોગી, સંજ્ઞ સંજ્ઞા, વ્યાપ્ય વ્યાપકાદિ તમામ પદાર્થો મારે એમજ સમજવાનું
છે. (ઉદાદરણ) જગ દ્રવ્ય શુભી છે, દ્રવ્ય દ્રવત્વ, શીત અને સ્વાદ તેમાં શુભ છે અગ્નિ
દ્રવ્ય છે, કંબલત્વ તેમાં શુભ છે. અગ્નિ શક્તિમાન છે, દાદ તેમાં શક્તિ છે. જગમાં પિંડ
બાંધવાની શક્તિ છે. ધટવ્યક્તિ છે. ધટત્વ તેમાં જાતિ છે. પરમાણુવ્યક્તિ છે. દ્રવ્યત્વ
તેમાં જાતિ છે. વાયુધર્મી છે. ખાલી જગ્યા બરવા દોડનું એ તેમાં ધર્મ છે. પરમાણુનો
અભાવ અમુકદેશમાં રહે છે. તે દેશ તે દેશના અભાવનો અનુયોગી છે. એક પરમાણુ
બીજા પરમાણુ સાથ-મળે ત્યાં આ સંયોગ સંજ્ઞવાળા સંજ્ઞા ઉભય પરમાણુ છે. પર-
માણુ વ્યાપ્ય છે, આકાશ વ્યાપક છે. આકાશ વ્યાપ્ય છે, ધર વ્યાપક છે. ઇલાદિ ઉપર
સંબંધ મતલ સાથ-મળે મત-પડના પદાર્થોના પ્રકારને લીધે છે.

વાચકની ધુલિ દલિને સુદમપદાર્થની પરીક્ષા તરફ ધ્યાન આપવા વખતે અનુકૂળ
ઉપયોગી એમ વિચારી બીજું ઉદાદરણ આપવામાં આવે છે. જો શુભ અને શુભી એ

બંને સ્વરૂપથી કાંઈ વસ્તુ હોય તો અગર ગુણ પોતાના ગુણીનો બોધક હોય તો (એ માની અથવા કહી શકાય કે) એ બંને અનાદિથી સાથે રહેતા હોય તો પણ અથવા બંને તાદાત્મ્યરૂપથી જણાતા હોય તો પણ ગમેતેમ માન્યા છતાં એ તો નિશ્ચય છે. ગુણીતા સ્વરૂપમાં ગુણના સ્વરૂપનો અને ગુણના સ્વરૂપમાં ગુણીના સ્વરૂપનો પ્રવેશ હોઈ શકતો નથી. કારણ કે બંનેની સ્વરૂપભિદ્ધિ સારેજ માની શકાય કે જ્યારે તે એ પોતાના સ્વરૂપને ક્યારે પણ છોડતા ન હોય. હા, એ તો ઠીક કે ગુણીતા ઉપર સંબંધ અથવા એક બાબત કે અંશમાં અથવા ગુણીના પેટમાં આભ્યંતર ગુણ રહેતો હોય અથવા ગુણની ઉપર સર્વ બાબત અથવા ગુણના ઉપર એક બાબત કે અંશમાં અગર આભ્યંતર પેટમાં ગુણી રહેતો હોય તો એ એક જુદી વાત છે. પણ તેથી કાંઈ એકના સ્વરૂપમાં બીજાના સ્વરૂપનો પ્રવેશ નથી. જ્યારે એમ છે તો પછી ગુણ ગુણીનો સંયોગ સંબંધ માનવો પડશે. પછી એ સંયોગ નિલ માનો કે તે અનિલ માનો પણ આ બંનેના સંબંધને તાદાત્મ્ય (સાદાસર) સંબંધ વા વ્યાખ્યાન્યાપક સંબંધ નહિ માની શકાય.

જો ઉપરના લેખના ગાંભીર્યને નહિ સમજતાં તાદાત્મ્ય કે વ્યાખ્યાન્યાપક સંબંધ વા ઉપરના લેખને કદપના માત્ર માની લેશે તો અગત્યના સલાહનો નિર્ણય કરવામાં ધણી મુશ્કેલી પડશે. અને છેવટ આ વિષયના નિર્ણય માટે ધ્યાન ખેંચારો, જેમકે જ્યારે એ પેટમાંથી અથવા એ રંગ એટલે હરકોઈ એ ગુણીનો સંયોગ થાય ત્યારે તે એ ગુણીના પેટમાંથીનો સંયોગ થયો વા બંનેના ગુણનો પરસ્પર સંયોગ થયો અગર એકેક ગુણ અને એકેક ગુણીનો સંયોગ થયો છે, આનો યોગ્ય ઉત્તર મળી કાઢતો નથી. કારણ કે એક અધિકારમાં એકજ સંયોગ હોય છે "એટલે બંને ગુણી બંને ગુણ એ ગારનો સંયોગ એક દેશમાં થઈ શકતો નથી. વળી ઉપર કહેલ "સ્વરૂપ પ્રવેશવાળો નિયમ" બાંધક થઈ પડે છે.

વળી એ ગુણી દ્રવ્ય—પરમાણુ વગેરે વા ગુણનો સંયોગ (એ વસ્તુનું અંતરગત રહિતપણું ને સંયોગ) થાય છે ત્યારે તે સંયોગ દેશમાં અર્થાત બંનેની મધ્યમાં દેશ કાળ—તત્ત્વ—પ્રકાર—ગુણ સ્થિત વગેરે હોય છે કે નહિ કે જો છે એમ માનવામાં આવે તો સંયોગ થયો નથી પણ જો કદપના માત્ર માની લેવામાં આવે તો શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે એ ગુણીઓ (દ્રવ્ય—પરમાણુ) દરેકથી છતાં પણ કોઈ ચતુર્થ જોડાએ જેમ કે એક કસીનન અને દોષડોળનના પરમાણુ અંતરગત રહિત ન મળે તો પણ જળા ઉત્પન્ન થવું જોઈએ સાકર સાથે સંયોગ થયા વિના જળ માનવું થવું જોઈએ. પરંતુ એમ થતું નથી. હવે જો આનીએ કે ઉત્પન્નના દરમિયાન (સંયોગ દેશ)માં આકાશ દેશ નથી તો આકાશને ચારણી સમાન હિંદવાળું માનવું પડશે. કદાપિ પાંચમાલ દિલોસોદરાના મંતવ્ય પ્રમાણે કદાચ આમદથી એમ માની શકાય કે ઉત્પન્નની વચનમાં દેશ (space) છે તો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ગુણ ગુણી વગેરેમાં પણ દેશ (space) માનવો પડશે. નહિ તો દેશમાં વ્યાપક સિદ્ધ નહિ થશે અને તેમાં પૂર્વોક્ત હોય આવશે.

ઉપર જે ગુણ-ગુણીના ઉદાહરણમાં કહેવામાં આવ્યું તે મુજબ જાતિવ્યક્તિ, શક્તિ, શક્તિમાન, ધર્મધર્મી વગેરે વારતે પણ પડાવો લેવું જોઈએ. એટલે સુધી જે લખાયું તેના સારાંશ એ છે કે દરકોઈ જે વસ્તુને વ્યવસ્થાપા-ભાવ વા તાદાત્મ્ય સંબંધ અથવા અભેદભાવ બની શકતો નથી એટલે એક સ્વરૂપમાં બીજા સ્વરૂપનો અપ્રવેશ છે.

વળી ઉપર કહેલ ઉદાહરણ કેટલાક પદ્ધતિ સ્વીકારતા નથી એટલે તેઓ મૂળમાંથી શુદ્ધ પડે છે તેઓ એમ માને છે કે દેશ-આકાશ, ગુણ, જાતિ, શક્તિ, ધર્મ, વસ્તુતઃ સ્વરૂપથી કોઈ વસ્તુ નથી એટલે પરમાણુ (દ્રવ્ય) માત્ર છે અથવા દેશાદિ વ્યવહારમાં કલ્પના માત્ર છે અથવા દેશાદિ પરમાણુઓની રચના (અવસ્થા પરિણામ) વિશેષ છે અથવા અધ્યાસ (એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુનો અવભાસ તેમાં ન તેની શુદ્ધિ) માત્ર છે એટલે સ્વમતે જ પ્રમરૂપ છે અથવા દ્રવ્યોની શક્તિ (force) થી એવું જણાય છે અથવા દ્રવ્યોની શક્તિ વા ફોર્સ અને અસરને લીધે દેશ-કાળ-કારણ-સ્પર્શ-શીત-ગિણીતા પ્રકાશ, રસ, ગંધ વગેરે રૂપ જણાય છે. સંક્ષેપમાં દેશાદિ વસ્તુતઃ કોઈ વસ્તુ નથી, અર્થાત્ જોડલા પક્ષ માન્યા છે તે તમામ જડવાદ, ન્યાય, વેદાંત, બૌદ્ધ અને પાંચમાઝ દિવે સોફિસ્ટની દ્રષ્ટિને બંધને છે. આ બધામાંથી ફક્ત દેશ (આકાશ)ના સંબંધમાં જાતે લખ્યું બસ થશે તે નીચે મુજબ—

જો દેશસ્વરૂપથી કોઈ વસ્તુ નથી પણ જામ કલ્પના ફોર્સ માત્ર છે, તો એ શકા ઉત્પન્ન થાય છે કે જીવ પરમાણુ, દ્રવ્ય, વિજ્ઞાન માયા, પ્રકૃતિમાં ગતિ હોય છે કે નહીં? જો એમ માનીએ કે ગતિ છે તો દેશ વિના ગતિ કેમ થાય? પણ શકે નહિ. વળી કાર્યોની ઉત્પત્તિના નિમિત્તમાં જે વસ્તુનો સંયોગ વિયોગ પણ દેશ કાળની અપેક્ષાને લીધે છે એટલે કે તેને પણ દેશકાળની અપેક્ષા છે એટલા માટે દેશ તો માનવોજનપરો.

હવે જો એમ માનીએ કે દ્રવ્યોમાં ગતિ થતી નથી, તો ફોર્સ-પરિણામ-અસર અને કાર્યરૂપ રૂઢિ ન હોવી જોઈએ એટલે તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થશે નહ. હવે જો એમ કલ્પીએ કે દેશ-કાળ-ગતિ-કારણ-કાર્ય સાથેને સાથેન થાય છે, તોપણ ગતિથી પૂર્વકાળમાં દેશ અને ગતિનો ઉત્તર “કાળ” જાનવો પડશે અને દેશની પણ ઉત્પત્તિ માનવાથી દેશ ગતિવાન છે એ પરિણામ આવવાનું. પરંતુ આ પરિણામ અનુભવ વિરૂદ્ધ છે અને અમવસ્થા લાવે છે. હવે જો વેદાંતીયોના મતાનુસાર દ્રવ્ય તેની ગતિ આકાશ અને કાર્ય કારણ ભાવને પ્રાપ્તિ (મિથ્યા) રૂપ માનીએ તો પ્રહી દ્રવ્ય મિથ્યાનું ઉપાદાન અને તેનીથી બીજી નિમિત્તરૂપ સામગ્રી વિવાદ અને સંશય રહિત સિદ્ધ થતી નથી. કેમકે તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે “અણુથી ઇતર સર્વે મિથ્યા છે.” અર્થાત્ આમ છે તો મિથ્યાનું દહાંત પણ મંગતું જોઈએ એટલે કે આમાં (અગ્નિ) અને તેના કાર્ય સ્વર્ગ રજનું સંપારિત સાધ્ય છે. તેનાથી જિન્ન દહાંત જોઈએ પરંતુ તેમના મતમાં જલ અને મામાથી ઇતર જોઈએ કોઈ પદાર્થ છે નહિ કે જનું દહાંત આપી શકાય નિશ્ચય કેશ વગેરેનું મિથ્યાત્વ (પ્રતિરૂપતા) સિદ્ધ થતું નથી. જો એમ માનીએ કે પરમાણુ અને

પટાદિનો આકાશ આથે વ્યાપ્યવ્યાપક ભાવ (સ્વરૂપ પ્રવેશ) પ્રતીત થાય છે એટલે પ્રસિદ્ધ છે. તો પછી તેમાં શકા લેવી અતિપ્રસંગ દોષ પડે. સારે શકા એ આથ છે કે જે પ્રતિતી માનજી માનવા યોગ્ય હોય, તો સ્વપ્ન સ્વપ્ન કાળમાં જાયત જાયત કાળમાં અને રજગ્ન સપ્ત સપ્ત પ્રતિતી કાળમાં જે પ્રતિતી થાય છે તે સ્વરૂપે પ્રતિતી થાય છે. પરંતુ નિર્ણય (જ્ઞાન) કાળમાં પૂર્વે જેવા પ્રતિતીના વિષય થતા નથી તેથી પ્રતિતી માત્ર જ વિશ્વાસ પાત્ર નથી એમ સ્પષ્ટ છે. એજ પ્રમાણે આકાશ અને પરમાણુ આદિની વ્યાપ્યવ્યાપક ભાવરૂપથી જે પ્રતિતી થાય છે તે પ્રતિતી માત્ર ઉપરજ વિશ્વાસ કે આધાર રખાય તેમ મૃગજળ (ઝંઝીર) થી તૃણની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ (પચ્છ એમ થતું નથી) તેમજ ઈશ્વર અને પુનર્જન્મ આદિ મણીવાનો માની નહિ શકાય કેમ કે તે પ્રતિતીના વિષય નથી. તેમજ સેદાત અર્થ સુબળા પણુ અધ્યાસ (અન્યમાં અન્યનો અવભાસ) રૂપ પછે નહિ માની શકાય. એટલે સાધ્ય વિષયના નિર્ણય માટે સદિ નિઃસમ્યગ્ન્યુક્તિ, અનુભવ અને યોગ્ય પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણરૂપ મધ્યસ્થોની અપેક્ષા રહે છે. અને તો મધ્યસ્થોની અનુધ્યામ ઝંઝની અતિમ માન્યતા જન્ય પરિણામ પ્રકરિતીમાં (પરાકાશી) છે. છતાં જે પ્રતિતી માત્ર માનવાનો દુરાચલ કરશે તો સાધ્યસમ નામે દોષ આવશે. (તેના વિસ્તારની અત્રે જરૂર નથી) જોવાનું છે.

—જોવાનું છે.

૪ આટલે સુધી લખેલ દરેક બાબત ઉપર કહેલ દરેક પ્રશ્ન એટલે ઈશ્વર અને પ્રકૃતિ (જગત) ના સંબંધમાં લાગુ કરવાનું છે. અર્થાત્ જેવા ઈશ્વર-અલ-ખુદ-ગોડ-ઇલ-સ્વરૂપથી જે કાંઈ વસ્તુ હોય અને તે વ્યાપક હોય તો તેના સ્વરૂપમાં ઉપર આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ-પરમાણુશક્તિના સ્વરૂપનો પ્રવેશ નથી એટલે આથ-પ્રકૃતિ-જગત નહિ અને જે પ્રકૃતિ જીવ અથવા આ અલોડ સ્વરૂપથી કાંઈ વસ્તુ હોય તો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તેના સ્વરૂપમાં ઈશ્વરના સ્વરૂપનો પ્રવેશ નથી એટલે ઈશ્વર નથી. જ્યારે આંશ છે તો બને વાત જોતાં ઈશ્વર નથી એ સદજ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. સારણ કે જગતનો પ્રસિદ્ધ છે. હવે એમ છતાં જે મધ્યસ્થ વિષુ માનીયે તો ઈશ્વર ચારણી સમાન હિદ્રવાળો સાવધ નાચવાનું એટલે મધ્યગ પરિણામવાળો માનવો પડશે કેમ કે પરમાણુના સ્વરૂપમાં તથા જે પરમાણુના સંયોગ નેયમાં ઉપર કહેલ સ્વરૂપ અપ્રવેશ ના નિયમ પ્રમાણે ઈશ્વરના સ્વરૂપનો પ્રવેશ નથી માટે વ્યાપ્યવ્યાપક ભાવ નથી. જે હકથી વ્યાપક માની લેવામાં આવે તો જેટલા દોષો દેશ અને ચણુચણીના સંબંધમાં ઉપર કહેલ છે તે તમામની વ્યાપ્તિ થશે.

વળી વિચારવાનું છે કે દ્રશ્ય, ગતાનેય, વિષયવિષયી અને આધારઆધેય વગેરે સ્વરૂપથી પરસ્પરમાં ભિન્ન છે એટલે જ દ્રશ્ય છે તેજ દ્રશ્ય અને તે દ્રશ્ય થતો નથી. (ઇલાદિ) એ નિયમ છે. તો પછી જ્યારે આથ વા પરમાણુઓને ઈશ્વર વિષય કરતો હોય સારે તેમને પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન વિષય કરતો જોઈએ માનો કે પરમાણુને પોતાના સદિત વિષય કરતો હોય તો પ્રશ્ન જે પરમાણુ અર્થમાં જે પરમાણુઓનો સંયોગ છે તે “હું” એમ વિષય સાથે નહિ (હું-હું) તે નથી અને “તે”

તે " હું નથી " એમજ વિષય કરતો હોવો જોઈએ. જ્યારે આમ છે તો પરમાત્મ વડે
 રેના સ્વરૂપમાં ઇશ્વર નથી એમ સિદ્ધ થાય. સારાંશ કે કદાચ જોઈશ્વરદયે તો પરિચિત
 દશે વિષુ ન હોવો જોઈએ કેમકે (આ) જગત તો પ્રસિદ્ધ છે. દવે જો એમ માનીએ
 કે " જગત અને તેનું જ્ઞાન કારણ પ્રકૃતિ " થઈ અગર છે અથવા ધરો " એમ નથી
 એટલે પ્રકૃતિ છે જ નહિ. એક ઇશ્વરજ છે "તો કહેવું જોઈએ કે એ પદ્ધતિનાં પો
 જ સદિની સિદ્ધિ અને ઇશ્વરની આસિદ્ધિ કરે છે. " મારા મુખમાં જુદા નથી " " અ
 ઙ્ગિ ધીતજ છે " આવાં વાક્ય પ્રમાણે ઉપસું વાક્ય વર્તે છે એટલે એ હાલજનક વાર્ત
 છે. દવે જો એમ માનીએ કે આ જ સદિપ દેખાય છે તે જાણ છે. તો પણ ઇશ્વ
 વ્યાપક સિદ્ધ નહિ થાય. કેમકે વિષુ પદાર્થમાં ગતિ અગર પરિણામ હોય. ચક્રનું નર્ય
 કારણ કે ગતિ તો સારેજ થાય કે ગતિ કરનાર પરિચિત જ હોય એટલે ગતિ માટે ગતિ
 કરનારથી ભિન્ન દેશ હોવો જોઈએ. એજ રીતે પરિણામ થવા માટે ધટાવી લેવી જોઈએ
 દરમ જગત પરિચિત પરિણામી, સારવ્ય પ્રસિદ્ધ છે તો પછી ઇશ્વરને પણ સાવવ્ય
 પરિચિત પરિણામી તથા મધ્યર માનવો પડશે. જ્યારે આમ છે તો પૂર્વોક્ત દે
 માનવાનાં.

પ દવે જો એમ માનીએ કે " ઇશ્વર વ્યાપક નહિ કિંતુ જગતથી ભિન્ન હો
 રેશમાં રહેલ છે એટલે મધ્યમ વા મતુલ્ય જોવો છે અથવા અલુપ્ત અને મુલ્ય પ્રકાશ
 પેઠે તેની સત્તા અને જ્ઞાન જગતમાં વ્યાપક છે. તેથી સર્વ વ્યવસ્થા થાય છે. " એ પા
 તદન અસત્ય છે; કેમકે જો જ્ઞાન વા સત્તાને વ્યાપક માનેલ છે તે ઝંઝિવા સત્તા મુલ્યન
 પ્રકાશ સમાન સક્રોમ વિકાસવાળી એટલે મધ્યમ કરશે અને તેને મધ્યમ સ્વરૂપ હોય
 તે નાશવાન એટલે છેવટમાં અણઅણુ જન્મ હોય છે એ સ્પષ્ટ છે. સારાંશ તેવો મધ્ય
 વ્યવસ્થાપક નહિ થઈ શકશે એટલુંજ નહિ કિંતુ તેજે દેશ અને વ્યાપક મધ્ય
 માનવામાં કહેલ છે તેજ દેશો વ્યાપક જ્ઞાન વા સત્તા માટે પણ આવવાના અર્થે ત
 ધટાવી લેવા મતલબ કે સદિ વા પરમાણુ પ્રદેશમાં જ્ઞાન વા સત્તાનો વ્યાપ-અપ્રવેશ
 માનવો પડશે. એવીજ રીતે આકર્ષણ માટે ધટાડી લેવું.

વળી ઇશ્વરને મધ્યમ માનશે તો જન્મ અને નાશવાન માનવો પડશે. તેથી વ્યવ
 વ્યાપક અને નિવામક નહિ કરશે. વળી જો ઇશ્વરને નિરંકર અર્થે પરમાણુ માનીએ
 તો સર્વત અને જગત વ્યવસ્થાપક નહિ માની શકાય. કેમકે તે પરિચિત કરશે
 પણ જો ઇશ્વર હોય તો વ્યાપક હોવો જોઈએ પરંતુ વ્યાપકમાં ગતિ હો
 ચક્રની નથી. કારણ કે તેનાથી ઇતર કોઈ ખાલી દેશ હોય તો ત્યાં ગતિ હો
 શકે. નહિ તો નહિ પરંતુ વ્યાપક માનવાથી તેમ જનનું નથી એટલા માં
 વ્યાપકમાં ગતિ કર્યે મોક્ષન નથી. આ પ્રકારે જ્યારે તે પૂર્ણ સ્વરૂપ વિષુ હોય તે
 ઉપર બોલે " સ્વરૂપમાં અપ્રવેશ " એ નિયમ સુત્ર જાણમાં શુદ્ધ, શક્તિ, ધર્મ, ઇશ્વ
 રજ્ઞા, પરિણામ પામવું પ્રસાદિતો પણ અવસર કદાચો સંભવે કે નથીજ. માટે જ્યાં
 આમ છે તો ઇશ્વરમાં જગત-કર્તૃત્વ-સાવવ્યત્વ; પરિણામીત્વ વગેરે જાગતો કેમ માન

સકાય ? નહીં જ આરુણ નહિ કિંતુ ઇશ્વરને બ્રહ્માને (આક્રમ્યમ કે વિષુ) માને
પરંતુ તે સ્વયં નહિ હોવો જોઈએ કેમકે "સાતાથી જેવ-દ્રષ્ટાથી દ્રશ્ય બિન હોય છે"
જે નિયમ સુબળ તપાસીએ તો મુશ્કેલીમાં નહીં છે. કિંતુ નહિ. એ પ્રશ્ન સમાધાન
સ્વયંવતનો પાપક, પાપ છે. એટલે મુશ્કેલી પોતાનો સ્વરૂપને નથી બિંધતો. સારું અસ-
વ્ય હરશે, અને જો પોતાનો સ્વરૂપને યથાવત બાળે છે એમ માનીએ તો ઉપરના નિયમ
પ્રમાણે મુશ્કેલી એ અસ- (સાતા અસ- અને સ્વયંવત) બિન- બિન માનવી પડશે એ-
ટલે મુશ્કેલી સાંપવનું પરિણિતન હરશે મહાદેવ.

૧૩૪ હવે જો એમ માનીએ કે મુશ્કેલી નથી તો પણ જો નહિ, કારણ કે અતિગતિ
પરિણિતન પદ્યે (પરમાણુ-આક્રમ્ય-આવા-પ્રકૃતિ) વા તરૂં-અ આ બ્રહ્માંડ અને દેશને
આધાર (અધિષ્ઠા) ની અપેક્ષા છે. કારણ કે દેશ વિના પરમાણુ વગેરેની ગતિ હાલ
ચક્રી નથી તેમ આધાર વિના ગતિને અવસર મળતો નથી, (મહાદેવ) જો "સ્વ-
બ્રહ્માંડ પરમાણુ વગેરે અતિગતિમાં છે તેટલાં માટે અધિષ્ઠાનની અપેક્ષા નથી" એમ
માનીએ તો પણ અવસર પડે નથી કેમકે તમામ બ્રહ્માંડની દલીની સંનિયમગતિ સિદ્ધ
થવાની નથી. જો એમ માનીએ કે આ બ્રહ્માંડ બ્રહ્માંડની દલી આશ્વેષ આવે છે અને આક્ર-
મ્યમાં એક બાળુ આશ્વેષ જાય છે તેથી આધારની જરૂરીયાત નથી તો પણ દોષ આવે છે.
એટલે "હલકા અને ભારની ગતિ વિરુદ્ધ દેશમાં ચાલે છે" જો નિયમ પ્રમાણે બ્રહ્માંડની
ઉપરના ઉપરની તરફ અને પ્રહારિની નીચેની તરફ જવા જોઈએ. જો એમ જ યતું હોત
તો બ્રહ્માંડ પણ એમ યતું નથી એટલે સહિમાં સર્વ પ્રાણીની યથાચોગ્ય અવસર પડે ને-
મુશ્કેલી છે. આટલે બાળુ ગમન માની શકાતું નથી. હવે જો એમ માનીએ કે
"તમામ બ્રહ્માંડ એક બીજાના આક્રમ્યને આધાર છે એટલે બ્રહ્માંડના અધ્યક્ષ છે માટે અ-
ધાર માનવાની જરૂર નથી." તો એ શક્યું સમાધાન યતું નથી. એટલે આક્રમ્ય-આણુ
છે કે વિષુ છે કે અધ્યક્ષ છે. જો પરિણિતન (આણુએ કે વા અધ્યક્ષ) માનીએ તો તે
પોતે આધ્યક્ષ છે તેથી એક બીજાનો આધાર થાય વા એક બીજાને નિયમમાં રાખી
રાકે એ સિદ્ધ થશે નહિ. હવે જો અધ્યક્ષ માનીએ તો પણ અણુ પરિણામવાળા દોષ
આવવાના અને જો વિષુ માનીએ તો પૂર્વોક્ત રાશ્ય અ પ્રવેશ "વાળા દોષ પ્રાપ્ત
થવાના વળી "બ્રહ્માંડના અધ્યક્ષ દોષ" પણ છે. આવી રીતે આક્રમ્ય (વિનળી વગેરે.)
નાથ વા બ્રહ્માંડના અધ્યક્ષ, આપણી નિર્ણય વાતો નથી. નાટો અધિષ્ઠાનની જરૂર છે. (આ
પરિણામની જાણતો વિસ્તાર ભયથી તથા અત્ર સ્વરૂપ અપ્રવેશ માત્ર ઉદેશ દોવાથી શક્ય
સમાધાન સંદિગ્ધ વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણવી નથી.)

૧૩૫ જો દોષ એમ કહે કે મુશ્કેલી અંતર માટે જો દોષ સંબંધ છે તે મનુષ્ય મંડ-
બની દ્રષ્ટિથી છે પણ તે તો મનુષ્ય દ્રષ્ટિથી અત્રોચર અમન્ય છે એટલે તેના રાશ્ય તેના
મહિમા તેના પ્રહાર તેના નિયમ માટે કાંઈ પણ કહી શકાય નહિ. એટલે તો જો અમર
કલિવતો વિષુ નથી તો એ ચક્રા ચાલે છે કે "મુશ્કેલી છે" એમ કેમ માની શકાય
ને મુશ્કેલી મુશ્કેલી તો તરફ કલિવતો આશ્વેષ આવશે તે વિના મુશ્કેલી નમન્ય છે.
વિષુ છે કાંઈ છે પરિણિતન છે મનુષ્ય છે.

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

અંધાઈને તૈયાર છે.

કીમત રૂ. ૩) ત્રણ.

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનીનું ગુજ-
રાતી ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ:

નડીયાદ.

સુદર્શન.

આ પત્રનું વાર્ષિક મૂલ્ય અગાઉથીજ રૂ. ૨-૦-૦ રૂપાલ ખર્ચ સુદાત, ટેપાલની
દ્વિતીય મોકલનારને એક રૂપીએ અર્ધા આનાની ટિકીટ તથા રામાં મોકલવી; કેમકે એટલું
સો વધારા જાય છે.

વિષયો લખી મોકલવાની સર્વેને છુટ છે પરંતુ અમુક લખાણ પ્રસિદ્ધ કરવું કે
કેમ એ વિષે નિર્ણય કરવા તન્ત્રી વા ઉપતન્ત્રી સ્વતન્ત્ર છે, લખાણ પાછું મોકલવાને
અને અધાતા નથી, માટે જનતા સુધી નક્કર રાખીનેજ અસંસ રેખ મોકલવી.

મુદ્દેલું વાળા વિષય માટે તન્ત્રી વા ઉપતન્ત્રી જવાબદાર તથા, તે વિનાના
વિષયો ઉપર હઠ તન્ત્રીનો વા ઉપતન્ત્રીનો છે તેથી તે કોઈએ છાપવા છાપાવવા નહિ.

પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવતું લખાણ સારા અક્ષરે પૂરતી એક પાંચુએજ લખી મોકલ-
વા કૃપા કરવી, તથા કોઈ પણ લેખકને પોતાનું નામ—ચારત્રિક કે દ્વિપત—પ્રસિદ્ધ
કરવાની પ્રમત્તા હોય, વા તેમ કરવા જાખ ન હોય તો તે તન્ત્રીને વા ઉપતન્ત્રીને લખી
જણાવવું; તન્ત્રી વા ઉપતન્ત્રીની તપ્ત માટે પોતાનું ખર્ચ નામ આવતુંજ નોંધવું.

ભહેર ખર્ચ માટે તથા આ પત્રના લખાણ સંબંધે સર્વ વ્યવહાર તન્ત્રી વા ઉપ-
તન્ત્રી સાથે રાખવો. અધાવલોકન માટે જથ્થા, રાજીદો અને અકવાડીએ પ્રસિદ્ધ
થતાં પત્રો, અને આ પત્રના ખર્ચામાં મોકલવાનાં માસિકો, હવેથી નડીયાદ
મોકલાવવા કૃપા કરવી.

તન્ત્રીનું નામ હામ આ પ્રમાણે:—રા. રા. આનંદરાજે આપુભાઈ કુવ. તન્ત્રી:—
સુદર્શન અમદાવાદ.

ખર્ચામાં આવતાં પત્રો તથા માસિકો નીચેના મોકલાવવા પોનવિ છે:—
ઉપતન્ત્રી—સુદર્શન.

સુદર્શન ઓફીસ: નડીયાદ.

આ શિરાય નાણાં સહી સર્વ પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક શ્રી જમનાદાસ ત્રીજોવનદાસ
નડીયાદ એ રાજીને રાખવો.

લવાજમ.

લવાજમ અગાઉથી, સેવાનો અમારો રિવાજ છે એવું અમારા સુગ માહકોને

વ્યવસ્થાપક.

શકાય ? નહીંજ આદ્યજ્ઞાન દ્વારે કિતું ઇશ્વરને જાણે તેમ (અણુમધ્યમ કે વિશુ) માનો
પરવું તે સર્વજ્ઞ નહિ હોવો. નેમજ એ કેમકે " સાતથો ગ્રેય-દ્રષ્ટાથો દ્રશ્ય બિન્ન દોષ છે "
એ નિયમ સુજ્ઞાન તપાસીએ તો મુશ્કર મોતીને ભજી છેતકે તાદિ. એ પ્રશ્નનું સમાધાન
સર્વગતવનો બાધક થાય છે. એટલે મુશ્કર ને પોતાના સ્વરૂપને નથી બાધ્યુતો. આરે અસ-
ર્વજ્ઞ હરશે, અને ને પોતાના સ્વરૂપને, ચયાપત નાણે છે. એમ માનીએ તો ઉપરના નિયમ
પ્રમાણે મુશ્કરના એ અર્થ (જ્ઞાતા અર્થ અને ગ્રેય અર્થ) બિન્ન બિન્ન માનવો. પણ એ
ટલે મુશ્કર સાવધન પરિચિત્ત હરશે ઇલાદિ.

હવે ને એમ માનીએ કે મુશ્કર નથી તો પણ અને નહિ, કારણ કે અગતિવાન
પરિચિત્ત પદાર્થ (પરમાણુ-આકર્ષણ-માયા-પ્રકૃતિ) વા તજ્ઞ ન આ બ્રહ્માંડ અને દેશને
આધાર (અધિષ્ઠા) ની અપેક્ષા છે. કારણ કે દેશ વિના પરમાણુ વગેરેની ગતિ હોઈ
શકતી નથી તેમ આધાર વિના ગતિને અર્થસર મળતો નથી. (ઇલાદી) ને " સર્વ
બ્રહ્માંડ પરમાણુ વગેરે અતિગતિમાં છે તેટલી માટે અધિષ્ઠાનની અપેક્ષા નથી " એમ
માનીએ તો પણ વ્યવસ્થા થતી નથી કેમકે તમામ બ્રહ્માંડરૂપી દેહની સનિયમગતિ સિદ્ધ
થવાની નથી. ને એમ માનીએ કે આખનાદિ બ્રહ્માંડરૂપી દેહો આલ્યો આવે છે અને આકા-
શમાં એક બાણુ આલ્યો ભય છે તેથી આધારની જરૂરીયત નથી તો પણ દોષ આવે છે.
એટલે " દલકા અને ભારેની ગતિ વિરૂદ્ધ દેહમાં થાય છે " એ નિયમ પ્રમાણે બ્રહ્માંડની
ઉપજ્ઞતા ઉપરની તરફ અને અદાદિની ભીંચેની તરફ નેવાં નેમજે. ને એમજ થતું હોત
તો જ્ઞાતાત પણ એમ થતું નથી એટલે સહિષ્ણુ સર્વ પ્રદાયોની વ્યવસ્થાએ વ્યવસ્થા ને-
મજે છીએ. માટે એક બાણુ ગમન માતી રજાતું નથી. હવે ને એમ માનીએ કે
" તમામ બ્રહ્માંડ એક બીજના આકર્ષણને આધાર છે. એટલે અન્યોન્યાશ્રય છે માટે આ-
ધાર આનવાની જરૂર નથી. " તો એ સંકોનું સમાધાન થતું નથી. એટલે આકર્ષણઆણું
છે કે વિશુ છે કે મધ્યમ છે ને પરિચિત્ત (આણુંએકે વા મધ્યમ) પોતીએ તો તે
પોતે આધેયશ છે તેથી એક બીજનો આધાર ચાવવા એક બીજને નિયમમાં રાખી
શકે એ સિદ્ધ થશે નહિ. હવે ને મધ્યમ માનીએ તો પણ આણું પરિણામવાળા દોષ
આવવાના અને ને વિશુ માનીએ તો પૂરોક્ત સ્વરૂપ અપ્રવેશ " વાળા દોષ યોગ
ચવાંના વળી " અન્યોન્યાશ્રય દોષ " પણ છે. આવી રીતે આકર્ષણ (વિજળી વગેરે)
માત્ર વા અન્યોન્યાશ્રય માનવાથી નિર્વાદ થતો નથી. માટે અધિષ્ઠાનની જરૂર છે. (આ
પરિમાણની પામતો વિસ્તાર ભયથી તથા અન સ્વરૂપ અપ્રવેશ માત્ર ઉદેશ હોવાથી શંકા
સમાધાન સુદિત વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણવી નથી.)

હવે ને કોઈ એમ કહે કે મુશ્કરના અંકન માટે જાકાંઈ લખેલ છે તે મનુષ્ય મંડ-
ળની પ્રિયી છે પણ તે તો મનુષ્યદિથી અગ્રેયર અગ્રમ્ય છે એટલે તેના સ્વરૂપ તેના
મદિયાં તેના પ્રકાર તેના નિયમ માટે કાંઈ પણ કહી શકાય નહિ. એટલે તકે અગર
સુકિતનો વિષય નથી તો એ શકા થાય છે કે " મુશ્કર છે " એમ કેમ માની શકાશે
ને સુદિધી ભૂલથી તો તાકે સુકિતનો આશ્રય આવશે ને તે વિના મુશ્કર " અગ્રમ્ય છે
વિશુ છે કમી છે સનિયમગતિ છે મનુષ્યરૂપ છે.

પોલિસર બેંગલદેશકર. બાપુભાઈકુવ.
જોમ. જો. એલ. એલ. મી.

સાધ્યપદાલ નમિત્તે દેવદા.

५६६।

(ધર્મ, શૃદ્ધિ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“सत्यं परं धीमहि” — भागवतम्

[पुस्तक २०-२३; अंक ५-६] (भासिक.) [द्विअंशरी-भास्य. १६०६.]

વિષયાનુક્રમ	૫૯
એક વિનયિતિ.....	૧૩૧
શ્રીગણેશ.....	૧૩૩
ગૂંચડાતમા સામાજિક સુધારણા.....	૧૩૫
કાઉન્ટ ટાઉન્સ્ટોપ.....	૧૪૭
શ્રી ગૌતમ બુદ્ધ.....	૧૪૪
જીવન અને પ્રેત જીવન.....	૧૧૧-૧૨૭
અધ્યાત્મી વીણા.....	૧૨૩
“હારી”.....	૧૨૫
દ્વિતી વિનયિતિ.....	૧૭૨
શ્રીગૌતમબુદ્ધ કાવ્ય અને કવિચરિત.....	૧૭૬

અમંત્રીશ્રી

શ્રી અમદાવાદ યુનિયન પ્રીટિંગ પ્રેસ લે. લી.

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

બંધાઈને તૈયાર છે

કીમત રૂ. ૩) ત્રણ.

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનીનું ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા રા મણિલાલ નણભાઈ દિવેદી,

સુદર્શન એજીસ

નડીયાદ

સુદર્શન.

આ પત્રનું વાર્ષિક મૂલ્ય અગાઉથીજ રૂ. ૨—૦—૦ રૂપાલ અર્થ સુદાંત, રૂપાલન
ટિકીટો મોકલનારને એક રૂપીએ અર્ધા, આગામી ટિકીટ વધારામા મોકલવી, કેમકે એટલે
વધારા જાય છે.

વિષયો લખી મોકલવાની સવંને છુટ છે પરંતુ અમુક લખાણ, પ્રસિદ્ધ કરવું કે કેમ
એ વિષે નિર્ણય કરવા તન્ત્રી વા ઉપતન્ત્રી સ્વતન્ત્ર છે લખાણ પાછું મોકલવાને અમે
બંધાતા નથી, માટે બનતા મુખી નક્કલ રાખીનેજ અસલ લેખ મોકલવો.

“ મહેતુ ” વાળા વિષય માટે તન્ત્રી વા ઉપતન્ત્રી જવાબદાર નથી, તે વિનાના
વિષયો ઉપર દરેક તન્ત્રીનો વા ઉપતન્ત્રીનો છે તેથી તે કોઈએ છાપવા છતાંવા નહિ

પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું લખાણ મારા અક્ષરે પૂછની એક બાબુએજ લખી મોકલવા
કૃપા કરવી, તથા ડાહ પછી લેખને પોતાનું નામ—વાસ્તવિક કે કલ્પિત—પ્રસિદ્ધ કરવાની
ઈચ્છા હોય, વા તેમ કરવા બાધ ન હોય તો તે તન્ત્રીને વા. ઉપતન્ત્રીને લખી જણાવવું;
તન્ત્રી વા ઉપતન્ત્રીની જાણ માટે પોતાનું અર્ધ નામ આપવુંજ જોઈએ.

જાહેર ખર્ચ માટે તથા આ પત્રના લખાણ સંબંધે સર્વ વ્યવહાર તન્ત્રી વા ઉપ
તન્ત્રી સાથે રાખવો, અયાવલોકન માટે અર્ધો, રોજીદા અને અઠવાડીએ પ્રસિદ્ધ
ચર્ચા પત્રો, અને આ પત્રના બદલામાં મોકલવાનાં માસિકો, નડીયાદ મોક-
લાવવા કૃપા કરવી

તત્રીનું નામ કામ આ પ્રમાણે;—રા. રા. આનંદજી કર બાપુભાઈ કુવ. તત્રી,—

સુદર્શન અમદાવાદ

બદલામા આવતા પત્રો તથા માનિકો નીચેને સરનામે મોકલાવવા બીનતિ છે,—

ઉપતન્ત્રી—સુદર્શન,

સુદર્શન એજીસ નડીયાદ.

આ સિવાય નાણાં સંબંધી સર્વ પત્રઅવહાર વ્યવસ્થાપક શ્રી જમનાદાસ ત્રીભોવનદાસ,
નડીયાદ, એ સર્ણમે રાખવો.

લવાજમ

૦ :

લવાજમ અમાઉધી લેવાનો અપારો રિવાજ છે એવું અમાંગ સુદ માહકાને
મગ્ન દેજેજ.

કુદરતની કલાનો એક અંશ:

(ગળેહું).

હું અવનિતલ લખો રંધીને ગગન તળે નિરખતો,
ચક્રચકિત જોઈ તારલા આનંદ વિશે અતિ દરખતો;
વાયુ પ્રદેશની પાર એ સંપણું અરે ! દર્શાય છે,
કુદરત તણી કેવી કલા ! કોના ચક્ષી અંકાયતે ! ! ?

કુદરત અરે ! ત્હારી કૃતિ જોતાં ન પાર પ્રમાણ, મહે,
હું શોધ ત્હારી હજીકરે-પણ દાય તું નરે આપતે;
કે દેશને પરદેશમાં-દર દેશમાં જઈ આવડ્યો,
(પણ) કોતર મારી નવ યજ્ઞ ને-પાર ત્હારો નવ જડ્યો.

મહારાસમા આ અવનિતલ કે આવીને આજ્ઞા મળ્યા,
તુજ નાગને જપતા જતા બલિકારી ત્હારી નિરખતા;
આશ્વર્ષમાં ગરકાલ યજ્ઞને નામ જાણી વિરખતાં,
તું કોણ છે ? ને ક્યાં વસે ? એ કોણ એ નદા જાણતા.

અકળિત ગતિ ત્હારી હજી છે જોવીને જોવી અરે !
આમાનવી માયાચક્ષી બરપૂર તે કપ્તાંથી કળે ! !
કે દેવતા વિમાનમાં બેસી અને દરતા કરે,
એ દર દર જતા અરે ! પણ શોધ એ ત્હારી કરે

આકાશના અવકાશમાં તું છે બરેલી સર્વતા,
પણ દેવતાને દર્શને ત્હારાં પવનમાં ના કલા;
એ દેવતાના દેવતા પણ શોધવા જતા દશે, ! !
વિરામ પામી ઉવટે ઉદાસ યજ્ઞને આવશે.

એવું અમારા અનુભવે અભાર સુધીના સૂચવે,
દર્શાવના હેવટ સુધી તો નોતિનોતિ મુખ સવે;
પણ એક મ્હારી કશ્પના વિચાર ત્હારા આપતી,
તું પાણીમાં ને પવનમાં ને ગગનમાં રહે છે જીવી.

આ પારદર્શક વાયુમાંથી પારતું દેખાય છે,
જો વાદળોથી આવીને વરસાદ કેવો યાય છે;
આ પવન જે સૂચવટ કરતો-કદંબમાંડો ઉછળે;
ને ચરજ તપતો-ચંદ્ર યાન્તિ આપતો ત્હારી કલા,

તારા ગણોનાં મંડળો જે સત્રી દિવસ ફરી ફરી,
 વિરામ ને નથી પામતો તે સર્વ ત્હારી ખૂર્શી ખરી;
 સરજ ફરે-ચાંદો ફરે-આકાશ ફરતું લાગતું,
 એ સર્વ ત્હારી શોધ માટે હોય ખરું વિચરતું;
 એ ભ્રમણું તું આટલાવ ગ્રેમે ને હવે દેખાવડે,
 સદુશાન્તતાને ભોગવે તો હવે પણ તુમને વધે.

મહાકાકર નાગર.

શ્રી ગણેશ.*

હિંદુઓ અનેક દેવને પૂજે છે. તેમાં ગણેશ એ એક મૂખ્ય દેવતા છે. દરેક ધાર્મિક ક્રીડામાં તેમનું પૂજન અન્ય સર્વ કરતાં પ્રથમ થાય છે. આધુનિક સમયમાં એ પૂજનો બહો અધોષાત થયો છે. વર્તમાનકાલમાં માત્ર જાણવિધિ જોવામાં આવે છે અને તે પણ બહુ લુલીપાંગળી દશમાં હોય છે. ક્રમોગતી વિધિમાં સમાવેશ થતાં યથાર્થ સંયોગે ભાગ્યેજ સમજવામાં અથવા સમજાવવામાં આવે છે, માટે આ દેવની પ્રકૃતિ વિશેના તથા માનવ જાતના ઉદ્ધતિ-ક્રમમાં તેમના સ્થાન વિશેના વિચાર અસાવવો આવશ્યક છે.

આ દેવને એક દસ્તિના માથાવાળા મનુષ્યના સ્વરૂપમાં વર્ણવવામાં આવે છે. આ બંનું અવલોકન કરનારને તો એક દેવની બાવનારૂપે આ એક ધણું દસાવે. એવું સ્વરૂપ કે; હિંદુઓને શક્તિ પામેલા મૂર્તિપૂજકારૂપે કલંક લગાડવામાં આવે છે; તથા અધા કે જવાપસા જગદીના જેવા ધણાજ અજ્ઞાન વર્ગના મણુવામાં આવે છે.

તથાપિ યોગ ત્રિચારથીજ સૂચ્યે કે ગણેશનો સ્થૂલદેખાત્ર માત્ર એક સંચારૂપે છે એક અર્થસચકસંચારૂપે છે-એથી વિશેષ કંઈ નથી. ધણાંજ વિગેધીતત્વોને ગમે તે મ એકદી કરવામાં આવ્યા છે તે અભ્યાસિને એવું દર્શાવવાના હેતુથી છે કે, તેણે જાણ સ્વરૂપથીજ સંતોષ માનવાનો નથી, તેણે વર્તજ સમજવું નેષ્ટએ કે તે રૂપની પછવાડે ગંભીર અર્થનો સમાવેશ થાય છે; તેણે આ સમજવાને પ્રયત્ન પરાયણ થવું નેષ્ટએ.

એક મનુષ્યના શરીર ઉપર દસ્તિનું મસ્તક એ ગણેશને અન્ય દેવોથી ભિન્ન પાડનારું મૂખ્ય ચિહ્ન છે. આમાંથીજ આ દેવની પ્રકૃતિનાં પુલાસો થાય છે. ક્રમમાં પ્રવર્તતા વિચારની શક્તિરૂપે પ્રણેશ છે. મગજ અને હૃદયની શક્તિયો સંમિલિત છે. કોષપણુ ધ-

મિષ્ટ હેતુને પ્રાપ્ત કરવાનાં ઉત્તમ સાધનો વિચારી કાઢનાર તથા તે વિચારને એકદમ પાર પાડનાર અને વિજય પર્વે પહોંચાડનાર શક્તિને ગણેશનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. દુનિયાનું કાર્ય ધણે ભાગે મગજના વિચારવાથી તથા દસ્તના કરવાથી પાર પાડવામાં આવે છે જો આમાંની એક ધણે શક્તિની ખોટ હોય તો, આપણે દાક્ષ જોઈએ છીએ એવી દુનિયા ક્યાંથી હોય ? સર્વ માનવકાયોમાં આ શક્તિ હોવાની અત્યંત જરૂર છે. આગાને પાર પાડનાર દસ્તવિના મગજ નિરપયોગી છે, અને વિચાર કરનાર મગજવિના દસ્ત નિરપયોગી છે. અમુક મનુષ્યના ઉત્તમ હેતુઓ હોય તથા શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ હોય, તોપણ તેમને કાર્યમાં મૂકવાની દિશત ના હોય તો તે એક નિરપયોગી સ્વમ દક્ષ સમાન છે. અન્ય હો જો તેનામાં કાર્યકરવાની શક્તિ હોય છે પરંતુ તેને નિયમવાની બુદ્ધિ નથી હોતી તો કેટલુંક નોશાન કરવામાં રૂતોડ પામી શકે, પરંતુ પોતાની શક્તિનો સારો ઉપયોગ તેનાથી થવાનો નથી. માટે માનવ જાતને સમૂદરરૂપે તથા વ્યક્તિ રૂપે એટલું ધણું જરૂરનું છે કે વિચાર કરવાની અને કાર્ય કરવાની ઉભય શક્તિયો—અનુક્રમે મગજ અને દસ્તથી દર્શાવાતી તેનામાં હોવી જોઈએ, જોને જાંઘીમાં રૂતોડ પામવાની ઈચ્છા છે, તેણે પોતામાંની આ દ્વિધાશક્તિને સાધવી જોઈએ. દુનિયામાં હસ્તિમાં આ વિનય શક્તિઓને એક સ્થાનમાં કાર્ય કરતી જોવામાં આવે છે. તેના દસ્ત (શંક-દાથ) મરતકોના એક ભાગ છે; માટે જ માનવ શરીર ઉપર એક હસ્તિનું મરતક બેસાડવામાં આવ્યું છે. હસ્તિનું મરતક, વિચાર કરવાની અને કાર્ય કરવાની ઉભય શક્તિયોને એક સાધમાં કાર્ય કરતી દર્શાવે છે, અને આ વાતને જ ગણેશમાં માનવ પ્રાણિને દોરનારરૂપે તથા તેને વિજયપર્વે સમજનારરૂપે દર્શાવવામાં આવે છે.

ધૃમ્બાકરો અને સંમ્રહો, વિચારો અને કાર્યકરો—એ આ શક્તિના મુખ્યગુણોને દર્શાવતું યોગ્ય નામ ગજનન-ગજના જેવા આવનવાળા—છે.

આ શક્તિના એક અમલના ગુણને દર્શાવતું અન્યતામ લાંબોદર છે, તથા નેપાઈ લાંબ દંડ છે એમ સૂચવાય છે. પારિભાષિક રીતે સર્વ વસ્તુને પચાવનાર એમ સૂચવાય છે અને તેની દત્તભોજન રીતે ધૃમ્બાકરનાર, સમ્રદનાર, ઉપયોગ કરનાર એક રૂપે આ શક્તિને દર્શાવવામાં આવે છે.

આ શક્તિનું વાહન હાર છે, એ રૂપક વડે તેનો અન્ય ખાસ ગુણ સૂચવાય છે. કોઈના પજું ગૂદમાં એવી જગ્યા છે કે જ્યાં દંડર તેના નિમ્નથી સિવાય જગ નહીં અથવા તેને દૂર રાખવાને ગમે તેટલું કરે તો મથ ન પ્રવેશી શકે ? આ રેવને ઉદરનું વાહન એટલું જ દર્શાવવા માટે આરંધનાં આવ્યું છે કે, તેના વિચારો બાવનાઓ બસવાન તથા વિશાલ ક્ષેત્રમાં વિસ્થાનાર દોષ છે. તથા તેના કાર્યો વીરગુણના સમાન દોષ છે. તેના કસાયા અટકાવ યજ્ઞ શકતો નથી, ધૃમ્બાનો વિષય ગમે ત્યાં હોય તોપણ આ શક્તિ તેની પાસે પહોંચી જાય છે, મદબુ કરે છે તથા પાચન કરે છે.

ચાર દ્રસ્તો પશ્ચિની ચાર દિશાઓને દર્શાવે છે, અને આવી ગણેશ એ એવી

શક્તિરૂપે દર્શાવાય છે કે જે પોતાના સ્થાનમાંથી દુનિવાના સમગ્રવિસ્તારમાં કાર્ય કરીને વિસ્તારે છે.

અહીં સ્ત્રીસહચરીઓ સુપ્રસિદ્ધ અષ્ટિમાદિ અષ્ટસિદ્ધિઓ છે પ્રજ્વલભાવનાની તથા દિગ્ભ્રમપૂર્વક સીધાકાર્યપરાયણતાની દિવ્યશક્તિની સહચરીઓ રૂપે આ શક્તિઓ હોય છે પદ્માસન, વિજયપામવાની દદનિશ્ચયની દદતાને સ્વયં છે

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ કે ગણેશની આ શક્તિ છે—એક પ્રજ્વલભાવના રૂપ, અગ્નિશ્ચયરૂપ, હિમતપૂર્વક કાર્યપરાયણતારૂપ, નિશ્ચિતવિજયરૂપ, વિશ્વભાષક દષ્ટિ—અર્થાત્ રૂપ છે.

સ્થૂલ, માનસિક અને આધ્યાત્મિક—જીવનના વિજયના મુક્તિ તત્ત્વો રૂપે આ શક્તિ છે માટે દુકામાં ગણેશને વિજયદાતા દેવ રૂપે કહી શકાય

શું આવો એક દેવ ખરેખરી રીતે તે અસ્તિત્વવા હશે ? આથી એક વિશાલ પ્રશ્ન પડે છે યામ છે કોઈપણ દેવનું અસ્તિત્વ છે ? દેવો એક દંતકથા રૂપ છે અથવા એક યથાર્થતા રૂપ છે ? આ પ્રશ્નને તપાસવાના અનેક માર્ગો છે પ્રથમજ નિરાકરણ કરવાનો સિદ્ધાંત એ ઉભો થાય છે કે, આ વિશ્વમાં સામાન્ય મનુષ્યને જણાય છે તેના કરતા અન્ય સૃષ્ટિઓ હશે કે નહિ ? સામાન્ય મનુષ્યથી જોવાતી આ સૃષ્ટિ શું છે ? “હું છું.” એવા નકાર ન બધી શકાય, એવા વિચાર ઉપર દરેક મનુષ્ય આધાર રાખી શકે. આ વાતનો કોઈપણ કોઈ કારણે નકાર બધુવાનું વિચારતું નથી, અને તે વાત સમજાવવાની સાબિતી આપવાની જરૂર પડતી નથી. આ “હું છું.” એજ પચેન્દ્રિયો દ્વારા જાણીનિયાના જ્ઞાનનાથ થાય છે વિગ્રિહદેખાવમાં વિવર્ત પામતા, સમયોસમય અનેકરૂપે ધારણ કરતા “હું છું” ના જ્ઞાનધારો તે થાય છે, અને આ ઉપરથી તે અનુમાન કરે છે કે આ સર્વ જાણસૃષ્ટિને લંબે થાય છે દરેકને દરવસામાન્યસૃષ્ટિ, સ્થૂલજડની સૃષ્ટિ છે પરંતુ એક ઉચ્ચસૃષ્ટિ પણ દરવસ થાય છે દિઃ (દૂરત) અદૃશ્ય થાય છે, કાલનો અંત આવે છે તથા એક ઉચ્ચસૃષ્ટિનાં દર્શન નિશ્ચિત થાય છે. સૂક્ષ્મજડની એક સૃષ્ટિથી આપણે આસપાસ વિદ્યાપલા છીએ એ વાતમાં કોઈ સંદેહ નથી, જેને દાસનાં મનુષ્યોએ કામનાસૃષ્ટિના નામથી જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી આથી પણ વધારે, એટલું ખુદ્દ થાય છે કે આ કામના-સૃષ્ટિમાં, સ્થૂલ-સૃષ્ટિના દેખાવોનાં કારણોનું અસ્તિત્વ હોય છે. યથાર્થ રીતે સ્થૂલસૃષ્ટિ કાર્યકારણના ક્રમમાં આકામના-સૃષ્ટિને લીધેજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એથી પણ એક ઉચ્ચસૃષ્ટિ દૂરમાં પોતાના કીર્ણો પ્રકાશે છે જ્ઞાને વિચારની સૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. વળી અનુક્રમમાં આ સૃષ્ટિ, કામના-સૃષ્ટિના અસ્તિત્વને માટે જવાબદાર છે

આ પ્રમાણે આપણે “હું છું” થી પ્રારંભ કરતાં, માલૂમ પડે છે કે આ વ્યવસ્થા-વચક અંત કરણની પ્રથમ શક્તિ “હું આ જાણું છું” એવી હોય છે, અન્ય, “હું આ

જોઈ હું." "હું આ સાબળું હું" "હું આનો સ્પર્શ કરું છું" ઇત્યાદિ એ, — પંચેન્દ્રિય દ્વારો અને પચ્ચક્ષો નાં પાંચી આં દોષ છે. ઓછું જાણું સહેલ છે કે, "હું આ જાણું છું." એ, "હું છું." ના વિવર્ત રૂપ છે. તથા હન્દ્રિય સંસ્કારો અને કર્મો, "હું આ જાણું છું," નાના માત્ર વિવર્તો છે.

આપણે એમ કહી ચકીએ છીએ કે "આ" એ રચ્યસૃષ્ટિની પારની સૃષ્ટિ છે, રચ્યસરીર કે જેમાં આપણને હન્દ્રિયસંસ્કારો, કર્મો, તથા વિચારો કાર્ય પરાપણ પામ્યા બાદમાં પડે છે, તેની નજીકની માતા રૂપ છે જેમ રચ્યસરીરને એક રચ્યસૃષ્ટિ દોષ છે તેમ હન્દ્રિયસંસ્કારો, કર્મો અને વિચારોને તેમની પોતાની એક સૂક્ષ્મસૃષ્ટિ દોષ છે, તથા આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે દશવિધમાં—દરેક જન્મ જુએ છે એવું જ માત્ર એક નંદ, પરંતુ જેને દરેક જન્મ જોઈ શકે એવામાં—મયાર્થ રીતે રચ્ય, સૂક્ષ્મ અને માનનિક, અથવા જુર, જુર, અને રૂપ, અથવા મદ બૌતિક, તન્માત્મિક, અને માનનિક વજ્ય સૃષ્ટિયોનો સમાવેશ થાય છે. આ અર્થ "હું છું," ના અધોપદેશની છે અને તેના વિવર્ત રૂપ ઃ ક્રમમાં અન્ય "હું છું" ની સૃષ્ટિ અને છે. એની આગળ વળી કોઈક "હું" ની જ સૃષ્ટિ આવે છે—બહિર્ગમક "હું" દ્વારા થતા પછાતી શુદ્ધ સત્ત્વી સૃષ્ટિ "હું" જેને શુદ્ધ સત્ત્વી નામથી વ્યવસ્થામાં આવે છે તેનો જ વિવર્ત "હું" છે એટલું સ્પષ્ટ છે કે "હું" અને "તું" એ નૃપતિ સંજ્ઞા છે, તથા વિવર્તિત તેમજ અસ્તિત્વ સંજ્ઞાનું નથી એ દબણમાં અમાન્ય શુદ્ધતા છે; એ કારણે એ વ્યવસ્થામાં તમાકા શુદ્ધતા છે મયાર્થ રીતે તે એક એવી સૃષ્ટિ છે કે જેમાં સર્વ બંદ દર પામે છે પરંતુ તેજ બેદન પ્રારબ્ધ રચન છે.

જન્મ માત્ર એક સમૃદ્ધિ રૂપ છે. જાદનીરચ્યસૃષ્ટિનું બહિર્ગમ તેનો રચ્યસદેશ છે; માટે તેના બહિર્ગમ પમેલા કામના અને માનનિકદેહો, કામના અને માનનિક સૃષ્ટિનું બહિર્ગમ જ દેહ સદેશ. આ રીતે વિવર્તના એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે, "હું છું," જેનો મનુષ્ય નાશર બજ્ય નથી, તે પોતાની બેદ જનાવેલા તથા મારણ કરેલા વજ્ય જુદા જુદા જેમાં મયાર્થ રીતે વીધાયું દોષ છે અને તે કેલોને મારેનાં સાધનો તેના આગળની વોજ્ય સૃષ્ટિયોમાંથી એટલાં કરવામાં આવે છે. અન્ય મર્મમાંથી વજ્ય આપા નાર વજર જાતી રાકાય છે. આપણે કુશામાં રચ્યસૃષ્ટિની તથામ માનનીએ

આપેન-રચ્યજાનુસાર રચ્ય—મદ, બૌતિક સૃષ્ટિ, જરની પંચેન્દ્રિયોની અનેવી છે—પૂરી, અપમ, તેજન, વાયુ અને અક્ષર. અમાન્ય આશિશાનુસાર આમાંના દરેક, વિવિધ અવસ્થા વિભાગ પ્રમાણે પચ્ચક્ષોના અષ્ટાંગોના એકા કરેલા એક વિવિધ રૂપ છે—અક્ષર, રૂપ, રૂપ, રૂપ અને અષ્ટરૂપ પંચ જાત અંગે. આપણે જાનના આ પંચ તન્માત્મકો છે અષ્ટાંગ અષ્ટરૂપો રચ્યવરમજુનો તેના દેખાય છે તન્માત્મક અને તન્માત્મક રૂપ રૂપ રીતે તન્માત્મક મિશ્ર છે તથા તેમના અષ્ટરૂપે તેમના તન્માત્મક મિશ્ર અષ્ટરૂપ પદ્ધતિ છે અષ્ટ અષ્ટરૂપોના વિવિધ રૂપરૂપમાં વિભાગ પા.

તારી એક શક્તિ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે, તથા સ્વયં પરમાણુઓના અનેક સમૂહોને વિવિધ સ્વરૂપે પણ તેજ અર્પે છે. સાંખ્યતત્ત્વશાસ્ત્રમાં કર્મેન્દ્રિયોના નામથી વ્યવહારી આ ક્રમેની શક્તિયો છે. વાદુ, ઝોળામર ગતિને જનમ આપે છે—દુષ્ટ સ્ફુરણને ઉપજાવે છે. પાણિ, વર્તુલાકારગતિને, વાયુ સ્ફુરણને જનમ આપે છે. પાદ, ચતુષ્કોણ-પૃષ્ઠી સ્ફુરણને જનમ આપે છે. વાયુ અર્ધવર્તુલાકારગતિને—આપસસ્ફુરણને, જનમ આપે છે. ઉપરથી, ત્રિશણાકાર ગતિને—અગ્નિ સ્ફુરણને, જનમ આપે છે. વિવિધ પ્રમાણાનુસાર આ સર્વ ગતિઓના મિશ્રણમાંથી તન્માત્રિક દશાનો જનમ થાય છે. તથા પછીથી સૂક્ષ્મરૂપોનો ઉદ્ભવ થાય છે, આથી સ્પષ્ટ રીતે એક અન્યશક્તિનું અસ્તિત્વ આગળથી સાબિત થાય છે, જે આ શક્તિયોને વિવિધ પ્રમાણમાં મિશ્રિત કરે છે. મનસની શક્તિયો, સંકલ્પ-એકદુઃ કરવું, અને વિકલ્પ-શુદ્ધ કરવું, ઉભય પ્રકારની છે. તન્માત્રિક સાધનો વડે તે ક્રોધને જનમ આપે છે, તથા પોતાની ભાવનાઓ-વિચારોના, નચુનાનુસાર તેમનો વિનાશ કરે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે, જ્ઞાનના સંસ્કાર પામવાની દ્રવિડ્યો વડે નવીન રાશિયો તેના સમીપ ખડા કરાય છે કે જેથી તે તેમને અવલોકી શકે તથા ભાવિ દેશકારોને લક્ષમાં લઈને નિર્ણય કરી શકે. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મસૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ હોવા માટે, તન્માત્રિકાઓ, કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તથા મનસનું અસ્તિત્વ હોવું અવરજવું છે. સૂક્ષ્મનરના આ, બાહ્ય, નૈમિત્તિક તથા આંતરના દેખાવો છે. નૈમિત્તિકવિવર્તને કર્મે અથવા કામના તત્ત્વરૂપે, અનેક રીતે વ્યવહારમાં આવે છે. મનસ એ બુદ્ધિની શક્તિરૂપ છે. બહુ, આંતર અને નૈમિત્તિક ત્રણ વિવર્તો, વ્યવિધાયક અલકારનાં “હું છું.” નાં પ્રદર્શનો છે; પછીથી એનાથી ઉચ્ચભૂમિકાની શુદ્ધસત્તાની સૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

જેઓએ દજી સુધી યાત્રાઓક્ષીનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ નથી કર્યો તેવાઓએ ખાસ કરીને આ દર્શાવાયેલા વિચારના ટુંક ધોરણને અનુસરવાનું છે. પીઓસોક્ષીના અભ્યાસિઓની તો પક્ષી ખાતો છે તથા અન્ય જે કાંઈ અભ્યાસિ દર્શાવાયેલી દિશાએ શાંત ચિત્તથી પગથો તેની એટલી વાતની નિશ્ચયપૂર્વક પગથી યશે કે, “હું છું”ની આસપાસ અનેક સૃષ્ટિઓ આવી રહી છે, નિશ્ચયે કે કંઈ વેગન વનભૂમિ નથી પરંતુ તેનું દરેક પરમાણુ દિવ્યજનની સંપૂર્ણ છે, તથા ગાનવર્તા હર્મિઓ અને મનસ સૂક્ષ્મસૃષ્ટિથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે; મનુષ્ય શ્રેયમ માનસિકસૃષ્ટિમાં રહે છે, પછીથી કામનાસૃષ્ટિમાં રહે છે, અને સર્વના અંતે તથા સરખામણીમાં ધણા યોગ્ય સમય માટે સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં રહે છે.

દેવોની પ્રકૃતિવિશે વિચાર કરતાં મુખ્યત્વે કરીને હર્મિઓ અને વિચારોની આપેક્ષિક આંતર સૃષ્ટિઓ માથે આપણે સંબંધ હોય છે—કામના અથવા તન્માત્રિક અને માનસિક સૃષ્ટિઓ. જેમ સૂક્ષ્મસૃષ્ટિ સૂક્ષ્મશરીરોથી સંપૂર્ણ છે તેમ આ આંતરસૃષ્ટિયો કામના અને માનસિક શરીરો અથવા રૂપોથી પ્રપૂર્ણ છે આમાંનાં કેટલાંકરૂપો દેવોનાં સ્વરૂપોને દર્શાવે છે. આપણા શરીરના કામના અને માનસિક વિકાસોદ્ધાર આપણા જીવનોમાં આ વારંવાર અસર કરે છે. તે સર્વને એક વ્યવિધાયક તાત્વિક દેખાવ હોય છે તથા એ દરેક દેખાવને પોતાના અસ્તિત્વની પ્રકૃતિને લીધેજ પોતાના કામના અને માનસિક વિકાસોદ્ધાર સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં અસર ઉપજાવવાની શક્તિ હોય છે.

હાલમાં દરેક માણસ જાણે છે તેમ અથવા યોગ્ય અભ્યાસથી જાણી શકે તેમ, મનુષ્ય જે જે શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે પ્રથમારંભમાં માનસિક તથા કામિક હોય છે; “ પ્રકૃતિની સૂક્ષ્મ શક્તિયો ” નામના પુરતકના અભ્યાસિએ જાણે છે તેમ, પચતત્ત્વોના વિવિધપ્રમાણના એક દેખાવ અનુસાર દરેક શક્તિ હોય છે. અન્ય રીતે, મનુષ્ય જે જે શક્તિયો દર્શાવે છે તે કામના અને માનસિક સૃષ્ટિયોના બહિર્વાચક અસ્તિત્વરૂપ છે, એમ કહેવા બરાબર છે. જેમ સૂર્ય એ મનમ્મ રચુસંજ્ઞવનના ઉદ્ભવતા અને પ્રકાશના ઉત્પત્તિ રચાનરૂપ છે, તેમ કામના અને માનસિકસૃષ્ટિયોમાં એક બહિર્ભાવપામેલી શક્તિ હોય છે કે જેમાંથી દરેક માનવ પ્રાણીનામાં કોણે પ્રસરે છે, તેનામાં કન્દ્રિયગ્ધાન અને કર્મેના અસંખ્ય ક્રમની શક્તિયોને જન્મ આપે છે, તથા વિચાર, તર્ક, ભાવના, નિયંત્રક, ધ્યાન, ઠંડપના આદિ શક્તિયોને પણ અસ્તિત્વમાં લાવે છે. ઉપનિષદોના વિચારવન અભ્યાસિને આ વિચાર સંપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટરૂપે બાસશે; થાઓસોફીનો અભ્યાસિ કદાપિ તેનો નકાર બજાવતો વિચાર કરશે નહિ. આ વિચારના અન્ય મનુષ્યે સસ જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છાપૂર્વક આ ઉભયમાંના એકનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. પછીથી તેના જાણવા માં આવશે કે, મનુષ્યનામાં જન્માત્મી દરેક શક્તિ કામના અને માનસિક સૃષ્ટિયો માંથી આવે છે, તથા એ ઉભય સૃષ્ટિયોમાં આ શક્તિયો, એ સૃષ્ટિયોના યોગ્ય બહિર્ભાવ પામેલા તાત્વિક દેખાવોરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જે જોઈ શકે છે તેને તો સમગ્ર દુનિયા દેવોથી બરપુર છે—શબ્દ બ્રહ્મની શક્તિઓનાં, કામના અને માનસિકસૃષ્ટિયોના તાત્વિકવસ્ત્રોમાં વીંટાયલાં દિવ્ય પ્રદર્શનોથી. આવા એક દેવ ગણેશ છે.

સર્વે દૃષ્ટિમિદુઓથી આ વિષયનો સંપૂર્ણ વિચાર એક લેખમાં બની શકે એમ નથી, પરંતુ આ દેવની પૂજા વિશે એ બોલ કહી લઈએ. આપણે ઉપર કહી આગળ તેમ દરેક ધાર્મિકવિધિના આરંભમાં તેનું પૂજન કરવામાં આવે છે. આનો હેતુ સમજવો કંઈ કઠિન નથી. તે યજ્ઞમાનમાં ભક્તિદ્વારા જીવનમાં વિજય પામવાની શક્તિને સાધવારૂપ છે—સ્પષ્ટમાવનાની, શીઘ્રકાર્યપરાયણતાની, અને અડગનિશ્ચયની શક્તિને. ભક્તિ એ એક એવી દશા છે કે જેમાં, ઇચ્છાશક્તિવડે અથવા મંત્રની અસરવડે અથવા ગીતની શક્તિવડે, અથવા પૂજનીય દેવના ગુણોના ચિંતન વડે અથવા એ શક્તિયોના કાર્યક્રમને દર્શાવતાં વાતોના પાઠ વડે, ભક્તનાં કામના અને માનસિક શરીરો તાત્વિક માદક દશામાં આવી પડે છે. પ્રથમારંભવાળાને તો સ્વપ્નરૂપકા ચિદ્રોનો, અલંત લાભ કરતાં નિવડે છે. વિશેષ આગળ વધેલા અભ્યાસિને આ રૂપકોનો ખુલાસો થઈ રહે છે. આથી પણ આગળ વધેલા અભ્યાસિ, સ્વપ્નરૂપકા અને તેમનો ખુલાસાઓને સંપૂર્ણ રીતે દૂર કરી શકે દેવની સાથે તદ્દતા પામવા માટે તેને તો દેવનાં નામોનો અભ્યાસ તથા સ્તોત્રોનો ખુદિપૂર્વક પાઠ, મદદ કરી શકે છે. આ પ્રમાણે ક્રમેક્રમે અભ્યાસિનામાં ઉચ્ચ શક્તિયો સધાતી જાય છે, જેને બીધે તે માનવઆકૃતિમાં વધારે વધારે દેવસદૃશ થતો જાય છે. અતે તે તેનાં દર્શન પામે છે કે જેનાં પ્રદર્શનોરૂપે સર્વ દેવો છે તથા અતે જનામાં દરેક નિલસાંતિનો શોધ કરાવેજા જોઈએ તેને પામવાનો નિશ્ચિત ઉત્તમ માર્ગ, તે સર્વે શક્તિમાન તથા સર્વે બ્યાપક છે, એવી વિચાર સ્થિતિ અંધ શદ્દોનો કરતાં, તેનું દિવ્ય કાર્ય કેવી રીતે ચાલે છે તેનો ખુદિપૂર્વક તથા વીગળાંવાર શોધ ચલાવવો એ છે.

ગુજરાતમાં સામાજિક સુધારણા.

(સિંહાવલોકન.)

સર્વે પ્રકારના—રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક—સુધારાના અંતમાં એક સામાજિક હેતુ હોય છે. તે પશુ આસ કરીને સામાજિકસુધારણાનો સમાવેશ, એક રાજનીતિકુશલ મંડલમાં બધાયલી વ્યક્તિઓના અને વ્યક્તિસમૂહોના અન્યોન્યના અસ્તિત્વધરાવતા સંબંધોની સાવધનાબરેલી પુનઃ સુધારણામાં થાય છે. આવા વર્તમાનમંબધોના નિર્દર્શનો રૂપ તે સમયની રૂઢિચો અને આચારોની પુનઃસુધારણાનો પશુ તેમાં સમાવેશ થાય છે. આવી પુનઃસુધારણાની આવશ્યકતા અથવા યોગ્યતાના સ્વીકાર સાથેજ તેનું અસ્તિત્વ ઉભું થાય છે; વિવિધદેશોમાં અને વિવિધ સમયો ને માટેના ઇચ્છા એક હોય વા ભિન્ન પશુ હોય. સામાન્ય રીતે દરેક સંજીવનસમાજમાં અમુક એક પ્રકારની ધંતરૂપ શક્તિ અસ્તિત્વમાં હોય છે, જેને લીધે તે અસાવધતાથી પશુ પોતાનાં પરિવર્તનોના અનુસાર વારંવાર વર્તવાને શક્તિવાન થાય છે. બાહ્યનાં અથવા આંતરૂનાં કેટલાંક કારણોની અસરને લીધે આંતરૂનો ઉત્સાહ અમુક જમવાનું સ્વ-મિદ્ધ શક્તિના સામે નિર્ગત પડી જતાં, પુનઃવિચારવાના, પુનઃસુધારણાના સાવધતાબધો પ્રયત્નો આવરણક અથવા સંભવિત યથા શકે છે. આવા અરસામાં સુધારણા માટેની જુમ એજ ઉચ્ચવ્યક્તિઓમાં ના આવા ઉત્સાહનાં પ્રદર્શનરૂપ છે, તેઓ કેટલીક પુનઃસુધારણાની આવશ્યકતા અથવા યોગ્યતાને સ્વીકારતા હોવાથી લોકમંડલો તેમને સ્વીકારે.

કેટલીક પુનઃસુધારણાના યોગ્ય અથવા વધારે સ્વીકારના પ્રમાણગાંજ દિગ્દુરધાનમાં પહેલાંના સામાજિક સુધારકોના પ્રયત્નો વિજયવંત થયા છે. પુનઃ—સુધારણાનાં તત્ત્વોમાં પશુ વિશેષો ઉપરિચિત થયા છે તથા સંવિસ્તરવાલોમાં તેમનાં ચેજનામાં તેમના ઉપગ્ર અવરણક બાર મૂકવામાં આવે છે. ગુજરાત વિશે બોલતાં, આ યોગ્યતાના નેતાઓનાં ઉત્તમાદ. શૌર્ય અને આત્મ-ભોગને સ્વીકારતાં પશુ એટલું સદીસલામત રીતે સાબિત કરી શકાય છે કે, પાશ્ચાત્યકલવણીના ઉપકાલ સાથે પ્રારંભાયલી ભિન્ન પડી આવતી સામાજિકસુધારણાની પ્રવૃત્તિનો પશુ એક કાલ હતો. સુધારકપક્ષના કેટલકે હયાત નેતાઓની રાગચુક્ત ઉક્તિઓવિના ગુજરાતમાં સ્વાભાવિકદૃષ્ટિગિદ્ધથી સામાજિકસુધારાનો હવે પ્રચાર થતો નથી. લોકમનનાં મૂખ્યમંડલો અને નવીનગુજરાતના મૂખ્યનેતાઓ, પહેલાંના હાથકાનાં યથાર્થ સુધારકોનાથી ભિન્નરૂપે મર્મપરાયણ સુધારકોરૂપે જણાય છે. સુધારાના કારણની હથેવાલી લોકપ્રીયતા એ કંઈ સુધારકપક્ષના સમગ્ર કાર્યક્રમની લોકપ્રીયતા નથી. પ્રમુખીયભાવનાઓ સાથે અથગ પડતી ન લાગે એવી સુધારાની કીણી બાખતો માનવેજ લોકોએ કુળીદૃષ્ટિથી જોવાનો પ્રારંભ કર્યો છે. ગુજરાતમાં તો યથાર્થ સુધારકપક્ષનું, અતિનમ્રરિતે, સ્વાભાવિકદૃષ્ટિએ પ્રવર્તેલી વધારે સામાન્યસંસ્થાએ ઉદ્ધાધન કર્યું છે, એમ કોઈ પશુ ખુશીથી દિગ્દેશપૂર્વક કહી શકે.

દિગ્દુરધાનરીઝુમાંના રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીના એક લેખ ઉપરથી.

એ સંસ્થાનો ઇતિહાસ, સામાજિક સુધારણામાં ઘણો આનંદી અભ્યાસ પુરો પાડે છે. હિંદીભુમિમાં વિદેશીરોપાની શીઘ્રવૃદ્ધિનાં આદ્યકરણની તદ્દન નિષ્ફલતાથી એક સહ એ ઇતિહાસમાંથી તરી આવે છે. જે ગુમાવેલી શક્તિ, પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિનાં કરતાં સદૃશ વધારે હોય તો કોઈ પણ સમાજ ઉત્ક્રાન્તિની ઉચ્ચભૂમિકાએ પહોંચી શકે, એવા સામાજિકવિધાના નિયમને આથી સ્પષ્ટ સાબિતી મળી રહે છે. દરેક શકારની વૃદ્ધિ, લાંબાસમયપર્યંત દષ્ટિ એવી થવા માટે ધીમી, સદૃશ અને સતતપ્રયત્નથી હોવી એમ એ, એવા ઉત્ક્રાન્તિવાદનો આ એક સિદ્ધાંત છે.

કમનશિએ ગુજરાતમાં અસ્થિતવધારાવતી વસ્તુચિંતિના વિશેષિજીવસાગમાં સામાજિકસુધારાની સંસ્થાનો પ્રારંભ થયે. તે સમયની નવીન સરકાર વડે અપાતી મૂલ કેલવણીનાં પ્રથમફેલામાંના એક રૂપે તેના મૂલમહત્ત મહેતાજી દુર્ગાનમ મંજારામ દત્તા. પંદરવર્ષની ઉંમરે તેઓ મુંબઈની એક્સ્કુલમાં દાખલ થયા અને એ સ્કુલમાં આદ્ય માસના અભ્યાસ પછી યુવક દુર્ગાનમને સુરતમાં એક નિશાળ ઉભી કરવાની, પરવાનગી આપવામાં આવી હતી (આશરે, ઇ. સ. ૧૮૨૮.) નિશાળના મહેતાજી થોડીવારમાં પોતાની જાતે એક સામાજિકઉપદેશકના રૂપમાં જદલાઈ ગયા. તેઓ જલદીજ વહેમના શત્રુરૂપે યજ્ઞ પડ્યા, વિપવાપુનર્વિવાહના પ્રચારમાં, ઝાતિગંધનોને તોડી પાડવામાં, તથા આપણા લોકોથી ધર્મનાનામથી સામન્ય રીતે પળાતા સર્વ આચારો અને વિધિઓના સંપૂર્ણ વિનાશમાં, તેમની ખીલકૂલ આનાકાની નહતી. આમનાં ઉત્પાદ અને નૈતિક હિંમત એટલાં મોટાં હતાં કે, રીતજાત, સામાન્યમનજ અને ઉચ્ચકુલને લીધે પ્રસારક અનુનને કાણુપાર આટકાયવી પડે એવા પ્રસંગોમાં પણ તેઓ પોતાના નવીનવાદને ઉપદેશ્યાનો એક પણ પ્રસંગ કોઈપર જૂઠ્યા નથી તેઓ અંગ્રિજીથી અજાણ હતા અને તેઓ જોટલું સંસ્કૃત જણતા હતા નેટલું, આપણા પ્રાચીનભાષાસાહિત્યમાં સમાવેશ થતાં જોડી આવતાં અનેક દેખાતાં વિશેષિ વિચારનાં પડોને ન્યાય આપવાને ઘણુંજ થોડું હતું પોતાની છંદગીમાં સામાજિકસુધારાની વાત કરવાને તે થોડાંક માણસોને એકઈ કરી શક્યા હતા, પરંતુ દગ્ગરોવર્ધથી તેના તેજ ચીલામાં ચાલવાની ગોડવણુ કરી લેતા એક સમાજને પ્રુનઃરચાપવાના કાર્ય માટે ખાવા સાધન હીન એક મનુષ્ય માટે સંભવિત હતું, તેના કરતાં વધારે તેઓ પોતાના સમય ઉદ્યોગથી કરી શક્યા નથી.

૧૮૪૯ માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની રચાવના વડે અમદાવાદમાં સામાજિક સુધારણાનું એક અગત્યનું કેન્દ્રસ્થાન ખુલ્લું થયું. મૂલ તો એ મંડલનું બધારણ ગુજરાતનાં ભાષા અને ભાષાસાહિત્યના લાભમાં હતું. પરંતુ સાદજીક રીતે તેના આશ્રયમાં ભાષાસાહિત્યમાં સુધારાનું એક મહત્ત જલદીથી ખીલી નીકળ્યું. એના આશ્રય નિએના પ્રથમ લેખક કવી. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ હતા. તેમને જીવકાજનું તાદશ જ્ઞાન હતું અને ભાષાસાહિત્યની કેલવણીએ તેમને નવીનનું પ્રાચીન માથે એકીકરણ કરવાની ચક્તિ આપી હતી. તેઓ એક ઘણુંજ સાદુંજીવન ગામતા હતા; તેમની રીતભાતો દલપાર મત્ર હતી; નવીનચિંતિના જીલવિનાના સ્વીકાર વડે ગોખ રીતે નિયમાવધા તેમના પૂજનીય વર્તમાનશીના આદરે તેમને પ્રાચીન આર્યસિદ્ધાચારના એક આદર્શરૂપ પ્રતિ-

નિષિદ્ધિએ બંનાવ્યા હતા. તેઓ એક કવી હતા. દુતેમનાં કાવ્યોમાં સુધારો. જૂતકાલના સુધારાઓને સુધારતો હતો. તાર્કિકદૃષ્ટિબિદુથી ન્યાયની આવશ્યકતાની એક વાતરૂપે ન હતો. દરેક મંજુલકાવ્યના સાધન વડે તેમણે ગુજરાતના લોકોને નરમમાં નરમ રીત વડે આપણા નવીન વાતાવરણની ખાસ ખામતોનો બોધ આપ્યો છે. બાપાસાહિત્યવિપયક વિચાર અને લેખનમાં સુદભાવનાના એક ઉપાસકરૂપે તેમણે એક પણ ખોટું લગાડે એવા શબ્દ વિના પોતાની આસપાસના લોકોનો માનસિકબુભિકાને ઉચ્ચ દશાએ ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; ધાતકઉચ્ચલપાથલના દૃષ્ટિબિદુથી નહિ પરંતુ નવીનજ્ઞાનના આતુક્રમિક એકોકરણના સાધન વડે તથા નવીન જરૂરીઆતોના સૂચક પ્રયત્ન વડે, સામાજિક સુધારાના લાભમાં તેમની અસર હમેશાં કાર્ય કરતી. તેમણે કલ્પનાને જૂતકાલની કીર્તિ પર્વત પહોંચાડી, અને આરિત્ર તથા સમૃદ્ધિની નજ યયલી શ્રેષ્ઠતાને પાછી લાવવાની ઇચ્છાને સતેજ કરીને તેમણે પ્રતીકીય તારનો મથાર્ય રણકા બગાડ્યો.

આ અરસામાં મુખ્યમાં સુધારકોની એક જાત ઉછરતી હતી; તેઓજ ગુજરાતના સામાજિક મન ઉપર પોતાના વ્યક્તિત્વની સ્થિત્તાપ ગાતવાને નિર્માયકા હતા ૧૮૫૦ ના વર્ષમાં જુદિવર્ષે મબની રચાપના મધ્ય, મુખાઈની ગુજરાતીભાષા બેલતી પ્રજામાં સુધારાના વીચારોના વાપરવાદ અને પ્રચારના એક નવીનગેન્દ્રનો જન્મ થયો. અન્ય મધ્યોનાની માફક અત્રે પણ ફેલવણીની સરચાઓ ફેરફારને માટે જુમિ તથાર કરતી હતી. મુખાઈ, સરખાગણીમાં એક નવીન રહેર હતું અન્ય રચનોની માફક અત્રે સામાજિક જીવન એટલું બધું સંક્રમિત થયલું ન હતું. ધર્મીઆદિના હેતુથી એકઠી થયલી વિવિધ પ્રજાઓવાળા એક વિશાલ શહેરમાં ગાંધિના વીચારને અન્ય રચનોના જોડથી એક સંસ્થા રૂપે, બુધારણ રૂપે અગમ્ય આપરામાં આવતી નથી. લોકોમાં ઇંગ્રેજીકેમળી પ્રસારનો પ્રારંભ થયો હતો. ગિરનરીની અસર, એકવાર સાંભળવાની જરૂર પાડે એટલી બલવાન હતી. દિંદુરચનાના બુધારણોવિશેના શ્રેષ્ઠતાના વિચારોથી વાતાવરણ ઉભરાઈ જતું હતું. પૂર્વી જરૂર પુરોપીય પ્રજાઓને આટલી બધી સમર્થ બનાવનાર, યાત્રિ અને પૂરોહિત વર્ગના બંધનોમાંથી છુટવારૂપ સ્વતંત્રતાના ઐદિકલાઓને સંપૂર્ણ રીતે રસીક રવામા આવ્યા હતા, તથા વિદેશીયુસરીના અધીનમાં રહેવાના ગેરફાયદા અને વિદેશોએ ઉપારનોએ મુખાઈના લોકોના કેળવાયલા અંતઃકરણમાં દંડ દેવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. નવીનચિંતિઓને અતુક્રમ ધર્મ પડતાની અદ્દુત્તરશક્તિને લીધે થયલી પારસીજાતિની શીઘ્રજીવિ એક બોધકદૃષ્ટાંતરૂપે હતી; તેનો કંઈ દિસાજ ન ગણવો એ અશક્ય જેવું હતું.

આ અરસામાં ઉત્સાહી ગુજરાતીઓનું એક મંડલ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું, આગળ પધતું હતું. ૧૮૫૦ અને ૧૮૬૦ ના મધ્યમાં મુખાઈમાં સામાજિકસુધારાના કેમ્પમાં બારેક કરતાં પણ વધારે આગળ પડતાં નામો જોવામાં આવે છે, નર્મદાશંકરલાલશંકર અને કરસનદાસ મુજળ તેમાંના ધજાજ આગળ પડતા પુરોહો હતા. નર્મદાશંકર સુરતના નાગરજાલજી હતા, ૧૮૩૪ માં જન્મ્યા હતા. એક અંગ્રેજીનિસાળમાં એક સ્કુલ માસતરને બંદી તેમણે સંપૂર્ણ ફેલવણી લાધી હતી. થોડી થણી નોકરી પછી તેમણે લ.

ખવાનો પ્રારબ કર્યો અને સામાજિકસુધારાના કાર્યમાં આગળ કુદો પડયા. એક સુધારક તરીકે તેઓ એક નિર્ભય સ્વતંત્રવિચારવાળા હતા. વિધવાઓનાં દુઃખોનાં તેમનાં હૃદય મર્મવેષક ચિત્રોને લીધે તથા યુગ્મગતના લોકોનાં શ્રદ્ધિઓનાં ધણીજ આધકારક લક્ષણોની પ્રબલ ઝાઝકણી કાઢવા વડે, યુમાર્ધના યુગ્મગતીઓમાં સુધારક પદનો મંડલમાં તેમને અમરચર્ચ આપવામાં આવ્યું હતું. તેમનો સુધારો મુખ્યત્વે કરીને તેમના તીવ્રસ્વદેશાભિ- માનના પ્રતિબંધરૂપ અસર જેવો હતો. પોતાના સ્વદેશીઓના અધોપાત અને વિનાશને, તથા મજ્જીયઅધીનતાની નૈતિક નિસધારદશાને ચિતરતાં તેમનાં કેટલાંક ધણીજ વિજયવંત કવનો છે તેમના એકદેશનિવાસિ કરસનદાસ પણ ધણું કરીને લગભગ એજ શાલાના હતા. તેઓ ઇંગ્લીશ બાણુતા હતા, યોડોક સમય એક સ્કુલમારંતર હતા, પરંતુ પોતાના સ્વદેશી ભાઈઓનું બહું કરવાના મજાતા પ્રસંગોના બાનસાદિત તેમજે આખરે પત્રકારના ધંધાને પસંદ કર્યો. સ્વતંત્રતા અને સમાનતાના વાદે એક સર્વેખાપક પ્રવૃત્તિને આગળ પ્રવર્તાવવાનો સાહસિક હેતુ પૂરો પાડ્યો. આ સમય લગભગ એક ઉચલ- પાલના પ્રચારકમના સમય સમાન હતો. આથી થયેલો ખજબળાટ અને જુરસો, દરેક ગૃહમાં પહોંચી વળ્યો. સામાજિકસુધારો એ શબ્દો દરેક મતુધ્યના છલ્પાણે હતા નર્મદાશંકરે પોતાના જુરસાદાર કવનોથી તથા કરસનદાસે પોતાના પત્રકાર તરીકેના હુમ- લાઓથી, યુગ્મગતના અન્યરીતે દેદસીનસમાજમાં વિદ્યુતસમાન અસર ફેલાવી હતી. આ સમય સામાજિકસુધારાના કારણ માટે ચિત્તને વિચારવખળમાં ઉતારી પાડે એવી ઉચલ પાયલનો એક સમય હતો. યુગ્મગતનાઈતિહાસમા કોઈ પણ વખતે, આ સમયમાં એક કારણ માટે એકતરીને લગભગ આખા દેશની પ્રગ્ન જેવી ખજબળી ઉઠી હતી, તેમ થયું નથી. આ ગૃહરથોને નાણાં અને કૌસાદક સાહાયથી મદદ આપનારાઓમાં મયુરંદાસ લવજ અને લખમીદાસખીમજાનાં પ્રખ્યાતનામો જેવમાં આવે છે. વર્તમાનસમયના બ્રહ્માચારીનું તેમને સૂક્ષ્મઅવલોકન થયું હતું. અને તેમજે પોતાની સમૃદ્ધિ તથા સિંચિતિની સમગ્ર પ્રજ્જલાને નવીનપ્રવૃત્તિની સેવામાં અર્પણ કરી.

આ સમયનો ધણીજ નિશ્ચયકારક જનાર મદારાજ લાવખલકેસ હતો. એ સમ- યના કેટલાક વલ્લભિયઆચાર્યો બીલકુલ ખીનજવાબદાર થઈ ગયા હતા. સમાજના નાયકો એટલા બધા આગળ વધી ગયા હતા કે, લાંબા સમયના રીવાજની અથવા ધાર્મિક અથવા યોગ્ય રીતે વહેમીઅનુમતિના આશ્રયવિના ધાર્મિકઆચાર્યોના ચારિત્ર વિશે પોતાની જાતે ચોખ્ખોચોગ્ય વિચાર કરવાની વતને ફરજના એક કાર્યરૂપે મજબૂર લાગ્યા હતા. આવી બાબતો માટે યુક્તિમિદ્ધ શોધક-દિષ્ટકોને પ્રકાશ ધણીજ બલવાન નિવડ્યો, વલ્લભિયસંપ્રદાયનાં નિર્જીવરચાનેને શોધી કાઢવામા અબ્યાં તથા આવેશપૂર્વક તી- દ્યુતાથી તેમના ઉપર દુઃખો ફરવામાં આવ્યો. હાથ અને પર્વિતરિચિતિના આધારે કાય- દાનાં કાઠેમાં હાજર થવાનો નકાર લખણાની સર્વેમાન્યસમાનતાના આ સમયમાં પૂજ્ય કુટુંબમાંના એક પુરોષે બીડતા જતાંથીને પ્રમગ પુરો પાડો આપ્યો. નવાનપંથ માટે આવો દોગ દરપારનો હતો. એક વીરને છાજતી જનુનપૂર્વક મી. કરસનદાસે આ વાત ઉપાડી લીધી. સુધારકપદને પોતાની વાત દરેક ગૃહમાં સંજળાવવાનો અંતે અસરકારક

પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. ઉત્તમજી જતા પુરને અટકાવવાને ગોરવામિત્રોએ જન્યુ તેટલું કયું. વલ્લભસંપ્રદાયના અનુયાયીઓ, મી. કર્ણનદાસના નતિલાઓ, જે કોઈ મંદિરનાં વિરૂદ્ધ લખે તેને નાન પદાર મૂકવાની ધમકી આપતા લાગ્યા આ બાબતનો એક યથાવિધિ લેખ તૈયાર કરવામાં આવ્યો અને ધણીઓએ તેના ઉપર પોતાની સહીઓ કરી. વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતા ઉપર આવા પ્રકારનાં જંધનો નવીનયુગમાં સહન થઈ શકે એમ ન હતું. નવીનજ્ઞાન અને જીજ્ઞાસાના ઉત્પાદના સમયે જલ સહિત આ "ગુલામિલખત" નામના લેખ સામે યવામાં આવ્યું હતું. હેન્ડખીસો, ચોપાનીયાં, કાગળો, તથા મૂખ—લેખો, છાપ-ખાનાનાં તે યુગનાં બાપાસાહિત્યનાં હથિયારોનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. વલ્લભાચાર્યનું મંદિર, તેના ઇતિહાસમાં પ્રથમવારજ એક તદ્દન જીવનમરણરૂપ સુદમાં આવી યડ્યું હતું. ઇ. મ. ૧૮૫૮ ના વર્ષમાં આ તાત જની.

આ પછી બે વર્ષે વલ્લભકુટુંબના એક વંશજ સુરતના ગોરવામિ જહુનાયજીએ સત્રામક્ષેત્રમાં દેખાવ દીધો. તેમણે યોડી પછી ૩૯૫૫થી મેળવી હતી; પડી બાગેલા મંદિરના મોકાને મજબૂત કરવાના લોકાયાં તેઓ મુખાષ્ટ આવ્યા. બાલાઓની ચાલાના કનામ મમારેબમાં પ્રમુખરથાન સ્વીકારીને જહુનાયજીએ સુધારાની પ્રવૃત્તિ પ્રતિ સદ્મા ૧ દર્શાવ્યો. તેમની મુખપ્રમાની કાગરીને લીધે તથા તેમના મદ્દબાવને લીધે સુધારાવાળાઓને એક શ્રેષ્ઠપસંગ પ્રાપ્ત થયો. અતે તેઓને એક એવી પ્રબલ સત્તા પ્રાપ્ત થઈ હતી કે જેના કારણે તેઓએ માત્ર પોતાની આસપાસની સ્થિતિનું સૂક્ષ્મતાપી અવલોકન કર્યું હોત તો, દિંદુરથાનના અગાની સુરત લોકસમૂહને ભગ્નતકરવાને સક્તિવાન થઈ શક્યા હોત. તેઓએ આ પ્રમંગને શુભાખ્યો. એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓએ તેનો દુરુપયોગ કર્યો. માત્ર એકજણુવરેજ પિનયપૂર્વક અપાયલા આવા કારણના પ્રતિકરમાં વિરોધ સુદ ઓહ્યું. વિધવાપુનર્લક્ષના તકરારી પ્રશ્નને આગળ ધરવામાં આવ્યો, અને નર્મદાશંકરે, આ વિષયની એક શાસ્ત્રીય પ્રશ્નરૂપે ચર્ચા ચલાવવાનું આચાર્યને નિમંત્રણ કર્યું.

એક સામાન્યમનુષ્ય માટે, ધાર્મિક પયોના આચાર્યોને નિમંત્રણ કરવું, એ વાત જાતેજ નજરે ચર્ચ શકે એવા એક જગદાન્તા કાર્યરૂપે હતી. તેમનું સ્થાન, તત્કાલેચલાવવા માટે છે, ચર્ચાચલાવવા માટે નથી. સત્તાચલાવવી, પ્રમાણ કરવું. ક્ષમાકરની એ તેમનો હક છે. આથી અન્ય રીતે પણ આ એક કુશલ ભૂલ હતી. લોકોના સામાન્ય-વિચારના વિરોધમાં, જહુનાયજી માટે આ સમયે, પરંપરાગત રૂઢિચો તથા અનેક સૈકાઓની રીતભાતોથી વિરૂદ્ધ જતા કોઈ નિર્ણયનો પક્ષ કરવો, એ તદ્દન અમંભવિત હતું. સ્વતંત્રતા અને અમાનતાના વાદ ઉપર કાર્યક્રમને સ્થાપવો, અને ભવિષ્યના અસ્તિત્વનો વિચાર કરીને મનુષ્યની સ્વાભાવિક સ્વતંત્રતામાં બંધનો દર્શાવતાં શાસ્ત્રોના મર્થાદારદિત પેકાની આશા રાખવી, એ આ દુનિયામાં મનુષ્યના જીવનના ઉત્તમ હિષ્ટિદુઓના હદપરના વિરોધને જ્ઞાનમાં ન લેતા બરોબર હતું. શાસ્ત્રોના જંધનકારક આધારને સ્વીકારવાને તૈયાર થયા વિના, શાસ્ત્રીય વાદવીવાદ માટે એક આચાર્યને નિમંત્રણ કરવું, એ પણ એક બાલબેલ કરતા જરા પણ સારું ન હતું.

મી. મહિપતરામ સુરતના નાગરબ્રાહ્મણ હતા. તેમને ગાંધિના લોગના મંસર્ગમાં પુનઃપ્રવેશવા દેવા કે નહિ, એ પ્રશ્ન હતો. યથા. સંસર્ગના મંદુચિત સ્વીકાર સાથે તેમને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં તેમની સુરતી ગાંધિને કેટલોક મમય વીલ્યો હતો. મહિપતરામે પિ-ધિને આમયો, પરંતુ તેમના મુંઝવણના મિત્રોએ તે વાતને નૈતિકભીરતારૂપે ગણી કાઢી. મી. મહિપતરામ એવો બંધાવ કરતા કે, પ્રાયશ્ચિત્તવિધાનને પોતાના અંતઃકરણ સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી. આવા મુદ્દાથી એમની ગાંધિને ખોટું લાગ્યું. તેમના પ્રાયશ્ચિત્તને સ્વી-કારવામાં આબુ નહિ, અને વીલાયતીપ્રશ્નનું દળ નિગાહરણ થયું નથી. મી. મહિપત-રામ તાર્કિકશાસ્ત્રના એક લેખક અને કાર્યકર્તા હતા. તેમને દેશનિર્ગ કોલેજના આસન ઉપરથી પોતાના યુવાનશિષ્યોને સમાજિક અને ધાર્મિક વિષયોમાં ધણાજ શ્રદ્ધારહિત અને પરિવર્ત કરી નાખે એવા વિચારો ઉપદેશતાં જરા પણ સંકેત અથવા મુશ્કેલી લાગી નથી, અને આ પ્રમાણે સમગ્ર મુધારકપદ્ધતિને અપકીર્તિમાં લાવી મૂકવામાં થોડા મા-ધન ભૂત થયા નથી.

મહિપતરામના પ્રશ્ને એક ધર્મપરાયણ નાગરબ્રાહ્મણ રા. બા. બોળાનાથસાત્તમા-ધને સુધાતની જીવણીમાં ખેતી આણા. તેઓ એક કુલીનકુટુંબના હતા અને સરકારી નોકરીમાં પોતાની જાતે ફરજકલાસે સજાજના આદા સુધી અઘ્યા હતા. તેમન પ્રથમના જીવનમાં તેઓ હિંદુધર્મના મૂખ્યઆચારોના સુરતપાળનાર હતા; પ્રધાન રીતે એમ કહી શકાય કે પરંપરાગત સંસર્ગને લીધે આમ હતું. તેઓ એક સંસ્કૃતપણિત હતા, સંસ્કૃત ધાર્મિકસાહિત્યના એક વિચારવત દીકાકાર હતા. પોતાની મુસાફરીના દેશોના અને આસપાસના બ્રાહ્મણોની નૈતિક અને બુદ્ધિના સાધનોની શિશ્નતાએ તેમના માં કંટાળાની વૃત્તિને જન્મ આપ્યો હોય એમ જણાય છે, અને આ પ્રકારે થયેલો જુ-લાવો, હિંદુઓના કાલ-પૂજા આચારોના તીવ્રવિરોધમાં કમેકમે વૃદ્ધિ પામ્યો. કીચા કાંડના પ્રદેશમાં તાર્કિક પ્રત્યાધાતનું આ એક દંપત્ય હતું તેઓ એક મળતાવડા મનુષ્ય હતા, નિષ્કલંકચારિત્રવાળા હતા, અને તેમના જીવનના પાછલા ભાગમાં સામ્રાજ્ય બો-ગવતાં મંડેલો જરવાના હિંદોગિવિરોધવિના, એમની માન્યતાઓમાં એવું ધણું ન હતું કે જે ધર્મપરાયણ સમાજનો વિદ્વાન્ વર્ગ માફ ન કરી શકે.

આશરે ૧૮૭૮ ના વર્ષમાં અમદાવાદમાં પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપનામાં એમણે આ-ગળ પડતો ભાગ લીધો, એ એમની સુધારાના કારણ માટેની મહાન સેવા મનાય છે. એમના મુખીપણા નીચે ગુજરાતનાં કેટલાક અન્ય શહેરોમાં સ્થપાયેલાં એના જેવાં મં-ડેલોમાંનું માત્ર એક અમદાવાદમાં હયાત છે. તેઓ એક ધાર્મિકસુધારક હતા, અને વ્યક્તિઓનાં ધાર્મિક અંતઃકરણની અસમાનતાને જરોખર લક્ષમાં ન લઈ શકાવાથી તે-ઓનિષ્ફલ નિવડ્યા, તેમનું સંસ્કૃત ધાર્મિકભાષાસાહિત્યનું મમત્ર ગાન, તેમનાથી નીચી પ્લમરીનાઓપ્રતિ આવશ્યક નૈતિક, બુદ્ધિવિષયક અને સ્થૂલસદ્ભાવ અને મોવાને જન-જીવી શક્ય નથી. પ્રાચીન સંસ્કૃતભાષાસાહિત્યના તેઓ એક વિચારવત દીકાકાર હતા, પરંતુ સંપૂર્ણ રીતે વિચારવત નહિ. તેમનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનિહુ હતું પરંતુ તે દૃષ્ટિ ખિંદુ સંપૂર્ણ રીતે આતરૂપશી ન હતું, જે આમને અનહદ દયાની શ્રેષ્ઠનૈતિકશક્તિ.

ની અને વિદ્યાશુદ્ધિસંભારની બહિસ મળી હેત તો ગુજરાતના આ નાગરિક હૃદય દેશમાં એક પ્રજાસત્તા સમાન થઇ પડ્યા હોય. તેઓ એક કરી હતા, પ્રજેતા હતા, અને અધ્યાત્મિક તીવ્રતા તેમજ ભાષાની શુદ્ધતા મટેનાં તેમનાં પ્રવિદ્ધ ધર્મિકગીતો, ગુજરાતનાં સમાજો અને ધર્મપરાયણ લોકોમાં સરખી રીતે માનને પાત્ર થઇ પડ્યાં છે.

પ્રારંભની પ્રવૃત્તિની ચોગ્ય પૂર્ણ દુનિરૂપે પ્રાર્થન સમાજ હતી. લોકોના મૂખ્યમમૂક માંથી, સુધારકપક્ષની વિરક્તિ આથી સંપૂર્ણ થઈ. ધર્મિકપૂજની અસ્તિત્વ ધરાવતી રીતિયો અને સંસ્થાઓપ્રતિના તીવ્રવિરોધના ગુરુમાત્ર આવીનમા આથી સુધારાના કારણમાં તેમની અસરનો અંત આવ્યો; આમ થવામાં લોકમાન્યભાવનાઓ અને સંસ્થાઓ સામેના વિરોધને તેથી મળતો ટેકો, અને તે ક્રિષ્ચિયનદેશના સીધાઅનુકરણ હોવારૂપ, ઉભય કાણો હતાં. મંડલ મળવા માટે પસંદ કરવામાં આવેલો અકવાડીયાનો દિવસ પણ રૂઢિચાર, ક્રિષ્ચિયનસાજાઇતો દિવસ હતો. એમાં કંઈ પણ નવાઇ નથી કે ધર્મપરાયણ પવિત્રલોકોએ આના ઉપર એક પ્રજા પ્રજાત્વહીન કરીનાખનાર સત્તારૂપેજ નેત્રું નોંધ્યે.

આ પ્રમાણે ગુજરાતમાં પ્રથમ સામાજિકસુધારણાની પ્રવૃત્તિનો અંત આવ્યો. આ પછી થોડા સમયમાં સુધારાના પ્રયોગો લોકોને દોરનાવું કર્તવ્ય, સુવિખ્યાત અંગ્રેજ અને સંસ્કૃતપંડિત તથા એક પ્રમુખ પત્રકાર પ્રો. મણિલાલ ન. દિવેદીના હથમાં આવી પડ્યું. આ સમયે, થાઓસોફીએ જડવાદની વૃદ્ધિને અટકાવવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો, અને મી. મણિલાલ થાઓસોફીના એક હકમક્ત હતા. આપણે જોયું કે, દેશનાં પ્રજાકીય ભારનાઓ અને સંસ્થાઓપ્રતિનો ઉદ્દેશિવિરોધ એજ મૂખ્યવિષય હતો, અને તેમને 'દાખી' દેવાનું કાર્ય, એ પ્રાચીનપ્રવૃત્તિને ઉદ્દેશ હતો. મી. મણિલાલના હાથમાં નવીન પ્રવૃત્તિએ પ્રાચીનધર્મિકભાવનાઓ અને સંસ્થાઓનો રસીકાર કર્યો, અને સજાનુસાર વિવેચન વડે તેમને સ્વચ્છવનકરવાનો, શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન અદ્યૌ. સંપૂર્ણસ્વતંત્ર્ય અને સમાનતાના મુલને આધારે પ્રજાના સામાજિકમંધતોને એકસમાત કરવાને જ હે, તેમણે તે સુત્રની રચમજીવનમાં ચોજનામાં જાંધતોતો રસીકર કર્યો, તથા સાથેપાથેજ જ્યાં મર્વ એક અહીનિય છે એવા અધ્યાત્મિકજીવનમાં તેના નેજ સુત્રનો સ્પષ્ટ અનુભવ કર્યો છે તથા સમજતાથી પ્રચાર કર્યો છે. ગુજરાતના તાર્કિકપંથના ફક્ત દયાત પ્રતિનિધિઓ પ્રાર્થનાસમાજોના હાથમાંની વિરોધિપ્રવૃત્તિને તેમની સમર્થેત્રેખિનિએ વસ્તુતઃ પરાસ્ત કરી હતી.

ગુજરાતમાં આવી સારી રીતે પ્રવર્તેલો શુદ્ધિપૂર્વક પ્રાચીનતા માટેનો આદર મોટે ભાગે મી. મણિલાલનાં વિદ્વતા, સહનાવ અને સામર્થ્યને જાબારી છે. તેમણે લોકોની દૃષ્ટિને, તેમના પૂજનીય જૂનકાલ પ્રતિ તથા તેમનાં ભાષા સાહિત્ય અને તત્વશાસ્ત્રમાંના શ્રેષ્ઠ પ્રતિ ફેરવી; તેમને ઉપદેશ્ય કે. પ્રજાકીયભાવનાઓ અને સંસ્થાઓના પક્ષે ઉજા રહેતું એ અન્યાયવાળું અથવા પાપમરેફું, ઉભયમાંનું એક નથી. સાથે સાથેજ પાછળથી વધી

પટેલા બાજુઆરોને ખતાની આપવાની તેમજ આનાકાની કરી નથી; અને બૂનકાસ માટે ના અડગ અનુગમની બલામણુ સાથેજ તેમણે તેમને વર્તમાન કાલનો પણ વિચાર કરવું, પ્રસાદથી જેઠલા બાજુઆરોને સુધનવખું, અનેકતામાં એકતાની, પ્રવૃત્તિથી નિષ્વૃત્તની, ફાલિલાપરકિત કર્તવ્યની, નિર્ભયતાની, સસ અને ન્યાયના પ્રેમની નિલ બંધના નુનાર જીવન અને ચારત્રને એકસમાન બનાવવાનું શિખવ્યું. પ્રથમ તેઓ એક ઉપદેશકરૂપે દતા; તેમણે આપણને જીવન શી રીતે ગાળવું, એ શિખવ્યું. તેમણે નૈતિક અંતઃકરણની સુધારણા ઉપર ખાર મૂક્યો, અને આપણાથી ઉત્તમ વિચાર તંપા ઉત્તમ કાર્ય થવા માટે ઉત્તમ લોગણી અનુભવવાનું ઉપદેશ્યું.

પ્રથમ સામાજિકસુધારણા પ્રવૃત્તિનું માફે સિંદાવશેકન અત્રે સમાપ્ત થાય છે. અન્યનો એક સિંદાવશેકનમાં સમાવેશ થવો અસંભવિત છે. વળી નામદાર ગાયકવાડના સુધારાઓ એક ભિન્ન પ્રકરણ પૂરું પાડે છે અને તેમનું જીવન વિવેચન થવાની જરૂર છે. ટુંકામાં એટલુંજ કહેવું બમ યશ કે, યુજ્જરાતમાં સામાજિકસુધારાની પ્રવૃત્તિના પ્રારંભ અસ્તિત્વપરાયતી વરતુરિયલિના પ્રચંડ વિરોધમાં થયો. સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના સુવર્ણ પ્રેરાધને તેણે વલ્લભપરિર ઉપર એક પ્રકારના આત્મ-બ્રાતક વિજય મેળવ્યો. એક ભિન્ન ઉત્સાહના સ્વરૂપે, પ્રાર્થનાસમાજની સંધાપનામાં તેને અત આઘ્યો, તેથી તેના કાર્ય કમળી સમાપ્તિ થઈ અને યુજ્જરાતના લોકસમૂહોથી સુધારકનું અલગાપણ સંપૂર્ણ થયું. પૂર્વ અને પશ્ચિમના દ્વિદાસ અને તત્વસાત્ત્વમાંથી પોતાની પ્રેરણાને પાંખનાર એક સમયે અસ્તિત્વે અંતે એ સમય પ્રવૃત્તિને દાખી દીધી હતી, અને તેમની પોતાની જાવન.ઓ અને સંસ્થાઓ પ્રતિના લોકોના આમદને દશવયામાં વિનયંત નિવડ્યું હતું. યુજ્જરાતમાં સમાજ વર્તમાનકાલમાં અત્રે આવી ઉભો છે. સર્વ પ્રકારના સુધારાના પ્રજ્ઞાને હવે પ્રાચીનભાવનાઓના પ્રકાશ વડે તપાસવામાં આવે છે. નવીન જરૂરીઆતોને નજીવાને લોકોને જોઈએ તેટલું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ પ્રજાક્રોધમાવનાઓને હમેશાં અતુકસ થાય એમ કરવનું છે. યુવાનીઓના યુનિયનો, શાનિ કોન્ફરન્સો, અને સામયિક પત્રોમાં સુધારાની જાળતો વિશે ચાલતા વાકવિવાદો, એ સર્વ નેમનેમ કેલવણી વધતી જશે તેમતેમ સમાજના દરમાં દરના ઘરોમાં અચૂક રીતે પ્રવેશ કરશે એવી એક વધતી જતી જામિતિને દર્શાવે છે. વાજીત્રેના તાદ કરવામાં આવતા નથી, પ્રચાંક મામધુમ જોવામાં આવતી નથી, મદાન પ્રતિપાન કરવામાં આવતાં નથી. રેશનો નિદાન વર્ગ, સમાજની નૈતિક અને છુદ્ધિવિવકસૂમિરતિ ઉચ્ચત્તવાવાના ઉત્તમ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે, અને ચાંત તેથીજ સર્વ પ્રકારે વધારે અસરકારક દેશનત વડે, વર્તમાનકાલના જનાવો અનુનાર તેને ચોખ્ખા લાગતા માર્ગમાં પોતાના દેહીમાષ્ટઓને દોરવી રહ્યા છે. એટલું કણુમ કરવું જોઈએ કે પ્રજાક્રોધસાધારણાઓ માટે સમય ચાંતસપદ ખેડવાને નથી, પરંતુ તેઓ તેમના માર્ગમાં અને સિવિમાં જરોજર છે, અને અતે અચૂક વિજય પામવાના છે, એ વાતની તા પાડી શકવાની નથી. તેજ ચાસાના અતુવાનોઓમાં તમજ વિરોધી ચાસાઓના અધ્યમાં મતજેદ હોવા યશે. પરંતુ સર્વ તાર્કિક જાવનાનુવાનોઓ અને પ્રજાક્રોધમાવનાતુવાનોઓએ સરખી રીતે, એકતાની, હરિદર્શની,

અધ્યેયનાં, તીરસ્કારનાં, અભિમાનીયને ના અશુભપ્રિણામથી એવના રહેવાનું છે. સદ્ જાનવાળા ઉપદેશના, ધીમા અને યુક્તિયુક્તપદ્ધતિના, ઉગમીનના અને માનના, વધારે ખાત્રી બરેલા માર્ગે સર્વને નરભાસરી પગરથો દિગ્ગમ અને તીરસ્કારને દૂર પગરથો સર્વના સજ ધીમા દયા અને પ્રેમનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તેલા છે.

ઉપતન્ત્રી

કાઉન્ટ ટાઉસ્ટોય.

તેમનું જીવન અને ઉપદેશો*

સર્વે રવીશ્વરના ઉત્તરિકમના માર્ગમા-ઓક વાર ચતા પુ જં મો વિના ટાઉસ્ટોય જેવા અનેકરિવ છુદિવાળા પુરુષમાં, મત અર્થ શતકથી વિવિધ રજાઓમા અટકનાય ધી વિખ્યાત વિજ્ય સહિત પ્રસિદ્ધ ગતા હયાના શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણ અને છુદિશક્તિ, આપણે પુછીશું કે, શી રીતે સંભવિ શકે ? બરેબર તેઓ એક રાજકયપુરુષના લાંબા વયમાથી હતાગી અબ્યા છે, ડયુકસહૈયસ પશ્ય તેમની પેટેજ ઉતરી આવેલા હતા જેમનું નામ તેમના દેશીઓના મોગ બાગમા ગર્હણીય ગણાય છે, વર્તમાન ઝાર પશ્ય ઉત્તમોત્તમ રીતે તેમના વચના એક અપૂર્ણદષ્ટાતરપેજ છે.

મારા ધારવા પ્રમાણે કા. ટાઉસ્ટોયનામાં સમયાનુકૂળ સર્ધ રહેવાની શક્તિ કનતા અન્ય કઈ પણ વધારે આગળ પડી આવતું નથી ગતરાતકના પ્રથમ અર્ધબાગમાના મેંગાર્ટપોલના યેગનો કુશળ અને જલદુર લડપેરો, શિવિયન કોર્ટના હ-અનડસોમાનો માનનીય સભસદ, બધાં દુનીયાર્થી વખાણાવવી છુદિશક્તિ નર્વલકર્યાકાર, જેના રાજકીય, નૈતિક અને ધાર્મિક પ્રયો સમમ કેજવાયવી દુર્લભામા લાખ્ખો પ્રચાર થનજા હોડો આનંદ પૂર્વક વચાવલા, અબ્યાસ થયલા એવો એક ભાવાસ દિલ્લોને લેખક પોતે જે ઉપદેશનો હોય તદનુસાર દૃઢ રીતે વર્તનાર એક વાતપ્રવર્તક અટલા બધા ભાગ બજવી શકનાર અને બજવનાર, હેનમાના મામડીઆ મજુરના જીવનને પોતાની જાલે કુશળતા થી અનુસરનાર, કેરખાનાનો મહેનતુ યાત્રિક, અથવા એમત વાસચા વસતો એક અબ્યાસિ અને લાગી કાઉન્ટ ટાઉસ્ટોય એક ગદાતમારૂ છે.

ઉત્તરિકમના ધીમા અને કયાળામરેજા વિધિમાં, હજારોવર્ષના અપરોક્ષનુભવ વિના આવો એક પુરુષ શી રીતે સંભવિ શકે ?

કેઈ દિશામાં અસાધારણ શક્તિ ધરાવતાં મનુષ્યોને, તેવી શક્તિ દેવની જ અસિસૈરે મળેલી હોય છે એ જાણવા, નૈતિક અને ધર્મ મિત્રતામણીથી, આપણે સર્વને હોય છે એવા ન્યાય અને ધર્મના જ્ઞાનથી તદ્દન વિરહ છે. મદાન જેતાઓમાં મદાન અલે-કઝાંડર, સાંઝર અને પહેલા નેપોલીયનના જેવા, કવીઓમાં મિલ્ટન, શેક્ષપીયર અને ડેન્ડી જેવા, શુચિતા, પવિત્રતા, અને હૃદયના દયામાં અમરધાન ધરાવતા, પુદ્ગ, શકર કાઈરટ, અને સંત ક્રાન્સિસ જેવા, આ હૃદય સદૃશો. આકસ્મિક અથવા અ-મત્કારીક રીતે મેળવી શક્યા, એ વાત જો આપણે યથર્થ બુદ્ધિને નેતારે રાખીએ તો, શોધ ચલાવવા જેવી અથવા આપણા ઉપર અસર કરે એવી લાગતી નથી.

આવાના એક વિરોધિ દૃષ્ટાન્તરૂપે એક મામડીઓ ખેડુત છે જે પોતાના જન્મના મામડામાં જીવન ગુજારે છે, જે તાત્ત્વ હળ, ખેતી અને મામડાનાં ગરખાંની પાર તે કંઈ જાળતો નથી. અથવા એક આપણા જેવાનું દૃષ્ટાંત બસ છે, આપણે ઉત્તરિકમના હૃદય માર્ગમાં સારી રીતે આગળ વહેતા છીએ પરંતુ એક ટોલરેટ થના જેવી અને નિધ શક્તિઓના જગ પશુ ઘણો કોષ પ્રકારે કરી ચક્રીએ એમ નથી. માનવચિત્રોની લગભગ અનંત અનેકતાના બંધારણરૂપ સર્વપ્રકારના જનાવોનો, અનેક ઈદિકજન્મોના વાદ વિના, અનેકજન્મોદાન જીવાત્માના ક્રમવિકાસને સ્વીકાર્યા વિના, અન્ય શી રીતે ખુલાસો થઈ શકે, જો આટલોજ સ્વીકાર થાય તો સર્વ ખુલાસાવાળું, સાદજી લાગે છે. અન્ય કેઈ પણ વાદ વડે, દરેક યતા માનવજીવના ગુચવાડાના ખુલાસો થઈ શકે એમ નથી; એવા વાદમા પ્રભુ પશુ એક પ્રેરણિતારૂપે જજીવાને બાલે, એક અન્યાયી, સ્વ-મજાદી ભૂલમગામનાં વિરોધિ ચિહ્નોમાં દર્શન દે છે.

ટોલરેન્સ વિશે વિચારતાં, આપણે તેમના જેવાને અવલોકતા અને કીમત કરતા થયા છીએ, ધ્રુવવા ચેગ જાવનારૂપે જેવા લાગ્યા છીએ, અને બવિષ્યમાં તેમના જેવા હૃદયપદને ખાત્રીથી પામીશું. તથા તે કરતાં પણ ચદતાં નિવડીશું. આ પ્રમાણે આપણે બવિષ્યને વિતાર સપૂર્ણ રીતે અથા બર્ચો નિવડશે, આવી જીવિતકુલ પુરૂં પાડશે, પછી ગમે તે થાજો પરંતુ આવના વિનો માટે તે વડે પ્રાજ્ઞ થઈ રહેશે.

ત્રેલશક્તિવવાળા આ વિષ્ણુતપુત્રનાં જીવન અને ઉપદેશોની, મદાન રશિન પ્રજ્ઞના પ્રાપ્તિદાનના વર્તમાન સમયે એક ખાસ અગત્ય છે જ્યારથી ઉત્તરતરફના, મધ્ય-ના અને પૂર્વેત દેશા યુરોપ અને એશિયામાં સમયો સમય વધતા જતા રોજ્યને કીમી-યાની લડાઈ વડે પ્રથમ મદાન કુટકો પામ્યા ત્યારથી અત્યર્થશતકના સમયમાં એક રાજ્ય વિલસવાનાં લખાતાં દુઃખો તરફ દોરણ વધતા વેચથી એ પ્રજ્ઞને ધસડાઈ જતી અમે અ-વસોજીએ છીએ. તેના રાજ્યના બંધારણમાં સમાવેશ થતી વિવધપ્રકારની માનવ જ-તેનું એકીકરણ કરવારૂપ ઉજ્જિતિના કાર્યમાં તેના સમીપ એક મદાન બાવિ અડું છે, એ વાત સ્પષ્ટ છે તોપણ આપણી ઝંટલી ખાત્રી થવાની જરૂર છે કે, તેના કાર્યકર્મમાં આ અજ્ઞાનધનો તથા તેનાથી નીવળતા આંતર બિલસવાયો, એક વિષ્ણુવાપક શક્તિ

૩૫૦ તેના બાવિને ખર્ચ પાડવાને તેને યોગ્ય બનાવે છે.

ટાઈટોયની શોધયયાત્રા, જીવન અને ઉપદેશને દૃઢામાં નિરૂપતાં, જે તેને પવિત્ર રશિયના એક આલકરૂપે, તેની માતાનાં સાદાઈ, નબળાઈ અને જગમાં ભાગ પાડનારૂપે અવલોકેશું તો તેમનું ચારિત્ર અને કર્મ, તેમનું જીવન અને ઉપદેશ ક્રમયે ઉત્તમ રીતે અવલોકીશું સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક કોઈ પણ પાશ્વચાલનાઓ પ્રતિ તેમનો સહ-ભાવ નથી, તેમ તે ભાવનાઓનું વલણ પૂર્વનામીયામાં ઘડાયલું નથી, પરંતુ તેમના આલ-સ્વતંત્ર વલણ સહિત ઉભયના મિશ્રરૂપ છે, જે વડે ઉત્તતિકમના સમયમાં, જેમાંથી પ્રમુખીયજીવન વર્તમાનમાં કરણ રીતે પસાર ચાલે છે તેમાં એક અર્થસર ગંજવા માટે તેઓ સુખ્યાવે લાયક છે.

૧૮૨૮ માં જન્મેલા, વર્તમાનમાં ૭૭મા વર્ષમાં આવેલા કાઉન્ટ.લીઓ. ટાઈટોયને, એન્સાઇક્લોપીડીયાનાં પુસ્તકોમાં એક કવ્વી, નવલકથાકાર, સુધારક અને ચુસ્તપાર્મિકરૂપે વર્ણવવામાં આવે છે. પ્રખ્યાત રશિયન ઉપરાયોના એક લાંબા વંશગાંધી તેઓ જીતરી આયા છે, જેમાંના એક કાઉન્ટ. પીટર. ટાઈટોય (૧૬૪૫—૧૭૨૯) મહાન પીટરના લાંબાસમયસુધી વિશ્વાસુ એન્ટ અને મિત્ર હતા.

આપણા ટાઈટોય, પ્રમુખક્રિયાશક્તિવાળા તથા દંઢનિશ્ચયવાળા એક પુરુષકે; સામાન્ય મનુષ્યને કાલી નાખે અને ચૂપ કરીદે એવી સત્તાવધી અને વિરોધમાંથી તેઓ શાંતિથી અને ગંભીરતાથી માનવજાત માટેની સેવાના સ્વેચ્છિતમાર્ગમાં નિશ્ચયની તીવ્રતા, હેતુની મમતા, અને જાતિય આત્મ-લોભની લાંબાસમયની ટેવ, જેમાં પોતાના જીવનના પ્રાકૃતિક મૂલતાનરૂપે તેઓ હલદુપ નિહડે છે, એ સર્વ સહિત આગળ વધ્યાં જાય છે. તેઓ એક ઉપરાયમનુષ્ય છે, કારણ કે તેઓ એક નમ્રમનુષ્ય છે. માનવ જાતને, ગરિબોને અને દુર્દશામાં આવી પડેલાને તે એક હાતપ્રેમી છે. ધણીયામતોમાં આપણા સગવળા ધણા સ્વચ્છ અને કીર્તિવંત ચારિત્રવાળા એક પુરુષ છે.

ક્રીમીયન લડાઈના પ્રથમ સમારમાં ટાઈટોય હાજર હતા, પછીથી તેઓ લશ્કર-માથી નિવૃત્ત થયા અને એક કવ્વી તથા નવલકથાકારરૂપે પોતાના લાંબા અને ચક્રચક્રીત સાક્ષરજીવનને પ્રારંભ કર્યો. તેમના કૃત્યુષમજનાથી, અસંખ્ય અનુજાતના અયો-નો જન્મ થયો છે; રશિયામાં તેમજ જર્મનીમાં, ફ્રાન્સમાં, બ્રિટનમાં, અમેરિકામાં તથા સમગ્ર કેળાવયવીદુનિયામાં તેમનો લખાણની સખ્યામાં પ્રચાર થયો છે. આ મહાન રશિયન વિચારક અને કાલ્પનિક, કોઈ એક પ્રજાનો નથી પરંતુ દુનિયાનો છે, એ વાતમાં એક ગંભીર અર્થનો સમાવેશ પામ્યો છે, તે એક એવો અપ્રચિત પુરુષ છે કે, જેને ફરેક મનુષ્ય, તેનાથી ગમે તેટલા વિસ્તારમાં ભિન્નગતનો યતો કોય તો પણ ચાહે છે અને વખાણે છે.

માનવ જીવનમાં પણ કાલ-વિભાગો હોય છે, બ્યારે આપણા રાજકીય, સામાજિક,

ધાર્મિક પ્રશ્નો વિશેના દૃઢકરેલા વિચારોને ફરીથી સુધારવાની જરૂર જણાય છે; આવા પ્રકારનો વર્તમાનકાલ છે—વર્તમાન ચતુર્થના પ્રારંભનાં વર્ષો—અને ટ્રાન્સફોર્મના ને પુરો, મોર્ગેન્સ્ટ્રોમ છે, નેમના સ્પષ્ટ દૃષ્ટિરેખા પવનો અને ખીણો, સંજ્ઞાનંદરૂપો, કુષો અને આશામંરી ભુમિનાં અપુટ બંધારો ખુલા જણાવ આવે છે, તથા ઉત્સાહ, ઝંઝૂન અને સ્વાતંત્ર્યભાગ્ય જીવન-સરિત, નિર્જનવનોનો સાથ કરીને આપણા વારસાનાં પ્રદેશમાં પ્રવેશવાને આપણને બોલાવી રહ્યા છે.

ટ્રાન્સફોર્મમાં આપણને પ્રજ્ઞ અને ઉત્સાહીજીવનનાં જો, તીવ્રજીવિવાજો, સુરપટ કલ્પનાવાજો એક પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે; જીવનને તેની અનેકવિધતામાં જોનાર, સમ્યક્ ભાસરો, લક્ષ્યોના, જમીનનાર ઉમરાવ અને ખેતરના મજૂરનો, લોકપ્રીય કપી અને નવ લક્યાકરોનો, વારંવાર પડતા દુક જોમાં મહેનતુ હજારો લોકોમાં ન કંદાગતા પરીપક્ષીનો ભાગ ભજવનાર એક રૂપે તેઓ છે. સત્યાવાચકો, દુર્દશામાં આવી પડેલા અને ગરિબ લોકોના તે દમેજના મિત્ર અને મદદગાર છે. તેમના અપૂર્વ અને શ્રેયઃકાંક્ષાના ચરિત્રને અથવા તેમણે પોતાની જાતને અર્પણ કરી દીધેલી એવા કમ્ય હેતુઓ માટે, જેઓ તેમને સમજી અથવા સ્વીકાર કરી શકતા નથી, તેઓ જાણે તેમને એક ધર્મોન્મત ઝંઝૂની માણુક રૂપે જુએ. આ નિર્ણયમાં તેમના શેખરણીના નેરા અને અનુપયોગી વિચારો અને બાવનાઓની આપણને સદા જાંખી ધરો.

તેમના જીવનના હેતુશૂન્યક્રિયક્રમ નિર્દોષતામાં, અશુભના અપ્રતિકારનો નિહાનત મોખરો મૂકવા ચેત્તુ છે; એટલે કેમકે પશુ પ્રકારના રચ્યપ્રાણીઓને પાંચી કાઢવાના, તથા તદ્દનુસાર જીવની કાપલાના અને સર્વ સુસંજ્ઞિત લક્ષરોના ઉત્થોના અર્થમાં અપ્રતિકાર; તેમનો અન્ય નિહાત, પ્રજ્ઞાત્મક, અમાણ્યક રિચિતિ અથવા ધાર્મિકમાન્યતાના જરા પશુ દિક્ષાજીવિના સંયોજનવજીવનના જાતર ભાવના સ્વીકારો છે. આવા વિચાર સિદ્ધાંતોને અનુસરતાં, સમાન-મનસુ તથા નરમાસ અને ધીમજના તેમજ નમકા અને પીડીત માટે યથા અને સહમારનાના સામાન્ય સહયુજોના દૃઢ ઉપયોગવાળું આનુભવિક, વ્યાવહારિકજીવન ગાળવાના ઉદ્દેશોના તેઓ પ્રચાર કરે છે; આ સહયુજોને અનુમતિમાં, વ્યવહારમાં મૂકવામાં તેમણે એક સાંજુ જીવન ગાળ્યું છે. ધર્મના સંમધમાં, દૈનંદેય સામાન્ય રીતે ઉપદેશવામાં આવતા, પરિચાળના કિચિત્ત વાદના સપ્તમા જાણરૂપે સ્વીકારતા નથી પરંતુ ધર્મસાક્ષીના સમાવેશ થતા કારકરના ઉપદેશો માટે દૃઢ મદદ રાખે છે; તેમનું માનવું છે કે, આપણા અનોખ સારોના સંજોના નિવચમાં વચાઈ નિવચન અને ચરિત્રનો એક સિદ્ધાંત પૂરો પડે છે માટે આપણા માનવ જીવનની નિવચન અને સંપૂર્ણતા વાસ્તે ને ને જરૂર છે, તેનો તેમાં સમાવેશ થાય છે અશુભને સમાવણના એક સાધનરૂપ રચ્યનિરોધ સામેના પોતાના વિરોધનો કાવળની કોટોના, દૃઢ મં-રથાએના, સામાન્ય રીતે સમજવામાં આવે છે તેવા વર્મનિબળતાના, જમીનની ખાનગી માલહોના, અને દોવાની તથા કિચિત્ત ધર્મનંજ્યા અધરજોનાં અસ્તિત્વ ધારવાં સમ જમ સપ્તમાં સ્વરોપોના સામેના પોતાના વિરોધનો તેઓ કારકરની આગાઓ અને કપ-

દેશી ઉપર આધાર રાખે છે.

તેમની કાંઈકરના કિશિયનધર્મની ભાવનાનો સમાવેશ છે સત્રોમાં થાય છે. “યુદ્ધ કરશે નહિ; યુદ્ધો આપશે નહિ, વ્યભિચાર આચરશે નહિ; પ્રતિયુદ્ધ લડત સોગન ખાશે નહિ; ક્રોધને મર્ગ આપશે નહિ; અશુભ આચરનારના સ મે મલ મદિ. યથા નહિ.” ખીજા અને અપરિમિત ઉપયોગિતાના માનવ જાતને અસંતાઉપયોગના સત્યોનો કંઈકરના ઉપદેશમાં સમાવેશ થાય છે, એ વાત સ્પષ્ટ છે તો પણ આ સાદી આગ ઓની સકૃત્ચિત દદ તથા અભાવવાચક વલણને લાધે, યથાર્થ પ્રમુખા શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોના તથા તેના બાલકરે દરેક માનવામાંના અમર જીવનના માર્ગને સ્પષ્ટ કરવામાં તેમની ઉપયોગિતા દૃઢર થતી જાય છે. મહાત્મા અને ઉદ્દેશકના માર્ગને સરલ બનાવનાર એક અસંસ્કૃત અધિમર અને બૈનિષ્વર્યાદીને કાઉન્ટ ટૅલરેટ છે.

આ મહાત્મા ભાવનાસદીના ચરિત્ર, જીવન અને ઉપદેશોને તમારા આગળ જેમ બને તેમ ટુંકામાં દર્શાવવાને, પ્રથમ તો (અ) એક અત્રેષ્ટ પત્રમાં, થોડા વખત ઉપર (એપ્રિલ-૧૯૦૫) આવેલા એક લેખમાંથી ઉતારા કરીશ; પછીથી (બી) સેન્ચુરી નામના પત્રમાં ‘બીરા વર્ષે પહેલાં આવેલા, અમરિકાના એક મુખ્યકરના ટૅલરેટોયની મૂળાક્ષત ના હેતુલ ઉતાર પાછો આપીશ, અને અંતે (કી) ટૅલરેટોયના વર્તમાન કાલના લેખો અને પત્રોમાંથી થોડાક ઉતારા આપીશ.

ઉપર સૂચવાયલા લેખનો કુલ્ય લેખક લખે છે, “ટૅલરેટોય રશિયામાં અત્યંત મનુષ્ય છે. મહાત્મા મરકોવાઈટ ઝાર અને પણ છંદા અને કર્મમાં તેમના જોટલા સ્વતંત્ર નથી, એ દેશના પદરજાર કાયદામાંથી તેના ઉપર એકતું પણ વજન પડતું નથી તેમની મરજીના આવે તેને જો કહે છે, મર્જીના આવે તે લેખે છે અને મરજીમાં આવે તેમ કરે છે જરા. તે એક સામાન્ય ટેક્ષકવેકર સુધી મરજી પણ એ શીમર તેમને સતાપી શકતો નથી નિસ્કત માટેની ચિંતા અથવા એક કુટુંબનો ભાર પણ તેમને સતાવીશનો નથી તે ક્ષેત્રભુમિ કે જ્યાં કંઈ પણ સ્વતંત્ર નથી—જ્યાં ઝાર પણ પોતાના સભ્યોના મધ્યમાં ઝોરગીમાં પુરવશો છે અને દિયાર પણ બેડીઓમાં પડેલો છે—જ્યાં ટૅલરેટોયનું સ્વાતંત્ર્ય સંપૂર્ણ રીતે નિરંકુશ વર્તે છે.

યશની આપોલીયાનાના મામલા તેઓ ખુલ્લું ધર રાખે છે. રશિયામાં તેમના નામોચ્ચાર સાથે પ્રવેશનાર માટે પરવાના સબધીના કાયદાઓ પણ સદા દોલા પડે છે. યાત્રાળુઓ તેમના ગૃહની અનંત યાત્રાએ આવે છે—લેખકો, રાજદારીઓ, કોપધ્યક્ષો, ખેડૂનો, રાજમડલપ્રતિનિધિઓ, લુટારાઓ, અવ્યક્તિઓ, લડવૈયાઓ, સર્વ દેશોના પત્રોના પ્રતિનિધિઓ,—જદાવસ્થામાં બનિષ્વર્યાદી મર્ધ પડેલા રશિયાના મહાનતેષકના સમાગમને શોધતા કોઈ યાત્રાળુ વિનાનો એક દિવસ પણ જૂતો નથી, રશિયાના, ક્રાન્સના, અમેરીકાના, હેલેન્ડના, પોલેન્ડના, ઈંગ્લેન્ડના, મુઘલ અને જદ—માનવતપદોષાઓનો

એક આબુદ પ્રવાહ વળાં ગય છે; પશ્ચાતાપ યુક્ત હું ટારાના જેવા અથવા દિંદના એક બ્રાહ્મણ જેવા પણ મળવા આવે છે.

જાણે તેઓ એક કાચગૃહમાં રહેતા હોય એવી દશા થઇ પડી છે; દરેક જણે તેમને જોયા છે, અથવા સદજમાં જોઇ શકે એમ છે. જો તેઓ મધ્યકાલમાં માધ્યમિકસમયમાં જન્મ્યા હોત તો તેમના માટેની પૂજ્યતાના પ્રમાણમાં તે સમયના સંત પુરુષ કરતાં વિશેષ વધારો થયો હોત.

ટૅલરટોયનું આ અદ્ભૂત સ્વાતંત્ર્ય સમ્પન્નવસ્થાને લીધે નથી; તે માટે તો તેઓ ઝાંઝના આભારી છે. બીજા નિકોલસ, એક મર્યાદા, ગભરૂપરત મહેનત કરનાર, નિર્ભાગી મનુષ્ય છે. તેમના વિનેદ ધણી યોગ્ય છે; ટૅલરટોયના ઇચ્છાએ તેમના પરંપરાગત ગૃહતાપ્રતિના વલણને ઉત્તેજન આપ્યું છે તથા માનવજાત માટેના તેમના કાલ્પનિક પ્રેમને પોષ્યો છે. તેઓ ટૅલરટોયના ઇચ્છાનું વાચન મનન કરે છે, અને વાચનીય પણ તદનુસાર કરે છે.

સંપૂર્ણ સમ્પત્તિમાં કેદ પડેલા ઝાર અને ચક્રનીચારોલીયાનાં મનના આ વૃદ્ધ પુરુષ વચ્ચે માનસિક અને આધ્યાત્મિક ક્રમપ્રકારની મૈત્રીનો વિચીત્ર સંમિશ્રણ છે. રશિયાનો દરેક આશીર, દરેક સમ્પત્તિ વધનકરનાર સારી રીતે મમજીએ કે, ટૅલરટોયને છેડવો એ ઝારને છેડવા સમાન છે. તેઓ કદાપિ મળ્યા નથી; તેમની ટૅલરટોય માટેની મૈત્રી લગભગ એક પૂજ્યતાના સ્વરૂપ રૂપ છે.

આશરે ચારેક વર્ષ પહેલાં ઝારે પોતાની મૈત્રીની ખાસ નીશાની બનાવી આપી સમગ્ર રશિયાના પવિત્ર ધર્મ મંડપે ટૅલરટોયને ધર્મયુક્ત દેવસમાંથી દૂર કર્યા. આ એક પુરાણ અને જરૂર વિનાનું કાર્ય હતું; વિખ્યાત ધર્મોપદેશના સંનિધમાં ઇસ્કેન્ડર અને અમે. રીકાની દેવસો પણ આમજ વર્તનાં સંભાળનામાં આવી છે. મને તે પ્રકારે ટૅલરટોયે દેવસનો સ્વીકાર ક્યો નહિ; ગદસમાં દેવસો પણ તેમનો સ્વીકાર ક્યો નહિ ધર્મમંડલના આ કાર્યથી એક ઉપલક્ષ્ય થયું મચી રહ્યું; અધિકારમય, ઉરકેમળ જનાર એવો રશિયા, ઉરકેરણીમાં તજાવા લાગ્યો. ઉપલક્ષ્યકરના સુખારકમતવ દીઓ, સામાજિક રિવાજો, દેવસપ્રતિવાદીઓ, દેવસની નિંદાકરનામાં તીવ્ર થતા ગયા. તેઓ એક દેવસ પાસે ટૅલરટોયનો સ્વીકાર કરાવવાનો આગ્રહ, જેમાં ઉભયમાંનાં એક પણ માનતા નથી, એ તેના નિરવર્યાં જીવન અને કાર્ય વડે તેમનામાં ઉજાળેલા ઉડા પ્રેમ અને પૂજ્યતાના નિર્દર્શનના સ્વરૂપ છે. આ મંથિર્માં ઝાર વચ્ચે આશ્ચર્ય; પવિત્ર ધર્મમંડલના પ્રમુખ પ્રોએડોનોસ્લેવને બોલાવી મગાવ્યો અને તેની પાસે ખુલાસો માગ્યો. પોતાના પદનો નકાર ભરવા વિના દેવસ અન્ય રીતે ભાગ્યેજ વર્તી શક્ય હોત, એમ ઝારને બનાવી આપતું સંકેત હતું. " કદાચ એ સચ દશે ? " એ દેવસની કહ્યું. " પરંતુ કાઉન્ટ ટૅલરટોયને પૂછવા વિના આવું પગલું જરાતું જોઈતું ન હતું. એતો એક સ્વચ્છંદી પુરુષ છે. "

આ ઉપરથી પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો, જેમા ટૉલરટોયે હમેશાની વાદ્વદુતા સહિત, રાન્યધર્મ ઉપરના હુમલાઓને ગુન્હે ગણીને સિદ્ધા કરમાવતા સર્વ કાયદાઓને રદ કરવાનો આરને આશ્રદ કર્યો. આથી આ બાબતનો અન આલ્યો, જે આરને આ વાતની વેગાસર ખમર પડી હોત તો તેમણે ટૉલરટોયનુ દેશપક્ષના સામે વ્હાયુ કર્યું હોત, તથા ક્રિશ્ચિતનધર્મમડલ અહિઆગી—અશ્રદ્ધાવાગી માટે ધણી મક્ક નહિ એવી—સિદ્ધા માંથી તેન નચાવી શક્યા હોત આરને અભિવદન હો ! ટૉલરટોય પવનના જેટલા સ્વતત્ર છે, તેઓ દેશમા કોઈ પણ કાયદાનો સ્પર્ધ થરા વિના વિચરે છે.

ડબલ્યુ એ માયર્સ

(આગળ ચાલુ)

શ્રીગૌતમબુદ્ધ.

(અનુસન્ધાન ૧૪ ૧૨૪ થી).

હિએનસગના જોવામા એટું આગ્યું હતું કે, બુદ્ધ, અને બ્રાહ્મણધર્મની સ્પર્ધા એક સરખી ચાલુ હતી. પગ્ગળની સીમાપર આવ્યા પછી, અમોક બુદ્ધ અને બ્રાહ્મણ અને કનિષ્ક રાજના સ્મારકો જ્યાં ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થતા હતા, તેની મર્મ સાથે શિવ અને પાર્વતીના પણ દેવાલયો તેના જોવામા આવ્યા. વાયવ્ય તરફના પ્રાંતમા તેણે બૌદ્ધના મઠ, અને મહન્ત જોયા, તેવીજ રીતે બ્રહ્મણધર્મના અનુયાયી પણ પુષ્કળ જોવામા આવ્યા. આ વાયવ્ય તરફના પ્રાંતના કેટલાક રાજા બૌદ્ધધર્મનુયાયી, અને કેટલાક બ્રાહ્મણધર્માભિમાની હતા, તો પણ બુદ્ધધર્મનુયાયી રાજાની સત્તા વિશેષ હતી. અફગાનીસ્તાન તરફ આ યાત્રાશુએ બૌદ્ધમતના દશરાજ્યો જોયા પેશાવર તરફ કનિષ્કે બાધિલ મોટો મઠ મહન્ત હોડી. મથો હતો, હતા લાના લોકો બુદ્ધધર્મનુયાયી હતા. કાસ્ગીરના રાજા અને તેની પ્રજા બૌદ્ધધર્મની ચુસ્ત હિમાયત કરનારી હતી આ રાજ્યમા બુદ્ધધર્મના પામસો મઠ હતા, અને તેમા પાત્ર હજ્જર મહન્તો રહેતા હતા જવપૂર તરફ લોક બ્રાહ્મણધર્મના હોવા છી, બુદ્ધધર્મનુયાયી રાજાની સાથે સર્વદા વિરોધ રાખતા. ચમૂતા અને ગગાતી વચ્ચેના મધ્યપ્રાંતમા બુદ્ધધર્મનો પ્રભાવ આ વખતે ધણો હતો. હિએનસગના સમયે ગગા તીરે કાન્યકુબ્જ-કનોજ-નગરમા શિલાદિલ નામે મોટો પ્રતાપી. રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજા બુદ્ધધર્માભિમાની હોવાથી તેની સત્તા ઉત્તરે હિમાલયપર્વતથી તે દક્ષિણે નર્મદા પર્વત પ્રમરેલી હતી. તેના રાજ્યમા બૌદ્ધના સો મઠ હતા અને તેમાં દશ હજ્જર

બૌદ્ધ મહન્ત રહેતા હતા. આ રાજા, અશોક રાજાની સમાન બુદ્ધમાજિમાની દેવા છતાં તેના તામના પ્રાંતમાં બ્રાહ્મણધર્મના દેવતાના જસો દેવાલય હતાં. અને એ દેવ રચાનોતે આ રાજા તરફથી આશ્રય મળતો હતો. સ્વધર્મનો પ્રસાર કરવાનું કાર્ય, તેમજ દીન અને અનાય જનોને દાન ધર્મ દેવાના સમયે આ રાજાની કીર્તિ અશોક પ્રમાણે પ્રસરી હતી. તેણે ઇ. સ. ૧૩૪ માં બૌદ્ધધર્મનું એક મણક બચું હતું.

ઈ. સ. ના સાતમા શતકમાં કરાજની માદીએ યથેશ મહારાજ શિલાદિત્ત દર પાંચ વર્ષે મોટો ઉત્સવ કરી પોતાને ખજનો ગરીબો પાસે વૃદ્ધાશિલાદિત્યને આપેના. હુએનસંગે તેના આ ઉદારપણા માટે પ્રસંશનિય વર્ણન કર્યું છે. ગંગા યજ્ઞનાના સંગમપરના અરહાતમાં શિલાદિત્યે પોતાના સર્વ માંડલિક રાજાઓને અને ઇતર પંથના સાધુઓને પંચોતેર દિવસ સુધી ભોજન આપ્યું હતું. આ સમયે તે રાજાએ પોતાનો ખજનો લાંબોતે બૌદ્ધ મહતોતે, બ્રાહ્મણોતે, અને અન્ય પંથના સાધુઓતે વહેંચી આપ્યો. આ મહોત્સવ પૂર્ણ થયા પછી તેણે પોતાના અંગપરના ઉર્ધ્વાવસ્ત્રો, અને અસ્ત્રારો ઉનારી તે પાસેના લોકોને આપી દીધા, અને પોતે એક બીખારીના અંગ પરના નિર્ધુ દારૂધ વસ્ત્ર પહેરી લીધાં. આ રીતિ તેણે બુદ્ધચરિત્રના સર્વસંમપરિભાગ વિધિનારમણીયું કરી.

મહારાજ શિલાદિત્તના રાજ્યમાં નાસંદ નામનો એક મહા મઠ હતો. લાં. નિર- નિરાલા પંથના દસ દળગર બૌદ્ધ મહન્ત રહેતા હતા. તે નિના બ્રાહ્મણ ધર્મનું બુદ્ધધર્મના આ સમયે યથેચ અદારપંથના નવાશિષ્ય અનુયાયી પ્રાબલ્ય. પોતપોતાના મતને અનુરૂપ ગ્રન્થનું અધ્યયન કરતા હતા આ વિના તે સમયે ઉપસંખ્ય એવી ઇતર વિધાનું પણ તેઓ પકડ કરતા હતા. આ તમામનો નિર્વાહ રાજા તરફથી ચાલતો હતો. પરંતુ બુદ્ધ શેઠોના આ મહા- રચાન સંબંધે આ ચીની યાત્રાળુ જો કાંઈ કહે છે તે તરફ જોતાં બ્રાહ્મણધર્મનું પણ તે પ્રાંતમાં મોટું જોર હતું. તે કહે છે કે “આ મહારચાનોતેના નાસ બુદ્ધધર્મના શત્રુએ યોગાજ વૃજ્ઞતમાં ઉપસંખ્ય પણ દેરા કંપો દતો ” આ યાત્રાળુ પંજન પ્રાંતથી ગંગાના મુખ સુધી, અને દક્ષિણમાં પણ પ્રવાસ કરવા બાગ્વચાલી પયો હતો તે જ્યાં જ્યાં ગયો, ત્યાં ત્યાં જાએ ધર્મની સ્પર્ધા સર યથેશ તેની દૃષ્ટિએ પડતી. બુદ્ધ અને બ્રાહ્મણધર્મની સ્પર્ધાને માટે હુએનસંગ પોતાના પ્રવાસરતાંતમાં વર્ણન કરતાં લખે છે કે, “જ્યાં એ બૌદ્ધલોકનું પરિવરચાન હતાં, તે બ્રાહ્મણધર્મનું મુખ્ય ઠેઠાનું યથ રહેલ છે. બેમાલની પૂર્વ આસામમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રસાર વણે ચયો ન હતો, પણ બેમાલની નેમતે બેમારીકા પ્રાંતમાં બુદ્ધધર્મનો પ્રસાર પુષ્કળ ચયો હતો. દુમશી નદીના મુખ પાસે તામણક નામના ગામમાં બૌદ્ધધર્મના મઠ પાસે બ્રાહ્મણધર્મનાં દેવાલય હતાં. મહાસપ્રાંતના વિનારાપર બુદ્ધધર્મનો સારો પ્રસાર ચયો હતો. દક્ષિણદિગ્ગજનાન. મધ્યે બૌદ્ધધર્મ સારી રીતે વિજ- યો ચયો હતો, પણ બ્રાહ્મણધર્મ તેની સ્પર્ધા સર કરી હતી. ”

આજણુ ધર્મનું ચારે તરફ પુનરુજ્જીવન થાતી, બુદ્ધધર્મનો ધીમેધીમે હાસ થતો ગયો. ઈ. સ. ૮૫૦ માં ગિહાર પ્રાંત મધ્યે કુમારિલ ભટ્ટ કુમારિલ ભટ્ટ. નામે એક મોટો વિદ્વાન પદિન નિર્માણ થયો. અને તેણે આજણુ ધર્મના આત્મા, પન્નાત્મા સંયત્તેના સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન લોકોમાં ફેલાવી, બુદ્ધધર્મ નારિતકમત તિરસ્કારને પાત્ર છે, એમ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, આ પંડિતે પ્રાંતમાં ફરી પોતાને સંમતમતના સિદ્ધાન્તનો જગોને બોધ કર્યો. અને 'બુદ્ધધર્મને માટે તેઓના મનમાં અથડા કિપ્પન કરી. તેણે પુણ્ય રાજની મુલાકાત લઈને તેઓને પોતાના શિષ્ય કર્યા, તથા કેટલાક ખરા બુદ્ધધર્માનુયાયી હતા, તેની મમક્ષા બીજા મદંતની સાથે વાદ કરી તેના ધર્મમતનું મંડન કર્યું. આમ થાથી બુ. ગે. થણે સ્થલે ડગ મળી ગયો.

દક્ષિણદિગ્દેશના નામના શહેરના મુધના રાજાએ પોતાના રાજ્યોના બાહ્યોના મંદાર દરી, આજણુધર્મને અધિકાર કર્યો હતો. આ સમયે બુદ્ધ ધર્મપર આજણુ ધર્મ કેવલ પ્રકારે વિજય મેળવ્યો હતો તે નિષેધાધન, 'શંકર વિજય'માં લખે છે કે "મુધવનની રાજધાનીમાં પહોંચ્યા પછી કુમારિલ અને અન્ય જૈનપંડિતોની રાજાએ સલામ કરી. તેમાં બધા હાજર હતા. ત્યાં કુમારિલે નેમને કે પાપમાન કરાના હેતુથી એવી ટીકા કરી કે, જ્યાં તેઓ ઉરકેતાયા." આધાર આગળ કહે છે કે, 'પંડિતોએ કુમારિલ સાથે ધણી જગતી તકરાર કરી. એ તકરારમાં એક બીજા ઉપર ટીકા થઈ, અને પોતપોતાના મત દર્શાવવામાં આયા, અને જૈન ચૂપ થયા, અને કુમારિલે વેદ મતનું પ્રતિપાદન કર્યું. પરંતુ રાજાએ કહ્યું કે, વિવાદમાં જે જય આવે પરાજય મળે છે તે માત્ર વિવાદાન ઉપરજ છે, અર્થાત્ એને આધાર સત્યતા વા અસત્યતા ઉપર નથી રહેતો. ત્યારે તેણે બીજી યુક્તિ શેધી કાઢી કે, જે કોઈ મતે પરંત ઉપર ચઢીને બૂરકો મારે અને કાંઈ પણ હરકત થાય નહિ તેને સત્ય મત છે એમ પારખું. આ દરખાસ્ત સાંજળી સર્વ વિચારમાં પડ્યા પછી કુમારિલે વેદને સંભારી પર્વતના શિખર ઉપર ચડી નિચે પડવાની તપસી કરતાં મ્હોડેથી બોલ્યો કે, "જે વેદ સત્ય હોય તો મને કાંઈ પણ ઇજા થશે નહિ" પડ્યા છતાં તેને કાંઈ પણ હરકત થઈ નહિ એમ જ્યારે રાજાએ જોયું, ત્યારે તે વેદને માન્યો થયો. ૪૫૫ સુમતીએ કહ્યું કે, આ કાંઈ એના મતનો પૂરાવો નથી. કોઈ પણ તરેહના મણિમંત્ર અથવા ઔષધથી શરીરનું રક્ષણ થાય છે.

* શ્રી શંકર વિજયમાં ચર્ચેલા આ વિવાદને કેટલાકે આસ જૂદીજ જાતના માનસિક અથવા આધ્યાત્મગત સંબંધી નિવાદના ઐતિહાસિક જનાવ તરીકે માને છે આ વિવાદમાં કુમારિલના પ્રમુખપણા નીચે આજણુ તેમના મત પ્રમાણે જૈન. કાંઈ વેદની વિરુદ્ધ હતા, તેઓની સાથે સર્વત્ર વિજયા નિવડ્યા હતા. મોમાંમાના શાસ્ત્રિય મને જૈનમતનો પરાજય કર્યો હતો અને એ વિવાદોને જોઈ રીતે આજણુએ અહેવાલ આપ્યો છે. તે વાસ્તવિક રીતે એ પરાજયને તો એક ઐતિહાસિક સમુચ્ચ તરિકે વિવહારી શકાય. (જૂઓ ઈંગ્લિશ એન્ડીકેશર પુ. ૪, પા. ૩૬૫ તારાનાય અહેવાલ.

ભારે રામએ જોયું કે પોતાની દાઝરીમાં જે જન્યું છે તેને વિશે પશુ તકરાર થઈ છે, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “એ પોતે તેઓને કેટલાક પ્રશ્ન પૂછશે. અને ઉત્તર આપવામાં નિષ્ફળ નરો તેને રીખીરીખીને મારવામાં આવશે” આમ કહી તેણે એક માટીનું વાસણ, જેની અંદર સર્પ રાખવામાં આવ્યો હતો અને જેનું મોં સજ્જત પાંધવામાં આવ્યું હતું, તે બ્રાહ્મણો તેમજ યૌદ્ધોને બતાવી અંદર શું છે? તે કહેવાને કહ્યું. જન્મે પહે જીવ દલાડની મહેતવ માગી. અને બીજે દિવસે પોતપોતાની અદ્ભૂત શક્તિથી ખખર મેગરો. ભુગનોએ કહ્યું કે (એ તો અંદર સર્પ એ ત્યારે બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે, ‘સર્પ ઉપર વિષ્ણુ સૂતા છે.’ રામ દને બ્રાહ્મણોના પશુમાં દેવાથી મરણો, પરંતુ અકાશ વાજીએ એને શાંત કર્યો. વાસણ ઉપાડવામાં આવતાં બ્રાહ્મણોએ કહ્યું પ્રમાણે વિષ્ણુની મૂર્તિ દેખાઈ. આ ઉપરથી રામએ યૌદ્ધોને નાશ કરવાને હુકમ કરાડ્યો.

કુમારિક જટના વખતે શંકરાચાર્ય તામના એક વિખ્યાત પડિત મલતાર પ્રાંતમાં નિર્માણ થયા આ મદન પુરુષે બ્રાહ્મણધર્મનું સાંગ અધ્યયન મહાત્મા શંકરાચાર્ય કરી વેદવિદિત સમર્થ વેદાન્તર્શનમાં રાગવિષ્ણુ થઈ, તેનું સમર્ચન અને પ્રકાશન પોતાના અલોકિક, બુદ્ધિ બલથી ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે. પોતાના અભિપ્રેત મતનું માન સર્વ જનોને પ્રાપ્ત કરાવવાના હેતુએ હિંદુ-સ્તાનમાં સર્વત્ર ફરી પુલંગ ઉપદેશ કર્યો. આ પંડિતે જૈન મતની અવધારના અને અસ્યના સ્થાપિત કરવા માટે અરિશ્રાન્ત ઉદ્યોગ કર્યો.

કુમારિકમટ, અને શંકરાચાર્યના પરિશ્રમને લીધે આર્યાવર્તના ધર્મા જનોને જૈન ધર્મ માટે દાખમની અત્રદા કરવામાં થયાથી તેમાં નવાંજનો દાખલ બુદ્ધ ધર્મનો હિંદુ. યતા અટકી ગયા. જે સામીલ થયા હતા તેના યોગસેમ આજે સ્તાનમાં હ્રાસ કહિન થઈ પડ્યો હતો; તોપણ ઇસ્તીસનના પંદરમા સૈકા સુધી જૈનધર્મ આર્યાવર્તમાં પાગવામાં આવ્યો હતો એમ યત્નપિપર્યન્તમાં મગી આવેલા કેટલાક સિદ્ધાંતો અને ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી માની શકાય છે:—

(૧) કન્હેરીના ગુફામાં સ. ૭૭૫ અને ૭૮૫ ના લેખો છે, તેમાં બુદ્ધ ધર્મને શાન દી-

* બુદ્ધસેના અને ઈ. સ. ૭૮૮; દુષ્ટાના મતે ઈ. સ. ૬૩૫ થી ૬૪૫ ની વચ્ચે; અને આર્ય જ્યોતિષ સિદ્ધાન્તાનુમાર કલિયુગ વર્ષ ૬૦૫ અથવા ૨૮૧૫.

× કન્હેરીની ચેયા નંજરની ગુફામાં મૂર્તિઓને બદલે પૂજા માટે અર્ધ ગોળાકાર સ્તૂપો, ચેત્ર, અથવા દેડગોષ પાંધરમાંથી કેતરી મદનામાં આવેલા છે. એ સ્તૂપો કરવાનો હેતુ એટલેજ છે કે, એ ધર્મન. સ્થાપનાર શાક્ય મુનિ બુદ્ધના દેહનું કાંઈ અસ્થિ કે બરમ મેગવી, એમાં સ્તૂપોમાં ગોળપો કરી અથવા ‘નાકુ’ રાખી તેમાં જંગલી ગખવામાં આવતી હતી. અને તે ઉપરથી જાણે બુદ્ધની પોતાની મૂર્તિ દેવ તેટલુંજ મહત્ત આ સ્તૂપોને આપી, ધ્યાન, નોરતુ, છવ, દીપ, પ્રસિદ્ધા વગેરે મંત્ર પૂજા અને આરતી યોગ્યતા રાખવામાં આવતી હતી. આમાં ચેત્રમુદ્દ રૂપ દેવમંદિરની જે પૂજા રાખવામાં આવતાં.

ધાનું લખાણ મળે છે. (૨) ધારવાડ જીહાના ઠગલ ગામમાં એક શિલાલેખ ઇ. સ. ૧૦૯૫ નો છે, તેમાં બૌદ્ધના વિહારને તથા આર્ય તારાદેવીના વિહારને દાન આપ્યાની બિના છે આથી એમ પ્રતીત થાય છે કે કર્ણાટક તરફ બૌદ્ધધર્મ છેક અગ્યારમા શતક પર્વન્ત ચાલતો હોવો જોઈએ. (૩) તાલપત્ર ઉપર લખેલ વાગ્યપતિ મિશ્રના એક મથ ની તાત્પર્ય પરિશુદ્ધિ નામની દીકામાં ઉદયનાચાર્ય સવત્ ૧૩૦૪ એટલે ઇ. સ ૧૨૪૮ માં બુદ્ધ ધર્મ ચાલતો હતો એમ કહે છે* (૪) અકબર પાદશાહના વઝીર અબુલફઝે કાશ્મીરમાં બૌદ્ધધર્મના જનો જોવાનું લખ્યું છે. આ તમામ ઉપરથી એમ માનવાને આપણને કારણ છે કે અધભૂત્ય, ગુપ્ત તથા વલ્લભીરાજજોના સમય પછી છેક પદરમા સૈકાની યવન પાદશાહ અકબરના રાજ્ય પર્વન્ત બૌદ્ધધર્મ હિંદુસ્તાનમાં ટકી રહ્યો હતો. બૌદ્ધધર્મનો હિંદુસ્તાનમાંથી દૂસકાં થયો? એ માટે વિવેચકો માત્ર અંધારણુની ખામીનું કારણ બતાવે છે, એ વાજબી હોવા નહિ, પરંતુ એટલું તો ખરૂં છે કે, બૌદ્ધધર્મની નીતિરીતિ ધણીજ સખ્ત હતી એમાં સાધુ યજ્ઞ રહેલુ ધણુંજ મુશ્કેલ હતું. તેવીજ રીતે એ ધર્મપર જનોને અગાધ પણુ એમજ આવ્યો કે, ઉત્પન્ન થતી અભિલાષાને ટકાવી રાખવાને પુસ્તકોનાં સાધનો, કે વિદ્વાનોને પ્રિય થઇ પડે તેવો સંગ્રહ ન હતો. તેથી કાળ મળે શકરદારા વૈભવનાદિ ધર્મનો સાર સ્પષ્ટ થતાં જનોએ મદલુ કરી બૌદ્ધધર્મને ત્યજી આવ્યો. તોપણ બ્રહ્મણોના યજ્ઞયાગદિકને એ ધર્મ શિથિલ કરી નાંખ્યા, શુદ્ધાદિકનો બ્રાહ્મણો પસે મોક્ષ સુધી અધિકાર મનાવવામાં બુદ્ધ યોત્તાની પ્રેમમય હાયાની છાપ આર્ય ધર્મપર મારનો મયો, અને ઉપનિષદમાં છુપાઇ રહેલા બ્રહ્મરૂપ પરમ ધર્મને સ્વસ્થમાન બાવરૂપ-પરપ્રેમરૂપ ધર્મને, તથા કર્મ, ગાયા છલાદિ સંગતિઓને સ્પષ્ટ રીતે બદલ અણાવી, જ્ઞાનમાર્ગનેજ મૂખ્યતા અપાવનો મયો અર્થાત્ તત્ત્વદષ્ટિના પૂર્વરૂપ-શંકા રૂપે જ બુદ્ધ ધર્મને ઉદ્દગમવાનું પ્રયોજન હતુ, તે યોતાનું કર્તવ્ય સાર્ગંકય કરી, તત્ત્વદષ્ટિને ખરેખરી નાશુત કરી-અમર થયો.

બુદ્ધદેવના ધર્મોપદેશમાં જે વિભાગ જોવામાં આવે છે; એક તત્ત્વવિચાર કે જે શિક્ષિત વર્ગને માટે છે, અને બીજો આચાર, જે સામાન્યવર્ગને માટે જલુ કન્ય અને શુદ્ધ છતાં સરલ છે. બુદ્ધની આ માન્યતા અવાસ્તવિક નહેતી, કે જનોમા પ્રતિદિન બહિ સુખવૃત્તિ વધતી જાય છે, અને તેથી અજ્ઞાનમા પશુ વધારો થતો જાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તમામ જનો જડવાદી બને છે આ તમામ મિનાનો તલસ્પર્શે વિચાર કરી જાને છટ થાય એવો શુદ્ધ નીતિનો બોધ આપવાની આવશ્યકતા કેટલું કહેશે કે ન હતી ? અને તેથીજ, કદાચ પ્રજાઓ જડવાદના યોગે દેવતાઓને માન આપની અટકે તોપણ તેઓ નીતિને ધોરણે ચાલે, અને તેમણે કરેલો બોધ આચારમાં ઉતારે આ શ્રેણીએ મદાન બુદ્ધદેવે જે પગલાં ભર્યા હતા તે આર્યાવર્તના આર્યજનોના શ્રેયને સાર એટલાજ કારણુસર વાજબી મનાયા છે કે, આર્યજનોમાંથી દેવતાઓના અસ્તિત્વ, તથા મનુષ્ય સાથેના વ્યાવહારિક સંબંધ માટેના શ્રેષ્ઠ વિચારો, કે જે સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતા, તે નાષુદ

ધાપ નદિ. અર્થાત્ બુદ્ધે પોતાનો ધર્મમોક્ષ નીતિના એવા સુદૃઢ પાયાપર સ્થાપી કઠોર, ધર્માન્તર થવાથી પણ કશી હાનિ તેને પડોચે નહિ, એવા તેના સુદૃઢ અને મજબૂત વિચારો દ્વારા,

જોદધર્મ પરત્વે કેટલાકો પાખંડ-નાસ્તિકતાનો દોષ આરોપણ કરે છે. પરંતુ સચ્ચે વિચારકનારઓ તેથી અગાધ રહે છે; બુદ્ધધર્મના ઉદય વખતે આર્યધર્મમાં યજ્ઞ અને વિવિધ આચારો પરત્વે ધર્મો ગ્રંથવાડો વધી પડ્યો હતો. અને ઉપનિષદોના તત્ત્વજિજ્ઞાસુ ધર્મ તપાસી જતાં તે જ્ઞેષ્ઠએ તેદ્રવ્યો સાર્વત્રિક થયો નહોતો. વળી ઈર્ષ કે ગ્રાનમાર્ગમાં મુકાવે રપણ અધિકાર નહોતો; એવાં ત્ તેમને મોક્ષ થવાનો સંગવજ નહિ. આવા કારણે શુદ્ધ નીતિ અને ગ્રાનમાર્ગને મુખ્ય વસ્તુ આપી, હિંદુસાસ્ત્રોમાં જે કેર્ષ શુદ્ધ અને ને-ખ્યુ તત્ત્વ હતું તે તમામ તારવી દાઢી તે ઉપર પોતાના ધર્મનો પાયો સ્થાપ્યો. અને જ્ઞેતાં જોદધર્મે એ માત્ર આર્યધર્મની એક શુદ્ધ નકલ છે, અને તદ્દિ કે જેમ મહા બ્રાહ્મણો કહે છે તેમ સોદાને ધર્મથી બાક કરે છે.

બુદ્ધે પ્રાચીનધર્મને, દેશાગને અનુમતી અમુક માર્ગે વાગવાનો સદો પ્રયત્ન કર્યો. શિવાય એ ધર્મમાં નવું કંઈજ હતું નહિ જતાં પ્રાચીનધર્મમાં સુધારા દર્શાવવાને લીધે, તે નાસ્તિક, પાખંડો સંગ્રાને પામ્યો. તે પણ એ ધર્મ એક મહાગત નામરખજ છે. પરમ પરિવ્રત સત્તિવ્રત, જ્ઞાનગય, પ્રેમ-મર્તિરૂપે, બુદ્ધે લેધર્મની ઈર્ષ્યને તેડી પાડી આર્યધર્મ ઉપર ખરેખરી અસર કરી. હિંદુસ્તાનમાં નહિ પરંતુ ચીન, શિયા, જીન, જેપન, કોર્ગિયા, સિયામ, બ્રહ્મદેશ, સીસીન, જાવા દ્વિપમાં પેરુ વગેરે નોખી ઇતિહાસ ઉપર ભવ્ય અસરો કરી, અને પોતાનું ભવ્યનામ ભવ્યનામ તારૂંપે સિદ્ધ કર્યું છે.

આ પ્રકારે સુમારે અઢોદસર વર્ષ પહેલાં જે મહાત્માએ આર્યધર્મમાં મહા સુધારા કરી પોતાની વચ્ચરીકીર્તિ આ વિશ્વમાં પ્રસારી આપી, તેનું ચારિત્ર, પ્રવૃત્તિ દિન અચર્યોને મોહ્ય બાબમાં, અને પાખાત આર્યધર્મ પામી મોહ્યુઓ સોજીત્ત્વ જોઈ પાં ઈર્ષ્ય સંગ્રામમાં અચિત્ત કરવા ઉપરાંત અન્ય મોહકોમાં પાંથી, મનદે, મે ગાલી, મસાડી આદિ નિઃનિરાશી બાબમાં લખી પેતપોતાની પરિત્રા કરતા મળી કે તેના આ જગદ્ગુરુની પદ્ધતિએ પહેલેલા જોતમ બુદ્ધનું ગુજરાતો આજિન અગમ્ય છે.

માર્ગે પરમેશ્વરની જોગબાજી આ મદન પુરુષના ધર્મ વિચારે કરાવો મહિંસાપરમો ધર્મ
ખી પ્રતીતિ આપી છે. જે વિધેની ખાતી આ ચારિત્ર લેખ વાંચ્યા પછી અવરથે વધા
શિવાય રહેદેજ નહિ.

મદનમ. ગૌતમ બુદ્ધના અદ્ભુત ઐશ્વર્ય માટે દેવ નામનો એક ક્રૈન્ય વિદ્વાન કહે
છે કે. ' મનુષ્ય જનિતા કલ્યાણ માટે સર્વેશ હિંસા કરનાર અને તત્પ્રીત્યે પોતાના
હુદ મુખની બિલકુલ દગ્ધાર ન રાખનાર, એવો પુરુષ ઇન્દ્રિયરત નિના ખીજે કોઈ પણ
આબુસેકમાં આજ પર્વન્ત નિર્મોજી યથો હોય તો તે એક માત્ર શાક્યસુનિ ગૌતમબુદ્ધ
છે.' આ વિદેશ્ય વિદ્વાનનું કહેવું અદ્વરશઃ સત્ય છે.

જાતિદાં.

જીવન અને પ્રેત જીવન.

(મહેલું)

(અનુક્રમાં ૫૪ ૯૬ થી.)

આ પ્રમાણે મરજની પેલી બાજુએ આતા મનુષ્યની ઇન્દ્રિઓ વધારે પ્રજ્વલ હોય
છે અને તેને કદ કદે છે અને તેથી જીવાતમા મજબૂત રીતે જાંધમાં પડે છે. આ સ્થૂલ
સુષ્ટિમાં જે ભોગ ભોગવતો દનો તે ભોગની સાક્ષસા રાખે છે. તેના અભાવથી
મરજની ખીજ બાજુએ જલુ દુઃખો યાય છે. કારણ કે જે ભોગની તે ઇન્દ્રિય રાખે છે
તે આ દુનિયા સંજોગીના છે અને જરજ પછીનાં રિયતિમાં તેને તે મગતા નથી, અને
જોયો ઇન્દ્રિઓની તીવ્રસાક્ષસા તેને સંતોષવાને તે સક્તિવાન નથી તેને લીધે તેને
દુઃખ ભોગવવું પડે છે.

જ્યારે મનુષ્ય પોતાની ઇન્દ્રિઓ અને ચિહારો વારંવાર તૃપ્ત કરતો હોય છે અને
ઉવટે તે તૃપ્ત કરવાનું એકનું એક સાધન સરીર નાશ યાય છે ત્યારે મરજની ખીજ બા-
જુએ મનુષ્યની આવી સ્થાનિ હોય છે.

એક સુખ્યો માણસ જેને એક મજબૂત રાંધ જોડે જાંધવામાં આવ્યો હોય
અને તેના આમલ અજની યાદી મુકામાં આવી હોય તે મનુષ્યના જેવી તેની રિયતિ છે.
તે યાદીને તે અટકો યાતો નથી કારણ કે તેને જાંધવામાં આવ્યો છે. જ્યારે મનુષ્ય

પોતાનું રૂપવસ્ત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના ભોગમાં ગાળ્યું હોય છે ત્યારે આવી અસંતોષી, સાસ-
સાવાળી દુઃખી સ્થિતિમાં મરણ પછી તેને જન્મ પડે છે. ઇન્દ્રિયો રહે છે પણ તેઓને
તૃપ્ત કરવાના સાધનનો અભાવ થાય છે. ત્યારે માત્ર શરીરનો નાશ કરે
છે, પણ ઇન્દ્રિયો તો જન્મી રહે છે. જો આ સ્થિતિનો કંઈ પણ ખ્યાલ આવે તો કાઈ
પણ સુઘ પુરુષ મરણની બીજી બાજુએ પેતાને દુઃખ થાય એવી સ્થિતિ જનવા દેશે
નહિ. આ જીવંતમાં એ માર મીઠું છે તેટલા માટે તમે મદદ કરતા નથી. તમે એવા
મૂર્ખ નહિ હો કે તે મદદ કરે, તમે કહેશો કે “જે સ્ત્રી ૫૭૫ થી મને અવંત
પોડા કરી નીચે તે હું મદદ કરવાનો નથી” જે એમનું છે તો મરણની બીજી બા
જુએ કદા દુઃખ દેનારા એવા વિકારોને આ સાર મળ્યું જનવા હો ? તમારે તેનો
નાશ કરવો જોઈએ કારણ કે તેને તૃપ્ત કરવાને ત્યાં તમે શક્તિવાન થશો નહિ.

વારંવાર બાપજીમાં મેં આ વાત લોકોને જણાવેલી છે, મેં પવિત્ર ધર્મ ગ્રંથોમાં તે
મને વિષે વાંચ્યું છે તે ઉપરથી માત્ર હું જણાવી નથી પણ ગ્રંથ પ્રસાદથી હું તો જોઈ
ચકું છું. લોકોને આ પ્રમાણે દુઃખ ભોગવતાં જોવા તે દાસગીરી ભરેલું છે. અને તેની
જોડે દયા અને દિલગીરી ઉત્પન્ન થાય છે કે જે ઇન્દ્રિયો તેમને પોતાને વારંવાર ઉત્પન્ન
કરી છે તેમાંથી મુક્ત કરવાને વધારે પ્રયત્ન થઈ શકતો નથી. “જેઓ ઇન્દ્રિયોને વશ
થયા છે તેઓ દુઃખ ભોગવે છે. પ્રેત લોકમાં રહેલા જીવાત્માઓને, શરીરમાં રહેલા મનુ-
ષ્યોથી કેટલાક પ્રકારની મદદ કરી શકાય. આધિક્ષિયા જે કરવાનું તમને શિખવવામાં
આવ્યું છે તે મરણની બીજી બાજુએ રહેલા જીવાત્માને મદદ કરવાનો માર્ગ છે, તેને
મુક્ત કરવાને મદદ કરવી કે તે સ્વર્ગમાં આશ્રય મળે. આદ્યમાં મંત્ર ઉચ્ચારવામાં આવે
છે અને તે સંબોધનો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે છે. દરેક સંજ્ઞા દયામાં એક પ્રકારની ધૂનરી
ઉત્પન્ન કરે છે અને તે ધૂનરી સૂક્ષ્મ પરમાણુઓને આગલ પાછલ દલાવે છે. તે ધૂનરી
શરીરની આથો અથડાય છે અને તે શરીરના ચૂરચૂરા ઠગવામાં મદદ જૂન થાય છે. સ્પષ્ટ
સૃષ્ટિમાં એક સરખો દલાત તમને કહેવા દો. જે કેટલાક નિષેધો ક્રમ પ્રમાણે ક્રમ
કરતા હોય તો એક પછી એક પગ સાથે ઉપાડે છે ત્યારે તે ધૂનરી ઉત્પન્ન કરે છે.
અને જે તે સિંધાઈઓને કેટલું પૂલ ઉપર લેઈ જવામાં આવે અને જે તે પૂલ મળ્યું
ત હોય તો મને ખાતરી છે કે, તે સિંધાઈનો ચરદાર નેગને કમ બગ કરવાને અને અ-
નિયમિતપણે ચાલવાને દુક્રમ આપશે તેનું કારણ શું ? કારણ કે જે તે સપગા નિયમીત
ક્રમ પ્રમાણે સાથે પગ મુકે તો તે પૂલ ભાગી જવાનો મદાત બધ સળવે. સામટા પગ
નિયમિત રીતે મુકવાથી થતી ધૂનરી જલ્દી મળ્યું હોય છે અને જેની સાથે અથડાય
ને ભાગી નાખે અને તેથીજ પૂલ ઉપર ચાલતી સીપઈની દુકડીને અનિયમિતપણે
ચાલવાનું કહેવામાં આવે છે

મંત્રાનુસાર પણ મળ્યું નિયમિત ધૂનરીઓ ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓ જીવાત્માને કદા
રનાર શરીરની સાથે અથડાય છે, અને તેને ભાગવાને મદદ કરે છે. તેમ કારણથી
કદા ક્રિયા કરવામાં આવે છે.

(આગળ ચાલું)

બૂવન શું ? !....ધરે....પ્રભા.....તું બળવ્યને.
 કણ પ્રત્યેક....તાનમાં....
 દુર્ગી જતા દૂર્ગી જતા.....તું બળવ્યને.
 હો!....મસ્ત એવા....મસ્ત એવા....
 ખળર નહીં પડે જરા.....તું બળવ્યને.
 તું ઉભીં થતાં....ઉભા થતા....
 તું નાચતાં એ નાચતા.....તું બળવ્યને.
 તું રસ વિષે....દૂબાવ્ય હા....
 સરવતો....દૂર્ગી જતા.....તું બળવ્યને.
 તું તાર્ય....તો તરી જતા....
 (પણ) તુજ વિષે વિરામતા.....તું બળવ્યને.
 પર પ્રહાને ખરે....પિછાનવા....
 તું લય તો....પાછળ જતા....તું બળવ્યને.
 તું આઘ શક્તિ હો....ઈશ્વરા....
 તુજ વિષે....સૌ લય થતા.....તું બળવ્યને.
 મંગળ બૂવન તવ ચકી....
 અમી સમાન તું....અતિ...
 જગવિષે દિસે...છતી...
 તું પ્રહારૂપ આકૃતિ.....તું બળવ્યને.
 અખિત બૂવન રંગભરે...
 જગ શુભી પૂરવા કરે...
 રસ પીલે જીવ્યા કરે..
 મૃતક...સજીવનો કરે..... તું બળવ્યને.
 નીચ અપો ગતિ જતા...

तुं जगज्ज्य ते...छती जता...तुं जगज्ज्यने.

आदि अनादि क्षण..... थी

स्वर लहरा.....थये जता...

अनन्त क्षण हा.....घीर्ती जतां.....

हृद्य नथी.....विराभता..... तुं जगज्ज्यने.

भ.३.३३२ ना.३२.

“ होरी. ”

राग—(काफ़ी—ताल दीपचंदी.)

कृष्ण कैसी होरी मचाई मचाई, अचरज लखियो न जाई;
भसत सत कर दिखलाई. रे कृष्ण कैसी . (टेक.)

एक समय श्रीकृष्णदेवके, होरी खेलन मन आई,
एकसें होरी मचे नहि कबहुं. यातें कलं बहुताई;
याहि प्रभुने ठहराई. रे कृष्ण कैसी० ?

पांच भूतकी धातु मिलाकर, अंड पचकारी बनाई,
चौद भुवन रंग भीतर भरकर, नाना रूप धराई;
प्रकट भये कृष्ण कन्हारी, रे कृष्ण कैसी० २

पांच विषयकी गुलाल बनाकर, बीच ब्रह्मांड बढाई,
जिस जिस नेन गुलाल पढी वह, सुष दुष सब विसराई;
नहि मूझत अपणारी. रे कृष्ण कैसी० ३

वेद—अंते अंजनकी सिलाका, जिसने नैनमें पाई,
ब्रह्मानंद तिसको तम नाइयो, मूझ पढी अपणारी,
होरी कलु बनी न बनाई. रे कृष्ण कैसी० ४

(अष्ट्यात्मजजन्मभाषा)

(મનન.)

યુરોપમાં સોળમી સદીના આરંભમાં શરૂ થયેલી અને દિનપરદિન વધતી જતી જડ પ્રકૃતિના અચળ નિયમોની ઝોધોચો મુઠ્ઠા બની અદારમી સદીનું યુરોપ પ્રકૃતિમાં પરમાત્માને જોઈ શક્યું નહિ; તેથી તે અમલના યુરોપની ઉન્નત મનુષ્યલુહિએ કાંતો પરમાત્માને સર્વથા નિષેધ કર્યો, અથવા તો, એક વખત એનાથી શક્તિ પામેલી પ્રકૃતિ ત્યાર બાદ દમેશાં સ્વતન્ત્ર નિયમોથી પ્રવર્ત્યો કરે છે અને પરમાત્મા તો કાશ્ય જાણે ક્યાં યોગનિદ્રામાં પડ્યો હશે એવી અર્ધનાશિતકતાથી બરેલો દૂતવાદ સ્વીકાર્યો. આપણે હાં નૈવાયિક દૂતવાદીઓ પરમાત્માને આ કરતાં વધારે નિકટ સમજતા દતા. તથાપિ તેઓ પણ 'ધરોના નિર્માતા' અને 'ત્રિશુવન-વિધાતા' નો પોતાના કાર્ય સાથેનો સંબંધ એક સરખો જ કલ્પતા. જેઓ પરમાત્માને એક કુંભકારવત બહાર રહ્યા રહ્યા ત્રિલોકીને પોતાની ઈચ્છાશક્તિ વડે કાલમદાયક હાથ ફેરવતો જોતા હોય, અને તેમાં જેમની લુહિને કે હલ્કને સન્તોષ થતો હોય, તેઓ બસે એ કલ્પનાને વળગી રહે. અમારી લુહિ તો પરમાત્માના સ્વરૂપની બહાર, એની અનન્નતામાં વિરોધી એવા પ્રદેશોદ્દતો પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરનારી, કાંઈ પણ વસ્તુને માની શકતી નથી; અને અમારું હલ્ક પણ સદી શક્યું નથી કે બદલાઈથી હિમરૂમાં કોદિ જીવને પૂરી પરમાત્મા એની બહાર એ જીવોથી અલગ પડી રહ્યો હોય. શ્રામે તો જગતમાં સર્વથા પરમાત્માની "હોરી" મચી રહેલી જોઈએ છીએ. એ "હોરી" એ પોતે પૂરું રક્ષી રમે છે, અને જીવને રમાડે છે. એ "હોરી" ની અદ્વિતતા વર્ણવી નામ એવી નથી. એના આશ્વર્યને ફેડવાનો સાયન્સનો પ્રયોગ પ્રયત્ન એ આશ્વર્યને વધારે ગંભીર અને વધારે ઉદીપ્ત કરતો આવે છે. કવિ મધાર્ય કહે છે— "અચરજ લલિયો ન જાઈ."

પરમાત્મા દેશકૃત કાલકૃત અને વસ્તુકૃત એમ ત્રિવિધ પરિવેશ શક્તિ છે, એટલે કે, એ અદો છે ને 'તાં' નથી વા 'તાં' છે ને અદો નથી એમ નથી; એટલું જ નહિ પણ સર્વ રચેછે. એમ કહેતાં પણ રચણ એનું અધિષ્ઠાન બની નામ છે એ જોઈ શકાય છે, દેશ-રચણમાં એ આશ્રય કરી રહેલો નથી, હલકો દેશ એને લીધે જન્મે રહે છે એમ પ્રમાણે, પરમાત્મા શૂન બર્તિત્વ કે વર્તમાન કાંઈ પણ કાલે નહોતો નથી વા નહિ હોય એમ નથી; એટલું જ નહિ પણ કાળમાં એને રહેલો ગાનગાથી કાળ એનો આશ્રય અને-જે પરમાત્માની સર્વાશ્રયતા સાથે અસંગત છે. વળી સૌથી મોટી સમજવાની વાત એ છે કે પરમાત્માથી શિત કાંઈ પણ વસ્તુ નથી કે જેના અસ્તિત્વનો ખુલાસો પરમાત્મામાંથી ન તીકળતો હોય. વસ્તુ માત્ર પરમાત્મામાંથી અસ્તિત્વ પામે છે એમ જ કલ્પક કરતા હો તો પરમાત્માને કે પ્રકૃતિ એવી કાંઈ પણ વસ્તુ પરમાત્માની સાથેમાં પોતીકું સ્વતન્ત્ર સ્વભાવસિદ્ધ અસ્તિત્વ ભોગવતી માની શકાતી નથી. આનો અર્થ એ થયો કે જગત અણુઓમાંથી કે પ્રકૃતિમાંથી નીવળેલું નથી—અસત્ત્વમાંથી સત્ થયેલું છે. પણ તે હવે પ્રશ્ન થશે કે "કમ્યસત્ત્વઃ સજ્ઞાયેત્" *—અસત્ત્વમાંથી સત્ કેમ થાય? પ્રશ્ન જરાજર છે પણ આ અમલ તે સું છે કે પ્રકૃતિનું નહોતું. અણુઓનું ન હોતું, જગતનું ન હોતું, એ જ કે જીવનું કાંઈ? પરમાત્મા પોતે મલ્લ ક્યાં

નથી કે અસતમાંથી સત્ થાય છે એમ માનવાનો પ્રસંગ આવે ? અર્થાત્ પરમાત્મા પોતામાંથી જ, એક અદ્વિતીય સત્માંથી, જગત્ ઉપજાવે છે. શુનિએ એ માટે ઊર્જાનાભિ-કરોણીઆ-નું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે; કરોણીએ જેમ પોતામાંથી જળ પસારે છે તેમ પરમાત્મા પણ પોતામાંથી જગતની જળ પાથરે છે. પણ ખરું જોતાં આ દૃષ્ટાન્ત પણ પશું રીતે લાગુ પાડવાનું નથી; કરોણીએ પોતાના શરીરમાંથી જળ કાઢે છે, અને પરમાત્માને તો શરીર નથી. તેમ પરમાત્મા પોતે વિકાર, પાણીને જગત્ રૂપ બને એમ નથી કહેવાતું. કારણ કે પરમાત્મામાં વિકાર સંભવતો નથી. માટે માનવું પડે છે કે એ અસતને સત કરતો નથી, માત્ર સત કરી દેખાડે છે “ અસત સત કર દિયલહારી ” પોતે પોતામાંથી-એક અદ્વિતીય સતમાંથી—કાંઈ વિકાર, ઉપજાવતો નથી, ઉપજાવતો દેખાય છે. આને કાંઈ પરમાત્માની ‘પ્રભુતાઈ’ કહે છે, કાંઈ ‘લીલા’ કહે છે, કાંઈ ‘માયા’ કહે છે, યા માયાની એક કલા-‘વિક્ષેપશક્તિ’-કહે છે. આપણે એને આજ “ હોરી ” ને નામે ઓળખીશું.

જે દેખાય છે તેને દેખાવા પૂરતું સત્ય માની લઈ એને પરમાત્માએ શા માટે ઉત્પન્ન કર્યું અને શી રીતે ઉત્પન્ન કર્યું એ વિચારીએ કરી કહે છે કે—

“ एकसमय श्री कृष्णदेवके. होरी खेलन मन आई,
एकसें होरी मचे नहि कचहुं, यातें करुं बहुताई;
याहि मनुने ठहराई. ”

શુનિ પણ કવિતાની વાણીમાં કહે છે—“ પ્રજાપતિર્વા एकोऽग्रेऽतिष्ठत् सनारमत ”
“ एकोऽहं बहु स्यां प्रजापेय. ”

તાત્પર્ય કે “ પરમાત્માને એકલા મન્યું નહિ. ” ભારે “ એણે વિચાર કર્યો કે હું એક છું તે બહુ થાઈ ” અને ક્રિયનો પણ માને છે કે પ્રભુએ પ્રેમથી લગભગ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી એ સર્વ વચનનું તાત્પર્ય એ છે કે જગત્ ઉપર વિચાર કરી જોનારને સમજાયા વિના રહે એવું નથી કે જગત્ પરમાત્માથી વિપ્લુટ, શુદ્ધ અરણ્ય જેવું નથી; બલકે એના અણુઅણુમાં એની જ સત્-ચિત્-અને આત્મ-દસની મૂર્તિ પ્રકટ થાય છે, એનાજ પ્રેમની મધુર અને લલિત લહરીઓ મર્વેશ રમ્યા કરે છે. આ “ બહુ ” થઈ, પોતાનો આત્મ-દ આપવા-લેવાની, આપવામાં લેવાની અને લેવાના આપવાની,—પ્રત્યક્ષી એણે પ્રથમદા-ભૂતની ધાતુ મેળવ્યાને બહાઈરૂપી પિયકારી બનાવી. એમાં ચૈદ ભુવનરૂપી વિવિધ રંગ ભર્યા; અને એની રંગભેરંગી સેરાથી જીવમાત્રને નિવસાવ્યા. વચમાં શુદ્ધ-સ્વર્ગ-સ્વર્ગ-અને ગન્ધ એ પાંચ વિષયોનો શુભાલ પણ ઉરાડ્યો-અને આમ રસમૂર્તિ “ શ્રી હૃષ્ણ કન્હારી ” હોળી ખેલ્યો. જેની આંખમાં એ વિષયોરૂપી શુભાલ પડ્યો, તે ‘ સુધ-પ્રુધ ’ ખોઈ પોતાપણને-આત્મસ્વરૂપને-ભૂતી બેઠો આ એની ‘ આવરણશક્તિ ’ વિશેષશક્તિ એક ડાંખળી અને આ બીજી ડાંખળી એ બે શક્તિઓનું સ્વરૂપ અને એમનો પરસ્પર સંબંધ વિચારીએ.

સામાન્ય રીતે પરમાત્માની સર્ગકરી (સૃષ્ટ્યુત્પાદક) શક્તિ તેને વિશેષશક્તિ કહે છે; અને બન્ધકરી (સ્વરવશ્પ-આચ્છાદક) શક્તિ તેને આવરણશક્તિ કહે છે. પરમાત્માએ જગત્ ' મેજિક લેન્ટર્ન, એટલે કે બૂચાવજના ચિત્ર માફક આપણી દૃષ્ટિ આગળ ખડું કર્યું છે, અને મેજિક લેન્ટર્નના ' મેજિક ' (જાદુ) કરતાં એનું મેજિક અનન્નગણું અધિક છે એટલે, યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે તેમ ' વચર બીતે ' આ ચિત્ર હવું કર્યું છે. આ એની વિશેષશક્તિનું પરિણામ છે. અને આપણી એની વચ્ચે એ ચિત્ર આડું પડતું દેવાથી એનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાતું નથી એ એની આવરણશક્તિનું પરિણામ છે. આવરણ વિના વિશેષ એકલો રહી ચક્રતો હોય તો બન્ને રહે, આપણું કામ માત્ર આવરણ દેવાનું છે, વિધારણ્યુનિ પશુ ઈશ્વર સૃષ્ટિ અને શ્રવણુષ્ટિ એવા સૃષ્ટિના બે બેદ પાડીને કહે છે કે જાને કરીને છવસૃષ્ટિનો નાશ કરી શકાય છે, ઈશ્વરસૃષ્ટિને કરી શકાતો નથી, કરવાની જરૂર પણ નથી; જ્ઞાન થતાં, આ જગતના તે તે પદાર્થો નાશ પામશે વા દેખાતા અટકશે એમ સમજવાનું નથી; પદાર્થો તો રહેશે અને દેખાશે, પણ એ પદાર્થોમાંથી જ્ઞાનીને મોહ હડી જશે, એટલે પછી એ બન્ધનકર્તા રહેશે નહિ; વિવશનું ઝેર, નીકળી ગયું એટલે જસ. હવરની હોરીનું રૂપક લઈએ તો-પરમાત્માની આ ભક્તોદરૂપી પીયકારી બન્ને પોતાનું કામ કર્યું જાય, એથી દાનિ નથી; એ ' પીયકારી ' માં જે ' શુક્રાલ ' બનેલો છે એજ માણસને અન્ધ કરી નાંખે છે. માટે એ ' શુક્રાલ ' ને આંખમાંથી કાઢવો એમ હપદેશ લેવાનો છે.

અત્રે પ્રશ્ન યશો કે પરમાત્મામાં આવરણશક્તિ કેમ સંભવે ? કેમ સંભવે એનો વિચાર આપણે પછીથી કરીશું—પ્રથમ તો એટલી ખાતરી કરી લઈએ કે એ અનુભવાય છે કે નહિ, અનુભવાય છે એ વાતની કાંઈ જ ના નહિ કહી શકે. નેજો યાંકરવેશ-તનો આ ચબ્દ નહિ વાપરતા હોય તેજો ખીલ ચબ્દમાં પણ એની એ જ વાત કહેતા જણાશે. ક્રિષ્ણનો કહે છે કે પરમાત્માએ મનુષ્યને કસવા માટે ' Temptations ' - જગતની લાલચો ઊભી કરી છે, અને એમાંથી શુદ્ધ યર્ષ મનુષ્ય પરમાત્માની સમીપે જાય છે. પ્રાર્થનાસમાજના પંચના આપણા વર્તમાન કવિ રા. નરસિંહરાવ પણ મંબીર સ્વરે કહે છે કે—

“ વિપ્રલંબી વિવશમોદની મધુરવશ,
 દિવ્યધામપંથ જતાં આત્મી વિવશરા:
 વિવશ દોરવા મધે.....”

એ ' વિવશરા ' મનુષ્યો પોને જનાવેલી નથી. નેમ, મનુષ્યને ' વિવશ દોરવા ' મધવાની એની શક્તિ, વા એજ વસ્તુની ખીલ જાણુ-મનુષ્યની વિવશ દોરાઈ જવાવાની સક્તિ-એ મનુષ્યે પોતે કરેલી નથી. એની દેરવાની સક્તિ અને ખીલની દોરાવાની સક્તિ-ને નેજો જ વસ્તુચિત્તની એ જાણુએ છે-તેની કામજ્ઞતા અન્યને—પરમાત્માને—અરોપ્યા વિરામ આસર્થ નથી. અર્થાત્ કે પરમાત્મામાં આવરણશક્તિ છે એ નિદ વાત છે.

આ આચરણશક્તિનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યો પછી બીજા પ્રશ્ન એ બેઠે છે કે ‘પરમાત્મામાં એ સંભાવે કેમ? સમુલ્લસ્યતાવાદની બાંધમાં બેઠીએ તો, પરમ ‘દયાકરા’ પ્રભુ માથે મનુષ્ય પ્રત્યે આવી વિપ્રજ્ઞાની કૂરતા કેમ થઈ શકે? એનો ઉત્તર સમુલ્લસ્યતાવાદી એવો કરે છે કે વિધવાની લાજચોને તામે યવું કે નદિ એ જાળત પ્રભુએ મનુષ્યને રાતન્ત્રના બક્ષી છે. શાંકર-વેદાન્તીઓમાંના કેટલાક માયા અને અવિદ્યા એમ એ બેઠે પાડીને માયા પ્રભુની ગણે છે અને અવિદ્યા જીવની ગણે છે—એટલે માયામાં લપટાવા રૂપી અવિદ્યામાં જીવ પોને જ કારણ રહે છે, અને ઇશ્વરને માથે ‘એનો દોષ ચઢતો નથી. વિષય પ્રત્યેના રાગદ્વેષાદિને જીવની સંદિગ્ધે માનવાયા પશુ એજ કાર્ય સધાય છે. પશુ ખડે જોતાં આ ઉત્તરથી છેવટનું સમાધાન યઈ જતું નથી. આ લાજચોને તામે યવું, રાગદ્વેષાદિ ધરવા—એમાં જીવ કારણ છે ખરો; પશુ આપણો પ્રશ્ન તો એ છે કે જીવ કપર એ તોફાન આવે છે ક્યાંથી? એ તોફાન વચ્ચે અડગ રહેવું એ બસે જીવના સામર્થ્યની વાત હો; પણ આપણે તો એ તોફાનના કારણનો વિચાર કરવા બેઠા છીએ, તેનો ખુલાસો ઉપરનાં જવાબમાં આવતો નથી.

કેટલાક આ તોફાન ઇશ્વરથી જુદી ‘રોતાન’ નામની શક્તિથી ઉત્પન્ન થએલું માને છે. કેટલાક ઇશ્વરનો છેવટનો ઇરાદો મનુષ્યને વિજયી કરવાનો હોવાથી અસારનાં તોફાનનો પરિણામની દૃષ્ટિએ બચાવ કરે છે. પણ આ જાને માર્ગ ખામી બરેલા છે. રોતાન નામની ઇશ્વરે ઉત્પન્ન ન કરેલી એવી શક્તિ માનવાથી ઇશ્વરની અપ્રસિદ્ધિ પ્રભુતાને બાધ આવે છે. વળી, પરિણામ (સાધ્ય)ની દૃષ્ટિએ માધનનો બચાવ કરવો, એ મનુષ્ય માટે માથે—પશુ તે પ્રભુમાં શોભતો નથી; માત્ર પરિણામ સાફ આવશે એટલાથી સન્તોષ માનવા કહેવું એ તો અસારની સ્થિતિને ક્ષાન્તવ્ય ગણવાની ઇશ્વર તરફથી વિનંતિ કરવા જેવું, ક્ષમા યાચવા જેવું, યાચ છે.

આ છેવટની મુશીબતોની જાળ કેવી સુઝવંસુભરેલી છે એ આટલા મનનથી સમજાવું હશેજ. એ જાળના છેલ્લે માટે બીજા જે જે યત્નો થયા છે તે બધાનું એક માસિક પત્રમાં નિષ્પણ કરનાનો શોભ રાખવો અયોગ્ય છે. તથાપિ છેવટ જતાં જતાં બે મહત્ત્વના ખુલાસા નોંધીશું.

એક ખુલાસો એવો છે કે રાગદ્વેષાદિ વૃત્તિઓ અવિદ્યાથી ઉપજેલી છે, અને એ અવિદ્યા જીવના પોતાના જ પૂર્વ પૂર્વ જન્મનાં કર્મોનું ફળ છે. પશુ તે રહામે એક વાંધો સુઝા છે: અસારની અવિદ્યા એ પૂર્વ જન્મના કર્મથી; પૂર્વ જન્મનું કર્મ તે પહેલાંની અવિદ્યાથી; એ અવિદ્યા તે પહેલાંના કર્મથી એમ પાછળ અનવરથા ચાલશે! આ દોષનો પરિદાર શાંકર-વેદાન્તી એવો કરશે કે—અનવરથા બસે કાલે; ચાલવી જ બેઠાએ; જગતની કાષ્ઠ પશુ કાળે સર્વજ્ઞતા થએલી માનીએ તો તે પહેલાંના કાળ કેમ ખાલી પડી રહ્યાં દતો એમ નિરુત્તર પ્રશ્ન થાય; માટે પાછળ જન્મોજન્મની દાર ચાલ્યાં કરવી જ બેઠાએ, એટલે પૂર્વોક્ત અવિદ્યા અને કર્મની કાર્યકારણતાની લીટી પાછળ લંબાયાં જ કરે તો તેથી બાધ નયા. પશુ આ ખુલાસો ઉપર જણાવેલા ખુલાસાથી ખદુ આગળ વધતો નથી. એમાં મનુષ્ય, અજ્ઞાન માટેની જવાબદારી પરમાત્માને વળગવા ન દેતાં, પોતાને માથે રાખવાનો યત્ન કરે છે; અને જેમ રજાને સર્પ જાણનાર મનુષ્યની બાન્તિ માટે રજા જવાબદાર નથી તેમ રા-

મદ્દેષથી પરમાત્મવિષયક અજ્ઞાનને માટે પરમાત્મા જન્મગણદર નથી એમ જનાવે છે. પણ ખરું જોતાં, હજી મોટો પ્રશ્ન તો રહે છે જ કે કર્મ અને અવિધાનો મડમપલ જીવને વગગાડનાર કોણ ? આ વૃક્ષનું બીજ પહેલાંના વૃક્ષમાંથી, એ વૃક્ષ તેનાથી પણ પહેલાંના બીજમાંથી, એમ દાહનો અવિધા પૂર્વ જન્મનાં કર્મોથી, એ કર્મો તે પહેલાંની અવિધાથી, એમ જવાબ દેવામાં આવ્યો, અને એવી અનવરણમાં ઇત્તર પતિ છે એ ઉત્તર પણ ઠીક છે; પરંતુ જરા અવિધાનું સ્વરૂપ તપાસી જોશો તો જણાશે કે એક અવિધા બીજી અવિધા ત્રીજી અવિધા એવા, એક બીજ બીજું બીજ ત્રીજું બીજ એના જેવા, ગુણ ગુણ ન-બરો નથી કે જે પૂર્વ જન્મનાં કર્મોનો ખુલાસો આપી શકે. અવિધા એક જ આવી આવે છે; અને અવિધાથી બનેલાં કર્મોને અવિધાના કારણ રૂપે સ્થાપતાં એમાં અન્યો-ન્યાયશ્ચ દોષ રહેશે છે. તેથી શાંકરવેદાન્તી રામાનુજચાર્યની માફક અવિધાને પૂર્વજન્મનાં કર્મોની કરેલી ન માનતાં બનાદિ માને છે.

હવે આપણે પૂર્વોક્ત દૃષ્ટાન્તું છેવટનું સમાધાન સાંભળાએ, શાંકરવેદાન્તી કહે છે કે-તમે જે દૃષ્ટ્ય બનાવ્યું એજ મારે બૂધ્ધ છે હું કપુષ્પ કરે છું કે પરમાત્મા અવિધાને કરે એ સંભવતું નથી; તેમ, પરમાત્માની રદામે બાપ બીકોને સરખા અસ્તિત્વના દૃષ્ટી અનાદિ કાળથી એ ચાલતી આવતી હોય એ પણ સંભવતું નથી. પરમાત્માની માથે એને જોડતાં પગને પગને હોય આવે છે એમાં પણ ના કહેવાય એમ નથી; પણ એ સાથે એ પણ સિદ્ધ વાત છે કે અવિધા અનુભવાય છે તો ખરી; તો હવે, આ એ વાત જેવી છે તેવી હો, અને એ સાથે મૂકી એમાંથી જે ક્ષિતિ થતું હોય તે બેધક કાઢો. અવિધા અનુભવાય છે અને છતાં એનું અસ્તિત્વ અસંખ્ય દૃષ્ટાન્તો બરેબર છે—એનું જ નામ Irrationality, Unreason 'અવિધા'. જેનો ખુલાસો થઈ શકે, જેને કાર્યકારણની સાંકળમાં જોડી શકાય, જેને પરમાત્મામાંથી ક્ષિતિ કરી શકાય, એ 'અવિધા' જ ન કહેવાય. એ પરમ સત્ત્વમાંથી ક્ષિતિ નથી થતો અને છતાં પ્રતીત થાય છે; માટે, જ એને અમે 'સત્-અસત્-અનિર્વચનીય' જેને સત્ પણ ન કહેવાય અને અસત્ પણ ન કહેવાય એવી વર્ણવીએ છાએ. તમે કહેજો કે આ તો વધાર્યું જવાબ ન થયો. ન થયો, જે તમે જેવા જવાબનો આશા રાખી બેઠા હતા તેવો જ જવાબ વધાર્યું મળાતો હોય તો, બાકી ખરી વાત તો એ છે કે જેવી વસ્તુ હોય તેવી કહેવી એજ વધાર્યું જવાબ છે. અવિધાનું ખરું સ્વરૂપ જ અનિર્વચનીય હોતું હશે, અને છે પણ તેનું જ, એટલે અમારો ઉત્તર સર્વથા બરાબર છે. "નિર્ગુણ્યવ્રજરાદીના આ અનિર્વચનીયતા પાદને સમુદયવ્રજરાદીના અજ્ઞેયતાવાદથી પૃથક કરીને સમજાવે. સમુદયવાદી વિષમાં અવિધાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે, અને આપણે એ અવિધા પરમાત્માની દયા માથે અસંગત છે એમ બતાવવામાં આવે છે ત્યારે એ એવો ઉત્તર વાગે છે કે પરમ દયાળુ પરમાત્માનો એ અવિધા સર્જવામાં થો દેવ દશે એ અપણે આપણી અદ્યપરનાને સીધે સમજતા નથી. પણ માની લેવું જ એમને કે એ 'દયાળતા' નો હેતુ કાંઈક સારો જ હશે. પણ મનુષ્યજાતિને આમ એક જમત ઉત્થાન ખમવા દઈ પછી એને એકદમ દગાનો ફેરી એ અપોખ્ય છે. 'આપણે જન્મ્યો નથી' એવા અજ્ઞેયતાવાદનું જ એ છેવટે સરખું મેતું પાગળી હોય તો તે આર-

હામાં જ કેમ ન લેવું ? જગતનો કર્તો હૃદય છે એટલે સુધી જવાનો પણ શી જરૂર ? આપણે અલ્પજ્ઞ મનુષ્ય જાણતા નથી કે આ જગત કાલે ઉત્પન્ન કર્યું વા શી રીતે ઉત્પન્ન થયું—એમ અજ્ઞેયતાવાદ પ્રાપ્ત થઈ હૃદયના અસ્તિત્વનાં સિદ્ધાન્તને બંધ આવે. માટે મનુષ્યશુદ્ધિપી જે ડાળ ઉપર આપણે બેઠા છીએ તેજ ડાળને કાપવી એ બરાબર નથી. નિયંત્રણહીનતાનો અનિર્વચનીયતાવાદ આવે નથી. એ વાદ પ્રમાણ, આપણે અવિધાના અસ્તિત્વમાં પરમાત્માનો શો હેતુ રહેલો હશે એ મનજતા નથી એમ નહિ, પણ અવિધાને વાર્તાવિક અસ્તિત્વ જ નથી; અને જે મિથ્યા છે તેના ખુલાસાની જરૂર નથી, અને તેના ખુલાસો મંભવનો નથી.

અનિર્વચનીય અસ્તિત્વ એ અસ્તિત્વ જ નથી, છતાં એમાં મહજ પણ અસ્તિત્વનો ગન્ધ રહેતો હોય તો તેનો નિષેધ કરી બીજા શાકરવેદાન્તીઓ એ કરતાં પણ આ નામ જાય છે તેઓના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આ અવિધા જેમ પરમાત્માની કહેલી નથી, અને મિથ્યા હોઈ પરમાત્માના અદ્વિતીયત્વને બાંધ કરતી નથી, તેમ એ જીવની ઉગ્મવેલી પણ નથી—જીવનું જીવન જ એનાથી બન્યું રહ્યું છે. ત્યારે શું એ જીવ થકી પ્રક્રિયા છે ? એમ પણ નથી. અવિધાને લઈને જીવ છે અને જીવને લઈને અવિધા છે, અને છતાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવતો નથી; એવી રીતે કે, જીવનું જીવપણું એનું જ નામાન્તર અવિધા છે, અને અવિધાનું પ્રતીત થયું એમાં જ જીવનું જીવપણું છે—અર્થતઃ ત્યાં જીવભાવ અને અવિધા એક જ વસ્તુસ્થિતિના બે નામ છે, ત્યાં કાર્ય કારણ જાણવી મુશ્કેલીનો કે અન્યોન્યાશ્રય દોષનો પ્રસંગ જ શો ? બીજું, એ પણ જ્ઞાનમાં રાખવાનું છે કે ‘અવિધા’ એ નામે કાંઈ વસ્તુ સત્ પદાર્થ નથી કે જેનો જીવ સાથે સંબંધ કે ભેદ હોય એવો પ્રશ્ન વાજળી મણાય. જીવે પોતાને જીવ જાણવો અને જગતને જગત જાણવું, અને એ રીતે પરમાત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ જોતાં છતાં ન જોવું—એનું જ નામ અવિધા છે. એટલે કે આ ત્રણ અક્ષરના શબ્દનું જીવ અને જગતના વાર્તાવિક અસ્તિત્વનો નિષેધ કરવો એ રાવાય બાબતુ તાત્પર્ય નથી. અવિધા કાંઈ એવી શક્તિ નથી કે જેણે અત્યાં સુધી જગત નહોતું તેને અસારે ઉપજાવ્યું હોય અને હવે પછી નાશ કરવાનું હોય જે અર્થમાં એ અસારે છે એ અર્થમાં એ પૂરું પણ હતું અને અવિધ્યમાં પણ હશે, અને જે અર્થમાં એ પૂર્વ નહોતું અને અવિધ્યમાં નહિ હોય એ અર્થમાં એ અસારે પણ નથી માટે ગોડપાદકારિકામાં કહેલું છે કે “આદાવન્તે ચ યજ્ઞાસ્તિ વર્તમાનેડપિતત્તથા” અને એનો જ અનુવાદ કરી કવિ કહે છે—

“ હોરી કહુ વની ન વનાઈ. ”

એ “ હોરી ”—અવિધાનો વિશ્વાસ—કાંઈ અન્યો નથી અને બનવાનો નથી. ‘અવિધા’ એ તો નામ માત્ર છે, જગત માત્ર ભાસે છે; પણ ભાસે છે એમ કહેવામાં જ. ચિત્ત (ભાસ) અને સત્ત્વી (છ) સાથે એના એકતાનું પ્રતિપાદન થઈ જાય છે: કાળજ કે અસ્તિ અને માતિ—હોય અને ભાસવું—એ બંનેનું જ સ્વરૂપ છે.

હિંદની જાગૃતિ.

૨૪૩-૭૪૩ જીહ્નની જાગૃતિની વાત સંબંધિત થતા પૂર્વે આધ્યાત્મિકજાગૃતિની પ્રથમ આવશ્યકતા વિશે, તમને અને હિંદુસ્થાનના અન્ય વિભાગે માંતા તમારા જોશોને ધણું વધે. થયાં આગ્રહ પૂર્વકે જાર મૂકીને હું કહેતી આવી છું. આ દેશમાં થીએસોફીકલ મહાત્મી સ્થાપના પછીનાં ધણું વધેલાં, ધર્મની ઉપયોગિતા વિશે, આધ્યાત્મિક જાગૃતિની આવશ્યકતા વિશે વારંવાર જાર મૂકીને કહેવામાં આવ્યું છે, વારંવાર આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે આમ કરવામાં આતા ઉપદેશક સદેશના પુનઃપ્રચારકો, દ્વારા જૂત કામના પેનાના પૂર્વજોનાં પગલાંમાં ચાલના રહ્યાં. જેમનો હમેશાને એવો સિદ્ધાંત છે કે, સર્વ દેશપદાર્થો પરમાત્માનાથી આત્મિકતા પમે છે, તથા પરમાત્મામયજીવન વિના, પ્રાણી, વનસ્પતિ અથવા જનિતજર્મનું જીવન પણ સંભવિ શકતું નથી હિંદુસ્થાનના પ્રાચીનતાવશાજના આ ગભિર સસમાજ સર્વ પ્રકારની જીહ્ન-ઉત્થાનનો, આધાર છે. એક પરમાત્મા, માત્ર એકજ, એક જીવન, અન્ય કોઈ પણ નહિ, પરમાત્મામય જીવનમાંથી આત્મિકતા પામતો દરેક પદાર્થ, અનતમય પરમાત્મામાં આગેપિત થયેલો છે. મેં તમારે માટે પહેલાં કોઈ કોઈપર હિંદની અવનતીનો કમ દર્શાવ્યો છે, જીવંત પરમાત્માને સ્વર્ગીય સ્વર્ગે જોવામાં આવતા હતા તે સમયના મહાન આધ્યાત્મિક કાલથી માંડીને પછીના સમયમાં આધ્યાત્મિકતાના વિનાશ સાથે, સર્વ પ્રકારના કમિષ્ટ પદાર્થોનો વિનાશ કેવી રીતે થતો ગયો તે પણ દર્શાવી આવ્યું છે. ગયે વર્ષે આ સ્થલે આવા પ્રકારની એક વિશાલ સભા સમક્ષ મેં એક વ્યાખ્યાન આપું હતું પ્રથમ આધ્યાત્મિક જીવન કેવી રીતે શક્ય આવ્યું, પછી બુદ્ધિયુક્ત વિચારનો, ઉપાદેશ બુદ્ધિનો વિનાશ થતો ગયો, અને આ સર્વ બળતો સધ્યા સમયપર્યંત પહોંચી પછીજ રચ્ય રચીને ધીમે વિનાશ થતો આવ્યો, એ વિશે તમને જાર મૂકીને જણાવ્યાનું મને યદ છે જે કમમાં અવનતિ આવ્યાં ગઇ છે તેજ કમમાં હિંદુસ્થાનના જીવનની જાગૃતિ પુનરુદ્ધાર અનુસરવો જોઇએ, એ વાદ તમને તે સમયે કહાનું યાદ દશે પ્રાચીન આધ્યાત્મિકતાનો, સત્યધર્મનો, અસ્તિત્વના બુદ્ધિ મૂક સિદ્ધાંતોની ઉડી સમજનો, સર્વથી પ્રથમ પુનરુદ્ધાર થવો જોઇએ. વિશાલ વિસ્તારમાં તેનો પ્રચાર થયા પછી, બુદ્ધિની કેલવણી, સુધારણા અને નિયમન અવશ્ય થતું જોઇએ, કે જેથી એક બુદ્ધિયુક્ત ગોડસમવી નયા બુદ્ધિપૂર્વક નિયમાયલી કેલવણી દેશની બાવિ સમુદ્ધિને કેળવી શકે. આધ્યાત્મિક જીવન એકવાર ફરીથી કમલ જનનાં, વિદ્યાબ્યામય જીવન એક વાર ફરીથી આકર્ષક થતાં, માત્ર આમ થયા પછીજ રચ્યસમુદ્ધિસુરક્ષિત રીતે પાછી આવશે, એમ તમને કહાનું મને યાદ છે. એક પરમાત્માના જાનવાળા, એક સામાન્ય જીવનના અનુભવમાંથી ઉદ્ભવતા સ્વચ્છાદિત્યવાળા મનુષ્યોના હરનમાંજ એક પ્રજનન રચ્યનિયમન સોંપી શકાય. જૂતકાલનાં ધણું વધેલી હિંદની જાગૃતિ આ વિદ્યામાંજ આવ્યાં ગઇ છે પ્રથમ ધર્મિક ગદાન પુનરુદ્ધારનો પ્રારંભ થયો. ગીતોના દાપ્રમાં બુદ્ધધર્મના પુનરુદ્ધાર સાથે તેનો પ્રારંભ થયો, જ્યાં જે તમને યાદ હોય તે કદાચ ની પુનઃ—જાગૃતિની દિશામાં કેલવણી અનુસરી. દેશના એક બુદ્ધિથી બીજા બુદ્ધિ સુધી, દિશાસપથી દુદીકોશીન સુધી પસરેલા તથા એક વધાર્ય વાતરે સ્ત્રીપ્રારાધના, હિંદુ

ધર્મના મહાન પુનરુદ્ધારનો પછીથી પ્રારંભ થયો. તેની યોગ્ય દિશામાં દેશવાસી કેલવ-
ણીમાંજ જૂનકાલને યોગ્ય નિરૂંઝે એવા અને તેટલા માટે ભાવિને, આપવાને મનઃ એવા
પૌરુષોનો તૈયાર કરવાનો ગાનુભુમિને કેળવવાનો એક માર્ગ છે. અને આ સર્વમાંથી એક
સંપૂર્ણ, પ્રાપ્તિ સમૃદ્ધ પ્રજાકીયજીવનનાં અનેકવિધકર્તવ્યો ઉમાં થાય છે, જે હજી
હિંદના જોવામાં કોઈ વખત આવ્યાં નથી, પરંતુ ભાવિદિનેમાં હિંદ એક એવું ચવાનુજ
છે, એ વાતનો પછીથી સ્વીકાર થવા લાગ્યો.

આપણામાંના ધણી આશા રખતા હતા તેના કરતાં ધણીજ અડધી જડગ્નઅપ્રતિ-
માંથી હવે દેશકાર થયો છે. આસ માનવા પ્રમાણે પ્રજાઓનાં પ્રારંભીને ધણી માનવાના
અને ધણી પ્રેમવાળા પુરુષો નિયમન કરવાના હોય છે, કે જેથી કંઈ પણ ધણી જડદી
અથવા ધણી મેંડું થાય નહિ, એ વિનાં માગ કારવા પ્રમાણે આ દેશકારનો પ્રારંભ ધણી
જ જડદીથી થયો છે પરંતુ અધર્મીયો, અસોક્તાં આપણા મનુષ્યોને લીધે આપણે
ધણીવાર એવું કહેવાના વચણવાળા ધણીએ છે, હિંદનાં જલા માટે યોગ્ય ધર્મ પડે
તેના કરતાં બનવો ધણીજ અડધી પસાર થાય છે. સ્થૂવપ્રસ્થિતિના બુદ્ધિયુક્તનિયમન
માટે આશ્ચર્યકાલથી ધર્મમાં અને સત્ય માનમાં કેળવવાનાં અને તેથી રિયર અને શાંત
મગજવાળાં તથા પ્રજા અને શાંત દરતવાળાં મનુષ્યોની આપણે જરૂર છે. વર્તમાન કા-
લે તો તમે લોકમાન્યેગન અને હૃદયનેજ સ્પર્શી શકો છો : તમે એવી શક્તિઓને જન્મ
આપો છો કે જે બુદ્ધિના નિયમનની પાર જતી રહે એવી છે. લોકમાન્ય પ્રસ્થિતિને યથા-
ર્થ મર્મ રજવા માટે પિમંત અને દૃઢ વિચારકોના એક દેવદની તેને જરૂર છે. હિંદના
ભવિની મહાન ક્રિપાયેગિતાની આ કલે આપણા ઉપર આવી પડેલા વિચારકની મદદ
પૂરમાં આપણે બુદ્ધિપૂર્વક કંઈ દિશાએ પ્રવર્તવું જોઈએ, એ વિચારવું અત્યંત જરૂરનું છે.
પ્રથમ બોલ મલા વાક્યના વિચારમાં હું એક કાષ્ટવાર રિયર થાઉં. નિયમન કરતા પુ-
રુષો, પ્રજાઓના ભવિને ધણી ર માન અને પ્રેમ દિગ્ય અને સ્થૂલ સુષ્ટિઓ મિશ્રિત બ-
નેલા વાતવરણમાં ઉછરેલા તમને આ કંઈ એક નવો વિચાર નથી, દેવો, બોન્નસ્તિમત્વો,
માનવોના કાર્યોના ભાગ છે, એ પણ કંઈ એક નવો વિચાર નથી. દરેક પ્રજાને પો-
તાના આસ દેવતાઓ હોય છે, તેઓ તેમના બતાવેલો નિયમે છે, તેના વર્તમાન અને
ભાવિને યોજી કાઢે છે. એ વિચાર, ધર્મના પ્રાચીન પ્રકાશને વીસરી જવાને લીધે, ધણી-
ઓને વિચિત્ર લાગે તો પણ, તમારે માટે એક નવીન વાત હોય એમ થવાની જરૂર
નથી. માટે તમને યદ આપવી જોઈએ કે માનવ કાર્યોના ભાગ લેતા વિશાલ - અદરય
દેવગણમાં, અનેક ક્રમના દેવો હોય છે તેમજ ધણી મહાન અપિયો હોય છે, જેઓ બ-
નાવેને યોજી કાઢે છે અને નિયમે છે : સર્વથી પ્રથમ પરમત્માની પોતાની, હાથરની,
વિશ્વના સામ્રાજ્ય કર્તાની એક યોજના જે સુષ્ટિના નિર્માણદિનેના ઉત્પન્નકાલમાં વિશ્વને
ચાલ્યાં જવાના માર્ગરૂપ ઉત્પત્તિક્રમની યુક્તિને યોજી કાઢે છે. પરમાત્માના મનસુમાંની
અસંખ્ય બાનનાઓમાંથી, મર્યાદા નિર્ધારણ કરતાં હાથર યોગ્ય ભાગને પસંદ કરે છે,
પોતાની સંસ્થા માટેના સાધનોને યોજે છે તથા પોતાના આર્વિર્ભાવની યોજના ધણી
કાઢે છે. માત્ર તેજ તે સ્વરૂપને યોજી કાઢે છે, જે હિંદાંતિ પામતા વિશ્વનો ઇતિહાસ

કમે કમે ખુદશે કરે છે; તેમાં કોઇથી ફેરફાર ન થઈ શકે માટે તે યોજના થઈ છે, અન્યથો તેમાં સુધારો થઈ શકે એમ પણ નથી, આપણી હૃદયનાં ના ઉતરી શકે એમ જ્ઞાન વડે તથા જેના આગળ માનવ હૃદયનો ગાઢમાં ગાઢ પ્રેમ પણ એક નામની છાયા માત્ર છે એવા પ્રેમગરૂ એ યોજનાને યોજનામાં આવી છે પછીથી આપણે જેને મંત્રી રૂપે ગણી શકીએ એવાના હસ્તમાં આ યોજનાને પાર પાડવાનું આવી પડે છે. પ્રાચીન જૂતકાલની સરખામણના સમયના મહાપુરુષો તેની સાથે કાર્યમાં રહીને નવીન માનવ જાતને ધ્યાનમાં મદદ કરે છે; તેમના હસ્તમાં આ યોજનાને સોંપવામાં આવી છે અને તેમના જ્ઞાની વિચારો અને ગણના કર્યો, એ યોજનાને આપણે જેને ઇતિહાસ કહીએ છીએ એવા વીગતસાર વૃત્તાંતમાં લાવી મૂકે છે, તેઓ દરેક પ્રજાના કાર્ય કમને યોજી કાઢે છે. એ મહાન યોજનામાં દરેક જાગેને બજવવાનું પણ નિશ્ચિત કરે છે. ઉપદેશતાઓના એક મહાન દેવગણવાળા, એક પ્રજા ઉપર રજા ચલાવતા દેવને, પ્રજાના ઇતિહાસમાં એ જાગ બજવવાનું સોંપવામાં આપ્યું હોય છે. આ યોજના સમયમાનવ જ્ઞાન માટે છે, કોઈ એક પ્રજા માટે નથી અને દરેક પ્રજાને એક ક્ષણ માટે મને તો સુખ અથવા દુઃખ માટે પોતપોતાનો જાગ બજવવાનો છે; જ્ઞાનવજ્જતાના ઇતિહાસનું ઉંડું અવલોકન કરનારઓ, પડકાર પાછળ કાર્ય કરતી શક્તિને યોજાવી શકે છે. શુદ્ધ-વચ્ચાના 'જ્ઞાનનો અનુભવ થતા પૂરે તમારે શુદ્ધચિત્ત ઇશ્વર અ. ર. ૨૧ જાણવી જોઈએ, કારણ કે માત્ર જાણે અને આકરોને જ તપાસનાથી શુદ્ધચરિયા શી રીતે આવે છે, એ તમારાથી દહી શકાશે નહિ—નેહોજ રીતે પ્રજાના ઇતિહાસમાં પોતાને સોંપેલાં વિવિધ કાર્યો જાળવતા રાજાઓ, રાજ્યના મોખાદાર પુરુષો ઉભાવે, સરકારે જે જ અયોગ્ય-વાથી ખરી રિપતિ જાણી શકાતી નથી, શુદ્ધચરિયાને, એક શુદ્ધચરિયાને ઉપનવતા અને નિયમતા તેમના પઠવાડે ગ્રંથો પુરુષે પ્રતિ તમારે જોવું જોઈએ. દિ'દુરયાન વિશે વિચારતાં આપણને મલમ પડે છે કે અન્ય સર્વ પ્રજાઓની પેઠે દિ'દુરયાનને પણ એક દિ'દુરમે દેવ છે—પ્રજાના કરતાં ઉચ્ચ પડે વખનાર, સૈકાનાં મેકાં થયા દુનિયાના ઇતિહાસમાં પોતાની પ્રજા માટે સપાયલા જામને જાળવનાર એક દેવગજ. જૂનાં જૂનાં મર્મ પ્રકારના વિદ્વંસ, સંકટ અને અવનિમાયી તેમણે નેનું રક્ષણ કર્યું છે. આ વિશે દમજી મારે વિચારથી કંઈ કહેવનું નથી. કાલ પ્રાતઃકાલના બપોળ માં કુરુક્ષેત્ર વિશે જોણતાં, દિ'દુરયાનને જે જે સકટોમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે, તેનાં કાંજો વિશે થોડુંક જોણવું યશ, એક ક્ષણવાર આ વાતને ગ્રંથે દષ્ટને આપણે મટે અત્યંત આવશ્યક, વર્તમાનકાલ અને તેનાં કાર્ય કમ પ્રતિ દેવે આપણે તળાએ.

સર્વથી પ્રથમ, જૂનકાલની વિજયવંત પ્રજાઓના કરતાં વિશેષ જલવાન પ્રજાએ, દુનિયાની પ્રજાઓમાં દિ'દુરયાન પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એટલા માટે દેશના વિવિધ ખંડોને સજીવન કરનાર આધ્યાત્મિકસંદેશવાદકના વંશજોનું આવવું થયું. આ પ્રજાએ વિશાલ-રક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવામાં આવ્યું છે. દિ'દુરયમે અને બુદ્ધધર્મે વિશે માફ જોવાનું છે. પરંતુ દરેક ધર્મને અમુક આધ્યાત્મિક અસરનો લાભ મળે છે એટલું તમારે વાદ રાખવું જોઈએ અને આ અસરના અવલોકન રૂપે અરુણસ્થાના અનુયાયીઓની જાતનો દર્શાવેલો, જમનો

સમગ્ર વિચાર, બૃતકાસમાં ઝડપાદપ્રતિ વલણ ધરાવતો હતો તેને જાણે. હમણાં હમણાંમાં અધ્યાત્મવાદ પ્રતિનું પોતાનું વલણ અદલતો ગયો છે, જો કે આમાં પણ અવતર, ચોડી ધૂણી ભૂલો સંજવિ શકે. એક અન્ય ધર્મે-ધર્મલાભ છે. નવીન આધ્યાત્મિકગતિની તે ધણી ચોડી અસર દર્શાવે છે, તેમાં પણ ઉપરના ધર્મનો પ્રારંભ થયો છે અને આચાર્યશ્રી ત્રિહનો દર્શાવે છે, જેથી ધર્મધર્મ પ્રેમ આધ્યાત્મિકજીવનમાં પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે, તથા તેના ભાવિમાં છે તેમ દિવંશી. પુનઃ-જંધારણમાં પોતાનો ભાગ ભજવવાને આધ્યાત્મિક રીતે કુશલ નિવડશે દિવંશી જેવું થવું જોઈએ તેવું થવા માટે આવશ્યક વિદ્યા પરાયણ જીવનના કક્ષાનો દર્શાવે તો, આપણે પ્રારંભ કર્યો છે. ત્યારે એક પ્રગ્ન, શ્રદ્ધાના માર્ગમાં સંપૂર્ણ ઝડપથી આગળ વધી શકતી નથી, રિનિતિ કરતા અધ્યાત્મને પહેંચી વળવાને સંપૂર્ણ રીતે જાગૃત નથી થતી, અપાતી એતવણીને લક્ષમાં લેવામાં આવતી નથી, ત્યારે તે પ્રગ્નના દેવો, પ્રગ્નને જાગૃત કરવા માટે તથા કષ્ટ દિશાએ તેનો માર્ગ જ્યાં યોગ્ય છે એ દર્શાવવા માટે, પોતાના હાથમાં મહેલા અન્ય ઉપાયો યોગ્ય છે; દેવોના આ ઉપદેશો, અત્યંત આગમ્ય અન્યને સતેજ કરતા અત્યુક્ત સમાન છે, તથા તમામથી ખત અને જુરસા પૂર્વક સમિ થવાતા પદાર્થોને એક પ્રગ્નકીય દુર્ભાગ્ય રૂપે જોઈ શકાય એમ છે. આ બાજુનો યથાર્થતાથી અવશેષતા, એક પ્રગ્નને દેવોના કદવર્ણમાં છે તેવા અતિમર્યાદા પ્રતિ સદગ્ન પધારે ઉતાવળથી કષ્ટ જનાર પ્રેતસાદક જ.વ સમાન છે; આ એક ખાસ અલ્પ વાત છે, અને કેલવણીના સંજંઘમાં, એક દર્શાવે રૂપે આપણા વિચારકમમાં બધું એકતી થઈ પડશે. યથાર્થ રીતે સમજતા કેલવણી એ એક પ્રગ્નના પોતાના અધીનની વાત છે. પિતાઓ અને રક્ષકો, એ શોકો જ પ્રગ્નકીય કેલવણીને યોજનારાઓ છે. સમગ્ર દેશમાં કેટલી બધી વાર દિવંશી દરેક વિભાગમાં છિદ્રપુરશેનો, કેલવણીની. વાનને તેચના પોતાના હાથમાં લેવાનો તથા અન્યના હાથમાં તેને નિયમવાનું અને યોજનાનું નહિ રહેવા દેવાનો, મારા તરફથી આમદ કરવામાં આવ્યો છે. મોડો વર્ષ પહેલાં મુંગધમાં કેલવણી અંગે પ્રગ્નકીયધર્મ વિશે બોલતાં, દરેક સ્ત્રીપુરુષને, ગાતપિતાને, બાલકનાં કેલવણી અને આચાર્યની મહાન્ જવળદારી તેમના પોતાના શિર ઉપર જ છે એમ બાર મુકીને, આમદથી કહ્યાનું મને યાદ છે. જો તમારે કહેવાના વિદ્યાપ્રવચનધાઓના ઝોલઝો, સરકારી નોકરીના ઝોલાઓમાં, (તમે માત્ર ઝોલાઓની સંખ્યામાં જ વધારો કરો છો.) નોકરોની સંખ્યાનું દદગારનું ઉભરાણ ના ઉભરાવનું હોય તો, તમારે અન્ય કશા માટે નહિ તો તમારા પોતાના સ્વાર્થને ખાતર પણ કેલવણીના નિયમન માટે જાગૃત થવું જોઈએ, એમ તમને આમદથી કહ્યાનું મને યાદ છે. એક પ્રગ્નના બધારણ અને રાજ્યવ્યવસ્થા માટે આ બાજુનો મને તેટલી ઉપયોગી હોય તોપણ, માત્ર આ બાજુનોથી જ એક પ્રગ્નનું બધારણ બધાનું નથી. સરકારીનોકરીઓ અને વિદ્યાસપ્ત ધંધાઓ, એ એક પ્રગ્નને મહાન્ ખનાવવામાં સૂચદક્ષિણી મહાન્ બાજુનો નથી, પરંતુ યોગ્ય રીતે યોગ્યલી શાસ્ત્રીય દુષ્ટિવિદ્યા, અને પ્રગ્નકીયસમૃદ્ધિના બધારણમાં સમાવેશ થતી અસંખ્યગતની કારી-ઓરીઓ, કલાઓ અને ધંધાઓના પુનરુદ્ધારમાં તેના મહત્વનો સમાવેશ થાય છે. જો દિશાએ કેલવણીનો પ્રચાર પ્રવર્તે છે તેમાં આ બાજુનોને એક બાજુએ મુકી દેવામાં આવે છે. એ વાતનો ખાર લોક ઉપર આવો પડે છે. તમે આ બાજુના વિષયો લેવાને મગધ્ય છો

તો સરકારનો વાંક કાઢવો એ નિરપેયોગી તથા સમય બગાડવા જેવું છે. સરકાર કેળવણી પછળ જે પૈસા ખર્ચે છે તેમાંથી દરેક પદ તમારા પોતાના ખોરસામાંથીજ આવે છે; મિદનરી વિનાની રકુથો અને કોલેજો બાંધવાનાં સર્વ પ્રકારનાં સધનો તમારા પોતાના ખોરસામાંથીજ આવે છે. સરકારી કોલેજો અને મિદનરીરકુથોમાં તમારું બાલકોને ન ગોકલતાં, જે તમે તમારી પોતાની રકુથો અને કોલેજો બાંધી હો, તેમાં તમારા પોતાના શિક્ષકોને યોગ્યા હોત, તો તમારે જોઈએ તેવા પ્રકારનો કેલવણી ઉપગતવી શકાત. દેશમાં જોઈએ એટલે પૈસા નથી એ વાત બરોબર નથી. હિંદુ ગરીબ છે, એ ખારા બાળકોમાં છે, તેમ તે એક રીતે ગરીબ છે, પરંતુ તે હોવા જોઈએ તેના કરતાં દહપારનો ગરીબ નથી; શબ્દના સામાન્ય અર્થમાં બુદ્ધિ ગરીબ થઈ ગયો નથી. જ્યાં સુધી તમે, સંસ્કૃત શિક્ષણથી, સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનથી રહિત મનુષ્યના વિદ્યાત્ર સમૂહોનું, જેમનામાં તેમને આશ્વાસિત કરતા લુગડના હુકડા સિવાય સંન્યાનિના કોઈ પણ સુખોનો સમાવેશ થતો નથી, પાલન પોષણ કરવા સમર્થ હો ત્યાં સુધી તે જરા પણ વધારે ગરીબ યથ ગયો નથી; જ્યાં સુધી તમારી ધર્મોદ્દારતાઓ પ્રાચીનદેવલયોના છૂંદાદારમાં લાખોને લાખો ખર્ચી શકે છે ત્યાં સુધી તે ગરીબ યથ ગયો નથી. આથી તમારાં દાનકૃત્યોમાં વૃદ્ધિ થતી નથી. તમારે બીજા જરૂરનાં જનકૃત્યોની વૃદ્ધિ કરવાની જરૂર નથી, પરંતુ વિનાશકારક નિષેડે એવા માંગોને બદલે ફલદાયક માંગોમાં વળવાની જરૂર છે ત્યારે જ હિંદને પોતાનાં બાલક-લાઓને કેળવવાનો જોઈએ તેટલો પૈસો પ્રાપ્ત થઈ રહેશે, અને બધાં જ્યાં દિશામાં એક નવીનશ્રવણ ઉપગતવી શકશે. દેવરથાનોના છૂંદાદારના વિરુદ્ધ ખારે બોલવાનું નથી. એક મનુષ્યે, એકતાથી, હિંદુતાથી અને શુદ્ધિપૂર્વક પૂજાવિધિ અચરવો જોઈએ, એ એક હત્તમ વાત છે. પૂનરીવર્ગને અગ્રાન, નિરસરદશ માં રહેતા દે એવાં દેવાલયોના છૂંદાદાર વિરુદ્ધ માફ બોલવું છે; પોતાની હાથમાં શિક્ષણુરાશાની દયાથી વિનાના, ખાસ કરીને શિક્ષણ આપવાના દરજ્જા વાગાઓથી ત્યાંના બાલકોને શિક્ષણ ન અપાના એક દેવાલયના છૂંદાદાર વિરુદ્ધ ખારે બોલવું જોઈએ. દેવાલયોનાં શિખરો અને કલશો ઉપર ચોટા સૂર્ય દેખા ચડાવો, અને બલકબાલિકાઓનાં હૃદય ઉપર વિદ્યા રૂપી સૂર્ય દેખા ચડાવેલ દેવાલયોને યોગ્ય વ્યવસ્થાકર્મમાં ગણો, પરંતુ નિરુપયોગી બિલુકેનાં દેવાળાં પાછળ ગુમાવાતા તમારા પૈસાના યોગ્ય લાભને જાતકોની કેળવણી પાછળ રોકો. પછીથી જ હિંદ પ્રજાઓના કમમાં યોગ્યતાથી અમરમાન પડાવશે, જલદીથી આગળ વધીને દુનિયાની પ્રજાઓમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે. આ કાર્ય તમારે ઉપાડી લેવાનું છે. ગયે વર્ષ થીઓશોધના રાજ્યકીય વિદ્યા સંયોજના સંલગ્ન વિગે બોલતા, હિંદના દરેક ભાગમાં કેલવણી મંડળો ઉભાં કરવાની આવશ્યકતા વિગે મેં ખારે મૂરીને જખાનું હતું સરકારને આ બાબતમાં કંઈ કરવાનું નથી. આ માટે સરકારની પરવાનગી અને સત્તા માટે પૂછવાની તમારે જરા પણ જરૂર નથી. તમારે માત્ર યોગ્ય કેલવણીઓને, રાજકુમારોને એકાંક દેવાના છે, ખાનીથી નહીં ફરેલા એક હોર માટે એક કેલવણી મંડળ બાંધવાનું છે, નિશા પ્રચારના વિચારને પે પરાનો છે. જેની જરૂર છે તે સરકારનો મદદની નથી; તમાની પોતાની જ મદદની અર્થત જરૂર છે. આમાં કંઈક જા બરેમાં વર્તોમાંથી પસાર થાનો પ્રથમ આગમ-મહિની જરૂર છે કારણ કે માત્ર એજ માગે વર્માર્થ કેલવણીની સરવા સંબંધી શકે છે.

એકોતી આગુઆગુમાં બંધને આમતેમ આવળ કરાવે છે, અને હરકેરણી અને લાંગણી ના તથા મૂર્ખતાતયીતના મોટા જગ્યાને કાર્યરથી પરિણામમાં દર્શાવે છે. એક પ્રાંતરૂપી એન્જનને ગંતિમાંને કરતા શક્તિને ઉપભવતા માટે આટલી બાળતો આવશ્યક છે. એ કાર્યરો પસંદ થવાથી હું ખુશી થાઈ છું, કારણ કે એથી પોતાનાં બાલકોની કેલવણી પોતાના હાથમાં લેવાની લોકોને પ્રેરણા મળી રહી છે. પરંતુ શી રીતે ? વધાર્થ ઉદેશથી પ્રારંભ કરો, આવળા ઉદેશથી નહિ; પ્રથમ સમય દેશમાં કેલવણી મંડેશે. ઉભાં કરો, પછીથી ખાસ કરીને દિંદી યુવરાજોમાં, મોટા વેપારીઓમાં, મચ્છુરીને રામનાસોઓમાં, એવો લોકમત ડગલો કે નથી તેઓ દિંદીવિશ્વવિદ્યાલયોએ આપેલા પ્રમાણપત્રોને નોકરી શોધનારાઓ માટે વજનદારગણે જ્યાં સુધી તમે આટલું કર્યું નથી ત્યાં સુધી તમે કંઈ કર્યું નથી. એન્જ્યુએટોને સ્વીકાર કરવાને તથા તેમને રાજીનાં સાધન પુરાં પડવાને તેઓ તૈયાર ના હોય ત્યાં સુધી દિંદી યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવી કયા કામગીરી નથી. હોં કરાવોથી પ્રારંભ કરવો બીલકુલ સારો નથી. તમારે મનુષ્યોથી પ્રારંભ કરવો જોઈએ. હમણાં હમણાંમાં હું શા માટે સખ રીતે વર્તિ, એ બાળતની વર્તમાનમાં થણી ઉદાપોદ ચાલી રહી છે બાલકોને નાજકોપ પ્રકરણમાં મોજાના સગે મારે પ્રવૃત્તાથી યતુ પડ્યું હતું, તેતું કારણ હું તમને સમજાવીશ; યુદ્ધના મોખરામાં યુવાનીઓએ શા માટે ના હોગરાં એ પણ સમજાવીશ. કલકત્તામાં શું થયું છે ? એક કેલવણી મંડલ સ્થાપવા માટે એક ઝનુની સમા મળી હતી. સારી વાત છે; પરંતુ ડાહ્યાની કોસેજમાં એક તારે આવ્યો. " પ્રાંતરૂપી વિશ્વવિદ્યાલય સ્થપાયું છે, ડાહ્યા કોસેજ છેડો " કલકત્તાથી આવેલાં તારને માનીને ૪૦૦૦ યુવકોએ કોસેજ છેડી, પરંતુ એ વિશ્વવિદ્યાલય ક્યાં છે, પ્રેડિસરોતું ક્યાં છેકાણું છે, વર્ગો અને મકાનનું ક્યાં છેકાણું છે, તેમને નોકરી આપનાર લોકો ક્યાં છે ? " મોખરે હોમવની " ને વાત હું કહું છું તે આ છે. આરા એક ગાંડા તારના પ્રતિકેતરમાં ચારદળર યુવકો જાગી પર્વત ખરાગ થયા છે જ્યાં મનુષ્યોએ ગર્ગ નિયમન કરવું જોઈએ તથા યુદ્ધમાં મોજાસનું વડન કરવું જોઈએ ત્યાં યુવકોને હોમાતા જોઈને, હું શાંતિ જળવી ચકું છું તો પણ આવી જાનને શા રીતે ટેકો આપી ચકું આખા પૂર્વ જંગલામાં વિમરાપલા ચાર દળર યુવકો માટે કોને દરકાર છે ? તેમની કેલવણી બંધ થઈ, તેમને માટે કોસેજ બંધ થઈ, કોસેજના મકાનને આગ લગાડવા માટે મૂર્ખ યુવકો પાછળ પેલાંસં લાગ્યાં રહ્યાં છે, તેઓ માનર દશામાં આવતાં તેમનું પોપણ કરવાને કાણ તૈયાર છે, તેમની કેલવણી કાણ પૂરી કરાવવાનું છે, અને દરેક કોસેજનો દરવાજો તેમને માટે બંધ થતાં, તેમને એકથી અન્ય કોસેજમાં જવાનાં સર્ટિફિકેટ કાણ આપનાર છે ? અરે, તમે વર્તતા પહેલાં વિચારતા નથી ! દિંદની આધુનિકજાતિમાં અત્રેજ ભીતિનો સમાવેશ થાય છે, અને આથીજ મેં પ્રથમ કર્યું હતું કે, આ જાતિ સદજ ઉતાવળી હોવાનો મને ડર રહે છે. સજ્યવિદ્યામાં કેલવણી પામેલાઓ, મેં મારી જતે જત કાલમાં લોકોની રાજકીયખટપટમાં થણો કાલ જળીત કયા છે, મારા જુના મિત્ર આલેક્સ. એડલેના પુત્રમાં રહીને દુધરા પ્રસંગોમાં મારે કાર્ય કરવું પડ્યું છે. જ્યાં અમે અમારી જાતે મોખરે ના જઈ ચકીએ ત્યાં અન્યને જવાનું ના કહેવું, એ વાતને અમારા રાજકીય જીવનનો એક નિયમ જનાવી હતી. ડાહ્યા પડવાના હોય તો પ્ર

ધમ અગારા કપર જ પડે એવી રીતે અમે મોખરામાં ના હોયએ તો એક લોકના ટા-
ળાને જોતિના સ્થાન પ્રતિ આગળ ચાલવાને અમે કદાપિ નહીંશું નહિ, આદ્ય. એડલો-
નાં હંવનની એટલી લક્ષ્યા સેવા જેવી વાત છે ત્યારે તેઓ મરણ પધારીએ પડ્યા
ત્યારે, તેમના જીવનમાં દુધર પ્રમજો, મુરફેલીઓ હોવા છતાં, તેમણે એક પણ ગૃહમાં
દીલગીરી વિરતારી નથી, તથા અમે સોપેતું કાર્ય કરવા માટે એક મનુષ્યને પણ કેદખાતું
ભોગવતું પડ્યું નથી. દમેશાં તેઓ પોતાની જાનનેજ મે ખરા ના મૂકતા. મોખરાતું
સ્થાન નેતાને માટે છે. એ સ્થાન પુરૂષને મેળ્ય છે, સુવકને મેળ્ય નથી. મોખરામાં સુવ-
કોને મેળવવા એ સાફ નથી, એ વાતનું અન્ય કારણ પણ છે. કરોતો દિદીઓમ થી
ચાર દળ સુવકોના ભોગ માટે જ નહિ પરંતુ અન્ય કારણ એ છે કે પ્રથમથી કરેલા
ઢાળા વિચાર વિના સુદિવંત રાજ્યવિદ્યા સભવિ શકતી નથી. પ્રથમ જુમે પાડનારા
અને પછીથી વિચાર કરનારા લોકો, એક રાજકોમ પશુંતું બધારણ બાધી શકતા નથી;
તેથી તો માત્ર એક અસ્તિત્વરત સામાન્યજનનું ટોણું બની શકે છે, અને એક સુવક
જે કમી શકે તે પણ આટલું જ છે. આટલી ઉચાણો (આશરે ચાર ફીટ) એક
સુવક તમારા વિચારવા પ્રમાણે “ બગાળાના ભાગવા ” વિશે કેટલું જાણે છે ? તે જુમે
પાડ્યા મંડી જાય છે અને વિરદમત દર્શાવે છે નિશાલનાં બાલકો માટે આવા પ્રકારની
કેલણી નુશ્ચાનકાગ છે, પરંતુ કાલેજોમા તો સુવકોએ, રાજકોયપ્રશ્નોનો, સામાજિક
પ્રશ્નોનો, આર્થિક પ્રશ્નોનો વાદવિવાદ ચલાવવો જોઈએ. તેમણે આ બાબતોની અચૂક-
વી જોઈએ, એ વિશે વાદ વિવાદ ચલાવવો જોઈએ, સર્વ પ્રકારના સભવિત દૃષ્ટિનિદુધી
મત બાધવો જોઈએ. સેન્ટ્રલ ટ્રિડુ કાલેજમાં અમે તેમને આવી બાબતોમાં કેલવીએ છી-
એ; પરંતુ અમે તેમને સંગ્રહના વિરદમતપ્રદર્શન કરવાનું શિખવતા નથી, અને તેનું
કારણ કાદું છે ત્યારે નેઓએ આ બાબતોનો પ્રથમથી વાદવિવાદ ક્યો હોય છે, સર્વ
પ્રકારના સભવિત માર્ગોએ વિચાર બાધવા હોય છે, અને પછીથી તેઓ દુનિયામાં પ્રવેશ
કરે છે ત્યારે તેમણે પોતાનો મત બાધવો હોય છે પરંતુ આવી બાબતોને સમજતા પૂર્વે
તેઓના દક્ષ અથવા નકાર બજવાથી હવા બરેલી કાયળીઓ જેના મગજવાળા સુવ-
કો તમે તૈયાર કરો છો, જેમાં એક ટાંકણી ધોયવાથી પવન નોકળીને ફાટી જાય છે.
દિંદીઓએ આવી દિશાઓમાં કાર્ય કરવાની જરૂર મારા જોવામાં આવતી નથી. પ્રથમ
તમામ સુવકોને વિચાર કળતાં અને પછીથી મત બાંધતા શિખવો, પ્રથમ જુમે પાડી
કેલવી અને પછીથી એ જુમે શા માટે પાડવામાં આવે છે એ માટે નવાઈ પામવી, એમ
શિખવવાની જરૂર નથી. આનો ખગજ પ્રકારની નીનિવિદ્યા છે. આથી સુવકો અયોગ્ય
દિશાઓમાં દોરવાય છે, તથા રાજકોયજીવનમાં ભાગ લેનાર દરેકનો હૃદયમાં નવાજતારી
ત્રી ગભિર ભાવના હોવી જોઈએ તે દૂર પડે છે રાજ્યવિદ્યા—એનો અર્થ સમૃદ્ધિ થાય
છે, એનો અર્થ રવાતન્ય થાય છે, એના અર્થનો અનેકજીવનોમાં સમાવેશ છે.
રાજકોય ક્ષેત્રમાંના નેતા જેવા પુરૂષોએ જે વાદ રાખવાનું છે તે એ છે કે ત્યારે તમ
ને જોખલે જેવા એક પુરૂષ પ્રાપ્ત થાય, જેમણે દરેક ગાસે રૂ. ૭૫ ના પગારમાં ફર-
જુસન કાલેજના કાર્યક્રમમાં અભ્યાસમાં અને આત્મભોગમાં વર્ષોનાંવર્ષો ગાળ્ય છે, માત્ર
રૂ. ૨૫ ના પેનશને ઉપર નિરૂપ થયા છે, ત્યારે તમને આવી રીતે કેળવાયલા, મનુષ્યો

પ્રાપ્ત થાય, જેઓ કોઈ પણ વિષય વિશે બોલતાં તેના અથથી તે ઈતિ સુધી અભ્યાસ કરે એવા હોય, સારે જ તમને, વિશ્વાસપાત્ર અને ગર્વધરાવવા યોગ્ય પુરૂષો મળી આવશે, તેઓ રાજકીય ક્ષેત્રના મથાર્ય નેતાઓ રૂપ નિવડશે. કેલવણીના સંબંધમાં શા માટે આ બાબતને પાર પાડવામાં આવતી નથી ? તમારો જાણવામાં છે કે તમે તમારો હજારો બાલકોને મિશનરીની નિશાળોમાં મોકલો છો, અને આ એક શરમતી વાત છે— મિશનરીઓને નહિ. કારણ કે તેઓ પ્રમાણિકતાથી પ્રભુની કૌતરિય અને માનવજાતના મલા રૂપ માને છે એવા કાર્યને કરે છે; તેમજ માનવું છે કે, તેમના પેતાનો ધર્મ તમારા કરતાં ધણો ઉત્તમ છે, અને એટલું મારે કહેવું જ જોઈએ કે તેઓ તે માટે પ્રેમવાળા હોય છે તથા ધણી મહેનતપૂર્વક કાર્ય કરે છે. પરંતુ તમારે જાણવું જોઈએ અથવા જાણવાની જરૂર છે કે સમગ્ર સંજ્ઞનધર્મો કરતાં તમારો ધર્મ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે તથા તેના વિષ્ણુમાં અસંત સંપૂર્ણ છે. તમે જન્મ આપેલાં બાલકોને, હિંદી પિરૂદ રીતિમાં તથા આધ્યાત્મિકપિરૂદપ્રથામાં ઘડાવા માટે અન્યના હાથમાં સોંપ્યાં, એ ખરેખર તમારે માટે યોગ્ય લાગતું નથી. તેઓ ત્રીચીનાપોલીના ગામમાં ધણીને ક્રિશ્ચન બનાવી શકતા નથી. તેઓ ધણીઓને ધર્મ બદલાવતા નથી. પરંતુ તેઓ શું કરે છે તે હું તમને જણાવું છું તેઓ એક બાલકની જેમ વાળથી હોય તેમ વળે એવી હ્રદય ભુમિગાંધી ધર્મમાંની વક્તિનાં મૂલને ખોદી કાઢે છે. તેઓ તેમને ગરકરીથી શુષ્ક બનાવી દે છે તથા મહેણાં ટોણાંથી તેમને ચઘદી નાંખે છે, પછીથી બાલક મોટું થતાં શ્રદ્ધા ગદિત, નારિતક થાય છે. તે એક ખરાબ હિંદુ થાય છે, એક સામાન્ય સારો ક્રિશ્ચન ધર્માતુડાથી થઇ શકતો નથી—પોતાના દેશને તદ્દન નકામો એવા એક વણસંકરરૂપ તે થાય છે જ્યારે તમે એક હિંદવાસને આત્મવિચારદિત બનાવો છો. સારે સાથેસાથેજ દેશને પણ પ્રગતિ-હીન બનાવો છો. આમ શા માટે ચાલ્યાં કરે છે ? કારણ કે તમને દરકાર નથી. આમ કહેવું વિચિત્ર લગે છે, પરંતુ એ એક ચચાર્ય વાત છે. જો તમે દરકાર રાખી હોત તો તે ખીલ ત્રણ ચાર માસ પણ ચાલી શકવું જોઈએ નહિ. આ માટે શાની જરૂર છે ? એક કેલવણી કમિટી બાંધી કાઢનારા દરેક સહેરના યોગક પુરૂષોની, સમૃદ્ધ બાપારીઓની મુલાકાત લઈને અમુક વર્ષો સુધી તેઓ દર માસે અમુક રકમ ભરતા થાય એમ કરવાની, પછીથી એક નિશાલ માટે એક નાનું મકાન બાંધવાની, તથા આ બાલકોને બચ્ચા મોકલવાની અસંત જરૂર છે. તમારા માર્ગમાં એક મુરકેલિ છે,—જો રકુમોનો સરકારથી સ્વીકાર થવો એ છે. આ એક ગભિર મુરકેલિ છે, કારણ કે નિશાળનો સરકારથી સ્વીકાર ના થાય તો, તે શાલાના મુલકોને મુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાંથી પસાર નાવા દેવામાં આવતા નથી. તો પણ જો તમે સ્પરી રીતે, દડાથી, તમા અંતપૂર્વક કાર્યમાં મંડયા રહેશો તો ધણી વર્ષોને અંતે પણ સ્વીકાર થશે.

જો ત્રણ વર્ષોપૂર્વે ત્રીચીનાપોલીમાં યોગક લોકોને તેમની પોતાની કોલેજ કાઢવાને માટે એક હા દયા દતા સારે જે બન્યું હતું તે મારા લક્ષમાં છે. રામનંદપોલીક કોલેજની એક કોલેજ છે, કોઈક અન્ય ક્રિશ્ચન મંડલની કોલેજ છે; પરંતુ હિંદુ અને મુસલમાનોને પોતપોતાની કોલેજો નથી. તેમજ આ વાતની દરકાર કરી નથી, તેઓ વિજ્ય પામ્યા હતા ન

જરા પશુ નહિ મદ્રાસ યુનિવર્સિટી માટે મેં મારી જાતે એક દરખાસ્ત તૈયાર કરી હતી. યુનિવર્સિટીએ એ વાત લક્ષમાં લીધી હતી, પરંતુ નાણાંનાં ફંડોનું ટેકાણું ક્યાં છે? મિથનરી રકુમે અને કોલેજોમાંથી પેનાનાં જ્ઞાણને ઉઠાડી લેવાની નીતીનાં પેલીના લોકોએ દરકાર કરી નથી, ફિક્ષન અસરથી સ્વતંત્ર રીતે બણી શકે એવી એક કોલેજ દિંદુ અને મુલ્લમનીન યુવકો માટે ઠાઠવા માટે નાંધી સરખી રકમ પશુ તેઓએ કરી શક્યા નથી. યોડાં વર્ષ પૂર્વે દક્ષિણના અન્ય શહેરમાં એક કોલેજ વેચવાની હતી, અને તે પશુ પૈસાની ખોટને લીધે, વારંવાર તમે પૈમા વિના ખરીદી શકો, એ વાત બની શકતી નથી. સરકારે તેનો નાશ કરવાની જરૂર વિચારી, પરંતુ તેમ કરતા પૂર્વે દિંદી ઘહેરીએને એકોલેજને ચલાવવાનું વચન આપ્યા પૂછ્યું. પરંતુ આમ બની શક્યું નહિ. કોલેજે બિદાયત્તિ પશુ ચલાવી, અને તે સરકારના હસ્તકમાં છે. તમારે મંભિરનાથી વિચારવાની આવી જાયનો છે; લોકો જામત યા માંડ્યા છે ત્યારે ખાસ વિચાર કરવાનો છે, કારણ કે બનાવો ઝડપથી બન્યાં જાય છે, અને તમે તમારી પોતાની કેલવણી વિવેક યાંત્રિક અવરજા તૈયાર ન કરો ત્યાં સુધી વિનાશકારક થવા કરતાં ઉપયોગી માંભોમાં જનુની પ્રાંદને વાગવાને તમે માગ્યે જ સમર્થ થઈ શકો. માટે વર્તમાન કોલેજે અને રકુમેમાંથી, અન્ય તૈયાર ના હોય ત્યાં સુધી તમારા યુવકોને બોલાવી લેશો નહિ. એ તમે તમારા યુવકોને “ પેલી પાસાથી અન્યથાશામાં પ્રવેશ કરો ” એમ કહી શકો, તો સારી વાત છે તે પ્રમાણે વર્તો; પછી થોડાં તમે મિથનરી રકુમે વિના ચલાવી શકશો, નહિ તો તમે તમારી જાતે અનંત ગુન્હાઓમાં આવી પડશો. તમારે જે મદ્રાસમાં કરવાનું છે અને એકદમ પાર પાડવાનું છે તે એ છે કે, યુવકોને નોકરી પૂરી પાડે એવા આગળ પડતા સરદાર અને વગવાળા લોકોનું એક રૂઢાન મંડળ બાંધવું.

મારા ધારણા પ્રગળે દિંદીઓ માટેની દિંદી યુનિવર્સિટીઓમાં, પ્રત્યક્ષવિકાસમાં ઉપયોગી થાય એવી જાયનો માટે જ પ્રમોશનમાં આપવામાં આસો. માન જાણવા પ્રમાણે તેઓ ફ્રેન્ચ જર્મન, લાટીન અને ગ્રીક ભાષાઓ શિખવવાના છે અર્જન ઉપયોગી। તમાનામાંના કેટલાક ફ્રાન્સ જઈને પારિસના ફ્રેન્ચ લોકોને પાંચીન કરવા માગે છે, તમારામાંના કેટલાક જર્મની અને રશિયા જઈને ત્યાં વ્યાપારમાં રોકાવાના હો. લાટીન અને ગ્રીકભાષાનાં પુસ્તકો વાચવાના હો, અભિગતકેલવણી માટે મધ્યકાલિન ફિક્ષન લેખકોનો અભ્યાસ કરવાના હો। પરંતુ સંસ્કૃત મમે તે અન્ય ભાષાના નેટલી ઉત્તમ અને વિદ્વાનગરી ભાષા છે, ગ્રીકભાષા, સંસ્કૃત અને એરેબીક ભાષાના અભ્યાસ છે, જે માં વર્તમાનકાલે મધ્યકાલિન જાતનો સમવેશ કરવામાં આવ્યો છે. માત્ર આપણા મુસલમાન મિત્રો અને બિરાદરો જગદમાં રહેલા તે ભાષાના પુસ્તક સંપ્રદાનો ભાષાન્તર કરવાની દરકારવાળા નથી-ત્યાંથી જ યુરોપમાં તેનો ફેલાવો થયો છે. એરેબીક અને સંસ્કૃત—આ બેજ દિંદ માટે તો સંસ્કૃત ભાષાઓ, લાટીન અને ગ્રીક નહિ. ફ્રેન્ચ અને જર્મન ભાષાઓને બાંહે તમારે એકાદ પ્રાંતિક ભાષા તથા કેળવાયલા અને ખીન કેળવાયલા વચ્ચે સર્વે ઉપયોગી થઈ પડે એવી એક સામાન્યભાષા શિખવવાની જરૂર છે. તેથી તમારે દિંદીભાષાને સર્વ દેશમાં ખીજાભાષા તરીકે મણવી જોઈએ. તમારે

તમારી તામીલ અને તેલુગુ ભાષાઓ શુભાવશે, એમ માઈ કહેતું નથી. પરંતુ મારા સાંત્રિવામાં આવ્યું છે કે તામિલ ભાષામાં ઉચ્ચ પ્રકારનું વ્યાપકશબ્દ છે, અને તેને પણ મરજુશરણ થવા જેવું જોઈતું નથી, પરંતુ મુવકે પોતાની પ્રાંતિકભાષા સાથે દિંદીભાષા સિખવાની જરૂર છે જેથી તે બંબુનાર માણસ દિંદના એક ખુણામાંથી અન્યમાં જઈ શકે તથા અન્યોન્ય સાથે વાતચીત કરી શકે. મુવકોના ધર્મોત્સાર સંસ્કૃત અને ઐરેણીક સિખવવામાં આવે, દિંદીને સામાન્ય ભાષા તરીકે સિખવવામાં આવે તથા સાથેસાથે મુવકની પ્રાંતિકભાષાનું મંપૂર્ણ જ્ઞાન આપવામાં આવે અને પછીથી સરકાર, કાદેની જાળતો અને એવા બીજા કામમાં પુરતું જરૂરનું અંગ્રેજી સિખવામાં આવે તો તમે એક એવી કેલવણીની સંસ્થા ઉભી કરશો કે જેથી બાલકને બાવિ માટે તૈયાર કરશો, તથા તે દુનિયામાં પ્રવેશ કરે કે તુર્તજ પોતાનું કામ ઉપાડી સે એવો સમર્થ બનાવશો.

પરંતુ સર્વથી અગત્યની વાત તો મુમરકમાવિષાની અને કૃષિવિદ્યાની કેળવણીની છે માટે તમારી પાસે દાસ એકજ કાર્ય છે અને તે પણ કમનસિબે કૃષિવિદ્યાનું છે.

તેની દયા આસારે છે તેના કરતાં ઉત્તમ બનાવી શકાય, જેથી દેશમાં વારંવાર યતા ત્રાસદાયક ગણના કુષ્કાઓને અટકાવી શકાય. કુષ્કાઓ અટકાવી શકાય એવી જાળતો છે અને તે અટકાવવા જોઈએ, અને કૃષિની ઉત્તમ વિદ્યાવડે તથા દેશના દુનિયાની સંસ્થાઓને સ્થાપવા વડે અટકાવી શકારો.

પરંતુ ધ્યાનમાં રાખો કે તમારે વ્યાપારોદ્યોગ જોઈએ છીએ તે નમારા પોતાના દેશનાજ દોવા જોઈએ. તમારું દેહસાક ધર્માઓ અને કસાઓ મરતી દશમાં આવી પડ્યા છે. તમારો વજુવાનેક ધર્મો ગદદ ન ગગદાથી તદન મરવા પડ્યો છે. આ ઉપરથી એક અન્ય વાતનો વિચાર આવે છે, કારણ કે અત્રે કેળવણીનો પ્રદેશ અર્ધદાસ્તના પ્રદેશમાં વિસ્તાર પામે છે. ધાતુમય અને વજુકરો, સર્વ પ્રકારના સુંદર પદાર્થો જનવનાગઓ કાશિમર અને દેશના અન્ય ભાગના શાલ અને રેશમ વજુનદસઓ, સામારે તેઓ ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થવા લાગે છે તેઓ શરૂ થાડે મૂળા છે કે કૃષિકારનું અને મજુરવર્ગને તેઓએ શરૂ થાડે ઉમરાઈ નાખવો જોઈએ? આ સોદા જેઓ વંશપરંપરાથી પ્રથમનું કાર્ય કરવાને લાયકના છે, તેઓ કૃષિ સંજોગીના મજુર વર્ગને ઉગરાવી નાખે છે, જમીનને લુપ્ત મારે છે અને રોજમાં વિદેશ સંજોગમાં ઉમેરો થાય છે. શા થાડે કે કારણ કે તમે તમારા પોતાના માલને જાહેર પરદેશી માલ વાપરવા ખાજગ મંડ્યા છે. પરંતુ જો જંગમના જાગસા પાડવામાં ના આશા દોન તો તમને એ જાળતનો વિચાર પણ આવ્યો દોત નહિ. તમને આ ઉપરેશ અગાં માટે જંગમના જાગસા પડવાની જરૂર ન હતી. ત્યારે તમે તેનો વિચાર કરો છો ત્યારે સ્વદેશી પ્રચારની વાતને તેની સ્થાયે કદી સંજય નથી—જંગમના ઉપર એક ઉદેશનદ મ વર્નક છે અથવા બે, એ વાત જેના ઉપર રાજ્ય કરે છે એ તો શા માટે અસંત મનિર છે. સ્વદેશી પ્રચારનો જંગમ, જંગમના જાગસા સાથે મળે નથી પરંતુ તે પૂરેનો છે, એ

વાત તો ઘણાં વર્ષો થયાં દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ચાલતી હતી. પરંતુ યોગ
 કોકાજ તેના પક્ષમાં હતા, એ મુશ્કેલીની વાત હતી; કોકોનો વિશાલ સમૂહનો તે પ્રતિ
 બેદરકાર હતો. એક વાત એ હતી કે પરદેશી જનાવટો સસ્તી પડતી હતી. ધારો કે તે એમ
 છે, તો પણ એમ હોવું એ કેટલું મૂર્ખતા બરેલું છે. તમે કે કોઈકો છો, અને સેન્ડેશાપર
 મોકલો છો, તે લુગડાં વણી કાઢે છે અને મોકલે છે અને સરતામાં પુરાં પાડે છે, ઉચ્ચ પ્રકાર
 નાં તુર અને લાડાં બરે છે. ખરેખર આ એક વિચિત્ર પ્રકારનું અર્થશાસ્ત્ર છે તમારા મનમાં
 આવતા કે ઉપરના કરો અને અન્ય મુશ્કેલીઓ ગાંઠ લક્ષી બદાર નથી, પરંતુ તે સર્વનો
 તમારા વણવાના ઉદ્યોગ સાથે લેશ સંબંધ નથી. બદલા રૂપ કરો અને એવી અન્ય બા-
 બતો વિશે તમારા મગજને તરફી આપ્યા વિના, પોતાના ગામડામાં કાર્ય કરતા વણકરને
 તમે મદદ આપવાનું ચલાવી શક્યા હોત નહિ; જો તમે આટલું જ કર્યું હોત, તો ગામડાનો
 વણકર આબાદ થયો હોત અને એ આબાદીની અસર કૃષિકારની આબાદી ઉપર થઈ હોત
 અને અન્ય બાબતોમાં પણ એમ જ થયું હોત. સ્વદેશભક્તિ કરતાં રીત રીવાજ દેશન,
 વધારે જાલવાન છે. વર્તમાનમાં ગરિબ સ્વદેશભક્તિનો પારો આગ્યો છે. આ પ્રવૃત્તિમાં
 મુદ્દાનો સમાવેશ નહિ હોય તો, એક ક્ષણિક ઉત્કેષ્ટી રૂપ હોય તો તો, સદાજમાં સજા-
 ગતા અને સદાજમાં એકલાતા ડાંખલા બાકાના સમાન તે ઘર્ષ પડશે. ઝડુની જુગ્મ્મામાં
 કોઈ સારી બીજા ઘણું શકતો નથી કુદરત શક્તિમાં અને અધિકારમાં રોપાને કોઈ છે,
 અને તેઓ બધાના ધર્મો જ પોતાનાં ગાંધાં જમીન ઉપર કાઢે છે. હું એટલું જણીને ખુશી
 છું કે તેમો સંપૂર્ણ જુસ્સો દત્તજ થવા પામ્યો છે, સર્વત્ર તે પમયો છે અને પ્રવૃત્તિને નિ-
 રશ્યાથી બનાવી છે, સર્વ પ્રદારનો ઉભરો, મરજાટ, અને બાહ્યાડખર જોઈને હું આનંદ
 પામુ છું તેમાંના કેટલાક બધાજ મૂર્ખા છે એટલું હું ધ્યુત કરું છું, પરંતુ તે પુરોના,
 મનુષ્યોના સંબંધનું છે. *** તમારે જે કરવાનું છે તે આટલું જ છે. તમે તમારા પા-
 ડોશીને સમજાવો કે પરદેશી માપ માછળ મોઢ પામવો, એ મૂર્ખતા બરેલું છે. પરંતુ ત-
 મારે તે તેના શરીર ઉપરથી કાઢી નાખવાની જરૂર નથી. આ ગાળે જ ઈંગ્લેન્ડમાં ઘણાં
 સારાં કાંચો વિનાશ થયેલા થયા છે. તે કોકાએ અન્યના ઉપર બળાકાર કે વાની જરૂર
 વિચારી. જો બીલકુલ સારી વાત નથી. દરેક માણસને પોતાનો મત ધરાવવાનો હક છે.
 તમે સમજાવો કે તેના મનનું સમાધાન કરીને ખાત્રી આપો. તરફપર પગ વડે તેની
 ખાત્રી કરી આપો. પોતાના દેશનો જોગ આપીને અન્ય દેશને સમૃદ્ધ બનાવવા એ સ્વ-
 દેશ ભક્તિ સંદિગ્ધ છે, ખેંદું છે, ખુદિ વિનાનું છે, એમ તેને ગમે જનારો. પરંતુ યુવકો
 મારફતે ચેલછા બધું ધમધુદ ચલાવવાની જરૂર નથી. પુરોનાં હૃદય અને મન ઉપર અ-
 સર ઉપગમો. દેશી જનાવટોના પક્ષમાં જોઈએ તેટલી દલીલો છે. જ્યાં સ્વદેશી જનાવટ
 નથી ત્યાં સમૃદ્ધિ પણ નથી. સ્વદેશી જનાવટો વિના વારંવાર પડતા કુષ્કાળો પણ ચાલ્યાં
 જવાના સ્વદેશી જનાવટો વિના તમે ધંધાઓમાં ઉભરાઈ જાઓ છો તથા આર્થિક કાર્યોને
 ડગાવી દો છો. તમે દરેક જથ્થા તમારા પોતાના ગૃહમાં શક્તિથી પરદેશી માલના મોઢમાંથી
 નિજત થઈ શકો, અને દિંદી જનાવટોને મદદ આપી શકો. આમ વર્તવું એ ઘણું સહેલું
 છે. કોઈ કોઈ વાર તે, સદાજ વિરોધ મુશ્કેલી વાળું થઈ પડે છે, અને કોઈ કોઈ વાર તે
 વિચિત્ર બાવધારણ કરે છે. હું એટલું કહ્યું કરું છું કે તમારે ધીરજથી રાહ જોવી પડશે,

પરંતુ અવગણા માર્ગે વિના તમારાથી બને તેટલા માર્ગે આ પ્રવૃત્તિને સર્વ પ્રકારે મદદ કરો અને યાદ રાખો કે દેવ લોકો તમારી પાછળ છે. ખોટો માર્ગ હવેમાં લાંબો અને નિરપયોગી હોય છે, પરંતુ તેને જીવિ પૂર્વક ચોક્કસ માર્ગે માં વાળીને વર્તમાન ક્ષણના જીવનમાં સદુપયોગ કરો. તમારી જાતે અન્યેન્ય સાથે એકાઠા થાઓ કારણ સદ-કારીતા જીવનમાં દોરવે છે અને મદદ કરે છે અન્યને પસંદ કરતા પૂર્વે આ દેશમાં બનેલા માલનો ઊપયોગ કરો; પરંતુ સદજ ધીરજ ધરો. લાભકારક પ્રવૃત્તિ રૂપ રાદેશી પ્રવૃત્તિ પ્રતિ દેશના એક ભાગમાં સરકાર તરફથી ધુરંદરીયાં થતાં તમારા જોવામાં આવે, તો તે વાત તમને સ્વાભાવિક છે. શાશનીય લોકસમૂહોના કાર્ય સરકારે જરાપણ વિશેષ સંપૂર્ણ નથી. મને તેટલો વિચાર કરતાં પણ તેઓ ફક્ત આપણા જોવાનું મનુષ્યો છે, સમાન જુઓ વાળા છે, સરખી ટુંકીદટ્ટિવાળા છે. તેટલા માટે સરકારે પણ ધીરજ ધરવાની ધણી જરૂર છે, તથા લોકસમૂહો સાથે ધીરજથી વર્તવાની આવશ્યકતા છે. ભૂતકાલમાં આ પ્રવૃત્તિ પ્રતિ સરકાર સદ્બાવધી જોતી હતી. સ્વાભાવિક રીતે સરકારને પોતાના દામ ઉપર આવી પડતા કુષ્કાઓની જરૂર નથી. લોકોને મરીમ જોવાને તેની ઇચ્છા નથી. તમે સમૂહ બનેા, એ તો સરકારના લાભની વાત છે લોકો મરીમ થાય એવું તે માગતી નથી, કારણકે જો તેઓ મરીમ હોય તો સરકાર તેમના ઉપર દેશ નાંખી શકતી નથી. માટે તેને રાદેશી પ્રવૃત્તિને મદદ કરવી પડશે. વર્તમાન કાલમાં તો તેને એક યુદ્ધની સમાન બનાવવામાં આવી છે. પરંતુ આ વાત પસાર થઈ જશે. બદલામાં રાજ્યવિદ્યા પણ જાણતી જાય છે, કાંઈ દરકત નહિ, ખાલો સરકાર કારણ કયાં વિના દેશના અને શાંતિથી કાર્યમાં મથ્યા રહેા; તમારા ઉદ્યોગોને સંભવન કરો; અને તમારા યુવકોને કેળવો. પરંતુ ઔદ્યોગિક બાબતો અને દિંદી ધંધાઓ ચલાવવા માટે વિશેષ દુરાલ પુરોગોની જરૂર છે. તમે ધારો છો કે વકીલાત કરવા માટે કૌશલ્યની જરૂર છે કૃષિ વિષયક અને ઔદ્યોગિક બાબતોને ચલાવવામાં એથી પણ વધારે દુરાલ પુરોગોની જરૂર છે. દિંદી ઔદ્યોગિક બાબતોનું બંધારણ બંધવાને આપણે જીવિ કૌશલ્યવાળા પુરોગોની જરૂર છે, જો એક દિંદી યુવ રાજને પોતાની રજવાનીમાં એક વિદ્યુતનું વિશાળ દારૂખાનું કાઢવું હોય છે તો, તેનાં વિષયકો જોઈવન રૂપે આપણા મુરોખમાં ફરી વળવું પડે છે. તમે તમારા યુવકોને વિદ્યાની ચર્ચા દિવામાં ના કેળવો. લાં સુધી આમ રહેવું જ જોઈએ. એક પ્રજાને મદદન બનાવનારી વિદ્યાની સર્વ દીશાઓમાં તેમને કેળવો. ચલિતા દક્ષિણિદી એક જુએ મરતા વકીલ થવું ફાઈ છે અને સમૂહ વ્યાપારી થવું જોઈ છે, એવા મૂર્ખના બરેલા નિયારને દૂર કરો. આ એક જૂલ સમાન છે. આ માર્ગે જગતની પ્રજાને અધોપાત થાય છે. પોતાની આ જીવિ જ્ઞાનવંત બનાવવી એ એક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે; મનની ઉત્પત્તિ આજીવિમાંથી થતી નથી પરંતુ મનુષ્યમાંથી થાય છે. ઉચ્ચચારિત્ર વાતો, શુભભાવનાઓવાળો, શુદ્ધ જીવનવાળો એક મનુષ્ય મને તે ધર્માને આનંદ ત બનાવો શકે, અને સમક્ષમાં જીવિતર થી તેનો જીવિતર વધારો ના કરતા ધર્મા કરતાં વિશેષ માન મરેલો છે. પ્રાચીન ઇતિહાસના માર્ગમાં નથી તોપણ દિંદને એ ઉપદેશ લેવાનો છે. વર્તમાનકાલની બાવના, વિચારવાના છે. તે મને તેવા સ્વરૂપમાં આજીવિત થાય તોપણ વર્તમાનકાલમાં તે આનંદ જનનું કાર્ય છે. ચર્ચા

માર્ગમાં પોતાના પગલાં આગળ વધારવાં એ માનવજાતનું જૂતકાગું કાર્ય હતું. જૂતકાગું ખદચિહ્નોમાં તમારો માર્ગ શોધવો અને માત્ર તે સંસ્થાનો પુનઃપ્રચાર કરવો એ વર્તમાન કાલમાં યથાર્થ માર્ગ નથી. જૂતકાગું મદાન જનાવનાર બિલાહ, જે વડે બાવિ હિન્દને યોગ્ય થાય એવું સ્વરૂપ થઈ ચું છે, એ વાતથી પ્રેરાતાનું તમારું કર્તવ્ય છે. સમગ્રરૂપોના ઉત્પાદક અને કેટલાંકને પાછળ મૂકનાર જીવનના વિશ્વાસ રાખતાં તમે શા માટે બીજી પામે છે? વિચિત્ર વાત તો એ છે કે, જીવન સાથે સંબંધ ન ધરાવતાં પરંતુ કાગળ ગાઠો જેવાં સ્વરૂપો, એક વ્હાણની બાજુમાં ઉભી નિકળે છે, તેઓ માત્ર તેની ગતિને બાધકારક નિયંત્રે છે. તેમનો જલદીથી વિનાશ કરો કે વ્હાણ આગળ ચાલી શકે. શીઘ્રતાથી સુધરો અને શ્રદ્ધિ પામે. સજીવન શ્રદ્ધિ માટેની એક કસોટી તો એ છે કે, તે પ્રાચીન છે, સાંજાનુસાર છે, સર્વમાન્ય છે જે એકદેશી, એકપક્ષી અને વર્તમાન કલની છે. બીજાનું સંજ્ઞાનુસાર નથી, એવી બામતો તેને સમયે કદાચ ઉપયોગી હશે પરંતુ વર્તમાન કાલમાં તો તે એક વ્હાણના ઉભય પાસાની મૃત માછલીઓ સમાન છે, જે કરવાનું છે તે માત્ર મર્વમાન્ય સ્વરૂપોના સ્વીકારની વાત છે. આપણે જે કરવાનું છે તે તેની સાથે સહક્રાંતિમાં ભાગ લેવાનું છે. અન્ય સર્વબાજીનો કરતાં તમારે આ વિચાર કેળવવો છે. તમે સમગ્ર જીવનના એક અલસપ અંશ છો. તેના વલણનો અજારાસ કરો, તેના કાર્યક્રમનું અવલોકન કરો, યાદ નખો કે ચેતન્ય બંધારણ બાધે છે, તમે નહિ. જો તે તેમના કરે તો તેનો ભંગ થાય અને તે ભંગ માટે તમે ખુશી યાચો. સફળતા અથવા નિષ્ફળતાથી તમે આનંદ પામે. સંપૂર્ણ રીતે કુશલતાનો એક નમુનો સમગ્ર વિકાસ પામના પૂરે તમારે લાખખો અને કરોડો પ્રયોગો કરવા પડશે. ચેતન્યમાં વિશ્વાસ રાખો. તમારે માટે આ ઉપદેશ છે. એક મનુષ્ય મૃત્યુ પામતાં તેની બધીખરી જોયો તેની સાથેજ મરણ શરણ થાય છે. શરીરનો વિનાશ થાય તો પણ તેઓ મર્યા છે. પ્રથમ કદાપિ ન બંધાયેલું એવું હાલમાં બાધવાનું નવીન સ્વરૂપ અત્રે જ છે, અને તે હિંદ પોતે છે; તેનું ચેતન્યસૃષ્ટિમાં અસ્તિત્વ છે; માનસસૃષ્ટિમાં તેનું અસ્તિત્વ છે; અર્થાત્તિ સુધી તેણે સ્થૂળ જીવન સૃષ્ટિમાં અસ્તિત્વ ધરાવ્યું નથી. ધણા મોટાં સંજ્ઞો છે, પોતાના જાતિભાઈઓ કરતાં મહાન અને મમદ ધણા રાખ્યો છે, પરંતુ અર્થપિ સુધી ઉતરથી દક્ષિણ સુધી અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીનો હિંદ દેશ એક થયો નથી; આમ થવાની હવે તૈયારી છે; આવા પ્રકારનો એક હિંદ, દેશ જ્યારે થશે ત્યારે તેના અસ્તિત્વને હિમાલય શણગારશે, પાદનું દુતીકારીન પાસેનાં જલ પ્રક્ષાલન કરશે, પોતાનો દક્ષિણ દરેન બર્મા અને આસામ સુધી લંબાવશે અને વામદરે કાઠીયાવાડ અને બહુચિત્તાન સુધી લંબાવશે. આવા પ્રકારના હિન્દનો જન્મ થવાનો છે. શી રીતે આમ થવાનું છે? પ્રથમ તો તેની શ્રદ્ધાને, વિશ્વાસને દૃઢ કરવા વડે, કારણ કે શ્રદ્ધા એક પ્રબળ બળ સમાન છે; પછીથી એક બાવના વિશે વિચારવા વડે તથા ઇચ્છવા વડે, કારણ કે મનુષ્ય જેનો વિચાર કરે તો હોય છે તે સાક્ષાત્ત અનુભવમાં ઉતરે છે; ચેતન્યથી, વિચારથી, બાવનાથી પ્રથમ પ્રારંભ ન કરનાર કોઈ પ્રબળ અર્થપિ સુધી જન્મી નથી, કારણ કે આમ થવા પછી જ માનવસૃષ્ટિમાં તેનું જાણ સ્વરૂપ ખડું થઈ શકે છે. આવા હિંદનો પાદપ્તિ પર્યંતો ઉપર છે, અને હૃદયપામતા સચિતા દેવતા શીઘ્રતાથી તેના લસાદને

દશોવશે. માર્ગસિક્ષાસૂત્રિમાં તેનો જન્મ યથા ચૂક્યો છે અને તમારી વિચારસૂત્રિને જા. અન ચવા દેા. મતપંથસંપ્રદાયના બેદરેને દૂર કરતાં શિખો, પ્રાતિકભેદ અને વૈમનસ્યને પણ દૂર મૂકતાં શિખો. હું અંગાલી છું, હું પંજાબી છું, હું વાયવ્યપ્રાંતવાસી છું, એમ કહેતા અટકો. આ વિચારને તમારા મનમાંથી પણ દૂર કરો અને તમારાં બાલબાલાઓને “હું એક હિન્દી છું.” એમ કહેતાં શિખવો. આ પ્રકારે બોલતાં બાલકોના મૂળમાંથી બાવિના હિન્દનો જન્મ યશે. તેનામાં ધણા ધર્મોનો સમાવેશ હશે, અલવાનું છે એવા માત્ર તેના મૂલધર્મોનો જ નહિ, પરંતુ તેના સ્વરૂપમાં અન્ય પણ ગુણો જશે. હિંદુ અને મુસલમાનોએ સાથે સાથે રહીને કાર્ય કરવું જોઈએ, કારણ કે ઉભય હિન્દીઓ છે. હિંદુ, મુસલમાન અને પારસીઓએ પણ સાથે સાથે, રહીને કાર્ય કરવું જોઈએ, કારણ કે એ સર્વ હિન્દીઓ છે. બાવિના હિન્દમાં જો તેને બાવિના એક આધ્યાત્મિક પ્રકાશરૂપે બનાવવા હોય તો સર્વ જાતના ધાર્મિક યુવાન પુરુષોએ એકત્ર થવું જોઈએ, દરેક ધર્મમાંથી ગણતા અનેક પ્રકારના પ્રકાશનું તેમાં મિશ્રણ થવું જોઈએ કે અતે તે સર્વે હિંદના પાસાના એક પ્રમાણમાં પુનઃ એકત્રિત થાય; એ સૂર્ય જવાતમાને પ્રકાશ પૂરો પાડે છે અને તેવીજ રીતે સર્વ ધર્મો એક દિગ્વિસ્તારમાં એકત્રિત બનશે. આ આપણે પાર પાડવાનું કાર્ય છે. વર્તમાન ક્ષણે ના હું તમારી સાથે વાગવ્યાપાર ચલાવું છું, પરંતુ માત્ર વાન ચીત કરવાથી તે કંઈ બની શકતું નથી. એ તો તદ્દતુસાર જીવન ગાળનાથી પાર પડે છે. જો હું મારા બોધાનુસાર રહેવાનો પ્રયત્ન ના કરતી હોઉં તો હું તમારી પાસે બોલનાની અને બોધવાની વિમત કરી શકું નહિ. દેશનો બચાવ કરે એવી તથા એક દેશના કરતાં માનવજાતની વિશેષ સેવા બળવે એવા, કોષ્ટ એકાદ લોક, પ્રજાના કરતાં સમગ્રપ્રજાઓ જેની શાખાઓરૂપ છે એવી જાતિઓની વિશેષ સર્વા દેશવે એવા, ઉચ્ચ દક્ષિણ, બાવનાઓ અનુમાર હું દિને દિને, પહે પહે, માસે માસે, મારા જીવનને ધરી ગાદવાનો પ્રયત્ન આદરું છું. આપણામાં હિન્દ ઉપરથી આવા પ્રકારની આજ્ઞાઓ જન્મે છે એનું કારણ એમ છે કે, તેનું બાવિ આગમન સમગ્ર દુનિયાને એક નવીન પ્રકાશરૂપ અને યથર્થ જીવનરૂપ નિવડશે, એમ અમારું માનવું છે. પ્રાચીન દિનોમાં એક વૃદ્ધપ્રજા હતી, ઉભય પ્રકારે ધણી પ્રાચીન ન હતી, તેને દૂર કાવામાં આવી હતી, એ પ્રજાના એક વિભાજેન તેને દૂર કરવાના કાર્યનો પ્રારંભ કયો હતો. તેમાં પુનરુદ્ધારની વાત, મૃતમાંથી જીવનવિના અન્ય શાની સમાન થવાની છે ! જો હિન્દની દીનતા અને તેનો વિનાશ તથા અધોપાત એક ખરેખરી યથાર્થ રીતે સમગ્ર દુનિયાની સમૃદ્ધિરૂપ છે, તો સાથેસાથેજ તે દ્વારા હિન્દના વિચારોને વસતિવાળી સમગ્ર સૂત્રિમાં ઉત્તરમાંને દક્ષિણમાં, પૂર્વમાંને પશ્ચિમમાં દુનિયાની અનેક પ્રકારે બોલાતી ભાષાઓમાં પસરાવવાના એક સાધનરૂપ યથા પડ્યું છે; કારણ કે હિન્દનો પોતાનો દુનિયામાં જન્મ યશે ત્યારે આ સર્વની એ સમગ્ર માનવ જાત ઉપરથી અસર યશે ? ઋષિઓની ભુમિમાં હિંદના જીવનમાંથી ઉચ્ચ અને આત્મમય બનાવતા ધર્મો તથા કેળવનાર તત્વશાસ્ત્રનો જન્મ યશે છે, તેની માર્ગસિક્ષાસૂત્રિમાં મનસદ્વારા ઉચ્ચતમ માનવ બુદ્ધિની ઉચ્ચતમપેદાશરૂપે વર્તમાનમાં સ્વીકારાતા વિચારનાં મહાંનુ દર્શનોનો ઉદ્ભવ યશે છે, એક સમયે તેના પાદ અનેક રાજ્યોમાં પ્રવર્તતા હતા તથા તે દરેકને હસદુપ, આજ્ઞા અને સમૃદ્ધ બનાવતા હતા, એક સમયે તે મનવાણીને ધર્મના મા-

સદ્ગત શરીર તેને બળે છે કે જે સહેલાઈથી ભાગી શકાય અને તરતજ તે સ્વર્ગલોકમાં આશ્વેષો ભય છે તે પ્રેત સ્ત્રોકમાં થઈ ઝડપથી પસાર થાય છે ત્યાં તે બધાનો નાશ થાય છે તે દુષ્કર્મ ભોગભોગવતો નથી. તેણે એવું શરીર બનાવ્યું છે કે જે તેને પાછો ખેંચવાને બદલે મદદ કરે છે અને તે સુખથી અને સહેલાઈથી, કાંઈ પણ દુષ્કર્મ અથવા દિલગીરી વિના આગમ ચાલ્યા કરે છે સ્વર્ગમાં, સુખના પ્રદેશમાં, દેવતાની મહાળીમાં પૂર્ણ બાન મેળવે છે.

અહીંયા સુદ્ધિની મહાન ઉપયોગીતાની ખબર પડે છે જે મનુષ્યે સુદ્ધિને ખાસ વેલી છે, સારી લાગણીઓને કેળવી છે, તેની આસપાસના મનુષ્યોનું અતિશય બહુ કયું છે, જે સારા, માયાળુ નર અને ન્યાયી છે તે પુરુષને તેનાં સઘળાં સારાં કાર્યો તેના સાતા વિચારો અને સારી લાગણીઓ તેની શક્તિ આસપાસ પડે છે. આ સઘળું તેની આસપાસ વિદ્યમાન છે, અને તેને વારંવાર એક રમણીય શરીર બનાવે છે કે જે દ્વારા તે સ્વર્ગલોકનું સઘળું સુખ ભોગવે છે તેની પાસેની જીવંતીનાં સારાં કાર્યો અને મારી જીવંતીઓ અને શુભ વિચારો તેણે સ્વર્ગીય શરીર મનાવે છે, જે શરીરમાં રાગના આનંદ ભોગવવાને તે શક્તિવાન થાય છે.

હાલ તમે આવું શરીર આપતા હોવા જોઈએ કે જેથી મરણની પેલી મેર તમને આગમ લેઈ જવાને તૈયાર હોય તમે તેવું શરીર શુભ જીવંતીથી સહ આચરણની જીવંતીથી હમદા અભિલાષથી સારું કરવાને નિયત કરવાથી અને શુભ વિચારથી બનાવી શકો વિચાર કરો મનુષ્ય છે તે તમે જાણતા નથી. સારી વસ્તુ વિષે તમે વિચાર કરો છો તે દરેક વખતે તમે એક સુદરશન ઉત્પન્ન કરો છો, જે જીવતા તમારી પાસે રહે છે સત્કાર્યના માર્ગ ઉપર તમને ચલાવવાને મદદ કરે છે તમારા જીવનના દરેક દિવસે સારા વિચાર કરવામાં તમારે થોડો વખત માળવો જોઈએ જ્યારે તમે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠો ત્યારે પૂજા કર્યા પછી, શુભ વસ્તુ વિષે વિચાર કરો, સારા વિચાર કરો, પવિત્ર અને પૂજ્ય વસ્તુ ઉપર વિચાર કરવામાં થોડો સમય માળો.

આ પ્રમાણે તમે શરીર આપશો કે જે મરણની પેલીમેર તમારી શક્તિ જોશે અને તમને સ્વર્ગ લેઈ જશે અદર્શિય ધ્યાનથી તમારે કેટલક સારા મનુષ્યના વિચાર આપવા જોઈએ જ્યારે તમારે મરણનો સમય આવશે, ત્યારે જે ભૂમિકાના તે વિચાર હશે ત્યાં તમને તે લેઈ જશે ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે મનુષ્ય મરણ પછી, મરતી વખતે જે વિચાર કરે છે, તે વિચારની ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે છે આ સ્વર્ગીય શરીરમાં જ્યાં સુધી તમારે આપેલું શરીર આનંદ લાં સુધી તમે રહેશો જે તમે તે શરીરના બધાર થી આ સાધનો વાપર્યો હશે તો સ્વર્ગમાં તમારી સ્વર્ગની જીવંતી લાખા કાલ સુધી રહેશે અહીંયા પણ મહાન નિયમ, જેવું તમે આપ્યું હોય તેવું તમને આપે છે.

અધિકારીઓ અદર્શિય જિજ્ઞાસુ છે, પણ તે સ્વર્ગ છે

અને તે શબ્દશઃ ખરૂં છે. મનુષ્યને યજ્ઞ કરવા દે અને તેને સ્વર્ગનો આનંદ મળશે. જો જો મનુષ્ય યજ્ઞમાં આપે છે તેને તેને પાછું મળે છે. અહીંયાં રત્નને ત્યારે, જમીનને સારૂં, મહેલને સારૂં, અને મોજા, શોષણના દરેકોપદર્થ સારૂં મનુષ્ય પૈસા ખર્ચે છે. તેમને વાંસને પૈસા આપવામાં જરા પણ આનંદ પુરા થયો નથી. તે રહે છે અને કાંઈ પણ રહેતું નથી. પણ ઇશ્વરને અર્પણ કરવામાં દરેક વસ્તુની આનાકાની કરે છે. દેવતાઓ તેને આત્મભોગ આપવાનું કહે છે. તેઓ ખીમની છાંદગી, સુખી ધાય તેવી બક્ષીઓ માગે છે. જેવી કે કુવા બોલવા, ઝાડ ચોપવાં, ખીમ મનુષ્યને લાલ ધાય તેવી દરેક ચીજ કરવાનું કહે છે. પછી દેવતા, જેઓ ન્યાંધી છે, તેઓ સ્વર્ગીય છાંદગીમાં તેની બક્ષીસો તેને પાછી આપે છે. જે મનુષ્ય યજ્ઞમાં વધારે આપે તો તેની સ્વર્ગીય છાંદગી વધારે લાંબી અને વધારે સુખદાયક થશે.

આ એક મહાન નિયમ છે કે તેની હિંમિતવસ્તુઓ જ્યાં હેય ત્યાં તેને જન્મ લેવો પડે છે. એક ઉપનિષદમાં લખેલું છે કે એક અયવા બજી દુનિયામાં પોતાની ઇચ્છાથી મનુષ્યને જન્મ લેવો પડે છે. હવે મનુષ્યની ધણી ખરી હિંમિતો આ પ્રકૃતિની સ્થૂલસૂક્ષ્મ રહેલી છે. તેથી તરતજ અહીંયાં તેને આવડું પડે છે. મુકાબલે તરત જ તે જન્મ લે છે.

જલ્દી ચીજો તેના પુનર્જન્મને ચલાવે છે. તેના પૂર્વજન્મનાં કાર્ય, પૂર્વજન્મની ઇચ્છાઓ અને પૂર્વજન્મના વિચારો. કામલોક અને સ્વર્ગલોકમાં તેઓનું શું ધાય છે તે વિશે ઉપર જણાવી આવ્યા. આમાના એક ભાગનું તે આ બે લોકમાં ફલ મળી ગયું અને બાકીનો ભાગ તેના પુનર્જન્મને ચલાવે છે.

જ્યારે મનુષ્ય ફરી જન્મ લે છે ત્યારે તેના વિચારો તેની ચાલચલગત અને વર્તન બાધે છે જેની સાથે તે આ દુનિયામાં જન્મે છે. તમે જુઓ છો કે જન્મ સમયે ચાલચલગત કેવી જુદા પ્રકારની હોય છે. જે બાલકો તદન જુદા પ્રકારનાં ચરિત્ર સહિત જન્મ પામે છે. એક બાલક તમને અતિ લેબી જણાશે અને બીજું બાલક નિસ્સ્વાર્થી જણાશે એક બાલક તમારી અને કોઈ જણાશે ત્યારે બીજું બાલક નમ્ર માત્રમ પડશે. એક બાલક ગ્રેમાલ, અને બીજાને વાસ્તે લાગણી ધરાવનાર ત્યારે બીજું તેથી કલહનું, માયાવગરનું અને અતલ માત્રમ પડશે આ ચરિત્ર તેમજ તેમના પૂર્વજન્મોમાં બાધિયું છે.

તમે જણાવો કે મનુષ્યની સુખનો કેટલો ભાગ તેના ચરિત્ર ઉપર આધાર રાખે છે. જો મનુષ્ય ન્યાયી, પવિત્ર અને નમ્ર ન હોય તો બધું ધનવાન હોય, સત્તાવાળો હોય, અગ્રીર હોય, પાટની કેવર હોય તોપણ તે દુઃખી થશે.

તમારું ચરિત્ર તમારા વિચારથી બધાય છે અને જેવો તમે વિચાર કરો તેવા તમે ચાઓ છો.

હાદોગ્યોપનિષદમાં કહ્યું છે “ મનુષ્ય વિચારની કૃતિ છે. જેવો જાણુસ વિચાર કરે છે તેવો તે થાય છે ” વિચારથી તમારૂં સ્વર્ગને યોગ્ય શરીર અને છે એટલું જ નહિ પણ જે ચારિત્ર સદ્વિત તમે ફરી જન્મ લ્યો છો તે ચારિત્ર પણ અને છે. જો તમે કુર્ત ઉચ્ચ વિચાર કરો તો ઉચ્ચ ચારિત્ર સદ્વિત જન્મ પામશો. જો તમે ખરાબ રીતે નીચ વિચાર કરશો તો તમે નીચ અને દુષ્ટ ચારિત્ર સદ્વિત જન્મ પામશો. આ નિયમ અદલાય તેમ નથી.

ખીજી ખાખત તમારી ઈચ્છાઓ સંબંધી છે. આવતી જીંદગીમાં તમને કીયા પંદાર્ય મળશે તે હાલની તમારી ઈચ્છાથી નક્કી કરાય છે. જો તમને ધનની અતિતૃષ્ણા હશે તો તમારા આવતા ભવમાં તમને તે મળશે. જો તમને સત્તાની અતિતૃષ્ણા હશે તો તમારા આવતા ભવમાં તમને તે મળશે. પણ પસંદ કરતી વખતે લક્ષ રાખો. પૈસા અને મત્તાની પસંદગી હમેશા સુખદાયક નીવડતી નથી. એક મનુષ્યની વિચિત્ર જીંદગીની ગને વાત કહેતા હો તે મનુષ્ય બહુ ગરીબ હતો તે ઈજ્જતે રાખનાર થયો અને બહુ પૈસાવાર થયો. જે જે કાર્ય તે કરતો તેમાં તેને ફેદ મળતી, જે જે વેપાર કરતો તેમાં તે ફાવતો, આ પ્રમાણે તેણે એટલા બધા રૂપિયા એકઠાં કર્યા કે છેવટે તે લાખો પતિ અને કોટિધિપતિ થયો તેણે રહેવાને વારને એક મોટો બગીચો બંધાવ્યો અને તેને સારી રીતે શણગાર્યો. આવો મોટો બગીચો હોવા છતાં પણ તે લા રહેતો નથી તે ગામડામાં એક વરમાં રહે છે. તે બજો દુખી અને કમાય છે તેના છોકરા એકોકરા છે તેની સ્ત્રી મરી ગઈ છે અને તેના સ્વજનને તે અપ્રિય થયો છે. આટલી બધી દોલત હોવા છતાં તે દુખી છે, એક ભયંકર વ્યાધિથી દુઃખ ભોગવતો એક ચાકર સદિત જુપડામાં રહે છે. તેની પૂર્વની જીંદગી કેવી હતી. તે હમેશાં પૈસા પૈસાનું ધ્યાન કર્યો કરતો. કમને નિયમ ન્યાયી અને તેથી તેને ધન અપ્યું પણ પૂર્વ જાવમાં જાયેલું ચારિત્ર ખરેખર દલકા પ્રકારનું હતું તે બહુ સ્વાર્થી હતો, અને હમેશાં પૈસા મેળવવાને પ્રયત્ન કરતો, પણ તેના સારી રીતે ઉપયોગ કરતો નહિ, તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે આ જીંદગીમાં તેને પૈસો મળ્યો પણ તે હોવા છતાં તે કમાઈ અને દુખી હતો.

હવે આપણે કાર્યની અસર વિશે વિચાર કરીએ. જો તમે તમારી જીંદગીમાં આ દુનિયામાં ખીજને સ્થૂલસુખ આપીને સુખી કરશો તો તમારા આવતા જન્મમાં તમને સ્થૂલસુખિયા સુખ મળશે. જો તમે તમારી આસપાસના મનુષ્યો સુખી થાય એવી ઈચ્છા કરશો, તો તમારી જીંદગીમાં તમને સુખ મળશે. જો તમે ભોક્ષને સુખી કરવા માગતા હો તો તમારે કંઈ પણ આત્મભોગ કરવો જોઈએ. કારણ કે એક મનવાન પુરુષ ભોક્ષા પયોગને ચાટે એક બગીચો અર્પણ કરે છે. આ એક સુખ કાર્ય છે.

કારણ કે તે ભોક્ષને ચારિત્રિક સુખ બહુ આપે છે. ભોક્ષા તેની દવાનો ઉપયોગ કરી શકે છે અને તેના રક્ષાની જાવામાં ભેગી શકે છે. આ સ્થૂલસુખિનું આપેલું સુખ તેને સ્થૂલ સુખિયા સુખને બદલે આપશે. તે તેને કરેલાં સ્થૂલ સુખકાર્યનું તેમજ તેની પામેલી ભોક્ષાને મજા દરેક લાભનું ફાલ મેળવશે આ મપ્યું તેને પાડું મળે છે.

૧. પણ જો તેણે નૈતિક સુખ મેળવવું હોય તો તેણે તે નિર્વાર્થ/બુદ્ધિથી આપવું જો-
ઈએ. સોડાનું બહુ કરવાનાં પરોપકારી ઈશિદાથી તેણે તે આપવું જોઈએ તે નિસ્વાર્થી-
પણ તેના આરિત્રરૂપે પરિણામ પામશે અને તેને સુખી માંજીસ બનાવશે. મનુષ્ય આરિ-
ત્રનો તેમજ કાર્યનો વિચાર કરવો જોઈએ પણ કાર્યને બુદ્ધી જ્યાં જોઈએ નહિ. જો ગ-
નુષ્ય ખીજા પ્રતિ અન્યાયથી વર્તે તો કર્મના નિયમાનુસાર તેણે ખીજી જીવિતમાં અન્યાય
પામવો પડશે.

જો સત્તાનો સર્વપ્રયોગ ન થાય, અને જો તે ખીજા પર જીવન સુખરવામાં અને
દુઃખ ઉત્પન્ન કરવામાં વપરાય તો ખીજી જીવિતમાં તે ધાતકી કડીજી રાખને જીવન
ખમવો પડેશે અને પોતે વાવેલા ખીજાનું રૂઠું લથડવું પડશે આ કર્મનો મહાન નિયમ છે
અને તે દરેકને તેના કાર્ય પ્રમાણે રૂઠું આપે છે. મનુષ્ય પોતાની સત્તાના પ્રમાણમાં જ-
વાજદાર છે. ઈશ્વર મનુષ્યને ઉચ્ચ ગ્રામમાં મુકે છે તે ઝેટલા માટેજ કે સોડાની નજર-
માં તે ઈશ્વરના પ્રતિનિધિરૂપ દેખાય દિદુ ધર્મમાં સદા શિખરવામાં આપ્યું છે કે ગમ્મ
સોડાને ઈશ્વરરૂપ છે અને ઈશ્વરની સત્તા ભોગવે છે તે ઈશ્વરી અતારૂપ છે અને તેથી
ઈશ્વરની માફક નિયતાની માફક સેવા કરવા યોગ્ય છે. તેના બદલામાં તેને સોડાનું
રક્ષણ કે લુ જોઈએ અને બલવાન મનુષ્યના જીવનમાં નગલાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ
રાખે નમલા મનુષ્યો પ્રતિ બલવાન રક્ષણ કર્તાની પડવી લેવી જોઈએ. કારણ કે મહા
શારતમાં કહેણું છે કે નમલા, અને પીડિતના આસ બલવાનની સત્તાનો નાશ કરે છે.
આ એક ઈશ્વરી નિયમ છે, ઈશ્વર તે રાખતો રાખ છે અને પૃથ્વીપતિનો પતિ છે.
પ્રમાણી કાપડો આધારથી અપવાદવતર ઈચ્છાથી કહેલા અન્યાય વારતે તેમની પાને જરાખ
ગાંજે છે દરેક સત્તાવાળાએ માફ રાખવું જોઈએ કે તે ઉચ્ચ સત્તા પાસે જવાબદાર છે.

૧. આનો જન્મ મરણનો નિયમ છે અને જીવાત્માને તેની મુસીફરીમાં આ ચક્રમાં
પસાન થવું પડે છે.

આ જન્મ મરણનું ચક્ર જેમાંથી ઝાઈ છુટી શકે નહિ તે વિશે એક બાબત કહેવા-
ની રહી જાય છે. આપણે હમેશા આ ચક્રમાં ચાલવાના નથી તેમજ નિરંતર જન્મવાના
અને મરવાના નથી. આપણે તેનાથી કંટાળી જઈએ છીએ અને તેથી છુટા થવાને
ઈચ્છીએ છીએ. જ્યારે આવો સગવડ આવે છે ત્યારે આપણે મોક્ષના માર્ગ વિશે પુછી
એ છીએ. તમને નયિકે તસની વાત તો યાદ દરી. જ્યારે તેના પિતા યજ્ઞ કરતા હતા
ત્યારે 'મને કાને આપશો' એમ તેણે પુછ્યું " તને શ્રુત્યને આપીશ " એવો પિતાએ
પ્રત્યુત્તર આપ્યો તે ઉપરથી તે શ્રુત્યના રાજ ધમને ઘેર ગયો, અને ત્રણ દીવસ અને ત્રણ
રાત્રી સુધી આતિથ્ય વિના ઉભો રહ્યો તે મમ્મયેયમરાજ પોતાને ઘેર આવ્યા ત્યારે યમને
આપવાના તેના પિતાના વચનાનુસારે તેણે તેની વાટ જોતો દીડો આનિશ્ચના અભાવનો
જરવો વાળવાને યમે તેને ત્રણ વરદાન આપ્યાં. ત્યારે નમિકેતમે માગ્યું કે તેના પિતા
તેની સાથે પ્રસન્ન થાય ખીજી વરદાન સર્ગના અગ્નિ સર્જી દીધું. અને યમે જીવ્યું કે
તે અગ્નિ વિશે તેને જ્ઞાન થશે અને તે અગ્નિ તેના નામથી કહેવાશે. ત્રીજા વરદાનમાં
તેને શ્રુત્યનું રહસ્ય પુછ્યું " કેટલાક કહે છે કે મનુષ્ય અમર છે. ખીજા કહે છે કે તે

નથી. કહેા યમરાજ ! મને રહસ્ય સમજાવો. શું મનુષ્ય તમારી સત્તાથી મુક્ત થઈ શકે ! યમે જવાબ આપ્યો ' તે વિશે પુછનો નહિ. પુછતો નહિ. " વળી યમે કહ્યું " બીજી ગમે તે વરદાન માગ અને હું તેને આવીશ તને હું ધન અને 'હવનના' સુખ આપીશ પણ મૃત્યુના રહસ્ય વિશે પુછતો નહિ. " પણ તે બાગકે કહ્યું " પૃથ્વીનો આનંદ, સ્વર્ગનો આનંદ અપસરાઓ તથા સ્વર્ગીય નાચ ગાયન તમારી પાસેજ રહેા. આ' બધાને બદલે એક વરદાન જે હું માગું છું તે આપો કે મનુષ્ય મૃત્યુથી શી રીતે મુક્ત થઈ શકે. " આ પ્રશ્નનો યમને જવાબ આપવો પડે છે. અને મનુષ્ય મૃત્યુના પંડામાંથી શી રીતે બચી શકે તે તેને કહે છે મનુષ્ય ઇચ્છાથી બધાય છે. ઇચ્છાઓ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેઓ તેને એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમાં ધસડે છે અને તેઓથી ફરી ફરીને મરણ પામે છે. તેતે ઇન્દ્રિયો હપર જ્ય મેળવવો જોઈએ આ પહેલું પગલું છે. આ તેનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે ઇન્દ્રિયો તેને જન્મ મરણને આધીન બનાવે છે માટે પ્રથમ તો ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાને અને તેમને મનની સત્તા નીચે લાવવાને શિખવું જોઈએ.

શરીર રથ સરખો છે. ઇન્દ્રિયો અશ્વ છે અને મન લગામ છે. પવિત્ર વિચાર શક્તિ, યુદ્ધિ, સારથિ છે આત્મા સારથી કરતાં હ્રદય છે અને રથનો સ્વામી છે યુદ્ધિ એ રથને ચલાવવો જોઈએ અને રથને ચલાવતા અને ઇન્દ્રિયાર્થ પ્રતિરોડતા ઇન્દ્રિયરૂપી ધેાડાને મનરૂપી લગામ વડે પાછા ખેંચવા જોઈએ તેમને સિદ્ધા માર્ગ પ્રતિ દોરવવા જોઈએ જન્મ ઇન્દ્રિયોને તેજે શાંત બનાવી છે તેમ મનને શાંત બનાવીને તેનો યુદ્ધિ વડે નિગ્રહ કરવો જોઈએ દરેક કાર્યમાં તેજે ઇન્દ્રિયોને સંવનમાં રાખવી જોઈએ અને મન હપર રાજ્ય ચલાવવું જોઈએ જ્યારે આ પગલાં ગ્રહણ કરવામાં આવશે ત્યારે મનુષ્ય મનની શાંતતાથી આત્માને જોવાનું શરૂ કરશે. પછી તેજે યોગાભ્યાસ કરવો પછી તેજે નિરાહર (હૃદય શુદ્ધિમાં રહેલા એક પરમાત્મા વિશે ધ્યાન કરવું તે પરમાત્મા હૃદયશુદ્ધિમાં રહે છે અને શોધકે તેનું મન તેના હપર લગાડવું જોઈએ. તે શાસ્ત્રવત આત્મા તે સર્વ પુરૂષ હપર શરીરપુરીમાં ધ્યાન કરવું નીત્યઆત્મનું ધ્યાન કરવા મન પવિત્ર બન રહિત અને સ્થીર હોવું જોઈએ, આત્મેકયતા જાણવાનાર શક્તિ ખીલવવી જોઈએ.

આ રીતે મનુષ્ય મૃત્યુ હપર જ્ય મેળવી શકે, જ્યારે હૃદયની ગ્રંથાઓ તુટી જાય છે ત્યારે મન અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. અને જ્યારે મન પરમાત્માને જુએ છે ત્યારે મૃત્યુના મુખમાંથી મુક્ત થાય છે.

આ રહસ્ય કહેવામાં આવ્યું હતું. અને કથન કરવા યોગ્ય મોક્ષાર્થ રહસ્ય પણ તે જ છે. આપણે તેને શી રીતે વર્તનમાં મુકીશું આપણે તે શી રીતે શીખીશું. આપણને શીખવવાને હજી પણ મહાન્ ગુરુઓ દયાતા છે અને યમ જણાવે છે.

" પ્રાપ્યવરાત્તિયોષત " મહાન્ આચાર્યોને શોધીને જ્ઞાન મેળવેા તેઓ હજી પણ દયાતા છે અને હજી પણ શીખવે છે અને જોઓ જ્ઞાન મેળવવાને ખાં આતુર હોય તેમની શોધમાં છે. જેવી રીતે હું જાણું છું તે તમને જણાવું છું. તે દુર્ગમપથ જેવું પણ દયાડો છે તેનો માર્ગ બતાવે છે. દાલના જમાનામાં પણ થીઓસોફીસ મોડીઈટી

(બ્રહ્મજાલ મંડળ) દ્વારા તેઓ પોતાના શિષ્યોને જે ઈશ્વરી જ્ઞાન યા પુરાણી પ્રમાણીયવે છે તેથી તે માર્ગ શોધી શકાય પણ શરૂ મંજે • તે વાસ્તે શિષ્યે શિષ્યવૃત્તિને યોગ્ય-હોતું જોઈએ; પછી તમે મહત્ત્વ સહી શીખી શકો પણ આટલું યાદ રાખવું કે આત્મા વિવશી તેમજ નર્મલા મનુષ્યથી શોધાવાનો નથી, મનુષ્ય તેને શબ્દથી અથવા વાદ વિવાદથી પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. આત્મા જોને પસંદ કરે છે તેને પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે પણ આત્માની આ પસંદગી જીવનની પવિત્રતા અને નિસ્વાર્થપણથી નિશ્ચિત થાય છે.

શ્રી ગૌતમબુદ્ધ કાવ્ય અને કવિચરિત્ર

જગદ્ગુરુ શ્રી ગૌતમબુદ્ધનો ચરિત્ર લેખ યોજના પ્રથમ પહોતું માન પ્રથમ સંક્રામાં થયેલા કવિ વર અશ્વઘોષને આપવામાં આવે છે; બુદ્ધચરિત્રની છેલ્લી અધ્યધોષર્ણુબુદ્ધચરિત્ર સંસ્કૃત આજીવી ઈ. સ ૧૮૪૩ માં ઓક્સફોર્ડમાં અંકિત કરનાર પ્રોફેસર ઈ. જી. કોવેલ સાહેબ સહજ વદે છે કે, “કવિ કલચરુ કાલિદાસનાં રઘુવંશ અને કુમારસંભવમાં અશ્વઘોષની કૃતિ ધણે રચેને જોવામાં આવે છે તે જોને કવિઓનાં કાવ્યમાં પ્રાસાદ, ઓજા, માધુર્યતાદિ ઘણાં, વર્ણનો, પ્રસંગો, પદ, રચના, અને વાણી એવી તો સાદી અને સરળતા યુક્ત છે કે, એકે બીજાનું કા અનુકરણ ના કર્યું હોય.”

પરી વાત હિંદુ વર્ણવને માટે પ્રોફેસર કોવેલ સાહેબ કહે છે તે એ છે કે, “બુદ્ધ ચરિત્રના તૃતીય સર્ગના ૧૯ શ્લોક ઉપરથી કાલિદાસે રઘુવંશના સમમ સર્ગનો એકાદશ

લેખક રૂ. રા. મધુકર

• † અશ્વઘોષનાં બુદ્ધચરિત્ર સર્ગ ૧ શ્લોક ૧૩, ૪૧, ૬૦, ૭૦, ૭૧, ૭૨, સર્ગ ૩ શ્લોક ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૧૭, ૨૩, ૨૪, સર્ગ ૬ શ્લોક ૬૮, અને સર્ગ ૧૩ શ્લોક ૬ ની સમાન કાલિદાસના રઘુવંશ સર્ગ ૧૭ શ્લોક ૫૭ સર્ગ ૩ શ્લોક ૧૪. કુમાર સંભવ સર્ગ ૩ શ્લોક ૧૨; રઘુવંશ સર્ગ ૫ શ્લોક ૫ થી ૧૧, સર્ગ ૭ શ્લોક ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૨, ૧૫, સર્ગ ૧૩ શ્લોક ૧૫; અને કુમાર સંભવ સર્ગ ૪ શ્લોક ૬ અનુક્રમે યોજેલા છે.

• † વાતાયનેભ્યસ્તુવિનિચ્છતાનિ પરસ્પરોપાસિતકુંડલાનિ । શ્વાનાંવિરેજ-મુષ્ણપક્ષાનિસક્તાનિહર્મ્યોધિવપક્ષજાનિ ॥ ની સાથે સરખાવે રઘુવંશનો આ શ્લોક - તાસાં મુલૈરાસઘગધગમૈર્વાસાંતરતઃ સાન્દ્રકુન્ડલાનાં । વિલોલતેજઃપ્રમર્દૈર્ગવાક્ષા. સહસ્રપત્રાભરણાશ્વાસન ॥

શ્લોક અનુકરણરૂપે લખેલો જણાય છે.* ગોધીસત્વવૃક્ષની 'છાયા તમે મને કહો કારણે' સૂચ્ય ખમતા છતાં, વૃક્ષની છાયાએ તે સજી જતી નહિ એવો અશ્વધોષનો ખાવ, રામના મહાત્મ્યનું વર્ણન કરતા કાલિદાસે પ્રદર્શિત કીધો છે? આ અને આવા બીજા પ્રસંગોથી એમ અનુમાન થઈ શકાય છે કે, ખત્રે કવિઓની કાવ્ય ચમત્કૃતિ, વિચાર, પદ રચના, અને લાલિત્યનું સમાન છે.

અનુકર કવિઓની કાવ્યચમત્કૃતિની સમાનતાના સવાલ વિષે તો કશો સંશય રહેતો નથી. પરંતુ પ્રેક્ષક કેવેલ સાહેબ "કાલિદાસને અશ્વધોષના અનુકરણકાર મોને છે," તેના માટે મિ. નંદારગીરકર કહે છે તે વાળબી હોય તો "ઈ. સ. પૂર્વેનાં એકાદ બે શતકમાં બાળા સુસરકારી બનવાના સળખે એકજ શતકમાં લખાયેલાં આ કાવ્યોમાં સમાનતા આવી હોય તો ના ન કહી શકાય" નું અમેતેમ હો પરંતુ એટલું તો નિર્વિવાદપણે સાબિતજ થાય છે કે, ખત્રે કવિઓની ઘટ્ટાન્તિક શદ્ધિ તથા શબ્દો તથા પદોનું સામ્ય પણ લક્ષ્યો સેના યોગ્ય છે. ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષાદિ અલકારો અને કવિઓમાં જોવામાં આવે છે અશ્વધોષ અને કાલિદાસમાં આ પ્રકારે સમાનતા હોવા છતાં, વિદ્વાન્મય પડિતો અશ્વધોષની કાવ્ય શક્તિમાં તમામ પ્રકારના સુમધની અનુક્રમતા છતાં એની બાળા કેટલેક રચણે અપરિચિત-આમ શબ્દમય, અને વાક્ય રચના જૂની હોવાનો દોષ મુકે છે છતાં તત્ત્વવેત્તા તરિકે અશ્વધોષને, અને કવિ તરીકે કાલિદાસને પાકી પહેરાવે છે.

સમસ્ત દિંદુ પ્રાણો સમસ્ત વારસો સરકૃત વિદ્યા-પ્રાચીન સમયે ઉત્તરોત્તર કંઠા એરખાતે આવતો હોવાથી લેખનના પ્રકારની આવશ્યકતા તકાલે 'આદરણિય' ગુણીતી નહોતી. પરંતુ વિદ્યમન કાલના રગરાગ તરફ નિહાલતા એ પ્રાચીન ધોરણ પરંપર વિલક્ષણના ઉપખાલે ખરે નવા અને જૂના સમયના શિક્ષણ ક્રમને યથાન્યાય આપવાનું

‡ ચચ્ચવૃક્ષસ્યછાયાયાંનિવળ્ળોચરલક્ષણઃ । સનનજહતે છાયાધ્યાયન્તંપુરં પાંત્તમ ॥ શ્રી લલિત વિરતાર સર્ગ ૧૧ શ્લોક ૧૫૦મી સાથે રધુવંશ-સર્ગ ૧૨ શ્લોક ૧ સરખાવેઃ—પ્રમાવસ્તિમિત્તચ્છાયાંઆધિત. સચનસ્પતિમ્ । કદાચિદંકેસીતાયાઃ શિદ્યેકિચિદિવધમાત્ ॥

* મિ. નંદારગીર કરતું એક દૃત, શ્રી કેવેલનું બુદ્ધ ચરિત, સેકેડ બુક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટ વો. ૧૯

x અથાવદેનદિવિદેવસંઘા દિવ્યૈર્વિશેષે મહયાંચચક્ર લલિત વિરતાર સર્ગ ૬ શ્લોક ૫૮ ની સાથે રધુવંશ સર્ગ ૭ શ્લોક ૧૧ સરખાવેઃ—તંપાતયાં પ્રથમમાસ પપાત પશ્ચાત્.

‡ ઇકચિત્પ્રદધ્યોગિલ્લાંપચકચિત્ ઇકચિત્પ્રચસ્પાલ પપાતચકચિત્ બુદ્ધચરિત્ સર્ગ ૬ શ્લોક ૬૮ ની સાથે રધુવંશ સર્ગ ૧૩ શ્લોક ૧૯ સરખાવેઃ—ઈકચિત્પથાસંચરતેસૂરાણાં ઇકચિદ્ધનાનાં પતતંઈકચિદ્ધ ॥ * * * ઇત્યાદિ.

* પીટર્સન્સ એસે ઓન પાણિની. સેકેડ બુક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટ વો. ૧૯ ગોપાલ શર્મા પાણિની પા. ૨૨૯.

જો કે આ ગ્રંથ નથી, તે પણ જુનારથી મુદ્રાપત્રાદિ પ્રકાશમાં આવ્યા છે, ત્યારથી હિંદુઓનાં સર્વેથી પ્રાચીન પ્રમાણો કે વિચારો કે જે જનસમાજની સ્થિતિ, રીતિનું કૃતિનેજાન માનસિક વિચારોનું આબેહુન પ્રતિનિધ્ય ખડું કરના. તે જરી. પ્રસાદી રીતિ સ્થિત્યનુસાર પોંખી પુસ્તકાકારે, યથાપિ દ્વારેજોયર થાય છે. વર્તમાન સમયે, અમુક ઓત્રિય, પંડ્યા, કે શાસ્ત્રી સુતરતાં તેની જોઈ-પૂરી પાડનાર ભાગ્યેજ અન્ય કોઈ તથાવર હોય છે. અર્થેત સામ્પ્રતકાલે ચરિતાયં ચલાવવા અગ્રેજી વિદ્યાર્થ્યાસ કદી બાપીકી વિદ્યાને લાન મારવામાં—તેનો કોઈ ભાવ પ્રહુનું ન હોવાથી(૧) શાહજોએ મહાન ભૂવકરી.

જુનારથી કંઠારે પકન ગખવાનો કમ ખદસાના મોડો. સારથી સંસ્કૃત પુસ્તકોની અને તે સાથે આપણી એવી અવદશ થઈ છે કે, એકજ મથની એકજ પ્રકારની પ્રતિ જો મળી આવવી દુર્લભ થઈ પડી છે. અને તેથી તેમાંથી કયાને પ્રમાણુ જૂત ગ્રંથનું એ પણ એક, રાંકાને રથ ન આવવા લેવો દુર્ધર થઈ પડેલો વિચાર છે. મતવળ, લેખ નના પ્રચાર પંથી અર્થે જોતોએ પોતાના મનુષી તરંગોને અનુસરી લેખિતને નવાવી મોરો કાવ્યદલ કરી મુક્યો છે. આવી દયામળી સ્થિતિમાં કવિ શ્રી અંબેદોષની મુદ્દા ચા રિવંતી અંમનુતિ ધિત્તિમિત્ર પ્રકારે પરમ્પર વિરોધાભાસ લખવડી, પચાચ શોધકોને આભાર જીકારાવતી. અપણી અહુ સગીપરથ ખૂડી થાય છે.

મુદ્દમરિવંતી એક પ્રતિ પેરીમની નેશનલ લાઇબ્રેરીમાં, ખીજ કેમ્બ્રીજ પાઠશાલાના સમ્રદરયાનમાં, અને ત્રીજ અટમકુમા પ્રેક્ષર બેન્ડેલ સાહેબના માટે એક પંડિતપામે લખવામાં આવી હતી તે પ્રેક્ષર ઇળી કેવેલ સાહેબે ઓફેરેઈમાં છપાવી છે. પેરીસ અને કેમ્બ્રીજમાંની પ્રતિઓ નેમાલી સંવત ૧૯૫૦ (ઈ. સ. ૧૯૩૦) માં લખેલી હોવાનું નિર્ણય પદોથી સમજાય છે.

(પેરીસની પ્રતિ), “સત્તાળાંક મિતે જયે આદ્રધાવર્ણિકેડસિત્તેમંડમૂતાનંદોડલિચ” (કેમ્બ્રીજની પ્રતિ) “દુર્યવાળાંકયુગ્વપં માર્ગે માસેડસિત્તેસ્મરે

અમૂતાનંદેનલિચિતં હુરુકાવ્યસુદુર્લભમ્ ॥”

મહાન પુરોના જીવનચારિત્ર પ્રાચીન, સમયે નહિ લખાના કારણસર કોઈ પ્રસિદ્ધ ગુરુમ ક્યારે થયો, તેનો જન્મ ક્યાં કેવી સ્થિતિમાં મધ્ય માન કવિશ્રી અંબેદોષ કે નામ કેવા પ્રકારે પ્રસ કયું, તેમજ તેનો લિંગાર નેરી રીતે કાલગણના. યોગે એ આ વર્તમાન કાલે એવી વસ્તુ (Plot) ના અગ્રાન મર કયનુ અનુમિત છે. આપણા કવિશ્રીના માટે પચુ જીવનચારિ

“ એના લખનાર અમૂતાનંદ પંડિતના માટે રાજેન્દ્રલાલ મિત્રના નેપાલિસ લુ-દિશ્ત લીટરેસર નામના પુસ્તકમાં આમ લખેલું છે “ અમૂતાનંદે છદોમૂતલત, કલ્યાણ પચ્ચરશતી, અને વીરપ્રસાવન નામક ગ્રંથો લખેલા છે. આમાં બે સમૂત, અને એક નેપાલી બાયાગ લખ્યો છે. ” કલ્યાણ વંશતીની એક પ્રત રામન એલિયાટિક સોસા-યરીની લાઇબ્રેરીમાં છે, તેના અંતમાં અમૂતાનંદવિરચિત એવો લેખ છે. અને કલ્યાણ પુસ્તક મદાયાનના લલિતા તરીકે તેનું નામ જોવામાં આવે છે. આ પ્રતિના અંતમાં ને પાલીમ સંવત ૧૯૧૬ (ઈ. સ. ૧૯૨૬) લખનામાં આવ્યો છે. આ બધા ઉપરથી એમ ધારવામાં આવે છે કે, અમૂતાનંદ ૧૭૯૬ થી ૧૮૩૦ ઇ. સ. સુધી પુસ્તક લખનાર કામ કંતો હતો.

ત્રનાં સાધન-સામગ્રીનાં પુસ્તાં પ્રમાણોની ગેરફાળગરીમાં ચીત્તાસિન્ધતા તિવાય અન્ય રસ્તો રહ્યો નથી, તે પછી હું એન સંગ નામનો સ્ત્રીનો પ્રવાસી ઇ. સ. ૧૪૦ માં વિદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો તેણે તેને માટે કાંઈક જતાં આપેલો છે. x પ્રીન્સ ઇટલિંગ નામક સ્ત્રીનો મુસાફર ઇ. સ. ૧૭૭ માં આ દેશમાં આવ્યો હતો, તેણે પોતાના પ્રવાસ વર્ણન માં મળકુર કવિને આર્થ દેવ અને નાગાજીનની પૂર્વ સુલેખ છે. ઉક્ત મુસાફરે કવિ તરીકે તેની પ્રસંસા બુદ્ધચરિતના કેટલાક શ્લોકો પોતાના પ્રવાસ વર્ણનમાં નિદિષ્ટ કરી નહેર કરી છે.

અશ્વધૌપ નામક ત્રણ અંકકાર થયાનું દેાક હીસ સાહેબ ત્રાસીનાથ નામકડી બેટીપત્ર અંકકારના પુસ્તક ઉપરથી કહે છે. સારું બુદ્ધચરિતનો કતા કવિવર અશ્વધૌપ પ્રથમતુ કયો? એ સંકાના સંમાધાનાયે 'સ્તેષપાઓઅંગ કીંગ નામના આઈનીસ અંકના કનિક્કનો કેટલોક જતાં આપેલો છે, તેમાં એક રચણ પર "અશ્વધૌપ કનિક્કનો ધર્મોપદેશક હતો" એવું લખેલ છે. સ્ત્રીથીઅન શોકોએ ઇ. સ. ૭૮ માં સુમધ ઉપર ચકાષ કનિક્કના વખતમાં કરી હતી, એ ઉપરથી આપણા અશ્વધૌપ કવિરામના જન્મજતાં વિષે કશો સંદેહ રહેતો નથી.

પ્રેદિસર કેવેલ સાહેબ વહે છે કે, બુદ્ધચરિતના પાંચમાં સિકામાં ચીનાઈ બાપા માં બાપાંતર થયાં હોય એમ લાગે છે. ચીનમાં જ્યારે બુદ્ધચરિતનું બુદ્ધચરિતનાં અન્ય પાંચમાં સિકામાં ચીનાઈ બાપામાં બાપાંતર થયું ત્યારે વિદુસ્તાનમાં બાપામાં બાપાંતર. તે પહેલાં સુપ્રસિદ્ધ દશે; એટલુંજ નહિ પરંતુ કવિકુલેચર કાલિદાસનાં કુમાર અને રઘુવંશના કેટલાક અશ્વધૌપના બુદ્ધદેવ નીરતરી સાથેના મળતા આવતા શ્લોકોપરથી પ્રેદિસર કેવેલ સાહેબ એવું વાસ્તવિક અનુમાન દેહાડે છે કે, બુદ્ધચરિતનું બાપાંતર પાંચમાં સિકામાં થયું હોય ત્યારે તે પહેલાં એક બે સિકાનો આ કવિ હોવો જોઈએ. એમ માનવાને કારણ મળે છે. આ બુદ્ધચરિતનું ટીમેટીયન બાપામાં સાતક આક્રમ સિકામાં બાપાંતર કરવામાં આવ્યું હતું કેવેલ સાહેબ આ બંને બાપામાં કરવામાં આવેલા બાપાંતરનો તાર્કિક વિચાર કરતાં એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે " ચીન ઇ બાપાંતર કરતાં ટીમેટીયન બાપાનું બાપાંતર અવગતિના સાથે વધારે મળતું આવે છે. " અને તેમ જની આવવાનાં કારણ તરીકે તેઓ એવી દલીલ રચુ કરે છે કે, " ચીનાઈ કરતાં ટીમેટીયન બાપા સંસ્કૃત બાંધાની સાથે ધણીજ મળતી આવે છે " ચીનની બાપામાં બાપાંતર કરવામાં આવ્યું છે તે સંશય નથી અને ઘણે દેશો મૂલ્ય વાક્યોના અર્થને વિરતારામાં આવ્યા છે.

આ તમામ ઉપરથી પ્રેદિસર કેવેલ; કે જે અશ્વધૌપના બુદ્ધચરિતના સંસ્કૃત પુસ્તકનો પ્રકાશક છે, તે એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે, ગદ્યા કવિ અશ્વધૌપ મદેસા સિકામાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ.

x બુદ્ધો ગેમોપર્સ સરલેસ કાન્ડીઝ એકસીડે-ટર્સ પુરાક ૧૩.

પાંચમાં સિકામાં બુદ્ધચરિતના ચીનાઈ બાપાંતર માટે દેાકલીલ સાહેબ કહે છે કે, "અશ્વધૌપ નામક ત્રણ અંકકાર પૈકી આ છેલ્લો હતો, કે જે બુદ્ધચરિતને કતા રહી રહાય નહિ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાહ્યદેરી અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે. વીર્યની કૃત્તિનો ગરો છે, શક્તિનો અખૂટ ખગનો છે, સ્મરણ શક્તિનો સાગર છે, બુદ્ધિઓને જીવાનીનો મંત્ર છે, કુખિયાઓને આશીર્વાદ છે અને ગુમ થયેલી યાદાસ્ત, ગુમ થયેલો મરદુર્ધ તત્ત્વ તથા ગુમ થયેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટિ આપવા માટે, માનસતંત્ર્યોને તેજ કરવા માટે, ધાતુ વિકારને દૂર કરવા માટે, ધાતુપાતને અટકાવવા માટે તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનદરીફ ઈલાજ છે.

કિંમત ગોળી ૩૨ ની ડબ્બી ૧ નો રૂ. ૧ એક.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલેક આતંક નિગ્રહ ઔષધાલય.

હોલ એફિસ-જામનગર, કાઠિયાવાડ.

ધાંચ આશીસો,

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫.
મુમર્ધ.	કલકત્તા.	પુના-સીટી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
હાથકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	જુલવાર પેક.	રાવપુરા.	રીમ્પીરોડ.

કામશાસ્ત્ર.

શરીર સરક્ષણ અને નીતિના નિયમોનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપનાર આ કૃપેયે ગી પુસ્તકની આજ સુધીમાં લાખો નકલો વગર કિંમતે અને વગર પોષ્ટે જે અપાઈ ચૂકી છે. હજુ પણ જેઓ મગાવે છે તેઓને તેમજ મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર-કાઠિયાવાડ

તેપાર છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

આપૂર્વ વિરચીત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સોધે, મૂળ ગ્રંથો, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુણ્ય વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વ જ્ઞાનનું અત્રિતમ શાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવું અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. ૬૬ કેમી આડ પેજ લગભગ ૮૦ શરમ પૂર્ણ પાકું કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર અને પોષ્ટે જ આના પાંચ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

આ પુસ્તકોનું બીજી ક્રમીકાન તથા દપાન ખચ મંગાવનારને શીઃ છે
 રા. રા. મ ન દિવેદી કૃત પુસ્તકો
બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ બીજી)

આ પુસ્તક પણ મે, ડાયરેક્ટર સાહેબે રાખામા ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
 મંજૂર કર્યું છે.

ઉત્તરરામ ચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧—૮—૦

ચારિત્ર

૧

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧—૦—૦

મે ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક આગાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
 પસંદ કરેલું છે

આ શિવાયના તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓશીસ—નડીયાદ અથવા
 એન એમ ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની માલમહેવી રોડ, મુમુષ્ઠી મળી શમશે

એક આનાની ટીકીટ મેલકનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓશીસમાંથી
 મેલકવામા આગશે

ગુજરાત.

રાજકીય, આમાજીક તથા ધાર્મિક વિષયો ઉપર સ્વતંત્ર ચર્ચા ચલાવતું અને સા
 આન્ય આમાજીક આપત્ત પાસિક પત્ર આ પત્ર માટે જાણીતા વિદ્વાનોના ઉત્તમ પ્રતિના
 અભિપ્રાયો મેલેલા છે લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ સહીત સ્થાનિક ૧-૮-૦

નડીયાદ

ગુજરાત ઓશીસ

}

કુલચંદ બાપુજી શાહ

મેનેજર ગુજરાત.

આવેદન

અને અભેદભાવે પ્રસી.

અહાનિય મહિલાલ નરસિંહાઈ-

સદશીન.

ગાંધીજીના નિબંધોનું દિવેદી.

૭૫૦-૧૧૧—

ગાંધીજીના નિબંધોનું આશુભાષીનું
પ્રેમ. એ. એમ. એલ. બી.

૧૯૧૧—

(ધર્મ, શુદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સબધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૦-૨૨. અંક ૭ ૮]. (માસિક) [એપ્રિલ-મે ૧૯૦૬]

વિષયવાચકમ.

પૃષ્ઠ

સમુદ્ધાની મહત્વશીને	૧૬૭
“ હોરી ”	૧૪૮
રાજયોગ	૨૦૭
વિદેશ-ગમન	૨૧૧
વર્તમાન દિવસના જીવન અને વિચાર હપર ધીઓસોશીની અમર	૨૧૫
કાવિ-સેલ્ફ-સ્ટીલ	૨૨૭ થી ૨૩૧
વિદ્યાર્થી	૨૩૧
અસજોવિની	૨૩૧
કર્મ-વિષયક	૨૪૪
નવન પ્રકિયા	૨૫૫

અમદાવાદ

ધી અર.દાવાદ મુનિષન પ્રાદિગ એમ કં'૦ લો.

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

બંધાઈને તૈયાર છે

કીમત રૂ. ૩) ત્રણ.

માહત્તમા શ્રી નિશ્વલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનીનું ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી,

સુદર્શન એજીસ.

નડીયાદ

સુદર્શન.

આ પત્રનું વાર્ષિક મૂલ્ય અગાઉથીજ રૂ. ૨—૦—૦ ટપાલ ખર્ચ સહીત, ટપાલની
ટિકીટો મોકલનારને એક રૂપિયા અથવા આનાની ટિકીટ વધારામાં મોકલવી, કેમકે એટલો
વધારો જરૂરી છે.

વિષયો સખી મોકલવાની સર્વેને છુટ છે પરંતુ અમુક સખાણુ પ્રસિદ્ધ કરવું કે કેમ
એ વિષે નિર્ણય કરવા તન્ની વા ઉપતન્ની રાતન છે. સખાણુ પાછું મોકલવાને અમે
જાણતા નથી, માટે જનતા સુધી નહીં સખીનેજ અસલ લેખ મોકલવો.

“ મજેલુ ” વાળા વિષય માટે તન્ની વા ઉપતન્ની જવાબદાર નથી, તે પિતૃના
વિષયો ઉપર દર તન્નીનો વા ઉપતન્નીનો છે તેથી તે કોઈએ છાપવા છાપવા નહિ.

પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું સખાણુ સારા અક્ષરે પૃથ્વી એક જાણુએજ સખી મોકલવા
કપા કરવી, તથા કોઈ પણ લેખકને પોતાનું નામ—વાસ્તવિક કે કલ્પિત—પ્રસિદ્ધ કરવાની
ઈચ્છા હોય, વા તેમ કરવા બાંધ ન હોય તો તે તન્નીનો વા ઉપતન્નીનો સખી જણાવવું;
તન્ની વા ઉપતન્નીની જરૂર માટે પોતાનું ખર્ચ નામ આજરુંજ જોઈએ.

જાહેર ખચર માટે તથા આ પત્રના સખાણુ સંજયે સર્વ વ્યવહાર તન્ની વા ઉપ-
તન્ની સાથે રાખવો, અધ્યાપકોડન માટે અથો, રોહિતા અને અઠવાડીએ પ્રસિદ્ધ
થતાં પત્રો, અને આ પત્રના જાહેરામાં મોકલવાનાં માસિકો, નડીયાદ મોક-
લાવવા કૃપા કરવી.

તન્નીનું નામ હામ આ પ્રમાણે:—રા. રા. આનંદજીજી જાણુમાઈ મુન. તન્નો:—

સુદર્શન અમદાવાદ.

જાહેરામાં આવતાં પત્રો તપાસ મસિકો નીચેને સરનામે મોકલવાયા વીનંતિ છે:—

ઉપતન્ની—સુદર્શન,

સુદર્શન એજીસ. નડીયાદ.

આ શિવાજ નાણાં સંજયી સર્વ પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક મી. જમનાદાસ ત્રિભોવનદાસ
નડીયાદ, એ સંજયી રાખવો.

લેવાજમાં

લેવાજમાં અગાઉથી લેવાનો અમારો વિચાર છે એનું અમારા મુગ માહકાને
અમરજી કરીએ.

વ્યવસ્થાપક.

સહચીન.

(પદ્ય, શુદ્ધ સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સમધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — ભાગવતેષુ

[પુસ્તક ૨૦-૨૨. અંક ૭] : [ભાસિક.] : [અપ્રિલ ૧૯૦૬.]

સમંદુષી સહચરીને.

(ગણેશ)

(ગણેશ)

આનન્દતી ઉર-વસી પ્રતિમા પ્રિયે 'તુ !

ઉદ્ગાર કેમ અવળા કરતાં શીખે તું ?

ચીરાયં ચિત્ત મુજ 'એ મુણી દુઃખ તહારં,

જાણું નહા ! ઉરવ્યથા તુજ કેમ ટાળું ?

ચિંતા જવરે સળિં ! તને પ્ર તંત્ર ન અતે !

તહારૂં શું મુજ સમુદીન લાગ્ય કંપે ?

જેને સહ મુંખ-વિલાસના લયુ પ્રમાણે.

જે શાણી એ જગતનો કંઈ ચીખ સાંને;

સ્વપ્ને વિચાર્યું કંઈવા નહીં કદી તેને તે

લે લે કંઈ 'મુખ' 'હીલો' લવ-મંત્ર હેતે,

હાલાજનો 'સમજતાં' ઉર-સાગ્ય શીખે;

ત્યાં 'ગુપ્ત' આ જગતનો વિધિ તો વછોડે,

પેલા ન ઠોડ કરવા શુચિ સંપનાનાં;

વ્યક્તિ વિવેક પ્રજુએ રચવો કદી નહીં

છાજેય કે-પણ નિષે રસ-સાગ્ય સાંતુ ?

આવા ભવે જીવન આમ વહી જવાતું !

સત્ય માત્ર જ નથી, પણ આપણાં સંસ્કારોને આપણે નિયમોમાં રાખનાર છે, આપણાં પાપપુણ્યનો ફલદાતા છે. આપણાં પાપનાં પાપો આપણે કર્યા જેવો અંશમાં છે. કે—પરમાત્મા ધરતીકંપ કે દરિયાઈ તોફાન જેવી જાહેર શક્તિ રૂપ નથી; એનો આપણી સાથે આવી વ્યવહાર છે; એના નિયમ એ પોતે પાળે છે, અને આપણને પાળનાર માને છે. આ સત્ય આપણે અહણું કયું છે ? અહણું કયું સ્વાસ્થ્ય કે દેહવીય કે વ્યારે આપણું જીવન એ સત્યને પ્રત્યક્ષ કરી આપતું હોય. પણ આપણે તો રાત્રિ દિવસ એવી રીતે જીવતા પ્રવૃત્તિઓ મચાવ્યાં કરીએ છીએ કે જાણે આપણા ઉપર પરમાત્માનું રાજ્ય જ ન હોય ! માણસે કયાં કર્મ ભોગવવાનો છે; પાપ કયાં વગર પોતેનું કર્મ એ આપી મેંદારોને કદી ભોગવોવતો જ નથી; અને પુણ્યનું ફળ કદી આપ્યા વિના રહેતો નથી—આટલી વાત જો આપણા જીવનમાં આપણે વણી લીધી હોય તો હજી કર્મ તરફ આપણી પ્રવૃત્તિ જ ચલી ન જોઈએ; અને સંકર્મ તરફ આપણે ઉત્સાહ પૂર્વક વેગથી વળાં કરવો જોઈએ. પરમાત્માનું આ રાજ્ય સ્થૂળ દૃષ્ટિએ દેશલાક વિશ્વનો માને છે તેમ ભવિષ્યમાં આવવાનું છે એમ નથી, પણ નિત્ય નિરંતર ચાલતું જ રહે છે. પરમાત્માની આ ભાવના, અને કર્મ એ જ આ વિશ્વનું મરેજકંત્રીત્વ છે એ સિદ્ધાન્ત, શ્રુતિસિદ્ધ છે. કોવેદસંહિતાં કહે છે કે વરણ રાજ્ય—જે આ સંસારસંયુક્તો અને સંસાર રાત્રિનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે—તે પોતે “ધૃતવત” છે, એમાં જ એ પોતાનો નિયમો પાળે છે, અને સુનયો પણ “ધૃતવત” થાય એમ એ કહે છે. અને ઉપનિષદમાં યાત્રાવસ્થા અને આત્માના સંવાદમાં છેવટના તત્ત્વ તરીકે “કર્મ”—સારી ખોટી કરણી—જો બતાવેલી છે.

પણ પરમાત્માને કેવલ રાજા જ નથી; પિતા પણ છે. રાજા નથી, અને પિતા છે. એમ નથી, પણ રાજા અને પિતા બન્ને છે. એનાં ધર્મો આપણે, તેમ પ્રેમ પણ છે. જીવંતના પહેલાંના યાદુદી ધર્મમાં પરમાત્માની રાજા તરીકેની ભાવના પ્રધાન હતી, તેને બદલીને જીવંત પિતા તરીકેની ભાવના સ્થાપી; એથી યાદુદી ધર્મની પરમાત્માની ભાવનામાં બેદર્શનતા અકરણ્ય આપને બદલે પિતાનો દ્વાર પ્રેમ દાખલ થયો એમ કહેવાય છે. કેટલાક લોકો આ ભાવનાને કેવલ ખ્રિસ્તી સમજે છે, પણ તેમ નથી. ભગવદ્ગીતામાં એક રથને પરમાત્માને સયરાયર લોકને “પિતા” કહેલો છે, અને કોવેદસંહિતામાં પણ પિતાનું રૂપ અનુષ્ઠાનું નથી. એક અપિ કહે છે કે—“પિતા પુત્રને જાણ્યામાં લે તેમ તું એને જાણ્યામાં લે છે” અને બીજા એક અપિ કહે છે કે—“આ મીઠી પાણીવડે, હો છદ્મી, હું તને પકડી રાખું છું”—પુત્ર પિતાને વસ્ત્રને છેડો ઝાલી પકડી રાખે તેમ. આપણે પરમાત્માને કેવળ પિતા જ નથી; પિતા છે તેમ માતા પણ છે. આ બન્ને સ્વરૂપને આ પ્રાકૃતિક જગતમાં એક જ જોવામાં નથી આવતાં. તે સ્વરૂપમાં એક જ માને છે. પરમાત્મા પિતાની પ્રાર્થના પ્રેમપુરસ્કાર આપણે, હૃદય છંદે છે એટલું જ નહિ. પણ શિવાત્માના પદમાં માતાની ઉપમા પણ એને સારી રીતે લાગુ પડે છે. જગન્માતા અદિતિઋગ્વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે, “સર્વં દેવંતેજસ” સત્યાદિ ઉપનિષદવાચ્યમાં પરમાત્માને “દેવતા” તરીકે (શ્રીલિંગમાં) પ્રારમ્ભ કર્યો છે. અને પરમાત્મા જો પોતીરૂપ અગ્રિહોત્તર પ્રભુ છે, શ્રુતિ કહે છે કે—“એમ બ્રહ્મા, હાકરો, માની આસપાસ વીરળાઈ વળે છે તેમ સર્વ જૂત માત્ર અગ્રિહોત્તર ઉપાસે છે.” અને પુરાણો તો બ્રહ્મદર્શિઓનાં

† પિતૃવ પુત્રમધિમરુપમયે ।

પિતૃર્ન પુત્રઃ સિત્તમ્ભાર્મતઃ રુદ્ર સ્વાદિદંબ્યાં ગિતાં શંખીયઃ ॥

છે. અને તે મેહાવસ્થામાં પરમાત્મા સાથે એકતા પ્રાપ્તિ—નદીઓ સમુદ્રમાં મળ્યાં તેમ
 છે. તે રીતે, એવાં એક વાદ છે. અને તે આધુર્યમિ નામના આચાર્યને નામે વ્યાસ મહર્ષિના
 વેદાન્તસૂત્રમાં નોંધાયો છે. બીજાં એક વાદ એવો છે કે અત્યારે પણ હવે પરમાત્માથી અત્યંત
 બિન્ન નથી, તેમ અત્યંત અભિન્ન પણ નથી—જેમ અમિતા તેણાં આ અમિ છે, અને હતાં
 અમિથી જુદા પણ છે; અથવા તો, જેમ ઘટ એ મૃતિકાજ છે, અને મૃતિકાથી જુદો પણ
 છે, એ રીતે આ બેદાબેદવાદ વેદાન્તસૂત્રમાં વ્યાસ પહેલાંના આરમ્ભરથ આચાર્યનો કહેવામાં
 આવ્યો છે. ત્રીજો વાદ એવો છે કે અત્યારે હવે પરમાત્માથી બિન્ન નથી, તેમ બિન્ન અને
 અભિન્ન એમ પરસ્પરવિરુદ્ધ ધર્મવાળા પણ નથી અત્યારે જે અવસ્થામાં છે તે અવસ્થામાં
 પણ એ પરમાત્માથી અભિન્ન જ છે; આ વાદ વેદાન્તસૂત્રમાં વ્યાસના પ્રમાણે કાશ્યપ
 મહર્ષિનો છે.

પણ અત્યારે જે અવસ્થામાં છે તે અવસ્થામાં પણ એ પરમાત્માથી અભિન્ન જ છે
 એ વાદ પણ બે રીતે સમજી શકાય. એક અવરિચયિતવાદ એવો છે કે અચિત્ત તેમ જ ચિત્ત
 પરમાત્માનાં વિશેષણ રૂપે અવરિચય છે, અને પરમાત્મા એ યુક્ત વિશિષ્ટ છે. આ રામાનુ-
 જીસાંયેનો ‘યથાવરિચય’ (છે તે રૂપે જ અવિવાની ક્રમનાં કૃપાં પિનાનો) વિશિષ્ટાદિતવાદ
 બીજો અવરિચયિતવાદ એવો છે કે અત્યારે છે તે રૂપે પણ હવે પરમાત્માથી અભિન્ન જ
 છે, હતાં બિન્ન બાસે છે તે અધિવાએ કરીને—આ સંક્રાંચાર્યનો મુદ્રેસિદ્ધ કેવલા—દૈનવાદ.

હવામાની આ દેખાતી બિન્નતા અનંક રીતે સમગ્રવધામાં આવી છે. જેમ દરખામાં
 દેખાતું મુખ વાસ્તવિક મુખથી બિન્ન નથી; વાદળમાં દેખાતું ચન્દ્રનું પ્રતિબિમ્બ ખરું ચન્દ્રથી
 બિન્ન નથી—અર્થાત્ એમ દેખાવા છતાં બે સખ કે બે સંજ્ઞા યતા નથી—તેમ જાતું અધિ-
 વાતકઅન્તઃકરણમાં પ્રતિબિમ્બ પંડાથી જાતથી જુદો હવે બાસે છે, પણ દરતુજા અધ
 એકજું જ છે. આ બિમ્બપ્રતિબિમ્બવાદ.

પણ ચન્દ્ર આકાશમાં છે અને એનું પ્રતિબિમ્બ જળમાં છે—એટલું તો ફક્ત ખરું ને!
 આમ શંકા સંભવે, તેથી બીજા શંકરપેદાન્તીઓ અન્ય દશાન્તથી હવે—અત્યેનો સંભવ
 સમજાય છે. જેમ પરાકાશ અને નદાકાશ જુદાં નથી—એકનું એક આકાશ છે. રૂપે
 (અનવચ્છિન્ન-રૂપે) મંદાકાશ હોય છે, અને તે જ ધરના સંભવે કરી (ધરમાં પરાકાશ
 તરીકે) પરાકાશ કહેવાય છે, તેમ અનવચ્છિન્ન (વગર પેશાએલું) ચૈતન્ય તે જાણ, અને
 અન્તઃકરણાવચ્છિન્ન (બુદ્ધિથી પેશાએલું) ચૈતન્ય તે હવે આ અવરહેવાદ.

પણ આ વાદમાં પણ જેમ આકાશને મેરનાર ઘટ નામનો યથાર્થ આકાશથી જુદો છે
 તેમ—દૈન્યને મેરનાર મુદિ. આ અન્તઃકરણને ચૈતન્યથી જુદું જાનતું પડે, અને એટલા પરતું
 અદૈતવત્તામાં હિંત પડે. આ શંકા નિવરણમારે કેટલાક શંકરપેદાન્તીઓ કહ્યું ‘સંકલ્પ’ ના
 દશનથી હવે—અત્યેનો સંભવ સમજાય છે: જેમ કહ્યું પથારી પુત્ર દત્તા, પણ અજાને કરી
 પોતાને સપાનો પુત્ર જાણતોદતો, તેમ જાણવરતુજા અજાણનાં અજાને કરી પોતાને હવે સમજાયે.

આ સંભવ દશાન્ત એ કે એક બીજા હવે મુખારો કરતાં દેખાય છે—તથાપિ ખરું
 એતાં સંભવું તરુપયે એક જ છે, અને તે મને તે રીતે સંકેત પ્રતિપાતન કરવાલું. શંકરપેદાન્તી

વિનિર્ધારિત દેશાન્તો આવા જ આશયથી યોજાયાં છે. ‘મણુ પાછળના વખતમાં તે તે દેશાન્તને વર્ણગી પડીને જુદા જુદા વાદનો વિરોધ ઉપજાવવામાં આવ્યો છે ; તે આ તાત્પર્ય ન સમજવાથી જ. જાહેરને કોઈ પણ દેશાન્ત લાગુ પડી શકે જ નહિ—જડ ને ચૈતન્યના દેશાન્તથી કંથનું કે ચૈતન્યને જડના દેશાન્તથી કંથનું એ ખોટું છે, અને છતાં એમનાં સ્વરૂપ સમજાવવા માટે એવાં દેશાન્ત લીધા વિના ચાલતું નથી. દેશાન્ત લખીને માત્ર સમજાવતી વાત એટલી જ છે કે દેશાન્ત જીવ-જાહનો સંબંધ સિદ્ધ કરવા માટે નથી, પણ એ સંબંધ સમજાવવા માટે છે. આ રીતે જોતાં, પૂર્વોક્ત સર્વ દેશાન્તમાંથી સમજવાની વાત એક જ છે કે જાહેર અજાને કરી અન્યથા (અર્થપે) ભાસે છે. પણ ‘અન્યથા’ શબ્દના પ્રયોગથી પણ એમ સમજાવતું નથી કે કોઈ ‘અન્ય’—જાહેરથી જુદો-પદાર્થ છે. અન્યથા ભાસે છે—એટલે કે અન્યથા નથી, અને છતાં ભાસે છે. આમ નથી કરીને ભાસે છે કહેવાથી દૈતાપતિ થતી નથી. પૃથ્વી સ્થિર નથી અને છતાં સ્થિર ભાસે છે એમ કહેવાથી એ સ્થિર થઈ જતો નથી; સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો નથી અને છતાં ફરતો ભાસે છે એમ કહેવાથી તે ફરતો થતો નથી—એ રીતે તાત્પર્ય એટલું જ છે કે સોડમાં અનાદિ કાગળથી ચાલતી આવેલી સમજણ ખોટી છે—અનાદિ કાગળથી આપણે ‘જીવ’ ‘જીવ’ એવા અધ્યારોપ (જાહેરમાં આરોપ) કરતા આવ્યા છીએ, એ અધ્યારોપનો જાનવડે ‘અંપવાદ’ કરવાનો છે—એ અ-

“The dread of anthropomorphism is childish. We cannot help the use of figures of speech, and, if we discard some, we are sure to make use of others. Who but a pedant would object to our speaking allegorically and metaphorically of the sun rising, of the sea roaring, of the wind whispering; or of the mind as clear, or calm, or clondy? All human speech is a mosaic of symbols; which we use consciously or unconsciously. Do we know more or less of the sun or the sea, when we describe them in figurative language gathered from human nature, or when we adopt the strictly scientific phrases of astronomy or physiography? Similarly, do we know more or less of the soul, when we describe it in terms fetched from outward Nature, or from its own interior realm? It would seem that we discern the state of the case most clearly, and ~~reach our insight best, when we gather our phrases in~~ each instance from the opposite realm; when we describe Mind in terms of matter, and Matter in terms of mind. If this be so, it will also be found that, in the moments of highest insight into what is mysterious, and hidden from our faculties, we instinctively clothe our insight in the raiment of metaphor. While we perhaps feel that “all that we know is that we know nothing,” we nevertheless succeed best, in expressing the little we do know when we set it forth symbolically. We get behind the metaphor, we break the shell of allegory, to extract the kernel of fact; but we approach far nearer to the centre of things, when we make use of concrete aids to abstract thought, than we discard them, and try to reach the shrine of pure being, *per saltum*.”—Prof. FRASER

ધ્યારોપ તે અધ્યારોપ છે, અર્થાત્ ખોટા છે એમ સમજવાનું છે. અને જે નથી તે ભારો છે એમ કહેવામાં ફક્ત પ્રાપ્ત થવું નથી; પણ ઉલટું, પહેલી “દોરી”ને અંતે બતાવ્યું હતું તેમ, ચિત્ (ભારો) અને સત્ (છે) સાથે અદ્વૈત પ્રતિપાદિત થાય છે.

આમ, દ્વૈતવાદ-વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ-અને કેવલાદ્વૈતવાદ એમ ત્રણ ભૂમિકાનો પ્રાસાદ મનુષ્યની ધાર્મિક બુદ્ધિએ રચેલો છે. એની ત્રીજી ભૂમિકાએ ત્રીજી અજ્ઞાન-સ્વભાવી કહે છે કે આ ‘તન’ રૂપી ગલીઓમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા બુદ્ધિ રૂપી ‘વૃષભાનકિશોરી’-રાધિકા સાથે “હોદ્દી” ખેંચી રહ્યો છે. પાંચ દિવિયો રૂપી ‘સખીઓ’ પાંચ વિષયો રૂપી રંગ ભરી ભરી ‘રાધિકા’ ને આપે છે; અને ‘રાધિકા’ એ રંગ લઇને “સ્વામ” ઉપર નાંખે છે; એથી એનું સઘનું શરીર ભીંજાઈ જાય છે—અને એ ભીંજવામાં પોતે આનન્દ માને છે. એ આનન્દમાં એ ‘રાધિકા’ નો વેપ ધરે છે, એટલે કે પરમાત્મા બુદ્ધિ સાથે તનુભવતા પામે છે. અને એમ ચેતરફ “અવિદ્યા” નો “કામ” મચી રહેતાં બુદ્ધિનો વેપધારી, પરમાત્મા સ્વરૂપનું જ્ઞાન બુલી બેસે છે. એમ સંસારચક્રમાં રમતાં રમતાં એને ધણો કાળ વીતી ગયો, પણ તેની એને ખંબર પડી નહિ. આખરે ત્યારે દ્રાઈ સત્ગુરુ મળ્યો ત્યારે એને ‘સખીઓ’ નો સંગ છૂટ્યો, અને એ સ્વ-સ્વરૂપજ્ઞ અજ્ઞાનન્દ પામ્યો. અત્રે એટલું સમજવા જેવું છે કે ‘રાધિકા’ એ સાત્ત્વિક બુદ્ધિનું રૂપક છે; અર્થાત્ પંચેન્દ્રિયના વિષયો પણ સાત્ત્વિકબુદ્ધિ પુરઃસર ભોગવવામાં આવે તો જ પરિણામે જ્ઞાન ઉપજી અજ્ઞાનન્દ પ્રાપ્ત થાય. વળી, જેમ કૃષ્ણનું રાધિકા સાથે રમવું તે કેવળ નિર્દોષ-નિર્લેપ રમત રૂપ હતું, તેમ પરમાત્મા પણ બુદ્ધિના ભંગમાં બિદાભાસ બનેલો દેખાતા છતાં, બુદ્ધિથી નિર્લેપ અને સર્વઆભાસરહિત કેવળ ચૈતન્યધન કાયમ રહે છે. વળી, કહેને એમ શંકા થતી હોય કે જગદ્ગુરુ-કૃષ્ણ ભગવાનને ગુરુ કેવો?—તો એ શંકા વસ્તુતઃપિક છે. પણ અજ્ઞાનન્દ સ્વામીને આ અસંભવ અગત્યનો નહતો: જેને ગુરુ સંભવી જ ન શકે તેને ગુરુ આરોપવામાં એમનું મૂલ્ય તાર્કિક એવો, ધ્વનિ ઉપગમવાનું છે કે—ખરી વસ્તુસ્થિતિમાં તો “ન શાસ્ત્રા ન શાસ્ત્રં ન શિષ્યો ન શિક્ષા” ગુરુ નથી, શિષ્ય નથી, શાસ્ત્ર નથી, શાસ્ત્રનો ઉપદેશ નથી—છતાં એ મૂર્ચ કલ્પના ત્યાં મુખી આપણે બંધને ખરો માનીએ ત્યાં મુખી આપરવક છે; પણ પરમાત્મામાં વસ્તુતઃ બંધ નથી તેમ મોક્ષ પણ નથી, એટલે ગુરુ વગેરે વાત કેવળ અધ્યારોપ જ છે. વસ્તુતઃ તો—

“ ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિ ન વદ્ધો ન ચ સાધકઃ ।

ન મુમુક્ષુર્ન વૈ મુક્ત ઇત્યેવા પરમાર્પતા ॥ ”

“ નાશ નથી, ઉત્પત્તિ નથી; બદ્ધ નથી, સાધક નથી; મુમુક્ષુ નથી, મુક્ત નથી—જે જ ખરેખરી વાત છે. ”

અને તેથી પૂર્વોક્ત પ્રાસાદની ભૂમિકાના અગત્યથી. અને તે પાંચ નીચે કે ઉપર નહિ પણ એક અખંડગ્રાસ દષ્ટિ નાંખીને, અવાહનસંગેયર આકાશની ભવ્યતાથી મુક્ત બનતાં બનતાં થી શંકાસાથે ઉચ્ચરી જાય છે કે—

“ ન સ્વૈક તદન્યદ્વિતાય કૃતઃ સ્યાત્
 ન વા કેવલત્વ ન ચાકેવલત્વમ્ ।
 ન શૂન્ય ન ચાશૂન્યમદ્વૈતકત્વાત્
 કથં સર્વવેદાન્તસિદ્ધં વ્રવીમિ ॥ ”

(એક નથી ત્યા એ ક્યાથી હોય? ; કેવલ તેમ અકેવલ પણ નથી, શૂન્ય નથી, અન્ય અશૂન્ય પણ નથી કારણ કે એનામા એક-એ, કેવલ-અકેવલ, શૂન્ય-અશૂન્ય એવું દ્વૈત નથી સર્વ વેદાન્ત થકી મિદ્ધ એવા એને હું શી રીતે કહું?)

તન્ત્રી.

રાજયોગ.

(અનુસધાન ૫૪ ૪૮ થી) .

આત્મવિચારવહેકાલાતિક્રમણયુંજોઈએ ॥

આત્માનંસતતંજાનન્કાલંનયમહાધૂતે ।

પ્રારબ્ધમલિલંબુંજન્નોદ્વેગંકર્તુમર્હસિ ॥ ૮૯॥

ભાવાર્થ—હું મહાધૂતિ । તમારો સમગ્રકાલ આત્માનું સતત ચિંતન કરવામાં ગાળો, તમારા અગિલ પ્રારબ્ધને ઉદ્વેગ કર્યા વિના ભોગવો ૮૯

યુક્તિવહેપ્રારબ્ધકર્મનુંનિરાકરણ ।

ઉત્પન્નેપ્યાત્મવિજ્ઞાનેપ્રારબ્ધેનૈવયુંચતિ ।

इति यच्छ्रूयते शास्त्रे तन्निराक्रियते ऽधुना ॥ ૯૦॥

તત્ત્વજ્ઞાનોદયાદૂર્ધ્વપ્રારબ્ધેનૈવવિદ્યતે ।

देहादीनामसत्त्वात्तु यथास्वप्नो विबोधतः ॥ ૯૧॥

કર્મજન્માંતરીયંયત્પ્રારબ્ધમિતિકીર્તિતં ।

तत्तु जन्मांतराभावात्पुंसो नैवास्ति कर्हिचित् ॥ ૯૨॥

સ્વપ્નદેહોયથાધ્યસ્તસ્તથેવાયંહિદેહકઃ ।

अध्यस्तस्य तत्कृतो जन्मजन्माभावेहितं कुतः ॥ ૯૩॥

માર્ગ—આત્મવિજ્ઞાન : ઉત્પન્ન થવા છતાં પ્રારબ્ધ છોડતું નથી, એમ જે શાસ્ત્રમાં સાંભળવામાં આવે છે તેનું હવે નિરાકરણ કરાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી પ્રારબ્ધ વિદ્યમાન રહેતું નથી, જાણ્યા પછી જેમ સ્વપ્નને અં-
વકાશ નથી તેમ દેહાદિના અસત્ત્વને લીધે. પૂર્વજન્મના કર્મને પ્રારબ્ધના (વ-
ર્તમાન જન્મના સંબંધમાં) નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે, તે તો તે
જ્ઞાનીને અન્યજન્મના અભાવને લીધે કહીં પણ જોવામાં આવતું નથી.
(ભાવિજન્મ માટે સંચિતના સ્વરૂપમાં.) જેમ સ્વભાવસ્થામાં કાર્ય કરતો
સ્વપ્નદેહ એક અધ્યાસ માત્ર છે તેમ આ આપણો સ્થૂલદેહ છે; તો પછી
અધ્યસ્ત થયલાનો શી રીતે જન્મ સંભવિ શકે, અને જન્મનો અભાવ થતાં
તેનો (પ્રારબ્ધનો) સંભવ પણ ક્યાં રહ્યો. ૯૦-૯૩.

અજ્ઞાનયો જગત્પતોતિઅનેજ્ઞાનયોતેનોનિવૃત્તિ
एवातनुंદृष्टાंतवदोनिरूपण ।

उपादानं प्रपंचस्य मृच्छादस्येव कथ्यते ।

अज्ञानं चैव वेदांतेस्तास्मिन्नष्टैकविश्वता ॥૧૪॥

यथारज्जुं પરિત્પજ્યંસર્પઃપૃદ્ધનાતિવૈષ્ણમાત્ ।

तद्रूपस्य मविज्ञाय जगत्पश्यति मूढधीः ॥૧૫॥

રજ્જુરૂપેપરિજ્ઞાતેસર્પસંદનંતિષ્ઠતિ ।

अधिष्ठाने तथा ज्ञाते प्रपंचः शून्यतांगतः ॥૧૬॥

માર્ગ—જેમ ભાંડનું મૃત્તિકા છે તેમ પ્રપંચનું ઉપાદાનકારણ અ-
જ્ઞાન છે એમ વેદાન્ત કહે છે. આ અજ્ઞાનનો નાશ થતાં વિશ્વનો અધાર ક્યાં,
વિશ્વની વિશ્વતા શામાં ? જેમ કોઈ એક મનુષ્ય રજ્જુનો ત્યાગ કરીને ભ્રમથી
સર્પરૂપ ધારે છે, તેમ મૂઢ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ સત્યને નહિ જાણીને જગતને તેવા
રૂપમાં જુએ છે. જેમ રજ્જુના રૂપનું જ્ઞાન થતાં સર્પનો વિચાર તુર્તજ દૂર
પડે છે તેમ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થતાં પ્રપંચ, જગત્ પણ
ગન્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૪-૯૬.

अज्ञानी ना बोधमाप्नुयात् ।

देहस्यापि प्रपंचत्वात्प्राग्भावस्थितिः कुतः ।

अज्ञानि जन बोधार्थमास्वं वक्ति वैद्युतिः ॥૧૭॥

માર્ગાર્થ—દેહના પણ પ્રપંચત્વને લીધે પ્રારબ્ધની અવસ્થિતિ પણ કયાં રહી ? શ્રુતિમાં ઉપદેશાતુ પ્રારબ્ધ માત્ર અસાનિજનોના બોધાર્થે છે. ૬૭

જ્ઞાનીને પ્રારબ્ધના અભાવમાં શ્રુતિ પ્રામાણ્ય ।

હીયંતે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે ।

વહુત્વં તન્નિપેધાર્ય શ્રુત્યાગાતં ચયત્સ્ફુટં ॥૧૮॥

માર્ગાર્થ—તે પરાવરના દર્શન થતા જ્ઞાનીના કર્મોનો ક્ષય થાય છે, એમ શ્રુતિમાં જે સ્ફુટતાથી કહેવાય બહુત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રારબ્ધ કર્મના નિપેધાર્થે છે (સંચિત અને ક્રિયામાણના નિપેધાર્થે પણ છે) ૬૮

પ્રારબ્ધાંગિકારમાં ટોપનિરૂપણ ।

ઉચ્યતે ઽર્થવેલાન્ ચૈતત્તદાનર્થદ્રવ્યાગમઃ ।

વેદાંતમતદ્વાનં ચયતો જ્ઞાનમિતિ શ્રુતિઃ ॥૧૯॥

માર્ગાર્થ—હવે પણ જે અસાનિયુક્ત પ્રારબ્ધકાર્યનો સંભવ બહારત્કા રથી માને, તો તે જે પ્રકારના અનર્થમાં આવી પડે છે, વેદાંતમતની હાનિ થાય છે, યથાર્થ જ્ઞાનદાતા શ્રુતિઓનો જ આશ્રય લેવો જોઈએ, એમ આથી ક્લેશીત થાય છે. ૬૯.

ટીકા—વિષયની એકતા, અભેદ દર્શનના પછી આ વિચારનો યોગ્યરથાને પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમારંભમાં એ પ્રશ્ન હોયો થાય છે કે, જે સર્વત્ર એક્ય પ્રવર્તે છે તો વ્યક્તિઓના બાવિને નિયમનાર તત્ત્વ શું છે ? આનો એક ઉત્તર કર્મ છે. કર્મ એટલે કાર્ય, યથાર્થ રીતે વ્યક્તિના અસ્તિત્વનો ખુલાસો કરતો કાર્યકારણનો નિયમ જેવું કારણ તેવું કાર્ય, આરંભ વિનાનો અને કાંઈ પ્રકારના ખુલાસા વિનાનો આ એક સર્વમાન્ય નિયમ છે. આનાજ નેટનો કર્મ પણ પ્રકૃતિનો નિયમ છે અને દેશાન્તરપૂર્વનાં કારણોનાં પરિણામોરૂપે કાર્યો છે એમ સામિત કરે છે આ પ્રકારે રચુલજીવન, ઉપગ્રહ નદિ પરવુ માનસિક અને નૈતિકજીવનો ઉપગ્રહ પણ થાય છે આ નિયમનો આરંભ નેરી અને અંત પણ નથી, એનો અંત નથી એમ કહેવાયી બધું જો વિચિત્ર લાગશે, પરંતુ શક્તિ, સંરક્ષણ અને જડના અભેદાત્વના નિયમો આ વાતને સિદ્ધ કરી આપે છે. જો કે કર્મનો માર્ગ કદાપિ અટકતો નથી, પરંતુ આત્મજ્ઞાનનો અનુભવ કરનાર જ્ઞાનના દૃઢ ખડક ઉપર પોતાનું સ્થાન લે છે, તેને કર્મ અસર કરતું નથી. મારા પ્રથમ કહેવાના સ માનવ આ છે પ્રકૃતિનો માર્ગ કદાપિ અટકતો નથી, મોક્ષ અથવા ઉત્તમોત્તમ મુખનો

વાસનાક્ષયમાં, બેદના મેધના વિલયમાં સમાવેશ થાય છે. જે અનેક સ્વપ્નાણું છે તેને કર્મ જાધન કરી શકે છે, હમેશાં એકજ છે તેના ઉપર તેની અસર થતી નથી અને તેથી જ સર્વ નિયમોનો નિયમ, કર્મનો છે. આટલે સ્પષ્ટતાથી સમજાવું બેઠાએ કે કર્મની

અસર જડ અને તેના સદૃશ બુવનો ઉપર થાય છે, આત્માની બુમિકામાં પ્રદેશમાં તેની અસર ખીલકુલ થતી નથી.

સમયક અને ખુલાસા માટે કર્મના ત્રણ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. હજી સુધી પરિણામ આવવાને તૈયાર ન થયેલાં કારણોના સમૂહને સંચિતનાં નામથી વ્યવહારમાં આવે છે. એક જીવંતીના સમયને નિયમતા સંચિતના વિભાગને પ્રારબ્ધ કહેવામાં આવે છે. પ્રારબ્ધદ્વારા જે જે કરવામાં આવે છે તે ક્રિયાબળના નામથી વ્યવહારમાં છે..

એક પુરુષ સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાન થતાં, સચિત અને ક્રિયાબળ અસર કરતાં નથી તેમ જ પરમાર્થ હિંવાત્માને સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મકોષો સાથે તાદાત્મ્ય બાવ પમાડતું અજ્ઞાન સંપૂર્ણ રીતે દૂર પડે છે. પ્રારબ્ધ મરણ પર્યંત પહોંચે છે, કારણ કે તે એક જીવન સમયનો નિયમ છે; પરંતુ તેના કાર્યોનાં પરિણામોના સંસ્કાર તેના ઉપર પડતા નથી, જે કે જાતીએ પણ પ્રારબ્ધના કાર્યમાંથી છૂટા નથી તો પણ કાઈ પ્રકારનું કાર્ય તેને કાઈ પ્રકારે અસર કરતું નથી.

પ્રારબ્ધ અથવા કર્મ એ કંઈ એવી એક ચત્રાંત્ર વસ્તુ નથી કે જે સર્વ બાધક અને અબેદમયતત્ત્વના ઉપર આધિપત્ય બોગવી શકે. કારણ કે તે તો હમેશાં છે. જે આ પણ પ્રારબ્ધાધિન હોય તો મેઘા અને જવાનમયારી એ માત્ર ઘડોતી રમત સમાન થઈ પડે છે. વિશેષમાં વળી અદૈતને જાણે દેવાપતિ થવાનો પ્રમંથ આવે છે. હજી માં જે અનયોતું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે તે આવજ છે.

પુરુષાર્થ માત્ર કલ્પનાજ છે; દરેક પ્રકારનું સર્વ કાર્ય પ્રારબ્ધના પરિણામરૂપ છે. પુરુષાર્થને કેટલા આપનાગએ વારંવાર વાદ કરે છે કે, ઇચ્છાના અથવા કાર્યના અસ્તિત્વ ધાવતા વલણથી વિરૂદ્ધ વર્તવાની વાત પણ સંપૂર્ણ રીતે બ્યક્તિની શક્તિની છે. પ્રારબ્ધ વાદી પ્રત્યુત્તરવાળે છે કે એવી રીતે આવતું પરિણામ પણ પ્રારબ્ધનું જ પરિણામ છે; કારણ કે વિરૂદ્ધ ઇચ્છા અથવા કાર્ય પણ બ્યક્તિને તે આમ હેતુ તરફ દોરી જતા પ્રારબ્ધનું પરિણામ છે. તેમજ એ વિશેષિ વિધિનું અતિમ કાર્ય પરમાર્થ પ્રારબ્ધના પરિણામના અંશરૂપ નથી કારણ કે જો તે અતિમ પરિણામરૂપે મળવામાં આવે છે એજ વચાને વિચાર છે કે જે પ્રતિપ્રારબ્ધ કાર્યને નર્થ જતા માનતું હતું.

પછીથી જવાનમયારી એટલી થઈ જાય છે અને શિક્ષા અને ભદ્રામાંથી નવાલનો વિચાર દૂર પડે છે. ખીલકુલ આમ થતું નથી, કારણ કે પ્રારબ્ધના નિયમ વડે આવે શિક્ષાના નિયમનો વિનાશ થતો નથી અને જવાનમયારી, ત્યાગ, શિક્ષા, જાણો, એ સર્વ

નો આપેક્ષિક રીતે વિચાર કરતાં સંપૂર્ણતાથી યથાર્થ છે. ભૂમાર્માં બેઠાં નથી, સમગ્ર સાતિમય છે, તેમાં હોમ પમાડનાર પ્રારબ્ધ તેમજ પુરુષાર્થ ઉભયમાંનું એકે નથી. નૈતિક દૃષ્ટિએ હુથી વિચારનાં આ પ્રકારની તર્કપરંપરાનું વલણ સુરમ્ય છે. તેથી સ્પષ્ટ રીતે ઉપ-દેશાય છે કે, વ્યક્તિએ વ્યક્તિત્વ ભાવમાંથી દૂર થવું જોઈએ, કાર્ય કરતા અટકવાનું નથી, અથવા યથાર્થતાથી કહીએ તો પ્રારબ્ધના નિયમને પાર પાડવાનો છે. દુઃખ, શોક, એ સર્વ બોલનાં પરિણામ છે, અબેદમાંજ આનંદ સુખ છે, અને અબેદ, અંકય, એજ પ્રકૃતિનો ક્રમ છે. કાર્ય કરો, પાર પાડો, પ્રકૃતિ કરો, પરંતુ હમેશાં કાર્યને માટે કાર્ય કરો, સુખ અથવા દુઃખની તીવ્ર ઇચ્છા સહિત કાર્ય કરવાની જરૂર નથી. જે પ્ર-ખલ કાર્યપરાયણતા એ પ્રારબ્ધના જગરૂપે હોય તો નિર્બલ કાર્યશક્તિય પણ એાછું તેમ નથી; પ્રારબ્ધનો યથાર્થ અર્થ એમ છે કે આસ્તિત્વનો એટલે કાર્યનો નિયમ પાર પાડવો. અને પરિણામોથી હમેશાં અસર થવા વિનાના રહેવું.

કર્મ રહિત, પ્રારબ્ધ રહિત, દુઃખ રહિત, સુખાતીત વિશ્વવ્યાપક તત્વમાં શી રીતે હમેશાં દૃઢભાવનાવાળા રહેવું, એ હવે પંચીના વિભાગમાં સમજવવામાં આવશે.

(આગળ ચાલુ)

ઉપતત્ત્રી

વિદેશ-ગમન.

(મજેલુ.)*

સપ્તા સપ્તદ.

દેવીપ્રસાદ—વિદેશ ન જવાથી સાંપ્રતકાળે જે પદાર્થવિગ્ન ઉદ્ભવ્યું છે, અને જેનો આર્થિક વૃદ્ધિ અર્થે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેનાથી આપણે અજાનજ રૂઢીએ છીએ. જદા સુધી એવી રિયતિએ આપણે રહીશું ત્યાં સુધી આપણી અવસ્થા દીનતાપ્રકૃત જ રહેશે. આવી રીતે હવે સ્પષ્ટ પણે જાણ્યા છતાં વિદેશ ન જવા માટે દુરાચલ કરવો, એ આપણી હજી અધિક આર્થિક દુરવસ્થા થવા સુઅવે છે. વિદેશ જવામાં ધર્મને કિંવા કોઈ સ્થળે રુઢીને પ્રતિબંધક રૂપે આગળ ધરવામાં આવે છે, કિન્તુ હાલના સુધરેલા સમયે ધર્મની કિંવા રુઢીની વિરુદ્ધતા એ માત્ર દુરાચલ સિવાય અન્ય કંઈજ નથી. દેશના કલ્યાણ

અને ઊત્કર્ષ માટે પ્રાચીન સમયે કોઈ કારણને લઈ વિદેશગમન નિષેધવામાં આવ્યું હોય તો પણ હાજના સમયને વિશેષીકો, સમયનુમાર ઊત્કર્ષ કેવી રીતે થયો તેનો સક્ષમ વિચાર કરી વિદેશ ગમન માટે નિષેધક આજ્ઞાને એક કારે મુકવી જોઈએ છીએ. હું ધારું છું કે આપ પણ એ વિચાર પ્રતિ ખદાસ વિચારની સાથે અભિગમ દર્શો.

શાન્તિપ્રસાદ—વિદેશ જવામાં આપના વિચારની સાથે ખદારી અભેદતા જ છે. >દો નહિ પણ ધર્મની સાથે એનો મંબધ કેવા પ્રકારનો છે તે વિશે તમામ વિચારથી બેઠ છે.

ધર્મ માનવો હંતુ ઐહિક—સંસારિક સૂખ માટે નથી. કિન્તુ આધુનિક પારલૌકિક—આત્મિક માટે છે એ સુખનો આધાર અંતઃકરણની વિશુદ્ધતા ઉપર છે. અંતઃકરણની વિશુદ્ધતા થવાના સાધનો અનેક હોય છે, અને તેથી જ ધર્મ માર્ગ અનેક સાધનો યુક્ત હોય છે. વિદેશગમન પણ એ સાધનોમાંનું એક એવું સાધન હશે કે જેને આચારમાં નિયોજતા અંતઃકરણની વિશુદ્ધતા ચતી બટક અને તેજ કારણે વિદેશગમન નિષેધવામાં આવ્યું હોય તો તે જલદી પહેલાં તેને એક દુરામદ રૂપે મનવું એ પાશ્વિત્ય નથી. આપણે જરા કોઈ બિતરી તર દૃષ્ટિથી એને વિશેષીકે કે જેથી એ ધર્મમાતાની વચાર્થતા અભિધિય થાય અને તત્પર્યાત એ આજ્ઞાની ચેત્ત્વાચેત્વતા માટે જે કંઈ વ્યવસ્થા રચે થશે તે પાશ્વિત્ય ગણાશે.

કયા કાગમાં વિદેશ ન જવા ક્યું એ આપણાથી સમજાય એમ નથી કિન્તુ આટલું તો કહી શકીશું કે આપણા હૃદયે જ્યારથી પારમાર્થિક જ્ઞાનનું સ્ફૂરણ થવા માંડ્યું ત્યારથી આવી આજ્ઞાઓ કરવામાં આવી છે. પ્રથમ તો એ આજ્ઞા બ્રહ્મણ્ય ધર્મ કે જે શ્રેષ્ઠ પથમાં પ્રવાણ કરતા દતા તેઓને માટે દત્તી. કિન્તુ આગળ જતાં દ્વાપર અને ધૃત્વ ધર્મોપણ્ય એ પથમાં પ્રવાણ કરવા મંડવા અને તેઓને માટે પણ એ આજ્ઞા પગાલ.

હવેનું પદાર્થવિજ્ઞાન જેમ જેમ ચમુલ્કગને પામતુ જાય છે તેમ તેમ તેનું આન્તર સ્વરૂપ ઋષિકાષિક સમજાતું જાય છે. પદાર્થ માનમાં એક પ્રકારનું સત્ત જેને આપણે પ્રાણતત્ત્વ કહીએ છીએ અને પ સાત્ત્વ લોકો જેને ઝોઝ નામથી વ્યવહાર છે તે પ્રવાદ રૂપે વર્ણ કરે છે. પદાર્થનો એક બીજાની સાથે સંસર્ગ થવાથી એ તત્ત્વ એક બીજામાં અનુપ્રવેશી છે. વિશ્વ સક્રિયતા નિયમાનુસાર નિર્ભગશક્તિ પ્રજગશક્તિનો ભોગ થઈ પડે છે. તત્ત્વત્ નિર્ભગ પ્રાણ તત્ત્વ પ્રજગ પ્રાણ તત્ત્વનો ભોગ થઈ પડે છે. જે કે પ્રજગશક્તિની નિર્ભગશક્તિ ભોગ થઈ પડે છે એ ખરું તથપિ સ્વશક્તિની વ્યસર કંઈપણ બિપજગ્યા વગર રહેતી નથી એનું નથી; થોડે અંશે પણ એ પ્રજગતાના વેગને પ્રતીનંધક રૂપે ચાલ છે. પ્રવ્વલીત અમોમા થોડું પાણી નાખવામાં આવે તો જે કે અનગ શક્તિ પ્રજગતા કારણે પાણીને બાળી નાખશે તથપિ પાણી સ્વચમ્યાનુસાર અનગ શક્તિનો પ્રતિરોધ નો કરેગત.

નિક્ત નિયમાનુમાર સંસર્ગથી થતા ફગારણ (અસુર દેશ એટલે જ્યાં શોકોમાંથી મશીન કુદ કમોને લીધે આન્તરમાંથી વહેના મશીન પ્રાણતત્ત્વ અને તેના સંસર્ગથી થતી

અશુદ્ધિ) ના કારણે વિદેશ મજબૂત શાસ્ત્રાચાર્ય યદ્ય વળી તે કાળમાં હાલના જેવા પ્રવાસનાં અતુલ સાધનો તેમજ હાલના જેવી આર્થિક દીન સ્થિતિ કે જેને માટે ત્યાં જવોની આવશ્યકતા પડે તે નહોતી. પુનઃ યોગના નિયમો પાળવામાં પ્રતીક્ષા જીવન અને અતીસંગ એ બંને પ્રતિકુળ છે. આ ત્રિવિધ કારણો અને બેકત અતુર સસર્ગ દોષના કારણે વિદેશો—અસુર દેશે ન જવા ધાર્મિક આચાર્ય પળાઈ

આપણા ધાર્મિક આધ્યાત્મિક જીવન ત્યાં સસર્ગ દોષથી અને એવા અન્ય મીઠા કારણોથી નિકટ દશામાં આવી પડે. આ વસ્તુગતી વિધાનને સત્ય સિદ્ધિ કહેવાથી વિદેશ ન જવા માટેની શાસ્ત્રાચાર્ય આદરણીય યદ્ય પરી વિદેશની વાતને એક કોરે મુકી અન્ય બાબતો વિશેષો શુ તો સ્વદેશમાં પણ એ આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવા માટે કુદા દુર્ગમ પથમાંથી પસાર થવું પડે છે તે જોતાં વિદેશ નિવેધાર્યક આચાર્ય કદાચ વિશાતમાં નથી

મહા પદાર્થ માત્ર ત્રિવિધ ગુણુ યુક્ત હોય છે, સત્ય, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણુ માત્રી એકની તેમાં પ્રાધાન્યતા હોય છે અને અન્ય બેમાંથી ગૌણતા હોય છે જે પદાર્થમાં જે ગુણુ પ્રાધાન્યપણે વર્તે છે હોય તે ગુણુ યુક્ત પ્રાણુતર તેમાંથી વળા કરે છે; અને જે પદાર્થની સાથે તેનો સંબંધ યાય છે તેમાં તે પ્રાણુતર અનુપવેશે છે, અને પોતાની અસર તેના ઉપર ડાળવે છે સત્ય છે તે વિશુદ્ધિ કરનાર છે અને અન્ય બંને મની નતા વધારનાર છે અપવિનતાને અશુદ્ધિના મૂળ કારણુ એ ત્રિવિધ ગુણુ છે.

વસ્તુગતિ આમ હોવાના કારણે જે પદાર્થમાં સત્ય ગુણુ પ્રાધાન્યપણે વર્તે છે હોય તે પદાર્થની સાથે સસર્ગ કરવો અન્યની સાથે એટલે જેમાં રજ અને તમ પ્રાધાન્ય પણે વર્તે છે હોય તેઓની સાથે મમર્ગ કરવો નહિ આમ સ્વદેશમાં પણ સ્પર્શસ્પર્શ, બદ્ધવામદ્ધ, પેદાપેદ્ય ક્રત્યદિ માટે નિયમો સિદ્ધિત મનાયા અને પળાયા

આના દુર્ગમ પથમાંથી જીવનને પ્રસાર કરવાથી—આવી રીતે જીવન ગાળવાથી આધ્યાત્મિક બિનતિ અતી બેકત દશાને પામી, બુદ્ધિક વિષયો બિનતિના શીખરે પહોંચ્યા કે જેના બહુ આજે પણ પાશ્વર્ય વિદ્વમન્ડળ આશ્ચર્યથી વળુએ છે, અને એ આશ્ચર્યતામાં નિમગ્ન થઈ એ તરવને પ્રત્યક્ષ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, જેમાં સ્વદેશો સદ્ગ થયા છે એમ કહીએ તો સર્વથા અસત્ય નથી

• બેકત વિવેચનથી આપને સુવિદિત થયું હશે જે વિદેશનિવેધાર્યક શાસ્ત્રાચાર્ય નિષ્કારણુ નથી સદા નિયમોથી અચાત પુરેલા કદાચ સ્પર્શસ્પર્શને એક દોષ યુક્ત રૂઢી માનતા હોય તો તેથી કદાચ નિયમને હાની ચતી નથી ત્યમજ તેનું કથન કરનાર શાસ્ત્ર પણ દોષીન થતું નથી કિંતુ દોષ માત્ર અચાનતાનો જ હોય છે હાલની ભૌતિક વિદ્યા આતું યથાર્થ દર્શન કરવા સતત પ્રયાસ કરી કરે છે. અને પરિણામે સત્ય પ્રત્યક્ષીકરણુને પામશે એમ જર્મતના ઉદ્ધારના નિયમને વિશેષના અનુમાન કરવાને કારણુ મળે છે.

દેવે આપણે સાંપ્રત દેશકાળને વિશેષીએ અને તત્પરતાત ન્યાયા-માયતો નિર્ણય કરી શું પ્રાચીન સમયે જે યોગિક નિયમાનુસાર કર્મ માર્ગે પ્રચલીત હતો અને તદનુસાર જીવન ગાળવામાં આવતું હતું તે નિયમ હાલ જોશો, તો 'ક'ઈ પણ દૃષ્ટિગોચર થશે નહિ ત્યાં એના દર્શન થશે ત્યાં એ નિયમોના વિધિનો અભાવ દર્શો અને કોઈ સ્થળે તો કેવળ ગાલ ટોંગ પણ દર્શો. અને ધણે બાજે તો દેવે એ વ્યર્થ પરિશ્રમ મુક્ત છે જ્યાં કાળસેપ કરવાનું છે એમ મનાય છે.. તથાપિ એનાં આ દેશે મૂળ એટલાં તો ઊંડાં પેઠાં છે જે એનો સમૂળ વિનાશ થઈ શકે એમ નથી. માત્ર ફળ ફૂલ કાળીઓ છત્વાદિનો વિનાશ થાય એમ છે અને યોગે ધણે અંશે થયો પણ છે. યુગ: મૂળના અવિનાશના કારણે તેના ફળગા ફૂટ્યા છે અને વિશ્વ ચક્રના નિયમાનુસાર એ જહુ એ યમ ફળ પ્રલમુક્ત થશે આ આનુ-માનિક બાવનાકાળ ભગવાન સત્ય કરશે.

યોગિક નિયમોરૂપ પધના પ્રવાસીઓની હાલની વિધી અને બાવનામાં ધણે અંતર પડી ગયો છે જે હેતુને અર્થે સાચાગા છે તે હેતુ સાધવાયે પ્રવૃત્તિ નથી એટલે વારતવે હેતુ વગરની સાચાગા પાળવી વ્યર્થ છે, નિષ્કારણ છે; આમ કહેવામાં કોઈ દોષ નથી હાલ સ્વદેશમાં પણ આપણે એ સાચાના સંસર્ગમાં આવીએ છીએ કે તેઓના સ્પર્શ પ-શાત રનાનાદિક ક્રિયા કર્યા વીણુ કોઈ પદાર્થની સાથે સ્પર્શ સખેષ આંધી શકીએ નહિ. ભોજનાદિક ક્રિયા કરી ચકીએ નહિ. આવી સાચાગા છે. સત્તાં આપણાથી સ્વદેશમાં પણ તે પળાતી નથી સહોપમાં એજ કે સ્પર્શસ્પર્શ, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય અને પેવાપેય છત્વાદિ નિયમો કે જેને માટે સાચાગા છે તેનો તો લોપ સ્વદેશમાં થયેલો છે સિવાય કે અપનાદ તરિકે યોગીઓને આદ કરતાં, જ્યારે સ્વદેશમાં ધણુ આવી રીતે જીવન ગાળવામાં આવતું હોય તો પછી વિદેશ જવા માટે સાસ્ત્રનિષેધાર્થક આગા આગળ ધરવી એ અજ્ઞાનતા સિ-વાય અન્ય કંઈજ નથી

૧૦૫

વળી દેશકાળ તરફ દૃષ્ટિ દે'કર્તા અને હાલની આપણી આર્થિક સ્થિતિ વિશેષતાં વિદેશ જવા માટે આપણને ધણી આવરણતા છે. આમ સર્વે પાસથી માન્ય છે. યોગિક સાસ્ત્રથી હાલ આપણે એટલા તો અટાલ છીએ કે તેને માટે તદ્વિગ્નાનાયે વિદેશનો જ આશ્રય લેવાની આવશ્યકતા છે. ત્યાં પર્યંત તેમ કરવામાં આવશે નહિ ત્યાં પર્યંત આ-પણી આર્થિક સ્થિતિ પ્રતિદિવસ 'અધિક દિનતા અનુભવશે. ધર્મ એ મૂખ્ય છે સત્તાં ધર્મ અને અર્થનો આશ્રયાર્થે ભાવ સંબંધ છે. કેવળ અર્થે હીનને ધર્મોયે માત્રિ કરવામાં અતિદુઃસદ કટ સદન કરવું પડે છે. જ્યારે પ્રદીપ જહાશગિની પ્રાણુ વિગ્ન થતાં હોય ત્યારે કયા ધર્મોયેની પ્રાપ્તિ કરવા પુરુષ સમર્થ થઈ શકે ? આમ વિચારતાં વિદેશ ગમ-નાયે દેવે અનુગા મળવી આવરણ છે.

આટલું સત્તાં યુગ: હાલ ધાર્મિક પ્રમ ઉપરિષ્ઠત કરે તો દેશકાળાનુસાર નિચે દેતાં વેલા વિચારોથી તેનો નિર્ણય લાવવો જોઈએ છીએ.

ધર્મ એ ઉમય વિષ છે, એક જાણ અને અન્ય અંતર: બાહ્ય એટલે આચાર બાહ્ય અને આંતર એટલે વિકાર બાહ્ય જે કે આચાર અને વિચાર બાહ્યનો પરસ્પર

આશ્રયાશ્રેય સંબંધ છે તો પણ દેશકાળને લઈ આચાર ભાગમાં કેટલાક ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા પડે છે. આપણાજ દેશકાળને લઈ આચાર ભાગમાં ઘણા ફેરફારો કરવા પડ્યા છે. જોના દહાન્ત અનેક વિધિ રચિતીઓ અને પુરાણો છે, કે જોના એ આચાર ભાગનું કથન છે.

જો કાળને લઈ આપણાજ દેશમાં આગ યજુ' છે તો પછી હાલના કાળાનુસાર આચાર ભાગમાં કેઈ ફેરફાર યાજ તો તે નિર્દોષજ છે. વિદેશમાં આચાર ભાગ કોઈ અંશે પળાય એમ નથી એ વાતતો સર્વાંશે સત્ય છે. (સ્પર્શસ્પર્શ નિયમો) કિન્તુ વિચાર ભાગ પાળવામાં કોઈ પ્રકારની અડચણ આવે એમ નથી. એટલે ભક્ત્યાત્મક્ય ને પેવા પેય એ વિધિ સત્યવાય અને હૃદયે આર્યત્વના વિચારો સુદૃઢ વિશુદ્ધ હોય અને સ્વદેશ ગગન પશ્ચાત્ દેહ મુખ્યે શાસ્ત્રાનુસાર પ્રાપ્તિ કરવામાં આવે તો હાલના કાળને યોગ્ય આચાર પાળવામાં આવે છે એમ કહેવામાં અનુચિતતા નથી.

પદાર્થ વિજ્ઞાન જાસ્ત્રની ભૂમિકામાં આપણો દેશ છેક નીચેની ભૂમિકામાં છે અને તેને લીધે અને અન્ય કારણોને લઈ આપણી આર્થિક સ્થિતિ અનિદીન યદ્ય પડી છે આમ હોવાના કારણે પાછળના તથા પુરુષાર્થોથી પણ આપણે વિમુખ રહીએ છીએ કે જે આપણા દેશ માટેની એક હરણાળનક સ્થિતિ છે.

વર્તમાન હિંદના જીવન અને વિચાર ઉપર થીઓસોફીની અસર*

ફિનિયાના અન્ય સ્થાન કરતાં જો તેના ગૃહોપ ગણી શકાય એવી ભૂમિકામાં આવ્યા પછીના સમયમાં હિંદમાં વિચારના વદનને નિયમવામાં થીઓસોફી એક પ્રમુખ અવયવ સમાન યદ્ય પડી છે, એ વાત ઉપરઉપરથી અવલોકનારને પણ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે એમ છે, અને તેટલા માટે, મુખ્ય અથવા દુઃખ માટે વિચાર અને જીવન ઉપર તેનાથી અસર કરતા વિવિધ માર્ગોનો વિચાર અલાપવો આનંદ દાયક નિવડશે લગભગપા શતકથી આ સંસ્થા સાથે યોડા અથવા વધારે ગાઢ સંબંધથી જોડાયેલા એક મનુષ્યના સંસ્કારો, આ પ્રવૃત્તિમાં આનંદ લેવાનો પ્રારંભ કરતા પુરુષો માટે આશા અને હિતજન કરેલા નિવડશે. તેમજ જે દુષ્ટ પ્રસંગોમાં તે ખાસ કરીને આવી પડી છે તેની પણ તેમાંથી સ્થિતિ મળી રહેશે.

જો કોઈ માનવસરમાં સંપૂર્ણ નથી તેમ એટલું જરા આનાકાંની વિના કંપુલ કરાશે કે, અન્ય સર્વ મુખપ્રચારક સરવાઓની પેઠે, થીઓસોફીકલ મંડળે પણ તેના

મૂલ વિચારોની બૂલ ભરેલી અથવા અપૂર્ણ સમજના પરિણામરૂપે કેટલીક ભૂલો અને નિંદાને જન્મ આપ્યો છે. તેટલા માટે તેના માર્ગમાં આવી પડતાં, બાહરા પાણીવાળાં સ્થાનો તથા ખડકોની શોધમાં એક પ્રજાલ શોધક—પ્રકાશને ફેંકવાની અત્યંત આવેશ્યતા છે. જેમના હાથમાં તેનું સુકાન આવવાનું છે તેમને માટે તેનો માર્ગ કાપવાનું કાર્ય સદાજ પશુ સહેલું થાય તો આ લેખનો હેતુ સફલ થયો ગણાયો. સાદામાં સાદો માર્ગ તો એ લાગે છે કે, રાજ્યવિદ્યાના પ્રદેશ ઉપરની, હિંદના ધર્મ અને અધ્યાત્મવિદ્યા ઉપરની તેની અસરને જુદી જુદી તપાસવી; જો કે એટલું યાદ રાખવા યોગ્ય છે કે, જીવનના આ વિગત વિગત સર્વ વિભાગો અન્યોન્યમાં આંતર સંબંધવાળા છે તથા વારંવાર અન્યોન્ય ઉપર આઘાતપ્રસાઘાત પણ કર્યા જાય છે.

થીઓસોફીની રાજકીય અસરને પ્રથમ હાથ ધરીને પતાવવામાં આવશે, કારણ કે આ સરથના વારંવાર દર્શાવવામાં આવતા દંદેશ અનુસાર તે પોતાની જાતને રાજ્યવિદ્યા અરપર્ય રાખે છે તથા તેને તેની અસરના જહારના પ્રદેશની ગણવામાં આવે છે. એક પ્રજાના આંતર જીવન અને વિચાર બાહ્ય અવિર્ભાવ પામે છે, એવા અનેક રિષ માર્ગોમાંના એકમાં પણ રાજ્યવિદ્યાનો સમાવેશ થાય છે: આથી એટલું ક્ષતિ થાય છે કે વિચારમય જીવન ઉપરની કોઈ પણ પ્રજાલ અસર, રાજ્યવિદ્યાથી મદદથી કરાતા સ્વરૂપમાં એક બાધ કારક સાધનરૂપ યતીજ જેમણે તેટલા માટે થીઓસોફી પોતાની જાતને જાનવિના પણ રાજકીય મુદ્દાઓના બ્રમણમાં ખેંચાતી જુએ છે, જો કે રાજકીય જાળ તો પ્રતિનો તેનો ખુલ્લો ખુલ્લો ઉદ્દાસીન દેખાવ, તેને રાજકીય જીવનના અંગજૂત દાઝ મારીની ધાધલ અને ધમાલતી યાગ હમ્મય જૂમિકમાં રાખે છે. કારણ કે તેના સર્વને ભેટતા હસ્તોમાં હમેશાં મદદથી કરાયેલા " સર્વ માન્ય બ્રાત્રમાવના " આકર્ષક ચિહ્ન સહિત તે સલાહ માટે પ્રયત્ન કરે છે, તકરાર માટે નહિ, એકય માટે પ્રયત્ન કરે છે, વિરોધ માટે નહિ તેના સમગ્ર સિદ્ધાંતોનો સર જૂત વિચાર એકયનો અભેદનો હોવાથી, તે એકયને અભેદને ઉપાસે છે; અને તેની સમગ્ર હેતુજૂત ચક્રિત પ્રેમની પ્રેરણામાંથી મળતી હોવાથી તે વિજય પૂર્વક દોપને હાલી કાઢે છે.

તેના હિંદમાં આગમન પછી તૂર્તજ વિગિત રીતે, જે લોકોના હસ્તને પ્રજાલ બનાવવાનું તેના ભાવિમાં હતું તેવા લોકો તરફથી જ તેને શંકા દૃષ્ટિ સદન કરી પડી, અને હિંદમાંના અગ્રેજ લોકો તો, આ દેશના રાજકીય વાતાવરણની આસયાસ કમનશિષે વિંટાઈ વળેલા સામાન્ય અવિશ્વાસના ધુમસદારો તેમાં, એક વ્યક્તિ કે જોને છેતરાયેલા જેવી ગણવામાં આવતી હતી, જેને શૂન્ય હેતુવાળીરૂપે, અમેરિકન ઝતુનીરૂપે ગણવામાં આવતી હતી તેની મદદ સહિત એક રસિયન છુપાજામુસરૂપે શંકનીય દૃષ્ટિથી જોવાતાં વ્યક્તિરૂપે ઉપજાવવામાં સત્તાપ અને દુઃખના એકતાના જૂતને જોવા લાગ્યા. આ મોહને દૂર કરવામાં દંડ અને આસપ્તિયુક્ત મહેનતનાં વર્ષો વિજયવંત નિવડ્યાં; પરંતુ નેતાઓને, સત્તાવશીને શાંતિથી સદન કરીને પોતાનો પ્રભાવ સાગિત કરી આવવાનો તથા ધીરજથી સહનના અંતીમ વિજયમાં શ્રદ્ધા રાખીને વિરોધાર્થ મદદજૂની કરકાર રાખ્યા વિના

પોતાનો શક્તિનો સંદેશો પ્રવર્તાવવાનો લાગ મળ્યો નહોતો ત્યાં સુધી આમ થયું અસમ-
વિત હતું આજે ધણે દિવસે, આ સરથાના જુદાકરના માર્ગમાં આવા પ્રકારના શંકાના
તડ રહિત વલન વડે મુકાયેલા વિધ્નિર્નુ, આનંદ અને છુટકારાના સ્મિત પૂર્વક એક જણ
પુનઃ સ્મરણ કરે છે, તથા જે દિનોમાં આવા પ્રકારના માર્ગમાં ઐહિક સમૃદ્ધિ અને સા-
ખના સ્થૂળ વિનાશનો સમાવેશ થતો હતો તેવામાં તેને ખુલી રીતે મદદ કરવામાં જહાર
પડનારોની નૈતિક હિમતને હજુ પણ પ્રેમની લાગણી પૂર્વક સંભારે છું સરકારનો આ
અવિશ્વાસને દૂર થવાનો સમય મળ્યો કે તુર્તજ હિંદવાસિયોના મનમાં હંડી જડ લાક્ષીને તેનો
પુનર્જન્મ થયો, જે લોકો તેમના ઉપર અવિશ્વાસ રાખતા હતા તેમનાજ હૃદયોમાં માટે
સર્વસ્વનો ભોગ આપનાર, હસ્તક અને આસક્ત અગ્રેજોની એક સખ્યા આ સરથાના
કાર્યમાં આગળ પડતો ભાગ લેતી જેવામાં આવતી હતી તેને લીધે આમ થયું હતું
આત્મભોગનાં મહત્તા અને સ્વાર્થ રાહિત્ય માત્ર અવિશ્વાસને પોષવામાં કામ લાગ્યાં અને
લોકો અમુક પ્રકારનો મહિન અને દુષ્ટ હેતુ યુક્તિથી શોધી કાઢવામાં પડ્યા અને તે વડે
પોતાના મનમાં, મુખ ચિત્ત, નામ, સ્થિતિ, અને દુનિયા જે સર્વ બદલાય ગયો છે તે વિ-
નાના એક મહેનતુ જીવનનો ખુલાસો કરવા લાગ્યા આવા પ્રકારનો અયોગ્ય અવિશ્વાસ
નિરક્ષર અધુવા તો કહેવાતા અધ-કેળવણીમાં જ ફેલાઈને રહ્યો નહોતો, પરંતુ દેશના
વિદ્વાન મજાતા જુદામાન પુરૂષોની જુદામા તેનો પ્રવેશ થયો અને તેઓ આરા પ્રકારના
હિનાવહવર્તનને સમજી કાઢવાને સાબળના પથુ ના નમે એના વાદોને પ્રવર્તાવવા લાગ્યા
હતા આ લેખના લેખકને તેના એક સુવિખ્યાન સાક્ષર મિત્રે, સુકિત બાજ અગ્રેજો કે
જેઓ આ પછી જાતને અધીનતામાં રાખીને થીઓસોફીની સરથા મારફતે આપણને છું
દિ નિવચક અને માનસિક શુભામગીરીની દરમ્યાં જેથી જવાનો નિશ્ચિત પ્રપત્તિ આદરે છે
તેવાની હંડી, રિન કર્તા સુકિતઓને મદદ આપવાના ઉદાપથ સામે ધાર્મિક રીતે ચેતા
બોલે હોતો અસ્વસ્થ કલ્પનાવાળા મગ્નિષ્કમાર્થો જન્મ પામતી હૃદયમર્મ વેધક બાનના
ઓના વાદોના ઉપર સહનો સૂચ વળી ફરતી રચણાર્થો પ્રકાશના લાગ્યો, તથા ચિહ્ન
અને અવિશ્વાસની શક્તિયો ઉપર પ્રેમ અને દાનની શક્તિયોએ વિગ્રય મેળવ્યો લોકમેક
ન અધિકાર માટેના સામાન્ય પક્ષપાતને લીધે વનવાગજાને, શકા સાથે સરખાવે છે, એક
મનુષ્યને અન્ય મનુષ્યથી સિત્ત પાડતી ગેરસમજ અને અશુભ લાગણી, ચારિત્રને નિ-
શ્ચિત કરતા વિચારો અને હેતુઓના અગ્નિને લીધે તથા સંપૂર્ણ જ્ઞાનના અભાવને લીધે
જન્મ પામે છે, એ વાતની ના પાડી શકાય એમ નથી

જિંદગી રાજ્યના અર્થ રીતે ગણાતા દૃઢ પાયામાં તથા તન્તુસાર હિંદમાં પ્રવર્તતી
શક્તિમાં, મિર્નલમાં નિર્બલ સ્થાન, આવી વિશ્વાસની ખામીરૂપ છે, દરેક વિચારવત અવ-
લોકનકારે આ વાતને વર્તમાન જાણકીય સ્થિતિની એક ગભિરવાતરૂપે સ્વીકારવાની
આવશ્યકતા છે સત્તાધારીઓ અને પ્રજા ઉભયે દેશની શક્તિ અને શુભ રાજકારનાર
માટે દૃઢતાથી કાર્ય કરે છે તોપણ અન્યોન્યનાં આંતર જીવન વિચારો અને જા-
વનાઓને તેઓ કેટલી બધી નવાઈ પમાડે એટલી ઓછી રીતે સમજે છે એક હિંદીને
કવચિત્ જ પ્રવેશ મળે છે અથવા કદાપિ મળતો નથી એવી પોતાની કલ્પનાએ રચી

કોટેલી સ્થિતિમાં વસનાર હિંદમાંના અગ્રજ લોકોની સંપૂર્ણ અલગપણાની વાત, આ ઉભય જાતિમાંના દીર્ઘદષ્ટિવાળા પુરોવાના અભિગ્રામ પ્રમાણે રાજ્યની દૃઢતા પ્રતિ એક હમેશના બયરૂપ છે. સમગ્ર સૂક્ષ્મલાગણીઓ અને બાવનું માધુર્ય સંપૂર્ણ રીતે પ્રવર્તે એવું દરેક જાતિનું જીવન, અન્યોન્યને એક બંધ કરી રાખવામાં આવતા પુરતક સમાન થઈ પડે છે; અન્યોન્ય પ્રતિના આવા પ્રકારના અલગપણામાંથી આવા નિકટતા પાડોશીઓમાં પૃથક બાવ જન્મે છે અને કોઈ પણ અમતામલી સ્વીકારવાને બંધ પડે છે કે, મદાન અને ઉચ્ચ રીતે કેળવાયેલી ઉભય પ્રજાઓને અન્યોન્યતા હરતમાં સમર્પનાર પ્રજુનો હાથ છે અને જ્યારે તેઓ પ્રેમ બધા આલિંગનથી મળે ત્યારે એકનું હૃદય અન્યના હૃદયને પ્રતિહતાર આપે એવું મંભવિત બનાવી શકનાર કોઈ પણ સંસ્થા, એ ઉભયને સંબંધમાં લાવનાર પારમાત્મિક દિતના એક હથિઆરૂપ બને છે. થીઓસોફીકલ મંડલના બાગમાં ઉપયોગી થઈ પડવું લખેલા અનેક કાર્યોમાંનું આ શુભ હેતુને સિદ્ધ કરવારૂપ એક કાર્ય છે. યથાર્થ દિશાએ દેરાયલા આસક્ત અને આત્મભોગમય ઉદ્યોગનાં આમ યવામાં અનેક વર્ષો જ્ઞેષ્ઠ્ય એ વાત નિઃશંક છે, પરંતુ આ એક “ ખરા મનની ઈચ્છાથી પાર પાડવા જેવું ” કાર્ય છે, અને જો એટલું કાર્ય પાર પડશે તો, આ મંડલે પોતાનાં વિશેષ આધ્યાત્મિક કાર્યો થી મિત્રરૂપે પણ નિરર્થક અસ્તિત્વ ધરાવ્યું મજૂરી નહિ. તેમાં પ્રવર્તતા હસ્તક્રમે અને આત્માર મુખીમાં તેનાથી સિદ્ધ થયેલાં કાર્યોને સરખી રીતે વિચારતાં, આવા લક્ષિત હેતુને પાર પાડવામાં આ મંડલ ખાસ કરીને લાયક છે, એ વાતમાં બાગ્યેજ કોઈ પ્રકારની શંકા થઈ શકે છે.

હિંદમાં આધિકારિક જીવનને સંદૃષ્ટિત બનાવનાર બે બે જોડના સંક્રામના બંધનમાંથી અપૂર્વ સ્વાતંત્ર્ય સદિત આ દેશમાંના એક યુરોપીઅન થીઓસોફીસ્ટ વર્તિ શકે છે, તેમજ અનધિકારી યુરોપીયનતામાં વખતો વખત ખામ કરીને બજાઈ આવતી નૈતિક અને ધાર્મિક એકતાની ડાહ્યું કારક બાવનામાંથી પણ ને છૂટે હોય છે. જેમના જ્ઞાનપડે તેનું જીવન આશા બધું બધું છે અને જેમના ઉપદેશો તેના એક વ્હાલો વારસો છે, એવા મદ્યિઓના પરંપરાગત વંશજો માટે પ્રેમથી બરેલા હાથે તે એક હિંદી શુદ્ધ પ્રવેશ કરે છે. યથાર્થ મમતાના મૂત્ર કરતાં અંધ દાષ પણ અમહારિક જાદુ નથી, અને તે એક હિંદીના હૃદયને “ ખુલ્લમગીસમ ” સમાન થઈ પડે છે એમાં કોઈ નવાઈ પામવાની નથી; તે તેના નરમાય બધા રૂપો આગળ ખુલી જાય છે અને દુષિત બનાવવા માટે પ્રવેશવા શોધતા લોકોના જંગલી ધક્કાઓ સામે સદીસલામત રીતે બંધ દેવાયેલું રહે છે. એક વખત માયા મમતાનું બંધન બંધાતાં સમગ્ર પ્રકારનો જાતિ ત્રિપથક વિરોધી બાપ, અજ્ઞાનથી જન્મતી ગેરસમજ, અલગપણામાંથી પેદા થતો અવિશ્વાસ, વાતજર-ખુમાં વિનાસ શરણ થાય છે અને અનદદ વિશ્વાસ તથા અમિશિત પ્રેમનો હૃદય યાયછે. આ ઉપર કહેવાયલાના વ્યાવહારિક દુષ્ટાંતરૂપે આ લેખના લેખકના પોતાના જાણનામાં, કેટલાક યુરોપીઅનોને, દુનિયા પરના નજીકના અને વ્હાલામાં વ્હાલા મિત્રોરૂપે, કેટલીક જામતોમાં નજીકના સગા કરતાં પણ વધારે પીઠ મજૂરામાં આનંદ માનનાર, પ્રાચીન બાવનાપરાયણ અને યુગ ધાર્મિક હિંદુઓ છે, એટલુંજ કહેવું બસ થશે, આ એક

એવું પરિણામ છે કે જોને માટે કોઈ પણ સંસ્થા પ્રમાણિકતાથી ગર્વ ધરાવી શકે, અને તે પછી અતિમ હેતુને લક્ષમાં લેતાં તે કંઈ પણ હિસાબ વિનાનું છે. હજુ પણ અતિમ હેતુ લક્ષમાં ના આવ્યો હોય, હજુ પણ એ માર્ગ ચડાણનો અને ખંડજમડો લાગતો હોય, તે પછી આપણે પ્રતિપાથી જંધાયલા ગ્રેમના નિવગાતુસાર જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કરી શું તો વિનય અનિશ્ચિત રહી શકશે નહિ, અને રાજકીય બાબતોથી રહિત હોવા છતાં, આ મંડલ વર્તમાન સમયની મહાનમાં મહાન રાજકીય જીત, પામવામાં નિષ્ફલ નિવડશે નહિ."

થીઓસોફીનો સ્વાભાવિક રીતે વિશેષ પ્રસક્ત સંબંધ છે એવા ધાર્મિક પ્રદેશમાં આવતાં, હિન્દના કેળવણીના સ્થાનના અભિપ્રાયમાં ઉપજાવવાલો ફેરફાર અને તેમના પોતાના ધર્મપ્રતિના વલનનો ફેરફાર એ એક ઉચ્ચપાયલ કરતા જરા પણ ઓછું નથી, એમ કહેવું લેશ પણ અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી. કમન્યાએ આ કહેવાયલી વાતને હિંદુ ધર્મના સંબંધમાં જ લગાડવી આવશ્યક છે, જે કે મહમદીય ધર્મને સુસજ્જ બનાવવા માટે વિરમ પ્રયત્નો થયા છે તે પછી એટલું કહી શકાય કે હિંદુધર્મને સજીવન બનાવનાર જીવનની પ્રેરણાનો જન્મ ઇસ્લામ ધર્મમાં હજુ દવે થવાનો છે. પરંતુ હિંદુધર્મ માટે તો યથાર્થ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય કે, થીઓસોફીના આગમને, પાશ્ચાત્ય વિચારો અને પદાર્થ વિજ્ઞાનના જડવાઈના બાર નીચે જલદીથી વહી જતા જીવનના નશીન તરંગને ઝાકવી શક્યો. " કેળવણી " વર્ગોના મનમાં હિંદુ ધર્મનો સંબંધ અધમતા પમાડતા સર્વ સાથે તથા હદપારન વહેમ સાથે જોડાયેલ હતો, અને નિર્ણય કીધાઓ તથા સત્તાધારી શુક્લ વર્ગ માટે નકામી બીતિ ઉત્પન્ન કર્યા વિના તેનું નામ દેવું પણ અસંભવિત હતું, એ સમયનો ચીતાર મન મમીપ તાદૃશ ખોડા યાચ છે વર્તમાન સમયના યુવકના વિચારમાં ઉતારલું ગમે તેટલું શ્રેષ્ઠ છે તે પછી એટલી યથાર્થ વાત છે કે, સંસ્કૃત જ્ઞાપાના ધાર્મિક પુસ્તકોનું દર્શન માત્રજ તિરસ્કારયુક્ત દ્વારય ઉપજાવવામાં નિષ્ફલ નિવડ્યું નથી અને તેનાં પાનાંમાં સમાવેશ થતી ધારેલી નકામી વાતો અને વહેમો પ્રતિ દોષકાગ્ક આક્ષેપો કરવામાં તેઓ પાછા હઠ્યા નથી; અને જે કોઈનામાં તે અથમાં ઉડા ઉતરવાનો " તરંગ " જેવામાં આવતો, તે તેને અસંત દારવારપદ બનાવવામાં આવતો હતો અને કોઈ કોઈ વાર, અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન ઉપજાવવાનો તથા વહેમમાંથી ધર્મ ધટાવાનો પ્રયત્ન કરતા અવળા મગજને ખરેખરી દયાનું પાત્ર બનાવવામાં આવતું હતું. આ સ્થિતિમાં દવે ફેરફાર થઇ ગયો છે, એ વાત કહેવાની જાગ્યેજ નહર છે, પરંતુ આ દેશમાંના કેળવણી વર્ગોની લાગણીની સ્થિતિનું ઉપર દોરેલું ચિત્ર, જાતિ અનુભવમાંથી મળી આવતી સર્વ જીનાઓ અનુસાર યથાર્થ છે. આ ફેરફારની મહત્તા અને શીઘ્રતા, કાર્ય કમનો માર્ગ "કરવાની આધ્યાત્મિક ક્ષણને પસંદ કરનાર સંસ્થાના પછવાડે રહેલું વિવેક યુક્તજ્ઞાન મન સમીપ ખડું કરે છે, કારણ કે હિંદુ ધર્મ, અને શાસ્ત્રો માટેની શ્રદ્ધાનું પ્રથમ અને મૂખ્ય વહન થીઓસોફીકલ મંડલના મૂલ્યવૃત્તિ રચાનમાંથી વહેવા માંડ્યું, એ વાતમાં જરા પણ શંકા થઇ શકે એમ નથી; જે કે એ પણ એટલુંજ નિશ્ચિત છે કે, અન્ય ઉપ-વહનો, એ, વર્તમાન સમયે હિંદુઓના મોટા ભાગના હૃદયમાં ઉછળતા તેમના ધર્મ

માટેના પ્રેમના પ્રમાણમાં વધારે કરવામાં વિશ્વાસતાથી ભાગ લેવાયો છે. જેમ આ મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમ શરૂ થતા પૂર્વે શાસ્ત્રમાંથી મળતાં આનંદને માટે મનાઈ કરવામાં બાધ હતી તેમ હિંદુધર્મ અને તત્ત્વ શાસ્ત્રના મૂખ્ય સિદ્ધાંતોથી અગ્રણ્ય પુરૂષને સમયના કરતાં પાછળ હસતો ગણવામાં આવે છે અને “વર્તમાન ક્ષણ સુધી” વધેલો ગણવામાં આવતો નથી, એવા ફેરફારને ગારખાડવામાં યીજોમોદીકલ મંડલ એક મૂખ્ય વિભાગરૂપે યોગ્ય રીતે હક ધરાવી શકે.

તોપણ એટલી શંકા રહે છે કે આ પ્રમોટર પ્રેમયક્ષા ઉત્સાહ, કાર્ય ક્રમને ધણેજ પાછળ હઠાવ્યો છે કે નહિ, કારણ કે કહેવાના “પુનરુદ્ધારકના” નિર્મલ જનને ક્ષેત્રે એક અનિચ્છિત સત્ત્વ આગળ તરી આવે છે; કેટલાંક દષ્ટાંતોમાં હિંદુ નામ સાથે જોડાયેલી સર્વ આખતો માટેના અર્થ અને તર્ક રહિત મોઢા જણાઈ આવે છે, તથા સાથે સાથેજ પાશ્ચાત્ય બાવના સાથે જોડાયેલી સર્વ બાવના માટેના સામાન્ય તિરસ્કારને, હિંદુ વિચારો પ્રતિના પ્રથમના જૂલ ભરેલા વિચારને નદવે સ્થાન મળ્યું છે; કદાચ વિરૂદ્ધ દિશામાંની હલપારની આ ગતિ, કાર્ય અને પ્રતિકાર્યના પ્રાકૃતિક નિયમને માત્ર પાર પાડવા સમાન છે, અને આ વિચારથી એક પુરૂષનામાં એટલી આશા અંધાર છે કે, સામાજિક બાવનાનું આગળ વધવું અને પાછા હઠવું, એ ચતુર્થ સમતા પ્રાપ્ત કરવાના માત્ર પૂરે ગામિરૂપ છે. તથાપિ એટલું થાદ રાખવું આવશ્યક છે કે, આત્મપ્રશંસાના કરતાં અન્ય કોઈ પણ બલવાન નાશક ગેમ નથી, અને પાશ્ચાત્ય બાવનાઓ પાછળ અંધની મારફ દોડવા કરતાં પણ વધારે નિશ્ચયથી, આત્મસંતોષ વિવાદ શરૂ થાવી શકે છે. ઋષિયોની મહત્તાને અને પ્રીતિને યુરોપીયન વિચારકોથી અર્પાતાં સર્વ પ્રકારનાં સ્તુતિ વચનોમાં, આ પણ પોતાના અધોપાતની ઉર્જા અસાર સુધીના કરતાં આપણા ઉપર અત્યંત તીવ્રતાથી અસર કરે છે; આથી આત્માભિનંદન અથવા યથા દુષ્ટમાં તણીવાને જદેને બાવા દીતિવંત વારસા માટે આપણી નવતને યોગ્ય બનાવવાના બેવડા પ્રયત્નો કરવામાં આવશે મડતુંજ નોંધએ, હિંદુમાં સામાજિક જીવનની દરેક વિગતને, સર્વ સમયો અને સર્વ યુગોમાં અનુકરણ કરવા યોગ્ય સ્વીકારવામાં, આત્મ પ્રશંસક પ્રેરણા પ્રતિની અન્યાયી ગુલામી જેવી દુઃખદાયક રીતે જોવામાં આવે છે તેવી જીવનના અન્ય વિભાગમાં નમરે ચડતી નથી. હિંદુમાં સર્વ પ્રકારનાં સામાજિક ઉપયોગી કાર્યોને ધર્મને આધાર હોય છે, અને આ દેશમાં ધાર્મિક અને સામાજિક કર્તવ્યોને, ભિન્ન વસ્તુઓરૂપે સ્પર્શ ના થઈ શકે એવા ભિન્ન ખંડોમાં પૂરવામાં આવતાં નથી, જેમના વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો આવશ્યક સંબંધ રહી શકે નહિ, એ વાતનું સ્પષ્ટ સાવતાં આ એક સંપૂર્ણ રીતે સમજવામાં આવે એવું વલણ છે. હિંદુમાં તો મધ્ય સ્થાનમાં રિયલ સૂર્યની સમાન ધર્મ છે, અન્ય સર્વ સંસ્થાઓને તેની આસપાસ ભમણ કરાવવામાં આવે છે, તથા તેમાંથી તેમને જીવન અને શક્તિ મળી રહે છે. ખરેખરી રીતે સામાજિક સરચાઓને નિવામક કેન્દ્રતા એટલી બધી આધીનમાં રાખવામાં આવી છે કે તેમને તેનામાં વિલય થઈ ગયો છે અને તેમણે પોતાનું ભિન્ન વ્યક્તિત્વ ગ્રાભ્યું છે; આ ભેગમાં તેમનું વર્ણન ધર્મના વિવિધતા કરવામાં આવ્યું છે, તેનું કારણ આ છે. હિંદુને ધર્મ અને રાજ્યબંધવસ્થા પૂરી પાડનાર દીર્ઘ દર્શી મહર્ષિઓને, ધ-

તેના અર્થાથ ઉદ્દેશનો આધાર એક ખીજા રૂપ ધરાવતા સિદ્ધાંતોના 'બુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકાર કરતાં તદનુસાર જીવન ગાળવાની પદ્ધતિ રીતિ ઉપર પ્રયોજ છે, એ સલવાત હિંદને' ધર્મ અને રાજ્યવ્યવસ્થા પૂરી પાડનાર દીર્ઘદર્શી મહર્ષિઓના દૃષ્ટિ પથમાંથી કદાપિ દૂર થઇ નથી; જો જીવનને આત્મવિકાસની વૃદ્ધિમાં મદદમાર થઇ પડે એમ ગાળવામાં આવે તો સલવાત સ્વીકારવામાં અનુભવ થવામાં વિશેષ વાર લાગતી નથી, એ સલવાત તેમની સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ શક્તિ સમીપ હમેશ પ્રકાશી રહી હતી તેથી જો કે આત્મીય જીવન વિશેના સિદ્ધાંતો, સખ્દો વડે જેટલી સર્વાવ શકે તેટલી સ્પષ્ટતાથી શાસ્ત્રોમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તેમાં પશુ તેમાંના કોઇ પશુ વિગતવાર વૃત્તાંતમાં શ્રદ્ધા રાખવા માટે માર ચૂકવામાં આવ્યો નથી, કારણ કે ઉન્નતિ ક્રમની અમુક ભૂમિકાએ માનવ મનસ દર્શાવવામાં આવતા સલવાત સિદ્ધાંતને મદદથી કરવાને તૈયાર ના થયું હોય, અને સખ્દો ઉત્તમોત્તમ રીતે એકી વખતે માત્ર એકાદો એકાંત સિદ્ધાંત સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરી શકે. આ કારણને લીધે જ દુનિયાના અન્યધર્મોમાં હિંદુ ધર્મ આજે પોતાના સિદ્ધાંતોના વિસ્તાર અને વિરિધતામાં અસંત ઉદાર રહી શક્યો છે, અને એક અધિકારિત પસંદગી મતબધી તે એક નાસ્તિક પુરુષ સુધીના સર્વ પ્રકારના મત ધરાવનારા મતબધોને, જ્યાં સુધી તેઓ હિંદુ સમાજ જેના ઉપર આધાર રાખે છે એવા આસ્તિના નિયમોને પાળે છે ત્યાં સુધી તેના વિશાલ વક્ષસમાં આશ્રય મળી રહે છે. આંતર પ્રકારના સક્રિય ઓર્ગનિઝમ મહાન દૃષ્ટાંતોએ, જાતિની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના દૃષ્ટિબિંદુથી આ નિયમો યોજા કાઢ્યા હતા; અને હિંદુઓને પરંપરાગત પ્રનાલિમાં આટલા બધા સંકલિત બનાવનાર એક બુદ્ધિ ભરેલી આંતર પ્રેરણા છે. જે માર્ગમાં પાદ દોરાયલા હતા તેના અતિમ સ્થાનને સ્પષ્ટતાથી જોનાર દૃષ્ટિવાળા મહર્ષિઓથી દોરાવાની ટેવ પડવાને લીધે, એથી થોડા નિશ્ચયવાળા નિયામકને અનુસરવાને સ્વાભાવિક રીતે તે નાપુશ હોય છે તો પણ એવું દર્શાવવાનો શસ્ત્રોમાં જોઇએ તેટલો પુરોગ છે, કે પુરુષાત્તન અને પ્રોત્સાહન સમયોમાં એક હિંદુ, પોતાનો વિશ્વાસ ધરાવતા એક જાતી પુરુષ તરફથી દર્શાવવામાં આવતા ફેરફારની બદલાયલી સ્થિતિઓ અનુસાર વર્તવામાં પાછળ પડ્યો નથી. જીવાનીના નુર અને ઉત્સાહ સહિત વર્તમાન દિનેના હિંદુને ગમે તેટલા ધસાઇ ગયલા હોય તો પણ પ્રાચીન ગ્રીસમાં આવવાનું સહેલું પડે છે, અને આ જમાનાના પુરુષોમાં ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતાવાળા પુરુષો નહિ જડી શકવાથી ગમે તેટલાં જીનોં તો પણ પ્રાચીન માર્ગ દર્શક ચિહ્નો અનુસાર ચાલવાનું તે પસંદ કરે છે, તથા સલમાનના કુવ-તારકને બદલે બુદ્ધિના યોગ્ય ચમકારા અનુસાર પોતાના પાદને ચલાવવાનો નિશ્ચય કરવાની નાપુશી દર્શાવે છે. ભૂતકાલનાં શતકો થયાં તેને ઉપયોગમાં લાગેલી ભાવનાઓ પ્રતિના તેના બાંકિતના જીવસાને સદમાવ દર્શાવ્યા વિના ચાલે એમ નથી, તો પણ સ્પષ્ટ વાત તો સામેજ યાય છે કે, ગમે તેટલી સંપૂર્ણ કોઈ પણ માનવ સંસ્થા હમેશ માટે એક ઉપયોગી હેતુને પાર પાડે, એ જનનું અસંલગ્નિત છે; હમ્મરો વર્ષો પૂર્વે બંધાયેલાં બંધારણોને, જે સમયે તેઓ પ્રથમ વાર અસ્તિત્વમાં આવ્યાં ત્યારે પ્રવર્તતી હતી તેના કરતાં તદન જીદી જીવનની સ્થિતિઓને યોગ્ય થઇ પડે એવાં બનાવવાની જરૂર છે. દૃષ્ટાંતોના, પવિત્ર હાથ વડે બંધાયેલાં બંધારણો અને રીવાજોથી જીદી રીતે વર્તવું, એ દુષ્કર છે, અત્યંત વિકટ છે, તો પણ સંપૂર્ણ વિનાશ થતો અટકાવવો

હોય તો, ગમે તેટલે ધીમેથી અને સાવધતાથી પણ આતું એક પગલું બરવાની આવશ્યકતા છે; કારણ કે, રિયરીકરણ વિનાશ સૂચવે છે, અને સગીકરણ જીવન સૂચવે છે, એવા ચેતન્ય સંહિતા સર્વ સામાન્ય નિયમમાંથી આપણે બચવાની આજ્ઞા રાખી શકીએ નહિ.

૧

પાશ્ચાત્ય પ્રોત્સાહક સંસ્થાઓમાં જે જે હિતમ અને ધણું ઉપયોગી હોય તેનું એકો કરણ કરવામાં જે જે નવીન જીવનના સર્વ પ્રકારના ઉત્સાહને નિર્જીવ અથવા મૃતપ્રાય બનાવે એવું હોય તેને સાગ કરવાને સક્રિયતાન યથાર્થ આપણા રાજકીય બંધારણના દબેશના અસ્તિત્વના સબવતો સમાવેશ ધાય છે. અરેબર દેશનાં વિશેષ વિચારના મંત્રણો, આ સંયોજનનાની આવશ્યકતાના સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા છે, અને ગમે તો માત્ર, વહેમો વિશેષ વૃદ્ધિપ ગણી શકાય અથવા એટલી બધી જીવન રહિત થયલી કે, એક દુઃસ્વપ્ન સમાન ગણી શકાય એવી રૂઢિચો પ્રતિની ગૂંથામગીરી માટે તેઓ અત્યંત હીલગીર ધાય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તેમનાં કેટલાક થીઓમોફીના વિચાર સિદ્ધાંતો સાથે સંપૂર્ણ સદમાન દર્શાવતા હોય છતાં, બનાવોની આવી દશા માટે તેનેજ કેટલીક રીતે જવાબદાર ગણે છે. આ મનની અયોગ્ય દશાની વૃદ્ધિ વધારવામાં થીઓમોફી પરાશ અને અનિચ્છિત દધિઆરરૂપ થઈ પડી છે, એ વિચારમાં ઉતરે એવી વાત છે, કારણ કે ધીકૃષ્ટ પરમાત્માએ કહ્યું છે તેમ, " સર્વે આરબો (કાયો) ધુમથી અગ્નિની પેઠે હોયથી આપ્ત થયલા છે; " અમુક રૂઢિ ના અધસ્વીકારને, અથવા માત્ર પ્રાચીનતાના આધારના કારણવાળા કોઈ પણ વાદને હિતે જન આપવા કરતાં અન્ય કોઈ પણ કાર્ય થીઓમોફીના મધ્યાર્થ પ્રદેશની પાસે નથી, આ મહત્ત્વે સોડાને, તેઓ હડો અર્થ સદષ્ટ કરવામાં નિમ્મલ નિવડ્યા હતા એવા પણ આ આરોને અનેક વાર ખુલાસાવાર સમજાવીને, તેમના ધર્મ અને સંસ્થાઓ પ્રતિ પૂજ્યભાવ રાખવાનું ઉપદેશ્યું છે એ વાત મન છે, પરંતુ વિદુ ધાર્મિક આચારો અને સિદ્ધાંતોની દરેક વોગત દીકાના પ્રદેશની પાસે છે, એવી સદાને તેણે કોઈ કાલે હિતેજન આપ્યું નથી. થીઓમોફીના સિદ્ધાંતોનું આ તત્ત્વ છે. સર્વ ધર્મો યોદ્ધી અથવા વધારે રીને સ્વત્વને જ પ્રદર્શિત કરે છે, તો પણ તેમનાં કોઈપણ સત્તની સાથે અએકમય, સંદુષ નથી, સમમ સત્તને જાણવા માટે તો દરેક જણે પોતાના ધર્મમાં તેમજ અન્યના ધર્મોમાં, જાણ હોયલું અને આંતર ગર્ભ વચ્ચે, મધ્યાર્થ જીવન અને માત્ર જાણ રરૂપ વચ્ચે, વિવેક વાપરવાને સક્રિયતાન યત્ન જ જોઈએ. પરિવર્તનોના કદાપિ ન અટકતા ફેરફારને સમમાં લેતાં પદ્ધતિમાં સંયોજનની જરૂર છે, વિનાશની પણ આવશ્યકતા છે. આ વાતના એક સ્થૂલ દર્શાવરૂપે, મહેજ દુરપયોગ થયતો અને ઘણી ઝેર સમજમાં આવેલી સતિની સંસ્થાનું નામ ફેલુંજ દર્શાય જમ થયો.

આ રદસ્થ બરેલી સંસ્થાના અથવા અન્ય કોઈ પણ વિદુ સંસ્થાના સંપૂર્ણ ભાગ્યં અને મધ્યાર્થ ઉદ્દેશનો વિચાર ચલાવવો, એ આ લેખના દેવું જે પાસે ન વત છે; પરંતુ દર્શાવને ખરાબર પદાવય માટે એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે, મનિ યવાની ચાતના મખરને લોધે એક પ્રકારના આધ્યાત્મિક સંજ્ઞાન અસ્તિત્વને પારી ભેગમાં આવતું હતું, જે મધ્યાર્થવાનુસાર વર્તેનાર પુરુષની જાવનાની સમજમ પાસે વાત જેવું હતું અને જેની રૂઢિ

શક્તિની મર્યાદા, સ્થૂળ ઇન્દ્રિયોથી જે કંઈ જોઈ શકાય તેની પાર કદાપિ લગાતી નહતી. પરંતુ જે દિનેશો આધ્યાત્મિક આધારો ઉપર માનવ સરચાઓને આધાર રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હતો, જ્યારે માનવ સજ્જદને, મર્ત્ય ચક્ષુઓથી કદાચ ન જોઈ શકાય એવી સૃષ્ટિઓમાના સંજ્ઞાના કેટલીક હદ સુધીના સંબંધના પ્રતિબિંબ રૂપ ધારવામાં આવતો હતો, તે સમયે સામાજિક સગવડ ઉપર આધાર રાખતા માત્ર એક સ્થૂળ બંધન રૂપે લગ્નને ગણવામાં આવતું નહતું પરંતુ જીવાત્માઓના એક સજ્જદરૂપ ગણનામાં આવતું હતું, કાંઈ પ્રકારનો બાહ્ય ફેરફાર તોડી ના શકે એવું એક બંધન, તેની બંધનકારક શક્તિ આત્મિકજીવનના ઉગ્રાણુની પાર પહોંચતી હતી, તેથી જેમ શીવ સાથે અર્નત કાલ માટે શક્તિ જોડાયેલી છે તેમ પત્નીને સદા કાલ માટે પતિના પાસામાં સ્થાન મળી રહેતું. અસ્તિત્વનાં સમગ્ર જીવનો ઉપરની બંધન ગ્રાંથિ સપૂર્ણ હોવાથી, તેના પતિના માત્ર સ્થૂળ શરીરના મરણથી હ્રસ્વ અને વિશેષ આધ્યાત્મિક જીવનો ઉપર એટલું બધું ડગાણુ થતું હતું કે, તેથી એક આધ્યાત્મિક શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે જે પવિત્ર જ્વાલાઓના રૂપમાં બાહ્ય પકડી નીકળીને શરીરનું બક્ષણ કરે છે, પરંતુ હુમિત થયલા ઐક્યને, અભેદને ફરીથી સપૂર્ણ તથા સુખમય બનાવે છે. સાવિત્રિના જેવા ગણ્યાગાડ્યા દાખલાઓમાં, આ આધ્યાત્મિક અભિવરૂ, પતિના શરીરને સજીવન કરવારૂ વિરોધિ પરિણામ આવ્યું છે, માટે જ જે સ્થાને એક સતિ થયેલી ધારવામાં આવે કે તેને પછીથી હમેશ માટે પવિત્ર ગણવામાં આવે છે—સર્વ સમયોમાં માનવ જાતને આધ્યાત્મિક શાંતિ અને સામર્થ્ય મળી રહે એવા સ્થાનરૂપે.

આ સપૂર્ણ સ્વાભાવિક, લગભગ અનીચ્છિત વિધિથી જીવિતા પર પરાગત વંશજોમાં ચીરસયાયિ અસર ઉત્પન્ન થઈ હતી અને સમયના વહેવા સાથે એવા પ્રસંગો બનવા લાગ્યા કે જેમાં એક યથાર્થ સતિના બાંધની પ્રાપ્તિ માટેની આધ્યાત્મિક શ્રેષ્ઠતાનો પત્નીમાં અભાવ હોવાને લીધે, મરણ ચિતામાં મૃત પતિને અનુસરીને એ કીર્તિત પૂર્ણાહુતિનું અનુકરણ કરવાની ઇચ્છા કરવા લાગી આ કશ્ચા જનક બનાવની કીમત કરવાનું ગાયવા સગજવાનું પશુ આપણને અસંજ્ઞિત બાંધે છે તો પણ એક વિનાશ શરણુ મર્ત્યને પોતાના પતિનો સયોગ પાર્શ્વમાં માટે આનંદ પૂર્વક મરણ સામે થવાની કિમત પૂરી પાડનાર અનરબંધિતથી કેણુ મેઘર્થ જામ્યા વિનાનું રહેશે. તો પણ સ્પષ્ટ રીતે આ એક અધમતા પ્રતિનું પગલું હતું અને આગળ ઉપર જ્યારે લોકોને એક વૃથા મર્વની બાવનાને સતોષવાને તેમની મરણ વિશ્વ એજે એજે જીઓનાં શરીરોને ચિતાગ્નિમાં હોમવાનું પોતાના એક કર્તવ્યરૂપ લાગ્યું ત્યારથી અધમતાના તળીએ પહોંચવામાં આવ્યું અને આટલી બધી પવિત્ર, આટલી બધી સાદજીક અને આટલી બધી લાભ કારક સંસ્થા, અમાનુષિ નિર્દયતા અને લાજ રહિત વહેમના ક્ષોભાદક ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ થઈ પડી જેમાંથી જીવન સપૂર્ણ રીતે વિદૂર પળેલું, અને તેમના યથાર્થ અર્થની એક સૂચના માત્રને પણ એક કાદપનિક વાર્તા સમાન ગણવામાં આવે છે એવા સમયમાં આપણી આગળ ધપતી ગતિમાં માત્ર બાધ કરી શકે એવી સરચાઓને મળે વળગાડવી, એ સ્પષ્ટ રીતે નકામું છે. જો કે આથી આપણા હૃદયના બે દુઃક યજ્ઞજ્વલ તો પણ અનિવાર્યતા સામે થયુજ પડશે

અને આપણે આપણાં મૃત શરીરોના સંઘાતનો ભાગ કરવો પડે. આવી રીતે પશુ પક્ષિ પંક્તિ સમયે થવાની જરૂર છે અને પછીથી મદાન અને પૂજ્ય વંશજના સ્મરણમાંથી ઉપજતા તીવ્રમહિતભાવ સહિત યાંત્રિકી પ્રાર્થના કરવાની છે કે તેના વિનાશમાંથી જ, વર્તમાન સમયને અનુકૂળ થઈ પડે એવી સંસ્થાઓ બાંધવા માટેના તાત્કાલિક પ્રયત્નમાં પ્રેરણા અને આશિષ મળી રહે, આમ થવું. એ દીક્ષગીરી ભરેલું, હૃદય, વેધક છે; પરંતુ જે દેશે શૂદ્ધાકાશનો આદેશ બધા આધ્યાત્મિક મદ્દત્તાઓ ઉત્પન્ન કર્યા છે તે નવીન બીજામાં જીવન લાવનાર અન્યને જન્મ ના આપે એની કોને ખબર છે. તો પશુ આપણા પ્રયત્નો અને ચારિત્રમાં એવું બતાવવાની જરૂર છે કે આપણે માત્ર જાણ આકારને નહિ પરંતુ આંતર જીવનને મારે ઇચ્છા કરીએ છીએ, અને ગમે તે અંકારમાં જડી આવે તો પણ જીવનને આવકાર આપવાને અમે તૈયાર છીએ. આ સભ્યો અનુભવ કરવામાં ઘણા ભોક્ષે થાઓસોશીએ મદદ કરી છે અને હૃદય બનાવવાની તેની શક્તિનો આધાર, તેને એક વાર છાંદ લેતાં ક્ષણિક સ્વરૂપોને જદલે ગદ્યામૈતાત્રિ દૃષ્ટિ રખાવવાનો વારંવાર પ્રયત્ન કરવા ઉપર છે.

ઉપર વર્ણવાપણ થાઓસોશીના ધર્મ પ્રતિના વલનના વિચારમાંથી ભોક્ષાની, આધ્યાત્મિક બાવનાઓ ઉપર તેની અસરના વિચાર તરફ વળવું એ એક સહેલું વિષયોત્તર છે; કારણ કે હૃદય બાળતોમાં-જાણી મિત્રરૂપે મથારે વરતુ તરફ, ખ્યાનને વાળવાનું-તેને તો એક સરખું જ હતું છે. નવીન અથવા અદ્યત્ત પ્રદારનો અથવા આધ્યાત્મિક ઉપદેશો તરફથી ક્યારેનોએ નહિ મળેલો એવો કોઈ પણ આધ્યાત્મિક ઉપદેશ દિંદમાં લાવવાનો થાઓસોશી કોઈ કામે લક કરતી નથી; પરંતુ પોતાના આગળ ધરેલું અને સ્તુતિ વિનય પૂર્વક પાર પાડેલું કાર્ય એ હતું કે, પ્રાચીન દિદ્ધાતિને પુનઃ તાત્કાલ બનાવવા, અને વ્યવહારિક રીતે શુદ્ધ દેશમાં આપી પડેલા સિદ્ધાંતોમાં નવીન જીવન રેડીને તેમના તે માટેના ઉત્સાહને સજીવન કરવો. આધ્યાત્મિક જીવન વિશેના વિવિધ વિચારોને અને તે પામવાનાં સાધનોને એક કેન્દ્રમાં એકઠા કરવાનું તેનું કાર્ય હતું, જેથી તેમના વચ્ચે એક મધ્યમ સમાનતા ઉપજાવી શકાય અને ઘણી ઉપયોગી યજ્ઞ પડે એવી બાવનાને આગળ લાવવાને તેનો હોશ હતો-સંકુચિત સંસારના તોફાની તરંગોથી ઉછળતા હૃદયમાં જીવાત્માઓને ચેતવવાને અને દેશને એક મથારે દીવાદાંડીરૂપ. જે દેશમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી આધ્યાત્મિક કેલવણી તરફ ધ્યાન દેશવામાં આનું છે ત્યાં આધ્યાત્મિક હિતની પ્રકૃતિ, અને સાધનો વિશેના અસંખ્ય મિદ્ધાનો માનસિક પાતારણમાં આસપાસ આપી રહેલા નોંધએ એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે-કેલસાક જુદિયુક્ત અને ઇશ્વરી પ્રેરણાથી હમરાઈ જતા છે, કેલસાક હૃદયના તરંગો અને અંકિર બીતિ પૂર્વક ચોળવણ છે, પરંતુ એ સર્વનો દાંભિક હેતુ મનુષ્યને આધ્યાત્મિક પ્રગતિપ્રતિ દેશવાનો છે. સિદ્ધાંતોની અથા પ્રકારની જુલ જુલામણીમાં પરમાત્મ પ્રકાશનો અત્યંત યોગ્ય એકલી બધી મંપૂર્ણતાથી પોતાનો માર્ગ ગુમાવી મેલ છે કે માર્ગની દેશની મારે પણ સંકારાનો મહત્ત્વ મરો છે. મથારે જીવનના નજીકના સંજમમાં તેને લાવી મૂકે એવી તથા અસર્વમાંથી સત્યને વિવેક કરવામાં તેને મદદ રૂપ થઈ પડે એવી દેશ કૃત્તિ આપના વડે, શાંત મહત્ત્વ જતા જી-

સ્થાને સજીવન કરનાર, શોધના અંતિમ વિજય માટેની તેનામાં શ્રદ્ધા ઉપગમ્યનાર, તેના કાર્યની શ્રેષ્ઠ વિધિ દર્શાવનાર, યોગિક તાબે પ્રેરક હિતસાદ આવશ્યક હતો. થીઓસોફીએ તેમના પોતાના જીવનમાં તેમજ તેમના મિત્રો અને જાતના ઝોળખીતાઓના સમૂહોના જીવનોમાં ઉભયમાં આ જરૂર પૂરી પાડી છે, એ સત્યવાતની સાબિતી આપનાર આસ્ત્ર-જ્ઞ્ય શોધો છે. અત્યંત આધ્યાત્મિક વક્તવવાળા કેટલાક હિંદુઓથી વારંવાર આગળ ધરવામાં આવના કોષ્ઠનું વર્ણન અત્રે રહેવા દેવું એ ગમેતેમ તો પણ અન્યાય યુક્ત ગણાય થીઓસોફીએ નિર્વિવાદીત રીતે ધણાક ગુચ્છવાચલા જીવાત્માઓને, જ્ઞાન અને શાંતિ, આંશી આપ્યાં છે, તો પણ સાથે સાથેજ, આધ્યાત્મિક કેલવણીમાં રંગભૂમિ વિષયક તત્ત્વરૂપ ગણી શકાય એવા પ્રતિ અત્યંત લક્ષ આપીને આધ્યાત્મિક વાતાવરણની સાંતતામાં તેણે કોઈ ઉપગમ્યો છે. માનવ જીવાત્માની દિવ્યતાની અનેક શક્તિયો પ્રદર્શિત કરવાની તેની સત્તાની જ્ઞાને, જડવાદના આ જમાનામાં સામાન્ય રીતે તેને જે બધોનોમાં કાર્ય કરવું પડે છે તેને લોધે, અમત્કરિક ગણવટમાં આવે, પરંતુ દિવ્યતા તો એ હમેશની સાથે માન્ય વાત છે; પરંતુ આવા પ્રકારની સિદ્ધિઓને હમેશા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની સ્વચક રૂપે ગણવામાં આવે છે મનુજીવાયોગ્ય અને કાર્ય કરવા યોગ્ય અંતિમ હેતુ પૂરું પાડે એના પદ્ધતિરૂપે નહિ પરંતુ વિશેષ પ્રકાશથી કોયોદારા પ્રકાશના આત્માના પ્રભાવનાં અમુક આકર્ષિક પરિણામોરૂપે ગણવામાં આવે છે. આ સિદ્ધિયોનો અદ્વૈત અને અજ્ઞાન રીતે માનવ જાતની સેવા માટે વારંવાર ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, આંતરું પ્રકાશવાળા મહાત્માઓનાં જીવનોએ તેણે પગપણુ ગાળવામાં આવે છે; કોઈ પણ યથાર્થ મુખ્ય, "દે-લાવા માટે, મોટા રેખાવા માટે, મેટી મોટી વાતો કરવા માટે" "સિદ્ધિયોનો કોઈ કામે કદાચ કરતો નથી તેમજ શોધ ચલાવતો નથી. મોક્ષ માર્ગના પ્રવાસિ માટે અમત્કારવાદને અરેખી રીતે હમેશાં એક મદદનીશ બીતિના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપે ગણવામાં આવે છે કારણ કે તેમાં પ્રવેશ કરવાથી વારંવાર વામ માર્ગમાં આવી પડાય છે અને કદાચ અને શાંતિના કેન્દ્રરૂપ અંતિમ સ્થાન પ્રતિ જઈ શકાતું નથી. એવો વિવાદ કરવામાં આવે છે કે, સામાજિક ધ્વનને આકર્ષવા તથા કહેવા સાંભળવાની તક મેળવવા માટે "અમત્કાર" ઉપગમવવા માટે જૂત કાલમાં ગમે તેટલી તે પ્રતિપાદિત વાત હશે તો પણ આધ્યાત્મિક જીવનના એ વિશાગમાં હિતસાદ અમત રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા હવે વધારે વાર રહી નથી. જ્યારે એટલું વાદ કરવામાં આવે છે કે, અમત્કારવાદનો સમાવેશ થતા સમગ્ર પ્રદેશની અસ્પષ્ટતાની પ્રકૃતિને લક્ષમાં લેતાં એક સસ સુમત્કારનાં હળરો પૂરિમ અનુકરણ પામ છે, એક સસ અનુભવને રાંકાનીય હળરે બનાવોથી ભરી. કાદવામાં આવે છે, આથી રપટ થાય છે કે, આધ્યાત્મિક જીવનની યથાર્થતાની ખાતો કરી આપવાનો, આવેશક ઝડુનને અવિવેકી ઉત્તેજન આપવાનો કોઈ પણ પ્રકાર આ ખાતો ભર્યા માર્ગ નથી. પદાર્થ વૈજ્ઞાનિક શોધના દૃષ્ટિ બિંદુથી, સ્વાભાવિક રીતે ધ્યાનયસાયણ, કાર્પનિક, સૂક્ષ્મ અવશોકનની રીતિયોમાં, લીપ્ત નારિક તપાસમાં તથા સંભાગ ભર્યા સમાન અનુભવમાં નહિ કેળવાયલા એક દીદી મનુષ્યને, સિદ્ધ થવી અસંભવિત અને નિરપેય-ગી રચનાની પારની સંદિધેની અનિશ્ચિત વિગતોનું વર્ણન આપવા કહેવું, એના કરતાં અન્ય કંઈ પણ વિશેષ બાધ કારક નથી-અહંકે સીધું દાનિકારક છે-એ અનિશ્ચિત વિગતોને

માનવ પ્રકૃતિના એવા પક્ષની ઉન્નતિકારક ગણવી કે જેથી જ માત્ર એ સૃષ્ટિઓની યથાર્થતા સાબિત થાય છે, એ નિર્ધાર છે. “ એતન વિદ્યા વિપયક અનુભવો ” માટેની શુદ્ધ વિગતોની પશ્ચિમમાં ગમે તેટલી કાંમત હોય-થીએએફીના ક્ષેત્રમાંના કેટલાક અત્યંત હત્કુક યુરોપીઅન કાર્ય કરનારાઓ ત્યાં આગળનાં તેમનાં પરિણામોથી અભિર રીતે શંકાત બન્યા છે-તો પણ દિવંદમાં આધ્યાત્મિક વિચારના સમગ્ર વલનના વિરોધ તેઓ ગળે છે, જ્યાં આંતરૂ જુદીના પરિણામરૂપે સ્વાનુભવનો ઉદય ન કરે એવી સ્થપપારની બીનાઓ જાણવાની કોઈ પણ વિધિને સંપ્રમાણ સ્વીકારવામાં આવતી નથી, જ્યાં અમુક હદની પારના આધ્યાત્મિક જીવન વિષેના ઉપદેશોને પણ શંકાવાડા તરફ દોરનાર અને પ્રકાશ પ્રતિ ન દોરનાર વ્યર્થ પાતો સમાન ગણવામાં આવે છે, તે જીવન તો માત્ર ઉચ્ચ જીવન ગાળવાથી જ મેળવી શકાય છે. ઉપર દર્શાવાયેલા આક્ષેપમાં કેટલાક આધારનો સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ યથાર્થ થીઓસોફીએ “ એતન શાસ્ત્ર ” ની જુદી સાથે, તેમજ વહેમના પુનરુદ્ધાર સાથે કદાચ પણ લેવા દેવા નથી, એ દર્શાવી આપવું જરૂરનું છે. વાદમાં અને વ્યવહારમાં ઉભયમાં તેણે દબેલાં એવું દર્શાવી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે, માત્ર ઉચ્ચ જાતનાઓ પ્રતિની તીવ્ર આસક્તિ વડે તથા માનવ જાતને મદદ કરવાના મહેનતુ કાર્યમાં જોડાવા વડે, એક મનુષ્ય સ્વરૂપાનુસંધાન પગાડતા માર્ગના નજીકમાં આવી પહોંચે છે. તેના જવાબદાર સિદ્ધાંતોને સમગ્ર સમૂહ, તથા તેના કાર્યનાં અને ઉપયોગિતાનાં કેન્દ્રો, સહ શોધકને કાર્ય કરવાના માર્ગને અચૂક રીતે દર્શાવે છે. આ સંસ્થાના નેતાઓએ દૃષ્ટાંત અને ઉપદેશ વડે સરખી રીતે ઉપદેશ્યું છે કે, કોઈ પ્રકારની ટોંગી જડીબુટ્ટી વડે અથવા ધૂત વિધાના ઈંગિયા વડે, માનવ પ્રકૃતિના જુરસાઓ અને નજાહાઓથી અધમ ધાતુને, શુચિતા અને માધુતાના ચક્રચકીત સૂરણમાં બદલી શકાતી નથી; તથા જ્યાં સુધી જીવાત્માને સમર્થ હિમવતનાં શિખરો ઉપરના અનંત હિમની પેઠે શુચિતા અને શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યાં સુધી તે દિવ્ય પરમાત્માના સૂર્ય પ્રકાશમાં પ્રવેશી શકે નહિ. ચાકયા વિના અને અટક્યા વિના તેમણે ઉપદેશ્યું છે કે, પરમાત્માનુભવ માટે કોઈ પ્રકારનો ડુકો માર્ગ નથી અને માત્ર સતત પ્રયત્ન પરાયણ જીવન વડે, હૃદયના અસંત દ્રવિશૂત થવા વડે તથા “ આંતરૂમાં ઝગઝગતા ઝાંખા તારક ” પ્રતિની અગમ બકિત વડે, એક મનુષ્ય કોઈક દિવસ પરમાત્માના પ્રભાવનો સાદાત્મકાર પામવાની આશા રાખી શકે.

જ્ઞાનેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તિ.

કાઉન્ટ-ટોલરટોય.

તેમનું જીવન અને ઉપદેશો.

(અનુસધાન પૃષ્ઠ ૧૫૫ થી.)

એક અમેરિકન મુસાફર મી જી કેનને, કા ટોલરટોય સાથેની એક મુલાકાતવું ૧૮૮૬ ના સેન્યુરી નામના પત્રમાં રચુજી વર્લ્ડન પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તેઓ લખે છે,—“જુનની ૧૬ મી તારીખે મોરકોથી દક્ષિણ તરફ જતી મોડી સાજની ગાડીમાં હું ઉપડ્યો અને ખીજી સવારે પ્રભાતમાં સુલા ગામમાં આવી પહોંચ્યો આ ગામથી આશરે દશ માઈલ દૂર કાઉન્ટની જગીર આવેલી છે રેલવે ઝેશન આગળના ડોરકી નામની ગાડીઓ હાલ નારાઓમાંથી, લુચ્ચાઈ અને શુભ સ્વભાવની મિશ્રિત આકર્ષક સુખાકૃતિવાળા એકને પસંદ કરીને મારી પામે બોલાવ્યો અને તે ટોલરટોયને જોળખે છે કે નહિ, તે વિષે તપાસ કરી પોતાના ઉપરીની સાથે સમનતાની શરતોથી સહવાસમાં આવવાની ટેવનાળા રૂશિયન ગામડીયાની અર્ધ વિવેકી, અર્ધ અદ્ભુત બરી રીતે ખુબ દસીને તે નવાઈથી બોલ્યો. “ આપણા કાઉન્ટને જોળખવો ! તેમને ના જોળખવા એ શી રીતે બની શકે ? અરે એ તો અમારા જ છે ! અહિંથી માત્ર ૧૫ ગાઉ દૂર ધરિયા પોલિયાનાના ગામડામાં તેઓ રહે છે ” તે ગામમાં વિશી અથવા ઉતારા જેવું કોઈ રથાન છે કે જ્યાં હું ઉતરી શકું ? ” મેં તપાસ ચલાવી “ ના ” તે ગાડીવાને કહ્યું, “ પરંતુ તમારે વિશીમાં જવાની રીત જરૂર છે ? તમે કાઉન્ટ સાથેજ રહી શકો, તેઓ એક સરલ સાદા ગુરૂ છે હું ત્યારે ત્યારે લાંબા જીવ હોવાને કારણે તેઓ મારી સાથે હાથ મિલાવે છે, અને તેઓ ખેતરમાં એક સાધારણ મજૂર માણસ મહેનત કરે છે અમારા કાઉન્ટ, એક બલામાણસ છે તમે તેમને લાંબા ઉતરશો તેથી તેઓ ધણા ખુશ થશે ”

આ સર્વે ધણું સાદું અને સાદજીવ છે, આપણે આપણી જાતને પૃથ્વીએ છીએ, “ આમ શા માટે ના હોવું જોઈએ, વિશાલ વિસ્તારમાં પ્રસરતા વર્ગના જાતિના ભેદો શું કૃત્રિમ નથી ? ” ધર્માર્થ વાત આમજ છે, એમ આપણે કયુલ કરવું પડે છે, પરંતુ કાઉન્ટનાં કેલવણી અને કુલને, પ્રાચીન ઉમદા વશપરપરાને, બધા જુદી શક્તિને, ઉમરાવ અને ખેડૂતથી સરખી રીતે સમગ્ર રૂશિયામાં (અને તેની બહાર પણ) તેમને અર્પાત, માનને, મહાન સાક્ષર શક્તિને, તેમની કલમના લખાણો સુરોપની આગળ પડતી બાષા જોયા એક સમયેજ પ્રસિદ્ધ થાય છે અને સર્વ વર્ગોથી ઉત્સાહથી વચાવ છે, એ ધાતને યાદ લાવતા ત્યારે આવે એક પુરૂષ, સાધારણ ગાડી હાકનારાઓની સાદી પ્રેમભાવના અને પૂજ્યતા મેળવી શકે છે તો તેના આંતરમાં વાસ્તવિક અગત્યના અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કોમંડતાના કઈકની વૃદ્ધિ યદ્ય હોવીજ જોઈએ, અને એ કઈક તે માનવ જાતના જાત ત્વમાં અડગ અને આતુભવિક શ્રદ્ધારૂપ આપણ સર્વેનું એક સામાન્ય ઉત્પત્તિ રથાન અને ભાવિ છે એ વાતના સ્વીકારરૂપ છે

આપણે તેમના ગૃહમાં એક ડોકીયું કરીએ અને દરરોજના ધધાને સામાન્ય હેરા

ફેરા અને નિર્ણય કામકાજને, જાતે પસંદ કરેલાં ગૃહકર્તવ્યોને, પોતે અનુસરવાને પસંદ કરેલા કેલવણી પરાયણ જીવનને અવસોકીએ. આપણે ફરીથી મી. કેનનમાંથી ઉતારે કરી શું, અને તેમની મુલાકાત ૧૮૮૧ માં થઇ હતી, એ તમને યાદ હશે એ ગૃહને ખાલ સાદો દેખાવ વર્ણવીને આગળ લખે છે, “ જોડેની ઓરડીમાં એક ફરતી ખુરશીનો અવાજ થયો, અને એક ક્ષણમાં ડા. ટાસ્ટોય બારણા આગળ આવ્યા. તેમના પોશાકની વિલક્ષણતા વિશે તેમના મિત્રો પાસે ચોડું બાંધળવામાં આવ્યું નહોતું, તેમની ગામડીયાના પોશાકની છબીઓ મને જતાવવામાં આવી હતી, અને તેથી મનોહર લૂગડાં પહેરેલા એક પુરૂષને જોવાની મેં આશા રાખી નહોતી; તો પણ તેમના પહેરવેશના હદ પારના રિશાદિલ માટે હું પ્રથમથી બાગ્યેજ તૈયાર થયો હતો.

એ દિવસ એક હપ્તુ અને હકજાટવાળો હતો; તેઓ ખેતરના કાર્યમાંથી હમણાં પાછા ફર્યા હતા અને તેમના પહેરવેશમાં, ઘેટાના સ્થામડાના બાગે જોડાતો, રશિયન ખેડૂતના ગૃહકર્તાવલા ખડખડા ગળુના લીલા અને લગભગ આકાર વિનાના સુરવાળો, કાલર અથવા ગળાના રૂબાલ વિનાના એક ધોળાફાળા અદરના જાનને સમાવેશ થતો હતો. તેમણે કેટલે તેમજ વેઇરકોટ કંઈ પહેર્યું નહતું, અને તેમણે જે જે પહેર્યું હતું તે દેથી બનાવટનું હોય એમ લાગતું હતું. પરંતુ આજ ખડખડા અને ગામડીયા વેશમાં પણ ડા. ટાસ્ટોય એક ચિત્તહારક અને અસરકારક આધુનિક છે. તેમના પોશાકની અદ્યતા અને સાદાઈને લીધે તેમના બારે બીજામાં ધડાપજા કરીરના બારે અવયવો માત્ર વિશેષ બદાર જણાઇ આવતા હતા; મધ્યમાં વિભાજિત થયેલા અને લમણાઓ તરફ પાછા ફેળાયેલા તેમના જુરાવાળની સ્ત્રીના જેવી ગેટવચ્ચને લીધે, ખેતરમાં ખુશ્કો રહેવાને લીધે ધણેકાળો પડી ગયેલો તેમનો જલવાન દદ, મદાની ચહેરા જાણે વિશેષ જલ જોળવતો હોય એમ લાગતું હતું. ” તેઓ આગળ ચલાવે છે, “ માત્ર સૌદર્ય અથવા આકારની નિયમિતતા કરતાં ડા. ટાસ્ટોયનું સુખાકૃતિમાં કંઈક હ્રસ્વ અને શ્રેતો સમાવેશ થાય છે, અને નૈતિક, બુદ્ધિ વિષયક તથા રચૂલ શક્તિના હિંડા સરગરપ તે છે. ” તેમના વચ્ચેની કાણે મારો ચીથરેલાલ અને ધણું ફરીને અદર્શનીય ગાડીવાળો, જેની હાજરી હું તદ્દન જુદી ગયો હતો, તે બારણામાં આવ્યો. કાઉન્ટ ટાસ્ટોય એકદમ હભા થયા, એક જુના ઓળખાણરૂપે તેને ખરા મનથી આવકાર આપ્યો, મારી સાથે ચેકહેન્ડ કરી હતી તેટલા જ પ્રેમથી તેની સાથે ચેકહેન્ડ કરી અને તેના ગૃહ સંબંધી બાબતો વિશે તથા મુલાકામની તે દિનની નવા જુની વિશે, ખરેખરા આનંદપૂર્વક તેને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. આના બદલામાં ગાડીવાન, કાઉન્ટેસ- અને સર્વ બાલકોના આરોગ્ય સંબંધે પ્રેમ પૂર્વક તપસ કરવા લાગ્યો. ”

અનેક વિષયો વિશેની તેમની વાતચીતનું, ગૃહજીવન, બોરાક આદિ (કાઉન્ટ માંસમહાણથી રહિત છે,) ની હદપારની સ્પષ્ટાઇનું, મિત્રોની મુલાકાતોનું તથા કૌટુંબિક સંજના વ્યાપારોનું, ટાસ્ટોય જોડા જાળવવામાં લાગેલા હોય છે અને વાતચીતના જીવન અને આત્મારૂપ હોય છે તેનું, મી. કેનને પછીથી લાગ્યું અને ધણું રસભરવર્ણન આપ્યું છે; અસંત ઉપયોગી, સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક પ્રશ્નો હપર આ વાત ચીત ચાલી.

સુદર્શન.

ગ્રેસર આત્મદર્શન બાબુ મહાશય
જેમ એ એ. ન. એલ બી
૭૫૦૦૧—
આધારાસ નમ્રમાર્ગ દિવેડ

૧૦૧—

(ધર્મ, શૃદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સર્જનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — ભાગવતપુ

૧ ૨ ૩

પુસ્તક ૨૦-૨૧.)

(માસિક)

[અંક ૮ મે ૧૯૦૬]

વિરહજવાળ.

(મજલુ)

જૂતનો લડકો તારી, છખીઆ હુ છખી માલી
બેડી બેડી નિના બેભા, અમારા હજાળતી !
દપાપ અનેક કરૂં, વૈગ્યની પાસ ધરૂં,
પણ થેલી ટાણુ જણે હાપ ક્યાંથી લાગતી !
તેને મન રમતમા, જગી બગી ખાક થના
કાઢવા જ્યાં દેહુ લા તો, હુમકી એ મારતી !
મહી નેટને હલ્ય શોષતા ના શોધી મળે,
પાછો ફરૂં લા તો પાછી ચેષ ચેષ નાચતી !
હલેચુ ના હલેચાતુ, વિરહ તિમિર આત્મ,
હાસ હાસ જણુ, હલેચ દેખાડતું !
પણુ તે અધારે ધૂમિ, મન તો છખીલી મારૂં,
નામ માયા પગે લૂજા, વિચારો રમાડતું !
ધડી તે વિચારો સાળી, છાતીમા દગાવી ચૂમી,
ધડીતે વિચારો જીલ, જોરથી પજાડતું !
વળા ધડી પછી પાણુ, પ્રેમથી રસીલું પોતે,
રોતું રોતુ આફ માગી, પાસે તેની બેસતું !
અ ધારૂં અધારૂં ચારેપાસ તું અધારૂં કાણુ,
મનતન ધૂમાવી હું હલ્ય ધૂમાનતું !

છે. બ્રહ્મસૂત્ર, ભગવદ્ગીતા અને પ્રથમ—દશઉપનિષદો માત્ર વેદાન્તનાં વાદને ઉપદેશ છે, અને અનુભૂતિસૂત્રો, રામગીતા, અને ૧૦૮ ઉપનિષદો વેદાન્તરૂપ ધાર્મિક તત્ત્વશાસ્ત્રના અનુભવ માર્ગને ઉપદેશ છે. આ ૧૦૮ ઉપનિષદોની મિમાંસા ઉપર (વિવિધ મતોના અન્યોન્ય સાથેના સંબંધ અને ઉપયોગ દર્શાવતો પ્રબંધ,) તેમજ તેમનાં ભાષ્યો ઉપર આધાર રાખતાં ભાષાતરોજ ઉત્સુક અભ્યાસિને, કહેવાતાં ગોષ્ઠ ઉપનિષદોમાંથી કોઈ પ્રકારનો પ્રાપ્તિ થીંચી કાઢવાને સમર્થ નથી. આથીના પ્રકાશ વડે ઉપનિષદોના અભ્યાસ ચર્તા, એક અવિરલ સમગ્ર જાગૃત્તીના અવ્યવસ્થિતે તેઓ સાબિત થાય છે; આપ્ય વિના વચ્ચાતાં તેઓ ધણાજ વ્યાસિશતાં ભર્યા તથા ધણા પ્રસંગોમાં અર્થ વિનાનાં લાગે છે.

॥ અધ્યાય-૧ ॥

॥ તત્ત્વોની ગણના ॥

વરાહોપનિષદમાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે:—

કેટલાક ઋષિયો ૨૪ તત્ત્વો માને છે, કેટલાક, ૩૬, માને છે, અને અન્ય કેટલાક, ૬૬, માને છે. હું તેમનું કમવાર વર્ણન કરીશ. સાવધાન મનથી શ્રવણ કરો.

૫—જ્ઞાનેન્દ્રિય શક્તિયો, —શ્રવણની, સ્પર્શની, દર્શનની, સ્વાદનની અને પ્રાણનની શક્તિયો;

૫—કર્મેન્દ્રિય શક્તિયો, —ઉક્ષિતની, આદાનની, ગમનની, વિસર્જનની, જનનની શક્તિયો;

૫—પ્રાણ (જીવનપ્રવાહો)—પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન;

૫—તન્માત્રાઓ અથવા મૂલતત્ત્વો—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ;

૪—અંતઃકરણ અથવા આંતરેન્દ્રિયો, —મનસ્, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર.

આ પ્રમાણે (ઉપરનાં) બ્રહ્મવેદાઓ ૨૪ તત્ત્વો રૂપે સમજે છે. આ ઉપરાંત પ્રાણ પુરુષો માને છે કે, (નિચેનાં વધારાનાં તત્ત્વો સાથે, ૩૬ થાય છે.)

૫—પંચીકૃત બૂતો—પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ;

૩—શરીરો—સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ અને કારણ;

૪—જીવાત્માની અવસ્થાઓ—જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ;

૧—જીવ.

૧—કષિયો, જીવસહિત તત્ત્વોની સંખ્યા, ૩૬, માને છે

(તેમની ૬૬, સંખ્યા પૂરી કરવા નીચેનાં તત્ત્વો ઉમેરે)

૬—શરીરના પરિણામો—અસ્તિત્વ, જન્મ, વૃદ્ધિ, વિપરિણામ, અપક્ષય અને વિનાશ.

૬—વિકારો—દુઃખ, તૃષ્ણા, શોક, માયા, વાર્ધક્ય અને મરણ

૬—દોષો—ત્વચ્છા, ઉધિર, મામ, મેદ, મજ્જા અને અસ્થિ,

૬—રિપુઓ—કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર,

૩—જીવ સ્વરૂપો—વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાણ;

૩—ગુણો (સ્પુરણો)—સત્ત્વ, રજસ અને તમસ;

૩—કર્મો—પ્રારબ્ધ (ફલ આવેલું કર્મ), સચિત (એકદુ કરી રાખેલું કર્મ) અને આગામિ (તાજું ઉત્પન્ન થતું કર્મ)

૫—કાર્યો—વચન, શ્રદ્ધા, ગમન, ઉત્સર્ગ અને જનન રૂપ

૪—આત્મદેન્દ્રિય (મનસાદિ)ના કાર્યો—ઈચ્છા, નિશ્ચય, આત્માતુ મોદન, અને પ્રતિજ્ઞા.

૪—વૃત્તિયો—મુહિતા, કરુણા, મૈત્રિ, અને વૈરાગ્ય

૧૪—દેવતાઓ—દિક્ (દિશાઓ), વાયુ, સૂર્ય, વરુણ, અશ્વિનિ, અશ્વિ, ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, મૃત્યુ, ચંદ્ર, બ્રહ્મા (ચતુર્મુખ), રૂદ્ર, ક્ષેત્રજ અને ઇશ્વર.

આ પ્રમાણે ૬૬ તત્ત્વો છે જેઓ અને (વરાહ અવતારને આ અવતાર ૬૬ તત્ત્વોના સમૂહોથી તદ્દન ભિન્ન છે અને વિકારારહિત છે) ભજે છે, તેઓ માંયા અને તેના પરિણામોમાંથી (આવરણ, વિશ્લેષમાંથી) છૂટા થાય છે અને જીવનમુક્ત થને છે ૬૬ તત્ત્વોને અને અવિશ્લેષી સત્-ચિત્-આનંદાદિ ગુણ વાળા તેમની પારના પરમાત્માને પીછાનનારાઓ, સન્યાસિ, વાનપ્રસ્થ, ગૃહસ્થ અથવા બ્રહ્મચારી ગમે તે રૂપે, જીવનના ગમે તે આશ્રમમાં મોક્ષ પદને પામશે. આ બાબત જગ પણ શંકા નથી.

એના એજ ઉપનિષદમાં ખીલ અધ્યાયમાં પ્રભુ ફરીથી ઉપદેશે છે,—૯.
 દગીની આતુકમિક સાતિયો અને આશ્રમોને લગતા, ધર્મોને યથાર્થ પાળવાવડે
 ધાર્મિક તપસવડે અને ગાયત્રી તથા અન્ય મન્ત્રોના ધ્યાનવડે, ગુરુને મંત્રોપસા
 વડે, પુરુષો મોક્ષ માટેનાં સાધન ચંતુકયયુક્ત બને છે તે નિચે પ્રમાણે—

૧. નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુ વચ્ચેનો યથાર્થ વિવેક—એટલે—સત્-ચિત્-
 આનંદાદિ જેવા અભાવાત્મક ગુણોવાળા પ્રહ્લાન્ અથવા નિત્ય વસ્તુ એજ માત્ર
 નિત્ય છે, અને ઇશ્વર નામના સગુણ પ્રહ્લાથી (નિત્ય વસ્તુતા રૂપ પદ્મથી)
 તે કીડી પર્યંતનું અન્ય સર્વ અનિત્ય છે, એવું જ્ઞાન

૨. ઇંદ્રાસુત્ર લોક ફલભોગતૃષ્ણાં રાહિત્ય રૂપ વિરાગ.

માર વર્ષ સુધી. શુશ્રૂષા કરી અને પછીથી શુરને મોક્ષના, પંચમ સ્વરૂપનાં અથવા કેવલ્ય મોક્ષનાં રહસ્યોમાં પોતાને દીક્ષિત કરવાની પ્રાર્થના કરી.

ચાંસવલ્કય બોલ્યા—હે શિષ્ય! આ સુષ્ટિના સર્જન પૂર્વ માત્ર સત્જ્ન હતું. તે બ્રહ્મથી (અનંત) અન્ય કોઈ નથી, તે હમેશાં માયાનાં બાધનોથી વિમુક્ત છે, વિવર્ત રહિત અને યથાર્થ છે, તે જાતેજ જ્ઞાન અને આનંદરૂપ છે, સંપૂર્ણ છે, નિત્ય છે, અદ્વૈતિય એક છે.

જેમ, રણ, શુક્તિ, સ્થાણ, સ્ફટિક આદિમાંથી પાણી, રજત, પુરુષ, વર્ણ આદિ ઉત્પન્ન થતા જોવામાં આવે છે, તેમ અનંત બ્રહ્મમાંથી મૂલ પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેજુ રક્ત, શ્વેત, સ્યામના સરખા પ્રમાણમાં ત્રિશુણ્ણાત્મક (સ્ફુરણો) સ્વરૂપ હોય છે, અને તેજુ વર્ણન ચલાવવું વાણી શક્તિની પારની વાત છે.

મૂલ પ્રકૃતિમાં પ્રતિબિંબિત થતા પરમાત્માના અંશને સાક્ષિચૈતન્યના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે. પછીથી એની એજ પ્રકૃતિ, વિવર્તદ્વારા સત્-ગુણ (એકતાલ સ્ફુરણો)ના અધિક્યને લીધે વ્યક્તના નામથી વ્યવહારાતિ આવરણ શક્તિ થાય છે, વ્યક્તમાં પ્રતિબિંબિત થતા અંશને ઇન્દ્ર ચૈતન્ય અથવા ઇન્દ્રના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે.

આ ઇન્દ્રના આધિનમાં માયા હોય છે, જાતે સર્વજ્ઞ છે, અને બ્રહ્માંડનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિલયનો મૂલ ઉત્પાદક છે જેમ એક વચ્ચની ગડીયોને ઉઠેલવામાં આવે છે તેમ, પોતામાં તિરોલાવ પામતા સમગ્ર વિશ્વને, સમગ્ર પ્રાણિઓનાં કર્મોદ્ધારા, પોતાની મેળે આપિલાવ તેજ પમાડે છે, અને તેઓના કર્મના અંતદ્વારા તે તેને સમેટી લે છે. એક ગડીઓ પાડી લીધેલા વચ્ચની માફક માત્ર તેનામાંજ સમગ્ર વિશ્વ સુખ દશામાં હોય છે.

પછીથી ઇન્દ્ર ઉપર આધાર રાખતી અપરાશક્તિમાંથી રજેશુણના (પ્રવૃત્તિ સ્ફુરણો) આધિક્યવડે મહત્તના નામથી વ્યવહારાતિ વિશ્લેષ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. આમાં પ્રતિબિંબિત અંશને હિરણ્યગર્ભ ચૈતન્યના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે.

મહત્ ઉપર આધિપત્ય હોવાથી હિરણ્યગર્ભને દૃશ્ય અને અદૃશ્ય ઉભય પ્રકારનું 'શરીર' હોય છે. હિરણ્યગર્ભની વિશ્લેષશક્તિમાંથી, તમેશુણના (નિવૃત્તિ સ્ફુરણો) આધિક્યવડે અહંકારના નામથી વ્યવહારાતિ સ્થૂલશક્તિ ઉત્પન્ન થઈ.

આમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્યાંશને વિરાટ-ચૈતન્યના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. વિરાટનું, અહંકાર ઉપર આધિપત્ય હોવાથી તથા દૃશ્ય શરીર હોવાથી, તે સમગ્ર બ્રહ્માંડના મૂખ્ય પુરુષ અને રક્ષક રૂપ વિષ્ણુ થાય છે. એ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું; આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ; અગ્નિમાંથી આપસ્ (પાણી); આપન્માંથી પૃથિવી. પચ તન્માત્રાઓ (મૂલતત્વો)—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ—એ તેમના ગુણો છે. બ્રહ્માંડ નિર્માતા ઇશ્વર, તેમને સૃષ્ટિયો ઉપબવવાની ઇચ્છા થઇ, તમેગુણ ધારણ કર્યો, સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓ રૂપ મૂલતત્વોને સ્થૂલદશામાં ફેરવવાની ઇચ્છા કરી.

સ્થૂલસૃષ્ટિના નિર્માણ માટે નક્કી થયેલા આ મૂલતત્વોના દરેકના તેમજ બે ભણે બે ભાગ કર્યા, અને દરેકનો અડધો ભાગ રહેવા દઇને અને બાકીના ચાર અડધાના દરેકના ચાર ચાર ભાગ કરીને એક પંચવિધ મિશ્રણ ઉપબવ્યું, દરેક તત્વનો પોતાનો મૂલનો અડધો ભાગ અને અન્ય દરેક તત્વના $\frac{1}{4}$ ભાગ, આ પ્રમાણે પંચીકૃતતત્વો ઉત્પન્ન કર્યા, અને તેમાંથી ઠરોઠો બ્રહ્માંડો, તે દરેક સાથે સંબંધ ધરાવતા એક લોકો, આનુક્રમિક સૃષ્ટિયો માટેનાં ગોળાકાર સ્થૂલ શરીરો ઉત્પન્ન થયાં.

પંચતત્વોની રજેગુણમાત્રાને ચતુર્થાશમાં વિભાગ પાડીને, તેણે આવા ત્રણ વિભાગોમાંથી પંચવિધ કાર્યકર્તા પ્રાણોની ઉત્પત્તિ કરી.

અને મુરમેન લોકો ઉપર જુલમ, ગુજરાતમાં, " તેમણે ઉત્તર આપ્યું. " જુલમી કાયદા બંધારણ વડે તમે મુરમેન લોકોને કચડી નાંખો છો અને ચીનાઓના દેશોતર વાસપ્રતિ તમે અટકાય મૂક્યો છે. " " પરંતુ, " મેં કહ્યું, અમારે આ બાબતો વિશે અમારી જાતે શું કહેવાનું છે તે તમે કોઈ વખત સાંભળ્યું છે ? " " કદાચ નથી સાંભળ્યું. " તેમણે ઉત્તર વાળ્યું, " અને કહ્યો, " પછીથી મેં તેમને પાપિક્કીના કોનારા ઉપર સદા પ્રવર્તતા ચીનાઓ વિરુદ્ધના હુકમોના નિચારો જણાવવા માંડ્યા, અને એક સમયે સમૃદ્ધ અને સુખી રાજ્યની આર્થિક દશાના ચીનની સરતી મજૂરીથી નષ્ટ થવાનું જોઈતું હતું અને તેટલું અવગણી પાસાનું ચિત્ર તેમના આગળ રજૂ કર્યું. " હીક, " મારી વાત પૂરી થતાં તેમણે કહ્યું, " આ કહ્યું તેજ બંધું છે ? " " બધુંજે એજ, " મેં નવાઇ પામતાં કહ્યું, " એટલું શું પુરતું નથી? ધારો કે ચીનાઓ કેલીફોર્નિયામાં દરવર્ષે ૧૦૦૦૦૦ લેખે આવવા માંડે; તેઓ પાસિફિક કોનારા ઉપરની અમારી જનતિને અગદી મારે. " હીક, " કાઉન્ટ શાંતિથી વાતમા બળ્યા, " એમ માય તો પણ શું ? તમારા જોડેલોજ તે દેશમાં ચીનાઓનો હક છે. " પરંતુ શું તમે એક પ્રજાને આવા વિદેશી હુમલા સામે રક્ષણ નહિ કરવાયો ? " મેં પૂછ્યું, " વિદેશી શા માટે ? " કાઉન્ટે કહ્યું, " વિદેશીઓ નામ્યે તમે શા માટે એક પ્રકારનો જોડ પાડો છો ? મારે મન તો સર્વ મનુષ્યો ગમે તે તે શિષ્યાનાં અથવા મેક્સિકાનાં, અમેરિકાનાં અથવા ચીનનાં ગમે લોના હોય તો પણ જાતાઓ સમાન છે. " પરંતુ ધારો કે, " મેં કહ્યું, " તમારા ચીનાઇ જાતાઓ પૂરતી સંખ્યામાં રહેશે. હાલથી તમને ગૂલામગીરીની દશમાં સપડાવવા આવ્યા; તમે કદાચ આ વાતમાં વાંધો હાવશે. " " શા માટે મારે વાંધો હાવવો જોઈએ ? " શાંતસ્વરથી પૂર્વક કાઉન્ટે ચલાવ્યું; " ગૂલામગીરી અન્ય માટે કાર્ય કરે છે મારે ને સર્વ જોઈએ છીએ તેનો અન્ય માટે કાર્ય કરવું એમાં સમાવેશ યાય છે. " " આ વાદવીવાદને મેં પડતો મૂક્યો, અસંભવિત ગણીને મુરમેન લોકોના પ્રશ્નને જવા દીધો અને ઉઝા રહેવાનું સ્થાન પણ નામંજીવાદે તેમજ મારા શસ્ત્રસમૂહમાંના એકને પણ વાપરવા ના દે એવા એક વિરોધિ સામે, ખરેખરી રીતે શા આધાર ઉપર બચાવ કરવો એ મને સૂઝી શક્યું નહિ. "

આ રમુજ વાદવીવાદમાં કાઉન્ટે ગ્રંથણ કરેલી વિદેશી રાજનીતિ, અમારામાં આટલી બધી મહેનત પૂર્વક અને ઓએલીયામાં સામાન્ય રીતે ગ્રંથણ કરાતી રાજનીતિથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે, એ વાતનું ખાત્રીથી અમને બાન છે; આ ચુચવાડા અને વીવાદ બરેલા પ્રશ્નો અમારો ખુલાસો ખરો અથવા હમેશનો છે, એમ મારી ખાત્રી થતી નથી. આથી અવગણી રીતે મારી એમ ખાત્રી છે કે, ટાસ્કટોયનું કહેવું મથાર્ય છે. વર્તમાન કાલની આપણી આર્થિક અને હરિકાષ્ઠની સંસ્થાઓનું બચાવક દલાણ જૂતકાલની વાતો રૂપે થતાં, ભાવિ કાલની રાજ્યનીતિમાં સર્વ માટે રહેવાનું કાર્ય કરવાનું અને જીવન બોગવવાનું વિશાલ સ્થાન પ્રાપ્ત રહેશે. અન્ય પ્રજાત્વ અથવા વર્ણવાળી જાતિઓનો બહિષ્કાર કરવાનો અગ્રેજ કેઇ આધાર અથવા હેતુ તે સમયે મળશે, એમ માંડે ધારવું છે; દરેક બંધુ રાજકીય બંધારણમાં પોતાના સ્થાનમાં યોગ્ય યદ્દ પડશે, સામાજિક રિયતિના સુધારાઓ સામાન્ય તીતિ સ્ત્રો અનુસાર નિયમો, એક સામાન્ય જાતુભાવમાં માનેવ સંબંધનાં

વવા માગે છે, એના ઉપર 'રહે' છે. જો તમે નિર્ણય, દૃષ્ટિ, વિશ્વમતદર્શન એવું સચવવા માગતા હોતો મારો હકારમાં જવાબ છે, જો તમે જળાત્કાર સચવવા માગતા હોતો મારો જવાબ નકારમાં છે. હું 'નથી' કારણ કે, અનિષ્ઠ પ્રતિભા જળાત્કારનો પ્રતિરોધ કોઈ પણ પ્રસંગમાં કોઈ કાલે ન્યાય અણી શકાય. "આર અહીં કોઈએની બચકર રીતે મૂખ્યા રહેવાની લાંબી વાત સાંભળીને ટાલ્ટોએ કહ્યું, "આ લોકોનાં શીર્ષ અને ધૈર્યમાં વીરતા જણાય છે એમાં મને શંકા નથી, પરંતુ તેમની રીતભાત બુદ્ધિ રહિત છે, તેથી હું તેમના પ્રતિ સહુભાવ દર્શાવી શકીશ નહિ તેઓ જળાત્કારનો આશ્રય લે છે, જાણે છે કે અદલામાં તેઓ પોતાનો જાતને જળાત્કાર યોગ્ય બનાવે છે; તેઓ તેમના ખૂલ બરેલાં કાંઠાનાં સાહજીક પરિણામો ભોગવે છે. સૈનિકીયામાં આ કમનશિબ કેટલાક લોકોની દશાના કરતા નહીંની વિશેષ સ્થામ બવના મારાથી કહી શકાય એમ નથી. તેમનાં હૃદય દ્રવ્ય અને તિરસ્કારથી બરેલાં હોય છે અને સાથે સાથેજ અશુભનો અશુભ જણે આ વામાં તેઓ તદ્દન બલ રહિત છે. " "જો, " એક ક્ષણ વાર અટક્યા પછી તેમણે ઉમેર્યું, " તેમણે તેમની બાવનાઓને માત્ર જરાક જાણી હોત, અશુભ સાથે વ્યવહાર પાડવામાં મને જણાતો ખરો માર્ગ તેમણે શ્રદ્ધા ક્યો હોત તો આવા લોકોએ રૂશિયા માટે શુ શું ના કર્યું હોત ! મારી મર્યાદા રાજ્યપરિવર્ત સંબંધની રીતિ છે, જો રાજ્યના લોકો બુદ્ધ સેવા કરવાની ના પાડે, જળાત્કારના દહિઆરૂપ સેવના આધારરૂપ કરે ના બરે તો સરકારની વર્તમાન સંસ્થા ટકી શકે નહિ અશુભના સામે થવાનો ખરો માર્ગ પોતાને માટે અર્થવા અન્યને માટે અશુભ આચરવાનો ચોખ્ખો નકાર પાડવારૂપ છે.

ન્યારે ટાલ્ટોવની દલીલો અનુત્તરબિંધ, લાગે છે ત્યારે વારંવાર એના ઉદ્ગમનો આશ્રય કરવામાં આવે છે કે, તેઓ એક ધર્મધિ ઝનૂની છે મારા કારણ પ્રમાણે આવી આજ્ઞા અપ્રમાણિક છે, તેના પૂરાવામાં તેમનાં દુબોબાર લોકો સાથેના સંબંધોને હુકમાં જણાવીશ.

ઐદિક જીવન વિશેના ટાલ્ટોવના તત્વસાક્ષી મૂખ્ય કૃતિ, અપ્રતિકારનું તત્વ છે; ગમે તેટલો ઈચ્છતા યોગ્ય હોય તો પણ ગમે તે પ્રકારના હેતુને પારપાડવાના કાર્યમાં, શરીર બલ, તથા જીલમના ઉપયોગમાંથી દૂર રહેવામાં તેનો સમાવેશ થાય છે. આપણે ઉપર જોતા આત્મા છીએ તેમ આનો અર્થ, સર્વ લશ્કરોના વિખેરી નાખવારૂપ તથા લશ્કરી નોકરીને દૂર કરવારૂપ થાય છે. પોતાના સિદ્ધાંતોને પાર પાડવામાં ટાલ્ટોવે પોતાનાં પ્રમિદ્ધ ચપલાં અનેક યુસ્તકોના દહિ રાખવાની અથવા વેચવાની ના પાડી છે, મારા કારણ પ્રમાણે આપણે એટલું કહી શકીએ કે, વર્તમાન જીવનની દશાઓ વિશેના તેમનામાં ઉગ્ર મૂલ લાલી બેઝેલા દૃઢ નિશ્ચયો અનેક વર્ષોપર્યંત નિરૂપયોગી છે, તો 'પણ જીવનની બાવદારિક્ષ દશાઓને લક્ષમાં લેતાં દુબોબાર લોકો સાથેના વર્તમાન સંબંધો તેમની સામાન્ય બુદ્ધિ લક્ષમાં લેતા યોગ્ય છે.

આશરે ટાલ્ટો વર્ષ પૂર્વે રૂશિયન રાજ્યમાં આ લોકો પ્રથમવાર વિખ્યાતિમાં આના તેમની મનોવૈજ્ઞાનિકતામાં તેઓ અનેક સૈનિકી યગ્ધરાથી આદ્યા આવે છે. અને વિખ્યાત ન-

મન રહસ્યવાદી યોહાન સાથે તેમને જોડતો અતિદાસિક સંબંધ બંડી આવે છે. તેમ નો ધર્મ સંદો છે, પરંતુ વર્તમાન સનનાં પ્રથમ બે ત્રણ શતકોનાં ક્રિશ્ચન દેવોનાં આંતર અને બાહ્ય ઉભયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા નોસ્ટિક સંપ્રદાયોમાંથી ઉપજેલા કહેવાતા આભાસવાદીઓના સિદ્ધાંત સાથેના સંબંધની સૂચના સહિત ક્રિશ્ચન ધર્મના સુધરેલા આધ્યાત્મિક અને રહસ્યયુક્ત પક્ષને સૂચવે છે. તેમના મૂખ્ય સિદ્ધાંતોમાં, હથિયાર ધારણ કરવાના સંપૂર્ણ નકારનો અથવા કાયદાની કોર્ટોમાં કોઈ પ્રકારના કેસ ચલાવવાના નકારનો સમાવેશ થાય છે.

આ સિદ્ધાંતોને પાર પાડવામાં તેમના દરેક વારંવાર ભયંકર સતોવણી અને દુઃખો આવી પડ્યાં છે; કોકેસસ પર્વતના જંગલો ઉજડ પ્રદેશોમાં તેમનાં કુટુંબોને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યાં છે; ત્યાં પણ તેમની પાછળ જીવનની પ્રજાલ સંતાપનુસરી છે, અને તેમને અસત તીવ્ર સંકેટો સહન કરવા પડ્યા છે.

“ મિત્રમણના ” કેલાક સભાસદોએ તેમની વિશાલ સંખ્યાને કનેડા મોકલાવવાની યુક્તિ ધડી, કાઢી હતી તેવામાં આશરે સાત વર્ષ પૂર્વે આવે એક પ્રસંગ ઉભો થયો હતો, એ દેશમાં આ આનંદનક લોકોની સાન હમ્મર જટલી સંખ્યા ધરબારવાળી સુખી બની છે.

આવા અકસ્માતો સાંભળીને ટાઈટોપનો દયાભાવ ભ્રમત થયો, તેમણે મદદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; “ રીસરેકશન ” નામની પોતાની સુરિખ્તા નવલકથા લખીને તેમણે આ હેતુ પાર પાડ્યો, પોતાના સમગ્ર જીવનકાળથી વિરૂદ્ધ જાહેર, સેન્ટ. પીટર્સબર્ગના પ્રખ્યાત પુસ્તક પ્રસિદ્ધકર્તા પેદિને તેમણે તે પુસ્તકનો હક વેચાતો આપ્યો; આથી તેમને એક મોટી રકમ પ્રાપ્ત થઈ; એ પેદિ તો ટાઈટોપ માટે તેના કરતાં પણ વધારે આપવાને તૈયાર હતી એ નવલકથા, રીસરેકશન, જર્મન અને રુશિયન ભાષામાં એક સાથે જ પ્રસિદ્ધ થઈ, અને તેની સર્વ ઉપજ દુખી નિરાશ્રિતોના લાભમાં યોજવામાં આવી.

હમણા હમણાંબજ તેમણે ઝારને અને તેમના રાજ્યતંત્રને, પોતાના આગળ વધેલા વિચારોના સ્વીકારથી અલગ રીતે, રાજ્યના અગદાર જતા લોકોના અસત બલા માટેના તેમનાથી અનુસરી શકાય એવો, રાજ્યકારભારનો એક લઘુભાવવાદારિક માર્ગ દર્શાવી આપ્યો છે. ખાત્રીથી, આવાં કાવો એક અવ્યાવહારિક ધર્મોપજ્ઞનીના ભાગ્યેજ ગણી શકાય !

તેમના જીવનનો નિશ્ચયાત્મક બનાવ બનેલા આરબના દાયકાઓમાં જેવાં હતા તેવાં ને તેવાં મનુષ્ય આજે પણ તેઓ છે તેમણે આત્મભોગનું એક લાંબુ આયુષ્ય ગાળ્યું છે, તેમણે પોતાના સિદ્ધાંતોને વ્યવહારમાં નિયોજ્યા છે અને અત્યારે તેઓ દુનિયા સમક્ષ આપણા ઝમાનાના એક મહાન વીરરૂપે ઝગઝગી રહ્યા છે. શિશુઆરપરાયણ દરેક દેશના સાધુ અને સત્પુરુષોના સમૂહોના પ્રેમારુપ અને પૂજ્ય તેઓ માનવિજ્ઞાના મધ્યમાં એક યુવરાજ જેવા છે જડવાદના ઝમાનામાં, આવી સર્વ અધોપાતકારક ભાવનાઓના અડગ વિરોધિરૂપે તેઓ દુનિયા સમક્ષ જણાઈ આવ્યા છે. તેમની ધાર્મિક પ્રકૃતિ ઉચ્ચવિ-

કાસ પામેલા છે. તેમનામાં ત્રિશાંસ માનવદયાનો વાસ છે. તેઓ મમમ માનવજાતના એક ભક્ત છે, સ્વાતંત્ર્ય માટે—મનવાણી કુર્મના સ્વાતંત્ર્ય માટે—પ્રેમવાળા અને સતત કાર્ય કરનારા છે, સંપૂર્ણ રીતે સ્વાર્થ રહિત છે, એક બાલકના જેટલા સાદા અને નિરંબિમાંની છે, પોતાના અતિલાઘુઓને ઉચ્ચ બનાવવાનો કાર્યમાં ઉત્સુકતાથી મંડ્યા ગયે છે, આવા પ્રકારના કાઉન્ટ લીઓ. ટોલ્સ્ટોય છે.

આશરે આરેક વર્ષ પૂર્વે ટોલ્સ્ટોય સપ્ત મંદિરામાં પટકાઈ પડ્યા હતા, તેમાંથી તેઓ એકદમ અણુધારી રીતે સાગ્ન થયા, અને સ્વાસ્થ્ય આરંભિને લખવાની ભારે પ્રવૃત્તિમાં પડી ગયા છે. જીંદગીના આ વિભાગને તેઓ એક સુખમય સમયરૂપે વર્ણવે છે, જે સમયે શરીરમાંથી છૂટક પડેલું આત્માના જીવનનું ભાન તેમને ખાસ બહાણું હતું, તથા તે સમય પૂર્વે જે જે ખુશમો ના થઈ શકે એવું લાગતું હતું તે સર્વે—આત્મનિમ્મલ, નસતા, અને પ્રેમરૂપ—સર્વમાન્ય સર્વબ્યાધિદર ઓપધવરે, સંપૂર્ણતાથી અને સદગમાં સ્પષ્ટ થયું હતું. ધણી સમયથી શરીરના મરણ માટે ટોલ્સ્ટોય સંપૂર્ણ રીતે ઉદાસીન છે. તેમને માટે જીવનના મૂખ્ય આનંદનો અભાવેલ તેના આધ્યાત્મિક તત્વમાં થાય છે; તેઓ સંકાતિ માટે તૈયાર થયેલા હોવાથી, અમેતો તે જીવન “આ લોકમાં” લંબાય અથવા “પરલોકમાં” લંબાય, એ તેમને હવે સંપૂર્ણ રીતે દિસાત્ર વિનાનું છે.

પ્રથમ ન્યારે તેઓ પોતાના પાસથ જીવનને પોતાના “સ્વ” રૂપે ગણતા હતા ત્યાર તેઓ કહેવાતા મરણ પછી કોઈ પ્રકારના જીવનનો વિચાર કરી શકતા નહતા; તેમ હવે માંસકોષને છોડ્યા પછી બધું અટકી જાય છે, કંઈ નથી, એમ પણ તેઓ માનતા નથી.

સમાપ્તિમાં એટલું કહેવાનું કે, ટોલ્સ્ટોયના નવા એક પ્રતિષ્ઠાપણ જીવનમાંથી આપણને અનેકાનેક ઉપદેશ મળી શકે.

“Lives of great men all remind us
We can make our life sublime,
And, departing, leave behind us
Footprints on the sands of Time.”

“મહાત્મ્યોનાં જીવનો સ્મરણ કરાવે માર,

“કરી શકીયે નિજ જીવનને આપણ ઉચ્ચ ઉદાર;

“પછી મૂકીએ (પાછળ અડી), સદ્ગુણિ ન્યારે દોષ,

“સમયની સિકતા ઉપર પાંચુદાઓ મેળ.”

મ સુ. ત્રિ.

મત પચીસ જેટલા યશ્વિદ્યાનો આ મદંત, સર્વ પ્રકારના મથાનામ સિદ્ધાંતવારના મૂલમાં સમાવેશ થતાં અમનનાં અને બદાયદારિક સારોને, દેશી બેરમ રી મવમો જુ

દિને સમજાવતો રહ્યો છે. માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા પુરુષોએ પ્રતિઉત્તર આપ્યો છે, પરંતુ એક પ્રતિફલદાયક નીતિએ—હમેશાં દયા સાથે મેળવાયથી—તેણે ઉપદેશવાનું મહત્ત્વ કાર્ય ઉઠાવ્યું છે. કલેશકારક વિધિ વડે, અગ્નિ અને અગ્નિ વડે સુદ્ધ અને આત્મસ્વચ્છની સમગ્ર મિતિવડે, તે દેશનું માનુષ્ય ભસ્મિભૂત થયલા બલિના વેદિ ઉપર હોમાય છે, તેનું સ્ત્રીત્વ મુગા મોંઢાના જૂલમ અને દુઃખોમાં કચ્ચાઈ રહ્યું છે, તેના બાલકોને જીખનાં દુઃખ રોપવાં પડે છે, તેનાં શહેરો બળવાઓરો અને નરપતિવધકર્તાઓના જૂલમમાં આવી પડે છે.

સમગ્ર દુનિયાને—કારણ કે તેમનો સંદેશ વિશ્વવિરત્ત છે—ટોલ્સ્ટોય હજુ પણ એક અત્યાવહારિક કાલ્પનિક જેવા લાગે છે, તેમના જીવનના તત્ત્વશાસ્ત્રમાં સમાવેશ થતા સિદ્ધાંતોને શેષશસ્ત્રીના જેવા ગણ્યવમાં ગણાવે છે. દુનિયાએ પોતાના સિધ્ધાંતો, સંતો, મહત્તોના હમેશાં આવેળ સહાર કયો છે; તેમના મનમાં તો હમેશાં આવેળોને મરણશરણ કરવાનું રમી રહ્યું હોય છે આગતો ઉપદેશ શ્રવણ ધરવાને ધણા ચોડાજ તૈયાર હોય છે, તેમને તે એક નવીન શતકના આનંદી સમાચારરૂપ નિવડે છે; માનવ જાતના કારણ માટે સતત પ્રવર્તતી પ્રયત્તિમાં એક પ્રકારનો ઉત્સાહ, તેમાંથી દિવ્ય જીવન અને ગ્રેમનો વિકાસ થવામાં એક પ્રકારની સહાય, આથી મળી રહે છે. દિવ્યજીવન અને ગ્રેમ હમેશાં આપણામાં બહિર પ્રદર્શન પામવાનું શોધ્યાં કરે છે. આ બાજતો બ્યકિતને લગાડી શકાય છે, અને તે વિશેનો વિચાર ઉપયોગી નિરક્ષર જોતો અને પ્રજાઓના વિશાલ જીવનના આ દિવ્ય નિયમો સમાન રીતે આપણા બ્યકિતવિષયક જીવનને લાગુ પડે છે, એ સત્યવાનને વિચારે પાડવાની નથી; નામાનુરૂપ, શુભનિયમ, એમાંજ સર્વોત્તમ સમાવેશ થાય છે; અને તે આપણા જીવનના સર્વ ઝીણા પ્રસંગોને, આપણે જેના વિભાગરૂપ છીએ એવી પ્રજાને લાગુ પડે છે તેની પેટું સંપૂર્ણ બલથી લાગુ પડે છે. અન્યનાં અશુભ કાર્યો માટે તથા આપણી જાતના આસપાસ અસ્થિતિ ધરાવતાં દુઃખો માટે આપણા ગર્ભ પ્રમાણે આપણે પોતેજ જવાબદાર છીએ. આપણી ત્રિવિધદશાઓમાં, શાંતિ ઘાતા તારક શક્તિની જરૂરવાળાઓ પ્રતિ સહમાન, દયા ફરીતવાનું આપણું એક કાર્ય છે, દુઃખ અને સેવાના એક મહાન કાર્યને પાર પાડવાનું છે. આપણા ગર્ભ પ્રમાણે ટોલ્સ્ટોય થવાનો આપણો પોતાનો દક્ષ બોગવવાનો છે.

કલેશ, દુઃખ, શોક, હૃદયદાહ, વર્તમાન વિશ્વવિધિના વિભાગો છે, તેમાં દરેકને પોતાનો ભાગ ભજવવાનો છે—પ્રથમ અનીચ્છિત રીતે પછીથી હૃદય ગત સંતોષ અને આનંદ સાથે; એ ભજવવામાં એવી દૃઢ અદ્ધ રાખવાની છે કે, માનવ જાતના અતિમ રથાનપ્રતિ સમગ્રનું વલણ છે અને તે પરમાત્મમય જીવન અને ગ્રેમ સાથેના અર્જેષ્ઠપછે. આદ્યો સમાન્ય સાર આપીને, ટોલ્સ્ટોયના પાછળના સમયના અનેકવિધ લેખોની વિરત્ત પરિક્ષા કરવાનું અન્ય પ્રસંગ ઉપર મુક્તિથી સખનું હચિત ધાર છે.

સમાપ્ત.

ડબલ્યુ. એ. માયર્સ.

કર્મ-વિપાક.

(મહેલું)

इह खलुविषमःपुराकृतानाम् ।

भवतिहि जन्तुपुर्कर्मणां विपाकः ॥

આ પુનર્જન્મને સબધ ધરાવતી કર્મ બાવના વિશે જ્યારે હું બોલવાને હમણું હું ત્યારે મહાશયનમાં એક એવી યંત્રા ઉદ્ભવી આવે છે કે બધાએ મતપદ્યમાં એનો સ્વીકાર છે કે નહીં ? જો સ્વીકાર 'હોય તો 'કર્મ' વધારે જોવાનું, રહેતું નથી પણ જ્યાં એ માન્યતાનો આસ્વીકાર છે, ત્યાં જ્યાં વધારે યુક્તિથી અને વિસ્તારથી કામ કરવું પડશે. જ્યારે નીરીશ્વરવાદી ઇશ્વરશુદ્ધાનને માન્ય કરતા નથી ત્યાર ત્યાર પછીની આ કર્મકથાની બાવનાને શી રીતે માન્ય કરી શકે ? એ નહીં, બનવા જોય વાત એ, તો પણ સમજાવવાળાને સમજી શકવા કાંઈ બહુ મુશ્કેલ થઈ પડશે નહીં.

પ્રથમ તો કર્મ એટલે શું ? અને તે 'કે' નહીં ? એનું સ્પષ્ટ વિવેચન થયા પછી આગળ આશુ વધારે સાફ છે.

આ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં જ્યારે સર્વથા વિચરિયતિ શુન્યતામય હતી નેમાથી સારું જગતની ઉત્પત્તિ કેમ અને કેવી રીતે થઈ તે જાણવું જોઈ કે વિચારનું જોડણું ઉપર છે તેટલું જ વિચાર સાધકને સુમથ પડ્યું છે. એક નિર્ણય સદા છે કે અમુક માણસને એક જગ્યાએ કોઈ કોઈ અમુક રીતની પ્રાપ્તિ થઈ તો તરતજ તેના મનમાં સ્વાભાવિક વિચાર ઉઠશે કે આ રૂઝ પ્રાપ્તિ કાંઈ અકારણ નથી જ્યારે રૂઝ અકારણ નથી ત્યારે તેની પ્રાપ્તિ શી રીતે અકારણ હોઈ શકે ? વળી એ રૂઝ એના જોવાં બીજાં અનેક જન્મ આપનાર એક જ જુદાની દૃષ્ટાંતિ વિશે પોતાના મનમાં નિશ્ચિત કરે છે, અને એ જુદા જોવાં બીજાં પણ અનેક અસંખ્ય અનેકાવધિ જુદોની યોજના પોતાના આત્મરસ હૃદયને વિશે મારણ કરે છે. યથાનિધિ આપણે અત્યારે શું જોઈએ છીએ કદાચ સ્થાનિમાં જન્મવ દરમિયાન થાય છે કેવું પ્રવાદના પુરની પેઠે આશું જાય છે. તરંગો, હલે છે અને આગળ વધે છે, જ્યારે આશુ જોઈએ ત્યારે સ્વાભાવિક સભ્ય અનુમાન મૂળ બણી પોતાની દૃષ્ટિને દોરે ત્યારે ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ તો નહીં કદીસકાદો પછી તે કેવી રીતે થઈ ? કેમ કરીને કરી ? કોણે કરી ? કરવાનું પ્રયોજન શું ? વગેરે વગેરે અનેક તર્ક વિતર્કની જાણમાં ભ્રમિત માણસ પ્રત્યેની પરંપરા ઉદ્ભવગમે પરંપરા સંપૂર્ણ કરો. જો એક પ્રશ્નનું મ-માપન થઈ મનું કે જન્મવની ઉત્પત્તિ તો થઈ છે. જ્યારે આશુ નિમગ્ન છે, તો પછી બીજા નિમગ્ન કાર્યકારણની સમજાવવાવાળા દોષ માન્ય થઈ જ એ નિઃસંસય છે

અને એ સમજવા સારૂ આપણે ખાસ પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો. શિવાય સમજાવી શકીશું નહીં.

જેને જે વાતની ખબર હોતી નથી તે વિશે વાત કરી શકતા નથી. જેએકે બીજાને કંઈ સાંભણ્યું હોયું નહોતું એવી કોઈ પણ ખીના કંઈ પણ કાળે કોઈ પણ કદી શકશે નહીં કુતર્જવાદીઓ કેટલાક મિથ્યા બાપશ્રમા સર્વનો નિર્નાશ કરી કંઈ પણ સસ સ્થાપન કરતા નથી એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે હેમનુ કપત્તુ નીચેનાં માન્ય હોય નહોતું અહીં આપણે જે વિષયનું આખખન કરેલું છે, તે વિષય એટલો સ્પષ્ટ છે કે હેમાં ખીજા પ્રમાણોની એટલી બધી આવશ્યકતા રહેતી નથી.

જે વાત સ્વાભાવિક છે, તે સ્વાભાવિક રીતે સમજાય છે.

ઉત્પત્તિ એજ કર્મ અને કર્મનું સાધન.

કર્મની માન્યતા સઘળા દેશમાં કાંઈ પણ અંશે જોવામાં આવે છે. જેમ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ અને કાંઈક દેહની માન્યતા છે, તેમજ દરેક દેહના કર્મ વિધાન પણ જુદા જુદા છે. એક પછી છે માર્ગ કરવામાં સધિરાન્ય ભોગવતું મન આ સંસારમાં એક વિચિત્ર ગતિવળુ છે. અદ્યાપિ પર્યન્ત એને કોઈએ પણ પૂરેપૂર્ણ જોગ્યેનું નથી તે વર્તમાન કાળમાં કાંઈ પણ કર્મ કર્યા વગર રહી શકતું નથી અને તેના અતુળ સાધનો પાસે કોઈ પણ કર્મ કરાવ્યા સિવાય પણ રહતું નથી. નહિશ્ચનમપિ જાતુતિષ્ઠત્યકર્મસ્તુ । દશ ઇન્દ્રિય પાંચ ઇન્દ્રિય પાંચ રાતેન્દ્રિય અને પાંચપ્રાણ સુચિચતુષ્ટય અને તે સર્વનું અધિષ્ઠતામન મળી સતત મુખ્ય રિભાગનો એક દેહરથ ગતિમાન ધાવે છે. જમતની ઉત્પત્તિ એક મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સમાન આરબમળમાં ઘણી ધોમે ધોમે અને સતત બીજાનુશય પૂરિત આવે છે અને દીર્ઘમગ પર્યન્ત અખણિત પ્રવાહ ચાલુ હોય છે.

પ્રાણ ગતિમાન એક અનુભવિ મહાશયને કાંઈએ એક વેળા પૂછ્યું કે તમે હાલમાં શું કરો છો ? ઉત્તરમાં એટલું કહ્યું કે હમણાં આસોઆસનું કામ કરું છઉં આં હાસ્ય જનક પ્રજ્ઞના ઉત્તરને પૂછેકે ખીજે કંઈ પણ આગળ પ્રશ્ન કર્યો જ નહીં. કારણ કે એ પ્રશ્ન વ્યાપકારિક પક્ષના અનુમોદન કરનારા પુરૂષને જરા અશ્ચર્યકર થઈ પડે એવો છે. આમોઆસનું કર્મ તોત કે દિવસ અગતરવર્ષ કે સપ્તમિયા પણ વિના પ્રયાસે ચાલ્યા કરે છે તે વળી કર્મ કહેવાતું હશે કે ? એમ સ્વાભાવિક સ્પષ્ટતા સમજાય છે પણ એ સ્વાભાવિકતાને જોળખી તેને પાંચ લઈ જવામાં કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ રહેલું છે કે કેમ ? જેમ એક ગુણકારી ચીજની ગમે તેવી સ્વાભાવિકતા હોય પણ તેનાપર કંઈ અમુક પ્રમાણની ક્રિયા કરવાથી તે વધારે જગત્તર ગુણ ધરાવનારી થઈ પડે છે તેમ આસોઆસની ક્રિયાનું પણ કોઈ અમુક સંવિધાન કોઈ જુદોજ જળવર્તર પ્રયોગ થઈ જાય છે નિયમન વિધિ અને કેમ એ તથા મુખ્ય ક્રિયા એક આસોઆસની ક્રિયા ઉપર અજમાવી અનુભવ લઈ જોયા પછી ઘણી ઉચ્ચતર ભાવનાઓના પ્રદેશમાં મનને સ્થાપિત કરી તેની પાસે

તે પૂરું જણાવું પણ નથી. શ્રદ્ધા એક જનમમુદાવને આશ્રયરૂપ બને છે, સારે દશામદને કાંઈ પિછાણવું પણ નથી પહેલું અનુકરણિય છે સારે બીજું આદરણીય છે.

આ પ્રકાર જોતાં તો એમ જણાય છે કે એક કરતાં બીજાને આશ્રય શ્રેયો એ વધારે સાફ છે. ગીમાંસા કરવાથી મહુમ પડ્યો કે પહેલામાં રજા પ્રાપ્તિ થઈ પીમે હોય તો પણ ચોક્કસ છે અને બીજામાં સાનિધ્ય હોય તો પણ છટકી જાય તેમ છે. વળી કૃષ્ણ પ્રાપ્તિ એજ કાંઈ છેરડનો હેતુ નથી. સરખાનીની સ્થિતિ પણ મનન પાત્ર છે. એકનું રજાપ્રાપ્તિ પછી પ્રયજ્ઞ વધે છે, સારે બીજાનું રજાપ્રાપ્તિ સાથે જ સમાપ્ત થાય છે. ઉત્તમ પ્રકાર તો પહેલો કહ્યો તેજ છે. સારથ્ય અને સાનિધ્ય મુક્તિમાં જરૂરો બેઠે છે તેટલોજ બેઠે આ બે પ્રકારમાં જોવામાં આવે છે. ગુણને દીવાન પણ જોઈ શકે તેમ એક ઉત્તર ગરીબો પણ જોઈ શકે પણ દીવાન રાજાનું એક અંગ છે અને જે કાવચ તેના અંગમાં સજાદમાં તથા કંપમાં પણ માથે રહે છે, સારે ગરીબો માત્ર રાગ મમયેજ દેખાવ આપે છે પછી તેનો મનપણ નહીં. સવાદ પણ નહીં કાર્ય પણ નહીં. પહેલાને કાવચ ની બાંધી આપેલી ભેટ હોય છે અને બીજાને અમુક નિમિત્ત માત્ર હોય છે. સારે દરે કહો કે ઉત્તમ કોણ છે દીવાન જુદિયાતુરે દાખવે છે સારે માપક કદ અને કરોની મીઠાશ માત્ર ચખાડે છે કદાચ દીવાનના કદ તથા કરોની મીઠાશ અને અનન્દ વધારે હશે. તો પણ ગળતરતા વધારામાં પહેલું વધારે લાભકારક છે અને બીજું ન હોય તો પણ ચાલી શકે બહુ ઉપયોગનું નથી દીવાનને સારંગી વગાડી ગાતાં ન આ વડ્યુ તો તેની કાંઈ રહેતું પ્રમાણ નહિ થતું નથી. પાત્ર બીજાનું તો નહિ પ્રાય જુવુજી. પહેલો આપણો સગો છે, સારે બીજો ઓગળીતા સગાન છે. શ્રદ્ધા એ એક અસંખ્યારે અનુકરણિય કરે છે સારે દરે જોતું જોઈએ કે તે કેમ મેળવાય છે અને કઈ રીતે આવે છે. દાસના મુખરેલા જગાનામાં તો નેનો એટલે શ્રદ્ધા મેળવવાનો ગમે તે ઉપાય મેળવામાં આવતો હોય તો તે આપણે અભિષ્ટ નથી જ નથી એટલા માટે કે તેમાં જોઈએ તેવા મરદારો નથી. સંસ્કાર વગર શ્રદ્ધા નથી. સંસ્કાર એટલે ઉત્તમાચરણની સામાન્ય પદ્ધતિને ચોક્કસાધી વગર રહેતું તે. યગી મુદત થયા પછી શ્રદ્ધા કંપન થાય છે અને શ્રદ્ધા દર થવા માટે છે.

એ શ્રદ્ધામાંથી અધારે બીજી થઈ જાય જાગેતો જાતપ કરવામાં આવે છે સારે તે એક માત્ર શ્રદ્ધા રહે છે. એની વંતા અમે આંદો કહેવા છટકતા નથી એ તો આવડતુ કૃષિમંસદાજટિલાંમુમિત્તિનાદ્વારિપ્તિ કચંદારિણાધિપર્ય. ના જેતું છે

આપણે જરા વિચારી આજા ઉતરી ગયા જમુ હમે છીએ. અધારે સુધી આપણે શ્રદ્ધા અને દુરમદની વાતો કરી પણ કંઈ વિષાદને કહેતાનું કાંઈ કયું નથી. ત્યારે દરે તે આપુ જાગત ક્રેષ તે પર વિચાર કરવો જોઈએ.

કંઈ વિષાદ એટલે ન્દાતાં કહેતાં સ્વયં કે નયતં પાપવાન કે પુન્યવાન માન્યતા પ્રમલે પળા કમોનુ ઓગ થાઈ થયેલું અને જોખવાનું રજા. કેટલાક કમો જે દાખાઓ

છે તેનો આમા સક્ષાવેશ નથી સામાન્ય વ્યવહારિક કાર્યો કરતાં થયેલાં ફળો માફ થઈ શકે એવાં છે તે સિવાયના ખીજા બધાં કર્મોનું સમિશ્રણ ક્યારે ભોગનવામાં આવે છે ત્યારે માનવીની મતિ મુકાય છે કે અરે! આતે મ્યા કર્મના ફળો ભોગનાપ છે? પણ સમિશ્રીત ફળ હોય ત્યાં કયા કર્મનું કહી શકાય? કદાચ કોઈ એવું મહત્કર્મ જે જીવ રહેલું હોય અને ખીજા અનેકની સાથે મિશ્રીત ન હોય, ત્યારેજ તેનું જીવ અને તેજ નિધાનનું ફળ પરિણામ પામે છે, જેમ એક સુવર્ણકાર સમઘાતનું જોડતા વજનનું પ્રમાણ લેષ મિશ્રણ બનાવે છે પણ વજન પણ એણે પ્રમાણભર ન હોય તો પશ્ચિમરૂપ સાઈ થતું નથી, જોષ્ટએ તેણે બનતું નથી એક સુવર્ણકાર બનાવવો હોય તો હેમા ખીજા માઈ બેજારતા નથી તેમજ નેટના નેટલાં કર્મોનું મિશ્રણરૂપ થઈ શકે એટલાનું સમિશ્રીત ફળ થઈ શકે છે જે પ્રમાણની બહાર છે અથવા પ્રમાણમા આવતું નથી તેનું જીવજરૂપ રહે છે અને એટલાજ વાગતે આગળ દુપર કહ્યું છે 'વિવિધ પ્રકારના કર્મો ના ફળો પણ વિવિધ હોય એવો કાષ્ટ એકકસ નિયમ નથી' "

આ ખીના અમે એક કર્મફળશસ્ત્રીને એકાન્તમા પૂછી હોનો મત લાઇ પ્રગટ કરેલી છે એટલે આ માખત બાબતો પોતાનો મત કું છે? તે અમે પુરેપૂરી રીતે સ્પષ્ટ બની શકતા નથી વિપાકી કે પરિણામી ફળને આમા સુખ્ય માનેલું છે તે અમારો એ માન્ય વાતી ગિત સરેલા એકાન્તમા જ રહે છે એવું નથી અનુભવધીજ જેને જાણી કે જોખખી શકાય તેવો તે કર્મવિપાકી ઉચ્ચ પ્રદેશમા વિહાર કરનારો સુદિધિદેશના બંધુ તાર્કિકપ્રદેશનિવાસી જ્ઞાનગમ્ય નિશ્ચય સાબુ છે

તેલે એક સમે એમ પણ કહ્યું કે ખીજાક્ષય નામે પણ એક કર્મ પ્રકારનો ભેદ છે? કર્મોનું સમિશ્રણ થયેલું હોય તો પણ તે ક્ષય પામે છે કેટલાકમા ખીજાકુર નાનું હોવાથી પણ પનિણામ ફળ મોટું કાષ્ટ કોઈ વખત આવે છે, એમ પણ જોવામાં આવેલું છે નારા ક્ષય થવા બાગત તો સમય પરત્વે છે અને એકનું કરેલું ફળ ક્યારે ખીજાને મળે છે અથવા સંહનાઓ યાય છે, ત્યારે તે પ્રમાણમા ક્ષય પામેલું કહે વાય નહીં પણ ક્યારે વાદનજ અલોપ ફળ ત્યારે ક્ષય થયો કહેવાય

આમ મને છે કે નહીં તે પણ જેનું જોષ્ટએ ક્રમશઃ વિવિધ પ્રકારો જોયા પછી આ બાગતનું નિરાકરણ કરવું સહેન પડશે. એટલું સમજી શકાય છે કે કર્મનો ક્ષય નથી પણ કર્મ ફળ પ્રાપ્તિનો ક્ષય યાય છે, એ ક્ષય યાય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે જે ફળની આશાએ કર્મની ઉત્પત્તિ કરાવશયી છે તે ફળ મળતું નથી અને જેમ મીઠું જળ સમુદ્રમાં મળ્યા પછી પીધાના ઉપયોગયા આવતું નથી, તેમ કર્મ કાષ્ટ એવા રથાનના યોગમા જવાથી ફળ પ્રાપ્તિ નથી થતી જેમ કેટલાક વૃક્ષમાં ખીજોત્પત્તિ ફળની અવધારણા રૂપ છે, તેમ કેટલાક કર્મ એવાં જ હોય છે અથવા તો એમ કહીશું તો ચાંચરો કે જે આશાના ફળની પ્રાપ્તિ ઇચ્છી છે તેના યોગ્ય સાધન જૂન કર્મની મતિ નથી એટલે એ કર્મની ગતિ ના છેવટે ધારેલી સિદ્ધિ નથી, પણ કોઈ ખીજા ફળની પ્રાપ્તિ યાય તો સમજવું કે પેલા જે કર્મ કર્યા તે ક્ષય થયા અને આ ખીજા ફળ તે આ ચાલુ કર્મનાં ફળ નથી પણ

કોઈ પ્રાચીન કથનાંજ ફોજો છે. એટલે દેખાવ એવો થાય છે કે કર્મનું ફળ દેખાવ તેનું નથી તેમ રહેતો ખીજો છે એટલે કરેલી મહેનત વધ્યા છે. ત્યારે ક્ષય થયો એમ સમજી શકાય છે. જેમ એક ગામના જવાના ગતિને જલદે ખીજો ગામ જવાના રમતાએ ચડી જવાય છે તો જે જગ્યાએ પહોંચવું હતું ત્યાં પહોંચાતું નથી અને જ્યારે ત્યાં પહોંચાતું નથી, ત્યારે કાર્ય સિદ્ધ થતું પણ નથી એટલે પાછું સાથી જ્યાં જવું હોય ત્યાં ગતિ કરવી પડે છે અને તે ગતિને અંતે ધારેલે રથજો જવાય છે પછી કાર્ય સિદ્ધ થતું પણ નથી એટલે પાછું ત્યાંથી એ તે જ્યાં જવું હોય તો ત્યાં ગતિ કરવી પડે છે અને તે ગતિને અંતે ધારેલે રથજો જવાય છે પછી કાર્ય સિદ્ધ થાય કે ન થાય તો પણ જવું અને કરેલી મહેનત મિથ્યા થાય છે એટલે કર્મનો તો નાશ ન થયો પણ ફળનો નાશ થયો કારણ કે પરિણામ કોઈ પણ આવ્યું નહીં. આવી રીતનાં કેટલાંક કર્મ હોય છે તો તેનાં ફળો પણ અદૃશ્ય અદૃષ્ટને દાખ રહેતા ન મળી શકતાં ક્ષયરૂપે દેખાવ દે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે જે કોઈ ખીજું ફળ મળ્યું તેજ આ કર્મની અંતરગતિ જનજીવી-ને સુદ્ધિ પૂર્વક અને વિચાર પૂર્વક કાર્ય કર્યું હોય તો પણ ક્ષય થવાનો સંભવ ઘણાં જાણનાં રહેતો નથી. તો પણ ખરી વખત એમ જાને છે એમ કહેવાય નહીં મળ્યાં યોગજ હાલદર-જોમાં કર્મ ફળ બાવનાને માટે જે સુદ્ધિ પૂર્વક અને વિચાર સુક્ત કર્મ શૂંભશાળી પરં-પરા અનુસંધાન પામી જોડાઈ રહેતી હોય તો પછી ફળ પ્રાપ્તિને માટે કોઈથી પણ ના કહી શકાય તેમ નથી. આમાં ખીજી વસ્તુઓની પેઠે કારીગરી હોવા છતાં કોઈ માલક ન મળ્યો તો પડી રહેવા સંભવ નથી કેમકે કરેલાં કર્મનો માલક તો સર્વદા ફળ દેવાને તૈયાર છે પણ તે વસ્તુની જાતને બરાબર આંકે છે અને એની કિંમતમાં આપ્યા છતાં પણ બહુજ યોગ્ય આપે છે, વખતે વધારે પણ આપે છે વખતે બરાબર આપે છે, આપ તો પણ નથી વખતે ઘણી રાહ જોવડાવીને પણ આપે છે. કેટલાકને તુરંત આપે છે અને કેટલાકને તો રાહ જોવડાવ્યા છતાં પણ ઉવટ સુધી કોઈ મળેજ નહીં. વિચાર કરો આ જાણે તો આ ઉપર આધાર છે. કાર્ય કરનારની સામાન્ય રીતે પડી ગયેલી દેવ ઉપર એટલે બાવના કે શ્રદ્ધા ઉપર આધાર માત્ર છે. વખતે બોલાવીને આપે છે તેમ પણ આપે છે. ધૈર્ય એ માણસ માત્રનું અવલમ્બન અને પાર ઉતરવાનું લતમ સાધન છે. જે અધૈર્યનો વાસ થયો તો ફળ પ્રાપ્તિને વિલમ્બ સમજાવે. એટલા માટે ધૈર્ય ધનનાં સ્થાવરઃ સાધુઓનું ધૈર્ય એજ ધન છે. જે ધૈર્ય ડાળ્યું તો આખી હિમાલય પાવમાલ મમ જવી કર્મ ક્ષય થયો સમજાવે કર્મનાં ક્ષાન્તિય. ફોજોની શોધ કરવી અને તેનો ઉગ્ર મૂળ સુધી ઉતરવું એ બહુ અઘરું છે. બાલ દૃષ્ટિથી રિલેક્ષન કરતાં એટલુંજ સમજવામાં આવે છે કે જે કર્મો કોઈજ ફળ આપતાં નથી તે બહુમજાવીવાળાં નથી, અને સામાન્ય સદૃષ્ટિ માં તેનો ઉપયોગ માધારણ થયાંજ કરે છે. અજાણ્યનાં ઘયમાં ન લેખવી રાંઝ એવાં કર્મો જેમ કે નદીમાં રતાન કરતાં અનિચિત્તપણે થયેલી દિંસાઓ, એક મામળી વિદ્વર ગમન કરવાથી થતો જીવાલોપ પ્રકાશ માટે કોપેલા દીપ પ્રદેશની નાશકારક બ્રહ્મ, બવદારાયે કરેલા અસ્ખલિત દીર્ઘસંબંધને લીધે દુષ્ટામાં આસપ્રધાસને લીધે થતી દિવા-ઓથી થતી દાનિ, વલ્લની મસિનતા દૂર કરવા માટે કરવામાં આવતી દિવાઓથી થતા

વિચ્છેદથી થતી હામિ, ગૃહકાર્ય માટે ખનિત્ર સાધનો વડે ખણાયેલી મૃત્તિકાના પતનથી થતો ક્ષુદ્રેદ, વ્યવસ્થાની યોગ્યતા કરવા માટે ઉપસાધનોનું થતું ચલન, વલન ઇલાદિ ઇલાદિ કર્મો એવા છે કે તેનાં ફળ માફ છે, તોપણ તેની અમુક હદ બાંધેલી છે. તેની અંદરજ, બહાર તો ક્ષાન્તવ્યતા છે જ નહીં એ નક્કી સમજવું અને હદ ઉપરાંત જવાથી તો આરંભથી તે અંત સુધીનું તમામ કર્મફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષમા નેટલી, હદની પછી ક્ષમા પણ નથીજ એ તો નિર્બીજ વસુની માફક અમુક મુદત સુધી જેમ નિર્બીજ હોય છે અને પછી મુદત થવાથી નિર્બીજ મુદત પણ વ્યાજ ગણવામાં સામેલ થઈ રહે છે, તેની સમાન છે.

આથી એ કર્મો અફળ છે એમ સમજવાનું નથી. નિયમ એ તો મોટી વાત છે. અને એ નિયમોની જેમ હદ બાંધી છે, તેણે સઘળામાંથી ધણું ખર્ચે બંધ્યું છે. હદ સમજવામાં મતભેદનો આધાર નથી એ તો સ્થૂલ બંધારણ માનસિક ગતિ અને પ્રુદ્ધ વ્યાપાર તથા આત્મજ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. આ કથન માત્ર સહેલું છે. કર્ણિમાત્ર અધરી છે એ વાતો બૂલી જવી ન જોઈએ તેવી છે. ઉચ્ચતર ભાવનાઓ ઉચ્ચગામી બનાવવા સાથે શ્રદ્ધાના અંકુરો વિસ્ફુરે છે અને ગાનીને શ્રદ્ધા પસ છે, એ આવી કે અધુ આવી ગયું.

કર્મ વિપાકની એક બીજી કૃતિ એવી પણ છે કે તે કર્મ ફળની વિરુદ્ધ પક્ષમાં વર્તવાને અને ફક્ત સિદ્ધિના ઉત્પન્ન થતા આકારને નષ્ટ પ્રાપ્ત કરવામાં જ મથે છે. તેનું કારણ શું ? સર્વદા આવિશ્વમાં એમ થતું નથી, એ ચોક્કસપણે સમજી રાખવું. કવચિત્ત એવા કસાકસીના પ્રસંગોમાં ધૈર્ય તોલન શક્તિના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થતિવૃત્તિને એમ ધાય છે. એ પ્રસંગ બરેબરો છે, તેમ દીર્ઘ કાલને માટે પણ નથી. એક ક્ષણ માત્રમાં અધોગતિને પ્રાપ્ત થઈ પડવામાં કિચિત્ પણ વિલંબ લાગતો નથી. ઉચ્ચશૂનિકામાં પ્રવેશવાને માટે પણ તેટલીજ મુદત છે. ત્યારે હવે ત્હમે જેઈ શકો છો કે શું કરવાનું છે ? તે સહેલથી સમજી શકાશે ત્હમે કયો કિયાની સાધના કરવા ઇચ્છો છો તે જોવામાં આવતું નથી. પણ જે કિયા કરો છો તેમાં આવ્યન્ત ધૈર્યની સ્થિતિ કેવી છે. તેજ માત્ર જોવામાં આવે છે. પરીક્ષક જે ધોરણે કામ કરે છે તેટલાજ ધોરણની જેમ પરીક્ષા કરે છે, અને તેમાં જય અજય કે વિજય મળે છે તેમ જોવી કિયાની સાધના તેવી ઉચ્ચનીચ કસોટીની પરીક્ષા ચિહ્નણ નિર્જળત્વ ધારણ કરે છે તો પરિણામ અવનતિ કરનારે થઈ પડે છે. એટલું તો ખાતરી સમજી રાખવું કે જે સતત પ્રયત્ન કરી જાય છે તે ક્યારે પણ ફેલે પામશે અને સર્વોપરિધાને વિશ્વજી. કર્તવ્યતા સંદુષ્ટિને ગ્રેરે છે અને એક સ્ત્રીથી સરળ અને ત્વરિત ગતિ દાયક માર્ગે શોધી આપે છે માટે કર્તવ્યતાનું ભાન થતું આવરયક છે. કર્મ ગમે તેટલે અંશે ગુપ્ત રહેલું હોય પણ બધારે ત્હને બીજોત્પત્તિ કે ક્ષોભપત્તિ સાધારણ જનસમુદયમાં પણ પ્રત્યક્ષ નજરે ચડે છે, ત્યારે અમુક કર્મની કિયા ગત કોલમાં થઈ ગએલી છે એમ સ્પષ્ટપણે સમજી લેવામાં આવે છે. સામાન્ય જન સમાજ પણ આ બાબતમાં કેટલુંક અરેજાભાવિત જ્ઞાન ધરાવે છે તો પછી જેઓએ નિયમનથી પોતાનાં કર્મોની વિશુદ્ધિ અભ્યાર પર્વન્ત મેળવી લીધી છે અને તેને

એક સરસ રસ્તા પર મંડી છે. તેમને ખીજની કાંઈ શ્રેષ્ઠતા જોતાં જ જુદાઈ આવે છે. શાંતતા કે અંચળતા, મુખાવિંદની છાંયા તથા અમુકો દ્વારા બંદાઈ રહેલી માંચાતી સંસારની મોઢી બજની અંતઃકરણની વિરુદ્ધિ તુરંત જ જણાઈ આવે છે; તો પણ ધણી વાર એમ જોવામાં આવે છે કે અમુક દુષ્ટિયમ સુધીની શુદ્ધિની અંદર એવી રાહ વિકસિતિને દયાઈ રહેવું પડે છે. ત્યારે અનવાળામાં આવેલો સ્થામના પણ ઉલ્લસ દેખાય આવે છે. આ એક ખરેખરી બુદ્ધિ અવગણનારી રીતિ જોવામાં આવે છે. છતાં તે રીતિ પ્રિયતા ઉત્પન્ન કરતી નથી. રેવાભાવિક મનોધારના તે તરફ વળતી નથી તો અગ્રી આદરણિય ભાવના તો ક્યાંથી જ બતાવે ? વિશુદ્ધિનું એક એ પરિણામ દમેશાં ઉત્તમતાને જ આવકારે આવે છે. દેખાઈ તો વ્યવહાર તો સર્વપર સમાન ભાવના ધરાવતો જ વિચરે છે. પરંતુ એ સંગતતામાં પણ કોઈ તત્ત્વમાંથી બની છુટું પડી અધિકારી પદ પ્રાપ્ત કરે છે. શું બુદ્ધિ છે ? એ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. અધિકારના યોગ્ય સ્થાનને જાળવી રાખવાનું હવે જોઈએ છોએ ? કે હવે આગળ વધવાનું જોઈએ છોએ ? આરે તો આ સ્થળે એટલું જ વિચારવું યોગ્ય છે કે, સ્થાન જાળવી રાખવાની યોગ્યતા-યત્નથી જોઈવી સેવી જોઈએ આગળ અનાયાસે વધારે ન વધાય તો પણ ફિક્કર નહીં. એ તો વિશુદ્ધિ પોતાની મેજેજ પ્રયત્ન કરતી હોને આગળ સંઈ જવાનું કામ કરશે. નિજાપી હૃદય સર્વત્ર વિજયી બવ ! એ મુજબ વિજય પામતો કર્મ શુદ્ધિનો પ્રદેશ પોતાની ઉલ્લસતામાં બીજી મહિનતાને આચરી નાંખી સ્વપ્નજો દેખાય દેવા દેતો નથી. એટલે આમ બને છે કે એવા ઉલ્લસ પ્રદેશમાં ખીજની કર્મ સ્થાગતા દયાઈ રહે છે એટલે દેખાતી નથી. દેખાતી નથી એટલે લય થઈ મધ એમ સમજશો નહાં, છે પણ અંતર્ગત એક મુક્ત પ્રદેશમાં બંદાઈ રહેલી છે, તેના ચહેતા પ્રવાહને ડાટો દેખાઈ ગયો છે, જોવાવાળાઓ તો સ્વપ્નજો જોઈ શકે છે પણ ગ્રહાને જરી પણ ખેંચવા ચલન કરતા નથી. શું પ્રયોગ ન છે ? અનિયમિતપણે જોઈ પોતાનાં કાંઈને ગતિ આપી પછે દૂર દૂર લઈ જઈ પ્રગટ હોતો મુક્યો છે તે કંઈ એમ એકદમ અટકાવી રાકાય કે પાછો વાળી મૂળમાં સમાવી દેવાય એમ બને નહીં. તાત્કાળ તો કડું ગને નહીં. પ્રથમ જે ધૈર્યની વાત કહી તે જ આમાં મુખ્ય પ્રધાન પદવી ધારણ કરે છે એ ધૈર્યને પણ ધણી વખત પ્રગટના પ્રમાણમાં સાચું બળ કરવું પડે છે અને બળવું પડે છે ત્યારે જ પેલા પ્રવાહને અટકાવી રાકાય. સાંધુઓની ચકામ છે. એ પાછો વળેલો ગતિ જે પોતાના મૂળ તરફ જ ગતિ કરે તેમ જાય થયો સમજી કોઈ વૃત્તિય માર્ગે ચોધન કરે તો તો પછી કંઈ ધૈર્ય બનેને તે પછી એ બહુ અધારે ગેય ગયા. પછી કંતાથી કંઈ પણ જોઈ કરી રાકાવું નથી. તો તો કોઈ કોઈ દુર્ગ આપતા નથી. હાથેરી નાંખે છે માટે જ ચાલે પોકારી પોકારી, માંમે વિચરે અને દમેશાં સત્સંગ કરો. પોતાના સાધારણ ધર્માન કરે. પુદ્ગલરૂપી અને સત્સંગથી એક એવું સત્ત્વ કે નદીમાં સ્નાન કરતાં આ બાકિની સનિધ્યમાં તેને હૃદય ગતિમાં રવાયા થતો જવાસે. પ્રકાશ મળે તે વ્યક્તિ વિના બાધે પોતાનું કમપુરે અસ્મરિત દીર્ઘસંભવજનને આગળજ ચલાવ્યા કરે છે. દમેશાં કાંઈને મહિનતા દર કરે. પરમાણુઓની મિત્રાવટમાં ચલન કયા

એટલા એ કાવેની સાથે હેને એક ખીજું પણ કાર્ય કરવાનું છે તે એ કે રાજસ અને તામસ આશવાળાં સત્ત્વને હેનાથી જેમ બને તેમ દૂર કરવાને મથે છે. એ મથનમાં પોતાના પોષ્યવર્ગને પ્રતિ પણ ધૈર્યનું સાધન આપ્યા કરે છે, એ સાધન કેમ અને કયાથી હાંમળું, અને કયાથી આંચું, એ પ્રશ્ન સુચવણુ બરેભો છે. તો પણ એટલો સદજ છે કે. વિશ્વમાન્ય નિમ્નોમાં તેનો મુખ્ય સમાવેશ થઇ જાય છે. સત્ત્વ માંજ ખલ રહેલું છે અને એ સત્ત્વની સંશુદ્ધિને, પરમાત્મા પ્રેરિત શ્રમ ભાવનાઓને લીધે તેમ થાય છે, એ તો નિઃસંશય છે.

કોઇ એવા પ્રસંગોમાં સરશુદ્ધિ-સ્વરૂપને તેનાથી ભિન્ન શુદ્ધિવાળા આશવાળી શક્તિ-યોની સાથે મહાન બાય ભીડવી પડે છે. એમ અનેક વેળા થયા પછી એવું જુદું રહેલું સ્વરૂપ અને વ્યક્તિની અંદર સારથ્ય પામે છે. પ્રમાણ તે વ્યક્તિ ગમે તેવા પ્રસંગોમાં ગમે તે સંક્રાંતિમાં નિર્માણિત રહી શકે છે.

આ પ્રમાણે શુદ્ધિના મહત્વને જોએ જોગપી શકે છે, જોઈ શકે છે, અનુભવી શકે છે તેઓ પોતાના શુદ્ધિ-સ્વરૂપને અનુભવેન આપવા બીજા અનેક અધમ વ્યક્તિઓ પણ પાત્રસ્થીતિ પામી શકે તેવાઓને આપવા. તૈયાર હોય છે કારણ કે તે વિના હેને સંપૂર્ણ આંતરિક શક્તિ નથી. એના સમધારક પાત્રોને જેમ જેમ તે વધારે અનુભવેન અર્પણ કરે છે, તેમ તેમ પોતે પોતાના આગળ વધવાના પાંથને બંધ કરેલાં જાય છે અને પછી હેની ગતિ એટલે સુધીજ પહોંચી શકવાની રહે છે અને મહારાધારવા પ્રમાણે હેના પોષ્ય વર્ગનાં સમધારકો કદાચ હેનાથી આગળ પણ જઈ શકેલાં શિષ્ય-શુદ્ધિના રસ્તામાં આગળ જઈ તેમને પણ અલંબનરૂપ થઇ પડે. આ કથન સર્વ પ્રસંગોમાં સાચું છે. એમ કહેવું એ જરા જુદો વિષય સૂચવે છે ક્યારેત એમ બને એ એક માન્યતા છે. પણ હેમાં અનુભવની ખામી છે. એટલે અનુભવમાં પાછળ છે ગતિમાં આગળ છે. એટલે શિષ્ય તે શિષ્યજ રહે છે. પછી તે ગતિમાં ગમે તેટલો આગળ ગયેલો હોય તો પણ શું ?

શુર-શિષ્યની વાપ્ત્યામાં જ્ઞાનની પરિસીમા નથી. જ્ઞાનનો અંશુક પ્રકાર છે. કારણ કે સર્વત્ર તે જાણી કોઇ જુદોજ છે, શુર તો માત્ર માર્ગદર્શક છે. પણ તે કેવો ? કોઈ અદ્વૈતભૂમિકાનો પણ અદ્વૈતોને આદ્યોત્તમ પરભૂમિકામાં ગયેલો નહીં. પરભૂમિકામાં ગયેલો આપણી જાતને જે માર્ગની જરૂર છે તે દર્શાવી શકતો નથી. તેમ તેવી રીતે દક્ષની સરસતા યોગ્યવર્ણ પણ તેને પ્રયોજન નથી. દર્શાવી શકતો નથી એટલે લાં (ગયા) પહોંચ્યા પછી તો દર્શાવીજ શકે છે, પણ દર્શાવી દૂર રહેલો જેમ ભોમિથો નકામો છે. તેમજ દક્ષની સમીપમાં રહેલો પણ અનભિચ કંઈ કરમનો નથી. એ જેમ વ્યવહારની એક ગતિ તેમ ધર્મ માર્ગની પણ એક ગતિ છે. શુદ્ધિસ્વરૂપની પ્રથમ ભૂમિકા પવિત્ર રહેવાની રૂઝ છે. પવિત્રતા તનની અને મનની આસપાસની હવાનાં પરમાણુઓની, તનની અને મનની ગમે તેટલી પવિત્રતા હોય પણ હવાનાં પરમાણુની પવિત્રતા ન હોય તો પ્રથમતા

બનેની પવિત્રતા બહુ બલદ નથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ એની રચાપનાનું અધ્યાપિ પર્વત પર્યવસાન કરી રહી છે અને આચાર પદ્ધતિ નામક રિવાજ દાખલ થીયો છે બ્રાહ્મ મૂર્હતેનું ઉત્થાન વિધાન દર્શાવ્યું છે એ પણ એક કામની પવિત્ર ગતિ છે અને એ શે ધનાનું મૂળ પણ પ્રાચીન તરફ જ વળે છે ત્યારપછીના જેટલા જેટલા સંવિધાન દર્શાવ્યા છે, તે બધા આનાજ કાર્યના પ્રદેશ તરફ લઇ જનારા છે અને ત્યાર પછી રચ્ય શરીર ના વ્યવહારને સાર કરાવેલા વ્યાયામ પણ એજ પદ્ધતિને અનુસાર છે આધુનિક સરખા કર્મને જેમ યત્રની માફક ચલાવ્યાનું કહે છે, તેમાં તો ફક્ત સિદ્ધિનો પણ બાધ છે પર સમાન કર્મની ગતિ થઇ જાય તો તે વિશુદ્ધનુંરૂપ ધારણ કરે એ બહુ સખાંતિ જણાવું નથી મર્વદ શુદ્ધિની જરૂર છે, ત્યારે એ કર્મને એવી રીતિપર નિયમન કરવા કે સદા કાળ કર્મકારની સાનિધ્ય રહે એમ અમૂક મુદત મુધી માલના પછી દવાના આસપાસન પરમાણુઓ શુદ્ધિનો પરિપાક પામી તેની આસપાસ ભ્રમણ કરે છે અને દટા રચાપ કરે છે ત્યારપછી શ્રદ્ધાનું અવલમન છે આપણે વ્યવહારમાં એમજ જોઈએ બાળપણની અને વૃદ્ધાવસ્થાની શ્રદ્ધાઓમાં જે પ્રકારનો તફાવત છે તે આ રીતનો છે લોહુ નિર્વાત પ્રદેશ સિવાય બધી મગ્યામાં વહેતું કે મોડું પણ કટાણા વિના (કાલાગ્યા વિના) રહેતું નથી અને સુવર્ણને શુદ્ધ સુવર્ણને વાત કે નિર્વાત કે અધિક વત પ્રદેશમાં પણ મૂળની સ્વાભાવિકતા જતી નથી આ દૃષ્ટાત આપતા પણ મદને ભર રહે છે કારણ કે સુવર્ણ (સોનું) તે સર્વદા સુવર્ણ રહે છે અને લોહ તે લોહજ રહે છે, ત્યારે અનુબંધ વર્ગમાં પણ આ પ્રકાર કેમ ન હોય ? આપણે માણસોને બુધી રીતે શે ધાતુઓની સાથે સરખાવ્યા નથી આપણે તો ફક્ત દવાના આસપાસના પરમાણુઓની અસરથી થતી કૃતિ સાથે સરખાવ્યા છે કાંઈ માણસો એ ખનિજ છે ? જડ એ કાંઈ ખે તેવી રીતિમાં પોતાની મેળે જઈ શકે છે ? એનું ચૈતન્ય કંઈ આ પ્રાણીવર્ગના જે છે ? એને શું કાંઈ રજિયામણા બુદ્ધિ પ્રદેશ છે ? એકને શું કાંઈ કર્તવ્યકર્તાત્વનું યત્ન છે ? આ તો એક વિશુદ્ધિનો દૃષ્ટાત લેવા સાર થોજ્યું છે લોહ તે કંઈ સુસુવર્ણ થઈ છે ! પણ તામસ શુણ્ણ તો ફેરવાઈ જઈ કર્મ ગતિની અસરોના સપાટાથી સત્તની સ સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ કરે છે એક પ્રકારે જોતાં આ દટાત ખરૂં પણ છે સુવર્ણને એટલે વિશુદ્ધ દાયરજના છેક ઉંચા પ્રદેશને વાયુ (મલિન સત્ત) અસર કરી શકે પણ નહિ, પણ આપણે પ્રયત્નની રીતિ વધારે માન્ય છે, આ પછીની તર્કશક્તિ પછી માન્ય છે

(આગળ ચાલુ)

નૂતન પ્રક્રિયા.

(મજેસ્ટ્ર)*

અવલોકનપ્રકાર

(અનુમધાન મત વર્ષ ૫૪—૯૪ થી.)

હવે ત્રિગુણના વ્યાકરણો કયા કયા પ્રકારની થાય છે તે તપાસીએ. જ્ઞાનમાં સર્વજ્ઞ હૃદય પામતી નવી નવી રીતે પ્રકાર થતી શક્તિનું વર્ણન વિજ્ઞાનમાં થયું છે તે કરતાં અધિક છે કે કેમ એ નક્કી કરવાનું પ્રથમથીજ આરભાય તો અયોગ્ય ગણાય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને આધારે સિદ્ધાંતોનો નિશ્ચય કરવો એ ઉદ્દેશ છે, તો પછી ત્રિગુણ વડે બનેલ વિષય વિષ વ્યાકૃતિઓનું સ્વરૂપ પ્રકૃતિથી કેમ ભિન્ન થયું જાય છે, એ વિષયનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

સત્ય, રજઃ, તમઃની બનેલ માયા—પ્રકૃતિ શક્તિ, ક્રિયા-શક્તિ-આ ત્રણ ગુણો આગળ સમજાવ્યા પ્રમાણે તમઃ અર્થાત્ અપર્યાય; અને સત્ય અર્થાત્ આકર્ષણઅપર્યાયનું નિયામક, એ ત્રણથી ઈશ્વર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રકૃતિનો ફેરફાર થયા કરે છે અણુપરમાણુઓ એક બીજાથી આકર્ષણ તથા અવકાશ ભેદના જાય છે તેમ દૂર પણ જાય છે, રસાયણશાસ્ત્રના નિયમેને આધારે ગ્રહી તેઓને Chemical Attraction રસાયણિક મદતત્ત્વો બંધાવાને અર્કર્ષણ શક્તિ પ્રેરે છે, અને વળી સર્વજ્ઞ પ્રયોગયેલ-ગુરુત્વાકર્ષણશક્તિ અન્યો-ન્ય ઉપર આપઆપનું બળ અજમાવે છે તેથી આ બંને શક્તિઓના પ્રયોગને આલેખિક દ્રેષ ભાવ કે આલેખિક મૈત્રી ભાવ તે નજ દેાય અને તેને લીધે કેટલાક અણુ પરમાણુના સમૂહો જ્ઞાનમાં અનત તેમજ નિ પીઠ પણે ઉડ્યા કરે છે આ પ્રમાણે ક્રિયાશક્તિનો આધાર આલેખ પરત્વે એ નિયામક, બળ, જેને આપણે સત્ય કહ્યું તેને લીધેજ અપર્યાય આકર્ષણનું સમતોલ થયા કરે છે. આટલું થયા પછી, અણુ પરમાણુઓ એકત્ર મળે છે, તેની સૂક્ષ્મ કાર્યો, જે નાં કે સૂક્ષ્મ અવયવો, બનવામાં પ્રવૃત્તિ થયા કરે છે એ સૂક્ષ્મ કાર્યો પાછા એજ જગ્યાએજ શક્તિઓથી પ્રેરાય છે અને મદતત્ત્વો બનવા પ્રવર્તાય છે; જે મદતત્ત્વોથી પૃથ્વી જેવા પદાર્થો રચાઈ આવેને પામી બને છે

આ પ્રમાણે અણુ પરમાણુઓના સમૂહોનું ઉડવું અને અવકાશુ તેથી એકત્ર થોડાં વર્ષોના તેઓના અન્યોન્ય પ્રત્યે પ્રયાસ, અને આખરે એકત્ર બંધાઈ સૂક્ષ્મ અવયવો બંને નવાં, એ બધું કદાચ એમ માનીએ તો ચાહે કે આકર્ષકશક્તિ પ્રવૃત્તિને આધાર રહેતું હોય નહિ જ કારણ કે એ માન્યતા નિર્બાધ નથી. દૃષ્ટાંતમા એમ મૂકી ચકાવ કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વાદીઓની જ મત અને બોધને અનુસરી બોલીએ તો પણ દાઢરોજન તથા એકસો જનને અન્યોન્ય તરફ આકર્ષણ દક્ષિણ પ્રકૃતિથીજ આકર્ષક બળ છે, અને તે પ્રમાણે તેઓ એકત્ર મળી રહી શકે છે પણ એ માત્ર એકત્ર રહેતુજ, એકત્ર રહેતા છતાં અસંખ્ય વર્ષ પર્વત, જે કદાચ ઉષ્ણતા એકે પ્રકારની નજીક જવા નહિ પામે તો, કોઈ દિવસ પણ

લેખક—રા. રા. શાસ્ત્રપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા બી. એ

એ એક એક મળી બધ તેનો રસાયણ સંયોગ. Chemical compound નહિજ થાય તે તો જ્યારે એકવાર ગમે તે જાતની ઉષ્ણતા તેની નજીક સર્પ જવાય ત્યારેજ મોઢા અવાજ સહિત રસાયણ સંયોગ થઇ પાણી બનવાનું. આ સિદ્ધાંત દ્વે નિર્વિવાદપણે સ્વીકારાયેલ છે; છતાં આવા અવાજ પ્રકૃતિના સ્વરૂપમાં પાણી બનવા કાળે દરેક વખતે દરેક ના સાંભળવામાં નથી આવતા, એ પણ લક્ષમાં લેવા જેવી વાત છે.

તો દ્વે આ પ્રયોગ આપણા સિદ્ધાંતને શી રીતે પ્રશ્નિત કરે ? સીસેરોની ચંકા પણ એજ રીતની હતી અને વેદાંતની પ્રક્રિયામાં પણ એજ ઉપદેશ છે કે આ ત્રિગુણાત્મક માયા-ક્રિયા-શક્તિ-મૂળ પ્રેરક, મૂળનિયમક છે, તે બ્રહ્મ અર્થાત્ આલૈતિક નિર્લેપ વસ્થાનો જ્ઞાન-પ્રકાશ કેવલ, સત્તા Potentiality થી ઉપર વર્ણાયેલ છે, તેનો સ્વાભાવિક ગુણ ધારણ કરે છે, અને તે માત્ર ધારણ કરવાપણું વેદાંતમાં “માયનો સંસર્ગ લાગ્યો એમ કહેવાય છે આ સ્વાભાવિક ગુણ પ્રભવિષ્ણુતા છે, કે જેને Directive Power કે Creative Forceના નામથી ઓળખી શકાય. સત્તા-સ્વભાવને માયા અર્થાત્ અવિધાનો પાત્ર લાગવાથી, એટલે કે અવિધના, અધિધાન તરીકે રહેલ જ્ઞાન પ્રકાશને પ્રભવિષ્ણુતા છે એ કહેવું યથાર્થ છે. ક્રિયા-શક્તિનું અધિધાન કે જેમાં સ્વીકૃત પ્રકારની અને સર્વત્ર ક્રિયા થવા કરે એવું, અધિધાન વેદાંતમાં બ્રહ્મ માનવામાં આવ્યું છે; અને તેજ રીતે ક્રિયાને ઉત્પન્ન થતાં અને કાર્યો કરતાં દાર્ઢિક અધિધાન તો હોવુંજ જોઈએ એ કે જેમાં એ ક્રિયા વર્તે. આ મત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને સ્વીકારતાં સરલ પડશે. દ્વે એ પ્રભવિષ્ણુતા જ્યારે થઇ ત્યારે દિરૂપગર્ભ-સગુણ બ્રહ્મ-અર્થાત્ ગાંધાના આવરણવાળું બ્રહ્મ થયું કે જેનાથી સૃષ્ટિ પ્રકાર બન્યો. માયાના આવરણવાળું ને બન્યું તે શું ? તેમ પ્રભવિષ્ણુતા ગુણનું જ, એટલે કે જે Creative Force વાપરી શકે એ દિરૂપ ગર્ભ દ્વે શક્તિનો સમૃદ્ધ માત્ર આલૈતિક રીતે દયાવી કેવળ શાંત મત્તાં તરીકે માયા-ક્રિયા શક્તિના પ્રાદુર્ભાવ પૂર્વે ને હતું તે શક્તિનો જોડ યવાથી કેવું બન્યું ? જેમ ઉષ્ણશક્તિ Heat નો અતિશય અંશે તેજ શક્તિમાં વિઘટિત થાય છે, અને તેમઃ શક્તિની ન્યૂનતામાં, માત્ર ઉષ્ણભાવજ રહીને, તેજોભાવ અદક્ષ થઇ જાય છે; તેમ જ્યારે જ્ઞાન-પ્રકાશમાં સત્તા માત્ર શાંત સ્વરૂપે રહેતાં, અને ન્યૂનતાધિકતાથી રહિત બ્રહ્મ તદન નિર્લેપ તેમઃ-પુનઃ હતું, એ આ પ્રમાણે અમુક શક્તિ-ત્રિગુણાત્મકોમાયા, માયા કે, ક્રિયા શક્તિ-માદાર આવી ત્યારે તેમઃ પુનઃનો દેખાવ માત્ર શ્રી મયો; ને દેખાવ એ ક્રિયા-શક્તિનાં કાર્યો તરફ જોનારનેજ લાગે છે વાસ્તવઃ ક્રિયા-શક્તિનો અભવ કરી રહ્યું સમાધિ કરતાં જ્યારે ક્રિયા શક્તિના અધિધાનને અને તે પણ ક્રિયાશક્તિ વિનાનું-એ રીતે જોઈએ ત્યારે તે આગળનો જ તેમઃ પુનઃ લાગે છે. આ માટે જ અવિધા-માયા-નો નાશ વેદાંતમાં કરવા બલામર્થ્ય કરેલ છે, અને સર્વત્ર બ્રહ્મ છે કે જે નિર્લેપ, નિર્મલ, નિર્મોહ, નિસ, શુદ્ધ, સંત, ચિદ્, આનંદ છે.

દ્વે ઉપર જતાંબાં પ્રમાણે-દર્શન મતિ-અમુક ઉષ્ણતા આવ્યાં વિના તો દાહકાત્મક જોડસીજનમાં રસાયણિક સંયોગ જનવો અસંભવિત છે. એજ પ્રમાણે અમુક પ્રભવિષ્ણુતા-સર્વત્ર શક્તિ-વિના અણુપરમાણુઓનો સમૃદ્ધ કે સંયમજ રહેશે, અને તે અનંત કાળ સુધી; જેમ કે દાહકાત્મક જોડસીજનનો સંયમ માત્ર એક પાંત્રમાં કાળ માટે આણુપરમાણુઓમાં ક્રિયા-શક્તિભર, શ્રી, આણુજ, અપકરણ, સમગુલા, જગ, એ

તેંદ્રી વાપરે, છતાં સ્પષ્ટ થવા માટે સૂક્ષ્મ અવયવોનું ન બને તો, પછી સ્વરૂપ, અને મહાન પદાર્થો તો, ક્યાંથી જ બને. આપણી પ્રક્રિયાઓમાં પણ એટલાજ માટે બહાને તેજ: પુરુષી દીનતર રિયતિ પ્રાપ્તિ થઈ એટલે ઉચ્ચતાનો પ્રાદુર્ભાવ શાંત સ્વરૂપની રિયતિ બદલાઈ ગઈ; સામ્યતા-કારણ અતિક્રાંત થયો; પરંતુ સ્પષ્ટિ માટે એ ઉચ્ચતાનો પ્રાદુર્ભાવ આવશ્યક હોવાથી અતિશય અનુકૂલ થઈ પડ્યો. એજ, સર્જનશક્તિ, એજ પ્રલંબિષ્ણતા; અને એવા સમૂહ બહાને દિરુપમર્ગ-Demiurgus કહેવામાં આવેલ છે.

હવે વળી બીજી રીતે અવલોકન કરીએ:—આકર્ષણ, અપકર્ષણ અને સમતુલાબળ—તમસ અને સત્—એ શી રીતે રચ્યાં છે, એ વિષય શુદ્ધ સ્ફુટ રીતે તો સમજાય નહિ, અને છેક અગાધ છે, એમ દર કોઈ કહી શકશે. પરંતુ કાંઈક તે સંબંધે એ બોલ કહેવા પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્માંડમાં આણુપરમાણુ તથા તેના અનેક સંયોગોમાં એવું બળ છેવટે પ્રયોગનું જોઈએ, કે જેથી સર્વજ્ઞ એકાકાર એકરસ વર્તી રહેવો જોઈએ. સર્વજ્ઞ એવી સમતુલા બળની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ અર્થાત્ સત્ત્વ પ્રધાન થવો જોઈએ કે જેથી આકર્ષણ અપકર્ષણનું બનેનું રામદેવે ઇચ્છાદિ:—જેર છેક નરમ પડી જાય તો છેવટે આછી ક્રિયા શક્તિ પોતાનું પૂછું પછાડી શકે; એટલે કે પ્રવૃત્તિનું ધણે અંશે ઘટી જાય. પ્રવૃત્તિ ધરે ત્યારે સંયોગ વિભાજન બળ બનતા જાય, સંયોગ વિભાજનું જોર આણું થયું, એટલે ધીમે ધીમે પ્રવૃત્તિ છેક ધટતી ધટતી માત્ર નિવૃત્તિજ રહે એવી રિયતિ એ વાત આવી જશે; અર્થાત્ ક્રિયા-શક્તિનો અત્યંત નાશ થઈ છેવટે શાંત સ્વરૂપ, સામ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થશે.

આ અવલોકનનો પ્રકાર છેક ઉપસદ્ધિઓ ગણાય. પરંતુ સવિસ્તર તેમાં ઉતરવું એ પુષ્પજ અવકાશ હોય તો જ બની શકે એવું છે. વળી આ ગ્રોહવણ, આ ચેતના પ્રકાર સર્વને માન્ય રહે છે કે નહિ, કાંઈ આધિતવાદ કે બૂલ બરેલ તકે પ્રવેશ કરી ગયો છે કે કેમ, એ વિશે પણ નિર્ણય વિદ્વાન વર્ગનો આ સંબંધે ન થયો હોય. સુધી તેના સંભાસત્ય સ્વરૂપે ચક્રામરત મન રહે એમાં નવાઈ નથી. તો હજી એ બોલ વધારે લખવા છે તે લખી બંધ કરી અભિપ્રાય માટે રાહ જોવી ઉચિત છે. ઉપર બતાવ્યું એ બહાનું સ્વરૂપ-તે નિર્ણય તથા સમૂહ બને પરત્વે; ગાયાનું સ્વરૂપ; સ્પષ્ટિ પ્રકાર અને લય પ્રકરણ; પરંતુ એ બધું ટુંકે ટુંકે વિવેચન પતાવી દીધું છે. મૂળ સુદો મૂળ હેતુ આ વિવેચન કરવાનો એ છે કે હાલની પેદાશિ આવી રીતની બંધાઈ ગઈ છે એ સૂચવવાનું હતું. વિદ્યાનંદાજીને આધારે વર્ણનના સિદ્ધાંતોના નિર્ણય કરવા પ્રયાસ કરવો, એ મૂળ ઉદ્દેશ હોઈ, તેમ કરતાં બેઠાંપણ રહી જાય એ કાંઈ રીતે આશ્ચર્યકારક નથી. કારણ કે આમાં એક આમી એ રહેલ છે કે વિદ્યાનંદાજીના મત પ્રમાણે અનંતક્રિયાવાદ—Eternal Motion-સ્વીકારીએ તો પછી સામ્યાવસ્થા શી રીતે પ્રથમ કલ્પાય ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર યોગે અંશે વિચાર કરી ઉપરનું ટુંક અવલોકન વાંચવાથી જણાઈ આવે એવું છે છતાં એની સ્ફુટ રીતે ચર્ચા નથી થઈ એ પણ સંયે સાયે સ્પષ્ટ કબૂલ કરવું પડે છે. પણ એ બંધા સિદ્ધાંતો સંપૂર્ણ રીતે કે સંતોષકારક રીતે ન થઈ શકે એ તો સ્વાભાવિક છે; એને માટે વધારે તીવ્ર બુદ્ધિના પ્રયોગો અજમાવવા પડે છે અને તેવી અધિક તીવ્ર બુદ્ધિવાળાઓ માટે આ વિષય જાહેર મુકવામાં આવ્યો છે.

હવે એકરસ, એકાકાર, સર્વસામ્યતા, સર્વસત્તા, અસંતિક્ષિત જ્ઞાન-પ્રકાશ, તેજ: પુરુષ, બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ ત્યાંપી રહે અને અવિદ્યા વળી જાય કે જેથી શુદ્ધિ મળે એ

પ્રકરણનો યોગ્ય પ્રકાશ કરવા તત્પર થવું જોઈએ. આ રથને વિદ્યાનગરીનો કોઈ નો-
તની સંજ્ઞા કરી સમાધાન કરવાનું પ્રયત્ન મૂકીએ તેમાં કોઈ પણ સંગીત મળતું નથી;
માટે તેઓને અંધપરમાણુઓ શી રીતે બન્યા, એને અનંત ગતિ માન માન્યા છતાં અ-
મુક ધારા અમુક નિયમોને વળંગી રેડી તે સિવાયના ધોરણે નહિ જ કિયા થયું કે થ
તો હોય તેમાં શું રહસ્ય રહેલું છે, એ વિગેરે કેટલાંક સંજ્ઞા રચાવ તેમની સમજ સમા-
ધાન અર્થે એકતા કાંઈ લાભ થાય, તો પણ એ હોય ન હોવાથી અસ્વીકર મળતું પડશે.
આપણે હવે કલા મુજબ એટલું તો જોઈએ કે અણુ પરમાણુઓ કાંઈ પ્રથમ નદતાં કે
જેનું કારણ બીજું ન હોય. જેનામાં ગતિ યઈ તે તો કિયાનાણું કાંઈ થઈ ચૂક્યું. અર્થા-
ત, ત્રિચણામક માયાનો પ્રભાવ શરૂ થયો ત્યારથી કિયા-સક્રિય પ્રવર્તી અને કાંઈ જ
નવા માંડ્યાં. અણુપરમાણુનો સમૂહ સ્વતઃ પ્રવૃત્ત થાય તો તેનાથી ધ્વંસ રીતે અમુક
જ્વાળાનું ઉત્પત્તિ બને. પછી વનસ્પતિ વર્ગ કે મનુષ્ય વર્ગની—એ ધારેનું મુશ્કેલ થઈ પડે;
વળી એ શી રીતે બનવા સંભવ છે કે એને તે પ્રકારથી સતેજ બુદ્ધિ-પ્રયોગ કરી સા-
મગ્રી વાપરીને કોઈ પણ અતિકુશળ વિદ્યાન-વાદી, સયોગ બુદ્ધી બુદ્ધી વસ્તુનો કરી, બુ-
દ્ધી બુદ્ધી રસાયણ વાપરી પ્રયોગશાળા સિદ્ધ કરે કે કોઈ બુદ્ધિના પ્રયોગ વિના એક નાની
વનસ્પતિ કે વૃક્ષમાં વૃક્ષ પ્રાણી બન્યું હોય. સામગ્રી માત્ર તૈયાર હોવા છતાં એક
સામાન્ય દૃષ્ટિ લઈ સિદ્ધ કર્યું કે અણુપરમાણુઓ સંઘટ્ટન કરવા છતાં અનંત કાળ
પર્યંત દાહદોગ્ધન, ઓક્સીજનનો રસાયણિક સંયોગ થઈ, તેનું પરિણામી દ્રવ્ય-પ્રાણી નહિ
જ બને, તો આવા અનંત કાળથી આજ આવતા અગાધ ક્ષણિક અંતે શી રીતે કદાચ
કે અણુપરમાણુઓનો સંયોગ થવામાં માત્ર આકર્ષિક પ્રવૃત્તિ થાય છે? આ જ્ઞાનદાર
દહ આપણે માટે ઉપદ્યું નથી એટલું તો નહિ; પરંતુ એ દિશાએ વારંવાર ધક્કા ખાતું
વિદ્યાનશાસ્ત્ર ઉપરે યાક્યા પાક્યા સ્વરૂપે હેઠું બેસી બન્યું છે. અમર દેહીનીની જેમ પછા-
દમારવા છતાં કોઈક આધ ઉપરે અતિક્રમણ ન થાય એવો આવી પડે ત્યારે માન્ય રાખે છે,
તેણું એ નીચેનાથી સ્પષ્ટ થશે:—દુરામાં કહીએ તો કેલ્વાનને કાંઈક Directing Force
or Creative Power પ્રેરક શક્તિ કે સર્જન શક્તિ કદાચ પડી છે. વળી કાલ
એને દિશાની સીમા સ્વીકારીને અણુપરમાણુઓના ચતો કિયા માની છે; અને સારેસારે
હવે Ether નામનો પદાર્થ માન્યો છે કે ને કાળ, દિશાના પરિણામને જરા પણ
આધીન નથી. ઈશ્વરને સર્વત્ર પ્રવર્તવાની શક્તિ કદાચ છે એટલું નહિ પણ ત્રિશુ બ્ર-
હ્મને છે; તે નિષ્કી દ્રવ્ય મળ્યું છે; અને એનું છતાં આપણા આકાશ કરતાં બીજા એક
પણ દ્રવ્યને એ વધારે મળતું નથી આવતું. આ પ્રમાણે કદાચ આમળ બુદ્ધિ જામે બધા
સિદ્ધિતા પદાર્થના સામ્યા ત્યારે માંડ્યા સહેલા સિદ્ધિના વિદ્યાન-શાસ્ત્રોમાં સમાવવા;
ત્યારે દવે એટલી નીચી દૃષ્ટિમયોદાવાળાઓને વેદાંતની દીર્ઘતા થી પણ અનંત વિચાર
વાળા દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવું શી રીતે કાવે? વળી વિદ્યાન-શાસ્ત્રોની આકર્ષિક પ્ર-
વૃત્તિ કે આકર્ષિક સંયોગ ને કપરે બનાવ્યો તેનો અર્થ શો? એવી પ્રવૃત્તિ કે એવો
સંયોગ કે જેને માટે દાહતા બુદ્ધિ પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ દેહોત્પત્તિ યોગ કારણ નથી આવી-
કર્યું. એટલે શું? કારણનું અસ્તિત્વ તો પ્રાચીનમાં જ નથી જતું; પરંતુ એ કારણ કર્યું
એ મનજ મારી કરવા છતાં ખ્યાલમાં નથી આવતું કે જેને તરે ચડાવી બામિ બનાવી

દ્રષ્ટે ખરે અટકાવ પશુ નથી થતી એવું છે તો એવી એક કલ્પના સાથે સાથે કલ્પન કરવી યોગ્ય લાગે છે કે અણુપરમાણુઓના જાણે વૈદ્યુતિકશક્તિ પ્રાપ્તિ હોય નહિ એના પદાર્થ માત્રના પરમાણુઓના વીજળી જેવા રહેલી છે એવી જાનના કલ્પના આને આકર્ષણ તેમ અપકર્ષણ (પ્રત્યાઘાત ઈત્યાદિ સમાર્થ જાણ છે) સ્પષ્ટ રીતે હોય એવું માની શકાય તેમ Newtonના સત્ત્વ-સમતુલા જળ પશુ શું એ મનુષ્યની રક્તાય આવા વૈદ્યુતિક શક્તિ સમેત અણુપરમાણુમાં વળી ધીમે ધીમે બીજા બસો હોઈને અને ક્રિયા શક્તિનું જોર ચલાવી પ્રસારણ, આક્રમન, ઉર્ધ્વ ગમન, અધોગમન ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય એ ગમે ઉતારવું કઠિણ નહિ થાય એવી રીતે નિપરીત માર્ગ—કે જ્યાં પ્રલય માની શકાય સ્થિતિ અને રહ્યની કરનાર મુખ્ય બાજે ક્રિયાત્મક, ત્રિશુણાત્મક—માયાદેવી—પશુ જ્યારે માયા પ્રલમ્બમાં સમાર્થ જાણ અર્થાત્ અધિકાનમાં ક્રિયા શક્તિ સામ્ય સત્તામાં રહે, એટલે ક્રિયા બધ યર્ષ, શુભો એટલે આકર્ષણ જળ પશુ બધ ધાય ત્યારે અવિધાતુ આવરણ ટળી ગયું જાન પશુ પ્રકાસ્ય એવી રીતે કે ઉપર જણાવેલ અણુપરમાણુના સમુદ્ધ જે વૈદ્યુતિકતેજ સમેત હતા, એટલે કે જેને તેજઘો પશુ ઉચ્ચ બાવે રહેલી શક્તિ અત સ્થાને રહેલ હતી, તેણે પ્રકાસ્ય બધો એકત્ર થવાથી બહા—તેજ મુખ—માત્ર રહ્યું

હવે ક્રિયા શક્તિ, ગતિ—શક્તિ બધ યર્ષ, પશુ અણુપરમાણુનો સમુદ્ધમાં એક બીજાને સક્રિય પ્રસાર પ્રત્યાઘિધી મુક્ત કતયેલ, શક્તિમાં ઉપરતિ લેતા Imortals, Eternal ક્રિયા શક્તિના જળધી એક બીજા મળા જાય શા માટે ? વળી એ ક્રિયાશક્તિ બધ ધાય શા કારણે ? અર્થાત્ અવિધાતો નારા જાનથી એટલે આમા જાન શા પ્રકારનું આવરણ છે ? એ બધા પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવા ઘણી મુશ્કેલી નડે એવું છે અને તે વાતનું સ્પષ્ટ જાન લેવામા કાળ અને દેશનું બાન જૂલો જઈ, તેને અનુકૂળ રીતે વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના સર્વે રમોગો થવા જોઈએ

તત્સુષ્ટિવા તદ્દેવાનુપ્રાવિશત્ત એ ઉપનિષદનું વાક્ય એક અર્થમાં સમજવા પ્રયત્ન કરશું તો નિષ્ફળ નહિ જવાય એમ લાગે છે આ નિષ્ફળ કરવા પહેલાં વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓને એમ પ્રત્ન કરવો પ્રાપ્ત થાય છે કે અમુક કાળે અમુક સ્થાને અમુક સંયોગમાંજ અમુક અણુપરમાણુઓ શા માટે ગોઠવાય છે ? તે જગત્ સર્જેને પછી તેમાં પ્રવેશ ક્યો, એટલે એમ સમજવાનું છે કે ઉપર કહેવ પ્રસવિષ્ણુતા જે હિરણ્યગર્ભ નામ ધારણ કરનાર ગણ્ય છે તે જગત સર્જિ રચીને પછી તેમાંજ અત પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ વિધ વિધ પ્રકારનું બહા ફેલાવા ચેલી ત્રિશુણાત્મ માયાશક્તિ કે ક્રિયાશક્તિ સ્વ અધિકાનમાં વર્તતી તથા પ્રવૃત્તિ ચલાવતી જાય છે તેમ તેમ અણુપરમાણુઓના વિધવિધ પ્રકારના સંયોગો યતે યતે મહદૂપ વાળા પદાર્થો જનતા જાય છે, આ પ્રમાણે જણ્યું તથાપિ તે વખતે એ વિધવ દર રાખ્યો હતો કે જે અણુપરમાણુ સમુદ્ધને વૈદ્યુતિક તેજવાણુ ગણ્યું તે વૈદ્યુતિક તેજ કાંઈ નાશ પામવું નથી માત્ર જેટલો ઉચ્ચતા અને તેજ દ્વારા તેની શક્તિ ખપી જાય, નવા નવા કાર્ય જનને ઉપયુક્ત થતી જાય તેટલી ન્યૂનતા ધાય પશુ એ ન્યૂનતા : કેટલી ? અગાધ સમુદ્ધમાંથી માત્ર જેટલ પાણી કે પચીસ (૨૫) ડોલ પાણી ખપ્યું તો ખૂટી ગયો કેટલે અંશે ? એ પ્રમાણે વ્યાપારમાં ગુણાયેમ હિરણ્યગર્ભ અત્યત વૈદ્યુતિક તેજવાળો પ્રદાક—આત્મા છે, અને પ્રસવિષ્ણુતાના જોરથી સર્જિ રચતો જાય છે જ્યાં પ્રકાસ્ય લાં જાન એ સ્વાભાવિક નિયમ હોવાથી અત્રે પ્રકાસ્ય જે સ્વરૂપનો છે તે સિવાય બીજે કયાઈ નથી, તો પ્રકાસ્ય, પ્રકાસ્ય કરનાર, પ્રકાસ્ય કરાયેલ, એવું ત્રણે આ વખત

હિરણ્યગર્ભ સ્વરૂપને પ્રત્યે કાષ્ઠ નથી કદાચ એમ કહીએ કે માયાથી કાર્યોનો દહન થયારાનેએ થવા માડ્યો છે, પરંતુ એ યાદ એ રીતે નિગૂઢ થાય છે કે માયા-ત્રિગુણા—ત્મક-ક્રિયાશક્તિ જે અધિજ્ઞાનમાં જોર દેરે છે તે અધિજ્ઞાન જોર કરવા પૂર્વે પ્રકાશાત્મક હતું પ્રકાશસ્વરૂપ જ બ્રહ્મ, કારણ કે વૈદ્યુતાત્મક તો તેજ, સામ્યાવસ્થામાં રહેલ સત્તા, કે હિરણ્યગર્ભ સ્વરૂપે સ્થિરચના પ્રકરણ માટે સ્વરૂપ હો, વળી આ ક્રિયાશક્તિને જોરે જ માત્ર થોડો થયો. પ્રકાશ ઉપર જતાવેલ માપ જોડ્યો જોડ્યો થયો, અને અને એ જોડ્યો થયો ત્યારેજ ક્રિયા શક્તિનું જોર જામ્યું એ વાત સદૃશ થવી જોઈએ હવે એટલું સિદ્ધ થયું કે માયા ક્રિયાશક્તિ આધીન, હતી તે માત્ર પ્રકાશમાં આવી વર્તે છે, વ્યાપ્ત થાય છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મ પુરુષવર્તે છે, અધિજ્ઞાનમાંનો કે સદ્ બાનમાંનો પરત્વે સાંખ્ય પ્રક્રિયામાં ગતાવ્યા પ્રમાણે પગ્વધન્યાયે એ બે વર્તે છે એમ માનીએ તો આ અવલોકન પ્રકારમાં તો થશે અશે બાધ નહિ આવે.

આવું છે તો જે પ્રકાશ ઉપર કદાચ પ્રમાણે હિરણ્યગર્ભમારત વૈદ્યુતાત્મક બાવે રહેલ છે તે પ્રકાશ ધીમે ધીમે ક્રિયાશક્તિ માયા ના વ્યાપાર રૂપિ ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રારંભ થાય કે વહેવારા માટે છે, અને જોડે અશે જેમાં આવરણક લાગે તેટલા અશે તેમાં પ્રવેશ કરતો જ જાય છે, એ અર્થ ઉપલા ઉપનિષદના વાક્યનો ઘટાવી શકાય છે આ પ્રમાણે વળી ચાલતે પ્રકરણે ચર્ચા કરવી ઉચિત છે કે વિધ વિધ ક્રિયાશક્તિના નીપજેઠ કાર્ય જાતથી વિધ વિધ ઉપાધિ પ્રમાણે અવકાશને આધારે નામ, રૂપ થવા માટે પશુ વળી ઉપરનીજ વાત ચાલુ રાખી એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે એ પ્રકાશ મૂળ અધિજ્ઞાનનો હોઈ તેની પ્રમાણે તેને આધારેજ, પશ્ચાદ્ભાવજાતમાં એ પ્રમાણે પ્રકાશ આવી શકે, અને તેટલા માટે એ પ્રકાશ એકજ જાતનો હોવા છતાં અવકાશઉપાધિને લીધે ન્યૂનાધિક બાવ મહત્ત્વ કરે એટલે પછી વ્યક્તિ, સમાપ્તિનો ભેદ—

તમેવર્માત્મનુમાતિસર્વત્સ્યજ્ઞાસાસર્વમિદં વિજ્ઞાતિ ॥ વળી

જાનામોતિ તમેવર્જાત્મનુમાત્યેતત્સમસ્ત્વજગત્ ॥

આજ પ્રમાણે ઓ—હૈ— Aham અહિમ, શી રીતે સમજાવવો, ના મિદ્ શું અને ઇથર—Ether તથા ઓ માં બેઠે કહેવે અશે છે, બ્રહ્માડું સ્થૂળ સ્વરૂપે એકાગ્ર રીતે દૃષ્ટિમાં ખેચતા મનમાં શી છાપ પડે, અને તે છાપ આની છે કે નહિ એ વિશે વિચાર કરવાનું દૂર રાખવું પડે છે, તેમજ વળી જગત્તા સર્વ પદાર્થોમાં આત્મા છે, સસારનું બીજ અવિદ્યા, તેથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્ય, કામ, ધર્મ અધર્મ, અને પાછી સસરણિ અવિચ્છિન્ન કારાવાહિની, પશુ, અતઃ પાણી સ્ત્રી શકાય, એ સિદ્ધાંત વૈદ્યુતાત્મક અણુ પરમાણુના સમૂહને તથા છેવટે અધિજ્ઞાન-બ્રહ્મને શી રીતે ઘટાવાય એ વિચાર પશુ હાલ દૂર રાખવો પડ્યો છે વળી બ્રહ્મ નિર્ગુણ કેવો છે સ્વવેદ ઇલાહિ આવા જડ વિજ્ઞાન-વાદીઓ નામતાનુસાર શી રીતે સમજવો, જનમડગની પ્રવૃત્તિ માત્ર એકતા સાધવા તરફ શી રીતે રાગદ્વેષ ઇલાહિ દૃઢ ભાવના ત્યામ સમેત, ધ્યાનવધી કે જે આ જડ વાદીઓની પ્રક્રિયાથી પશુ થશે ખરે અશે સમાધાન ચીધ, એ સધળું અને બીજું અનેક વિધવિધ પ્રકારનું પ્રિવેચન અવકાશ ઉપર આધાર રાખે છે.

યથાર્થ આત્મવિદ્યા અને સકામ સિદ્ધિમાર્ગ.

(Occultism and Psychism.)

યથાર્થ આત્મવિદ્યાએ, ઉત્સાદબરેલા અત્યંત મહેનતુ અભ્યાસ અને આત્મ—
ભેદગદાગ, વર્તમાનકાલમાં ધણાં મનુષ્યોને એક બંધ કરી મળેલા પુરતક સમાન ગદ્ય
પડેલા પ્રકૃતિના પક્ષને શોષવામાં પ્રયત્ન—પરણયુ થયેલા પુરો છે. ઉચ્ચતા પ્રતિ દોરતા
તેમના હેતુને સિદ્ધ કરવાને તેમને મનન જીવાત્માના દૈરિ અને આસુરી સંપત્તિ વિ-
ભાગે ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા સ્થાપવાની જરૂર છે; તેમજ સંપૂર્ણ નિરૂદ્ધાવસ્થામાં પોતાની
જાતને સંપાદાને શક્તિવાન થવાની જરૂર છે, આથી તેઓ કોઈ પણ કાલે પોતાની
મમત્ર શક્તિઓને ધારેલા ઉદ્દેશમાં સંમર્પિ શકે છે. સામાન્ય જનપ્રવાહને વિચિત્ર
બાવના રૂપ લાગે એવી રીતે તેમજ પોતાનાં દરેકજાતી જીવન અને આચરણને નિયમવાં
જોઈએ, એ વાત યથાર્થ સત્યરૂપે અત્યંત આવશ્યક આશરૂપ છે. યોગ્ય જીવનવડે, મદ્ય
માંસ તથા સર્વ પ્રકારના દુર્ગુણોના લાગવડે, તેમજ રચુલશરીરની શુદ્ધિ કરવી જોઈએ.
ઇન્દ્રિયવિષયોપભોગની વામનામાથી તથા ઐકરગરાગમાંથી છૂટવાવડે તેમજ આત્મની
શુદ્ધિ કરવી જોઈએ, તેમજ માનસિક કોષને અશુદ્ધ વિચારો દૂર કરવાવડે શુદ્ધ કરવો
જોઈએ, પરંતુ આ કાર્ય અત્યંત વિકટ છે. વર્તમાનકાલમાં જ્યારે લોકસમૂહ દાયદાથી
આવી પડેલા બધોનેજ માત્ર નીતિ સત્તારૂપે માને છે અને ખરામ દુષ્ટ આશયો—ધરા-
વવા એ દાખલાની ગમ્મત રૂપ મનાય છે, તે સમયે જ—કોઈનું જીવું કરવા કરતાં
જીવું ખોલવું એ વધારે પાપમય છે—એવા પ્રકારના જીવનમુક્ત મહાત્માઓના ઉપદેશોનો
પૂર્વકાલમાં થયો હોય તેના કરતા વિશેષ દુરપયોગ કરવામાં આવે છે. યથાર્થ આત્મવિદ્યા
માટે એક અન્ય બંધનદારક ચરત છે;—અભ્યાસ અને શુદ્ધિના પગિણામ રૂપે મળેલા
કોઈ પણ પ્રકારના જ્ઞાનનો પોતાની જાતના લાભમાં ઉપયોગ ના કરતાં માનવ જાનના
બહામાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ; આ વાતને બાળેજ એક ચરતુ રૂપ આપી સકામ,
દરજા કે આત્માવ્યાપ્તિને પ્રકૃતિના આંતર બ્યાપારમાં જગ પણ આંતરદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા
સાથેજ, સામાન્ય અધમમાર્ગમાંથી એનું જીવન એટલું બધું પાડલાઈ ગયેલું હોય છે કે
તેની સમગ્ર વિચારમાલા માનવ જાતની બાવનામાં લાગી રહેલી હોય, છે, તેના પોતામાં
નહિ પરંતુ સમગ્ર માનવ જાતની જરૂરીઆતમાં લાગી રહે છે. આ પ્રમાણે દીવા જેવું
સ્પષ્ટ થાય છે કે યથાર્થ આત્મવિદ્યાની વ્યાપારી કીમત આઠી શકાતી નથી, અને જે
કોઈ મનુષ્ય યથાર્થ આત્મવિદ્યાનુયાયી થઈને પોતાની જાત માટે લાભ ખાદી જવા મા-
ગતો હોય તો, તેણે આવી બાવનાનો એકદમ ત્યાગ કરવો ઉત્તમ છે, કારણ કે પ્રકૃતિના
ઠહેવાતા અઘાત નિયમોનો અભ્યાસ કરવામાં યથાર્થ આત્માવ્યાપ્તિનો માત્ર હેતુ એટલો
જ હોય છે કે, પોતાને મળતા જ્ઞાનનો માનવજાતના બહા માટે ઉપયોગ કરી શકાય
આત્માવ્યાપ્તિ સંપૂર્ણ રીતે વિશુદ્ધ થતાં, તથા વિશ્વ મ સહિત શક્તિ (સિદ્ધિ) સોપાવાને
યોગ્ય અધિકારી જનતા, આવા પ્રકારના જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. વર્તમાન જમાનાના અ-
મગ્ન પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનાં દાવમાં એ આપવામાં આવે તો, એક-દાર્શનિકાના બ-
દરમાં એક બાવના દાવમાં દીવાસળી આપવા સમાન નિવડે.

એક દાખલઆત્માવ્યાપ્તિ માત્ર. એક સકામસિદ્ધિમાર્ગનુયાયી છે, તેનો અભ્યાસ
છે સકામ સિદ્ધિમાર્ગ પણ પ્રકૃતિના અઘાત નિયમોના અભ્યાસરૂપ છે, પરંતુ આ અભ્યાસ
મ એવી રીતે ચલાવવામાં આવે છે કે સામાન્ય રીતે તેમાંથી કદાપિ શુભે પરિણામ
આવતા નથી. આવિદ્યાના અભ્યાસરૂપોના એ વિજ્ઞાન પાડી શકાય પ્રથમ વિભાજનાં બી-
ન્ન લોકોના કરતાં એટલી બાબતમાં માત્ર એટલા પાપવા માટે, અઘાત
બહુવાની જગાસવાગો પુરોગોનો સમાવેશ થાય છે; તેઓ આટલું પણ
શકતા કે આવા ચમત્કારો સમજવા માટે અધિકારીને રમૂય, માનસિક
રીતે શુદ્ધ થવાની જરૂર છે, અને તેથી તેઓ માત્ર સામાન્ય જીવન

શ્રી વૃંદાવન પ્રભાકર.

અંધારીને તૈયાર છે

દર્શન ૩. ૩) તથા

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનીનું ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા રા મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી,

મુદ્રણ ઓફીસ

નડીયાદ

મુદ્રણ

આ પત્રનું વાર્ષિક મૂલ અગાઉથીજ રૂ. ૨-૦-૦ રૂપાલ અર્થ સુદાત રૂપાલની
ગિન્ટો મોકલનારને એક રૂપીએ અથવા આનાની દિ. ૧૪ વધારામાં મોકલવી, કેમકે એક
વધાવ ભય છે

ચિત્રો લખી મોકલવાની સરને છુ. છે પરંતુ અમુક લખાણ પ્રનિત કરતું કે કેમ
એ વિશે નિર્ણય કરવા તમો વા કૃપાની રાતર કે સખજ પાછું મોકલવાને અમ
ખાતા નથી, માટે તમામ સુરી ન ન મળીનેજ અન્ય લેખ મોકલવો

“ મહેન્ટું ” વાળા વિષય માટે તમો વા કૃપાની જરાનદાર નથી, તે વિનંતી
ચિત્રો ઉપર દરેક તમોને ના લખવાની છે તેવા તે માંમે છાપવા છાપવા નહિ
પરમા પ્રમિદા નાકુ વખાણ મારા અદારે પૂરો એક નબુમિદા સખી મોકલવા
આ કન્વી તમા કામ પછી લેખકને પેતનું નામ—વારનસિ કે દરિયત—અમિદા કરવાની
ઈચ્છા હોય વા તેમ કરવા બાદ ન હોય તે તમોને વા કૃપાનીને લખી જણવતું
તમો વા કૃપાનીની જાણ માટે પેતનું ખરું નામ આપવું એમએ

જાહેર ખબર માટે તમા આ પત્રના રખાણ અન્ય સવ વ્યવહાર તમો વા કૃપા
તમો સાથે લખવો, અથવાલોખન માટે તમા, રોજીયા અને અઠવાડીયા રૂ. સિદ્ધ
થતા પત્રો અને આ પત્રના વ્યવહારમાં મોકલવાના માગિદો, નડીયાદ માં
લાનવા દ્રુષ્ટા કરવી

તમોનું નામ કામ આ પ્રમાણે — તા અનદરાકર જાપુમાઈ ના તમો —
સુમન અમલક

અ તમા આપવા પત્રો તમા અમિદા નીચેને સરનામે મોકલવામાં લેવા છે —
સપત્રી—દરમ

સુમન ગોહીમ નડીયાદ

આ વિષય નહીં સખજા તમે પત્ર મોકલ વ્યવહારમાં મોકલવામાં મોકલવામાં
નડીયાદ એ રૂ. ૩ મે સખજા

લેવાનમ

સખજા અગાઉથી લેવો અમરે વિષય છે એનું સમગ્ર મુ. મદરને
દેખવું હશે

સુદર્શન.

આપણા નવજીભાઈ દિવેલી.

૭૫૮-૨૧—

એક સર બાઈનું કાર બાઈબાઈનું બે. મ. એ. એલ. એલ. બી.

૮-૨૧—

(ધર્મ, શુદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સર્જનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૦-૨૨. અંક. ૬] . (માસિક) [જુન ૧૯૦૬]

સ્વાતંત્ર્ય.

(મુદ્રિત.)

કહિં જીવન આ બદલાયે, પણ ના તે ઉડી જાયે;
 કહિં આશા દૂર પળાયે, પણ ના તે તો મરી શકયે;
 કહિં મત્ય ભલે મંતાયે, પણ તોએ તે તો જીવલયે;
 કહિં પ્રેમપરાજીત ધાયે, પણ તોએ પાછો પલટે !
 યદિ જીવન આ જગ બહાલું, બને સ્મશાનભૂમિજેમાં
 રહે આશ સદા પ્રજ્વલતી, નૈરાશ્વ મહાન ચિતામાં;
 યદિ સત્યજ બાધ વિનાતું, બનતું પૂજીત જુદાલું;
 બને પ્રેમ કામરૂપ-ધારી, —એ સ્વતંત્રતા મનમાની
 રસ વિહિન જીવનમાં આ, નિજ દિવ્ય જીવનના અર્પે,
 અળી જળી આશને નિજનો, આનંદ રંગ નવ આપે,
 નવ ગણે અકેલા સતનો, હક લાવિવાદી થવાનો,
 નવ પ્રેમ તણી પોતાની, દે દાન મહુનની શક્તિ,

દાન્ત.

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

બંધાઈને તૈયાર છે

ક્રમિક ૩. ૩) ત્રણ.

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનીનું ગુજરાતી.
ભાષાંતર કર્તા રા રા મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી,

સુદર્શન એજીસ

નવીઆદ

સુદર્શન.

આ પત્રનું વાર્ષિક મૂલ્ય અગાઉથીજ રૂ. ૨-૦-૦૦ ટપાસ ખર્ચ સુદાંત, ટપાસની ટિકીટો મોકલનારને એક રૂપીએ બધા આનાની ટિકીટ વધારામાં મોકલવી, કેમકે એકલે વધારા બંધ છે.

વિષયો સખી મોકલવાની સર્વેને છુટ છે પરંતુ અધિક લખાણ પ્રસિદ્ધ કરવું કે કેમ એ વિશે નિર્ણય કરતા તન્ત્રી વા કવિત્વની રચના છે સખાજી પાછું મોકલવાને અને બધાતા નથી, માટે બનતા મુઠી નક્ક મળીનેજ અમલ લેખ મોકલવો.

“ મળેયુ ” વાગા વિષય માટે તન્ત્રી વા કવિત્વની જરૂરનાદાર નથી, તે વિનવા વિષયો કપર દક તન્ત્રીનો ના કવિત્વનીતા છે તેથી તે કોઈએ છાપવા છપાવવા નહિ.

પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું લખાણ મારા અક્ષરે પૃથ્વી એક બબુએજ, સખી મોકલવા કપા કરવી, તથા કોઈ પક્ષ લેખકને પેતાનું નામ—વાસ્તવિક કે દરિયત—પ્રસિદ્ધ કરવાની હિંમત હોય, વા તેમ કવિ બાધ ન હોય તો તે તન્ત્રીને વા કવિત્વની સખી જખાવતું તન્ત્રી વા કવિત્વનીની જલ્દી આટે પેતાનું ખર્ચ નામ આરવુજ લેખકે.

જાહેર ખગર માટે તથા આ પત્રના લખાણ મળ્યાં સર્વ વ્યવહાર તન્ત્રી વા કવિ તન્ત્રી સાથે સખાજી, અથાવલોહન માટે અધિક, રોજીદા અને અઠવાડીએ પ્રસિદ્ધ થતાં પત્રો અને આ પત્રના બદલામાં મોકલવાનાં માસિકો, નવીઆદ મોકલવાનું દુધા કરવી.

તન્ત્રીનું નામ કામ આ પ્રમાણે:—રા. ગ. જાગંદસંકર જાપુભાઈ મુન. તેનો:—
સુદર્શન અમલવાદ.

ખગરામા આવતા પત્રો તથા મનિકો નીચેને સરનામે મોકલવાવા નીનતિ છે,—
કવિત્વની—સુદર્શન,

સુદર્શન એજીસ. નવીઆદ.

આ સિવાય તાખી સંજોઈ મર્મ પચ્ચવધારે વ્યવધાપક શ્રી જમનાદાસ ત્રિભોવાનગ. નવીઆદ, એ સંજોઈ રાખવો.

લખાજમ

લખાજમ અગાઉથી લેવાનો. અજારો વિનમ્ર છે એનું અમામ મુલ માહાત્મા રચનું દરોહ.

૧૭

શું કાર્ય છે નહીં કશું સૂઝતું જરાએ,
છાતી લરાઇ વિરહે નહીં અન્ય ધારે;
ના બોલતું નહીં કશું કરતું જ કામ,
હા કામકાજ સહુએ મનથી હરામ !

૧૮

શૂન્યવત્ થઇને સૂતો, લાંબી શી સોઠ લાંબીને,
“ નહીં આમ ઘટે પ્યારી ! ” કહેતો એમ વાણી ને.

૧૯

“ શું પ્યારી આમ કરતું ઘટશે હમેશ ?
શું પ્રાણ અંત સુધી આવી દયા ન લેશ ?
ઘેરી લીધો અતિ દુઃખે મુજને અહીંઆ,
હા ! સર્વ આ દુઃખ ચિતાર શુંકો કહે ત્યાં ? ”

૨૦

“ પ્યારી નિર્ધૈય પ્યારી પાસ મળતાં, આવ્યો અહીં દોડતો,
માર્ગેમાં સહુમાં વન-રથળ મહીં પ્રેમી પ્રિયા દેખતો;
હા ! તે અત્રમજે નહીં અરરર ! ! ! પ્યારી હવે ક્યાં જઈ ?
દુઃખોનો સુણનાર કોઈ ન મળે ! હા ! દુઃખ ક્યાં જઈ રહું ? ”

૨૧

વગેરે કંઈ કંઈ વાક્યો, ગમી તેમ લવે રહ્યા.
પછી દુઃખો લરાવાથી, સ્તબ્ધ વાણી થઇ ગયો.

કુસુમ.

રાજયોગ.

(અનુસંધાન પદ ૨૧૧ થી.)

પંચદશાંગ રાજયોગ તથા તેમના પ્રયોજનનું નિરૂપણ ।

ત્રિપંચાંગાન્યથો વક્ષ્યે પૂર્વોક્તસ્પદિ લબ્ધયે ।

તૈશ્વસર્વેસદાકાર્યે નિદિધ્યાસનમેવતુ ॥ ૧૦૦ ॥

માવાચ્યઃ—હવે (ઉપરિકથિત અત્યાનુલવ પ્રતિ ક્રમેક્રમે જવાની જરૂર વાળા પુરૂષો માટે) પૂર્વોક્ત જ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે પંદર અંગ (સાધનો) વર્ણવવામાં આવે છે, તે સર્વને જાણીને અભ્યાસિયે હમેશાં નિદિધ્યાસનો અભ્યાસ સેવવો જોઈએ. ૧૦૦

। નિદિધ્યાસનની આવશ્યકતા ।

નિત્યાભ્યાસાદતે પ્રાપ્તિર્નજવેત્સચિદાત્મનઃ ।

તસ્માદ્બ્રહ્મનિદિધ્યાસે જિજ્ઞાસુઃ શ્રેયસેચિરં ॥ ૧૦૧ ॥

માવાચ્યઃ—નિત્ય અને હઠ અભ્યાસ વિના સચ્ચિદાનંદમય આત્માનો અનુલવ થઈ શકતો નથી માટે મોક્ષેચ્છા વાળા જ્ઞાનુભવે પ્રદ્યવિધ્યેક નિદિધ્યાસનનો હમેશાં અભ્યાસ કરવાનો છે. ૧૦૧

। પંદર અંગનાં નામ ।

યમોહિનિયમસ્ત્યાગો મૌનંદેશશ્ચ કાલતા ।

આસનંમૂલવંધશ્ચ દેહસામ્યંચદક્ સ્થિતિઃ ॥ ૧૦૨ ॥

પ્રાણસંયમનં ચૈવ પ્રત્યાહારશ્ચ ધોરણા ।

આત્મધ્યાનંસમાધિયપ્રોક્તાન્યંગાનિર્વક્રમાન્ ॥ ૧૦૩ ॥

માવાચ્યઃ—ક્રમાનુસાર પંદર અંગો આ પ્રમાણે છે—૧-યમ, ૨-નિયમ, ૩-ત્યાગ, ૪-મૌન, ૫-દેશ, ૬-કાલ, ૭-આસન, ૮ મૂલવંધ, ૯-દેહસામ્ય, ૧૦-દક્ષિણિ, ૧૧-પ્રાણસંયમન, ૧૨-પ્રત્યાહાર, ૧૩-ધારણા, ૧૪-આત્મધ્યાન, ૧૫-સમાધિ—૧૦૨-૧૦૩.

। યમનું લક્ષણ ।

સર્વવ્રજોત્તિવિજ્ઞાનાદિદ્રિયગ્રાપ સંયમઃ ।

યમોયમિતિસંપ્રોક્તોઽભ્યસનોયોમુદ્દર્મદુઃ ॥ ૧૦૪

માવાર્થ:—સર્વ પ્રદક્ષિણ છે એવા વિજ્ઞાનવટે સર્વધન્વિદ્યસમૂહના સંયમને યમ નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે; તેનો વારંવાર અભ્યાસ થવો જોઈએ. ૧૦૪.

। નિસમનું લક્ષણ ।

સજાતીયપ્રવાહ્યવિજાતીયતિરસ્કૃતિઃ ।

નિયમોદિપરાનંદોનિયમાત્ ક્રિયતે બુધૈઃ ॥ ૧૦૫ ॥

માવાર્થ:—સજાતીયના સતતપ્રવાહરૂપ અને વિજાતીયના સંમાન સતત અટકાવ રૂપ પરમાનંદ પમાડનાર નિયમ છે; બુધ પુરુષો આને જાણીને નિયમ પૂર્વક અભ્યાસ કરે છે. ૧૦૫.

। ત્યાગનું લક્ષણ ।

ત્યાગઃ પ્રપંચરૂપસ્યવિદાત્પ્રવાલોકનાત્ ।

ત્યાગોદિમહતાંપૂજ્યઃ સદ્યોમોક્ષમપો યતઃ ॥ ૧૦૬ ॥

માવાર્થ:—સર્વત્ર ચિદ્રૂપ, આત્મસ્વરૂપ પ્રદક્ષિણે અવલોકવાવડે સર્વ પ્રકારના પ્રપંચને દૂર કરવા રૂપ ત્યાગ છે; જે ત્યાગ મહત્પુરુષોથી પૂજ્ય છે, એથી શીઘ્ર મોક્ષાનુભવ બને છે. ૧૦૬.

। મૌનનું લક્ષણ ।

યસ્માદ્વાચોનિવર્તતે અગ્રાપ્યમનસાસહ ।

યન્મૌનંયોગિન્નિર્ગમ્યંતઃસ્તત્તર્વદા બુધઃ ॥ ૧૦૭ ॥

વાચોયસ્માન્નિવર્તતે તદ્વક્તુકેન શક્યતે ।

પ્રપંચોપદિવક્તવ્યઃ સોપિ શબ્દવિવાર્જિતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

સ્તિવાતઃસ્તવેન્મૌનં સતાંસહજ સંજિતં ।

ગિરામૌનંતુ વાણાનાંપ્રયુક્તં વ્રહ્મવાદિન્નિઃ ॥ ૧૦૯ ॥

માવાર્થ:—યોગી પુરુષોએ તે મૌનનો (અવધ્ય શાંતિ રૂપ) અનુભવ કરવાનો છે, જેના આગળથી વાચા પાછી હકી જાય છે તથા જે મનસૂવડે અગ્રાપ્ય છે; શુદ્ધ જ્ઞાન માર્ગમાં પળતા બુધ પુરુષોએ સર્વકા તર્કુપ થવાતું છે. (હમેશાં તેઓ તો તદ્રૂપ હોય છે.) જે પ્રદક્ષિણ વર્ણન આપવાને વાણિ સમર્થ નથી તથા જેના આગળથી પાછી હકી જાય છે. તેનું કોણ વર્ણન આપી શકે એમ છે? જો આ-માયારૂપ પ્રપંચવિશે તપાસ થલાવવી હોય તો તે પણ વાચાના પ્રદેશની પાર છે. સત્પુરુષોને સહજ-સ્થિતિરૂપે-સ્વાભાવિક દશા

રૂપે જણાયું' માનજ (બ્રહ્મ અને જગત્ સંજ'ધિ સર્વ પ્રકારની શંકા રહિત થવા રૂપ) કહાય તે સંભવિ શકે, બાકી બ્રહ્મવાદિઓ ગિરાનાબંધનરૂપ પળાતા માનને બાળકો માટેજ ઉપયુક્ત ગણે છે. ૧૦૭-૧૦૯.

। વિજન દેશનું નિરૂપણ ।

આદાવંતેચ મધ્યેચ જનોયસ્મિન્નવિચયતે ।

યેનેદં સતતં વ્યાપ્તં સદેશોવિજનઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧૦ ॥

માર્થ—આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં જેમાં આ વિશ્વની (લોકની) સ્થિતિ નથી તથા જેના વડે આ સર્વ સતત વ્યાપ્ત થયલું છે, તે વિજન દેશ (એકાંત દેશ) કહેવાય છે. ૧૧૦.

। કાલનું નિરૂપણ ।

કલનાત્સર્વં ભૂતાનાંબ્રહ્માદીનાં નિમેષતઃ ।

કાલશબ્દેનનિર્દિષ્ટો હસ્ટદાનંદઅદ્યઃ ॥ ૧૧૧ ॥

માર્થ—બ્રહ્માદિના નિમિષોન્મેષરૂપ મમત્ર ભૂતમાત્રના કલન કરવા વડે કાલશબ્દથી અદ્યઅખંડાનંદ બ્રહ્મજ સૂચવાય છે. ૧૧૧.

। આસનનું નિરૂપણ ।

મુલેર્નૈવજ્જવેચસ્મિન્નજસં ગ્રહધિતનં ।

આસનંતદ્વિજાનીયાન્નેતરત્સુલનાશનં ॥ ૧૧૨ ॥

માર્થ—જે સ્થિતિમાં અમુક પુરૂષ સુખે કરીને તથા અભાધિત રીતે બ્રહ્મચિંતન કરી શકે તે (બ્રહ્મ) આસન જાણવું, સુખ શાંતિનો નાશ કરનાર અન્ય કોઈપણ સ્થિતિને આસન રૂપે સ્વીકારવાની નથી. ૧૧૨.

। સિદ્ધામનનું નિરૂપણ ।

સિદ્ધં યત્સર્વભૂતાદિ વિશ્વાધિષ્ઠાનમવ્યયં ।

યસ્મિન્ સિદ્ધાઃ સમાવિષ્ટાસ્તદ્ સિદ્ધાંસનંવિદુઃ ॥ ૧૧૩ ॥

માર્થ—જે ભૂતાદિથી પ્રારંભાતા વિશ્વના સુવિખ્યાત અધિષ્ઠાન રૂપ અવ્યય બ્રહ્મ રૂપ છે, તથા જેમાં સિદ્ધ પુરૂષો ભવંદા સુખથી સમાવિષ્ટ થાય છે (એમે છે) તેજ યથાર્થ સિદ્ધાસન છે. ૧૧૩.

। મૂલવંધનું નિરૂપણ ।

યન્મૂલંસર્વં ભૂતાનાં યન્મૂલં ચિત્તવંધનં ।

મૂલવંધઃ સદાસેવ્યો યોગ્યો સૌ રાજયોગિનાં ॥ ૧૧૪ ॥

માર્વાર્થ:—જે સર્વ જુતોના મૂલ રૂપ છે, જેના ઉપર મનમૂના (ચિત્તના) બંધન રૂપ મૂલઉપાદાનકારણનો આધાર રહે છે, તે સદા સેવવા યોગ્ય મૂલ બંધ છે; રાજયોગાભ્યાસિયોએ તો માત્ર આ પ્રકારનો મૂલબંધન સેવવવા યોગ્ય છે. ૧૧૪.

। દેહસામ્યનું નિરૂપણ ।

અંગાનાંસમતાંવિદ્યાત્સમેવ્રહ્મણિલીયતે ।

નોચેન્નૈવસમાનત્વમૃત્વંશુષ્કવૃક્ષવત્ ॥ ૧૧૫ ॥

માર્વાર્થ:—જે (અસમ) જડઅંગોના શિન્નઅસ્તિત્વનું સમ અને એક બ્રહ્મમાં સંપૂર્ણ પ્રવિલાપન થાય તો આવા પ્રકારની દશા એજ દેહસામ્ય છે; કારણ કે શરીરને શુષ્કવૃક્ષસમાન સીધું કરવાનો પ્રયત્ન કોઈપણ પ્રકારે દેહસામ્ય નથી. ૧૧૫.

। દૃક્સ્થિતિનું નિરૂપણ ।

દૃષ્ટિજ્ઞાનમર્યો કૃત્વાપश्येद् બ્રહ્મમયંજગત્ ।

સાદૃષ્ટિ પરમોદારાનનાસાગ્રાવલોકિની ॥ ૧૧૬ ॥

દૃષ્ટિદર્શનદૃશ્યાનાં વિરામોયત્રવા જ્ઞવેત્ ।

દૃષ્ટિસ્તત્રૈવ કર્તવ્યં ન નાસાગ્રાવલોકિની ॥ ૧૧૭ ॥

માર્વાર્થ:—પોતાની આંતરદૃષ્ટિને શુદ્ધ જ્ઞાનમય બનાવીને આ ક્ષણિક જગતને બ્રહ્મમય જોવું (અનુભવવું) જોઈએ; આવી દૃષ્ટિ પરમ ઉદાર છે. (દૃક્ સ્થિતિ રૂપ દૃકત્વં યથાર્થ ધ્યાન છે.) નાસાગ્રાવું અવલોકન કરી ધ્યાન કરનારી દૃષ્ટિ આવી નથી. દૃષ્ટિ, દર્શન અને દૃશ્યનો જેમાં વિરામ થાય છે તેમાં દૃષ્ટિને (વૃત્તિને) હઠાવવાની જરૂર છે, નાસાગ્રાવ અવલોકનમાં હઠાવવાની નથી. ૧૧૬-૧૧૭.

। પ્રાણાયામનું નિરૂપણ ।

ચિત્તાદિસર્વજાવેષુ બ્રહ્મત્વેનૈવ ભાવનાત્ ।

નિરોધઃ સર્વવૃત્તીનાં પ્રાણાયામઃ સત્ચયતે ॥ ૧૧૮ ॥

માર્વાર્થ:—ચિત્તાદિ સર્વપ્રકારના ભાવોમાં બ્રહ્મત્વની ભાવના ભાવવા વડે સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ પ્રાણાયામ કહેવાય છે. (અરા પ્રાણાયામ આવા છે યાકી હઠતંત્રાદિના પ્રાણાયામથી ક્ષયાદિ વ્યાધિઓ થાય છે). ૧૧૮

। રેચકપૂરકાદિ ત્રિવિધપ્રાણાયામનું નિરૂપણ ।

નિષેધનં પ્રપંચસ્ય રેચકાહ્યયઃ સમીરણઃ ।

બ્રહ્મૈવાસ્મીતિયાદૃત્તિઃ પૂરકોવાયુરીરિતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તતસ્તદ્વૃત્તિનૈશ્વર્યં કુંજનકઃ પ્રાણસંયમઃ ।

અયંચાપિપ્રવુદ્ધાનામજ્ઞાનાં પ્રાણપીઢનં ॥ ૧૨૦ ॥

માર્થ—ચિત્તમાંથી પ્રપંચ રૂપ વૃત્તિને નિષેધવા રૂપ, (દેહસાંમાંથી શ્વાસને બહાર કાઢવા રૂપ) યથાર્થ રેચક છે; “હુ” બ્રહ્મ છું.” એવી જે દૃઢ વૃત્તિ તે (શ્વાસને અંદર ખેંચવા રૂપ) યથાર્થ પૂરક છે; પછીથી એ વૃત્તિની નિશ્ચલતા રૂપ એકતાનતા, એ (અમુક કાલપર્યંત દેહસાંમાં શ્વાસ રાખવા રૂપ) યથાર્થ કુંજનક છે. પ્રવુદ્ધ જ્ઞાનીપુરોષોમાટે આવા પ્રકારનાં પ્રાયણાયામ છે, નાંકને પીડવા રૂપ પ્રાયણાયામ અજ્ઞાનીઓ માટે છે. ૧૧૯-૧૨૦

। પ્રત્યાહારનું નિરૂપણ ।

વિષયેષ્વાત્મતાં દૃષ્ટ્વામનસશ્ચિતિમજ્જનં ।

પ્રત્યાહારઃ સવિજ્ઞેયોઽધ્યક્ષત્રીયોમુમુક્ષુજિઃ ॥ ૧૨૧ ॥

માર્થ—વિષયોમાં આત્મતાનું દર્શન કરીને મનસૂના બ્રહ્મમાં પ્રવિભા-
પનને પ્રત્યાહારકહેવામાં આવે છે, તેનો મુમુક્ષુઓએ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ૧૨૧

। ધારણાનું નિરૂપણ ।

યત્રયંત્ર મનોયાતિ ત્રહ્ણણસ્તત્ર દર્શનાત્ ।

મનસો ધારણં ચૈવ ધારણા સાપરામતા ॥ ૧૨૨ ॥

માર્થ—જ્યાં જ્યાં મનસૂ જાય ત્યાં ત્યાં બ્રહ્મના દર્શનવડે ઉત્પન્ન થતી મનની દૃઢતાનું નામ ધારણા છે; પદ્મકાદિમાં લક્ષ રાખવા રૂપ ધારણાના કરતાં આ ધારણા અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે. ૧૨૨

। ધ્યાનનું નિરૂપણ ।

બ્રહ્મૈવાસ્મીતિ સદ્વૃત્ત્યાનિરાલંબતયાસ્થિતિઃ ।

ધ્યાનશબ્દેન વિહ્યાતાપરમાનંદદાયિની ॥ ૧૨૩ ॥

માર્થ—“હુ” બ્રહ્મ છું.” એવી સદ્વૃત્તિ વડે જે નિરાલંબપણી (સ્વાતંત્ર્યની) સ્થિતિ તે પરમ આનંદ આપનાર છે. તથા ધ્યાન શબ્દથી

। સમાધિનું નિરૂપણ ।

નિર્વિકારતયાવૃત્ત્યા બ્રહ્માકારતયાપુનઃ ।

વૃત્તિવિસ્મરણં સમ્યક્ સમાધિર્જ્ઞાનસંજ્ઞકઃ ॥ ૧૨૪ ॥

માર્ગાર્થ.—વૃત્તિ (મનસ્) નિર્વિકાર થવા વડે તથા પછી બ્રહ્માકાર (બ્રહ્મ સાથે અભેદમય) થવા વડે, આવા પ્રકારની એકતાની વૃત્તિના સમ્યક્ પ્રકારે વિસ્મરણને યથાર્થ સમાધિ કહેવાય છે, જ્ઞાન સંજ્ઞાથી વ્યવહારવામાં આવે છે. ૧૨૪.

। નિદિધ્યાસનનાં અવધિનું નિરૂપણ ।

ઈમં ચાકૃત્રિમાનંદંતાવત્સાધુ સમમ્ભયસેત ।

વશ્યોપાવત્સનાત્પુંસઃ પ્રયુક્તઃ સન્મભવેત્સવ્યં ॥ ૧૨૫ ॥

માર્ગાર્થ.—અ. અકૃત્રિમ જ્ઞાનદનો અધ્યાસ સાધુએ ત્યાં સુધી કરવાનો છે કે જ્યાં સુધી એક રાણુમાંજ પ્રયુક્ત થતાં એકાગ્ર થઈને ધ્યાન કરી શકે. ૧૨૫

(આગળ ચાલુ)

ઉપતંત્રી.

પરાવિધાની કેટલીક અસત્ય ભાવનાઓ.

હું જેને પરાવિધાની અસત્ય ભાવનાઓએ મણુ છું તેનો તમને યથાર્થ ખ્યાલ આપવાને, હું જ્ઞાને સહપરાવિધા કહું છું, એ વાત જની શકે, તેટલી સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. પ્રથમમાં અંગ્રેજી ભાષાની ખામીને લીધે એક મુશ્કેલી ઉભી થાય છે, કારણ કે “પરાવિધા” (Occultism) દક્ષિણ તથા વામ ઉભય-પ્રકારના તાત્ત્વિકમાર્ગોને લાગી શકે છે. પૂર્વમાં રાજ્યોગ અને દહ્યોગ સામાન્ય રીતે સમજાઈ શકે એવા સમૂહો છે, પ્રથમ આધ્યાત્મિકપરાવિધાને સૂચવે છે અને અન્ય રચુલસંબંધી તથા કામનાપ્રદેશ (જુવર લોક) સંબંધી સિદ્ધિમાર્ગને ઉપદેશે છે. વધારે માથા કુટ કર્યા વિના યથાર્થ આધ્યાત્મિક પરાવિધાની તમારા આગળ એક વિશાલ વ્યાખ્યા દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ, કે જેથી તેની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓની વૃદ્ધિના તમે તમારી જાતે કરી શકો:-

આપણી પ્રકૃતિનો પરમાત્મભયગુરૂ સાથે અભેદ સાધવાવડે, ફક્ત જે પ્રકારની આત્મવિધા (પરાવિધા) સાધતા યોગ્ય છે તે સાધી શકાય છે, અને તે પ્રકૃતિનો માર્ગ:-

(૧) આત્મ નિરિક્ષણ વડે આચુરીસંપત (Lower-Self) ના જ્ઞાનદ્વારા;

(૨) દૈવિસંપત (Higher-self) સાથે અભેદ-સાધવા માટે આચુરી સંપતના ત્યાગ દ્વારા;—

(૩) (અ) આત્મ-વિસ્મરણ અને દરેક જીવંતપ્રાણિપ્રતિ પ્રેમજ્ઞ સેવા વડે; (વ) પવિત્રશાસ્ત્રોના અભ્યાસદ્વારા હૃદયને એકતાલ ગનાવવા વડે તથા મનસ્સને ઉચ્ચભૂમિકામાં સ્થાપવા વડે; (ક) ધારણા અને ધ્યાનના અભ્યાસ દ્વારા મનસ્સ અને ઇચ્છાશક્તિને કેળવવા વડે;—દૈવિસંપતપ્રતિના અભિલાશ અથવા ઉચ્ચતાપ્રતિના પ્રયત્નદ્વારા—સિદ્ધ કરી શકાય છે.

જો આ સાધનો અદ્વાપૂર્વક મિદ્ધ કર્યાં હશે તો નિચે પ્રમાણે દેશકાર થશે:—

(અ) શુદ્ધિ, (વ) પ્રકાશ—માનવની સમગ્રપ્રકૃતિના સાહજીકવિકાસ-રૂપ, આત્મચક્ષુઓ ખુલવારૂપ, દિવસે દિવસે આંતર પુરૂષમાં સ્પૃતદશામાં રહેલી શક્તિયો અને અધિકારને પ્રગલ્ભ ગનાવવા, વૃદ્ધિ કરવા રૂપ છે આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને શક્તિ, અધિકાર સંપન્ન થવાતાં, તેમનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકાય એવા થવાતાં, યોગ્ય સમયે આવી રહેશે.

મારે એટલું જાણી લેવું જોઈએ કે આ વ્યાખ્યા વિશે મેં ઘણા અભ્યાસોનો અભિપ્રાય લીધો છે, અને તેમણે તેને એ વિષય વિશેના તેમના પોતાના વિચારો દર્શાવનાર રૂપે, તથા જે ભાવનાઓ સિદ્ધ કરવાને તેઓ પ્રયત્નપરાયણ થયેલા છે તેની સૂચના આપનારરૂપે ટેકા આપ્યો છે. આ વ્યાખ્યા મારી પોતાની ઉગંઘવી કાઢેલી નથી.

મારાથી જાની શકે તેટલા બાર સહિત હું જે જાવનાં દર્શાવવા માગું છું તે એ છે કે, આત્મવિદ્યા (પરાવિદ્યા) એક જીવન સંપાદન છે; કહેવાતી “ સિદ્ધિયો ” માટે પ્રયત્નપરાયણ થવું અથવા શોધયલાવવી એ બીલકુલ અયોગ્ય છે; જો સિદ્ધિયો વિશે જગપણ વિચાર કરવો હોય તો તે આટલોજ જાની શકે છે, નેઓ આકર્ષિત છે, આ-વસ્થા નથી, અને જીવનનો ઉચ્ચભૂમિકાઓના વિકાસ પતાં સાથેજ સાથેજ તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે સમકાલીન “ જિંદગી ” થાય છે; સૂક્ષ્મશક્તિઓની અપકવૃદ્ધિ, એકપક્ષિય અસંપાદન વૃદ્ધિના સૂચન કરતાં કંઈ પણ વિરોધ નથી.

“ માગ મદદમાર પત્રો ” નામના પુસ્તકની ઉત્તમ પ્રકારે મારા વિચારો દર્શાવતી અસંખ્યપ્રામાના દ્વારા વિના ઉત્તમ રીતે હું મારા વિચારો દર્શાવી શકતો નથી.

“ આમાંથી તાંત્રિક વિદ્યાના બંધારની સૂચનાઓ મળશે નહિ; મત-પંથ અથવા સૂક્ષ્મશક્તિયો વિશેના સિદ્ધાંતો જોવામાં આવશે નહિ..... સામાન્ય લોકસમૂહ તો આત્મવિદ્યાની સત્યવાતોની શોધ ચલાવે છે; પરંતુ

અનુભવ પામવાને નિશ્ચિત થયેલો અભ્યાસિ યથાર્થમાર્ગ શોધવાનું ઇચ્છે છે. જે અન્યને માત્ર નીતિ રૂપે દર્શન દે છે તે તેને મન તો આનુભવિક ઉપદેશ રૂપે, કારણ કે તે માર્ગે અનુસરાતાં સત્યસિદ્ધાંતો અને નિયમો સાથેના સંબંધ તેના સમજવામાં આવે છે તથા તેમનું 'ખરાખોટાપણું' તપાસી જોવાને શક્તિમાન થાય છે; પ્રથમ તેને જે સ્તોત્ર રૂપે લાગતું હતું તે હવે તેને શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત રૂપ લાગે છે; પરંતુ આ વિદ્યા તે આધ્યાત્મિક છે, કારણ કે પરમ કારણ નિર્ગુણ પરમાત્મા છે.....આપણે તો માત્ર સત્યને પોતાનેજ શોધવાનું છે, પ્રથમથી તે વિશેની બધાઈ એકેલી આપણી બાબતોએ શોધવાની નથી."

" પત્ર-૧ " માં કહ્યું છે -

માનવજાતરૂપ વેદિઉપર અર્પવા કરતાં અન્ય કોઈપણ હેતુ માટે જ્ઞાન અથવા સિદ્ધિ પામવાની કોઈ કાલે કોઈ પણ પ્રકારે ઇચ્છા રાખ્યો નહિ, કારણ કે માત્ર આવી રીતેજ તે અનુભવી શકાય છે

આ વિચારને તમારા મનમાં વિશેષ ઉતારવાને ' હાઇવ ઇપર્સ ઓફ થીઓસોફી' નામના પુસ્તકમાંથી એક ઉતારો આપીશ; તેમાં " ધ્યાન " ના લેખનો નીચેનો ઉતારો, હું તમને દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું તેના પ્રકારની આધ્યાત્મિકપરાવિદ્યાને બરાબર દર્શાવે છે.

રાજયોગ કોઈ પ્રકારના ઢોંગને ઉત્તેજન આપતો નથી, તેને સ્થૂલ આસનખાસનની જરૂર નથી. વિચાર (માનસિક) સૃષ્ટિના પ્રદેશમાં વસતા આંતર્યુરૂપ સાથે તેને તો કામ પાડવાનું છે. અયથાર્થતાની બાહ્યસૃષ્ટિને નહિ પરંતુ યથાર્થતાની આંતર સૃષ્ટિને દર્શાવતી શુભપરાવિદ્યાએ સ્વીકારેલું માત્ર યથાર્થ ધ્યાન, પોતાના લક્ષમાં સર્વોત્કૃષ્ટલાવના રાખીને, તેના સમાન થવાને સતત પ્રયત્નપરાયણ થવા રૂપ છે તેનું પ્રથમ સાધન આંતઃકરણ શુદ્ધિદ્વારા સિદ્ધ થાય છે. પરાવિદ્યાનો અભ્યાસિ સારી રીતે કહી શકે કે, વિચારશુદ્ધિ, શબ્દશુદ્ધિ, અને કાર્ય શુદ્ધિ, એટલાં વાના સામાન્યમાનવોની પાર " દેવ" સમાન થવા ઇચ્છતા દરેક માટે આવશ્યક સાધનો રૂપે છે. અહિંત માટે નિઃસ્વાર્થિ પરોપકારની કેળવણીના માર્ગે પળવાનું છે, કારણ કે માત્ર આ માર્ગેજ સંવંન્યાયક પ્રેમ પર્યંત પહોંચાય છે; માયાએ જીવાત્માની આસપાસ ખડાં કરેલાં બંધનોમાંથી છૂટા થવાના માર્ગમાં આગળવધવામાં એ મહાન્ પ્રેમના અનુભવનો સમાવેશ થાય છે.

એટલું લક્ષમાં લેવા જેવું છે કે અત્રે વર્ણવાયેલી આત્મવિદ્યા, "સકામસિદ્ધિમાર્ગ" ની આત્મવિદ્યા નથી, પરંતુ તેને ખાસ કરીને તેનાથી જુદી પાડવામાં આવી છે. આ

આ દ્વાર સકામ-સિદ્ધિ-માર્ગની આત્મવિદ્યાકલાઓનું છે, રવાર્થી હેતુ-ઓ માટે તેમનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. અને યથાર્થ આત્મવિદ્યાની નિરોધક અને શુભકર અસરના અભાવને લીધે આમ થાય છે. યથાર્થ આત્મવિદ્યા એ મકામસિદ્ધિમાર્ગના તાંત્રિકવિધિ રૂપ નથી, એ વિધિ તો એનું એકાદ હુચિયાર માત્ર છે. અધમસૂક્ષ્મપ્રદેશની અથવા માનસિકશક્તિયો પામવા રૂપ યથાર્થ આત્મવિદ્યા નથી, તોપણ એ ઉભય શક્તિયો તેના દાસ રૂપ છે. યથાર્થ આત્મવિદ્યા ઘણાઓ સમજે છે તેમ મુખમાટેની શોધ રૂપ નથી. કારણ કે તેનું પ્રથમ પગલું આત્માર્પણ છે, બીજું ત્યાગ છે.

યથાર્થ આત્મવિદ્યા, જીવનની વિદ્યા છે, જીવવાની કલા છે.

ઉપરના વિચારો લક્ષમાં રેતાં એટલું સદૃશ રૂપ યાદ છે કે, યથાર્થ આત્મવિદ્યા પરાવિદ્યા એ વર્તમાન સામાન્ય માનવ જાતની અત્યંત પહોંચતી પારની વાત છે. તથાપિ જેમ આપણે લાંબો માર્ગ કાપવાનો હોય છે તેમ પ્રારંભ કરવાની અત્યંત આયત્નજન ખડી થાય છે, અને જ્યારે એટલી મલકાત સચરવાની છે કે, યથાર્થ આત્મવિદ્યાની કૃત્રિમ નીતિવિદ્યા છે, તેના એક આવરણક સાધી રૂપ છે; તો પણ સદૃશ એકેએક અથવા નીતિવિદ્યા એકલાજ, અત્યંત ક્ષીભતી તથા જરૂરની હોવા છતાં યથાર્થ આત્મવિદ્યાનુયાયી માટે જરૂરની નથી કારણ કે અધ્યાત્મજ્ઞાનાગ્નિ વડે તેનો વેગ શોધ પામે છે.

અધ્યાત્મવિદ્યાના નૈતિકપક્ષને સતત આગ્રહપૂર્વક આગળ ધરવામાં આવે છે તે “ માત્ર નૈતિકઅસર ” માટે નથી, ‘પરંતુ’ એટલા માટે છે કે માત્ર આવા પ્રકારની ભાવનાજ પ્રકારને અગ્નિમાં ફેરવી નાખે છે, આકાશનું પ્રેષતત્વ—શુદ્ધ આત્મા. સદૃશજીવનવડે પૂરવડો સંચય થાય છે; એ પૂરવડેને લીધે કોઈ કાલે કોઈ પુરૂષ ચોખ્ખો કુટુંબમાં જન્મે છે, જ્યાં કદાચ તેનો યથાર્થધ્યાનાભ્યાસ આરંભાય છે. અથવા તેથી ભગવદ્ગીતા પ્રમાણે ભક્તોના કુટુંબમાં અથવા આત્મવિદ્યામાં આગળ વધેલા પુરૂષોના કુટુંબમાં તેનો જન્મ થાય છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે આવો જન્મ ‘કુપ્રાપ્ય’ છે. આથી એમ લાગે છે કે માત્ર મદૃશજો એકલાજ ‘કુટુંબ’ સમયમાં હિંમતો આપણા લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરાવી શકવા અસમર્થ છે.

આવા પ્રકારના માર્ગમાં સતતકાલે પરાયણ જીવન ગાળવાનો આપણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ.....જ્ઞાનના મહાન્ ભંડારો ચોધી કાઢવા જોઈએ અને સમજવા જોઈએ. પ્રાર્થના કર્યા કરવાથી, ભીષ્ ભાગભાગ કરવાથી સ્વર્ગ

મારા વિચાર ક્રમથી સદૃશ જદાર હોવા છતાં પણ “ દીક્ષા ” વિશે એક એ શબ્દો કહેવાની જરૂર છે બ્રહ્મવિદ્યા અને પરાવિદ્યાના અર્થ અભ્યાસિયોને “ દીક્ષા ” નો વિધિ દેખાવવાનો “ અધ્યાત્મ વિદ્યાશાસ્ત્રો ” નો એક પ્રકારનો કાર્યક્રમ છે. હવે મારું સંપૂર્ણ રીતે માનવું છે કે, આ “ દીક્ષા ” ના નામથી વ્યવહારાતી સ્થૂપ વિધિઓમાંથી એકાદ પુરૂષ પસાર થાય, ગમે તો આ વિધિઓ યથાર્થ રીતે આચરવામાં આવી હોય, તો પણ તે પુરૂષ મથાર્થ માર્ગમાં એક તમ્મ પણ બાએજ આગળ વધ્યો હશે; આથી વિશેષ મારી એવી માન્યતા પણ છે કે, એક પુરૂષને સામાન્ય રીતે ખીલકુલ જ્ઞાન પણ ના હોય અને તે યથાર્થતાથી “ દીક્ષિત ” થઈ ચૂકેલો હોય.

આવી જાતનો વિચાર કદાચ નિરૂદ્ધ પ્રકારનો લાગશે એ મારા લક્ષમાં છે, પરંતુ આ વિષયમાં અત્રે વિશેષ સ્થલ ના રહેતાં, એ નિરૂદ્ધાર્યમાંથી તમને જે અર્થ પસંદ પડે તે તમારી મેજે ગ્રહણ કરવાનો છે, અથવા વિચાર કરવા યોગ્ય ના લાગે તો તેમ વર્તવા તમે સ્વતંત્ર છો.

અત્રે સુધીના વિચારનો આટલો સારાસ નિકળે છે.—યથાર્થ આધ્યાત્મિકપરાવિદ્યા અંતરપુરૂષના સમઘની હોય છે, એક જીવન મમાન છે, આથી એટલું અવસ્થ ક રીતે ફરે છે કે એક અભ્યાસિ પોતાના આધ્યાત્મિકઅધિકારાનુસાર જે અધ્યાત્મવિદ્યા શાલામાં પ્રવેશવાને યોગ્ય હોય છે, તદનુસાર તે સાદશ્ચ રીતે વિકાસ પામે છે.

આટલું કહ્યા પછી મારા ધારવા પ્રમાણે નીચેના ખીજા સિદ્ધાંતને સિદ્ધ કરવામાં હવે વિશેષ વાર લાગશે નહિ.

સિદ્ધિ ૨-“ નીતિ ચિંતાની આત્મવિદ્યા વામમાર્ગ સમાન છે. ”

ફરીથી, “ યથાર્થઆત્મવિદ્યા નિરૂદ્ધ આત્મવિદ્યાકલાઓ ” નો લેખમાંથી એક અવતરણની જરૂર છે—

“ જ્ઞાન જીવન ગાળવાને ” શક્તિવંત થયલા પુરૂષો માટેજ સિદ્ધિમાર્ગ છે, આવી ઠેલવણી માટે આપવા પડતા લયકરહોગો આપવાને તૈયાર થયેલા પુરૂષો માટે છે, નિયમોને અક્ષરશઃ પાળનારાઓ માટે છે. વિચારમાં અને આચારમાં શરત વિના સંપૂર્ણ રીતે “ મહાન્ આત્મત્યાગ ” રૂપ યથાર્થ પરાવિદ્યા અથવા બ્રહ્મવિદ્યા છે, એ વાત આવા પુરૂષોએ એકદમ જાણીને હમેશાં યાદ રાખવાની જરૂર છે. જે વિદ્યા પરોપકાર રૂપ છે, અને તે તેના અભ્યાસિને સામાન્ય જન પ્રવાહના માર્ગની ગણનામાંથી સંપૂર્ણ રીતે વિદૂર કરે છે. “ આવો અભ્યાસિ પોતા માટે નહિ પરંતુ સમગ્રમાનવજાતમાટે જીવન ગાળે છે. ”

“ નિદાશ પ્રતિ લઈ જતા સુગમમાર્ગ, ” સકામ-સિદ્ધિ-માર્ગ વિશે ઉપરના લેખમાં સ્વચ્છું છે:-

આ દ્વાર સકામ-સિદ્ધિ-માર્ગની આત્મવિદ્યાકલાઓનું છે, રવાથી હેતુ-ઓ માટે તેમનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. અને યથાર્થ આત્મવિદ્યાની નિરોધક અને શુભકર અસરના અભાવને લીધે આમ થાય છે, યથાર્થ આત્મવિદ્યા એ સકામસિદ્ધિમાર્ગના તાંત્રિકવિધિ રૂપ નથી, એ વિધિ તો એનું એકાદ હથિયાર માત્ર છે. અધમસૂક્ષ્મપ્રદેશની અથવા માનસિકશક્તિયો પામવા રૂપ યથાર્થ આત્મવિદ્યા નથી, તોપણ એ ઉભય શક્તિયો તેના દાસ રૂપ છે. યથાર્થ આત્મવિદ્યા ઘણાઓ સમજે છે તેમ સુખમાટેની શોધ રૂપ નથી, કારણ કે તેનું પ્રથમ પગલું આત્માર્પણ છે, બીજું ત્યાગ છે.

યથાર્થ આત્મવિદ્યા, જીવનની વિદ્યા છે, જીવવાની કલા છે.

ઉપરના વિચારો લક્ષમાં લેતાં એટલું સહજ સ્પષ્ટ થાય છે કે, યથાર્થ આધ્યાત્મિક પરાવિદ્યા એ વર્તમાન સામાન્ય માનવ જાતની અત્યંત પહોંચતી પારની વાત છે. તથાપિ જેમ આપણે જાણે માર્ગ કાપવાનો હોય છે તેમ પ્રારંભ કરવાની અસત આવશ્યકતા ખડી થાય છે, અને જ મારે એટલી સત્યવાત સચરવાની છે કે, યથાર્થ આત્મવિદ્યાની કુશિરૂપ નીતિવિદ્યા છે, તેના એક આવશ્યક સાચીરૂપ છે; તો પણ સદ્ગુણ એકલોજ અથવા નીતિવિદ્યા એકલોજ, અત્યંત કીમતી તથા જરૂરની હોવા છતાં યથાર્થ અધ્યાત્મવિદ્યાનુયાયી માટે જરૂરની નથી કારણ કે અધ્યાત્મજ્ઞાનાગ્નિ વડે તેનો વેગ શીઘ્ર બનવો જોઈએ.

અધ્યાત્મવિદ્યાના નૈતિકપક્ષને સતત આશ્રયપૂર્વક આગળ ધરવામાં આવે છે તે “ માત્ર નૈતિકઅસર ” માટે નથી, પરંતુ એટલા ભાટે છે કે માત્ર આવા પ્રકારની ભાવનાજ પ્રકાશને અગ્નિમાં ફેરવી નાખે છે, આકાશનું શ્રેષ્ઠતત્વ—શુદ્ધ આત્મા. સદ્ગુણીજીવનવડે પૂરવનો સંબંધ થાય છે; એ પૂરવને લીધે કોઈ કાલે કોઈ પુરૂષ યોગ્ય કુટુંબમાં જન્મે છે, જ્યાં કદાચ તેનો યથાર્થધ્યાનાભ્યાસ આરંભાય છે, અથવા તેથી લગવદ્ગીતા પ્રમાણે ભક્તોના કુટુંબમાં અથવા આત્મવિદ્યામાં આગળ વધેલા પુરૂષોના કુટુંબમાં તેનો જન્મ થાય છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે આવો જન્મ હુઆપ્ય છે; આથી એમ લાગે છે કે માત્ર સદ્ગુણો એકલાજ હુકે સમયમાં હમેશાં આપણે લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરાવી શકવા અસમર્થ છે.

આવા પ્રકારના માર્ગમાં સતતકાર્ય પરાયણ જીવન ગાળવાનો આપણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ.....જ્ઞાનના મહાન ભંડારો શોધી કાઢવા જોઈએ અને સમજવા જોઈએ. પ્રાર્થના કર્યા કરવાથી, લીજ ભાગભાગ કરવાથી સ્વર્ગ

સૃષ્ટિનો સામ્રાજ્યાનંદ મળી શકવાનો નથી, એટો બળાત્કાર, પ્રયત્ન, (પુરુષાર્થ) પૂર્વક પ્રાપ્ત કરવાનો છે. આ પ્રમાણે પુરુષાર્થથી ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે આવશ્યક ઇચ્છાશક્તિ અને બલ પામવાનો માત્ર એટલોજ માર્ગ છે કે, એક પાસાએ સદૃશ્યોને કેળવવા અને અન્ય પાસાએ આપણી જાતને સૂક્ષ્મતા પૂર્વકે સમજવા પ્રવૃત્ત થવું.

આપણે કહેવાતી કિમિયાશાલા (સિદ્ધર્શન) વિશે થોડોક વિચાર કરીએ. જે આ શાલાના મથોમાં, ચૂરણધાતુ બનાવવાની અથવા અધમધાતુઓને ઉચ્ચ ધાતુઓમાં ફેરવવાની ગુપ્તવિધિઓ દર્શાવવામાં આવી છે એમ માનવામાં આવે, તોપણ આપણે તો ઉત્તમોત્તમ વિદ્યાના અભ્યાસિયો હોવાથી, તેમને આપણી સાથે કોઈ પ્રકારની લેવા દેવા નથી ધણીવાર તેમને માટે દર્શાવવામાં આવે છે તેમ જે તેઓ રૂપકો રૂપે હોય અને આપણી માનવપ્રકૃતિની અધમતાને આધ્યાત્મિકસમૃદ્ધિમાં ફેરવી નાખવાના ઉપદેશની ગૂઢભાષા રૂપે હોય તો તેમાંથી આપણને થોડોક ઉપદેશ મળી શકે. પરંતુ જે મગ્યમાં આવા, મલાખરા મથો યોજવામાં આવ્યા હતા તેનો વિચાર કરતા, તેમાં ગાનના ઉત્તમોત્તમ ઉપદેશોનો સમાવેશ થાય છે એમ સ્વીકારતા પણ આપણને એટલું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે સામાન્ય બુદ્ધિમાં ના ઉતરી શકે એવી અગમ્ય ભાષામાં એ મથો યોજવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે ફરેક અભ્યાસિને પોતાને માટે નિશ્ચિત કરવાનું મહે છે કે, અસ્તિત્વમાં હોય વા ના પણ હોય એવા મર્મ માટે તે કાલ અને શક્તિનો વ્યય કરશે, અથવા સ્પષ્ટરીતે સિદ્ધાન્તિતત્ત્વવાળા મર્મોને અનુસરશે; તથાપિ યથાર્થ મર્મોને અલ્પસંજ્ઞામાં, સર્વ પ્રકારની અધમતાના, દુષ્ટતાના મૂર્ખ ત્યાગ પૂર્વક માનરિમાં જ જે શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમ છે તેની અભ્યાસિને આવરણકતા છે, આ વિષય સમાપ્ત કરતા પૂર્વે આને માટે જુદા જુદા વિષયના અભ્યાસથી ગારે સ્વીકારવા પડેલા સિદ્ધાન્તોનું પુનઃ સમજણ કરીશું તેમાં મારા બે સિદ્ધાન્તોનું પુનરાવર્તન કરીશું.

(૧) “ સકારમ-સિદ્ધિ-માર્ગ-કલાઓ ” ની આત્મવિદ્યા એ અવશ્ય કરીને યથાર્થઆત્મવિદ્યા નથી.

(૨) નીતિવિનાની આત્મવિદ્યા વામમાર્ગ સમાન છે.

યથાર્થ અધ્યાત્મવિદ્યાના આવરણક સાધન રૂપે પરાપકાર હોવાથી અનિર્વાચ્ય રીતે એટલું ક્ષણિત થાય છે કે, ઉચ્ચતમનીતિવિનાનો તેનો અભ્યાસ વામમાર્ગ હોવો જોઈએ.

મારા વાચનમાંથી અન્ય ઉપદેશ એ મળે છે કે, યુવાન અનધક અભ્યાસિને પોતાની સેવાઓ અર્પણ કરતાં, તથા તેમની “ નિષિદ્ધિઓ ” ને અનુભવવાથી શીઘ્રતાથી મહાન્ પરિણામો (ફલો) આવશે એમ તેને ગાનવાને લલચાવતા, અધ્યાત્મવિદ્યાના કહેવાના “ યુરુઓ ” માં કોઈ પણ પ્રકારે કોઈ જાતનો વિશ્વાસ રાખી શકાય એમ નથી. યથાર્થ અધ્યાત્મવિદ્યાની જો જરા પણ ખરી બાબતો મદદ કરી શકે તો હોઈ તો મારી એટલી ખત્રી

છે કે, જ્ઞાનની શીઘ્રવૃદ્ધિનું વચન આપતી કોઈ પણ સંસ્થાનો વિધિ આ વિદ્યાને મળતો આપતો નથી; ઉત્તમોત્તમ રીતે વિચારતાં એ વિધિઓનું અધમસૂક્ષ્મપ્રદેશની શક્તિઓની વૃદ્ધિપે શ્રાધકારક પરિણામ આવે, છે, અથવા અધમ દૃષ્ટિનું પુણી જેતાં અભ્યાસિ અધમ પ્રદેશના શુચ્યવાદમાં આવી પડે છે, તેમાંથી તેને તેનો યજ્ઞ બેઠેલો શરૂ હોડતી શકતો નથી, અને તેથી પ્રારંભમાં ઉચ્ચ આશયો હોય તો પણ અતે વામમાર્ગમાં, ઘેલજામાં અથવા મરણમાં પરિણમે છે.

અન્યની ભૂલો માટે આપણે ઉદાસીન રહેવું જોઈએ, એ અન્ય ઉપદેશ મંળી રહે છે. આપણે જે વાતને સત્ય માનતા હોઈએ તેમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા રહેવાની જરૂર છે; પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગથી રખસિત ચલણાઓને માર્ગ દર્શાવવામાં ધીરજ રાખવાની જરૂર છે. સત્યનો એક અદ્વયઅંશ પણ કોઈને શિખવવાનો હોય તો અમે તે શિખરાને ઉત્સુક છીએ, નવા પ્રકાશના રેવીકાર માટે અધીરા જનતા નથી તથા નવ-પ્રાપ્ત સત્યોને અમારા પૂર્વના જ્ઞાન અથવા વહેમો સાથે બધાએ સત્તા કરવાની ઇચ્છાવાળા નથી જેટલું પ્રાપ્ત યજ્ઞ છે તેટલું સંપૂર્ણશુદ્ધિપૂર્વક લક્ષમાં રાખીને જ એટલું નિષ્પાલસ રીતે કચ્છલ કરીએ છીએ કે, આપણે સંપૂર્ણ સમગ્ર સતનો બાગ્યે જ અનુભવ કરી શકીએ, તેથી વિશાલજ્ઞાન અને અનુભવના પ્રકાશાનુસાર આપણે આપણા સત્યના વિભાગમાં સુધારા વધારા કરવાને હમેશાં તત્પર રહેવું જોઈએ.

એટલું પણ જાણવામાં આવે છે કે, ઉકૂટ પ્રકારના નીતિશાસ્ત્રને સખ્ત રીતે અનુસર્યા વિના આધ્યાત્મિક સવર્ધન જના પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી; સમગ્ર ધાર્મિક સંસ્થાઓનું નીતિશાસ્ત્ર લગભગ મળતું આવે છે, પરંતુ આ નીતિવિદ્યાને શુદ્ધિપૂર્વક સમજવનાર માત્ર સંસ્થા બ્રહ્મવિદ્યા છે. એ નીતિવિદ્યાને પાળવાનું કારણ, અમુક શરૂએ તદ્દતસાર વર્તવાનું હોય છે એટલું જ નથી, પરંતુ તેનો આધાર પ્રકૃતિનાં યથાર્થ સત્યો ઉપર હોય છે અને એ પ્રગણે અનુભવગમ્ય હોય છે. આધ્યાત્મવિદ્યા તેનું એક શાસ્ત્ર જનાવે છે, તથા અમુક પ્રકારે ગળાત જીવનના સારા અથવા ગાદાં કેવાં પરિણામો (ફલો) હોવાં જોઈએ એ વાત નીતિવિદ્યા સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે. પરંતુ આ વિષય વિશે અત્રે ચર્ચા ચક્રાવરી યોગ્ય લાગતી નથી.

સ્પષ્ટ રીતે પોતાની તૃષ્ણાઓમાંની એક “સિદ્ધિયો” ની લાલસાને, આત્માનુભવના પ્રયોમાં યથાર્થ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના માર્ગમાં જાન કરી દર્શાવવામાં આવી છે, તથા તેને “મારી દૂર કરવાનો” ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. “સિદ્ધિયો” આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના સાદૃશ્ય વિકાસ રૂપે યોગ્ય આવો રહેશે, અને માત્ર આ શરતે જ તેમની સદી સલામત રીતે વૃદ્ધિ કરી શકાય તથા લાભકારક રીતે ઉપયોગ કરી શકાય. જેમ ઉન્નતિમાર્ગની આપણી વર્તમાન ભૂમિકામાં ગતિદૃષ્ટિઆદિની આપણી શક્તિયો વિકસેલી છે તેમ આ ગળાની ભૂમિકાઓમાં તે સમયને યોગ્ય શક્તિયો ખીલી નિકળશે. આ વિશે એક નિચેનો વિચાર મનન કરવા યોગ્ય છે:—

“ આનુલવિક-અધ્યાત્મ-વિદ્યા ” વિશે બ્રહ્મવાદીઓમાં ઘણીજ વાતો કરવામાં આવે છે; સૂક્ષ્મ શરીરને છૂટું પાડવા સાથે અથવા તાંત્રિક ચત્ર મંત્રોના અભ્યાસ સાથે આ વિદ્યાનો અવશ્ય કરીને કોઈ ‘પ્રકારનો, ‘સંબંધ હોવો જોઈએ, એમ ઘણા લોકોનું ધારણું છે, પરંતુ આ દુનિયાનું સાદામાં સાદું કાર્ય પાર પાડવામાં, માત્ર તેમાં કારણ માટે તીવ્રસંવેગથી કાર્ય કરવા વડે, તમે વધારે આનુલવિક-અધ્યાત્મ-વિદ્યા અનુભવી શકો છો.

સમાપ્તિમાં, યથાર્થ આધ્યાત્મિક પરાવિદ્યાના સાદચ્છક નૈતિક પરિણામ રૂપે તીચેના વિચારો પ્રતિ તમારું લક્ષ દોરવું ઉચિત ધાર છુ, કારણ કે વર્તમાનકાલમાં યથાર્થ આધ્યાત્મિકપરાવિદ્યા જે બાહ્યસ્વરૂપના મનુષ્યોમાં પ્રદર્શિત થાય છે તે મારા સમજવા પ્રમાણે અધ્યાત્મ વિદ્યા છે.

“ જે મનુષ્ય પરાંપકારનો અભ્યાસ રાખતો નથી, જે પોતાના કરતાં નબળા અથવા ગરિબ મનુષ્યને પોતાનો અતિમત્રાસ આપવાને તૈયાર નથી, જે ગમે તે નાતજાતપ્રજાતના નિજસમજાતાને ગમે તે કાલે ગમે તે સ્થલે દુઃખમાં મદદ કરવાનું લક્ષમાં લેતો નથી, જે માનવ દુઃખ પ્રતિ પોતાના કર્ણને બધિરાવસ્થામાં રાખે છે, જે ગમે તો બ્રહ્મવાદી બ્રાતા અથવા અન્ય નિર્દોષ મનુષ્યને નિંદાતો જોઈને જાણે પોતાનો બચાવ કરતો હોય તેમ તેનો બચાવ કરતો નથી,—તે બરેબરે અધ્યાત્મવાદી નથી ”

ઉપતન્ત્રી.

શ્રી ગણેશાયર્ચીર્ણોપનિષદ.

(મહેલું)*

ખંડ ૧ લો.

તત્ત્વમસિ પ્રતિપાદન.

“ઑં ગણપતિ પ્રતિ નમસ્કાર.”

પ્રારંભમાં ઑં શબ્દવડે મંગલ કર્યું છે. પ્રારંભમાં ગણપતિને નમસ્કાર કરવાનો પ્રાચીન સંપ્રદાય છે. સર્વિત્તુ આદિ કારણ જે સિવ, તેમા થતી સમગ્ર ઉત્પત્તિને આર્યો દેવત્વ આરોપે છે. એ ઉત્પત્તિનાં સર્વ તત્ત્વો-દેવોની સંઘા સંખ્યાવાચક ગણ એવી થાય

* લેખક—રા. રા. ચમનરાય શિવશંકર વૈજ્ઞાનિક.

છે તેના પતિ, તે ગણપતિ-સમગ્ર તત્ત્વ અથવા દેવોના સમૂહનું ઉત્પત્તિક્રમના ગોઠવાણુ, અને તે જ નિયમથી ગોઠવાય છે, તે ક્રમ વા નિયમ રૂપ છે આરે ગણપતિ એટલે ઉત્પત્તિક્રમનો નિયમ તે સમગ્ર ઉત્પત્તિ, રિયતિ, ને લયવાચક હોવાથી તેને દરતીનું મોટું રૂપ આપેલું છે સર્વ રિદ્ધિસિદ્ધિદાતા તથા વિધ્વંસી-ઉત્પત્તિ રિયતિ, તે લયનું જ્ઞાન અથવા ગણપતિ સ્તવન-મનન-છે

એ ગણપતિને પ્રથમ નમસ્કાર શા માટે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગણપતિને મહા વાક્યરૂપ વર્ણવે છે —

“તુજ પ્રત્યક્ષ તત્ત્વમસિ”

જીવ, જગત્ અને ધર્મ, એ ત્રણ વસ્તુજ વિચારણીય તથા જ્ઞાતવ્ય છે આપણે પોતે દેશ્ય? આ સર્વ દેખાય છે તે શુ? અને એ બનેનો સંબંધ શુ? આનું નિરાકરણ કરનાર સામવેદનું મહાવાક્ય તત્ત્વમસિ છે તત્ત્વ=ને-આ સર્વ દેખાય છે તે, ત્વમ્=તું-આપણે પોતે-જીવ, અસિ=છે-તુ અને તેનો સંબંધ આપણે અર્થ ‘તુ તે છે’ ત્વ=જીવ, તત્ત્વ=જગત્, અસિ=ધર્મ એ ત્રણેનું એકા એ મહાવાક્ય કરે છે, અને એ ત્રણેનું એક-તેજ દત્પતિ, રિયતિ, ને લયનો ક્રમ—તત્ત્વમસિ છે એમહાવાક્યજ ગણપતિ છે, માટેજ તે પ્રથમ વદનીય છે

એ રીતે ગણપતિની મહાવાક્યતા સિદ્ધ કરીને એ મહાવાક્યના પ્રત્યેક શબ્દોનું શોધન કરે છે ત્વમ્ પદ શોધન —

“તુજ કેવળ કર્તા છે તુજ કેવળ ધર્તા છે તુજ કેવળ દર્તા છે”

ત્વમ્ પદનું શોધન કરતા આમાં ઉત્પત્તિક્રમની ત્રિપુટી બતાવી છે સત્ત્વ, રજ, ને તમ, એ ત્રણ ગુણવાળી માયાના સંબંધથી ચેતન ત્રણનકારવાળું ગણાય છે રત્નોગુણ પ્રવૃત્તિ વાચક હોવાથી ઉત્પત્તિ કાર્યની પ્રવૃત્તિ કરનાર ચેતન દ્રવ્ય સાગ્રાથી ઝાળખાય છે, સત્ત્વગુણ સમાન હોવાથી રિયતિ કાર્ય કરનાર વિષ્ણુ છે, અને તમોગુણ નિવૃત્તિ વાચક હોવાથી લય કાર્ય કરનાર રુદ્ર શબ્દ છે એ રીતે કર્તા-અહા, ધર્તા-વિષ્ણુ, અને દર્તા-રુદ્ર, એ ત્રણે એકજ ચેતનના ત્રિગુણાત્મ રૂપો છે એ ત્રિપુટીનું એક ત્વમ્ પદથી કરેલું છે, અને એ રીતે ત્વમ્ અથવા “તુ”—ત્રિપુટી વાચક બતાવેલું છે હવે તત્ત્વ પદ શોધન કરે છે —

“ખરેખર તુજ આ સર્વ બ્રહ્મ છે”

સર્વસ્વાલિવદંબ્રહ્મ ! એ શ્રુતિ સાથે (ત્વમ્) પદની એકતા આમાં બતાવીને (તત્ત્વ) પદનું શોધન કર્યું છે, તત્ત્વ પદ “આ સર્વ બ્રહ્મ” વાચક છે તેની સાથે ત્વમ્ પદનું

એકમ કરીને જીવ વિશ્વનું એકમ કર્યું છે. હવે એ બંનેનો સંબંધ જાતલનાર અસિ પદ્મનું શોધન કરે છે:—

“તું સાક્ષાત્ આત્મા નિસ છે.”

‘આત્મા’ ઇશ્વર વાચક છે. તેનું. (ત્વમ્) વિશ્વ (તત્) છે, તેનું (ત્વમ્) (અસિ) ઇશ્વર છે. એમ ત્રિપુટીનું એકમ કરી એ ત્રિપુટીમય ગણપતિને સામવેદના મહાવાક્યથી ઠરાવીને તેનું દલીલકરણ હવે કરે છે, કે-ત્રિપુટી તેજ ગણપતિ છે —

ખંડ ૨ જો.

સ્વપ્રતિજ્ઞા.

“ઋત કહેણું. સસ કહેણું”

ગણપતિ અથવા વિશ્વક્રમને—મહાવાક્યતાએ કરીને ઉપર જે ત્રિપુટી રૂપ કહ્યા છે, તે ખરેખર તેમજ છે, એમ બેનાર બોલીને સ્પષ્ટ કરેલું છે, અને ગણપતિ એવા છે, માટે તેનુંજ સ્તવન યુક્ત છે, એમ ઠરાવીને હવે તેનું સ્તવન કરે છે.—

ખંડ ૩ જો.

ગણેશ પ્રાર્થના.

“તું મારે રક્ષણ કર. વક્તાયા શ્રોતાયા. દક્તાયા. ધાતાયા. સુચયા. શિષ્યયા. પાછળથી રક્ષણકર. આગળથી રક્ષણ કર. ઉત્તરેથી રક્ષણ કર. દક્ષિણેથી રક્ષણ કર. ઉપરથી રક્ષણ કર. નીચેથી રક્ષણ કર. સર્વ તરફથી મને રક્ષ રક્ષ”

‘વક્તાયા’—એટલે તું મારો ઉપદેશક—મને તારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપનારો થા. વળા મારી સ્તુતિને ‘શ્રોતાયા’ તારું સ્વરૂપજ્ઞાન મને આપીને તું ‘દાતાયા.’ મારામાં એ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરનાર—‘ધાતા’—અહ્યા ‘યા’ બ્રાતિ તથા સરણોને ટાળનાર—‘સુચયા’ મારી બુદ્ધિમાં વસીને મારામાં શિષ્યત્વ—અધિકાર—ની પ્રેરણા કરનાર થા. સર્વે દિશા-ઓએથી તું મને રક્ષ, રક્ષ. જે ગણપતિની એ રીતે સ્તુતિ કરી, તે કેવા છે, તેનું વર્ણન કરે છે:—

ખંડ ૪ જો.

અધ્યાત્મ પ્રતિપાદન.

“તું વાક્ય, તું ચિન્મય, તું આનંદમય, તું અજ્ઞાનમય, સર્વિધાનનું અદિતીય છે. તું પ્રલક્ષ અહ્ય છે. તું જ્ઞાનમય—વિજ્ઞાનમય છે.”

તું વાણીમય-વાણીરૂપ છે, ચેતનરૂપ છે, આનંદરૂપ—આત્મારૂપ છે. તું સમ્વિદ્-નંદ-અદ્વિતીય-બ્રહ્મરૂપ છે. તું બ્રહ્મતું પ્રત્યક્ષરૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને વિજ્ઞાનરૂપ છે. વાણી ચાર પ્રકારની છે. પરા, પસ્થતી, મધ્યમાને વૈષરી. આ ચારે વાણીરૂપ સરસ્વતીના પુત્ર હોવાથી ગણપતિ તરૂપ છે. વિચારમય હોવાથી ચિદ્રૂપ છે. ત્રિપુટીરૂપ હોવાથી આનંદમય—આત્મારૂપ—બ્રહ્મરૂપ છે. બ્રહ્મરૂપ છે માટે સમ્વિદ્-નંદ-અદ્વિતીય છે. સત્, ચિત્તને આનંદરૂપ છે. ‘સત્’ અસ્તિત્વ વાચક છે. ‘અદ્વિતીય’ એટલે બહુરૂપે ભાસતાં છતાં એક છે. જ્ઞાનરૂપ, તથા વિજ્ઞાન એટલે ભોક્ષ જ્ઞાનરૂપ છે. સ્વત્વ જ્ઞાનમનંતંબ્રહ્મ । યોવેદ નિહિત ગુહાયાં પરમેશ્વરોમ્ન । એ શ્રુતિના અર્થરૂપ આ વર્ણન છે.

એ ગણપતિજ અવ્યાકૃત બ્રહ્મ છે, તેને માટે કહે છે:—

ખંડ ૫ મો.

અધિદેવતાવર્ણનાત્મકત્વ

“આ સર્વ જગત્ તારાથી ઉત્પન્ન છે. આ સર્વ જગત્ તારાથી રિયત છે. આ સર્વ જગત્ તારાથી ક્ષય પામે છે આ સર્વ જગત્ તારામાં છે. તું જુમિ, આપ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ. તું ચાર વક્ષપદો. ”

પ્રથમ ત્રણ વાક્યોથી ગણપતિનું ત્રિપુરિત્વ બતાવેલું છે. ચોથા વાક્યમાં સ્વચ્ચેત્ય સદેવમગ્રજાંસીન્ । એ શ્રુત્ય બતાવેલો છે. પાંચમા વાક્યમાં પંચભૂતાત્મક જગત્ રૂપ તું છે, એમ જણાવ્યાત્મન આકાશઃ સંમૂત ॥ શ્રુતિનો અર્થ બતાવેલો છે. પ્રણવરૂપ હોવાથી ચાર પ્રકારની વાણીરૂપ ગણપતિને ઉદ્ધા વાક્યમાં બતાવેલા છે. આ પ્રમાણે સર્વ રીતે બ્રહ્મરૂપ વર્ણવ્યાથી અવ્યાકૃતત્વ બતાવ્યું છે. હવે સર્વજનનના મૂલાધારરૂપત્વ સિદ્ધકરે છે:

ખંડ ૬ હો.

અધ્યાત્મ પ્રકાશકત્વ.

“તું ત્રિશુલાતીત, તું અવસ્થાત્રયાતીત, તું દેહત્રયાતીત. તું કાલત્રયાતીત તું નિસ મૂલાધારસ્થિત છે. તું શક્તિ ત્રયાત્મક. યોગીઓ નિસ તાર્કિયાન કરે છે.

“તું બ્રહ્મા, તું વિષ્ણુ, તું રુદ્ર, તું ઉદ્ધ, તું અગ્નિ, તું વાયુ, તું સર્વ, તું મંદ્રમા, તું બ્રહ્મ, શુર, બુવર, સ્વર, ઓ. ”

ત્રિશુલ વિષે આગળ કહેલું છે. એ ત્રિશુલથી તું અતીત-ઉદ્ધાધી ગયેલ છે. ત્રણ અવસ્થાથી તું પાર છે. જામત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણ અવસ્થા છે, રથૂલ શરીર

ને આ માંસમય છે, તેની જાડત અવસ્થા છે. સ્વપ્નાવસ્થા સૂક્ષ્મશરીરની છે, અને સુષુપ્તિ અવસ્થા કારણ શરીરની છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો (કાન, નાક, આંખ, તથા નેત્રિકણ), પાંચ કર્મેન્દ્રિયો (હાથ, પગ, મુખ, ઉપરથ અને ગુદા,) પાંચ પ્રાણ (પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વાન), પાંચ મહાબૂતો (આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી) તથા મન અને બુદ્ધિ એ સત્તરતત્ત્વોનું સૂક્ષ્મ અથવા લિંગશરીર છે. જાગ્રદવસ્થામાં સ્થૂલશરીરપર્યંત આખાશરીરનાં તમામ તત્ત્વો કામ કરી શકે છે, માટે તેને સ્થૂલ શરીરની અવસ્થા કહેલી છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં ઉપરનાં સત્તરતત્ત્વો તથા કારણ શરીરનાં કામ કરી શકે છે, પણ સ્થૂલશરીર તેમાં કશું કામ કરી શકતું નથી, તે તો નિર્જીવ જેવું રહે છે. માટે એ અવસ્થા એ શરીરની કહેલી છે કારણશરીર માત્ર અવિદ્યારૂપ છે, તે તેની અવસ્થા સુષુપ્તિ છે, કેમકે તેમાં અવિદ્યાજ રહેતાં બાકી સર્વ તત્ત્વો સૂતેલાં રહે છે. આ પ્રમાણે આ સર્વે અવસ્થાઓ પણ તેની નથી, એટલે તેથી પણ તે તો પાર-આત્મારૂપ છે, એમ કહેણું છે. ઉપર કહેલા ત્રણે દેહ-શરીરોથી પણ તે પર છે, કેમકે અવસ્થાથી પર એટલે કેદથી પણ પરજ છે. જૂન-સર્પ ગયેલો, વર્તમાન ચાલતો, અને ભવિષ્ય-હવે પછી આવવાનો-એમ ત્રણ પ્રકારના કાળથી પણ તે પર છે આવી રીતે તે માત્ર આત્મારૂપ હોવાથી આ સર્વના મૂળઆધારરૂપ તે છે. શરીરમાં સાત ચક્રો છે, એ સર્વ ચક્રોનું વર્ણન અત્ર ઉપયુક્ત નથી, પરંતુ ગુદા* અને ઉપરથ ઈન્દ્રિયોની વચ્ચે એક મૂલાધાર નામનું ચક્ર છે, તેમાં ગણપતિ બિરાજે છે, માટે તેને 'મૂલાધારમાં રહેલા' કહેલા છે. મૂલાધારચક્ર સુત્રણું જેવું ચળકતું અને તે' પાડળ (*Bignonia Indica*) ના પુષ્પ જેવું ચાર પાંખડીનું છે. આ ચાર પાંખડીનાં નામ વ, સ, શ, ષ, છે. આ ચક્રનું વિશેષ વર્ણન અત્ર અપ્રસ્તુત છે, તે કાંઈ પ્રસંગે ફરી સંકાશે. ઉત્પત્તિ, રિપતિ અને લય એ ત્રણ સંક્રારૂપ તુલ છે, થોળીઓનેનું નિત્ય ધ્યાન કરે છે, તે પણ તુલ છે, કેમકે તું આત્મારૂપ છે. અજ્ઞા, વિષણુ અને રદ્ર, એ ત્રણ વિષે પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે. સર્વ અર્થર્થપ્રાપ્તિથી જે પરમસુખની પરાકાષ્ટતુરૂપ, તેજ ઈદ્ર છે. સ્વર્ગોના રાજા કહેવાય છે. સર્વને ઇષ્ટપ્રાપ્તિ કરી આપી દત્તિદાતા છે, માટે તુંજ અગ્નિ છે, સર્વના પ્રાણરૂપ હોવાથી વાયુ છે. સર્વનાં કર્મોનો પ્રવર્તક હોષ પ્રકાશરૂપ છે માટે તુંજ સૂર્ય છે, કેમકે સૂર્યજ આત્મા છે, અને આત્મા તુ છે. સર્વ આપધીઓનો જીવનાત્મક હોવાથી, તથા એ આપધીઓથી જગત્ અજ મેળવી જવે છે, તે સર્વનો આધાર તુંજ હોવાથી જુ મંદગા છે. તું આત્મા હોવાથી જલ છે. જૂરૂ, જુવરૂ, ને સ્વરૂ; અથવા પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ, એ ત્રણે લોક વા જીવનો તુંજ છે. તારાથી પર કાંઈ નથી. શબ્દચક્રરૂપ પ્રણવ-ઓકાર-તે તુંજ છે.

એ રીતે અધ્યાત્મપ્રકારથી તત્ત્વમામિ તથા પ્રણવરૂપ ગણેશને સિદ્ધ કરીને, હવે તેનો અનુભવ ઠરાવનાર ગણેશવિદ્યા કહે છે.

ખંડ ૭ મો.

ગણેશવિદ્યાયે પ્રતિપાદન.

" પ્રથમ મુકાર ઉચ્ચારીને પછી આદિ વર્ણોચ્ચાર. તેની પછી અનુસ્વાર અર્ધેકમાં

* *Pudendum virile* નીચે અને *fundament* ઉપર, એમ બેની વચ્ચે આવેલું છે.

રહેલું. તાર વડે રહ્યું. આ તાર મનુસ્વરૂપ. ગુહારપૂર્વરૂપ. અકાર મધ્યમરૂપ. અનુસ્વાર અંતરૂપ. બિંદુ ઉત્તરરૂપ. નાદસંધાન. તે સહિતા સંધી. તે આ ગણેશ વિદ્યા. ગણુકરૂપિ. નિચૂત ગાયત્રી છંદ. ગણુપતિ દેવતા ઔરંગ. ”

‘ગણુપતિ’ શબ્દમાં આચક્ષર ને શ છે, તેમાં મૂળાક્ષરનો આદ્યક્ષર એ મેળવવો, એટલે ગ થશે, તેની પછી અનુનાસિકના અર્ધઅંદ્ર મિન્દમાં અનુસ્વાર મૂકવું, એટલે ગ થાય છે ‘તાર’ એટલે ઔકારનો અખંડ જપ, તેવડે કરીને તેને રોધીને, એટલે કે ઔરંગ એમ અખંડ જપ કરવો—એક તારથી જપ કરી તેનું નાદાનુસંધાન કરવું. આ શ્રી ગણુપતિનું મનુ—મંત્ર સ્વરૂપ છે. એ સ્વરૂપમાં ગુહાર પૂર્વરૂપ છે. અકાર મધ્યમરૂપ છે, અને અનુસ્વાર અનુસ્વરૂપ છે, તથા બિંદુ ઉત્તરરૂપ છે. એ રીતિના નાદસંધાનને ‘સંધી’ એટલે ‘સહિતા’ કહે છે. એ સહિતા—તેજ ગણેશવિદ્યા છે તેના ઋષિગણુક છે, નિચૂત—અખંડ—ગાયત્રી છંદ છે; અને દેવતા ગણુપતિ છે; મંત્રોને દેવતા, ઋષિ અને છંદ હોય છે. તે ઉપર પ્રગણે બતાવેલ છે. અત્રમણુપતિનો પૂજા પ્રકાર આ પ્રમાણે છે.—

+ ઔર અસ્યૈકાક્ષરગણપતિમંત્રસ્ય, ગણકઋષિઃ, નિચૂદ્રાયત્રીછંદઃ, ગણપતિદેવતા, ગૌવીજમ્, ઔ શક્તિઃ, ગણપતિપ્રીત્યર્થે સકલામિષ્ટસિદ્ધયર્થે ચ જપે વિનિયોગઃ । ગણકઋપયે નમઃ શિરસિ । નિચૂદ્ર ગાયત્રી છંદસે નમોમુખે । ગણપતિદેવતાયૈ નમો હૃદયે । ગૌવીજાયનમઃ ગુહ્યે । ઔકારશક્તયેનમઃ પાદયોઃ ॥ અથપદંગન્યાસઃ ॥ ઔ ગૌ અંગુષ્ઠાભ્યાંનમઃ । ઔ ગૌ તર્જનીભ્યાંનમઃ । ઔ ગૌ મધ્યમાભ્યાંનમઃ । ઔ ગૌ અનામિકાભ્યાંનમઃ । ઔ ગૌ કનિકાભ્યાંનમઃ । ઔગઃ કરતલ-કરપૃષ્ઠાભ્યાંનમઃ । એ રીતે હૃદયાદિ ન્યાસ કરીને મનુવડે કરીને પચોપચારથી પૂજન કરવું. તે આ પ્રમાણે:—* ઔ લં પૃથિવ્યાત્મને ગણેશાય ગંધં સમર્પયામિ । ઔ હં આકાશાત્મને ગણેશાય પુષ્પં સમર્પયામિઃ । ઔ યં વાય્વાત્મને ગણેશાય ધૂપં સમર્પયામિઃ । ઔ રં તેજાત્મને ગણેશાય દીપં સમર્પયામિ । ઔ વં અમૃતાત્મને ગણેશાય નૈવેદ્યં સમર્પયામિ ॥

+ અર્થ:—“ઔ એકાક્ષર ગણુપતિ મંત્રના, ઋષિગણુક, અખંડ ગાયત્રી છંદ, દેવતા ગણુપતિ, બીજ ગૌ, શક્તિ ઔ, (એવા એ મંત્રનો) ગણુપતિ પ્રીતિ અર્થે તથા સર્વે અબીષ્ટ સિદ્ધિને અર્થે જપને વિષે ઉપયોગ (થાય છે.) ગણુકઋષિને મરતકવડે નમસ્કાર અખંડ ગાયત્રી છંદવડે મુખનમને (કરજી.) ગણુપતિ દેવતા પ્રતિ હૃદયવડે નમસ્કાર શુભમાં ગૌ બીજપ્રતિ નમસ્કાર. પગોને વિષે ઔ શક્તિ પ્રતિ નમસ્કાર. હાથે યડંગન્યાસ. ઔગૌ અંગુષ્ઠવડે નમસ્કાર. ઔગૌ તર્જનીઓવડે નમસ્કાર. ઔગૌ મધ્યમાવડે નમસ્કાર. ઔગૌ અનામિકાવડે નમસ્કાર ઔગૌ કનિકાવડે નમસ્કાર. ઔગૌ હાથેળી (તથા) કર પૃષ્ઠાવડે નમસ્કાર.”

* “ ઔલં પૃથિવ્યાત્માગણુપતિપ્રતિમથ સમર્પ્યું છું. ઔહં આકાશાત્માગણેશને પુષ્પ સમર્પ્યું છું. ઔયં વાય્વાત્મા ગણેશને ધુપ સમર્પ્યું છું. ઔરં તેજાત્માગણેશને દીપ સમર્પ્યું કરું છું. ઔવં અમૃતાત્મા ગણેશને નૈવેદ્ય સમર્પ્યું છું.”

એ રીતે ગણેશવિધાનું પ્રતિપાદન કરીને હવે ગણેશગાયત્રીમંત્ર કહે છે —

ખંડ ૮ મો.

ગાયત્રીમંત્ર પ્રતિપાદન.

“એકદત ને (અમે) નિશ્ચિત્તે, વક્તુડ પ્રતિ (અમારી) શુદ્ધિ—તેદતીપ્રેરા.”

શ્રી ગણપતિનું સ્વરૂપ હાથીનું કહેલું છે, એટલે તેને ‘એક દત’ કહેવું છે. એ એકદતને એક શબ્દવાળી માયા છે. ‘એક’=માયા, અને ‘દત’ તે માયિક છે, એમ કાર્ય કારણની એકતા બતાવી છે. એ કાર્યકારણનું જ્ઞાન અમને યાચો. ‘વક્તુડ’ એટલે વાંકું મુખ માયાયુક્ત મુખ, તેથી વક્રમુખ, તેથી માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મજ વક્તુડ છે, ને તેજ ગણપતિ છે એ વક્તુડપ્રતિ અમારી શુદ્ધિ દતી—ગણપતિ—વક્તુડ પોતેજ પ્રેરા, એમ પ્રાર્થના છે.

એ રીતે ગાયત્રી પાઠ પછી જો ગણપતિનું જ્ઞાન મેળવે છે. એ જ્ઞાનમા ગણપતિનું વર્ણન કરે છે —

ખંડ ૯ મો.

જ્ઞાનાત્મકસ્વ

“એકદત, ચતુર્દશ, રદ અને વરદ હાથે વડે કરીને અકુશપાશધારી, બિબ્રાણ, મૂષ્કવજ્ર, ગ્ગત, લભો ૨, શપ્તર્થુક ગ્ગતશસન, રક્તમધથી અનુતેપિત અગવાળા, ગ્ગત પુષ્પોત્તરે સારી રીતે પૂજનયત્રા, ગાતાનુકંપી દેવ, જગત્કારણ, અમ્યુત, સુદ્રવાદિમા આ વિશ્રુત, અને પ્રકૃતિપુરુષથી પર, એ રીતે જ્ઞાનિય ધ્વન કરે છે, તે યોગી યોગી આમા મુખ્ય (૧)”

. ‘એકદત’થી તે ‘પ્રકૃતિ પુરુષથી પર’—આ સુધીના બધા ગણપતિના નિરોપણ છે. ‘એકદત’નો અર્થ કહેવાઈ ગયો છે. ચતુર્દશ=ચાર હાથવાળા. પ્રત્યેક ચતુષ્ક તેના ચાર હાથ છે બિબ્રાણ—રક્ષક, વિદ્યને હરવાવાળા, સર્વોત્કર્ષાત્મી હોઈ સર્વના હૃદયમા વસીને અવેના ભૈક્ષ્ણ ધવાનુ ચૈર્યકાર્ય કરનાર હેવાથી ‘મૂષ્કવજ્ર’ એવું ગણપતિનું નામ છે. મૂષ્ક=ચોરી કરવી. વળી મૂષ્ક શબ્દનો અર્થ ‘હિર’ થાય છે, કેમકે હિર પણ ધરમા બાંડફાંડ કરી નુકસાન કરનાર ચોરજ છે એ ઉપરથી ગણપતિનું વાહન હિર કહેલું છે, અર્થાત્ ચૈર્યકાર્ય—એ તેનું વાહન છે. ચારદાધર્મા બે જોયા ને બે નીચા છે, તેમા દક્ષિણદિગ્ધે તથા નીચેનો—એમ બે હાથ સુધીની દત્તરૂપી અકુશ બકતોનું રક્ષણ કરવા માટે રાખેલી છે. રક્તવર્ણવાળા, ઉપર કહેલું છે કે મૂલાધાર ચક્રનો વર્ણ પાડળના પુષ્પ જેવો છે. આખા વિશ્વને જોઈ પોતાના હિરમા રાખેલું છે, અને પોતે કાંઈના હિરમા નથી, માટે તે ‘સમેદર’ કહેવાયા છે. દૂર્ણ શબ્દનો અર્થ ‘સપક’ થાય છે, જેમ સપક ધાન્યમાની રજને દૂર કરનાર છે, તેમ ગણેશ પોતાના સપકા નેવા કાનથી લોકોના હૃદયમા પાપપુણ્યાદિથી રજને દૂર કરનાર હો.

વાધી ' સર્પકર્ણક ' કહેલા છે. રક્તવજ્ર પહેરે છે. રક્તગંધનો લેપ, શરીરે કરેલો 'એવા, અને રક્ત પુષ્પોથીજ પૂખ્તયલા છે. વરદાન આપવાવાળા હોવાથી તેને સર્વ રીતે રક્તવર્ણના વર્ણવ્યા છે. સર્વપર દયારૂપી રાગવાળા છે, માટે રક્ત એટલે રાગી સમજવાના છે. એમછે માટે જ તેને ગરુડો, ઉપર અનુકૂળ વાળા દેવ કહ્યા છે. જગત્નું કારણ તો સ્પષ્ટ જ છે. જ્યુ ધાતુનો અર્થ ' જુદું પડતું, ' 'ક્ષય પામવો, ' થાય છે, જ્યુત-જુદું પડેલું જ્વજ્યુત-જુદા નહિ પડતા. એમ અર્થ છે; કેમકે સૃષ્ટિમાં આવિર્ભૂત છે. આમ છતાં પણ સૃષ્ટિથી નિર્લેપ રહી પ્રકૃતિપુરુષથી તેં પરછે. આણુ સ્વરૂપ સમજનાર યોગીઓમાં મુખ્ય છે. આથી રીતે ધ્યાન કરીને તેની સ્તુતિ કરે છે.

ખંડ ૧૦ મો.

સ્તુતિપ્રતિપાદન.

" ત્રાતપતિને નમસ્કાર, ગજપતિને નમસ્કાર, પ્રથમપતિને નમસ્કાર; લખોદર, એક હંત, વિન્નનાશકને નમસ્કાર, શિવસુત, વરદમૂર્તિને નમસ્કાર; શિવસુત, વરદમૂર્તિને નમસ્કાર. "

દેવાદિત્રાત-છવો-નાપતિ, ક્ષણ, વિષ્ણુ આદિ ગણોના પતિ; ચતુર્વર્ણમાં ' પ્રથમ યોગી છે, તેનાપતિ; 'લખોદર' નો અર્થ પ્રથમ કહેલો છે; 'એકહંત' નો અર્થ પ્રથમ કહેવાઈ ગયે છે; 'વિન્નનાશક'. અને 'શિવસુત' ના અર્થ સ્પષ્ટ છે. વરદ-વરદાન આપનાર; એવા ગણપતિને નમસ્કાર કરેલા છે.

એવી રીતે સ્તુતિ કરી રહ્યા પછી થયેલમાત્રિમાં ત્રણ ખંડોથી તેનાં ફક્તતાવે છે.-

ખંડ ૧૧ મો.

અધ્યનફલશ્રુતિ.

" આ અયર્વશીર્ષને જ ધારણ કરે છે, તે દેહવાળું ક્ષણ જ થાય છે. તેને સર્વ વિધનો બાધ કરતાં નથી. તે સર્વત્ર સુખ મેળવે છે. તે પાંચ મહાપાપોથી મુક્ત થાય છે. સાયંકાળે અભ્યાસ કરનારનું દિવસે કરેલ પાપ નાશ પામે છે. પ્રાતઃકાળે અભ્યાસ કરનારનું રાત્રીકૃત પાપ નાશ છે. સવારસાંજરે અભ્યાસ કરનાર અપાપ થાય છે. સર્વત્ર અભ્યાસ કરનાર વિન્નરહિત થાય છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ મેળવે છે. આ અયર્વશીર્ષ અશ્વિધને આપતું નહિ. જે મોહ વડે કરીને શિષ્ય થાય તે પાપી; હજારઆવર્તના રિધી જે કામ ઈચ્છે છે, તે આથી પ્રાપ્ત થાય છે. "

આના અર્થો સ્પષ્ટ જ છે. હોંસા, અબક્ષ્યબક્ષ્ય. પરસ્ત્રીગમન, ચોરી અને તેવાં નો સસર્ગ, એ પાંચ મહાપાપો છે. આ લોકનો આનાદર કરીને જે પરલોકને માટે જ સત્કર્મો કરે છે, તેને 'ધર્મ' કહે છે; આ લોકમાં જ શ્રેષ્ઠ મેળવવાને સત્કર્મ કરવાં, તેને 'અર્થ' કહે છે; આ લોકપરલોક જાનેના બોલો માટે જે સત્કર્મ પ્રવૃત્તિ, તેને 'કામ' કહે છે;

અને આ લોક તેમજ પરલોક-બંનેના વિરાગપૂર્વક નિષ્કામ સતકર્મ પ્રવૃત્તિ, તેને 'મોક્ષ' કહે છે. એ સધળું આના અધ્યયનથી મળે છે. અનધિકારીને આ જ્ઞાન આપવું નહિ. કદી કાલ છળથી, શીખવા ઉત્કંઠા જણાવે છે, તો તે પાપી યાચ છે, એટલે કે સત્યાર્થ નહિ સમજી શકાયથી અનાસ્થાઆદિ નાસ્તિક બુદ્ધિવાળો યાચ એ પણ પાપીત્વ મેળવ્યું જ કહેવાય છે. જે જે કામના મેળવવી હોય, તે આના હજાર પાઠથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે ફક્ત કરીને હવે વિવિધ પ્રકારે પ્રયોગ કરનારને મળતાં ફળો કહે છે:—

ખંડ ૧૨ મો.

નાનાપ્રયોગ ફલશ્રુતિ.

“આજી કરીને ગણપતિને અભિષેક કરે છે, તે વાગ્મી થાય છે ચારે પ્રહર જપે તે વિદ્યાવાનુ થાય છે. એ રીતે અંધવૈજ્ઞાનિક છે આથી કરીનેજ શ્રદ્ધાવિતું આવરણ કદી પણ રૂટેનું નથી.

આનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ છે. ‘વાગ્મી’=મારો વક્તા. વળી પણ યજ્ઞન પ્રકાર કહે છે.

ખંડ ૧૩ મો.

હોમ.

“જે દુર્વાકુરોધી યજ્ઞ છે, તે વૈશ્યવજ્ઞાન થાય છે. સાન્ને યજ્ઞ છે, તે પશીવાનુ થાય છે, તે મેધાવાનુ થાય છે. જે હજાર મેદકથી યજ્ઞ છે, તે ઇન્દ્રિય મેળવે છે. જે સાન્યસમિધથી યજ્ઞ છે, તે સર્વ મેળવે છે. સર્વ મેળવે છે.”

‘દુર્વા’ ધાતુની જાત છે (Cynodon dactylon)—‘વૈશ્યવજ્ઞ’ નામ ધનપતિ કુમેરનું છે, તેના જેવો થાય છે, એટલે પ્રુષ્ણ સંપત્તિ મળે છે. ‘સાન્ન’ એટલે ‘બોજ-વેલ ધાન્ય’, ‘મેધા’=સમજણ. યજ્ઞિત-વિધિ-યુક્ત સમિધવડે અગ્નિકુંડ કરી હોમ કરવો, તે સર્વ મેળવે છે; તેમાં જરા પણ સસય નથી, એમ જણાવવા સારૂ એવાર કહેલ છે. વિશેષ પ્રયોગ ફલ કહે છે:—

ખંડ ૧૪ મો.

અન્યપ્રયોગ.

“આઠ બ્રાહ્મણને સમ્યક્પ્રદણ કરાવવાથી સર્વવૈશ્વરી થાય છે. સર્વપ્રદે, મહા નદીમાં, અથવા પ્રતિમા સાનિધ્ય જપવાથી સિદ્ધમંત્ર થાય છે; મહાવિઘ્નથી મુક્ત થાય છે; મહાદોષથી મુક્ત થાય છે; મહાપાપથી મુક્ત થાય છે, જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે સર્વમ થાય છે, તે સર્વમ થાય છે.”

આઠ બ્રાહ્મણ પાસે 'સમ્યક્'—સધનો પાઠ કરાવવાથી 'સર્વવર્થસ્વી'—સર્વના જેવા તેજવાળા થવાય છે. 'સર્વમદ' એટલે સર્વનું મદ્યું હોય તારે—જગતના અથવા મૂર્તિસમીપદેયલયમાં જઈ જપ કરવાથી મંત્રસિદ્ધિ મળે છે. બાકી બધું રપટ છે.

આ ઉપનિષદનું નામ અથર્વશીર્ષ 'અયર્વવેદનું મસ્તક,' એમ રૂપદાર્થ છે. યુર્વ ધાતુ નાશાર્થક છે; જ્ઞી ધાતુ નિદ્રાવાચક હોય અગ્નિનો અર્થ સૂચવે છે, અને ઋદ્ધ ધાતુનો અર્થ 'બોકવું' થાય છે; એ પરથી 'અવિનાશિત્વ' વાચક આખા અથર્વશીર્ષ શબ્દનો અર્થ થાય છે; અથવા શીર્ષ નો અર્થ 'વિદ્યને બોકીને જામત થવું', એટલે 'અગ્નિનું બેન', એમ લેતાં 'ગ્ન' થાય છે, અને અથર્વ=અમર, અવિનાશિત્વ. 'અવિનાશિત્વ અથવા અમર ગ્ન' એમ અર્થ થાય છે.

॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

માર્ગ પ્રદીપિકા.

(Light on the Path.)

(અનુસંધાન મતવર્ષ—૫૪—૧૫ થી)

“વૃદ્ધિની તૃષ્ણાને દૂર કરો.”

અભ્યાસિયો માટે ખાસ કરીને આ શ્રવ્ય યોજવામાં આવ્યું હતું, કારણ કે બીજા કોઈ વૃદ્ધિ માટે પરનાવળા હેતા નથી, વૃદ્ધિ, ઉન્નતિ માટેની આશા માત્ર તેમનામાં જ જણાઈ આવે છે અને એવી આશા હોય તથા તેનાથી પ્રેરાવું એ પબ્ધ યોગ્ય છે. સર્વ પ્રકારના સ્વાધ્યા હેતુઓની પેઠે અમુક કાલ પછી આ હેતુ પણ નિરૂપયોગી થઈ પડે છે, તેની અભ્યાસિને જરૂર પડતી નથી. નિઃશ્રેણિના દરેક પાદ ઉપર અમુક પ્રકારના ઉત્તેજક હેતુવડે ચઢી શકાય છે, ઉચ્ચગતિ કરાવતા અમુક કારણદ્વારા આમ થાય છે. પ્રથમના સાધનો વ્યક્તિત્વને દ્વેષ પામવા માટેના હોય છે, પછીથી ભાવનાના દૃષ્ટિબિંદુને ઉચ્ચ ભૂમિકામાં સ્થાપવામાં આવે છે, વ્યક્તિત્વ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, આખરે વિશુદ્ધ વિસ્તૃત અંતઃકરણ (આંતરેન્દ્રિય) જૂઠાને અનુભવે છે, અને પછીથી પોતાની જાન માટે પ્રયત્ન આદરવામાં આવતો નથી પરંતુ સર્વ પ્રાણિજાતના સમઘિમય જીવાત્મા માટે પ્રયત્નપરાયણ થવામાં આવે છે.

“તથાપિ નૃકાકિ અને અનન્યાસક્ત રહો, કારણ કે કોઈપણ વૈદ્ય ધારી, જેદના મંઘવાળો કોઈપણ, નિત્યવસ્તુનો વહાર રહેલું કંઈપણ, તમને મદદ કરી શકશે નહિ.”

નિયમ-માટે, કોઈને આશ્રય શોધવાની, અન્યની સલાહ માગવાની, અન્ય ઉપરજ આધાર રાખવાની ધણાખરા લોકોને તેમની પ્રકૃતિ સમાન થઈ પડેલા યુજ્ય રૂપ ટેવ પડી

હોય છે. માત્ર પ્રજલપ્રગ્લાસક્રિયાથી મનુષ્ય જ આ જાતનો નિર્ણય કરી શકે એમ છે તથા તેજ પોતાની જાતે કાર્ય હાંસી શકે છે. પરંતુ જેમ જેમ બલિત્વ વિસ્તાર પામતું જાય છે તેમ તેમ અધિકારમાં વધવાથી તે વધારેને વધારે પોતાની જાન ઉપર આધાર રાખતો, થાય છે; આમ થતું એજ યથાર્થ છે, કારણ કે, આપણુ દરેકનામાં વિ-
કાસ પમાડવાનું નિશ્ચિત્ત્વ છે, અને સર્વ પ્રકારના પ્રસંગોમાં આપણે કેવી રીતે વર્તવું તે, તેજ સ્વતઃ દર્શાવી આપશે. આત્મ-શ્રદ્ધા અને ચારિત્રના સ્વાતંત્ર્યદારા, કામના દેહના નિરોધ અને સાંત અવસોકનદારા, અનેક પ્રકારે આપણને આ જાતનો અનુભવ થાય છે. આ વડેજ આપણા જીવના ધર્મને સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે, શુદ્ધ અને સ-
માજમાંનું આપણું સ્થાન નિશ્ચિત કરી દેવાય છે, અને ગમે ત્યાં ગમે તે પ્રસંગે આપણે ઉપકારક યજ્ઞ શકીએ છીએ. અન્ય કોઈ આપણને મદદ કરી શકે તેના કરતાં હમેશાં આપણેજ આપણી જાતને ઉત્તમોત્તમ મદદ કરી શકીશું.

“इन्द्रियसंस्कारमांधी उपदेश ग्रहण करो, तेनुं अवलोकन करो, कारण के मात्र आ प्रकारेज तमे आत्मविद्या अनुभववानो मारंभ करी शकशो तया निःश्रेणिना प्रथम पदमां तमारा पादने स्थापित करी शकशो ।”

મનવવર્ગનો આરબક અનુભવ લગભગ અધમ વર્ગોની માફક, આકર્ષણ, અપક-
ર્ષણ, ઉર્મિ, રાગ, તૃષ્ણા હાસાદિરૂપ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનદારા ગણી શકે છે. નીજ અને અન્યના ઉપર આ શુભોપી ઉપજતી અસરોને અવલોકતાં અવલોકતાં, સુખાવહનો સંબંધ દર્શાવતું અને દુઃખાવહનો ત્યાગ કરવાનું મનુષ્ય શિખે છે, જ્ઞાનનાં મૂલતત્ત્વો સ્વાર્થો પ્રેરણામાં સંબંધાય છે,—આત્મસંરક્ષણના નિયમમાં, દુઃખ દૂર કરી સુખ ભોગવવાની તૃષ્ણામાં. એકદમ મનુષ્ય જ્ઞાની યવા છતાં પણ કારણોનો અભ્યાસ કરે છે, કે જેથી તે એકાદા નિર્માણી મનુષ્યને અસંત અસરકારક રીતે મદદ કરી શકે. અભ્યાસનો પ્રારંભ આપ હોય તોપણ તેની અવગણના, યવાની જરૂર નથી.—ખોટને પૂરી પાડવાને પરિણામ ધણી ફલવંત નિવડે છે; જ્ઞાનીપુરુષ, વટખીજ જેવા ઉપરથી વટવૃક્ષની; ઉનસમાન વાદળ ઉપરથી વિકટવટેળાયાની, લોકની બેલચાલ ઉપરથી પ્રભકીષ વિપ્લવની, બાલકની દૃષ્ટિ ઉપરથી વિશ્વરક્ષક યવાની, અગમચેતી આપી શકે.

“तेअमाप्य छे, कारण के ते हमेशां पाछछ हठयां जाय छे ।”

આલદૃષ્ટિથી કોઈ કોઈવાર અનુભવાતી આ એક ઇન્દ્રિયોની વિચિત્ર માયાજાલ છે, દુનિયાનાં વિશાલ મેદાનો અને સ્થોભાં મુસાફરો દ્રશ્યની ભાવનામાં વારંવાર હેતરાય છે—
જે અર્થ પાસે, હસ્તસમીપ. હોય એવું લાગે છે તે ખરેખરી રીતે ગાફિનાગાહ દૂર હોય છે; આ પ્રમાણે તેમને આવી ભાવા જલકમાં ફસાવાને લીધે મુકામે પહોંચતા પહેલાં ધારેલી લાંબો કંટાળા ભરેલી મુસાફરી કરવી પડે છે, આ પ્રમાણે અભ્યાસિને અનેક અનુભવો થાય છે, માર્ગમાં અનેક ઉપદેશો મળે છે, સધાતા પુરુષાર્થ વડે બલસંપત્તિ મળતી જાય છે, પાકેપાકે ઉચ્ચતા પ્રતિ તથા અતિમર્યાદા પ્રતિ નજીક જવાય છે. આ વિચારમાની પાછાદેહવાની ભૂતનાતાપણા જેવી પ્રતિ આપણે માટે સારી છે, કારણ કે

તેના પ્રતિથી મળતી આશાવિના, તેનાં વિશ્વાસ અને પ્રેરણા વિના, જરાપણ આગળ વધવાની દરકાર રાખ્યા વિના, ખતીથી આપણે ઉન્માર્ગગામિ થઈ પડીશું. અસંત શોકો-વિષ્ટહૃદયમાં પણ પ્રકાશતી આ આનંદજનક પ્રભાવિના, આપણને અધોપાતપ્રતિ દોરતા અનેક નિરાશાજનક બનાવો આ જીવનમાં મળી આવે છે.

“તમે પ્રમામાં પ્રવેશ કરી શકશો, પરંતુ જ્યોતિનો કદાપિ સ્પર્શ કરી શકશો નહિ ।”

અત્રે એક દિવ્ય રહસ્યનો સમાવેશ થાય છે. તેને સમજવાને સ્થૂલદેહમાં વર્તતા ગાન કરતાં વિશેષની જરૂર છે. તોપણ “ધ્યાનનાં સૂત્રા”માંથી કેટલોક પ્રકાશ મળી શકશે:— “એક કીર્ણમાંથી અઠપકીર્ણો (કદાચ, બહિષો) સમવે છે; એ એક અમર મૂલ સમાન છે; ચાર વાટોનો (અધમચતુષ્કનાં તત્ત્વોનો) ત્રિજહવાવાળો જ્યોતિ; વૈદ્યુતિક શક્તિના સૂક્ષ્મતમસૂત્રવડે જ્યોતિમાંથી, સ્ફુલ્લિંગ, (અથવા પ્રભા) પ્રકટે છે”

આ ઉપરથી સમજાય છે કે, અપણે સ્પર્શ ના કરી શકીએ તે પણ આપણે જ્યોતિ સાથે જોડાયેલા છીએ “તે માયાનાં સમજાવનારોમાં વિચરે છે તે પ્રથમ જીવનમાં અટકે” અને ધાતુ અથવા પરચરનું સ્વરૂપ બધાય છે, તે ખીજા જીવનમાંથી પસાર થાય છે અને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બધાય છે, ખવિત પ્રાણીનું સ્વરૂપ લેતા પૂર્વે જ્ઞાને સમપરિવર્તોમાંથી પમાર થતું પડે છે. આ સર્વના મિશ્રિતગુણોમાંથી ગુણુ, વિચાર કર્તાનું સ્વરૂપ બધાય છે; જ્યોતિએ, સ્ફુલ્લિંગને કહ્યું “આ તારું વર્તમાન ભ્રમણથક છે;” તું મારાં, મારી મૂર્તિરૂપ, મારા પ્રતિબિંબરૂપ છું. મેં તારામાં નિવાસ કર્યો છે, અને પ્રલયના દિવસ પર્વત તુ મારાં વાહનરૂપ છે, તે સમયે તું મારા રૂપ યશે, અને અન્યસર્વતારામારા રૂપ યશે.” આ પ્રભાણે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે, આપણે ક્રમેક્રમે જ્યોતિ સાથે અનેક પામતા જઈએ છીએ તો પણ આપણે આપણી બહિના ભિન્ન જાળવીએ છીએ અને ભ્રમા (જ્યોતિ) સાથે અનેક પામેલા દોષએ છીએ—આ ખાગત ખુલાસો કયા પોતે ગુંચવાડા બંદેલા રહસ્યવાળો છે.

૧ સારાંશ ।

ભ્રમણાત્મકત્રીસદિયોમાં થઈને સામાન્ય મનુષ્યનો માર્ગ પસાર થાય છે, તેમાં તે જન્મથી મરણ અને પુનર્જન્મ એમ દરેકજ ધર્મ કર્યાં જાય છે. એક કટકારક સીધા ઢોલાવવાળી ટેકરી સમાનજીવન છે. અંતમાં વારંવાર ઠરાળાં બંદેલું અને નિરાશાજનક હોય છે, તથાપિ તે તેના બદલા વિનાનું હોતું નથી. આપણાથી સદન ના થઈ શકે એવો જીવનનો બોજો બારે લાગે છે ત્યારે અનેક પ્રકારે પ્રભા સ્વતંદ્રેન દે છે, અથવા ઉત્તિ ક્રમ અટકી પડવાની બીતિમાં આવતાં તથા તામસઅંશ વધી જતાં દુઃખરૂપી અકુશ મારવામાં આવે છે. જો કે આપણા જોવા અથવા સમજવામાં આવતું નથી તો પણ લાગણીદ્વારા અનુભવવામાં આવે છે. આ પ્રભાણે નિર્મલ અને પ્રજલ ઉભયને લાવિમાં આગળ વધારવામાં આવે છે. સર્વદા આપણે સ્મરીરાખવાની જરૂર છે કે, પરમાત્માનો આપણામાં વાસ છે, તેનું જીવન આપણી રંગરંગમાં પસરી રહ્યું છે, અને તેના વિચાર અને હૃદયના વલન અનુસાર આપણે તેના કાર્યને પાર પાડવાનું છે.

(આગળ આપુ.)

ઉપતંત્રી.

સુદર્શન.

આપના આ નવિભાઈ દિવેદી.
૭૫૫૫૫૫—
જે. મ. એ. એલ. એલ. બી.
જે. મ. એ. એલ. એલ. બી.

૮૫૫૫—

(ધર્મ, શુદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૦-૨૧. અંક. ૧૦]

(માસિક)

[જુલાઈ ૧૯૦૬]

અવતાર યાચના.

પ'ખીટા ન તે' કાં સરજ્યો !

* * *

પાંખો ખુદી વિશાળ પ્રસારત

ઉડત ઉચે ઉચે રે-પ'ખીટા નતે' કાં સરજ્યો !

વાણીનો મહિમા સમજાવત

સુજ પ'ખીટાં મેળેરે—પ'ખીટા.

મીઠાં હું ફળ વેડત ત્રેમે

અમીટાં ચૂસત ચૂસત રે—

ઉંચી ડાળ્યે, બેઠો, બેઠો,

શાન્તિનાં ગીત ગાતજ રે—પ'ખીટાં

હૃદય વિષે સન્તોષ વધારી—

પરમાનન્દે મહાલલ રે—

મહારી નાંત સમગ્ર જર્માને

ઉપયોગી કરી આપત રે—પ'ખીટાં

પર્ણ તરૂનાં વાયે હાલે

હોને હું સ્થિર આપત રે

મિથ કુળોત્તુ' કરતજ વહાણું—
સજીવન સૌ થઈ જાતજ રે.—પ'ખીટાં
નયનાનન્દે જોત બધાંને,
લેહ ન કાંઈ પડાવતરે—

સરવરનાં મીઠુંપીત પાણી
અયોકની ડાળ્યો સેવતરે.—પ'ખીટાં
મીઠું પાણી ંહેચત સૌને
સન્તોષી આશિષ લેતજરે,
પામરછું એવું જાતલાવત

માનાં કુર હું છેહતરે —પ'ખીટાં
પાંખો ઉપર કે'ક અશકતો
લઈને ઉચે ઉડતરે—

નવધટું તંહાં હું નવબોલત.
મોન ધરી જય સાધતરે.—પ'ખીટાં

રામતણે ચરણે જઈ બેસત—
લેહ બધો ભૂલાવત રે,
ઇચ્છા યાય પ્રબળ ચિતએવી,
ઉચ્ચ વિચારે ચઢાવતરે.—પ'ખીટાં
નવીન પ્રદેશ જતાવી સૌને

પ્રેરત હું કર્તવ્યે રે

વરતુ અદસ્ય તણા શુભ ગાઈ,
સુજ ગાનો સમજાવતરે.—પ'ખીટાં

પરમાર્યમાં ચિત્ત યદોવી.

સુજ સરખા સૌ સ્થાપતરે.

આવે છે. ને કે આપણેક વખત આ આજખાવિધે

અનુભવવામાં આવે છે. આજતાવી આપતરે—પ'ખીટાં

વાર્તા આવે છે. સર્વતા આર

વાસ છે, તેનું કવન આપણી રે

વલન અનુસાર આપણે તેના કાર્યને

બે.

અધી મરજી

વવાગી રેકરી

તથાપિ તે તેના

બોલે ખારે સામે છે

હી પડવાની જીતિમાં

આવે છે. ને કે આપણેક વખત આ આજખાવિધે

અનુભવવામાં આવે છે. આજતાવી આપતરે—પ'ખીટાં

વાર્તા આવે છે. સર્વતા આર

વાસ છે, તેનું કવન આપણી રે

વલન અનુસાર આપણે તેના કાર્યને

* મહાકવિનાગર.

કુસુમકલિ.

(મેળેલું).

અરે ! બહાલી મહારી અહીં તહીં પિલાતી પગતળે
ધૂંલીમાં રોળાતી રવડી મરતી કયાં મૃદુતરે !
કહાં તેજ તહારી ? પ્રભવ રસની આ પ્રિય કલિ !

કહાંચાડ અંગો ? થઇ રહી અરે ! ખંડિત બધી.

અરેરે !! તું કયાંથી પ્રખર રવિનાં કિરણમહીં
સુકાતી તાપે હા ! નવલવય બાલે ! અહીં પડી
કયા એવા યોગે ઉપવન થકી આ સ્થળ સહી ?
ત્હને શું આ ! બાલે ! કાઠિન હૃદયેવિરમરો અહીં ?

હતે કોઇ રાગી સુલગ તુજને મેળવો થવા
ખિલાવી-મહેકાવી-મન તર કરી શાંતિ ધરવા,
લઇ આચ્છાદીને શીતલ જલતું સેચન કરી
મૂંડી રાખી હોતે પ્રિયતર ગણી લવનધકી
નહિ એ-એ યોગ પ્રિય ! સુલગ કયાંથી બની શકે
સુકાતી-રોળાતી ખિલવી રસદાતા કરો શકે
રસાત્માદુર્લાભી ! કયમ થઇ શકે લોગી રસનો
રહેલું છે કમ્મે-નયન લીજવી ખિન્ન થવું જો.

તું એ છું દુર્લાભી-સુલગ નહિ બાલે ! કંઈ અરે
ન તો ખીલી-મહેકી-રસપીયૂષ આપી કરો હતે
કૃતાર્થી જન્મીને વિષમ થવું બહાલી જગતમાં
કદ્દ યોગો આવી લવનધન દૂરે વિકસતાં

જઈ હું તો મહારે રહતું હોય અહીં થકી
જવી-ખીલી-મહેકી નહિ, સુકાઇ તપોતપી
થવું તહારે નહ ! પ્રભુતણી લીલા એ હતભગો
મહારાં તો નેત્રા પ્રિય ! કલિ ત્હને જોઇ ન શકે !

વેદાન્ત અને શીઓસોફી

(અનુસંધાન, ગત વર્ષ ૧૯૪૬, ૧૨ થી.)

॥ શ્રીરામાનુજાચાર્યનો વિશિષ્ટાદિત ॥

અનુપૂર્તિ:

(અ) મુક્ત અધીરવેય છે, પરંતુ જ્યારે પોતાની સ્વતંત્ર ક્રિયાઓ તે શરીર પાસે છે તથા દુનિયાનું કટકું બહુ ઠરે છે ત્યારે તેનો પ્રેરણાશક્તિ વિચાર કરી શકાય છે. આવું શરીર શુદ્ધસત્યનું બનેલું હોય છે.

(વ.) નેમાં સત્ત્વગુણ તમસ ગુણો યોગ્ય અથવા વધારે ના હોય પરંતુ સામાન્ય રચનામાં હોય એવી જડની અમુક રિધિતિનું નામ પ્રકૃતિ છે. સાંખ્યદર્શનના પેઠે મદતનો અર્થ અત્રે કુદિ થતો નથી; કુદિ શબ્દને સામાન્ય રીતે વાપરવામાં આવે છે તેમ મદત માટે વાપરવામાં આવ્યો છે. એ તો જડના એવા પ્રકારની વર્તણૂક આલિંગ્યવને દર્શાવે છે કે નેમાં ત્રણ ગુણો સરખા પ્રમાણમાં હોતા નથી. એ ત્રણ પ્રકારનું સાત્ત્વિક મદત, રાજસિક મદત, અને તામસિક મદત છે; આથી અનુક્રમે ત્રણ પ્રકારના આદંકાર દર્શાવવા થાય છે, (સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ આદંકાર). વળી મદત સાંખ્યદર્શનની પેઠે અકલ્પ્ય અથવા કુદિરૂપ નથી, એ દર્શનમાં મદતને જ્ઞાનના એક આલિંગ્યવરૂપે ગણવામાં આવે છે, અને જ્ઞાનને જીવાત્માના ગુણરૂપે જોવામાં આવે છે સાંખ્ય દર્શનની પેઠે આદંકાર શબ્દને અત્રે આદંતા દર્શાવવા માટે વાપરવામાં આવ્યો નથી પરંતુ સારા શબ્દના અભાવને કીધે વાપરવામાં આવ્યો છે. અનુસંધાનની પેઠે એનો અર્થ અંતઃકરણ અથવા અભિમાન થતો નથી પરંતુ તે મદતના એક આલિંગ્યવરૂપે છે તથા સદ્મતવો અને હન્દિયોના કારણરૂપે છે. આ દર્શનમાં મનસતો અર્થ સાંખ્યદર્શનના જેવો નથી પરંતુ તે એક આત્માને સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનના સાધનરૂપ પદ્મ હન્દિયરૂપ (આંતરેન્દિયરૂપ) છે. વળી તેને અજ્ઞરૂપે ગણવામાં આવે છે, હાલના મનમાં તેનું રચાન છે, ચંચલિયોનો પણ અને જ વાસ છે, અને તેમનાં કાપો (યતિયો) જ્ઞાનવર્ણવોદારા હાલમાંથી હન્દિયોના પર્વત વિસ્તરે છે.

(ક.) શુદ્ધસત્ય આશયના જેવું સદ્મ દોષથી અક્ષિયો જોઈ શકાયું નથી.

ખ.

(દ.) જીવાત્માની કુદિવિવરૂપ પ્રકૃતિ છે અને સાધેસાધેજ કુદિ અથવા જ્ઞાનના કન્દરૂપ છે; જીવાત્મા સાત અજ્ઞરૂપ દોષથી તેનું રચાન હાલમાં છે પરંતુ તેનો કુણ (જ્ઞાન) અનંત છે તથા પ્રલક્ષ્ણઅનુમાનાદિરૂપ અનેક પ્રકારનું છે. સ્વપ્રકાશ પેઠે તે પાસેના અને દૂરના પદાર્થો પર્વત દિશાજ સંબંધી જ્યાં પણ જાણ વિના પહોંચી શકે. આ જ્ઞાન નિત્ય અને વધાર્યું છે પરંતુ તેના આલિંગ્ય (પ્રલક્ષ્ણઅનુમાનાદિરૂપ) ને

અન્ય સંદાયની જરૂર પડે છે. માટે તેના આવિર્ભાવ અથવા અવરથાઓજ નિત્ય નથી પરંતુ જ્ઞાન થોતે તો નિત્ય છે. નિરીક્ષા, શક્તિ, તૃષ્ણા, જ્ઞાતિઆદિ સર્વપ્રકારની માનસિક ક્રિયાઓ તેનીજ અવરથાઓ છે.

(ફ) ચિત્ (અથવા પ્રસદ્) એટલે જેને જ્ઞાન છે તે; એથી ઇશ્વર અને જીવાત્મા હ્રમય સ્વરૂપ છે. ઇશ્વરનું જ્ઞાન નિત્ય અને અનંત છે તથા તેને વૃદ્ધિ માટે માદની જરૂર પડતી નથી, પરંતુ જીવાત્માનું જ્ઞાન બંધનોને ક્ષીણે સંકેપિત છે. સામાન્ય રીતે ચિત્ શબ્દ માત્ર જીવાત્માના સ્વરૂપે વપરાય છે. જોકે જીવાત્માનું અણુસ્વરૂપ છે તો, પણ મોક્ષદશામાં તેનું જ્ઞાન આનંદરૂપ થાય છે.

(ફ) જડ વિશ્વને અધોપ્રદેશમાં સર્વપાસા અગ્નાયિત ગણવામાં આવ્યું છે, પરંતુ ઉપરિજોગમાં શુદ્ધસત્વપ્રદેશની હદવાળું છે-જેને અધોભગમાં જડ વિશ્વની હદ, આવેલી છે પરંતુ અન્ય સર્વપાસાતો અનદદ છે. આ શુદ્ધસત્વ, વૈકુંઠનો પદાર્થ છે, તથા સત્વ યુક્ત પુરુષો અને ઇશ્વરના દેહો પણ તેનાજ બનેલા હોય છે. પ્રકૃતિ અથવા જડ અને શુદ્ધસત્વ એકપદાર્થરૂપે (જડરૂપે) ગણાવાને ક્ષીણે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, જડ (માયા) સર્વવ્યાપક અને અનંત છે. કેટલાક વિશિષ્ટ દ્વૈતવાદીઓ એવા મતંતો છે કે, શુદ્ધસત્વ પદાર્થરૂપ હોવાથી રજસ્ અને તમસ્ ગદિત માત્ર સત્વગુણવાળું એક પ્રકારનું જડ છે.

(ગ) ભગવદ્ગીતાના બીજાથી છઠ્ઠા અધ્યાય સુધીમાં કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે વેદોના મત્રો અને બ્રાહ્મણોવડે તથા કર્મશાસ્ત્રોવડે (સ્મૃતિયો) કર્મયોગનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.

(ઘ) ભગવદ્ગીતાના અધ્યાય સાતથી બારમાં તથા ભક્ત્યુક્ત અને શાંતિયુક્તના તૃતીય પાદમાં બક્તિયોગ સમજાવવામાં આવ્યો છે. કુકર્મોના ક્ષયાર્થે તથા મનઃશુદ્ધિ અર્થે બક્તિયોગને કર્મયોગની જરૂર પડે છે.

(ઙ) કર્મયોગમાં સંપત સાધનોની જરૂર પડે છે:—(૧) ભગવદ્ગીતા અને અન્ય યોગશાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણેનો શુદ્ધઆહાર લેવા વડે ધ્યાન માટે પ્રાપ્ત કરવાની મનોશુદ્ધિ. (૨) સર્વતૃષ્ણાસાગ (૩) એક હરેશની ધારણાને સતત અભ્યાસ. (૪) વેદાનુસાર બની શકે તેટલું સ્વધર્માચરણ (૫) સત્ય-શીલ, દયા, દાન છત્યાદિ. (૬) કાષ્ઠ પણ દશામાં દુઃખો માટે અરુપદા.-(૭) જીવંતીમાં થોતાની જ દશા હોય તેથી હમેશો સતોષ.

(ચ) ઉપાસના બે પ્રકારની છે-પ્રતિકોપાસના અને અપ્રતિકોપાસના 'ઉપનિષદમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે પ્રણવના અને પરમાત્માથી ભિન્ન અન્યઅમુક પદાર્થોના ધ્યાનધરવામાં પ્રથમનો સમાવેશ થાય છે; મધુવિદ્યા, હૃદયોપવિદ્યાઆદિનો પણ આમાંજ સમાવેશ થાય છે આથી મોક્ષવિનાનાં અન્ય શુભાર્થો મળે છે, પરંતુ એ ફોહારાં પછીથીજ મોક્ષ સંભવે છે અન્યનો (અપ્રતિકોપાસના) બારોબાર પરચઠનુંજ ધ્યાન ધરવામાં

સમાવેશ થાય છે તથા અભ્યાસિની ઇચ્છાનુસાર મોક્ષ અથવા અન્ય શુભાર્થો મળે છે. આમાં દ્વંદ્વવિધા, સદ્વિધા, ત્ર્યાસવિધાઆદિનો સમાવેશ થાય છે.

(ક.) ભક્તિ શબ્દનો અન્ય ભાવ પશું છે; સુખપ્રીતિવાં, તે વડે પ્રતિભાને સજ્જારવી, વજનજનાવવાં ગાવાં, ઇશ્વરનાં સ્તોત્ર બોલવાં, વિષ્ણુપ્રાર્થનાનો પાઠ કરવો ઇત્યાદિનો આમાં સમાવેશ થાય છે. આ સર્વ માત્ર પોતાની ઇશ્વર પ્રતિની ભક્તિનું બાજ નિર્દેશ છે; જો કે આ સર્વને ભક્તિનું નામ આપવામાં આવે છે પરંતુ તેમનો યથાર્થ રીતે ભક્તિયોગમાં સમાવેશ થતો નથી.

(લ.) શ્રીભાષ્યમાં અને શ્રીરામાનુજના અન્યથાઓમાં પ્રપત્તિની વાત સ્પષ્ટ રીતે મળી આવતી નથી પરંતુ એમનાં અનુયાયીઓ સામાન્ય રીતે આ વાતને સ્વીકાર કરે છે. પંચરાત્રાગમ અને શ્રીવૈષ્ણવોના અન્ય સદસ્યઓમાં તેનું અતિસૂક્ષ્મવર્ણન મળી આવે છે, વર્તમાનકાલના સર્વ શ્રીવૈષ્ણવો માત્ર આના ઉપરજ આધાર રાખે છે, માટે અત્રે તેનું સૂચન આપવામાં આવ્યું છે.

॥ શ્રીકૃષ્ણાચાર્યનોવિશિષ્ટાદ્વૈત ॥

આ દર્શન વૈષ્ણવવિશિષ્ટાદ્વૈતના વિશદ શૈવવિશિષ્ટાદ્વૈતના નામથી ઓળખાય છે. ઉભયમાં બેઠ માત્ર એટલોજ છે કે, પ્રથમ વિષ્ણુને (નારાયણ) સર્વ દેવો કરતાં મહાત્મ માને છે અને અન્ય શિવનું (ગંઢાદેવ) અન્ય સર્વ દેવો કરતાં શ્રેષ્ઠત્વ સ્વીકારે છે. આ અન્ય વિશિષ્ટાદ્વૈત શ્રીકૃષ્ણાચાર્યે રચાયેલો છે અને તેમણે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર નિઃકાષ્ઠ ભાષ્ય લખ્યું છે. અપ્યયદીક્ષિનેન્દ્રે તેના ઉપર શિવાર્કમણિદીપિકા નામની ટીકા લખી છે. આ દર્શનવાળા માને છે કે સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ, ચિત અને અચિતમાં શિવબ્રાહ્મિને સંદેશ છે, તેજ માત્ર સત્ત્વ અને સર્વ પદાર્થોના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ છે. પરુ-પાણવજ્રવાત્મા, પાણ-જ્વલતાને જ્વન કરતાં જ્વન અને પતિ-જ્વનમાને જ્વનમંથી છુટા કરનાર પરમાત્મ શિવ, આ તથુ તત્ત્વોજ બ્રહ્મવાનાં છે ચિત અને અચિત સાથે અભેદરૂપે બેઠાયલા શિવના જ્ઞાન વડે, એક મનુષ્ય સુની અથવા શાંતધ્યાની થાય છે અને યાત્રુ મમમે તે શિવ સાયુજ્ય પામી શકે છે.

॥ શ્રીરાંકરાચાર્યનો અદ્વૈત ॥

આ લેખના પ્રથમભાગમાં દ્વૈત અને બે પ્રકારના વિશિષ્ટાદ્વૈતનું વર્ણન આપીને હવે તમને શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતોનું વિગૂર્ણન કરાવીશ. આમ કરવામાં મારે મારું કંઈ પણ કહેવાનું નથી. એક વીખ્યાત પૌર્વોક્તપરિનના શબ્દેશબ્દો માત્ર લનારોજ તમારા સમક્ષ રજુ કરીશ “ શંકર ભાષ્ય સાચેનાં વેદાંત સૂત્રોના ” ભાષ્યત્તરની પ્રસ્તાવનામાં પ્રો. થીલો આ પ્રમાણે લખે છે:- (જુઓ-૫૪-૨૪-૨૭.)

“ શકરાચાર્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઉપનિષદો જે ઉપદેશો છે તે દુઃખમાં આ પ્રમાણે છે. જે જે છે, તે યથાર્થતાથી એક છે; અહિં અથવા પરમાત્માના નામથી વ્યવહારું સત્વ યથાર્થ રીતે અસ્તિત્વમાં છે. આ સત્વ સંપૂર્ણ રીતે અભેદમય પ્રકૃતિનું છે; માત્ર તે શુદ્ધ “ સત્ ” રૂપે છે અથવા શુદ્ધચેતન્ય જ્ઞાનરૂપે પણ તેનું તેજ છે. અહિંતા ગુણોરૂપે ચેતન્યને અથવા જ્ઞાનને કહી શકાય એમ નથી, પરંતુ તેમને તેના મૂળતત્ત્વમાંજ સમાવેશ થાય છે. અહિં, એક વિચારરૂપી સત્વ નથી પરંતુ વિચારરૂપ જ છે. તે સંપૂર્ણ રીતે ગુણોથી રહિત છે; જે જે ગુણ જોવામાં આવે છે તે સર્વેનો તેને માટે તે નકાર બહુવે પડે છે. પરંતુ માત્ર એક સાદાતત્ત્વ વિના (અહિં) અન્ય કંઈ પણ અસ્તિત્વમાં નથી તેના આપણી આસપાસ પરિવેષિત થયેલા વિશ્વના આવિર્ભાવનો તથા તેમાંના આપણા વ્યક્તિત્વરૂપ અસ્તિત્વનો સભવ કયાંથી ? આનો ઉત્તર એમ છે કે માયા અથવા અવિદ્યાનામની અમુક શક્તિ સદૈવર્તમાન અહિં હોય છે, અને તેને લીધે આ સમગ્ર વિશ્વનો ચિતાર જણાય છે. આ શક્તિને “ સત્ ” કહી શકાતી નથી કારણ કે “સત્” તો માત્ર અહિં જ છે. તેમજ તેને યથાર્થ અર્થમાં “ અસત્ ” પણ કહી શકાતું નથી કારણ કે તેનાથી ગમે તે રીતે આ વિશ્વનો ચિતાર ખડો થાય છે. આ એક યથાર્થ રીતે માયાનો સિદ્ધાન્ત છે; જેને લીધે એક જગત્સૃષ્ટિ જણાય છે એવું અવર્ણ કરણ, બિજા બિન્ના વ્યક્તિઓના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે. આ માયાના તત્ત્વના સાયમાં હોવાને લીધે અહિં આ સૃષ્ટિના ચિતારને આવિર્ભાવ પમાડી શકે છે; જેવી રીતે એક માત્રિક પોતાની અગમ્ય માત્રિકશક્તિયો વડે ચેતનસત્ત્વનો અન્દ્રજાલિકચિતાર ખડો કરે છે તેવીજ રીતે આ થાય છે. આ પ્રમાણે માયા એ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે, અથવા— માયા એક શક્તિરૂપે અહિંતા સાથમાં રહે છે, એ વાત લક્ષમાં લેવી હોય તો—આપણે એમ કહી શકીએ કે, માયાના સદૈવાસમાં હોય છે હાં સુધી અહિં એ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. આ અન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી અહિંનું યથાર્થ રીતે ઇશ્વરનાનામથી વ્યવહારમાં આવે છે. ”

“ ઇશ્વરના આધિપત્યમાં માયા, આત્મિકવિકાસકારા સર્વ પ્રકારનાં વ્યક્તિવાચક સત્ત્વોમાં (ભેદ) વિવર્ત પામે છે; દુનિયા જેની બનેલી છે એવાં ખાસ નામ અને રૂપથી જ તે ભિન્ન પડી આવે છે; તેમાંથી યથાર્થાનુક્રમમાં વિવિધ રચ્યુતત્ત્વોનો ઉદ્ભવ થાય છે તથા સચેતન પ્રાણિઓનાં શરીરો જન્માય છે. આ અસ્તિત્વનાં ઉપરઉપરથી દેખાતાં વ્યક્તિત્વનાં સર્વરૂપમાં એક અભેદઅહિં વર્તમાન છે. પરંતુ માયાથી પોતાથી ખડી થતી અમુક ઉપાધિઓને લીધે તેના વિભાગ થયા હોય એમ ભાગે છે—જોણે કે તે પિત્રાશ્રિત જેવું થાય છે જોવાના નામથી વ્યવહારાતાં સચેતન અનેક સત્ત્વોમાં પ્રદર્શિત થાય છે. રૂંદે જીવમાં જે સસ છે તેનો સર્વવ્યાપક અહિં પોતે જ છે; શારીરિક અવયવો અને માનસિક ક્રીયાઓના વ્યક્તિકરણના સમગ્ર સમૂહ કે જેથી આપણી સાધારણ અનુભવ દ્વારા એક જીવાત્માથી અન્ય જીવાત્મા ભિન્ન પડે છે, જુદાંરૂપે જણાઈ આવે છે તે માયાના કાર્યરૂપે છે અને તે તેમ જીવાથી અસસ છે. ”

“ દૈશ્યજગત્ અથવા સામાન્યઅનુભવની (વ્યાવહારિક) દુનિયામાં ખાસ દૈશ્ય

ને, ઇચ્છાએ ઇલાહમાં જાગેલી વ્યક્તિવિષયક જીવાત્માઓની એકસંખ્યાનો સમાવેશ થાય છે, તથા આ દર્શન અને ઇચ્છા સાથે સંબંધ ધરાવતા બાહ્યસ્થૂલપદાર્થોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. ખાસ દર્શનો અથવા તેમના પદાર્થો ઉભયભાષી એક પણ શબ્દના યથાર્થ અર્થમાં “સત્” નથી કારણ કે એ ઉભયે સંપૂર્ણ રીતે માયાને કાપે છે. સાથે સાથેજ આપણે યુદ્ધદર્શનના બાવનાત્મકવાદનો ભાગ કરવાનો છે, તેમના મત પ્રમાણે કશું પણ મધ્યાર્થ રીતે અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી, પરંતુ બાહ્યપદાર્થો સાથે સંબંધ વિનાના વિચારો અથવા દર્શનવિષયક કાર્યોની અમુક પરંપરા હોય છે; જો કે બાહ્ય પદાર્થો શબ્દના અક્ષરણ: અર્થમાં “સત્” રૂપ નથી તો પણ ખાસ દર્શન વિષયક કાર્યો કે જેના જેના પદાર્થોરૂપ તેઓ છે તેના જેટલી યથાર્થતા તો તેમનામાં છે. ”

“ અટાની પુરૂષ માયાના તંત્રપર્યંત અને પાર જોવાને અશક્ત હોય છે; માયા એક આવરણની માફક તેની યથાર્થ પ્રકૃતિને છુપાવે છે. પોતાની જાતે બહારવશ છે એમ જાણવાને બદલે પોતાની જાતને ઉપાધિઓ સાથે સાંધવાની પેઠે એક ગણે છે, માયાના કાલ્પનિક વિસ્તારને પોતારૂપ ગણે છે. અને યથાર્થ આત્માને શરીરમાં, દન્ડિયોમાં, મનમ્માં કાપે છે, જીવાત્મા કે જે યથાર્થ રીતે શુદ્ધચૈતન્યરૂપ, નિરુત્તમ, અનંત છે તે આ પ્રમાણે જાણે વિસ્તારમાં હોય તેમ એક પ્રકારના બંધન સુક્ત થાય છે, ઘાન અને શક્તિમાં સંકુચિત અને છે, એક કર્તાને ભોક્તારૂપ થાય છે. તેના કર્મો વડે તે પોતાની જાતને પાપપુણ્યના બોળવાળા બનાવે છે, તેના પરિણામો (ફો) તેને બાવિના પુનર્જન્મમાં ખમવાના અથવા ભોગવવાના છે; ઇશ્વર-એક બાદો આપનારરૂપે તથા કાર્ય વાદકરૂપે-દરેક-જીવને પોતાનાં પૂર્વ કર્મોનુસાર શરીર નિર્મેદન અર્પે છે. દરેક કલ્પના અતે પરમાત્મા સર્વજ્ઞગતુને તિરોભાવ પમાડે છે, એટલે સમગ્રસ્થૂલસૂક્ષ્મ વિલયપાત્રીને અનિર્વચનીય માયામાં પ્રવિણાપે છે, અને વ્યક્તિમય જીવાત્માઓ, તેટલો સમગ્ર ઉપાધિઓની યથાર્થ બંધનોમાંથી છુટા મવાને કાપે જાણે આદ્યપુત્રિમાં પડ્યા હોય એવી દયા માળે છે. પરંતુ તેમના પૂર્વ કર્મનાપરિણામોને હજી પાર નહિ આવેલો હોવાથી, પરમાત્મામાંથી એક નવિન સ્વૃક્ષ સૃષ્ટિ આલિંગાવ પામતાં તેમને પુનઃ પુનર્જન્મ ચક્રમાં પ્રવેશ કરી દેહ ધારણ કરવા પડે છે, અને જન્મ, કર્મ તથા મરણનો પરાપૂર્વનો ચક્રાવો પુનઃ આરંભાવે, તે અનંતકાલથી ચાલેલો આવે છે તેમ અનંતકાલપર્યંત ચાલ્યાં જાય છે. ”

“ અટાની જીવાત્માને જેમણી પાર તરી હતરવાનો માર્ગ જડી શકેલો નથી એવા આ અનંત સંસારમાંથી બચી જવાનો, છૂટા મવાનો સાધનો વેદમાંથી મળી આવે છે. અમુક અમુક કર્મના વિધાનના આચરણને ઉપદેશવાના યથાર્થ ઉદ્દેશવાળો કર્મકાંડ અતિમ છૂટકારારૂપ મોક્ષ પર્વત સહજ જાકેલો નથી; મનેતેવા ઉત્તમોત્તમ પુરુષરૂત્તો કર્યાં હોય તો, પણ અવસ્થ કરીને નવિન દેહ સ્વરૂપ ધારણ કરવાની જરૂર પડે છે. વેદના જ્ઞાનકાંડમાં પણ જે વિભાગ રચેલ રીતે સ્વયંવચ્ચમાં આવ્યા છે; સૃષ્ટિ સાથેના સંબંધ જેટલું જ તથા તેથી વિવિધ શ્રેણીથી સમવાના ઇશ્વર સ્વરૂપનું અથવા અપરવક્ષસ્વરૂપનું, વર્ણન કરતા અધ્યાયે, મંત્ર અને સુત્રોનો પ્રથમ વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે, બીજા વિભાગમાં

સર્વે શુદ્ધોપાધી પરરૂપે જાહેરને સમજાવતા તથા વ્યક્તિવાચક જીવાત્માના પરબ્રહ્મ સાથેના અબોધને દર્શાવતા અધ્યાયો મંત્રો વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ પ્રકારના મંત્રોમાં વર્ણવેલા જ્ઞાનના સતતધ્યાનદ્વારા, અતિમોક્ષનો અપરોક્ષાનુભવ યથ શક્યો નથી; પવિત્રમંત્ર મૃત્યુ પામતાં માત્ર અપરબ્રહ્મની સૃષ્ટિમાં અવેશ કરે છે, ત્યાં તે એક અલગ વ્યક્તિમય જીવાત્મારૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે જો કે, તે પ્રળવગ્ધાન અને શક્તિનો અનુભવ કરે છે આખરે તે જ્ઞાનની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે અને તે દ્વારા અંતિમ મોક્ષ અનુભવે છે. અન્યપક્ષે, જ્ઞાનની પરાધિનાને ઉપદેશતા મંત્રો વડે પ્રકાશમુક્ત થયેલા જીવાત્માવાળો તથા તત્ત્વમસિ । જેવાં મહાવાક્યો વડે, યથાર્થ આંતરાત્મા જીવાત્માથી ભિન્ન નથી એવો ઉપદેશ પામેલો અભ્યાસિ મરણ સમયે સ્વવિદેહ સુક્તિ પામે છે, એટલે તે માર્યાની અસરમાંથી તદ્દન અલગો યર્ષ જાય છે, સંપૂર્ણ પરબ્રહ્મરૂપ પોતાની યથાર્થ પ્રકૃતિને સિદ્ધ કરે છે. ” શ્રી શંકરાચાર્યનો અદ્વૈત આત્મા પ્રકારનો છે.

ત્રી. ધીઓ પાસેથી આપણને આપી વિરોધ મળી શકે એમ છે કે નહિ તે આપણે જોઈએ તેમની પ્રજ્ઞાવાનાના ત્રીશમાં પૃષ્ઠમાં આ પ્રમાણે મળી આવે છે —

“ જે દર્શનો (શંકર અને રામાનુજના) ને મૂખ્ય બાબતોમાં એક પક્ષે એક મત થાય છે અને અન્યપક્ષે વિરોધ થાય છે, જો હુકામાં આ પ્રમાણે છે:-ઉભય દર્શનો અદ્વૈત એટલે અ-દ્વૈત, એકને જ ઉપદેશ છે. સાંખ્યદર્શનવાળાઓનાં પ્રકૃતિ અને પુરુષની પેઠે અનેક મૂલ ભિન્નતત્ત્વો અસ્તિત્વમાં નથી પરંતુ માત્ર એક સર્વ વ્યાપક સત્ત્વની દ્વયાતી છે શંકરાચાર્યે ઉપદેશેલો અદ્વૈત અતિ સૂક્ષ્મ પ્રકારનો, કેવલ એક રૂપે જ છે, બ્યારે રામાનુજાચાર્યના વાદને વિશિષ્ટાદ્વૈતનું એટલે શુદ્ધસંપન્ન અ-દ્વૈતનું, પરિચ્છેદ સહિત અદ્વૈતનું ખાસ લક્ષણ ધારણ કરવું પડ્યું છે. શંકરના મત પ્રમાણે જે ને છે તે જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે અને જ્ઞા પોતે સંપૂર્ણ રીતે મગ્નતિય છે તેથી સર્વ પ્રકારના બેદ અને અનેકતાં માયાજાલ માત્રજ હોવા જોઈએ. રામાનુજના મત પ્રમાણે પણ જે ને છે તે જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે, પરંતુ જ્ઞાન સમ્પતિય પ્રકૃતિનું નથી પરંતુ તેના પોતામાં જ અનેકતાના તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે અને તેને લીધે તે પોતાની જાતે યથાર્થ રીતે અનેક વિષ સૃષ્ટિમાં આવિર્ભાવ પામે છે, સ્થૂલસ્વરૂપોના સત્ત્વોવાળી તથા વ્યક્તિવાચક જીવાત્માઓવાળી અનેક વિધતાવાળી દુનિયા અસંસ માયારૂપ નથી પરંતુ જ્ઞાનની પ્રકૃતિનો એક યથાર્થ વિભાગ છે, સર્વવ્યાપક પરમાત્માએ ધારણ કરેલા એક દેહ રૂપ છે, શંકરાચાર્યનો જ્ઞાનપોતે અપૌરુષેય છે, ઉદેશ સહિત વિચારના એક સમ્પતિય સમૂહ રૂપે છે, સર્વ શુદ્ધાતીત છે; માત્ર માયાના અસંસ તત્ત્વના સાધમાં તે પૌરુષેય ધ્રુવરૂપ થાય છે, તેથી-યથાર્થતાથી કહેવા માગીએ તો-શંકરનો પૌરુષેય ધ્રુવરૂપ જાતે જ કંઈક અસંસ રૂપે છે. અન્ય પક્ષે રામાનુજનો જ્ઞાન ખાસ કરીને એક પૌરુષેય ધ્રુવરૂપ રૂપે છે, સર્વ શક્તિમાન છે, તથા તેના પોતાથી વ્યાપક અને સજીવન થતી એક સજ સૃષ્ટિનો સમર્થ પ્રજ્ઞાવાનું નિમાયક છે. આ પ્રમાણે પરનિર્ણય અને અપરસજીવ વચ્ચે ભેદનો કોઈ અવકાશ મળતો નથી; જ્ઞાન અને ધ્રુવ વચ્ચેના ભેદનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી. શંકરનો વ્યક્તિવાચક જીવાત્મા, માયાના અસંસ બંધનોમાં બં-

ધારો છે એટલા અર્થમાં બ્રહ્મ જ છે. અન્યથા રામાનુજનો વ્યક્તિવાચક જીવાત્મા યથાથે વ્યક્તિવાચક જ છે; અરેખરી રીતે તેની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી છે. તથા તે બ્રહ્મથી કદાપિ બ્રહ્મ નથી, તો પણ તે એક વ્યક્તિમય ભિન્ન જીવન માગે છે તથા અનંતકાલ પર્વત સે વ્યક્તિ રૂપે જ રહેશે. ચંદ્રના પ્રમાણે સંસારમાંથી છુટા થવાને અર્થ જીવત્મા, જીવનથી ભિન્ન છે એવી અસસ બાવનાને દૂર કરવા, તરે વ્યક્તિમય જીવાત્માના બ્રહ્માં સંપૂર્ણ પ્રવિશાવન રૂપ છે; રામાનુજ પ્રમાણે, ઐહિક જીવનનાં દુઃખોમાંથી છુટીને સ્વર્ગમાં જવારૂપ તથા ભાં દુઃખેમાં અગ્રાપિત વ્યક્તિમય આનંદ ભોગવતા રહેવા રૂપ તેનો અર્થ થાય છે. રામાનુજ પરબ્રહ્મ અને અપરબ્રહ્મ રૂપ ભેદ પાડતા નથી, તેથી પરાપર વિદ્યાનો ભેદ પણ તેમને માટે સજસ નથી. કપનિપદનો ઉપદેશ દિવિધનથી પરંતુ યથાર્થરીતે એકવિધ છે અને ગાની અબ્યાસિ તો તેથીએક ફક્ત પામે છે.”

એક કુટ નોટમાં આ સંબંધે આ પ્રમાણે છે: - “શ્રી બાબનોમાર “પંચ વિવેક” ભેદ એટલો જ છે કે તે જીવનો વિષ્ણુ અથવા નારાયણુ થી અલેદસાધે છે; પરંતુ આવી કોઈ પણ પ્રકારે સૂચો અને ઉપનિષદોમાંથી માનવામાં આવતા અર્થને અસર થતી નથી. યથાર્થતાથી અવલોકતા નારાયણુ એ માત્ર જીવનું અન્ય નામ છે.”

આ પ્રમાણે કુંકમાં વેદાંતનાં મૂખ્ય ચાર દર્શનોને દર્શાવીને દવે જાણી રહેલા દર્શન પ્રતિ આપણું લક્ષ વાળીએ; એ દર્શનનો આત્મવિદ્યાના શુભપદ સાથે વિશેષ સંબંધ છે.

પરંતુ આ દર્શન દર્શાવતા પૂર્વે “સીકેટડેકિટૂન” નામના મંથના ત્રીજા પુસ્તકમાંથી યોગ્યક ઉતારા રજુ કરવાનું મન થાય છે. એક આત્મભક્તિ વેદાંતિને તો આ જનાસઓમાંના સિદ્ધાંતો પરિચિત જ હશે, એમ ધારવામાં આવે છે. અને તો તેઓ મૂખ્યત્વે કરીને આત્મવિદ્યા સાથે સંબંધ ધરાવતા હોવાથી યજ્ઞ અગ્નિના તથા સુર્યક સામે છે. સરમામણીના અબ્યાસમાં તેમનો અત્યંત ઉપયોગ છે.

(આગમ ગ્રાહ.)

છ. કૃષ્ણ. શાસ્ત્રી.

શુભ વિદ્યા વિષે બે બોલ.

આજ કાલ “શુભવિદ્યા” નું નામ વારંવાર સાંભળવામાં આવે છે, યજ્ઞ ખરા પુરોહિતો માટે અન્ય સામાન્ય રુબરુ નેહાં જ પરિચિત થઈ પડે છે, પરંતુ એ નામથી મુગ્ધગતી માનવને વધાર્ય રીતે યજ્ઞા ચેડા જ સમજાય છે. યજ્ઞ ખરા ભેડો તો, અવિષ્વવાદીની

ધંતરમંતરાબ્યાસિનો, પ્રાણુવિનિમયવાદીની, કદાચોના વિરુદ્ધવિરુદ્ધ જતી વાતોના માત્ર એક ગોટરાળા બગેલા વાદના સમાવેશ રૂપે આ વિધાનો અર્થ ઉઠાવે છે; આવા લોકો, રસમના, મનઃ સૃષ્ટિના, અધાપિ પર્યંત નિરર્થક ગણવામાં આવતા પદાર્થોના વર્તમાન અભ્યાસિયોના શોધોના, તથા પદાર્થવિજ્ઞાનવાદીઓથી ન રચીકારતી, પ્રકૃતિ અને માનવજાત ઉપર સત્તારૂપે શક્તિયો પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસમાં મયેસા હોય એમ દર્શાવે છે. “ગુપ્તવિદ્યા” શબ્દ આજ કાલ સામાન્ય યર્થ પડ્યો છે એટલું જ નહિ પરંતુ ૧૯ મા સદીના અંતમાં અને વિશાખાના પ્રારંભમાં એ વિધાને યર્થ રીતે થોડા અથવા વધારે આગ્રહપૂર્વક અનુસરનારા ધણા લોક મળી આવ્યા છે. એ શબ્દનો ગમે તેવો અનિશ્ચિત અર્થ ઉઠાવવામાં આવે અથવા તેથી ગમે તેટલું થોડું અથવા વધારે સમજવામાં આવે તથાપિ એટલું નિશ્ચિત છે કે એ યર્થાર્થ વિદ્યા અભ્યાસિને બોદાવી લગાડે છે, જેથી એક વાર એ માટે યર્થાર્થ રીતે પગાતાં તેમાંથી પછા કરવાની વત ખીલકલ્લ અસંભવિત થઇ પડે છે. આ ઉપરાંત લોકની જીગ્રાસા એટલી બધી જાગત યર્થ છે કે, “ગુપ્ત વિદ્યા” માટેનો સામાન્ય વિસ્તાર, વર્તમાન જમાનાના એક રાષ્ટ્ર ચિન્હ રૂપે જણાઈ આવે છે—ગત બેશતકના વલન કરતા વર્તમાન માનવજાતના મનસ્વિકર્પનનમાં નીચી ફેરફાર રપટ જણાઈ આવે છે, તેથી કદાચ અલ્પ સમયમા અસત ઉપયોગી રૂપે પણ ઉત્પન્ન થાય. હવે બનારો શીશ્વતાથી બનના લાગ્યા છે, કદાચ હમેશા પ્રદર્શિત ના થતો પરંતુ લાંબા સમયથી પ્રવર્તતો માનવ જાતનો સુક્ષ્મવિકાસ તેના પરિણામ દર્શાવવાનો પ્રારંભ કરે છે; આ જાગત એમ એમ વધારે સ્પષ્ટ થતી જાય છે તેમ તેમ પરિણામ પણ અદ્ભૂત બનતું જાય છે. અત્યાર સુધીમાં આપણે સમજી શક્યા છીએ તેના શુદ્ધ તાર્કિકપ્રદેશના વિશ્લેષ, કદાચ ક્રમેક્રમે આ જાગત સાથે સરખામણીમાં નકામા થઇ પડે, એ વાત પણ અસંભવિત જાગતી નથી.

ફિનિયાના ઇતિહાસના સર્વ સમયોમા, એ જાગતો વિશે સમાન રીતેનકાર બની શકાતો નથી; પ્રથમમા માનવજાતે અધાપિ સુધીમાં મેળવેલા મન અને શક્તિનો અભાવેશ થાય છે; અન્યમાં હજુ હવે પ્રાપ્ત કરવાના જ્ઞાન અને શક્તિનો સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ વિભાગમાં ગમે તેટલી અદ્ભૂત સંપત્તિનો સમાવેશ થતો હોય તો પણ તેને હમેશાં થોડા અથવા વધારે પરિચિત અને સામાન્ય રૂપે ગણવામાં આવે છે; ખીજા વિભાગના પ્રદેશને હમેશાં અપરિચિત, અતિમાત્રુષિ, વિચિત્ર, અજ્ઞાત-દુકામાં ગુપ્તરૂપે ગણવામાં આવે છે. થોડાંક શતક પૂર્વે એક એવો સમય હતો કે આટલાટિક મહાસાગરનો પૂર્વ કીનારો ધણો ખરો જળણીતો હોવાથી તે વિશે વિશેષ નવાઈ અથવા શંકા રાખવામાં આવતાં નહોતાં; પરંતુ તે સમયે તેનો પશ્ચિમ કીનારો લગભગ અજ્ઞાત હોવાથી, સર્વ પ્રકારની વિચિત્ર વાર્તાઓ, હંતકથાઓ, ગપ્પાં તથા બીતિર્નુ રચાન - યર્થ પડ્યું હતું. એકંદરે પણ દૂરના ક્ષિતિજમાં દૃશ્યની હદ ઉલ્લંઘાતાં એ દૂરના પ્રદેશમાં રાતો સમાવેશ થતો હશે, એ કાંઈના જાણવામાં નહતું; તે સમયના સામાન્યમનુષ્યને મન તો એ પ્રદેશ, જ્ઞાતસંદર્ભમાં રચાન ના મળી શકે એવા બીતિદાયક વિચારોથી અને તરંગી કલ્પનાઓથી ખરેશો હતો.

ફિનિય અથવા આપણી પૂર્વે યર્થ ગમતા પુરુષોની ટેવોનું એટલું બધું મહાન બંધન

છે કે, જો કોઈ પણ માનવી ગાતદર્શન ઉત્પન્ન કરીને શોધરહિત પ્રદેશના એક વિભાગને ખુલ્લો કરવાનું માથે લે તો આવા પુરુષને હમેશાં ધણી સોદગર કોઈ અને નિંદાના પાત્ર થતું પડ્યું છે; આવા ટોકાકાર સોડો ચાલતા આવેલા સીલામાં ચાલવાનું પક્ષક કરે છે, ઉત્તમ માર્ગની શોધ માટે તેનો ત્યાગ કરનાર કોઈ પણ પુરુષ માટે તેમની પાસે ભીતિ અને ધિક્કાર વિના અન્ય કંઈ પણ હોતું નથી; કોઈ પણ જમાનામાં સૃષ્ટિનાં પ્રાસંગિક કાર્યોની નામાવલિમાં સમાવેશ ના થતા પદ્યોની શોધ ચલાવનાર પ્રત્યે પણ તેમનું આતું ન વલન હોય છે. દૈવપ્રકૃતિમાંથી નદિ પરંતુ આસુરીપ્રકૃતિમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ઉત્પન્ન થતી આવા પ્રકારની અસત્યભાવનાને કીધે વિકાસક્રમ પાછો દબી જાય છે તથા દુનિયાની પ્રગતિને ધીમી પાડે છે—તોત્ર ઘમ્છા વડે દર્શાવતા માર્ગ સ્વાતુઞ્ચિક પ્રયોગ કરીને નિર્ણય કરવાને બદલે રૂઢિના નિર્ણયાનુસાર તથા સામાન્યલીલોના દરમિયાન પ્રમાણે સર્વ જાખતોનો નિશ્ચય કરવાના વલનરૂપ હમેશાં બે વિરુદ્ધ જતી શક્તિઓને દર્શાવતા પ્રકૃતિના દ્વિધારવશનું એક વધારે દૃષ્ટાંત આ જાખતમાં મળી રહે છે—આ દૃષ્ટાંતમાં ચોખ્ખી રીતે દર્શાવતા જડ પદ્યોના દેખીતા તમસ રૂપ સ્પીર વલનના વિરુદ્ધ વિકાસક્રમની આધ્યાત્મિક શક્તિરૂપ આ પ્રકારનું સ્પીર વલન ગમે તે સમયે ગમે તેવો દેખાવ પારખ કરે, પરંતુ દરમિયાન પદ્યો છે; આ પછી અગાત રૂપે રહેતા સર્વેનો ગુપ્તપ્રદેશમાં સમાવેશ થાય છે.

સર્વ પ્રકારના જાણ વિરોધ છતાં પણ હમેશાં માનવ જાતના મનમાં, આ અગાત પ્રદેશમાં પ્રવેશવાના સંભવની એક પ્રગલ્ભ-બદકે એક અનિવાર્ય-શક્તિ હોય છે. યથાર્થ વાત રૂપે હમેશા એક એવી આંતરૂં લાગણી જોવામાં આવે છે કે જાણિતાદિતોમાં સર્વ જાખતો શ્રેષ્ઠ બનશે; અથવાપિ પર્યંત આપ્રાપ્તની શોધ વિના આવી જાખતો સુધારી શકાવાની નથી, એથી એટલું કહે છે કે, હવે પણ પ્રાપ્ત કરવાના જ્ઞાન અને તેટલા માટે શક્તિ ખાકી હોવાં જ જોઈએ. ઉત્પત્તિ અનિવાર્ય છે, એટલા જ અર્થમાં આ પ્રમાણે છે એટલું જ નદિ-ઉપર કહેવાયલા વિકાસક્રમના નિયમમાંથી તથા સમાન દશાઓ માટે જાણિતા જોવાનું દર્શાવતા ઇતિહાસના પુરાવામાંથી ઉદ્ભવતી એક લાગણી—પરંતુ સર્વ પાસા એક એવો વિચાર પસરી રહ્યો છે કે, ગમે તે પ્રકાર અથવાપિ પર્યંત પ્રાપ્ત થયલા જ્ઞાન શક્તિને સંતાડી રાખવામાં આવ્યો છે, તેની કોઈ અવર્ણ્ય સાધન વડે કદાચ પ્રાપ્તિ થઈ શકે.

ધણાકને આ જાવના તર્ક રહિત લાગશે અને કદાચ યથાર્થ રીતે તે તેમ ના પણ દોષ; કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ આંતરૂજ્ઞાનમાંથી હોય છે— ગુપ્તપ્રદેશના માત્ર યથાર્થ જોખિયા રૂપ જાનસનો ઉચ્ચ વિભાગ, તથા જાણ અથવા દરમિયાન જગત સાથે સામાન્ય તર્કશક્તિનો જોખો સંબંધ હોય છે તેવો સ્વસંવેદનનો આંતરૂ સૃષ્ટિ સાથે હોય છે. જો વિકાસક્રમનો નિયમ સર્વસમયે લાગુ પડતો હોય તો તથા આપણા જીવનમાં છે તેમ એકતા નદિ પરંતુ અનેકતા જ જીવિક્રમનો નિયમ હોય તો, એટલું કહીને થાય છે કે સામાન્ય લોકપ્રમુદ કરતાં આગળ વધેલા હમેશાં કેટલાક પુરુષો હોવા જ જોઈએ; આના પુરુષો પણ તેમનામાં આવા જ નિયમને આપિન છે, ધણી જ આગળ વધેલા મદાપુરુષોના અનુગામી સમાવેશ

થતા જ્ઞાનમાં જ ગુપ્તવિદ્યાના વિશાલ વિભાગનો સમાવેશ થાય છે, અને તેમ કરવા માટે સમય, પરિપક્વ થતાં આગામને ખુલ્લું કરવાનું છે.

આવા પ્રકારની ઝંખીશ્રદ્ધા અથવા ભાવના વર્તમાનકાલમાં જે વેશ ધારણ કરે છે તે તેણે હમેશાં ધારણ કરેલા વેશથી માત્ર સદૃઝ ભિન્ન છે. ત્યારે જ્ઞાન સામાન્ય પ્રમાણમાં થોડું હતું ત્યારે તેના આકૃતિના ભાગની હયાતી અતે વિસ્તાર માટેની આશા અને શ્રદ્ધા પ્રમાણમાં મહાન હતી, આટલી વાતને આધરૂપે તેના ઉપર પ્રભાણે જ છે. વર્તમાનમાં મળી આવે છે તેના કરતાં એ ભાવના ક્યારે તદ્દન ભિન્ન દશે, એ સમય નિશ્ચિત કરવો મુશ્કેલ છે; પ્રાચીનતાના દુરના યુગોમાં એવાં કલાઓ અને જ્ઞાન દર્શાવે કે જેમનો વર્તમાનમાં સંપૂર્ણ વિનાશ થયો છે, આથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે જૂનાકાલના જ્ઞાનનો વર્તમાન કાલના જ્ઞાનથી ક્રમકરતાં અંતિમાં તથા વિસ્તારકરતાં સક્રિયમાં તફાવત હતો, જગત્તે શોધકને અઘાપિ ના જળાયક પ્રાચીનતાના બંધારમાંના લેખક અને પોતાના કીર્તિ સ્તંભોને વર્તમાનમાં આધવાને મર્યદાથી, નો પણ પ્રાચીન બંધારમાં કલાદૌરશ્ય અને શિષ્ટતાના એવા ઉત્તમ નમુનાઓ મળી આવે છે કે વર્તમાન કાલના એ જનીયરો અને શિષ્ટપીઓ તેને ખુલાસો આપવામાં જોયાં આવે છે. સર્વ પ્રકારની પ્રાચીનશોધો વડે એટલું જણાય છે કે પ્રાચીન પ્રજાઓ અથવા જોડામાં જોડા તેમનો એક વિભાગ, વર્તમાનકાલમાં આગામ જેવી પ્રકૃતિની શક્તિયોના તથા તેમના અવિર્ભાવના થોડા અથવા વધારે જ્ઞાનરાશી હતી; આવી બાબતો જેમના જળાયકમાં છે એમ ધારવામાં આવે છે તેવાઓ પાસેથી પૈસા વડે આ જ્ઞાન ખરીદી શકાય એમ નથી. વર્તમાનકાલે આવી બાબતોનો તાત્કાલિકોના તથા ગુપ્તવિદ્યાઓના વર્ગમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. વળી આપણી વિશાલ શોધોને કીર્તિ ગાલૂમ પડે છે કે, એક અહંકારી જમાનાએ જે જે બાબતોને જૂનાકાલના નિર્યોગી બંદેશ રૂપે દૂર દૂર દોધી છે તેમાંની ઘણી ખરી વ્યર્થ રીતે વર્તમાનમાં શોધવાનો પ્રારંભ થતાં યાત્રીવસત્યના વિભાગ રૂપે છે દર્શાવે તરીકે જૂનાકાલના અગામી જમાનાની પૈરા-લ્લિક કાલગણનાના એક વિભાગરૂપે મળ્યાતી ગૂઢ્યજ્ઞાઓમાં વધાય રીતે રમાયણુ વિદ્યા અને વિદ્યુચારત્રની સત્પરતોનો, આકાશમંડલના નિયમોનો સમાવેશ થાય છે, તથા ખ-ખરેખરી રીતે કદાપિ દૂર ના કરી શકાય એવા સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતના વિભાગો રૂપે છે.

ફિનિયામાં ગુપ્તજ્ઞાનના એક સમૃદ્ધનો સમાવેશ થાય છે, જે શ્રદ્ધાનો આધાર મમે તેટલો સંપૂર્ણ હોય તો પણ માત્ર અત્યાર સુધીમાં દર્શાવાયેલા સામાન્ય વિચારો ઉપર નથી; પરંતુ આવા પ્રકારનું જ્ઞાન વ્યર્થ રીતે છે, એ વાતનો આધાર ધણી સીધી વિગતો ઉપર છે. આ વિગતો માત્ર વર્તમાન કાલ સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી પરંતુ ઐતિહાસિક સર્વ સમયોમાં સામાન્ય હોય એમ જણાય છે. વર્તમાનમાં તંત્ર વિદ્યાના નામથી બંધવરવામાં આવતી વિદ્યામાં વિશાલશક્તિયો ધરાવનારા પુરૂષો સર્વ સમયોમાં જણાય છે; આવા પુરૂષોએ તેમના જમાના કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારની વિદ્યાની હયાતી સિદ્ધ કરી આપી છે. કોઈ પણ પ્રકારની માત્ર સ્થૂલકલાઓથી સ્વતંત્ર રીતે આમ કરવામાં આવ્યું છે તથા આ-ધ્યાત્મિક, સૂક્ષ્મ તથા આત્મિક વલનના તત્વશાસ્ત્ર ઉપર માત્ર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

છે. પ્રાચીન ગ્રીસની આબાદીના સમયા પૈથાગોરાસ અને રોમન સામ્રાજ્યના પાછલા સમયમાં ટાચેનાનો એપોલોનીયસ, આવા પ્રકારનાં પુરોધો હતા. બુદ્ધ શંકર આદિ મહા પુરોધોને પણ આવા પ્રકારના ગણી શકાય. બિજાબિજા પ્રમાણમાં એનાએજ વિચારો અને અધિકારને દર્શાવતા ખુણા ખોલવાના અભ્યાસિયો અને સાધારણ અધિકારવાળા પુરોધો માટે ઈર્ષ્ય પણ વિશેષ ખોલવાનું નથી, દરરોજની જીવનકલાઓ સાથે જેવો સ્પર્ધા વિધાનો તત્વોનો સંબંધ છે તેવોજ આ ગુપ્તવિદ્યાપ્રચારકોનાં કાર્યોનો. મુખ્ય તેમનાથી શ્રદ્ધારખાયલા ગૂઢતત્વશાસ્ત્રનાં તત્વો સાથે છે. આમાંજ યથાર્થ રીતે કહેવાતી સર્વ પ્રકારની ગુપ્તવિદ્યાનો સમાવેશ થાય છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રજાઓના ખાસ લક્ષણરૂપ તત્વશાસ્ત્ર અને પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રના વચ્ચે જણાઈ આવતા ભેદના લગભગ સમાન ભેદ આમાં જણાય છે—ખરી રીતે ગુપ્ત અને પ્રકટ વચ્ચેનો ભેદ. પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓથી દર્શાવાતો બુદ્ધિ અને બલનો મહાન ફકરો, પ્રમાણાનુસાર પૂર્વના પુરોધોએ અનુકરણ કરવો જોઈએ, એ આશા વ્યર્થ છે; કારણ કે, ગુપ્તવિદ્યા બ્યારે ગુપ્ત થતી અટકે છે ત્યારેજ માત્ર તે પેતાની શક્તિયો દર્શાવી શકે છે, તથા જેમ જેમ દુનિયા પ્રવર્તવાને યોગ્ય જણાય છે તેમ તેમ વર્તમાન વિદ્યામાં તેની ચોક્કસ દેર છે. આથી ક્ષિત થાય છે કે, ગુપ્તવિદ્યાનાં તત્વશાસ્ત્ર અને જ્ઞાને સાચવતા વર્તમાનકાલમાં જીવતા પુરોધો છે; અભ્યાસિના અધિકારાનુસાર તથા સામાન્ય રીતે લેતાં દુનિયાની ઉત્પત્તિ અનુસાર એ વિદ્યાઓને પ્રકટ કરવાની તેમની સત્તા છે.

સમયો સમય દુનિયામાં દર્શન દેતા પ્રકૃતિના ગુપ્તપક્ષના પ્રવર્તકોના સિદ્ધાંતોની પરિક્ષા કરતાં યથાર્થ રીતે માલમ પડે છે કે, તેમણે કેટલાક ગુપ્તવિદ્યાના મહાત્માઓની દયાનીને દંમેશાં શિદ્ધ કરી છે, તથા આવશ્યક પ્રયત્ન, કસોટી અને શોધ ચલાવવા માટે તૈયાર થયેલા અભ્યાસિયો માટેજ તેમની શાલાઓ અને મંડિરો ખુલા છે પૈથાગોરાસને પણ આ પ્રમાણેજ બીંતી હતી; અનેક વર્ષોની યુસાફરી, અજ્ઞાસ અને કટ મહનના પગિણાગરે, અનેક સંકટ ભોગવવા વડે, ઉત્તરદિશમાં તેમને કેટલાક મહાત્માઓનો ભેટ થયો હતો. તથા તેમની પાસેથી પેરે પછીથી ઉપદેશોના રહસ્યગાનના મૂલ્યાધારરૂપ સિદ્ધાંતો અનુભવવામાં આવ્યા હતા, જેમ તેમનું કહેવું છે. ટાચેનાના એપોલોનીયસના સંબંધમાં પણ આમજ થયું હતું; તેમની દિગ્દર્શનપર્વતશાળની—પરંપરાગત રહસ્ય ગાનના નિવાસસ્થાનની—મુસાફરીનું તથા તેમને ત્યાં મળેલા સમર્થ મહાત્માઓનું કેટલુંક વીગતવાર વર્ણન ફાઇલોસ્ટ્રેટસના દાખનું લખેલું મળી આવે છે; તેમણે પોતાનાં મહાન રહસ્યોનાં મહત્તો પાસેથી મેળવ્યાં હતાં. અન્ય કેટલાક તા પણ આવા પુરાવા મળી આવે છે, એ સર્વથી ઓટું સિદ્ધ થાય છે કે, આ પૃથ્વી ઉપર માનવજાતને પ્રારંભ થવાના પ્રાચીન સમયથી માંડીને, માનવવર્ગના આ નિયામકો અને ઉપદેશકોની દયાતી મળી આવે છે—પદાર્થવિજ્ઞાનના તથા દૈનિકજીવનની આવશ્યક કલાઓના ઉપદેશકોના સ્વરૂપમાં આપણા વર્તમાનકાલના ઉપદેશકોની પેઠે પ્રથમ તેઓ દર્શન દેતા હતા; પછીથી જેમ જેમ માનવ જાત સંખ્યામાં અને વ્યક્તિ માટેના પ્રયત્નોમાં વધતી ગઈ, તેમના અપરોક્ષ તથા ખુલા નિયમનમાંથી ભોટે જામે ધીમે ધીમે ખસતી ગઈ અથવા તેમની

પ્રસન્ન હાજરી અને કાર્ય માટે આ દુનિયાને અયોગ્ય બનાવતા ગયા તેમ તેમ તેઓ પોતાની હમેશની નિયામક સ્થિતિ જાળવીને ધીમેધીમે શુભપ્રદેશમાં નિવૃત્ત થતા ગયા.

જેમ ભૂતકાલમાં હતું તેમ, આ તેના તેજ મહાત્માઓ વિશે આપણને વર્તમાનમાં કહેવામાં આવે છે. વર્તમાનમાં આપણે આનુભવિક શુભવિદ્યા વિશે જેટલું જાણીએ છીએ તે સર્વ તેમની પાસેથી પરપરાપ્રાપ્ત થયેલું જણાય છે. તથાપિ બધાં વર્ષથી તેમના વિશે જેટલું બધું થોડું. સાંભળવામાં આવતું હતું કે, તેમની સ્વીકારાયેલી અસરની બાવળોને પ્રથમવાર સજીવન કરતામાંજ, દુનિયાએ. તેમની હયાતીના વાદપ્રતિ હાર્ય અને અમરકાના પુકારો સહિત જોવા માંડ્યું હતું; વર્તમાન કાલમાં આવા સર્વ પ્રકારના વલનમાં ફેરફાર થવાનો પ્રારંભ થયો છે; આપણામાં મળી આવે છે તેના કરતાં મહાન શુદ્ધિવાળાં સત્ત્વોની હયાતી વિશે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ ચર્ચા કરવા માંડી છે જેટલુંજ નહિ, પરંતુ એ જાણતું કેટલાક માનપૂર્વકે અરથોક્ત પણ કરવા લાગ્યા છે, "આ આમ છે જેટલુંજ નહિ પરંતુ સ્પષ્ટ વાત સહિત વર્તમાન કાલમાં ઉપરાઉરી અભ્યાસિયો બહાર પડતા જાય છે કે, જેઓ પોતાની જાને મહાત્માઓ સાથે યોગ અથવા વધારે વારંવાર સંબંધમાં આવેલા છે, તથા વર્તમાનમાં જિદ્દ પામતી શુભવિદ્યાની પ્રવૃત્તિને પ્રવર્તાવવામાં તેમના તરફથી જેમને આગાઓ આપવામાં આવે છે

જ્યારે આપણે આવા પ્રકારના મહાત્માઓ અને ઉપદેશકો વિશે બોલીએ છીએ ત્યારે એ પ્રશ્ન સદૃશ ખડો થાય છે કે, કયા સાધનો વડે તેમના ઉપદેશો આપવામાં આવે છે. જેમ પ્રકટ અને શુભવિદ્યા વચ્ચે જેટલો ભેદ છે તેટલોજ ઉપરના પ્રકારના જ્ઞાનના ઉપદેશમાં વચ્ચે તથા દરરોજના જીવનમાં આપણે વિશેષ પરિચિત છીએ એવા જ્ઞાનમાં વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ જણાઈ આવે છે, જે અત્રે લક્ષમાં લેવા જેવું છે. આપણું સર્વના જાણવામાં છે તેમ આપણી જ્ઞાતાઓનું પદાર્થવિજ્ઞાન, જેટલું કહ્યું હોય તેટલાજ અર્થવાળાં પુસ્તકોની મદદ વડે બહુજી ખુદી રીતે શિખવવામાં આવે છે; પુસ્તકો જેટલો અર્થ સ્પષ્ટરીતે સૂચવવા માગતાં હોય તેટલોજ શિખવવાનું તે કબુલ કરે છે આ પ્રકારે મળતા જ્ઞાનમાં બની શકે તેટલી ચકાઓ કરવા આપણને હતેજવામાં આવે છે તથા સર્વ પ્રકારના દોષારોપણ સહિત સાળિત તથા પ્રયોગસિદ્ધ ના થઇશક એવા તેના સર્વે અંશોનો અસ્વીકાર કરવાનું ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. વર્તમાન પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો જો કે આવો યથાર્થ અભ્યાસ નથી તો પણ વિશેષ નહિ તો આવા પ્રકારનો વાદ છે. 'પ્રયોગથી સિદ્ધ ના થઇ શકે એવા કેટલાક પ્રકારના સિદ્ધાંતના સ્વીકારને તે ઠોકી બેસાડવા માંગતું નથી તેમજ તે સૂચવે છે તેથી અથવા સસ વાતરૂપે દર્શાવે છે તેથી વિશેષ સૂચવવા માંગતું નથી. પરંતુ શુભવિદ્યાના ઉપદેશમાં વપરાતી વિધિયો અનેક રીતે ઉપર કહેવાયલા સર્વથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે; કારણ કે આ વિદ્યાના મથોને જે સીધે સીધું કહેવામાં નથી આવતું એવું સામાન્ય રીતે સૂચવવાનું હોય છે, તથા તેમાં વારંવાર એવું બહુક કહેવામાં આવ્યું હોય છે કે જેને સસ જાણતો સ્પષ્ટ વાતરૂપે કોઈ પણ પ્રકારે

સ્વીકારવાતું હોતું નથી. એક વાદમાં સમાવેશ થતી વાર્તાઓ ઉપરના ઠાંકણ સંમાન છે. સામાન્ય યુદ્ધિવાળાં મનુષ્યો માત્ર ઉપરના દેખાવને જ જુએ છે એટલે વાદમાં સમાવેશ થતી વાર્તામાં જ લક્ષ આપે છે; આથી વિશેષ તેઓ સમજી શકતા નથી. વિકસિત યુદ્ધિવાળા પુરૂષો માત્ર ઉપરના દેખાવને ના જોતાં આંતર-સત્યને અવલોકે છે. આવા પ્રકારે આ અંધોમાં ગુપ્તવિદ્યાનું સૂચન આપવામાં આવ્યું હોય છે; થલે ભાગે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે તેમને યોજવામાં આવ્યા નથી, પરંતુ જ્ઞાનના રક્ષણ માટે ગુપ્તિ માટે યોજવામાં આવ્યા છે; માટે પારાયણગિજ્ઞાન શાસ્ત્રના અંધોને જેવી રીતે સમજવામાં આવે છે તેવી જ રીતે આ અંધોને સમજવાનો પ્રયત્ન તદ્દન નિષ્ફલ નિવડશે. આવા અંધોતો વિકાસકર્મની અમુક ભૂમિકાપર્યંત પહોંચેલા એવા પ્રકારના થોડાક પુરૂષો માટે યોગ્યતા હોય છે કે જેઓ એ અંધોના માત્ર શબ્દોને જ ના વળગી રહેતાં તેથી શું સૂચવાય છે તે વિચારનારા છે, તથા એ શાબ્દિકગ્નલની પાર આધ્યાત્મિક અને ગુપ્તભાવનાને સમજે છે—આ પ્રમાણે અન્યનાં બાહ્યવાદને પ્રવર્તાવતા અંધો અને ઉપદેશોના માત્ર એકીકરણ કરનારા શોષકરૂપે નહિ પરંતુ ગુપ્તવિદ્યાના યથાર્થ અભ્યાસિયોરૂપે તેઓ પ્રદર્શિત થાય છે. વળી ગુપ્તવિદ્યાના મહત્ત્વ, અધ્યાત્મિક અથવા ગુપ્તચિંતિની બાળતો વિશેનો સલ ખીના રૂપ એકાદ સાદો સિદ્ધાન્ત દર્શાવશે, તથા જોના ખરાખોટાપણનો આધાર અભ્યાસિના પ્રયત્નો ઉપર જ રહેવાદેશે; એ સિદ્ધાંત સલ છે એમ તેને કાલે કરી સાબિત થશે, એ વાત તેમના સપૂર્ણ લક્ષમાં હોય છે, પરંતુ જો અભ્યાસિ એ સિદ્ધાંતને જાતે સિદ્ધ કરી શકતો નથી અથવા એમ ધારે છે કે શોષતાં વિચારતાં તે અસલ લાગે છે તો તેટલા પ્રમાણમાં એ અભ્યાસિનાં વૃદ્ધિ તથા વિકાસ અમુક પ્રકારે ખામીવાળાં છે. મહાત્મા તો કદાચ એટલું જ કહેશે કે, આટલી આટલી વાતો આમ આમ છે—“હવે, જાઓ અભ્યાસ વડે તમારી જાતે સિદ્ધ કરી જુઓ.” જ્યાં સુધી અભ્યાસિ આટલા અભેલા ઉપદેશના અંશોને અનુભવ કરશે નહિ ત્યાં સુધી તેને કંઈ પણ વિશેષ ઉપદેશ મળશે નહિ. ચોતાનો અભ્યાસક્રમ લંબાવવા માટે સમય અનંતતા સમીપમાં છે, એમ સમજનાર ગુપ્તવિદ્યાભ્યાસિને કાલની લાવના કંઈ દિસાખમાં જ નથી; તેનાથી જ એક જન્મમાં અનુભવી શકાતું કંઈ તે અન્ય જન્મમાં સિદ્ધ થશે.

આવા પ્રકારના અભ્યાસવિધમાં, રૂપરૂપ, ચિહ્નોરૂપે, સાદરૂપે દર્શાવેલો ઉપયોગ અત્યંત આવશ્યક ધમ પડે છે; ઉપરઉપરથી દેખાતી એકાદ સાદી વાર્તારૂપ પુરાણ કથામાં એકાદ સત્યસિદ્ધાંતનો સમાવેશ થતો હોય છે. આથી જ સર્વ યુગોના અંધો અરપણતાથી સમજવામાં આવે છે; ઉપર ઉપરથી જાણે માત્ર ઇતિહાસ, વિદ્યાતપતિ આદિનું વર્ણન આપતા હોય એમ લાગે છે, પરંતુ કદાચ તેથી યથાર્થતાથી કહીએ તો આધ્યાત્મિક અને ગુપ્તસિદ્ધાંતો સૂચવાતા હોય, વળી દેવો અને વીરનરોનાં અનેક જ્ઞાંતો મળી આવે છે, જેમને ગુપ્તવિદ્યાના પ્રકાર વડે અવલોકતાં મનુષ્ય અને પૃથ્વીના ઇતિહાસનું વર્ણન મળી આવે છે. વારંવાર આપણને અમુક વ્યક્તિઓ અથવા કુટુંબોના ઇતિહાસરૂપે જણાતાં જ્ઞાંતો આપવામાં આવે છે પરંતુ યથાર્થ રીતે અવલોકતાં વિશ્વ વિવિધક ઠાસવિભાગોનું વર્ણન મળી આવે છે; આથી હલદી રીતે આપણને ગુપ્તવિદ્યાનું

ની બોરી-મોટી સંખ્યાઓ આપવામાં આવે છે, પરંતુ જે આંકડાની એ સંખ્યાઓ બની છે તેને સમજવાને અમુક કૃત્રિમોની જરૂર પડે છે; આ પ્રકારે અવલોકતા આ બાબતો માત્ર કાલગણન સંખ્યારૂપે લાગતી નથી પરંતુ જડ અને ચેતન, માનવ અને દેવ ઇલાહિ વચ્ચેના સંબંધોના વર્ણનરૂપે લાગે છે. આથી તો આપણને માર્મિક રીતે સ્વચાલ છે કે, આ દરેક બાબતો યથાર્થ રીતે સમજવાને સાત કૃત્રિમો છે; આટલું સંપૂર્ણ ના હોય તેમ આથી વિશેષ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ દરેક કૃત્રિમો સાત પ્રકારે ઉપયોગ યર્થ થકે છે ?

કદાચ એવાં અનેક વિદ્યમાન પુસ્તકો છે કે જમને પદાર્થવિજ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળા પુરોષોએ વહેમીકરના તથા નિરૂપણગી ગર્ખાના સમૂહ રૂપે દૂર દેઠી દીધાં છે, પરંતુ પાશ્ચાત્ય પદાર્થવિજ્ઞાન હજી જેની શોધ ચલાવે છે પણ સ્વીકાર કરવાને હજી થઈ સંકુચિત દૃષ્ટિવાળું છે, એવી ધણી વાતોનો તેમાં સમાવેશ થતો જેવામાં આવે છે; કારણ કે પદાર્થ વિજ્ઞાનની વિધિયો આ ગ્રંથોના રચન વિધિથી ઓટલી બધી વિરુદ્ધ છે, કે, તેમના કાયડા જેવા સિદ્ધાંતોનો જરા પણ સબવિત ખુલાસો યર્થ શકતો નથી. પરંતુ જે આ પુસ્તકો જેવી રીતે વાચવાની જરૂર છે તેવી રીતે જરોજર વચ્ચે તો તેમાંથી દુનિયા અને માનવના સમમર્મિતતાસનો સમાવેશ થતો જડી આવશે. પૃથ્વીના દેખાવના અનેક ફેરફારો, દરમિદક્ય થતા ખડોળ, ચતી અને ધર્મ મયલી તથા હવે પછી યોગ્ય સમયે ધવાની માનવજાતોનું વર્ણન એ ગ્રંથોમાંથી મળી રહે છે. માનવના પોતાના બંધારણવિશેનું તથા તેના વિશ્વ સાથેના સંબંધનું વર્ણન પણ તેમાંથી મળી આવે છે. ગમે તેટલી હદિન લાગે તો પણ જે આપણે આ બાબતોનો યથાર્થ અભ્યાસ કરીએ તો, આપણો અનુભવવાની શક્તિના પ્રમાણમાં વિશેષવિશેષ જ્ઞાનનો ઉદય થતો મલમ પડશે.

આ શક્તિ એક એવી છે કે તે માનવ જાતના વિકાસક્રમની વૃદ્ધિ સાથે ઉત્તતિ પામતી જાય છે; આપણી દિન્દિયો અને રક્તિયો, દુનિયા અને તેના પદાર્થોની સાથે સાથે જ વિકાસ પામતી જાય છે, એ એક શુભવિધાના ઉપદેશનું ખાસ લક્ષણ છે. જેમ જેમ આપણામાં ક્રમેક્રમે વિશેષ શક્તિયો ખીલતી જાય છે તેમતેમ આપણને મજતા ઉપદેશોનો અર્થ સમજતા થઈએ છીએ, તથા તેમનો આતુલવિક-આવહારિક ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. દરેક દિન્દિયને, એક એક ચેતાં પણ તેનો પોતાનો ખાસ વિકાસ પ્રદેશ હોય છે તથા તેથી ક્રમે ક્રમે તેનાં વિસ્તાર અને શક્તિ વધતાં જાય છે; આ પ્રમાણે સાદળ કરીતે જ્ઞાનનો વિશેષને વિશેષ વિસ્તાર થતો ચાલે છે, એક શ્રવણેન્દ્રિયનો જ દૃષ્ટાંત લઈએ; વર્તમાન કાલમાં આપણે, દરેક સેકન્ડે સોળ સ્પુરણીયો જોણ અથવા આશરે આલીશ હજારથી વધારે નહિ એવા અવાજનું શ્રવણ કરી શકતા નથી; અવાજની પ્રકૃતિ, સ્પષ્ટ રીતે સ્પુરણુવનની વાત છે. વિકાસક્રમમાં આગળ વધતાં આપણે સાંભળી શકીએ એવા સ્વરનો પ્રદેશ વિસ્તાર પામે છે તથા શુણ્ણપરત્વે પણ હલમ થાય છે; કારણ કે દરેક સ્વરનાં જોણમાં જોણો સમસ્વરૂપો છે અને તેમાંના માત્ર એકનું જ અલારે આપણે શ્રવણ કરી શકીએ છીએ. વિવિધ સ્વરનો ઉપર સ્વરનાં અન્ય સ્વરૂપોને અનુભવવાની શક્તિ વિકાસ પામતાં, શ્રવણજોથર થતા રાગનો સ્પુરણુને મજતા આવતા અમુક પ્રકારના રંગનું

દર્શન સાથે જ યાય છે; આ પ્રમાણે શ્રવણગોચર થતા દરેક રંગ વડે, દૃષ્ટિસન્નિપ તેનાં સ્પર્શોને મળતો આવતો રંગ ખડો યાય છે. આથી પણ વિશેષ પરિણામ આવે છે, કારણ કે સર્વ પ્રકારના સ્વર અને રંગોનાં અમુક પ્રકારનાં સ્વરૂપો સાથે સંબંધ હોય છે, તેથી તેવા તેવા પ્રકારનાં સ્વરૂપો આપણા જોવામાં આવે છે; એક સ્વર અથવા રાગના વિચાર માત્રથી જ એકાદ રંગીન સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે. એક વિચાર માત્રમાંથી આ વિશ્વ શી રીતે આવિર્ભાવ પામ્યું, આપણો દરેક વિચાર પોતાની મેળે સ્વતંત્ર રીતે સર્જવન થતા એકાદ સ્વરૂપ સાથે કેવી રીતેના સંબંધ ધરાવે છે, તથા જ્યાં સુધી આપણા વિચારોના તીવ્ર વેગ આવા એકાદ સ્વરૂપને અસ્તિત્વનો પ્રસંગ પૂરો પાડે છે ત્યાં સુધી આનું સ્વરૂપત્રેય અત્રેય કરવામાં પ્રબલ હોય છે, આવી સર્વ જાળતોડુ એક રંગીન દૃશ્યચિત્ર આપણી દૃષ્ટિ સન્નિપ રાખતું અત્યંત જરૂરું છે. આ શક્તિને આથી વિશેષ વિકાસ થતાં સૂક્ષ્મજીવનના અવકાશમાં વસતાં અદૃશ્યસત્ત્વોના અવાજ આપણા સાંભળવામાં આવે છે; આવા જ પ્રમાણુમાં દૃષ્ટિશક્તિ વિકાસ પામતાં આપણે એ સત્ત્વોને જોઈ શકીએ પણ ખરા-આમ થતાં એક નવિનદૃષ્ટિ ખુલી યાય છે, આપણી આ સ્થૂલદૃષ્ટિ કરતાં તે અને વિવિધ તથા વિશેષવિસ્તાર વાળો છે.

જેમ જેમ ઇન્દ્રિયશક્તિયો સંખ્યા અને વિસ્તારમાં વધતી જાય છે તેમ તેમ વિવિધ શક્તિયો વાળા તથા કેટલાક અન્ય આસ લક્ષણોવાળા પ્રકૃતિના વિશેષ પ્રદેશોનું જ્ઞાન થતું જ જોઈએ; પણ જેમ આપણે આ અધમ તથા વિશેષ જડ જીવનના પદાર્થોને ઉપયોગ કરીએ છીએ તેમ, આ સૂક્ષ્મ શક્તિયોના શી રીતે ઉપયોગ કરવો, એ સિખવાની જરૂર પડે છે. જો આપણે વર્તમાનમાં આટલું જ કરી શકીએ તો, મોટાં મોટાં વખતોને માત્ર આપણા વિચારોની શક્તિવડે જ ઉચ્ચ શક્તિ, પૃથ્વીની અન્ય પાસાએ પણ આપણા અવાજને સંવાળાવી શકીએ, જેમ અત્યારે આપણે તેના ઉપર થોડા માધ્યમ ઉપર રહીને જોઈએ છીએ તેમ તેની આરપાર પણ જોઈ શકીએ, અને એવી એવી જાળો કરી શકીએ કે તે ચમત્કાર જેવી જણાય, પરંતુ આ સર્વ સંપૂર્ણ પ્રાકૃતિક નિયમો અનુસાર યાય છે; કારણ કે ગમે તેવો અદ્ભૂત હોય તો પણ એક ચમત્કાર, આપણામાંની ધણાખરા અભણા છે એવા એકાદ પ્રાકૃતિક નિયમવડે જ યાય છે, સામાન્ય લોક સમૂહ કરતાં વિશેષ જ્ઞાનવાળા કોઈ અભ્યાસિ તે કરી શકે છે, તથા તેટલા પ્રમાણુમાં તે જ્ઞાન વિધાભ્યાસિ છે.

જેમ સૂર્યના કીર્ણો નીચેના મેદાનને પ્રકાશિત કરવાને ખાસ પર્વતોનાં શિખરોને પ્રથમ પ્રકાશિત કરે છે તેમ આધ્યાત્મિક સૂર્યનો પ્રકાશ પણ જ્ઞાન પામવા નેટલી ઉચ્ચ જૂગિયા પર્વત પહોંચેલા, માનવજાતના છુટાછવાયા અભ્યાસિયોને પ્રથમ પ્રકાશિત કરે છે. આ પ્રમાણે વિવિધ ક્રમવાર મુખવિધાના ચથર્થ અભ્યાસિયો, દુનિયાના કરોડો માનવોને 'લક્ષમાં લેતાં હમેશાં મેણાં મેણાં જાણ્યા જ હોય છે. દુનિયાના પ્રાચીન સમયમાં બ્રાહ્મણ વર્ગની (પૂજારી વર્ગ, શુક્લ વર્ગ) આ શક્તિયોનો સમગ્રમાનવજાતના જણો માટે ઉપયોગ કરવાની આવશ્યક ફરજ હતી. આ શક્તિયોને અધિકારાનુસાર પ્રાપ્ત કરીને પોતાની યોગ્યતા સન્નિત ના કરી આપનાર કોઈ પણ મનુષ્યે એ વર્ગમાં ઉચ્ચરથાન પ્રાપ્ત કરવાની આશા

સામગ્રી વ્યર્થ હતી શુકલર્જુના યથાર્થ સંભવ થવા માટે, સમગ્ર માનવ જાત સામાન્ય રીતે જોડાઈ બધી હોય તેના કરતાં પોતાના વિકાસક્રમને પુરુષાર્થ પડે આગળ વધારનાર પુરુષની જરૂર છે આ પ્રમાણે આવો અભ્યાસિ, આવસ્થાકતા જથ્થાય તેમ દુનિયાને પોતાનું જ્ઞાન આપતા હવન્મુક્ત ઉપદેશકોના વાદનરૂપે વર્તવાને તૈયાર થાય છે, આવા એક રૂપે, એક પુરોહિત રૂપે તથા માનવિજ્ઞાના નાયકરૂપે વર્તવાનો તેને સંપૂર્ણ અધિકાર હતો

દુનિયાના પુરોહિત વર્ગોની યથાર્થ રીતે આ કારે હતી છે, પરંતુ આ વર્ગોમાં શક્તિઓનો દુરુપયોગ કરવાની એટલી બધી પ્રતિજ્ઞાઓ આકર્ષે છે કે કાલક્રમમાં ઘણા પુરુષો તેમના ભોગ થઈ અધોપાત પામ્યા છે, પરીથી તેમની સાથે તેમના વર્ગને પણ થોડું ઘણું ખમણ પડ્યું, અને સમગ્ર વર્ગ થોડો અથવા વિશેષ અધોપાતમાં આવી પડ્યો. આવા બનાવો બનતાં આધ્યાત્મિકસૂર્યનો પ્રકાશ તેમનાથી કંપે કંપે દૂર થયો, આ પ્રમાણે પૂર્વના જોવા જ શક્તિયોનો ઉપયોગ કરવાની સત્તા ના રહેવાને લીધે, આવા અભ્યાસિયોને પોતાનો જ્ઞાનમર્ત્યો જનજીવી ગમવા માટે કાલક્રમે દબાનો, પ્રતારણાનો આશય લેવો પડ્યો. આ પ્રમાણે આખરે ઘણાં ભગ દશાતમા ગુપ્તવિદ્યાજ્ઞાન પ્રથમ અરપટ થતું આવ્યું તથા પત્રીથી સંપૂર્ણ વિનાશ સારણ થયું, આવી દશા લા સુધી આવી પડી કે વર્તમાન કાલમાં એકાદ યથાર્થ આધ્યાત્મિકશક્તિવાળો પુરોહિત મળવાની વાત, દુઃપ્રાપ્ય અને બાધ રૂપ થઈ પડી, અત્યારનો સામાન્ય નિયમ એ થઈ પડ્યો છે કે, તેને આધ્યાત્મિક સૂક્ષ્મ યથાર્થ જ્ઞાન હોવું નથી પરંતુ પૂર્વે તેને આવા પ્રકારનું જ્ઞાન કહેવામાં આવતું હતું તેના માત્ર જાણ દાતાનું જ જ્ઞાન જોવામાં આવે છે

(આગળ આપુ)

ઉપતત્ત્રી

આતિથ્યની પ્રાચીન હિંદુ ભાવના

અને

વર્તમાન જીવન

આતિથ્યભાવના એક પ્રાચીન આર્યવેદિકસંસ્થા છે તેને અતિથિપૂર્ણ પણ કહેવામાં આવે છે તૈત્તિરીયોપનિષદમાં આદેશાયું છે કે, અતિથિદેવોમમ્ । અતિથિની એક દેવ સમાન પૂજા કરવી જોઈએ કઠોપનિષદમાં સૂચવાયું છે કે, ઇશ્વર અતિથિરૂપે ગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે

(૨) વૈશ્વનારઅગ્નિરૂપે એક, આલ્લજીઅતિથિ ગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે તેની યાત્રિ અર્ચે મનુષ્ય ઉદકાદિ અર્પણ કરે છે (કંક-અ-૧-૧-૩-૭)

જે મૂર્ખઆલ્લજીના ગૃહમાં અતિથિ જોજન માન્યા વિનાનો રહે, તેના આશા

(અદ્યે વસ્તુની ઇચ્છા), પ્રતીક્ષા (દૃષ્ટ વસ્તુની ઇચ્છા), ધ્યાન, યામ, આરાત્રાદિ નિર્માણરૂપ દાન, સર્વ તેની પાસેથી પલાયમાન થાય છે. (કઠ. ૧-૧-૮.)

(૨) કટોપનિષદમાંથી આ આતિથ્યભાવના વિશેના શ્રેષ્ઠ ઉપદેશો મળ્યા આવે છે. નચિકેતસુનું આધ્યાન અને તેનો યમ સાધેનો સંવાદ, તથા તેને પ્રાપ્ત પયેહું મુલ્યવિષ્ટું દિવ્ય રહસ્ય, આ સર્વ બાબતો ઉપનિષદશાસિયોના જાણવામાં છે તેથી અત્રે પિછપે વર્ણવેલું હૃદયિત. લાગતું નથી.

(૩) આવીજ રીતે મનુનું પશુ કહેવું છે, (અ-૩-૨૨૦-૧૦૦):-

શિક્ષોઽજ્ઞરિ ઉપર નિર્બોધ કરતા અથવા પંચાગ્નિ સાધતા બ્રાહ્મણના ગૃહમાં, બ્રાહ્મણ અતિથિ આદરસત્કાર ના પામે તો તે તેનાં પૂણ્યસંચયરૂપ સર્વસંકલ્પોનું દહણ કરી જાય છે.

(૨) દરેક બ્રાહ્મણે ૬ રોજ અરશ્ય આચરવારૂપ પંચમહાયજ્ઞોમાંનો એક અતિરૂપ છે. આને મનુમહારાજ, બ્રહ્મહુર એટલે વૈશ્વનર અગ્નિ અથવા બ્રાહ્મણ અતિથિના જ્ઞરામિમાં હોમાતા એક જલિ સમાન ગણે છે. ગીતા (અ-૧૫-૨૨૦-૧૪) માં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે: દુ વૈશ્વનરરૂપ ધારણ કરીને પ્રાણિઓનાં દેહમાં આશ્રય કરી રહેા છું, તથા. પ્રાણીપાન વડે સમાયુક્ત થઇને ચતુર્વિધઅન્નને પચાતું છું.

(૪) અતિથિઓના લોભન સત્કારને ગૃહસ્થોના એક ધર્મરૂપે આદેશવામાં આવ્યો છે. એક મહાત્મા એને ગૃહસ્થને શણગારતા અલંકારરૂપે ગણે છે. ને માત્ર આત્મકારણ માટે (પેતા માટે) અન્ન પચાવે છે તે માત્ર પાપનુજ્જ લોભન કરે છે. (મનુ-૩-૧૧૮.)

પશુવજોપનું અશન કરનારા સર્વ કિર્દિમંમાંથી મુક્ત થાય છે, પરંતુ જેઓ આત્માને માટેજ પાક બનાવે છે તેઓ ખરેખર પાપનુજ્જ લોભન કરે છે. (ગીતા-૩-૧૩.)

પ્રાચીન ઋષિયો અને સંસ્તિકારો આતિથ્યભાવનાને ફેટલી બધી હતીદરૂપે. ભોતા હતા એ આથી સમજાય છે.

(૫) પરંતુ અતિથિ કોણ ? માત્ર એક રાત્રી વાસોવસનાર બ્રાહ્મણ અતિથિ છે, એમ મનુમહારાજનું કહેવું છે. ધાતર્યે વિચારતાં અતિથિનો અર્થ એમ જણાય છે કે, એક " તિથિ " એટલે સાદા ધટિકા ઉપરાંત જે વાસ કરતો નથી તે-અથવા જે પૂર્વેના આવ્યો હોય તે; પરંતુ તેના તેજ માત્રમાં વસતા બ્રાહ્મણને, તેમજ પરાન્નછી પુરવને, બ્રાહ્મણ ગૃહે આવતા દ્વિત્રિયને, તેમજ વેશ્ય અથવા શુદ્રને, તેમજ કાષ્ઠ સંનધિ અથવા ધરને, અતિથિ વર્ગમાં ગણવાના નથી. (મનુ-૩-૧૦૨-૧૦૩.)

બ્રાહ્મણ અતિથિ પછી, દ્વિત્રિય, વૈશ્ય તથા શુદ્ર અતિથિને અલ પુરવાતું જોઇએ. પરંતુ મનુમહારાજ આપણને અન્નિવેદી આતિથ્યસત્કાર સામે ચેતવવાને પણ સાવધ છે. તેમણે કહ્યું છે, " વેદજ્ઞાન પાપગ્રસ્તોએતો, નિવિદ્ધ મંથાવાગાઝોતો, શઃ અને ચોર

મનુષ્યોનાં, બિડાલજીવવાળાનો, બકટ્ટિવાળાનો, વાચામાત્રથી પણ સત્કાર કરવાની જરૂર નથી. " (મનુ-૪-૩૦.)

બુદ્ધ ન સમક્ષ ધર્મ આચરનાર તથા પોતાની મેજે તથા પારકા પાસે પોતે ધર્મ ધ્વજ ધારણ કર્યાની ખ્યાતિ કરનારો તથા કરાવનારો, સદા ભોભિ, ટાંગી, ઇમ્મ વડે ભો-કને હેતરનાર, પરદિંસા પરાયણ, પરગુણ અસફળ વડે સર્વના ઉપર આશેપકરનાર, મુખ-દના પ્રસંગમાં બિડાલ ધ્યાનનિધના જેવું દેખાય છે તેવી રીતે વર્તનાર, બિડાલમનુ-વાળો કહેવાય છે. (મનુ-૪-૧૯૫.)

નિજ વિનયખ્યાપનાયે સતત અધોપ્રદેશમાં હૃદિ રાખનાર, નિષ્કુરતાથી વર્તનાર, સ્વા-ર્થસાધન તત્પર, શક, કષ્ટીવિનયવાનું મત્સ્યહનનશ્ચિવાળા મિથ્યાવિનીત બકની પેઠે વર્ત-નાર દિંજ, બકટ્ટિવાળો કહેવાય છે. મનુ-૪-૧૯૬.)

અતિથિનો કેવી રીતે સત્કાર કરવો ?

(૫) જોસવાનું આસન, વિગ્રામરૂપાંન, પાદપ્રક્ષાલનાર્થ જલ અને ચોથી ગ્રિયવાણિ, ઐટલાં વાનાં સંતપુરશેના ગૃહમાં કાઢ કાલે ખૂટતા નથી. (મનુ-૩-૧૦૧.)

ગૃહ સમિપ આવેલા અતિથિને ગૃહસ્થે કાઢી મૂકવો જોઈએ નહિ.

" ગમે તો તે અગ્રામકારને આબ્યો હોય તો પણ ભોજન સિધા વિના તેને જવા દેવો જોઈએ નહિ. " (મનુ-૪-૧૦૫.)

કાર્ધ પણ ગૃહસ્થે પોતાના ગૃહમાં અતિથિને શક્તિ અનુમાર આસન, અન્ન, શસ્થા, વારિ, ફલ મૂલ વડે સત્કાર કર્યા વિનાનો રાખવો જોઈએ નહિ, " વાનપ્રસ્થાશ્રમીએ પણ આશ્રમ પાસે આવેલાનો, પાણી, ફલ મૂલ દિની બિક્ષા વડે અતિથિ જેવો અણીને સત્કાર કરવો જોઈએ. (મનુ-૬-૭.)

(૬) પુરાણો અને ઇતિહાસોમાં પણ વાર્તાઓ અને દૃષ્ટાંતોના સાધન વડે આતિથ્ય ભાવનાની અગત્ય ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ઉપરના ત્રિમાસે પ્રાતિક ભાષાસા-હિત્યમાં અવતરેલા છે, તેમાંના કેટલાકને વિરતારવામાં આવ્યા છે, જેમાં હૃદ્ય પ્રકારનો નિષ્પક્ષપાત તથા અદ્વિતભાવના ઉપર આધાર રાખતી ઉઘાર મનની પરોપકારિતા જણાઈ આવે છે.

પૂજ્ય પુરુષોને ભોજન પુર પાડવાની વાતને કેટલા બધા શ્રેષ્ઠ માનપૂર્વક આ દેશ-માં જોવામાં આવે છે, એ વાતને એક સંતપુરુષની નીચેની ભાવનામાંથી ટેકા મ-ળી રહે છે.

" જો દયાસાગર પુરુષો ભોજન લે તો તે ત્રણ સોકને સતીપવા સમાન છે, નન્દી કહે છે કે, જો તેમને ભોજન આપવામાં આવે તો ત્રણ સોકને દાન આપવા સમાન છે."

પરાશર કહે છે કે, વૈશ્વદેવકર્મની સમાપ્તિ પછી કાર્ધ પણ જાતના ભેદવિના ગમે તેને અન્ન આપી શકાય. એક સંત પુરુષ કહે છે:—

“ સર્વને અન્ન પુર પાડે, આ માણસને અથવા તે માણસને નો કહેણો નહિ, જો કાંઈ અતિથિ હાજર ના હોય તો સંદ્ર જોઈને પછી તમારૂં ભોજન હોય.

હે વૃષ્ટાપરાધણ મનુષ્ય ! ધનનો સંચય કરવાની ભાવનાને વધારીશ નહિ; એકલો એકલો જમવા માટે તારા ગૃહના બીતરંગાં દોડી જઈશ નહિ એક કામગાને પણ ખાલી વખતે પોતાની જાતિને ભાગ સેવા બોલાવતો અવલોકાયો નથી ? ”

• એક પ્રાચીન કાવ્યમાં એક રાજાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :—

“ જો એકલા એકલા ભોજન કરનારને, આં સમગ્ર પૃથિવી—ધન્દ્વ ભુવનનું સાક્ષાત અમૃત—મળવાની દોય તો પણ આ સમગ્ર એકાકિ ભોજન લે એવો નથી. ”

હિંદના લોકથી વ્યવહારમાં મહાતાં કેવા પ્રકારના એક ગુણરૂપે, આત્મિકતા વના છે, એ વાતનાં અનેક દર્શાત, શ્રોતાના ઉત્તર ઇત્યાદિ આપી રાખ્યા

(૭) હિંદી જાતિયોની સર્વસમપની હવાતીમાં આ ભાવનાઓ ચારે પાસ પસરી રહી છે. ભાષા અને જાતિય રીતરીવાજોના બેદથી અન્યોન્યથી ભિન્ન પડેલા લોકોવાળો હવાગાનની અનેકતાવાળો આ વિશાલ ખંડ જો કે છુદ્ધ છુદ્ધ પ્રકારનાં નીતિશૃંગારો તથા વિવિધક્રમની કેશવણીવાળાં લોકોથી ખાસ જુદાં પડી આવે છે તો પણ આ આધ્યાત્મિક, નૈતિક અને ધાર્મિક ભાવનાઓના સામાન્ય આધારવાળું અલૌકિક દર્શાત પુર પાડે છે. કાશીવાસિ અને ગમેશ્વરવાસિ જો કે દ્વભયે અન્યોન્યથી ભાષા અને રીત ભાતમાં છુદ્ધ પડે છે તથા દેખાવમાં પણ અસંત ભિન્ન પડે છે, તો પણ તેની તેજ ધાર્મિક, નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક ભાવનાનો વિચાર ચલાવે છે. હિંદમાં યુધાશરી કરતા કોઈ પણ મનુષ્યને, આ દેશમાં વસતિ અનેકવિધ પ્રજાઓ તથા જોતોના અધર્મમાં, વિશેષ નહિ તો માનસિકભુવનની સામાન્યશૂનિકા જોઈને ભાગ્યેજ નવાઈ લાગ્યા વિના રહી દશે વ્યવહાર ચલાવવા માટે માર્ગો અને અન્ય સગવડોનો અભાવ હોવા છતાં, તથા અન્યોન્યવ્યવહાર માટેનાં પોરહનાં અથવા અન્ય સગવડોનાં સાધનોનો અભાવ હોવા છતાં, હિંદનાં વિવિધ વિભાજોમાં વસતા અનેકવિધ લોકોમાં અનેક ભાષાનો સામાન્યરૂપે મળો આવે છે, એ એક અસંત અદ્ભૂત જનાવ છે. આ દેશના લોકોમાં વિભાજ પા મતો તથા સર્વજન પસરી રહેતો પ્રજાત્વનો સદ્ગુણોત્તર-પ્રવાહ સર્વ પાસાં વહી રહ્યો છે. આવા પ્રકારનો પ્રજાત્વનો જીવન-પ્રવાહ, પૈરીઠ અતિથિપૂજનરથાને આભારી છે. આવી પ્રજાકીય ભાવનાને લીધેજ ધર્મશાલાઓ, સત્રો, ગિર્યાગરથાનો આદિ-રથાપવાનો પ્રચાર દેશમાં સર્વ પાસાં પસરી રહ્યો છે, અને આમાંનાં પણ ખર્ચાવાનાં પવિત્ર રથાનોના મુખ્ય માર્ગો ઉપર આવેલાં દેવ છે. સૈકાનાં સૈકાં-ધર્મો, આપ થયા વિના પ્રજાત્વ જીવન-રથિગ, આવા પ્રકારની ફેરીનસો અને શિશુઓમાંથી વદન કહી રહ્યું છે. આ આત્મિક અને ધાર્મિક હવેલોગિતાનાં આ દેશમાં બે કેન્દ્ર રથાપવામાં આવ્યાં છે—કાશી અને ગમેશ્વર તથા રરોજન મુખારી કરતા ચાગાણુ લોકને આ દેશના સમગ્રવિસ્તારમાં અને ગમે પદપરાથી પૂજત આદરમય વડે અનગત આપનાથી પોષણ મળવાને લી

ધે, ધર્મે અને તત્વશાસ્ત્રના સામાન્ય વિચારોનો પ્રચાર સર્વે જળવાઈ રહ્યો છે, અને આ પ્રકારે તત્વશાસ્ત્રદ્વારા એક સામાન્ય પ્રજાત્વને જળવી રાખવામાં ધણી મદદ મળી છે.

(૮) વર્તમાનકાલમાં દેશનાં દયાદન ઉપર જીવન ગાળતા પચાસ લાખ સાધુઓની હયાતી (જુઓ-સેન્સસ રીપોર્ટ.) આવા પ્રકારની આતિથ્યની પ્રમુખીયભાવનાને આભારી છે. આપણે સાધુ સમરતનો તિરસ્કાર કરી ચકીથું નહિ, “ માત્ર દિદ્દમાંજ અત્યાપિ સુધી ઓછામાંઓછાં ચાર આધમોનાં—જીવનની ભૂમિકાઓનાં, રવરૂપો જળવાઈ રહ્યાં છે, ગમે તો આપણે ધારીએ તેટલી શુદ્ધ સ્થિતિમાં નહિં તો પણ સંન્યાસાશ્રમ હજી વિદ્યમાન છે. પરંતુ પશ્ચિમની જડવાદપ્રવર્તક કેલવણીને લીધે ઉદરબરણની મહેનત દિવસે દિવસે ધણીજ સખ થતી જાય છે. ” “ઈંગ્લેન્ડ અને અન્ય પાશ્ચાત્ય દેશોની પેઠે દિદ્દમાં હજી સારે નશિયે સરકારે બિદ્યાશક્તિ માટે કાયદો મડવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. ” “સારા અને નરસા હબચ પ્રકારના સાધુઓ હોય છે. ” નરસા હોય છે તે સારાનું અનુકરણ કરે છે અને વારંવાર વિજય મેળવે છે. આપણે તેમાં સારાસારનો વિષેક કરીને સારા સાધુને મદદ કરવી એમજે. ક્રિશ્ચનમિશનસંસ્થાઓની પેઠે પૈસા મેળવતાં ખાતાં વિના વર્તમાન સમયપર્યંત વર્તતા નશિય અને વિદેશીય તાસના અનેક ફેરફારો હોવા છતાં પણ દિંદુસંઘાવાચક ધર્મે અને તત્વશાસ્ત્રો શુદ્ધ અને વિકાસને પામ્યાં છે.

સરકારની ભાવનાએ જીવતી જમતી રહે, પરંતુ વર્તમાનની જરૂરીઆતોને અનુકૂળ થવા માટે તેમને નવીન ચીલાઓમાં વાળવાની જરૂર છે, આપણા દેશની વર્તમાનશામાં એક એક પુરવનાં દાન અથવા સહારનો લાભકારક પ્રદેશ વિશેષ હોતો નથી. પ્રાચીન સમયમાં બ્યારેં લોકો શહેરો કરતાં ગામડાંમાં વધારે રહેતા હતા, બ્યારેં ગામડાં અનેક અને વિચારાલસાં હતાં, અને શહેરો ગણ્યાગાંઠ્યાં તથા દૂરદૂર દૂરો સારે દરેક શુદ્ધ આનંદી હૃદયે અનુકૂલ શુદ્ધચર્ચને આચરવાને પંધાયેલો હતો તથા આચરતો પહોંહતો.

(૧૦) જેમ જેમ શહેરો ધણીજ વધી પડ્યાં તથા લોકોએ શહેરો કરતાં ગામડાંમાં થોડું રહેવા માંડ્યું, તથા યાત્રાનાં અને તીર્થોનાં સ્થાનોમાં વધારે ચલો તથા પ્રથમ કરતાં વધારે જાણવામાં આવ્યાં તેમ તેમ પૂર્વ કરતાં યાત્રાએ નિકળવાનો પ્રચાર વિરોધ વધી પડ્યો; આતિથ્યભાવના વધારે ને વધારે બધારણુવાળી થતી ગઈ; એવું પરિણામ એ થયું કે યાત્રાના માર્ગોમાં વિશ્રાંતિ શુદ્ધ, સત્રો, રથાપવામાં આવ્યાં, એક એક મનુષ્યે આદરસહાર કરવાની ભાવનાનો પણ એક દિન હતો. અંતે પુર પાડનાં સત્રોનારૂપમાં બધારણુ પામેલી આતિથ્યભાવનાનો પણ એક દિન હતો. વર્તમાનકાલમાં બંધવહારની વિરોધ સમજડોને લીધે તથા હોટેલોમાં, ભોજન શુદ્ધોમાં, રીફ્રેશમેન્ટ રૂમોમાં, કોશી-કલ્પેમાં મું સર્વે શહેરોમાં વિશાલસંખ્યામાં હોમાં ચલતાં. મીકાઈનાં બજારોમાં, એક થોડાક આના વડે અધમલાલ્યોને સંતોષીકાવાની વિરોધ મુગમતાને લીધે, અજસત્રોમાં અને વિશ્રાન્તિજીવનોમાં ક્રમેક્રમે અજ પુર પાડવાના માલનો ત્યાગ થતો જયે, તો પણ વાસરયાન માટેની જરૂરતો હમી રહેશે તથા વધતી જયે.

(૧૧) તેટલા માટે આપણે અન્યસત્રોમાં ધર્મશા વપરાતા લોકવિત્તના પ્રવાહને,

ગાતિઆલાઅમો, અનાયાઅમોપ્રતિવાળવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે; આવાં સ્થાનોમાં અનાય અને ભટકતાં, લુલાં લંગડાં આંધળાને રાખી, ખવરાવી, રક્ષણ કરી, અમુક ઉપ-યોગી કાર્ય પાર પાડવામાં ઉપયોગમાં લેવાની જરૂર છે. દરેક જીવા અથવા શહેરમાં આવા પ્રકારના લોકોને વસાવવાનાં અનાયાઅમો જોઈએ. થીઓસોફીકલ મંડલ દરેક શહેરમાં આવું એક પરોપકારી કાર્ય ઉપાડી શકે. રશ્કિન કહે છે, “ જે બ્યાવહારીક રીતે દયાવાળો નથી તે નિર્દય છે. ” બાલક તથા બાલાઓ માટે ક્રીમોર્ડીંગવાળી સ્કૂલો જેવી તથા ઉખડેલાઓ અને શિક્ષાપૂરીયતાં ગુન્હેગારો માટે ઓર્થોગિક અને કૃપીશાલાઓ જેવી અન્ય સંસ્થાઓ, જો ફંડ એકઠું કરવાનો અંતર્પૂર્વક ચેમ્પપ્રયત્ન કરીએ તો આપણે થીઓસોફીના સમાસરો ઉભી કરી શકીએ. આવાં અને આવા પ્રકારનાં અનેક ખાતાઓ આપણી સેવા તથા સમૃદ્ધિ ઉપર દાવો કરી શકે.

(૧૨) આવાં ધર્મદા કાર્યો માટે બીજામાગતાં પણ શરમ રાખવાની નથી. ખજાનાંથી પ્રથમ તોલું મેળવીને એકઠું કરવાની પરાપૂર્વધી પૂછત રીત કમનશિખે આસ્ત પ્રાય થઈ ગઈ છે. આ ઉપયોગી સરચાને પુનઃ સજીવન કરી શકાય. પાક એકઠો કરવાની ઋતુમાં આપણે ગામમાં જઈ શકીએ તથા આવાં ધર્મદા કૃત્યોમાં મદદ માટે ખજાનાંથી દાણા મેળવી એકઠા કરી શકીએ. “ આ દેશમાં લગ્નગાળાના સમયમાં તથા અનાજની કાપણીની યોસમમાં ટુકાળો બાજુવામાં પણ આવતા નહિ ” એકકુટુંબના અથવા એકગામડાના અથવા એકશહેરના દરેક ધર્મવિધિ અથવા ઉત્સવના આચરણ સમયે નિત્ય નિયમ પ્રમાણે મરીબને ખવરાવવામાં આવે છે. ગાતિના લોકો જમણવારો પણ યાય છે. આ સરચાને લીધે એક પ્રકારે, યુરોપ અને અમેરિકાના ખુનીરૂપ કટુ અને કૂર પુષ્પ તથા ફલવાળા શન્યવાદીવત્તનનો અટકાવ થયો છે. ખુનને માટેજ ખુન અથવા આત્મ-કીર્તિ માટે ખુન, એ વાત તો હિંદમાં અજાણીજ છે પરંતુ હમણાં હમણાંમાં મોભાદાર કુટુંબોમાં લગ્ન પ્રસંગે મરીબોને જમાવવાની વાત, જુની થતી જાય છે તથા રૂઢિ બહાર જવા માંડી છે. લગ્ન પ્રસંગનું ખર્ચ જોઈએ કરવાની બાબતમાં સામાજિક સુધારાના એક ચિહ્નરૂપે આ બાબતને આગળ ધરવામાં આવે છે. આલો અવળી દિશાએ પ્રવર્તતો સુધારો છે. હિંદમાં સંમૃદ્ધિ સંબંધિ કોઈ પ્રકારનું અમીરી રાજ્ય નથી. અત્રેતો શ્રીમંત અને ગરીબ સમાનતાના આધાર ઉપર મળી શકે છે. આધ્યાત્મિક અને શુદ્ધિ વિષયક પ્રકૃત રાજ્ય જેના બાજુ અવિરોધક ગાતિસંસ્થાઓ છે તે હયાતીમાં છે. “ હૃદય ” અને “ નીચ ” ના બેઠ વિનાનાં સામાન્ય અને જન્યથાનાં જમણો વડે લોકના એકપર્યાય વધારો યાય છે—વધારે નહિતો ગાતિઓના એકપર્યાય વધારો યાય છે, તથા બલબલોને ઉમેડી નાંખતાં છબ્બો અને દેવને દૂર કરે છે.

૧૩ ગમે તો પોતાની મૂર્ખાઈદ્વારા અથવા કમનશિખ મનુષ્યોને વળગેલાં ભૂતજેવા સુક્તિબાજ માખણદાસોની લૂચ્યાઈદ્વારા દલાદુવીઓના સર્વે ભોગ થઈ પડેલા દેવાથી, મહાધિપતિઓ, આચાર્યો તથા ઝમીનદારો પાસે મદદ મેળવવા માટે જવું તદ્દન નિરપયોગી છે; વર્તમાનસમયમાંતો તેઓ હિંદની સમુજ્જિતિમાટેના જીવતા અને ઉપયોગી કાર્ય કરનારાઓમાંથી ક્યારનાએ દૂર થયા છે. આ લોકો કાલગણુનના એક જમ સમાન થઈ પડ્યા છે—મદાસહભાકાના દક્ષિણજીવાઓમાં તો આમજ થઈ પડ્યું છે. (એકઠું જ

નહિ પરંતુ સર્વે પાસા આરીછીથી અવયોકવામાં આવે તો સર્વેન આતું જડી આવે છે. સમાજને સુધારી નાખવા કરતાં આપણા મતપંથસંપ્રદાયોએ પ્રથમ પોતાની જાતમાં સુધારો કરી પછીથી અન્યને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. આજકાલ તો દરેક પંથ સંપ્રદાયમાં યથાર્થ સુધારો ચાલતો હોય વા ના ચાલતો હોય તો પણ, અંદરના લક્ષમાં આવેલા સડા પ્રતિ આખા મીઠામણાં કરી ઉપરઉપરથી સાફસાફ કહેવાતો અત્યંત અનિષ્ટ પ્રચાર પડી ગયો છે. આવી દશા સત્વર સુધરવાની જરૂર છે.—ઉપતંત્રી) જે આ લોકો વર્તમાન કાલની જરૂરીઆતોને અનુકૂલ થઈ પડે એવી રીતે પોતાનો માર્ગ સુધારશે નહિ તો, તેમના દિવસો ગણુઈ ચૂકવાનો વારો નજીકમાંજ આવશે. વર્તમાન સરકારના રાજ્યમાં આજાદીમાં મદાલતા વડીલો, પોતાને મળતા વડીલ્યતનામા દીઠ અમુક રૂઠમંજુદી કાઢી એકઠી કરીને અથવા એમને એમ મદદ કરીને આવા ધર્મોદ્ધારમાં મદદ કરી શકે. આવાં ધર્મોદ્ધારીઓની સ્થાપનાની દરકારવાળા દરેક મનુષ્યે શ્રદ્ધાઘડણી પછી કાર્યને આચરણમાં મૂકવું જોઈએ. જે દરેક ગામમાં આવી એક અથવા અનેક સરવાઓ માટે સમજાવ્યું પાઠનારો એક મનુષ્ય પણ હોય તો, ભવિષ્યમાં કોઈકાલે આવનારા શુભદિનનો આપણે શીઘ્રતાથી ઉદય કરી શકીએ. લાગવગવાળાં વ્યાપારીમંડળોદ્ધારાએ એક પ્રકારનાં સામયિક ધર્મોદ્ધાર કૃતિ એકઠાં થઈ શકે. દેશઘડ હૃદયે ધરાવતા પુરુષોનું એક મંડલ આવી બાજતો માટે સ્થાપવું જોઈએ. મિશનરીઓનું સાદસ અને હિંદમાં કામકામ જેવામાં આવતાં તેમનાં બંધારણો આપણે ગાટે પૂઠાર્યપાઠ રખે છે. તેમની અડગબક્તિ અને તેમનાં અનેકવિધ ધર્મોદ્ધારીઓ જે નિઃશંકાય રીતે હિંદુઓને ક્રિસ્તનધર્મમાં વાળવાના ઉદ્દેશથી હોય છે, તે ઉપરથી પણ ઉત્સાહી અને વ્યવસ્થિત કાર્ય માટે સ્પર્ધાનો જુરસો આપણામાં જાગૃત થવાની જરૂર છે. ક્ષમા, શૈર્ષ્ય, ધૈર્યે ઈલાહિના નિશ્ચિતમય સદ્ગુણોને આપણે લગભગ એક પાપ સમાન વધારી મૂક્યા છે.—અને તેમનો આ ક્રિસ્તન ધર્મપ્રચારના, તથા પ્રયમાપકારક જાશાત્ય જડવાઉપરાયણ કેલવણોના દિનોમાં વિશેષ ઉપયોગ નથી. નિર્ભય, દૃઢતા, હિંમત, શૈર્ષ્ય, સ્થિરતા, ખત્તઆદિ જેવા પ્રવૃત્તિમય સદ્ગુણો આપણામાં કેળવવાની જરૂર છે. જાગૃતિનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો મળી આવવાનો પ્રારંભ થતા હિંદીપ્રજાત્વના આધાર રૂપ પ્રથમ વિભાગના સદ્ગુણો છે અને અન્ય ઉપર ઉપરના કાટમાલ સમાન છે. આપણા પ્રામાણિક કાર્યમાં દેવો હમેશાં મદદમાર ચાલે.

નારાયણુ આચર.

૧. આત્મ-સંયમ ।

અથવા

પતંજલિનો યોગ.

અનેક દલિભિંદુથી વારંવાર યોગની ચર્ચા ચલાવવામાં આવે છે. તથાપિ આ ગ્રંથ પ્રાચીન તત્ત્વશાસ્ત્રની એક વિસ્તૃત અને સંપૂર્ણ ચર્ચા હજી સુધી થઈ નથી, એમ માફ

ધારતું છે. પાતંજલયોગદર્શન, આત્મ-સંયમવિધાનું—વ્યક્તિની અને પ્રાણી, ઉત્તમોત્તમ સ્થિતિરણુ છે, એ દર્શવી આપવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

યોગદર્શનનો મૂલ હેતુ વિચાર-સંયમના નિયમો સમજાવવાનો છે. પરંતુ આ નિયમો સમજતા પૂર્વે માનવમનના વર્તમાનઅર્થારથને સમજવાની આસ જરૂર છે. આથી વિશેષમાં વિચારના પદાર્થોની પ્રકૃતિની શોધ ચલાવવાની જરૂર ઉભી થાય છે, તથા માનસિક-સંયમની સર્વોત્કૃષ્ટ સંભવિત બુદ્ધિમાં જાણવાની જરૂર થાય છે. માનવ ઉચ્ચોગિતાનો એવો ભાગ્યેજ કોઈ વિષય હશે કે જેને પતંજલિભગવાને માનવમનનો સંયમપ્રાપ્ત કરવામાં આવશ્યકઅભ્યાસરૂપે વર્ણવ્યો ના હોય.

પતંજલિ સાંખ્યદર્શનવેદા હતા તથા તેમણે પ્રવર્તોવેલા વિચારના નિયમોને સમજાવવાને એ દર્શનનો પોતાના દર્શનમાં સમાવેશ કરી લીધો છે. યથાર્થ યોગ એટલે માનસિક સંયમના નિયમોના અભ્યાસને, તત્વશાસ્ત્રના વર્તમાન અથવા પ્રાચીન કોઈ પણ મતપય સંપ્રદાય સાથે બંધ બેસતો કરી શકાય છે. પરંતુ પતંજલિનો અભ્યાસ કરતાં તેમના પોતાનાજ તત્વશાસ્ત્રને—સાંખ્યને—આધાર રૂપે ગણવાનું છે.

પ્રાચીનોએ વર્તમાનદુનિયાને વારસામાં આપેલા તત્વશાસ્ત્રનાં સર્વ દર્શનોમાં સાંખ્ય-યોગદર્શન સર્વોત્કૃષ્ટ, મૂલ્યેષ્ઠ તથા અનન્ય છે.

સાંખ્યદર્શનના પ્રણેતા કપિલ ભગવાન છે. અને યોગદર્શનના પ્રણેતા પતંજલિ ભગવાન છે. યથાર્થ રીતે વિચારતાં કપિલ અને પતંજલિ ઉભયનું તત્વશાસ્ત્ર એકજ છે બેદ માત્ર એટલો છે કે, પતંજલિ ઇન્દ્રિયના અસ્થિતિને સ્વીકારે છે ત્યારે કપિલ આવી એક વ્યક્તિને તદ્દન અલગ રાખે છે. આથી જ કપિલદર્શનને નિરીશ્વરસાંખ્ય અને પાતંજલિ દર્શનને સૈશ્વરસાંખ્ય કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આ શબ્દોને કપિલ અને પતંજલિનાં દર્શનોને જણાડતાં અમુક ખાસ રીતે સમજાવાની જરૂર છે. કારણ કે પતંજલિનો ઇશ્વર કોઈ પણ પ્રકારે ન્યાયદર્શનનો ઇશ્વર અથવા કેટલાક ધર્મોનો સામાન્ય ઇશ્વર નથી. આમજ ઉપર આ બેદ વિશેષ સ્પષ્ટ થતો ચાલશે. માત્રઆટલી વાત જણાવવાની છે કે, આટલાજ બેદ વિના આ ઉભયદર્શનોમાં જરા પણ બેદ નથી. કપિલના ઇશ્વરવિષેના સિદ્ધાન્ત ઉપરના વિજ્ઞાનેશ્વરના વિવરણને આપણે યથાર્થ રીતે સ્વીકારીએ તો આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે પતંજલિ અને કપિલ વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો બેદ નથી.

સાંખ્યનાં પુચ્છીશતત્ત્વો કપિલપતંજલિનાં દર્શનોમાં સામાન્ય છે, અને આ ઉભય દર્શનકારોએ તેમના સરખાજ ધર્મો રાખ્યા છે. કપિલે આપેલી યોગની વ્યાખ્યા અક્ષરશઃ પતંજલિએ આપેલી વ્યાખ્યાના ન્ખી જ છે. તેમના આપણને પ્રાપ્ત થયેલા ગ્રંથોમાં ઉભયલેખકોમાં કેટલાંક સત્રો સામાન્ય મળ્યા આવે છે.

પતંજલિના યોગનો પરમાત્માસાયેના સંયોગરૂપ અર્થ થતો નથી. સર્વોત્કૃષ્ટ સંભવિત સુખ-બુદ્ધિ સુધીના, માનવજાતની જ્ઞાનપૂર્વકઉન્નતિના નિયમોની શોધ ચલાવવાનું માથે લેતી એક કેલવણી સંરથા સમાન તે છે, આને કદાચ એક દલ્હિબિંદુથી પરમાત્માસાયેના સંયોગરૂપ કહી શકાય, પરંતુ પતંજલિએ આ દલ્હિબિંદુનો સ્વીકાર કર્યો નથી. આ ઉભય દર્શનકારોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ-બુદ્ધિની વ્યાખ્યા પણ સમાન છે. તત્વશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, ઉન્નતિનાં શ્રેષ્ઠસાધનોમાંનું એક છે; આ પ્રમાણે માનસિકઉન્નતિના

નિયમે શોધવામાં પતંજલિ જાણે કે દર્શનરૂપે હોય તેમ અન્ય રીતે કપિલના નામ સાથે જોડાયેલા તત્વશાસ્ત્રના સમગ્રદર્શનનો પ્રચાર કરે છે.

આ તત્વશાસ્ત્રનાં ઉભયદર્શનોના સ્થાપકોનું પોતાનું ગણી શકાય એવું સર્વ વધાર્યું રીતે મારા ધારવા પ્રમાણે વિવિધવર્ણનવિધિ જોઈશું. જ છે. તેમના દર્શનના સિદ્ધાંતો ઉભય તત્વવેત્તાઓએ અમુક સામાન્ય ઉત્પત્તિસ્થાનમાંથી મેળવ્યા હોય એમ લાગે છે. અન્ય રીતે કહેવા માગીએ તો કપિલ અને પતંજલિ ઉભયે એક સામાન્યતત્વશાસ્ત્રના દર્શનના અનુયાયી હતા તથા આ બે લેખકોએ આ દર્શનના સિદ્ધાંતોને દરેકને જાતે સમયાનુકૂળ લાગતા પ્રદર્શનપૂર્વક ચર્ચાવ્યા.

આ ઉભય તત્વવેત્તાઓમાં કપિલ પ્રાચીન છે. તેમણે જ પ્રથમવાર સાંખ્યતત્વશાસ્ત્રનું સમગ્રદર્શન થોડું કાઢ્યું. સિદ્ધાંતોમાં તે એક મહાન સિદ્ધ હતા—પોતાના તપના પ્રમાણરૂપે સંપૂર્ણ માનવજાતની અગમચેતી આપનારામાંના એક હતા, ભગવદ્ગીતામાં કૃષ્ણ પરમહંસા કહે છે, “હું સિદ્ધાંતના મધ્યમાં કપિલ યુનિતો આવતાર છું.” સિદ્ધાંતનાં કપિલો મુનિઃ । તેઓ એક અસાધારણ પુરુષશાળી પુરુષ હતા. તેમનામાં પૃથક્કરણ અને સંયોગાકરણની શક્તિયો એકપ્રતિની હતી. એમણે વિશ્વનું પચીસતત્વોમાં પૃથક્કરણ કર્યું છે, તથા તેમની પેઠે યોગશક્તિયો કેળવ્યા વિનાના પુરુષોના લાભ માટે અનુમાનપ્રમાણરૂપે તત્વોના આધિભાવકમતે સિદ્ધ કર્યો છે.

અત્રેથીજ પતંજલિના કાર્યનો પ્રારંભ થાય છે. જેવા હોય તેવા માનવ મનનો તે સ્વીકાર કરે છે, તેની તિરોહિત શક્તિયોને કેળવવાની વિધિયોની ચર્ચા ચલાવે છે, તેની વૃદ્ધિની ભૂમિકાઓને આંકી આપે છે તથા સાચેસાચેજ માનસિકવૃદ્ધિમંતી વિવિધ ભૂમિકાઓમાં આનુમાનિકને બદલે આનુભવિગ્ધાન ધવામાં સ્વતઃ મદદગાર પદાર્થો દર્શાવવામાં આગ્યા છે. માનવજાતની પુરુષવિષયક, નૈતિક તથા અધ્યાત્મિક કેલવણીનો એક વિસ્તૃતપ્રદેશમાં સમાવેશ કરતી કેલવણીની એક સંસ્થા આપણને દર્શાવવામાં આવે છે: માનવપ્રકૃતિની મંબલિન શક્તિઓની ઝાંખી કરાવે છે. આના આગળ માનવ જીવનની કોઈ પણ પતંગમાનસાવના તદ્દન ઝાંખી પડી જાય છે; કપિલ અને પતંજલિ, આ પ્રમાણે માત્ર એક તત્વશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરે છે. વધાર્યું રીતે આ ઉભયદર્શનો એકજ છે. કૃષ્ણ પરમહંસાએ કહ્યું છે તેમ—

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यतिसस्यदयति ।

જે યોગને અને સાંખ્યને એક છે એમ જાણે છે તેજ બરોબર સમજે છે. સાંખ્ય યોગદર્શનના અભ્યાસની ઉપયોગિતા બાગ્યેજ થોડી આંકી શકાય. જે સમયે સમગ્ર દુનિયામાં સર્વ પ્રજાઓ તથા વર્ણોના પુરુષોના મન ઉપર ધર્મ અને આધ્યાત્મિક તત્વશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ડબ્બાજ કરી રહ્યા છે તે સમયે એક અતિવિશાલ અને શ્રેષ્ઠતત્વશાસ્ત્રના દર્શનનો પ્રચાર એકદમ આકર્ષક અને ઉપદેશક હોવો જોઈએ. એક ધાર્મિકઆત્માને જ નહિ—પરંતુ સામાજિક અને રાજ્યહારી અભ્યાસિને પણ આ દર્શનનો અભ્યાસ સમાન રીતે ઉપયોગી છે. માનવજીવનની ભૂમિકાઓના વિવિધવિભાગોનું એક સમગ્રવધારણ તે દર્શાવી આપે છે. તેનાથી ઉપદેશાત્મક નિયમો સરખી રીતે એક વ્યક્તિને તેમજ તેના વિવિધ સમુદાયને પણ લાગુ પડે છે—વર્ણોને અને જાતિયોને, રાજ્યને અને તેની પ્રજાને

સમાન રીતે લાગુ પડે છે. જે સમયે દુનિયાની વિવિધ પ્રજાઓના સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રધારણના આધારનો અભ્યાસ કર્યો જ વધી પડ્યો છે તેવા વર્તમાન સમયમાં આ નિયમોનો અભ્યાસ અત્યંત અગત્યનો છે. દિંદુની સમગ્ર સામાજિક પ્રધારણનો આધાર પરાધર્મી સાંખ્યયોગદર્શન ઉપર છે. પ્રાચીન સમયના આ મહાન દેશના માનવ ઉપયોગિતાના સર્વવિધયોના પૂર્વપદોનો આ દર્શનમાં તુરત ખુલાસો મળી રહે છે.

દિંદુસમાજના અભ્યાસિયોને પણ આ અભ્યાસ સમાન ઉપયોગિતાનો છે. દિંદુ જાતના અધોપાતનાં યથાર્થ કારણો શોધવાનો શ્રવે કરતાં પુરુષોએ સર્વથી પ્રથમ બુદ્ધિપૂર્વક સાંખ્યદર્શનનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે, કારણ કે દિંદુસમાજની શ્રેષ્ઠ જાતોના લાક્ષીના સમયમાં સાંખ્યયોગદર્શનોએ નિર્મલા નિષ્કો અનુસાર તેનું નિષ્ક્રમન થતું હતું. આ નિષ્ક્રમોનો ખોટી રીતે ઉપયોગ કરવાથી તથા અવળી રીતે સમજવાથી જ સમાજની વર્તમાન અધોપાતની દયા આવી પડી છે. કુરુક્ષેત્રની બુનિમાં પોતાના મિત્ર અને શિષ્ય અર્જુનને કપરેશનાં શીશુપરમાત્માએ કહ્યું છે કે, તેમણે પૂર્વે મનુના પિતા વિવરવાનને ઉપદેશો તથા સમયવીતનાથી જે જુદીજવાથો તેના તેજ યોગના ઉપદેશો પોતે આપતા હતા. તેમણે કપિલરૂપે ઉપદેશો યોગ પંથુ તેનો તેજ છે. માદાભારતના સમયથી આ યોગને જુદીજવામાં આવ્યો છે અને તેનું પરિણામ જેમાં કપિલ અને પતંજલિ જેવા મહાત્માઓ વિદરેલા અને ઉપદેશો એવી બુદ્ધિને ચરમાવનાર વૈતથા પ્રભરૂપ પ્રસક્ત છે. જો દિંદુસમાજને સુધારવાની તથા આટલા સમયની ખોટ પરી પડી આગળ વધારવાની જરૂર હોય તો સાંખ્યયોગદર્શનના સિદ્ધાંતાનુકૂલ તેના કાર્યક્રમને ચોજવાની જરૂર છે. માત્ર એક વ્યક્તિજ નહિ પરંતુ પ્રજાકીયમનો (સમગ્ર દેશના પુરુષોને) આ દર્શનના સિદ્ધાંતો અનુસાર કેળવવાની જરૂર છે. યોગશાસ્ત્રનો માનવમનને કેળવવો મૂખ્ય હેતુ છે. વર્તમાનકાલના સામાન્ય અભ્યાસિના કરતાં યોગતત્ત્વવેદાના મનથી માનસિક-સંયમના અર્થમાં ધણી ઉગ્રાચારો સમાવેશ થાય છે. પતંજલિના પરિભાષિક ચિત્ત રુદ્ધ આટું મનસરુદ્ધ વાપરું છે. ચિત્ત, ચિત્તમાં એક સૂક્ષ્મ, પ્રકૃતિમયતત્ત્વ છે, તેના વડેજ જ્ઞાનકાંડના અને પિંડના જીવનનાં સર્વ જીવનોમાં ઉચ્ચ જીવનની ઉન્નતિ થતી જાય છે તથા વિકસતું જાય છે. મનુષ્યનામાં તે માનવ મન છે; વર્તમાન કાંજમાં જે સમાન્યજાતમાં મન રુદ્ધ વાપરવામાં આવે છે તેના ધણીજ વિશાલ અર્થમાં તે અત્રે વાપરવામાં આવ્યો છે. તેની ઉન્નતિના સંભવ અર્થ છે. માનવમનથી સાંખ્ય ના યદ્ય શકે એવું શું છે ? માનસિકઉન્નતિની બુદ્ધિશક્તિને દર્શાવતી, તથા કેવલરૂપ શ્રેષ્ઠસુખની બુદ્ધિપર્યવતની ચિત્તનીઉન્નતિને દર્શાવતી કેટલીક સિદ્ધિઓ પતંજલિએ નિચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:—

રૂપસૌંદર્ય પ્રાપ્તિ તથા વજ્રસમાન શરીરસંપત્તિરૂપ કાયકસંપત્તિ, (૩.૪૪-૪૫), આકાશ અને પાણીમાં ગતિશક્તિ, (૩. ૩૯-૪૧), કયાવિના (જે અત્રી પોતે) સદન કરવાની શક્તિ અને શાંતિરૂપ દેહતા, (૩.૩૦), જ્યોત્સ્નારૂપ જરૂર પડે ત્યારે સુધાગુણો અભાવ (૩.૨૬), દુર્બલિતોપ્રતિ દવાની લાગણી અનુભવવાની શક્તિરૂપ કશ્ચા, સુખીને જોઈને આનંદ અને સંતોષની લાગણીરૂપ મૈત્રી. પૂજ્ય પુરુષોને જ્ઞેતાં યતી આનંદની લાગણીરૂપ પતિંગા (૩. ૨૩) જ્ઞાનજ્યોતિ તથા પતિંગાજ્યોતિ અર્થે અનુભવનું માત્ર (૩.૧૯).

શરીરગત વિવિધ સંસ્થાઓનું જ્ઞાન (૩. ૨૯), ખગોલશાસ્ત્રનું જ્ઞાન (૩૨૬-૨૭), તથા અથવા સમ્પત્તિનું જ્ઞાન (૩. ૨૫). દષ્ટાંતરૂપે આ સિદ્ધિયોને અત્રે ચૂંટી કાઢવામાં આવી છે. અન્ય શ્રેષ્ઠસિદ્ધિયો છે, પરંતુ એ વિશે આગળ ઉપર યર્ષા રહેશે. આ સિદ્ધિયોના વર્ણનમાંથી જોવામાં આવશે કે, મનુષ્યોએ અથવા પ્રજાઓએ, જીવનના ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં પ્રવેશવાનો દંક કરતા પૂર્વે અથવા તેમને વિજયપૂર્વક સ્વપ્નમાં પણ કદપતા પૂર્વે, સામાન્ય દુનિયાદારીના અર્થમાં કહેવામાં આવે છે તેમ તેમજ મોટા થવાની અસંત, જરૂર છે.

એક પુરુષની અથવા પ્રજાની યથાર્થ કેલવણીનો હેતુ, ઉત્તમપ્રકારનું રચ્યસૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરવાનો છે તથા અભ્યાસિના અથવા યોદ્ધાના અથવા સંતપુરુષના જીવનમાં ગમેતે રિય-તિમાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરી શકે એવાં વજ્રસમાન દેહબંધારણ તૈયાર કરવાનો છે; ગમેતો તે આકાશમાં અથવા પાણીમાં તથા આ નક્કર પૃથ્વી વિશે કંઈ ના કહેવા માગીએ તો પણ ગતિસાધનની સિદ્ધિ કરવાનો હેતુપણ છે; ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ પદાર્થોના અભ્યાસમાં ક્ષુધાતપા સહન કરવાનો અભ્યાસ પાઠવાની દરેકને ધણી જરૂર છે. જો આ પછે ગદન થવા ગાગતા હોય એ તથા ઉચ્ચસુખના માર્ગે સદિસલામત ચાલવાની ઇચ્છા હોય તો સાદું અને સખ જીવન ગાળવાની જરૂર છે; આપણે કાર્ય માટે ઉપાસવામાં દંડ રહેવું જોઈએ, અન્ય પ્રતિ પ્રેમ રાખતાં શિખવું જોઈએ; આપણે માનવ જાતાઓ પ્રતિ દુઃખમાં દયા દર્શાવવી જોઈએ, તથા તેમના આનંદે આનંદી મરવું જોઈએ; તેમના સદ્ગુણો માટે માનદંષ્ટિવાળા થવું જોઈએ; તેમના દોષો માટે તેમની ઉપેક્ષા કરવી ના જોઈએ, પરંતુ તેમને સારાને સુખી બનાવવા માટે આપણાથી બની શકે. તે સર્વ ઉત્તમ રીતે કરવું જોઈએ. રચ્ય અને માનસિક બાપાઓ અને વિદ્યાઓના અભ્યાસમાં આપણે પ્રયત્નપરાંયણ રહેવું જોઈએ. જેણે આમાં કંઈ પણ ના કર્યું હોય એવો કયો મનુષ્ય દુનિયામાં મોટા છે ? જેણે આ શુભ સિદ્ધિયોને મેળવવાનો તથા મળવવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો એવી દુનિયાની કહા પ્રજા કોઈ કાલે મહાન યજ્ઞ શકી છે ?

પારંબમાંજ સાદજીકરીતે હિંદુઓપ્રતિ નિચાર વળે છે. માનવવૃદ્ધિની જૂમિ-કાઓને ખરોખર રીતે આંકી કાઢનાર તત્ત્વશાસ્ત્રનો શ્રેષ્ઠ વારસો હોવા છતાં તેઓ જોણ સિદ્ધિયોને પણ જળવી શક્યા નથી. માનવ ઉત્તતિક્રમની નિઃશ્રેણિના અધમ પાદોમાં પણ તેઓ રહી શક્યા નથી, તથા અગાને લીધે સંપૂર્ણ રીતે જૂલી ગયા છે કે ઉચ્ચ સિદ્ધિયો પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારી યતા પૂર્વે અધમ સિદ્ધિયો પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ અને પુરુષે અપવર્ગ અથવા કેવલ્યની ઉચ્ચજૂમિકા પામી શકતા પૂર્વે પ્રકૃતિ (લોગ) ના સર્વ પ્રકારના અનુભવો મેળવવા જોઈએ; આવા અગાનેમાં તેઓ અંતિમ સુખના નિર્બલ સ્વપ્ને બાધે છે. પ્રકૃતિના કાયદાનો બંધ યર્ષા શકતો નથી. સંખ્યયોગદર્શનના મહાન પ્રવર્તકોએ ક્યારનુંજ દર્શાવી આપ્યું છે કે, મનુષ્યે પ્રથમ અધમ જીવનજ ગાળવું જોઈએ, પછી તેણે તે માટેની તૃણાને જીતવી જોઈએ, કારણ કે તૃણા દદ્યારની વદિરૂપ છે; પછીથી તેણે ઉચ્ચજીવન વદનમાં પ્રવેશવાનું છે તથા આ પ્રમાણે આગળ ઉપર શ્રેષ્ઠિક્રમની ક્રમિક નિઃશ્રેણી ઉપર ચંદવાનું છે. સાગમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ જોતા પૂર્વે તથા સાગનો વિચાર કરતા પૂર્વે અને એક મનુષ્ય પોતામાટે ગમે તેટલી શીઘ્રવૃદ્ધિ સંભવિત કરી શકે તો પણ, સામાન્યજીવન ગાળવાની તથા તેનાં આકર્ષણોથી બોમિયા

થવાની ધણીજ જરૂર છે તથા પગથિએ પગથિએ ઉપર ચઢવાની જરૂર છે. માનસિક અને આધ્યાત્મિક કાર્યમાં નમણું રચ્સશરીર એક હમેશાના યોગ્ય સમાન છે. વિદ્યાસં વિનાની બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય એક શોકપાત્ર અધ્યાત્મવાદી થાય છે. જો જો એક બધી માટે સત્ય છે તે એક પ્રજા માટે પણ તેટલુંજ સત્ય છે. માટે રચ્સજીવનનો અને સૌંદર્યની પ્રાપ્તિને નિયમતા નિયમોને શોધી કાઢવા એ ધણીજ અગત્યનું છે; આથી ઉચ્ચ તત્વોની શ્રદ્ધિ સંભવિત થઈ શકે છે તથા નિરોગી અને પ્રજા સ્વચ્છશરીર સહિત માનસિક શ્રદ્ધિનો નિયમોને શોધવાની અને આચરવાની જરૂર છે, કે જેથી આધ્યાત્મિક સુદ્ધિની ઉચ્ચ ભૂમિકા પર્વત આપણે પહોંચવાનું સંભવિત થઈ શકે. આ નિયમોના અગ્રાનને લીધેજ આપણે અધોપાતમાં પડ્યાં જઈએ છીએ. આપણે અગ્રાનદશામાં બુદ્ધિવિવેક કાર્યનો આરંભ કરીએ છીએ અને તે કરવાના સમયમાં આપણી પ્રકૃતિના રચ્સપક્ષને લક્ષ બદાઈ રાખીએ છીએ, આથીજ આપણે અધોપાત થતો જાય છે. શરીર દુઃખી થાય છે, આવી દશામાં બુદ્ધિવિવેક સુખની તૃષ્ણા વિશેષ દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે, તથા રચ્સજીવનના નિયમો શોધીને આચરવાની આવશ્યકતા નજરસમીપ પડી થતાપૂર્વે આરા પ્રકારનો અનુભવ વારંવાર અથવા અનેક જન્મો પર્વત પુનઃપુનઃ અનુભવેલો પડે છે. જો આપણે દૃષ્ટાન્તોના સિખિત અનુભવોના લાભ લેતાં સિખિએ તો આ કઠાણા ગરતાં કાર્યને ટુંકાવી શકાય ખરું. આવીજ રીતે નિર્ગમ્યબુદ્ધિવાળામનુષ્યને, આધ્યાત્મિકકાર્ય અને આધ્યાત્મિકસુખ માટેની તૃષ્ણા દુઃખદાયક થઈ પડે છે. સાંખ્યદર્શને પોતાના હેતુરૂપ દર્શાવેલાં ત્રિપ્રકારનાં દુઃખોનો નાશ કરે કરેજ થવો જોઈએ; જાણીશું ઉપર દુઃખને દૂર કરવાનો અર્થ આંતરુ જીવન ઉપર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા સમાન છે. રચ્સદુઃખના ખંડનો અર્થ અન્યથાપદોમાં રચ્સસૌંદર્ય તથા વજ્રસમાન દેહનિધારણ થાય છે, તથા બુદ્ધિનાં અને આત્માનાં જીવન ઉપર આનો આજ નિયમ સમાન રીતે પ્રવર્તે છે.

દિગ્દુષ્ટાની વર્તમાનદશા આવી જણાય છે: પ્રાચીનસમયમાં બુદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની નિયંત્રણમાં તે પણ ઉચે ચડી ગઈ હતી: બુદ્ધિવિવેક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની ઈચ્છા તીવ્ર થતી આવી. પ્રજાના રચ્સજીવનધારણને વિચારે પાઠશાળાં આવ્યું. ઉચ્ચરિચિતિમાંથી તેમનો અધોપાત થયો અને આપણે વર્તમાનકાલમાં બુદ્ધિવિવેક અને આધ્યાત્મિકજીવન માટેની વિદ્યાસંસ્કૃતિવાળી પરંતુ ઉભયમર્મના એક પણ કાર્યને વિચ્છેદનસહ સહિત લપાડી લેવાની રોગરહિત દશા વિનાની એકપ્રજાને દીલગીરી ભરેલો દેખાવ જોવાનો છે. આપણાં શ્રેષ્ઠ જવાદારો પોતા માટે અથવા પ્રજા માટે કંઈ પણ વિશેષ કરવાને શક્તિવાન ના થતાં પ્રજાકીય કર્મવડે રચ્સજીવનમાંથી દૂર પળે છે. ઉત્સાહ અને અંતર્પૂર્વક કાર્ય ઉપાડી લેવાની બીલકૂલ શક્તિ વિનાની, મોટી મોટી આશાઓ રાખનારી નિર્બલ વેતિષા પ્રજાની દશાનો, આ કેવો દીલગીરી ભરેલો દેખાવ છે. અન્ય પ્રજાઓની દશા જુદા પ્રકારની છે. તેઓ અધોપાતમાં આવી પડી નથી. દિગ્દુષ્ટો માટે અચક્ર લાગતા ક્રમચાર ઉત્સાહ સહિત એ પ્રજાઓ ઉચે ચડતી જાય છે. અધ્યાત્મ મંડલનાં (Theosophical Society) કાર્યક્રમને દૃષ્ટાંત તરીકે લઈએ. આ મંડલનાં પાશ્વલસભાસહો કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતોનો એવા વિચારના પ્રાણવ્ય સદિન તથા હંડી સમજણ પૂર્વક અભ્યાસ કરે છે કે, જો તેમને પોતાને માટે અલગ લાભકારી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ખાતરીથી એથી સમય માનવ જાતને પણ લાભ થાય છે. દિગ્દુ-

ઓમાં દરેક પુરુષ, સ્ત્રી અને બાલક આ વાદોની વાતો કરે છે, પરંતુ અધ્યાત્મમંડલ બહારના એવા કેટલાં છે કે જેઓ આ સિદ્ધાંતોને યથાર્થ રીતે સમજે છે અથવા તેમને ઉપદેશવાનું સ્વપ્ન પશુ લાવી શકે છે ? અધ્યાત્મમંડલમાંના હિંદુઓ માટે મને ખીલકૂલ સ્કાં નથી કે, તેમનું જ્ઞાન તેમના પાશ્ચાત્યસંસ્થાના સદ્વાસ અને અસરને આભારી છે. પ્રજ્ઞાશીલ દૃઢચરીરના ધારણુને તથા તીવ્રશુદ્ધિ અને નવીનપદાર્થવિધાને પાશ્ચાત્ય પુરુષનો ઉત્સાહ આભારી છે. ભૂતકાલની ઉચ્ચમાંઉચ્ચ દશામાંથી ચમ્પલા અધોપતનને તથા જીવનના અધમભુવનોપ્રતિની બેદરકારીને, હિંદુની નિર્બલદશા આભારી છે.

ઉપદેશ બરોબર રીતે સમજવામાં આવતો નથી હાં સુધી આવીને આવી દશા હંમેશાં આલ્પાં કરે છે. હિંદુઓના અનુભવનું પાશ્ચાત્યપ્રજ્ઞાઓ અવધોક્ત કરીને લાભ નહિ લેતો, તેઓ મન અને શુદ્ધિના પ્રદેશોમાં અમુક કાલ પર્યંત ઉચ્ચદશાએ ચઢશે અને પછીથી ભાવિકાલની માનવજાતને—હિંદુઓની પેઢી—તેમના અધોપતનનું એક અન્યદૃષ્ટાંત પૂરું પાડશે.

મારા ધારવા પ્રમાણે આધ્યાત્મમંડલની યથાર્થ કીમતનો સમાવેશ તેના કાર્યક્રમની અન્ય જાળવો કરતાં આ અમલની વાતમાં થાય છે. પૌર્વાલજ્ઞાવનના અને પાશ્ચાત્ય પદાર્થવિધાની સરખામણી કરીને અભ્યાસ કરવાની વાતને ઉત્તેજન આપવા વડે” એ મંડલ હિંદુઓમાં ખૂટતો ઉત્સાહ પૂરો પાડે છે તથા પાશ્ચાત્યોને એક ચેતવણી આપે છે. આ મંડલના આવા શુભકાર્ય વડે ઉભયને લાભ થઈ શકે એમ છે. પ્રાચીન આર્યવર્તના સાંખ્યયોગ દર્શનકારોના સિદ્ધાંતો યથાર્થ રીતે સમજીને માનવસમાજને લાજ પાડવામાં આવતાં રમૂલ, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સુખનો ઉદય થશે, એ વાત ઉભયના શિખવામાં આવશે. આ દૃષ્ટાંતોએ સ્વીકારેલું માનવજીવનનું દૃષ્ટિબિંદુ ઉભયપાસા અનતતામાં વિસ્તરે છે, તથા આવા લક્ષ્યવડેજ વર્તમાનમાનવને જીવનના અન્ય સંકુચિત લક્ષ્ય કરતાં, આદિચરિત્રમનમાં તથા જીવનવર્હનમાં અલંકૃત ઉત્કૃષ્ટ તથા વિશાલ હેતુપૂર્વક વિશેષ સદ્વાસ” મળી રહે છે.

પ્રારંભમાં દિદીસમાજમાં સાંખ્યયોગના સિદ્ધાંતો કેવી રીતે સમાજને લાજ પાડવામાં આવતા હતા, આ સિદ્ધાંતોનું વિસ્તરણ યતાં સમાજ કેવી રીતે અધોપતનમાં આવી પડ્યો, આ સિદ્ધાંતોનાઅભ્યાસથી હિંદુઓને તથા વર્તમાનપ્રજ્ઞાઓને કેવી રીતે ફાયદો થઈ શકે, આ સર્વના દૃષ્ટાંતરૂપે હિંદુઓની વર્ણવ્યવસ્થાનો વિચાર ચલાવી શું. આ લેખના હેતુઓ માટે સાંખ્યયોગદર્શનના કેટલાક સિદ્ધાંતો અત્રે આપવામાં આવશે તથા તેમની ચર્ચાને કાર્પ્ત ભાવિ પ્રસંગ માટે ગ્રહણની રાખવામાં આવે છે.

આ દર્શનથી ઉપદેશાત્મા સિદ્ધાંતોમાંનો એક અસંત ઉપયોગી સિદ્ધાંત ચિત્તના પરિણામ પામવા વિશેનો છે. માત્ર પાશ્વજીવન જીવનમાંજ નહિ પરંતુ ખનિજ અને વનસ્પતિનાં અધમભુવનોમાં તથા નીતિ, શુદ્ધિ અને આત્માનાં ઉચ્ચજીવનોમાં, આજ સત્ (ચિત્ત) અધમમાંથી ઉચ્ચમાં સતતપરિણામ પામ્યાં જાય છે.

અન્ય સિદ્ધાંત એ છે કે, ઉત્તરિક્રમની ભૂમિકામાં અતિ જીવનને ઉચ્ચ ભૂમિકામાં વળવાનું જ છે તો પશુ તે પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં હોય છે તેવામાં તેને સત્વરેજસૂતમસ્ત્રીગુણોના કાર્યને આધીન થવું પડે છે. આ ગુણોની ચર્ચા આગળ ઉપર ચલાવીશું. અત્રે એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, ઉચ્ચભૂમિકાને હમેશાં સત્વગુણવડે દર્શાવવામાં આવે છે, ઉચ્ચ જનવાનો પ્રયત્ન રજસને લીધે થાય છે, પરંતુ તામસની પ્રતિકારક શક્તિ હમેશાં જડતામાં સિદ્ધ થતી જણાય છે. વિશેષ પ્રવૃત્તિના અટકાવરૂપ છે, ભૂતકાલની પ્રવૃત્તિનાં

ચવાની ધણીજ જરૂર છે તથા પગથિએ પગથિએ ઉપર ચઢવાની જરૂર છે. માનસિક અને આધ્યાત્મિક કાર્યમાં નમણું સ્થૂલશરીર એક હમેશાના બોમ્બ સમાન છે. વિકાસ વિનાની બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય એક શોકપાત્ર અધ્યાત્મવાદી થાય છે. જે જે એક બધી માટે સસ છે તે એક પ્રજા માટે પણ તેટલુંજ સસ છે. માટે સ્થૂલજીવસો અને સૌંદર્યની પ્રાપ્તિને નિયમતા નિયમોને શોધી કાઢવા એ ધણીજ અગત્યનું છે; આથી ઉચ્ચ તાવોની શક્તિ સંબંધિત થઇ શકે છે તથા નિરોગી અને પ્રજા સ્થૂલશરીર સહિત માનસિક વૃદ્ધિનો નિયમોને શોધવાની અને આચરવાની જરૂર છે, કે જેથી આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિની ઉચ્ચ ભૂમિકા પર્યંત આપણે પહોંચવાનું સંબંધિત થઈ શકે. આ નિયમોના અગ્રણને લીધેજ આપણે અધોપાતમાં પડ્યાં જઈએ છીએ. આપણે અગ્રણદશામાં બુદ્ધિવિષયક કાર્યોને આરંભ કરીએ છીએ અને તે કરવાના સમયમાં આપણી પ્રકૃતિના સ્થૂલપક્ષને લક્ષ બહાર રાખીએ છીએ, આથીજ આપણે અધોપાત ચતો જાય છે. શરીર દુઃખી થાય છે. આવી દશામાં બુદ્ધિવિષયક સુખની વૃદ્ધિ. વિશેષ દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. તથા સ્થૂલજીવનના નિયમો શોધીને આચરવાની આવશ્યકતા નજરસમીપ ખડી થતાપૂર્વે આવ. પ્રકારનો અનુભવ વારંવાર અથવા અનેક જગ્યા પર્યંત પુનઃપુનઃ અનુભવો પડે છે. જે આપણે દશાઓના સિખિત અનુભવો લાભ લેતાં શિખિએ તે આ કંટાળા બરેલા કાર્યને દુર્લભી શકાય ખરું. આવીજ રીતે નિર્મલબુદ્ધિવાળામનુષ્યને, આધ્યાત્મિકકાર્ય અને આધ્યાત્મિકસુખ માટેની વૃદ્ધિ દુઃખદાયક થઈ પડે છે. સાંખ્યદર્શને પોતાના હેતુરૂપ દર્શાવેલા ત્રિપ્રકારની દુઃખોનો નાશ કરે કરેજ થવો જોઈએ; બાહ્યજીવન ઉપર દુઃખને દૂર કરવાનો અર્થ આંતર જીવન ઉપર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા સમાન છે. સ્થૂલદુઃખના ધ્વંસનો અર્થ અન્યથાપદોમાં સ્થૂલસૌંદર્યરૂપ તથા વજ્રસમાન દેહબધારશુદ્ધિ થાય છે, તથા બુદ્ધિનાં અને આત્માનાં જીવનો ઉપર આનો આજ નિયમ સમાન રીતે પ્રવર્તે છે.

હિંદુપ્રજાની વર્તમાનદશા આવી જણાય છે: પ્રાચીનસમયમાં બુદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની નિઃશેષીમા તે ધણે ઉંચે ચડી ગઈ હતી. બુદ્ધિવિષયક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની ઈચ્છા તીવ્ર થતી ચાતી. પ્રજાના સ્થૂલબધારજીવને વિસારે પાકવામાં આવ્યું. ઉચ્ચચિંતિમાથી તેમનો અધોપાત થયો અને આપણે વર્તમાનકાલમાં બુદ્ધિવિષયક અને આધ્યાત્મિકજીવન માટેની વિશાલશક્તિવાળી પરંતુ ઉત્તમમાંના એક પણ કાર્યને વિજયઆશા સહિત ઉપાડી લેવાની રોગરહિત દશા વિનાની એકપ્રજાનો દીલગીરી ભર્યો દેખાવ જોવાનો છે. આપણાં શ્રેષ્ઠ જવાહિરો પોતા માટે અથવા પ્રજા માટે કંઈ પણ વિશેષ કરવાને શક્તિવાન ના થતાં પ્રજાકોય કર્મવડે સ્થૂલજીવનમાંથી દૂર પડે છે. ઉત્સાહ અને અંતઃપૂર્વક કાર્ય ઉપાડી લેવાની ખીલકૂલ શક્તિ વિનાની, મોટી મોટી આશાઓ રાખનારી નિર્બલ વેતિયા પ્રજાની દશાનો, આ કેવો દીલગીરી ભર્યો દેખાવ છે. અન્ય પ્રજાઓની દશા જુદા પ્રકારની છે. તેઓ અધોપાતમાં આવી પડી નથી. હિંદુઓ માટે અચક્ર લાગતા ક્રમવાર ઉત્સાહ સહિત એ પ્રજાઓ ઉંચે ચઢતી જાય છે. અધ્યાત્મ મંડલનાં (Theosophical Society) કાર્યક્રમોને દર્શાવે તરીકે લઈએ. આ મંડલમાંના પાશ્ચાત્યસભાસદો કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતોનો એવા વિચારના પ્રાબલ્ય સહિત તથા ઉડી સમજી પૂર્વે અભ્યાસ કરે છે કે, જે તેમને પોતાને માટે અલગ લાભકારક છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ખાત્રીથી એથી સમગ્ર માનવ જાતને પણ લાભ થાય છે. હિંદુ

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

બંધાઈને તૈયાર છે

કૌંમલ રૂ. ૩) ત્રણ.

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનીનું ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ

નડીઆદ

જુનાગઢ પાંજરા પોળ લોટરી

ભાગ બીજો—કુલ ટિકેટ ૭૦૯૭૦, દરેક ટિકેટની કિંમત રૂપિયો એક.

ઈનામની સંખ્યા.	ઈનામની રકમ.	કુલ રૂપિયા.	ઈનામની સંખ્યા.	ઈનામની રકમ.	કુલ રૂપિયા.
૧	૭૦૦૦	૭૦૦૦	૪૦	૫૦	૨૦૦૦
૪	૧૦૦૦	૪૦૦૦	૫૦	૨૫	૧૨૫૦
૪	૫૦૦	૨૦૦૦	૧૦૦	૧૦	૧૦૦૦
૬	૨૫૦	૧૫૦૦	૧૭૧૮	૫	૮૫૪૦
૧૦	૧૦૦	૧૦૦૦	૧૮૪૩ કુલ ઇનામ.		૨૮૪૮૦ રૂ.

૭ ટિકેટ અર્થે રૂપિયો અને અગિયાર ટિકેટ એક રૂપિયો કમીશનનો અપાય છે.
તેમજ દોઢ તેટલી ટિકેટ માફકની નામ દાખ ઠેઠામાં ગરામર દર્શાવેલો 'વેલ્યુએમન્ટ' મંગાવો લેવી.

જેઓને પોતાનું નરીમ અગમ્યની જોવાની ઇચ્છા હોય તેમને આ હપ્તો તક છે.
સ્વર્થ અને સાબ દોગો છે. સ્વાર્થમાં પરસ્થ છે અને પામાર્થમાં સ્વાર્થ છે. ખાતરી
નાખવે કે-એક રૂપિયો ખર્ચવાથી તમે કંઈ ગરીબ વાલુના નથી, પણ જે વાગ્ય
દેવી પ્રમુલ થશે તો એકદમ પૈમાદાર થઈ પડશે. આવેલી તક એજે સુખાવની નહીં.
ખર્ચવાના કામમાં દીલ કરવી નહીં. જે દીલ કરશે તો ગદી જશે, અને પછી પગલાયો.
૩ તખમર ટિકેટ ખરીદો મફત નહીં, મરે રોડે માણ દોરવો નહીં તે પરજો.

પુરપોત્તમ કહાનજી ગાંધી લાંબડીવાળા.

જુનાગઢ (કાઠિયાવાડ.)

કેક અલેક્ઝાન્ડર પ્રવાસી.
અહનિય મણિલાલે નવજીવન

સુદર્શન.

પ્રેસિડેન્ટ આનંદજી રામજીલાલ મિત્ર
મેમ. એ. એલ. એસ. બી.
કપલ્-સી—
આધ્યત્મિક નવજીવન દિવસી.

૫૨૧—

(ધર્મ, શૃદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સર્જની વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” — ગાગતમ્.

[પુરતક ૨૦-૨૧. અંક. ૧૧.] (માસિક) [અગષ્ટ. ૧૯૦૬]

ભજન.

(મળેલું.)

ચાલો...ચા...લોને પેલા દેશમાં હોજરે....
જન્હાં રૂહે છે હૈયામાં પૂરી હામ.

રે! હો !! સન્તો !!! મહારા

ચાલો...ચા...લોને પેલા દેશમાં હોજરે...

જાનના ચમકારા પાસે સૂર પડે ઝાંખો, રે....
પૂરણ શાન્તિલું. એ છે. ધા...મ.

રે! હો !! સન્તો !!! મહારા.

ચાલો...ચા...લોને પેલા દેશમાં હોજરે....

“ળી જેવાથી ત્હમે...નહી” પાર પા...મોરે
૫ પહોંચે યાશે રે! નિયજામ.

રે! હો!! સન્તો!!! મહારા.
ચાલો....ચા....લોને પેલા દેશમાં હોજરે....

પરિશ્રમ એમાં ત્હમને જરા નહિ લાગેરે....
વળી, નહીં જોસે રે! લવ દામ.

રે! હો!! સન્તો!!! મહારા.
ચાલો....ચા....લોને પેલા દેશમાં હોજરે....

ગણી લેશે પોતા જેવા આપણુ સહુનેરે....
વળી નહીં પૂછે રે! શું છે? નામ.

રે! હો!! સન્તો!!! મહારા.
ચાલો....ચા....લોને પેલા દેશમાં હોજરે....

કીધા વિના શું છે? મનમાં સમજી તે લેશે રે....
બને વિના યત્ને પૂરે, કામ.

રે! હો!! સન્તો!!! મહારા.
ચાલો....ચા....લોને પેલા દેશમાં હોજરે....

પ્રભુના મન્દિર પાસે મન્દિર છે એવું રે....
સન્તોએ પધરાવ્યા જાડાં રામ.

રે! હો!! સન્તો!!! મહારા.
ચાલો....ચા....લોને પેલા દેશમાં હોજરે....

કોટિ કોટિ જન્મે લાઈ એવું નહિ પામોરે....
સહજે મળે એ વિચરામ.

રે! હો!! સન્તો!!! મહારા.
ચાલો....ચા....લોને પેલા દેશમાં હોજરે....

રાત્રીમાં આત્મધ્યાન.

(મળેલું).

નિદ્રા પ્રશાન્ત થઈ આ નયનોની અંતે,
ના તે તણો હૃદયને જરી શોક આજે;
ઉત્સાહ રંગ રંગમાં રંગમાં ભર્યો છે,
છૂટ બન્યું હૃદય ભાર જતો રહ્યો છે.

સૌ પાસે શાંત રહિ પ્રકૃતિ આ છવાઈ,
ના કોઈ પ્રાણિ વળી અન્ય નલકે માંહી;
જાંખે થતી પ્રણવની ઝટ શોધતામાં,
ને શુદ્ધ પ્રેમ દિવની પ્રકટી પ્રભા ત્યાં.

વ્યવહાર કાર્ય પ્રતિરોધ દિવા-બધાનો,
આનંદના વહનને નકિ રોકી દેતો;
સૌ પ્રાણી હુંડ બની આવી વીંટી લીએ છે,
ને તેમના રવ વડે શુંયવે મને એ.

હું ધ્યાન મગ્ન બધી રાત્રી-ઉપાધિભ્રતાં,
આનંદ દિવ્ય અધિકો ઉરમાં ભરાતાં;
આનંદ એક ને બળે તહીં કોઈથી એ,
ધારી નવીન રૂપ પ્રેમ પ્રભા પ્રકાશે.

આ જીવગી ખળભળી ઉઠતી હમેશાં,
મારી અને પ્રીતિ તણી અરિ એબનેકાં;
તાલ નધી જીવવણી રહે આવી સામે,
રાત્રી પડે પછીથી ફર જઈ વિરામે.

નિદ્રા મીઠી નવ હવે જરી ભાવતી એ,
નિત્યે નવા વિષયસોગ ફરે ધરી દે;
હેતું મને તણ હવે નવનપથ અન્ય,
વિકાસવા હૃદય-અણુ નવીન દિવ્ય.

થા દૂર તું અવનિ કે બનું નંગતોને,
આનંદ શુદ્ધ રસરંગ ધરું ઉમંગે;
જે જે સુખો પથ-અનુભવ ઉતરે છે,
રાત્રી વિશે પ્રભુ સદા મમ ભાગિયો છે.

યોગી જનો કંઈકે કારણથીજ આવા,
ઉઘોગી દિન ન, નિશા હૃદયે ચહાતા;
રાગિ અનેલ હૃદયો અતિ દિવ્ય દેશે,
સૂર્ય પ્રકાશ દૂર જાયો ધરે હૃદ્યે એ.

માયા ફસેલ જન કાળજ નિંદ નિર્મી,
જે દિવ્ય પ્રેમ હૃદયે લહી શાંતિ ધારી;
તે રાત્રિમાં અધિક દર્શન દિવ્ય પામે,
સૂર્ય પ્રકાશ કદિ એ જરી ના જણાવે.

દાન્ત.

ચર્ચાપત્ર.

(મળેલું)*

“બુદ્ધિ” VERSUS “હૃદય.”

“વસન્ત”ના માનનીય તન્ત્રી મહાશય;

સેવામાં વિનંતી કે, નીચેનું ચર્ચાપત્ર આપના પ્રતિષ્ઠિત પત્રમાં પ્રકટ કરશો, તે
આપનો હપકાર માનીય.

“બુદ્ધિ” અને “હૃદય” એમનાં રચાવ, એમની શક્તિયો, એમનાં કર્તવ્યો, આ
ત્માભૂતિના વિકાસ ક્રમમાં એમની ઉપયોગિતા અને ઉમ્મયમાં સર્વોપરિ પદ કોનું છે? એ
સમન્ધમાં વિસ્તારપૂર્વક જણાવનાં છગ્રાસ્ય બાવે. અપેક્ષા રહે છે. અદને લાગે છે કે,
આ વિષયમાં નૂદા નૂદા વિહારોને અને પ્રહારોને પણ મત ગિલતા દશે, તેા પણ એ
માટે ચર્ચા થવી અનાવશ્યક નથી. આપને અને આપના સહુદય વાચકોને આ ચર્ચાપત્ર
તરફ વિચારની દૃષ્ટિથી જોઈ ત્વેમાં બામ સેરા નમ્રતાપૂર્વક વિનંતું છું.

* મોકલનાર—રા. રા. જગજાઈ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી.

“બુદ્ધિ” અને “હૃદય”ના સમન્વયમાં વિદેહ પ્રેક્ષક મણિલાલે પોતાના “સુ-દર્શન” પત્રમાં વખતોવખત ચર્ચા કરી છે; અને એમના વિચારોને આધારે મહાદે માનવું એવું છે કે—“બુદ્ધિવાન” મનુષ્ય કરતાં “સહૃદય” મનુષ્ય અહીંઆતો છે; વિદ્વાન સર્વત્ર પૂજ્યતે એમ નહીં, પણ “ચારિત્રવાન” સર્વત્ર પૂજ્ય છે; અને એ ચારિત્ર “બુદ્ધિ”માંથી નહીં પણ “હૃદય”માંથી જ હ્રદયભવે છે. એવું હૃદય વધારે આદર, વધારે કામલ, તેજ સહૃદય યદ્ય શકે અને એવી સહૃદયતાજ પરોપકારક હોઈ શકે—“બુદ્ધિ” નહીં.

પ્રો. મણિલાલના વિદેહ યવા પછી સુદર્શનપત્રનું તત્ત્વ પ્રો. આનન્દશંકરના હાથમાં આવ્યું; તે પછી થોડેક માસે હૃદયે “બુદ્ધિ” “હૃદય”ના એક સ્વતંત્ર લેખ લખેલા, અને પ્રો. મણિલાલના “બુદ્ધિ” અને “હૃદય”ના સ્વતંત્ર લેખથી પ્રો. આનન્દશંકરનો તેજ મથાળાના લેખમાં વિચારોને ત્રિશેષ વિરોધ મળે નજીયો ન હોત તો આ ચર્ચા કદાચ આટલી વહેલી જન્મ પામત નહીં.

“બુદ્ધિ” અને “હૃદય”ના મથાળાથી પ્રો. મણિલાલનો વિષય ૧૮૯૬ ના ક્રીસેમ્બરના સુદર્શનમાં છે અને પ્રો. આનન્દશંકરનો વિષય ૧૮૯૬ ના જુનના અંકમાં છે.

અને વિચારોમાંથી થોડાં અવતરણો આપવાથી વધારે સ્પષ્ટ થશે.

“બુદ્ધિ અને હૃદય” “સુદર્શન” ક્રીસેમ્બર ૧૮૯૬.

* * * “બુદ્ધિને વિસ્તાર છે, ઉગ્રાઈ નથી, હૃદયને ઉગ્રાઈ છે, વિસ્તાર નથી. * * * હૃદય કાઠવાનું કામ બુદ્ધિનું છે, કામો આપવા લેવાનું કામ હૃદયનું છે. * બુદ્ધિને માન અપમાન સમગ્ર છે; હૃદયને સર્વત્ર માનજ નજીય છે, અર્થ સાઈજ દેખાય છે.

* * * હૃદયને “દુ” એવું બાનજ નથી. * બુદ્ધિ તો દુ-તુ-માર-તાર એવા બેઠ પાડી અમુક હૃદ અને મર્યાદા કંસવી પોતે અને પોતાનું એવો જે વિભાગ સ્પષ્ટ કરી જતાવશે, કસામાં પણ પોતે નહીં એમ નહીં થવા દે. અભિમાનનું નિદાન બુદ્ધિ છે. સ્વાર્થ-લાગ તેનું નિદાન હૃદય છે. એક રસિક કાવ્યને વાંચતાં હૃદય તેના રસમાં પોતાને ઘૂસી જશે, જ્યારે બુદ્ધિ તેની રચના, તેના ગણ, તેની માત્રા, તેની ભાષા, તેની કલ્પના ધીસાદી જેવામાં પોતે પોતાને સોધતી રહેશે. * * હૃદય જે રાગ્ય અપાવે છે તેને બુદ્ધિ છીનાવી લે છે. બુદ્ધિ પોતે એવી દુષ્ટ છે કે આપી શકતી નથી તેમ કાઠ આપે તે લેષ પણ શકતી નથી. * હૃદય સ્થાય છે, બુદ્ધિ ઉથાપે છે. સહિની રચના હૃદય કરે છે, તેનો વિનાશ બુદ્ધિ સાધે છે, હૃદય ઝાગળે છે, બુદ્ધિ હોય તે કરતાં પણ વધારે કદકા કરી આપે છે.

હૃદય સહિ કરે છે, હૃદયજ ધમિર છે. * * બુદ્ધિના અધિકારને પ્રકાશ માનનારા ધૂક સામા સાંખી બેઠીને પરસ્પરને ખોટા ખરા કયાજ નય છે. હૃદયના સૂર્યને તે

દેખતાજ નથી. બુદ્ધિનો તો ખરેખરો “અધારો કુવો” જ છે. જોનો ઉડામ નથી. હૃદયમાં પરમાત્માની “અંગુષ્ઠમાત્ર” પ્રતિમા પ્રસન્ન છે; હૃદયને પૂજવાનું મૂકી બુદ્ધિને પૂજનારા કેવલ નાસ્તિકજ છે. * * શાસ્ત્રો જેને માયા, પ્રપંચ, પ્રભૃતિ આદિ નામક ત્રિવિ છે તે બુદ્ધિ છે, જેને અભેદ, બ્રહ્મા, આત્મા આદિ નામથી ઈષ્ટ જનાવે છે તે હૃદય છે; * *.

શુદ્ધ માર્ગને ઉચિત છે કે તેણે બુદ્ધિના વિભાસોની પૂઠ મૂકી હૃદયના આવેશને પ્રાપ્ત કરવા ઉપર લક્ષ રાખવું. * બુદ્ધિ જે આપતિઓ સામે વ્યર્થ માથું ફેંકી અગમ્ય મળ્યું કરે છે તે જ હૃદયને શિદ્ધાશુર્ય આત્મવિસ્તારના કમરપ જણાવે છે. બુદ્ધિ જેને મતભેદ કહે છે તેને હૃદય અધિકાર કહે છે. * હૃદયનો આશ્રય કરો. બુદ્ધિની અજાણી અજાણ રહે. કારણોએ પોતે રમેલી જગમાં પોતાની મેજેઝ ગુંચવાઈ મરણ પામે છે એ દુર્લભને અન્યો રાખી પ્રેમને વિશ્વાસ લાવો અને સર્વ સમર્થતા હૃદયને વિગ્નાર પામરો. ”

પ્રો. મણિલાલ.

“બુદ્ધિ અને હૃદય” ના સ્વભાવ વિષય ઉપરાંત જિજ્ઞાસુ વિષયોમાં પણ પ્રો. મણિલાલે એ સમજાવી ચર્ચા કરી છે; અને આજુ ચર્ચા ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડીને એમ ધારીને એમના જિજ્ઞાસુ વિચારોમાંના થોડાક અર્થો ટાંકવાનું આવશ્યક મળ્યું છે, અને તે પછી આપણે પ્રો. આનન્દસાહેબના વિચારો તરફ વળીશું.

“અવધારા” સુદર્શન માસ. ૧૯૯૬.

* * * “પ્રેમ, શ્રદ્ધા, આત્મા આદિથી આપણે જાતેક વાતોને સ્વીકારીએ છીએ. આદરીએ છીએ અને આશરીએ છીએ તેનું સ્થાન હૃદય છે. * * આ મુદ્દા તેમ જ આ સમસ્યાઓનાં મોડીએ ચલવાનું પ્રથમદાર છે. જેણે અંદર જવું હોય તેણે તે હાર ઠોકવું. ”

પ્રો. મણિલાલ.

દાન્ય સુદર્શન યોગદોષ ૧૯૯૬.

* * * તદ્વિષયપ્રકૃતિ તેનું બુદ્ધિસ્થાન બધું અને વિશાળ છે તેથી આ કાર્ય સ્વઅધિકારીને સ્વચિન્તન દોષ છે * * તદ્વિષય પ્રકૃતિઓ આજ સમયથી અધિકાર નારિના કે મંદીન દોષ છે. હૃદય અને હૃદયનો રક્ષા જિજ્ઞાસુ આનંદનું નિશાન છે. અન્યથા કે મંદીમાં પણ જેને આનંદ આવવા પરમ પ્રકૃતિ કહેવાય છે તેનું મૂળ હૃદય છે.

પ્રો. મણિલાલ.

“સીએમી” મુ. ટીએમ. ૧૯૯૬.

“ સર્વ વાતમાં સારો સહેલો અને અગાન છુપાવવાનો ઉત્તમ રસો જોઈ હાથ યયો છે કે “ અમે તો બુદ્ધિ માનને જ માનીએ છીએ, અમે તો શંકાના પક્ષમાં છીએ અમે તો સ્કેપ્ટિક છીએ. ” એમ કહી કચાનો સ્વીકાર ન કરવો અને મહત્તા દાખવવી.

* * * આ સમયના જલને એવા અતિ વિશુદ્ધ, સીધા, સારા, હૃદયવાળા પદાર્થો મહુ બારે પડે છે, તલીએ જ એસવા ગોચર જણાય છે. * * *

પ્રો. મણિલાલ.

“ અભ્યાસ. ” સુ. ઓક્ટોબ. ૧૯૬૭.

* શ્રદ્ધા બુદ્ધિનો ધર્મ નથી. બુદ્ધિ તો શંકા, વિવાદ, તર્ક ઉઠાવે છે, શ્રદ્ધા નિશ્ચય, સમાધાન, તત્ત્વને લીધે છે બુદ્ધિ જ્યાં વિચારના સમજમાં પાડી કશું કચાવી ચડતી નથી, ત્યાં શ્રદ્ધા મહાપરાક્રમ કરાવી રિજય અપાવે છે: અર્થાત્ શ્રદ્ધા એ મનુષ્યના હૃદયની લાગણી છે. બુદ્ધિના વાર્થા તે આવતી નથી, બુદ્ધિના વિલાસથી આપણે કાઢને ખોલતો બંધ કરી ચકાએ પણ તેના હૃદયમાં આપણા કહેવા ઉપર શ્રદ્ધા ઉપજાવી ચકાએ નહીં * * * .

“ જ્ઞાન. ” (એજ અંકમાં.)

* * * બુદ્ધિ માર્ગે જતાવી શકે છે, દોરી શકે છે, વ્યવસ્થા કરી આપી શકે છે પણ બુદ્ધિને સીમા છે; અમુક મર્યાદાની પાર તે જઈ શકતી નથી. આત્મજ્ઞાનનો આનંદ-મય અનુભવ બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતો નથી, એ તો આકસ્મિક, સમ્ભારિક એવો હૃદયના આઘાતરૂપ કોઈ વિલસણ પ્રકાર છે. પ્રેમ, ભય, આશ્ચર્ય આદિ ઉર્મિનો ધક્કો જેમ વિચાર અને બુદ્ધિને વચમાં આપ્યા વિનાજ આપણે અકસ્માત્ અનુભવીએ છીએ તેમ આ એકતારૂપ આત્મજ્ઞાનનો આનંદપ્રદ ધક્કો સદંતર અકસ્માત્ અનુભવાય છે. * * *

પ્રો. મણિલાલ.

વેદાન્ત સુ. ડીસેમ્બર. ૧૯૬૭.

* * * વેદાન્તના સાક્ષાત્કારનું સાધન તો બુદ્ધિથી અન્ય છે. * * * * *

* સર્વ મહાત્માઓ, રાજાઓ, ઋષિઓ, વેદાન્તને બુદ્ધિનો વિષય માનતા નહિ, વેદાન્તને કેવલ હૃદયનો જ વિષય માનતા. જેમ શીત. આત્મપ્રાદિનાં પ્રસક્ત આપણને સદંતર રીતેજ યાચ છે ને હૃદયમાં અનુભવાય છે; તેમના વિષે બુદ્ધિથી શક્યથા વિવાદ અને વિવેચન કરતાં પણ તેમનો સાક્ષાત્કાર થતોજ નથી; તેમ વેદાન્તના રહસ્યને અનુભવ પણ બુદ્ધિના વિલાસોથી થતો નથી, કેવલ હૃદયથીજ શીતઆત્માદિની રેડે અનુભવાઈ જાય છે. * * * પોતાની બુદ્ધિ અને તે બુદ્ધિના ત્રિપથો ઉપર સાંનિમાન

આસક્તિ રાખી, તેમાં આનંદ માનવો એ વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત નથી. * પરબુદ્ધિના ચ-
મત્કાર વાંચતાં, સમજતાં, પણ વાચકને જે આનંદ થાય છે તે સ્વબુદ્ધિની અપેક્ષાનુસાર
ન્યૂનાધિક રહે છે એટલે બુદ્ધિવિલાસનો જે આનંદ, વિચાર (Contemplation) નો
જે આનંદ, તે સ્વપરાયણ બુદ્ધિનો અર્થાત્ અહંભાવ અને અભિમાનનોજ આનંદ છે.
* * * બુદ્ધિવિલાસોમાં નિમ્ન જ્ઞાન પક્ષનો વર્તુલમાંજ ગતિ કરે છે; ગતિ કરતો જણાય
છે, પણ દોષ-લાંતો લાંજ આવે છે; કારણ કે એમાં અભિમાન અને બુદ્ધિની જે પૂજા
થાય છે તે બેદને પુષ્ટ કરવા કરતાં અન્ય કંઈજ સાધી શકતી નથી. * * અભેદ-ભા-
વના તે જ્ઞાનના અંતરૂપ બુદ્ધિ વિલાસોમાં નહિ પણ હૃદયના અપરોક્ષ ભાવમાં રહે છે.
રાગદ્વેષઆદિ ઉર્મિઓનો અનુભવ યથાગાં જેમ બુદ્ધિવિલાસોનો અપેક્ષા નથી, બુદ્ધિને
તેમનો અનુભવ થતો નથી, હૃદયને તેમનો અનુભવ બુદ્ધિની સાદાચ વિના જ સ્વતઃયથ
જાય છે તેમ અભેદનો સાક્ષાત્કાર સદૃશ અને સ્વતઃ સિદ્ધજ થઈ શકે છે. એમ દોષા-
થી એને સ્વસ્વેદ્ય કહેવાય છે. અભેદશાક્ષાત્કાર તે જ્ઞાન નથી પણ લાગણી છે. એમ
દુકામાં કહીએ તો પણ ખોટું નથી. * ”

પ્રો. મણિલાલ.

“ અભ્યાસ. ” (એજ અંકમાં).

“ * * * આજ કાલ ‘ કંઈ ન માનું ’—બુદ્ધિ કહે તે કરવું—એવો પ્રભાવ
આપણા યુવકોમાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથી જે અસ્થિભાવના પ્રામાન્ય પામી છે તેને લીધે વધી
ગયેલો જણાય છે. પણ એમાં કશું તત્ત્વ નથી. * * * ”

“ ગૂજરાતી શાલાઓના ધોરણે ” ના સરજનમાં પણ પ્રો. મણિલાલ કહે છે કે,
“ સમાજે બુદ્ધિની અને શરીરની કેળવણી ઉપર પરિપૂર્ણ લક્ષ આપ્યું છે, પણ ‘ હૃદયની ’
કેળવણી ઉપર કંઈજ લક્ષ આપ્યું નથી; અને જાલકોને ‘ બુદ્ધિવિલાસો સિખવવા-
માં આવે છે ’ તે કરતાં જાલકોનાં હૃદયો જરાજર કેળવાય. ” એવી વ્યવસ્થા કરવાની
વાચનશાલામાં પુષ્કળ જગ્યા છે ” (માર્ચ ૯૮.)

“ કપીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. આ. ઇ. ના સ્વર્ગવાસની નોંધ લેતાં, સાદિ-
અન્ન વિલાસીઓને જે સ્થિત્વથી લેખ લખાણથી પ્રો. દ્વિલાસે ૯૮ ના એપ્રિલમાં લ-
ખ્યો છે તેમાં તેઓ જણાવે છે કે ‘ કાવ્યભાવના સહસ્ય વેદ છે અને સહસ્યત્વ સ-
ર્વને દોનું નથી એ દુર્લભ છે. ’

‘ હૃદિ ’ અને ‘ હૃદય ’ એ ઉભયમાં ‘ હૃદય ’ વિશેષ ઉપકારક છે એટલું જ નહિ
પણ ‘ બુદ્ધિ ’ ઉપર ‘ હૃદય ’નું સામાન્ય છે એવો અભિપ્રાય દર્શાવનારાં ઉપરનાં અવતરણો
વિના પણ નિમ્ન પક્ષાં પ્રો. મણિલાલના ‘ સુદર્શન ’, ‘ આરિત ’, ‘ જાલવિલાસ ’,
અને ‘ અત્મનિમજ્જન ’ ના ઉપોદ્ધાન તથા વિવરણમાંથી સદૃશ પ્રાપ્ય છે પણ વિ-

સ્તારમયને લીધે તે મૂકી શકાયું નથી. હવે પ્રો. આનન્દશંકર દ્રુવના તે સમ્યક્ની વિચારો જોઈએ:—

સૂદર્શન. જુન: ૧૮૯૯—“ સુદિ અને હૃદય. ”

“ * * * વસ્તુભૂત પદાર્થ શો છે અને શો નથી એ વાતનો નિર્ણય સુદિ વિના કાશ્ય કરી શકે એમ છે, હૃદય તો પ્રતીતિમાં છે કે નથી એટલું જ કહીને રહેશે; વસ્તુત: “ છે કે નહિ એ ઉચ્ચારનાર શક્તિ તે સુદિજ છે. અને એટલે અંશે સુદિનું સાયક્ય સ્વીકાર્યા વિના કેમ ચાલશે ? ‘ સુદિવિજ્ઞાન ’ ‘ તર્કજ્ઞ ’ ઇલાદિ આલેપ ગર્ભ પદો ધણેક સ્થળે મહાન પુરુષોને મુખે પણ આપણે સાંભળીએ છીએ. પણ અમારું તો સ્પષ્ટ માનવું છે કે એમ બોલનારાઓનું ખરું તાત્પર્ય ન સમજીને જ લોકો ધણીવાર સુદિના પ્રયોગને નિરર્થક માની લે છે અને અમારા અતુભવમાં તો આ વત એટલે સુધી ગએલી જોવામાં આવે છે કે ધણી લોકો તો સુદિહીનતાને હૃદયના વેગનું એક માપ કરી બેઠા છે, અને એમને જ્યાં જ્યાં કાંઈ પણ સુદિનો આવિર્ભાવ થયો, કે સુદિનો શ્રમ લેવાની વાત થતી જોવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં જાણે હૃદયની સચતાજ હોય, ‘ નીરમતા ’ ન જ હોય, એમ માનતા જરા પણ વિચાર પડતો નથી. સુદિ-શ્રમ કેવો કરીને છે, પરમ-પદાર્થ ઉપર હૃદયને તોળ આવેગ લાગ્યા વિના એટલો શ્રમ સદન કરવા તરફ અભિરુચિ થતી જ નથી એ ધ્યાનમાં રાખતાં ધણીખરા લોકો એનાથી કેટલાંજે એમાંજ આશ્ચર્ય નથી. પણ પૂર્વે અમે એક વખત કહ્યું છે તેમ એ કરીનતામાં જ એની બચ્ચતા છે. અને અમારા આ સિધ્ધાન્તને શ્રીમદ્ બગવદ્ગીતાદિ મહાન ગ્રંથોનો ટેકો છે “ (દદ્યતે દ્ય-અથા વુદ્ધ્યા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ॥ ” એમ કહેવનિપદનું વાક્ય છે.)

નિન્દાયોગ્ય સુદિ છે તે જુદીજ છે. જે સુદિ ઇન્દ્રિયોથી મૂકી શકાય તે કરતાં અધિક સત્ત્વ સ્વીકારતી જ નથી; જે હૃદયના દુર્વિકારોનું વિરમરમું કરી જઈને સમય રચના રચે છે એટલું જ નહિ પણ જે પ્રેમ, માન, દયા, ઉપકાર અદિ હૃદયના ઉચ્ચ ભાવોની કેવલ ઉપેક્ષા કરી પ્રવર્તે છે, જે ઉદાર સ્વાર્પણને મૂર્ખતારૂપે પ્રદર્શિત કરવાની ધૂષ્ટતા ધરે છે, તથા જે મનુષ્યહૃદયમાં ઇછળતા રશ્મિરને પતિત્ર અને મહાન બનાવવાને બદલે એને ખાલી કરી પોતાનું સ્વતન્ત્રરાજ્ય સ્થાપવાના બ્યર્થ યત્નમાં એને કતૈભ્યભંગની અધમતા તરફ દોરે છે; તથા જે આહીરિયતિ (Religiousness, Piety) ને બદલે માત્ર શોખરૂપી બહાજીયાસા (interest in religion) માં જ ફતફલતા મનાવે છે એ સુદિ જ નિન્દાને પાત્ર છે. એનો વિલાસ તોજ ખોટો સુદિવિલાસ છે, ‘ સુદિવિલાસ, ’ ‘ તર્કજ્ઞ ’ ઇલાદિ પદો વડે સુદિ ઉપર આલેપ કરનારા મહાદુર્વિજ્ઞાનોનું આજ તાત્પર્ય હતું, અને હોતું ધટે છે. સુદિનો એક દુષ્ટ પ્રકાર સંભવે છે એટલા ઉપરથી એનો સારો પ્રકાર પણ હોઈ શકતો નથી, એમ સમગ્રસુદિને લાભ્ય ગણવી એ ભ્રમ છે.

તર્કમળમાં લપટાઇ રહેતા તત્ત્વવિમુખ એક દિલસુદ કરતાં નિર્મળ હૃદયે ભક્તિ પરાયણ યેનો ગામડીઓ પરમ વસ્તુ પામવામાં વધારે યોગ્ય છે એ સ્પષ્ટ છે. સંસાર પ્રવાહના નકથી પકડાએલા એક ગળેન્દ્રની પ્રભુ પ્રત્યેની જિંઝા હૃદયની, ચીસ, કે રાગરીની બરા ભાવથી અર્પણો ભેર એને અસંખ્ય 'બુદ્ધિવિલાસો' કરતાં અધિક પ્રિય છે એ નિર્વિવાદ છે. પણ એમનો સાક્ષાત્કાર એમના જટલાજ હૃદયનાં વેગવાળા પથ એ કરતાં જ અધિક યાની એવા એક ઋચિના સાક્ષાત્કારની સમાન પંક્તિમાં આવી શકે છે. એમ કહાય. કહેશે ? આપણે ધણીવાર એક નિર્મળ હૃદયના ગામડીઆને વખાણીએ છીએ, પણ એ તો 'ખોટા બુદ્ધિવિલાસને નિંદવા ખાતર કરેલી માત્ર અતિશયોક્તિજ છે. એનો અર્થ એમ નથી કે એક જ ગલી હોટે-ટોટ અને એક બહાનુ દુષ્ટાન્ધવિવર-ધર્મના વિષયમાં સમાન છે. સમાન કહેવું એ તો અન્યાય અને પ્રકાશને એક ગણી નાખવા બરાબર છે. વળી 'મુલો કે' એ ગામડીઆ ઉપર પણ સ્વચ્છદયતુસાર તત્ત્વનિર્ણય કરવાની ફરજ નથી ? કઈ ભાવના પરમાત્માની છે, અને કઈ નથી એ વિશેજ ચચાસક્તિ વિવેક ક્યાં વિના તો ગામડીઆએ પણ પ્રવૃત્ત થવું યોગ્ય નથી. અને આ નિર્ણય કરનાર જે વિવેક શક્તિ તેવું નામજ બુદ્ધિ છે. પરમાત્મા જ્યાં જ્યાં સત્ (સાધુ) ભાવ છે ત્યાં ત્યાં વિરાજમાન છે, અને જેમ જેમ મનુષ્ય બુદ્ધિ વિસ્તાર અને 'વિકાસ પામતી જાય છે તેમ તેમ એનું દર્શન વધારે ઉચ્ચતર અને ચચાર્યે યત્ન આવે છે. આ ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિનો પુરાવો પણ બુદ્ધિનો સત્કાર કરાવવા તરફ વળે છે. કદાચ એમ કહેવાશે કે આ ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ તે હૃદયની જ, બુદ્ધિની નહિ. પણ એમ કહેવામાં બુદ્ધિ અને હૃદયના નિકટ સંબંધની અવગણના થાય છે. હૃદય, બુદ્ધિવિના તો આજ જેવું હશે તેવું જ કોટિ વર્ષો સુધી રહેવાતું. બુદ્ધિ જ એની પાસે વિવેક પુરઃ સાર પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, અને એ રીતે અધિભાષિક ઉત્પત્તિ સાધી આપે છે.

ભારે સિદ્ધાન્ત કે—બ્રહ્મવિદ્યામાં હૃદય અને બુદ્ધિ ઉભયનો સરવાળો ધ્યાનમાં લેવાનો છે. કેવળ બુદ્ધિ કે કેવળ હૃદય અને ધોરણરૂપ ચંદ્ર શકે એમ નથી. બુદ્ધિહીન હૃદય રધિરતા એની મેળે ગમે એવી રીતે ચાલતા એક સંચાં જેવું છે; જેમ હૃદય વિનાની બુદ્ધિત્વક-ઇન્દ્રિય વિનાના શરીર જેવું છે. એક બીજી રીતે કહીએ તો બુદ્ધિ વિના હૃદય આંધળું છે, હૃદય વિના બુદ્ધિ નિઃસાર છે. ઉભય મળી એક જ ધોરણ થાય છે. "

ત્રી. આનન્દશંકર દ્રુવ.

ઉપર પ્રમાણે બન્ને વિદ્યાન પ્રોફેસરોના અભિપ્રાયોમાંથી પૂરતા અવતરણો આપ્યા પછી ન્દાગ પોતાના તરફથી થોડું જ કહેવાતું છે. ત્રી. આનન્દશંકરને છેવટેનો 'સિદ્ધાન્ત' કોષ રીતે અયુક્ત જણાતો નથી, છતાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે એમના વિચારોનું મનન કરતાં ત્રી. મણિલાલના અને એમના વિચારોમાં કાંઈક એવું સદમજ શકાયો.

એ. મણિલાલ પણ 'બુદ્ધિ' ની ઉપયોગિતા યોગ્યપણે સ્વીકારે છે પણ, બૂલવું જોઈતું નથી કે, આત્મોન્નતિનામ વિકાસક્રમમાં પ્રધાનપદ તો હૃદયનું જ છે એમ માને છે.

"બુદ્ધિ"ના પક્ષમાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે, હૃદયનું કામ તો ફક્ત સારી ખોટી લાગણી જ ઉત્પન્ન કરવાનું છે અને ત્હેની સારાસારતાનો ન્યાય તો બુદ્ધિ જ કરી શકે છે; પણ હું માનું છું કે, 'બુદ્ધિ' ગમે ત્હેવી વિશાંસ હોય છતાં ત્હેને સીમા છે અને તેથી બુદ્ધિથી યોષેલું સર્વદા "સત્ય" જ હોય એમ બની શકતું નથી. "સત્ય" ને પણ ધણીવાર " બુદ્ધિ " અસત્ય દરાવી દે છે.

"હૃદય"નું પ્રધાન કર્તવ્ય લાગણીનો ઉદ્ભવ કરવાનું છે એ વાસ્તવિક છે, પણ સારી લાગણીની સાથે ખોટી લાગણી પણ 'હૃદય'માંથી જ ઉદ્ભવે છે એમ કેમ કહેવાય ? "હૃદય" એટલે Conscience એમ મને લાગે છે. અને ગમે ત્હેનું અસલ કે અશુભ છતાં પણ જો આચારમાં એવું આવ્યું તો પોતાનું Conscience (હૃદય) પોતાને તરન બૂલ બનાવવાનું જ. સારે આ ઉપરથી સ્પષ્ટમળ્ય છે કે સારાસારતાનો ન્યાય પ્રત્યેક માણસની બુદ્ધિ કરતી નથી પણ પોતાનું 'હૃદય'-(Conscience) જ કરે છે. 'હૃદય' મને એટલું પેષિત લાગે છે કે, તે પોતાની originality (સ્વભાવિક વિશુદ્ધિ) કદી પણ ગુમાવે કે કેમ એ સંશયયુક્ત જણાય છે પોતાનું Conscience (હૃદય) તો હમેશાં સ્નેહ અને હીતના ભાગે તરફ જ દોરે અને એમાં વિશેષ કરવાનું જ કામ પશ્ચિમિત બુદ્ધિનું છે. 'બુદ્ધિ' ક્વચિત્ સાદામ્ન્ય પણ આપી શકે; તો પણ એકાન્દર, " બુદ્ધિ " ની ઉપયોગિતા " હૃદય " ના જોડેલી મિદ્ધ યદ્ય શક્યે નહીં. સહૃદયતા ગાન કરતા સ્વદીઆતી છે એટલા ઉપરથી જ 'હૃદય' ની શ્રેષ્ઠતા સ્પષ્ટમળ્યે.

આ સંમગનથી વિગતવાર ખુલાસાની બહુ અપેક્ષા છે. તરદી માટે ક્ષમા કરયો, હૈમજ અતિરિસાર માટે પણ.

રાજયોગ.

(અનુસંધાન ૫૪ ૨૭૩ થી.)

નિદિધ્યાસનું ફલ ।

તતઃ સાધનનિર્મુક્તઃ સિદ્ધો ભવતિ યોગિરાદ્ ।

તત્સ્વરૂપં નચૈતસ્ય વિપયો મનમો ગિરામ્ ॥ ૧૨૬ ॥

માવાચ્ય—પછીથી અભ્યાસિ ઉપર કહેવામાં આવ્યાં તેવાં તથા તેના જેવાં અન્યસાધનેા સાધવાની જરૂરીઆતમાંથી છૂટો થવાને લીધે તે યોગિવર્થ પુરૂષ સિદ્ધશાને પામે છે, આવા યોગિના સ્વરૂપનું વર્ણન મન અથવા વાણિનો વિષય નથી, (તેથી તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી.) ૧૨૬.

સમાધિમાં નહતાં વિઘ્નોનું નિરૂપણ ।

સમાધૌક્રિયમાણેતુ વિઘ્નાન્યાયાંતિ વૈવલાત્ ।

અનુસંધાનરાહિત્ય માલસ્યં ભોગલાલસં ॥ ૧૨૭ ॥

લયસ્તમથ વિશેષોરસાસ્વાદથ શૂન્યતા ॥

एवंप्रद्विघ्न बाहुल्यं त्याज्यं ब्रह्मविदाशनैः ॥ ૧૨૮ ॥

માવાર્થ—પ્રયતનપૂર્વક સમાધિનો અભ્યાસ કરતાં પણ બલસહિત તેમાં વિઘ્નો આવી પડે છે.—અનુસંધાન રાહિત્ય—ધ્યાનના કેન્દ્રમાંથી દૂર થસી જવા રૂપ, આલસ્ય, ક્ષણિક ભોગલાલસા, નિદ્રા, કાર્યાકાર્યના અવિવેક રૂપ તમસ, એકિક વિષયાકર્ષણના સ્ફુરણ વડે વૃત્તિ દૂર થસી જવા રૂપ વિશેષ, ક્ષણિક આનંદમાં અહંતા સહિત તણાવા રૂપ રસાસ્વાદ, રાગદ્વેષાદિ તીવ્ર વાસના વડે ચિત્તના (મનસૂના) સ્તબ્ધ ભાવ હોય રૂપ શૂન્યતા. આવા વિઘ્ન બાહુલ્યને બ્રહ્મવિદ પ્રરૂપે શનૈ શનૈઃ ત્યાજ્યા યોગ્ય છે. ૧૨૭-૧૨૮.

वृत्तिनेज बंधमोक्षकारणत्वं चे ।

भाववृत्त्याहि भावंत्वं शून्यवृत्त्याहि शून्यता ।

ब्रह्मवृत्त्याहि पूर्णत्वं तथा पूर्णत्वमभ्यसेत् ॥ ૧૨૯ ॥

માવાર્થ—વૃત્તિજ બાંધમોક્ષ કારણ છે, એ વિશે કહેવાય છે.—ધટાધાકા-રવાળી ભાવવૃત્તિવડે તન્મયત્વ પમાય છે, શૂન્યવૃત્તિવડે જડતા રૂપ શૂન્યતામય થવાય છે, બ્રહ્માકારવૃત્તિવડે પૂર્ણત્વમય થવાય છે, અતુલવાય છે, માટે પૂર્ણત્વનોજ અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા છે—૧૨૯.

ब्रह्माकारवृत्तिशून्यअभ्यासिनी निंदा ।

येहि वृत्तिजहत्येनां ब्रह्माख्यां पावर्त्तोपरां ।

तेतुवृथैव जीवांति पशुभिश्च समानराः ॥ ૧૩૦ ॥

માવાર્થ—જેઓ આ બ્રહ્માકાર નામની પરાંપાવની વૃત્તિનો ત્યાગ કરે છે તેઓ વૃથાજીવન ગાળે છે અને નર રૂપ હોવા છતાં પશુ સમાન છે. ૧૩૦

ब्रह्मवृत्तिपर पुरुषोनी स्तुति ।

येहि वृत्तिं विजानन्ति क्षात्वापि वर्धयन्ति ये ।

तेवैसत्पुरुषा धन्यावंद्यास्ते भुवनत्रये ॥ ૧૩૧ ॥

માવાર્થ—જેઓ આ વૃત્તિને બ્રહ્મીને (અનુભવીને) પણ તેનું વર્ધન કર્યા કરે છે, એવા સત્પુરુષોને ધન્ય છે. તેઓજ જીવનત્રયમાં વંધ છે. ૧૩૧.

બ્રહ્માકારવૃત્તિવાળા પુરુષોનો ઘોષની દૃઢતા વહે મોક્ષ ।

યેષાં વૃત્તિઃ સમાદૃઢા પરિપક્વાચ સાપુનઃ ।

તેવૈસદ્ બ્રહ્મતાં પ્રાપ્તા નેતરે શબ્દવાદિનઃ ॥ ૧૩૨ ॥

માવાર્થ—જેમની વૃત્તિ સમાનવૃદ્ધિ પામેલી છે, અને વળી તે વિશેષમાં સંપૂર્ણ પરિપક્વ થયેલી છે એવા અભ્યાસિયો સદ્બ્રહ્મતાને પામે છે (અનુભવે છે.) અન્ય માત્ર શબ્દવાદિ પુરુષો એ દશાને બીલકુલ અનુભવી શકતા નથી. ૧૩૨

∴ બોધરહિત કેવલ શબ્દવાદિને મોક્ષાંભાવનું નિરુપણ ।

કુશલાબ્રહ્મવાર્તાયાં વૃત્તિહીના સુરાગિનઃ ।

તેષ્યજ્ઞાનતયાનુનં પુનરાયાંતિ યાંતિ ચ ॥ ૧૩૩ ॥

માવાર્થ—જે પુરુષો બ્રહ્મવાર્તા કરવામાં ઘણા કુશલ હોય છે પરંતુ તદ્દાકારવૃત્તિ પામવાનાં કોઈ પ્રકારના યથાર્થ પ્રયત્ન રહિત તથા ક્ષણિક આનંદના બંધનમાં સખંત બંધાયેલા હોય છે, તેમનું પણ ટોંગ અને અજ્ઞાનવડે ખરેખર વારંવાર પુનરાગમન થાય છે. ૧૩૩.

બ્રહ્મનિષ્ઠપુરુષોનું બ્રહ્મવૃત્તિમાંજ સ્થિતિનું નિરુપણ ।

નિમેષાર્દે ન તિષ્ઠંતિ વૃત્તિં બ્રહ્મમયીં વિના ।

યથા તિષ્ઠંતિબ્રહ્માદ્યાઃ સનકાદ્યાઃ શુકાદયઃ ॥ ૧૩૪ ॥

માવાર્થ—આમ હોવાથી બ્રહ્મનિષ્ઠે બ્રહ્મવૃત્તિમાંજ સર્વદા રહેવું જોઈએ, એવી સૂચના કરવા માટે બ્રહ્માદિનું ઉદાહરણ આપે છે. જેમ બ્રહ્માદિઓ તેમ સનકાદિઓ, તથા તેવીજ રીતે શુકાદિઓ હમેશાં જે વૃત્તિમાં સ્થિર થઈને રહે છે તેવી બ્રહ્મમયીવૃત્તિવિના બ્રહ્મનિષ્ઠપુરુષે અર્ધનિમિષમાત્રપણ રહેવાનું નથી. (બ્રહ્માદિના કથનવંદે સંપ્રદાય પરંપરા દર્શાવવામાં આવી છે.) બ્રહ્માદિઓ એ સેવાયક્ષો તથા સેવવા યોગ્ય હોવાથી સમાધિ પર્યંતનો રાજયોગ અતિશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તે સુસુક્ષ્મોએ સદાં સેવવા યોગ્ય છે. ૧૩૪.

પાંચ શ્લોકવડે વેદાંતસિદ્ધાંત વિચાર નિરુપણ ।

કાર્યેકારણતા યાતા કારણેનાહિ કાર્યતા ।

∴ કારણત્વં તતોગચ્છેત્કાર્યાભાવે વિચારતઃ ॥ ૧૩૫ ॥

અથશુદ્ધે ભવેદ્વસ્તુ યદ્દૈ વાચામગોચરં ।

દ્રષ્ટવ્યં મૃદ્ધટેનૈવ દૃષ્ટાંતેન પુનઃ પુનઃ ॥ ૧૩૬ ॥

અનેનૈવ પ્રકારેણ વૃત્તિર્બ્રહ્માત્મિકા ભવેત્ ।

ઉદેતિ શુદ્ધચિત્તાનાં વૃત્તિજ્ઞાનં તતઃ પરં ॥ ૧૩૭ ॥

કારણં વ્યતિરેકેણ પુમાનાદૌ વિલોકયેત્ ।

અન્વયેન પુનસ્તદ્ધિ કાર્યે નિત્યં પ્રપદ્યતિ ॥ ૧૩૮ ॥

કાર્યોદિ કારણપદ્યેત્પથાત્કાર્યં વિસર્જયેત્ ।

કારણત્વં તતોગચ્છેદવશિષ્ટં જીવેન્મુનિઃ ॥ ૧૩૯ ॥

માવાર્થ—કાર્યમાં કારણતા અનુગત છે, કારણમાં કાર્યતા અનુગત નથી, માટે કાર્યના અભાવના સતત ચિંતાનવડે કારણના સંપૂર્ણ એકયનો અનુભવ કરવાની જરૂર છે. (સ્વાભિમત સાંગરાજયોગનું વર્ણન કરીને, પૂર્વે ઉપક્રમ કરેલા સાંખ્યના અપરપર્યાય રૂપ વેદાંતવિચારનું કથન કરે છે. ઘટપટાદિ વિકારરૂપ કાર્યમાં મૃત્તિકા, તંતુઆદિરૂપ કારણતા સર્વ વિકાર અધિષ્ઠાનતા. આવી પડે છે, તેમ કારણતામાં કાર્ય આવી પડતું નથી, એ પ્રસિદ્ધ છે; તેથી કારણતામાંથી કાર્યના અભાવવડે કારણત્વને ક્ષતિ જોઈએ. કારણમાં કાર્યાભાવ સીરીતે એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાયું છે કે ચિંતાન-વિચારવડે આ દૃષ્ટાંતની પેઠેજ આકાશાદિ કાર્યમાં આકાંશ છે, ભાસે છે છતાંદિ વ્યવહાર હેતુભૂત કારણતા, સત્યજ્ઞાનાદિરૂપ બ્રહ્મનીજ કારણતા અનુગત થઈ છે, પરંતુ કારણરૂપ બ્રહ્મમાં આકાશાદિ કાર્યતા અનુગત થતી નથી. વાસ્તે પરમાર્થથી જોતાં આકાશાદિના અભાવમાં બ્રહ્મની કારણતા પણ નથી, એવો દાર્શનિક અર્થ છે.) પછી અનંતર કાર્યકારણભાવનિવૃત્તિ થતાં શ્રુતિ, પ્રસિદ્ધ યતોવાચોનિવર્તતે । એવું મનોવાક અગોચર શુદ્ધ વસ્તુજ અવશેષ રહે છે. પુદ્ગિલું ક્ષણિકત્વ હોવાને લીધે એકવાર એ પ્રમાણે વિચારીત વસ્તુ પુનઃ અન્યથા ભાસમાન થાય છે, માટે મૃત્તિકાં અને ઘટનાં દૃષ્ટાંતો વડે વારંવાર વિચાર થવો જોઈએ, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ વિચાર જ્ઞાનસાધનમાત્ર છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ધ્યાનસાધન પણ છે માટેજ કહેવાય છે:—આવા પ્રકારવડેજ વૃત્તિ બ્રહ્માત્મિકા-બ્રહ્માકારમય થાય છે તથા ચિત્ત રૂપી (મન) શુદ્ધદર્શણમાં પરમાત્માનું શુદ્ધઆંતરજ્ઞાન (વૃત્તિ જ્ઞાન) પ્રતિબિંબિત થાય છે. દરેક પુરૂષે પ્રથમારંભમાં કાર્યનાં વિરહ રૂપ વ્યતિરેકવડે કારણનું કાર્યથી સ્વતંત્ર રૂપે અવલોકન કરી બ્રહ્મ કરવું જોઈએ, પછીથી અનુવૃત્તિરૂપ અન્વયવડે (અભેદસંબંધવડે) કારણને કાર્યમાં નિત્ય અનુગત

યૈતું અવલોકિતું જોઇએ. આ પ્રમાણે કારણનું કાર્યમાં પ્રતિબિંબ રૂપે ચિંતન કરીને પછી મનમાંથી કાર્યનું સંપૂર્ણ વિસર્જન થતું જોઇએ. કાર્યવર્જન થતાં કારણત્વ સ્વતઃ દૂર પળે છે. આ પ્રમાણે કાર્યકારણ વર્જતાં અવશિષ્ટ સમિચ્છમાત્ર, બ્રહ્મરૂપ મનનશીલ મુનિ સ્વયમેવ થાય છે ૧૩૫-૧૩૬.

બ્રહ્મભાવનાવદે બ્રહ્મત્વ પમાય છે એમાં દૃષ્ટાંત ।

ભાવિતં તીવ્રવેગેન યદ્વસ્તુ નિશ્ચયાત્મના ।

પુમાંસ્તદ્દિ ભવેચ્છીર્ણ જ્ઞેયં ભ્રમરકીટવત્ ॥ ૧૪૦ ॥

માવાર્થ—નિશ્ચયાત્માપુરૂષવડે જે વસ્તુની ભાવના તીવ્રવેગવડે કરાય છે તદ્રૂપ તે પુરૂષ ભ્રમરકીટની પેઠે શીઘ્ર થાય છે. (વિચારજન્ય અપરોક્ષજ્ઞાન વડે મુનિને બ્રહ્મત્વ અનુભવાય પરંતુ પરોક્ષ જ્ઞાનીની શીદશા, એવી આશંકાથી પરોક્ષજ્ઞાનીને પણ તીવ્રભાવનાવડે બ્રહ્મત્વ અનુભવાય છે. એમ દર્શાવે છે. યદપિ પરોક્ષજ્ઞાન વડે પ્રમાતૃગત આવરણની નિવૃત્તિ થવા છતાં પણ પ્રમેયગત આવરણ નિવૃત્ત થતું નથી, તોપણ નિશ્ચયયુક્ત બુદ્ધિવાળો પુરૂષ, જે વસ્તુની સમિચ્છાદાનંદ બ્રહ્મરૂપ બ્રહ્માકાર વૃત્તિના અહર્નિશ તીવ્ર વેગવડે ભાવના કરે છે તે વસ્તુ શીઘ્રજ બ્રહ્મરૂપ થાય છે.) ૧૪૦

પ્રપંચની બ્રહ્મત્વભાવનાવદે ભાવના ।

અદૃશ્યં ભાવરૂપં ચ સર્વમેવ ચિદાત્મકં ।

સાવધાનતયાનિત્યં સ્વાત્માનં જાવયેદ્બુધઃ ॥ ૧૪૧ ॥

દૃશ્યં હૃદયતાંતીત્વા બ્રહ્માકારેણ ચિંતયેત્ ।

વિદ્વાન્નિત્યમુલ્લેખિતિષ્ઠેદિયાચિદ્રસપૂર્ણવા ॥ ૧૪૨ ॥

માવાર્થ—ભાવનાબલવડે અન્યનું અન્યરૂપ થાય છે તો બ્રહ્મવિવર્તવડે બ્રહ્મરૂપ વિશ્વની બ્રહ્મભાવના વડે તદ્રૂપતા થાયજ એમાં કંઈ કહેવાનું નથી આવા આશયથી સર્વાત્મભાવના કહે છે—અદૃશ્ય અને દૃશ્ય અથવા દૃષ્ટા-દર્શનદૃશ્યની ત્રિપુટીરૂપ, આ સર્વ જગત બ્રાંતિવડે આત્માથી ભિન્નરૂપે, ભાસ-માન થાય છે તોપણ અદ્વૈતજ્ઞાનનિષ્ઠ બુદ્ધપુરૂષે ચિદાત્મકં નિર્વિશેષ સ્પુરાણુ માત્ર સ્વરૂપ નિભત્માનો સાવધતાથી સ્થિરવૃત્તિવડે, આ (જગત) અને હું બંને બ્રહ્મરૂપ જ છીએ, એમ સદા અનુભવ કરવો જોઇએ. જ્ઞાનીએ દૃશ્ય અથવા અદૃશ્ય સર્વનો સાવધતાથી નિભત્મામાં એક રૂપે અનુભવ કરવો જોઇએ તથા

એકનો, દૃશ્ય અથવા અદૃશ્ય સર્વમાં તદ્રુપરૂપે અનુલવ કરવો જોઈએ. દૃશ્યની અદૃશ્યતાનો અનુલવ કરીને જ્ઞાનીએ હૃદયમાં વિશ્વતુ' પ્રજ્ઞાકારવૃત્તિવડે ચિંતન કરવું જોઈએ; આ સર્વ વ્યાપકપ્રજ્ઞસાથેના પોતાના અભેદાનંદથી હૃદયમાં ઉભરાતા મન વડે આ પ્રમાણે તે મનુષ્ય સહજમાં નિત્ય સુખની દશાને મેળવી શકે છે. દૃશ્યને અદૃશ્યતા પમાડીને, પ્રજ્ઞાકારવડે ચિંતન કરીને, ચિદ્રસ સંપૂર્ણબુદ્ધિવાળા વિદ્વાને નિત્ય સુખમાં વિહરવું જોઈએ. ૧૪૧-૧૪૨.

રાજયોગનો વપસંહાર ।

एजिरंगैः समायुक्तो राजयोग उदाहृतः ।

किंचित्पक्कपायाणां हठयोगेन संयुतः ॥ ૧૪૩ ॥

માવાર્થ—ઉપરિકથિત અંગે સંહિત અત્રે સુધી કહેવાયલો, માનસિક અથવા રાજયોગ છે; અલ્પપક્વ રાગાદિકપાયવાળા પુરૂષો માટે પાતંજલોક્ત અષ્ટાંગ યોગવડે મિશ્રિત કહેવામાં આવ્યો છે. ૧૪૩

। शुद्ध चित्तवाला पुरुषोने केवल राजयोगधीजं मोक्षप्राप्ति।

परिपक्वं मनोयेपां केवलौयं च सिद्धिदः ।

गुरुदैवत भक्तानां सर्वेषां सफलोजवात् ॥ ૧૪૪ ॥

માવાર્થ—રાગાદિ, મલરહિત પરિપક્વ મનવાળા પુરૂષો માટે આ કેવલ રાજયોગ સિદ્ધિ આપનાર નિવડે છે; પોતાના શુદ્ધ અથવા દેવતામાં રૂપાયલા સર્વલક્ષ્મીને શીઘ્રતાથી આ યોગ સફલ થાય છે. (અરિષડ્વર્ગ છોટેલા પુરૂષ પુરૂષદે માટેજ પાતંજલ અભિમત યોગરહિત કેવલ વેદાંતાભિસત રાજયોગ સફલ નિવડે છે, અન્ય નિરોધ રહિત મનવાળાને ફલિત થતો નથી એમ અર્થ છે. પરિપક્વ મન હોવું અત્યંત દુર્લભ છે માટે આથી યજ્ઞ અંતરંગસાધન ઉપદેશ છે. શુદ્ધ અથવા દેવતાના સર્વ લક્ષ્મીને જલદી સિદ્ધ થાય છે. સર્વપદ વર્ણાશ્રમાદિ નિરપેક્ષ મનુષ્યમાત્ર ગ્રહણ માટે વ્યાપરવામાં આવ્યું છે, માટેજ શુદ્ધ દેવતાલક્ષ્મીનું અંતરંગત્વ છે. પરિપક્વ મનવાળાથી યજ્ઞ સાધનો દુઃસાધ્ય છે, શુદ્ધ દેવતા લક્ષ્મીને સુસાધ્ય છે, માટે સ્વધર્મ અપિરોધવડે સર્વ અભ્યાસિયોએ શુદ્ધદેવતાની ભજનવડે પરાલક્ષિત સાધવી જોઈએ.) ૧૪૪.

ટીકા—પ્રજ્ઞસાથે સંપૂર્ણ અભેદભાવ પામવાના અભ્યાસવિધિને શ્રવણ આ વિભાગમાં આગળ પાડીને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આની ત્રણ ભૂમિકાઓ પાડવામાં આવી છે. પ્રથમ શ્રવણ, બીજી મનન તૃતીય નિદિધ્યાસન છે. આ ભૂમિકાઓ પૂર્વે સમગ્ર

નવવામાં અપ્રવી છે. અભ્યાસ, અવલોકન, ધ્યક્ષરણ તથા સામાન્યકરણનો શ્રવણમાં સમાવેશ થાય છે. આ પ્રમાણે વિચારેલા નિશ્ચયોને સંપૂર્ણપરિપાક પમાડવારૂપ મનન છે. ૧૦મ મા શ્લોકમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સર્વપ્રકારના વિગેધિ વિચારના નિરોધ અને વિનાશ વડે ભાવનાગત વસ્તુભય યવારૂપ નિહિધ્યાસ છે. મનુષ્ય પોતાને જોવા હોવાતું ધારી લે છે તેવો જ તે થાય છે. ક્રીટ ભ્રમરના દર્શાત વડે ૧૪૦ મા શ્લોકમાં. યથાર્થ રીતે વર્ણવામર્થ શુદ્ધ નિહિધ્યાસતું આતું પરિણામ (ફલ) છે.

શુદ્ધઆનંદના માર્ગમાં વચ્ચે આવી પડનાર એક વસ્તુ, ભેદના ગંધને ઉપગ્રવતી વાસના છે. જો ભેદનો ગંધ દૂર પડે તો વાસના સ્વતઃ દૂર પળશે અને બ્રહ્મનો સંપૂર્ણ અનુભવ થશે. પ્રથમ તો સર્વ પ્રકારનાં પાપમય અશુભ વર્તનોમાંથી મનની શુદ્ધિ થવી જોઈએ અને પછીથી તેને કોઈ પણ પ્રકારના ભેદ ગદિત અદૈત બ્રહ્મમય દશામાં લાવવું જોઈએ. આપણે જાણીએ છીએ કે સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન, મનના (વૃત્તિ) પરિણામરૂપ છે, તેથી જો તે પ્રથમ સ્વસ્તભાવધીરહિત કોઈક વસ્તુમાં (સત્વ) પરિણામ પામે તો, તેનું પછીનું પરિણામ બ્રહ્મમય અનુભવશે. પરંતુ આ યથાર્થ સવિત (જ્ઞાન) નથી; કારણ કે પરિણામ અને પરિણામ પામનારનારૂપમા હજી પણ તેમાં ભેદના ગંધનો અનુભવ થાય છે. બ્રહ્મ સાથે તદ્દકાર થવાનાં જ્ઞાનને પણ જુનવામાં યથાર્થ અતિમ જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. યોગ અથવા હઠયોગ અને રાજયોગ અથવા વેદાન્તના જ્ઞાન વચ્ચે આ મુખ્ય તફાવત છે. ૧૨૪ મા શ્લોકમાં આ વિવિધ સમગ્રવવામાં આવ્યો છે; શ્રવણ મનનાદિ ત્રણે આ અભ્યાસમાં પણ મદદગારરૂપે ઉપયોગી છે.

એક અન્યવાત સાથેસાથે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. સ્વસ્તભાવધીરહિત (સત્વ) દશામાં મનપરિણામ પામતાં જો દશા ઉદ્ભવી આવે છે તે આંતરજ્ઞાનના ઉદય માટે ખરોખર યથાર્થ નિવડે છે. જ્યારે તોમ ધારણા વડે, તોમ મત્ત-આનતેન વડે, હઠ-પ્રાણાયામ અથવા તેના જેવા અન્ય અભ્યાસ વડે, સત્વપ્રકારના અભ્યાસિને દર્શન થાય છે ત્યારે તેના જ્ઞાનાધિકારાનુસાર સર્વપ્રકારનું તથા દરેક બાળતનું આંતરજ્ઞાન તેનામાં ઉદય પામે છે. પરંતુ ખરેખરીતે તેની યથાર્થ બીતિનો અત્રેજ સમાવેશ થાય છે, તેનો આકાશિક-જીવન સંચયોના સંબંધ સિદ્ધ થયેલા હોવાથી તેને જે ઠસોટીમાંથી પસાર થવાનું હોય છે તે અદ્વૈતજ હોય છે. જો કે આમાં વિચારમાં પણ ના ઉતરી શકે એવી બંધકર બાળતોનો સમાવેશ થાય છે, તો પણ અસાવધ અભ્યાસિયોને તદ્દન મરણ સુખાન નિવડતી સર્વ પ્રકારની યોગ-સિદ્ધિઓના મૂલ અને આધારરૂપે પણ તેજ છે. ભાવાત્મક જાવનના સમર્થ જ્ઞાન સહિત, વિચારપૂર્વક અને નિયમિત જીવન વહનની ધણીજ નરૂર છે. ખરેખરી રીતે ઠાંટા અને ઝંખરામાં થઈને સાચત સાંતિરૂપી પાટલપ્રુષ્પવર્ષત લાઇ જતા માર્ગરૂપ આત્મવિદ્યાના માર્ગમાં યથાયોગ સાધનસંપન્ન થયા વિના પળનાર અભ્યાસિ, હતભાગ્ય છે. તેને જીવના જોખમે શિખરું પડશે કે, શુભાગારના ઉમ્મર ઉપરના રક્તખીજની કલ્પના, પોતાના જમાનાના લાલાઓને નકામા બદલાવી મારવાને ઉપગ્રવતી કાઠેલી લોડલિટનની છુલ્કિની કોઈ પણ પ્રકારની નિરર્થક સૃષ્ટિ ન હતી. આવા

જય સામે જળવવા માટે ૧૨૭—૧૨૮ શ્લોકોમાં વિધોની સૂચના આપવામાં આવી છે. વાક્યસૂધાની ટીકામાં આપણે આ સમજી ચૂક્યા છીએ.

બ્રહ્મનો અનુભવ કરવાની એક અન્ય પ્રક્રીયા છે. પરિણામોમાં હમેશાં કારણનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ તે પરિણામોથી સમાન રીતે સ્વતંત્ર પણ છે, પરિણામોની. યથાર્થ રીતે કોઈ સ્થિતિ નથી, આ બાબતનું અવલોકન કરો. કારણ અને કાર્ય વચ્ચેનો સંબંધ સામાન્ય રીતે બેસતો એક સંપૂર્ણ અભિજ્ઞતાનો છે. કારણ એજ કાર્ય છે, એમ હોવાથી કાર્યોસ્વત. પોતેતો એટલે કારણથી ભિન્નરૂપે કાર્યો સ્વતઃ ક્યાંય પણ નથી. જો નામ અને રૂપ ના હોય તેને નામરૂપનો આરોપ કરવારૂપ અધ્યાસના નામથી વ્યવહાર છે તેની આ એક ટુંકો સામાન્ય વ્યાખ્યા છે. જ્યારે આ પ્રમાણે કારણને કાર્યરૂપે માત્ર કુટુંબવામાં આવે છે ત્યારે એટલું સ્પષ્ટ છે કે આપણે જે સામાન્ય અર્થમાં કાર્ય કારણ તાના નિયમને સમજીએ છીએ, તે પ્રમાણે તે સંબંધિતજ નથી. કાર્યકારણતાના નિયમની વ્યાખ્યા આપવી એ અસત કહીને કાર્ય છે, લગભગ અશક્યવત છે; કારણ કે આપણે જોને કારણ અને કાર્યરૂપે સ્ત્રીકારીએ છીએ તે આપણે થોડું ગણું જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે કદાચ કોઈ પણ રીતે કારણ અને કાર્ય ના પણ હોય. આ પ્રમાણે માનવ જ્ઞાન માત્ર સાપેક્ષ છે અને આમ હોવાથી લૌકિક છે. સાપેક્ષ છે તે નિરપેક્ષની (પૂર્ણ) સૂચના આપે છે, પૂર્ણ બ્રહ્મ હમેશાં એક અદ્યોતિય નિલ છે અને હોતુંજ નેહ્યું, બ્રહ્માકાર વૃત્તિના અનુભવની વાતનો નકાર ભણી શકાય એમ નથી. પરંતુ તે કોઈ પણ પદાર્થના કારણ અથવા કાર્ય ઉભયમાતા એક રૂપ નથી; કારણ કે જે જે પદાર્થ છે તે તેનાં કોઈ પણ પ્રકારનાં નામરૂપ નથી, તેમ તેના સાથે કારણ અને કાર્યના જેવા સંબંધ વાળા નથી, પરંતુ બ્રહ્મમાં તે સર્વજ છે અને જે જે પદાર્થ છે તે તેનામાં છે અને તે તેનામાં છે અને તેને લીધે છે. આવા પ્રકારના વિચાર વડે બ્રહ્મનું દર્શન, અનુભવ થઈ શકે છે. પેદાત તત્ત્વસાક્ષના અતિમ અને સંપૂર્ણ અભેદ સ્થાનરૂપે આ વિચારનિમદાનું અગત વાદની નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે.

બ્રુષ્ય વિષયની આસપાસનો આ પ્રમાણે વિચાર ચલાવતાં, મંથમાં વર્ણવેલાં યોગનાં પંદર અંગો વિશે કેઈ કહેવામાં આવ્યું નહિ. યુદ્ધિમાનું અભ્યાસિના સમજવામાં આપશે કે, સર્વ પ્રકારના અશુભમા મૂલરૂપ બેદના મધને દૂર કરવાનાં માત્ર સાધનો કરતાં જી હમ ગોમાં કમ પણ વિરોધનો સમાવેશ થતો નથી. અત્રે વર્ણવાયેલાં પંદર અંગો બ્રહ્મને અનુભવવાના માત્ર વિવિધ માર્ગો છે. જો કે, જોનાં એજ સાધનોનો અર્થ હક-યોગમાં વિશાલતાથી ભિન્ન પડે છે, (જ્યાસુએ ધમ્મા હોય તો હક-પ્રદીપિકા જેવા મંથો જેવા.) તો પણ અત્રે તેમનો ઉદાવવામાં આવેલો અર્થ એટલું જાર મૂકીને સૂચવવા માટે છે કે, અન અને તેની વૃત્તિઓનો નિરોધ ના થાય તથા સંપૂર્ણ અભેદ અનુભવવામાં ના આવે ત્યાં સુધી સ્થૂલસાધનો (હક-ક્રીયાઓ) કોઈ પણ પ્રકારના ઉપયોગની નથી. એજ યથાર્થ અત અને હૃદય છે, સુખનો યથાર્થ અર્થ પણ આજ છે, તેની સાથે બંધ બેસતાં કોઈ પણ સાધન વડે તેને અનુભવવા પ્રયત્ન પરાયણ થાઓ.

ખરેખર માત્ર શબ્દો અથવા માત્ર દબાથી શું વળવાનું છે. હૃદયને અનુભવવાનું છે, મનસુને મરણ શરણ થવાનું છે. આંતર આસુરી પ્રકૃતિના શિરઁછેદન માનવના ચથાર્યે મોહનો સમાવેશ થાય છે. તમારે ચથાર્યે રીતે જીવવા માટે અત્રે અને અત્યારેજ મરણ શરણ થવાની જરૂર છે, કાંઈ પ્રકારનો દંભ, કાંઈ પ્રકારના દુઃખ તમને અસર કરી શકશે નહિ. (જીઓ. ૧૩૩.)

॥ इतिअपरोक्षानुभूति समाप्त ॥

॥ परिशिष्ट ॥

જીવનનો અર્થ, જીવનનો ઉદ્દેશ અને હેતુ, અભ્યાસિ બરોબર સમજતો હશે તો સુખનો અર્થ પણ તેના સમજવામા આવશે. શું સારું છે અને શું ખેટું છે, શું નીતિ-વળુ છે અને શું અનીતિવાળુ છે, તે એ સદ્ગુણમા ખાત્રીથી સમજી શકશે. ફરેક પુર-પના, શુદ્ધિકર્મમાર્ગમા જોયું ખરરાવતા પદ્મરોડપે આ પ્રશ્ન છે. જીવ્યાસુને વિચારીને નિ-શ્ચય કરવામા મદદ મળે એવી રીતે આ પ્રશ્નોનું આ અથમાં નિરાકરણ કરવામા આવ્યું છે, એમ આશા રાખવામા આવે છે ને તમે શુદ્ધિકર્મના નિયમનો સ્વીકાર કરો, તમે અને તમારા કાંઈ સાથી નિયમાય છે તે સમજો, જીવનનો અર્થ તમારા જીવવામા આવે તો તમે ખાત્રીથી શુભચિંતાનો અનુભવ કરાવતા માર્ગે પહોંચો. તથાપિ ને તમારી દૃષ્ટિ પદાર્થોની અન્યપાસાને ના નેહ શકતી હોય, ક્ષણિકઆનંદની પાર કશા માટે પણ તમારા મનને જીવ્યાસા ના થતી હોય તો તમને વિચાર (મન)-ની પાર કશાથી પણ મદદ મળી શકે એમ નથી.

॥ इति राजयोगूर्जरमापांतर समाप्त ॥

॥ इति जं ॥

ઉપતંત્રી.

શુભ-વિદ્યા વિશે એ બોલ.

(અનુસંધાન ૫૪—૩૧૩ થી.)

પ્રાચીન ઈજીપ્તદેશનો પૂર્વરીવર્ગ શુભવિદ્યાની સિદ્ધિયોના ઉપયોગ માટે લાગ્યા સમયપર્યંત વિખ્યાતિ પામ્યો હતો; એ પૂર્વરીવર્ગથી આ સિદ્ધિયોના પ્રામાણિક ઉપ-યોગ થતા સુધી પ્રાચીન દુનિયામા તેમનો દેશ ઉદ્દેશ્યવાન બોગવતો હતો; સામર્થ્યના વિ-સ્તારને લીધે, જ્ઞાનની વિશાલતાને લીધે, વિધાકલાની શ્રેષ્ઠતાને લીધે, પ્રજાની સમૃદ્ધિને લીધે,

અન્ય પ્રજાઓના મધ્યમાં પોતાના નામની ખ્યાતિને લીધે, એ દેશ વિખ્યાતિ પામ્યો હતો. પરંતુ ધીમેધીમે સમૃદ્ધિને લઇને પ્રજા સ્વાર્થપટુ બનતી ગઈ અને આની આજ બૂલ પૂજારી વર્ગમાં પસરતી ગઈ તેથી તેમણે આધ્યાત્મિક સામર્થ્ય દીધું ચતુ આદ્યું તથા ઇંછામની મહત્તા ક્ષય પામતી પામતી અતિ વિનાશ શરણ થઇ. લગભગ સમગ્ર ગુપ્તજાનને જળજી રાખવામાં આજુ છે એવા હિંદ દેશમાં પણ આમજ બન્યું હતું; આવું પરિણામ તેની પ્રજાના માત્ર યોગ્ય ભાગમાં બાંધ્યું હતું. પ્રથમાર્જભમાં, તે આ પ્રજા ગુપ્ત જ્ઞાનના સંવર્ધન માટે ખાસ કરીને યોગ્ય હતી તથા તેને તે જ્ઞાનનો અનહદ ઉપદેશ મળતો હતો; પરંતુ ઇંછામમાં બન્યું હતું તેમ અતે અત્રે પણ એ જ્ઞાનના સંવર્ધમાં બન્યું. આ સંવર્ધથી હિંદ પોતાની મહેત્તા ગુમાવવા માંડી, રાજકીય બાબતોમાં અધોપાત પામ્યો, સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવી બેઠો, અને સંપૂર્ણ વિનિષ્ક્રાંતિ શરણ થયો.

પ્રાચીન જ્યેષ્ઠીય અને પશ્ચિમમાં પણ પ્રારભમાં પૂજારીવર્ગમાં વિજ્ઞાનજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક સત્તાવાળો મનુષ્યો હતાં; પરંતુ જેમજેમ આ પ્રજાઓ આચાર્યશ્રદ્ધ થતી ગઈ તેમતેમ તેમની સાથે તેમના પ્રમાણમાં નેતાઓ પણ અમુક દદ સુધી અધોપાત પામતા આંધ્યા અને આ પ્રમાણે યથાર્થ ગુપ્તવિદ્યાના તત્ત્વશાસ્ત્રને ખોટા ખેડા તથા પિ આ સર્વ પ્રજાઓના આપણને પ્રાપ્ત થયેલા બાળાસાહિત્યમાંથી એટલું જાણી આવે છે, કે એક સર્વમાન્યધર્મ, પદાર્થવિદ્યા અને તત્ત્વશાસ્ત્રનાં એ ન્દરેક પ્રજા માસે પોતપોતાનાં રૂપાંતરો હતાં—એ સર્વદ્ર ઉત્પત્તિસ્થાન તો એક હતું પરંતુ પોતપોતાની દર્શાવવાની વિધિમા એ રૂપાંતરો ભિન્ન પડતાં હતાં. ઇંછામ દેશના પેપીરી ન મના લેખોમાંથી તથા કિર્તિસ્તભના લેખોમાંથી, એકદની ડટાપતી લાયબ્રેરીઓમાંથી મળી આવેલા યેળીલ નનાં નળીયાંના લેખોમાંથી જેવી વાર્તા મળી આવે છે, લગભગ તેના જેવીજ, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશેની તથા માનવ વિશેની વાર્તા મળી આવે છે; વળી પર્શન ઝંઙ અવસ્થામાં આ રી આજ વાર્તા રૂપાંતર પામેલી મળી આવે છે. હિંદુસ્થાનનાં પુરાણો, ઉપનિષદો અને વેદોમાં સંપૂર્ણ વિસ્તારથી વર્ણવેલાં વૃત્તાંતોનાં આ સર્વે માત્ર વિવિધ રૂપાંતરો છે.

પ્રાચીન સમયની પેઠે વર્તમાનમાં પણ, ગુપ્તજ્ઞાનની જગાસાવાળાં પરંતુ માર્ગમાં ઘણા યોગ્ય આગળ વધેલા અનેક અધિકારી અભ્યાસિયો છે; આવા અભ્યાસિયો અત્રેથી એ વિદ્યાના પોતાના કરી લીધેલા અમુક વિભાગમાં જુદા પડી જાય છે, અમુક સમય પર્વત તેમની બાવનાઓના પ્રદેશ પણ આપીજ હભાર્થ બન્યું છે. કટલાક અભ્યાસિયો તો પૂજારીવર્ગથી શિખવાતી ખગોળ અને વૈદ્યકની વિદ્યાઓથી સતોષ માનતા અથવા તો એથી આગળ જવાની તેમનામાં શક્તિ ન હતી; પછીથી આ વિદ્યાઓનો શુદ્ધ રીતે રચ્ય અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુથી વિસ્તાર કરીને આ અભ્યાસિયોએ અર્ધ ગુપ્તવિદ્યાની એવી શાખાઓ ઉપજાવી કાઢી કે જે પછીના સમયમાં વ્યાવહારિક ન્યોતિપવિદ્યાના નામથી જાણખાવા લાગી. લાખા સમયની રોષ વડે તથા સાદરચની મદદ વડે અને પિંડે તે અજ્ઞાતોના નિયમ વડે, માનવશરીરના સર્વ વિભાગોને તેમણે વિવિધ ગ્રંથો સાથે તથા શક્તિનાં ચિહ્નો નેડે. બધે એસતાં કર્યાં; આ પ્રમાણેજ તેમણે દરરોજના જીવનના, સદ્-બાગ્ય કમખાગ્યનાં આકર્ષિક બનાવોનો નિર્ણય કરી કાઢ્યો. માનવોના વાસસ્થાનથી દર

એકાદા અવલોકનગૃહમાં રહેલો એકાદ શાંત અભ્યાસિ, માત્ર પ્રકાશિતતારકોરૂપ તથા અનહદ આકાશરૂપ ગુરુઓ સંહિત, તેમની મદદ વડે બાવિના કઠોર કુક્રમેને—માનવિનાં બાવિને, મહારાજ્યોની ચઢતી પડતીને તથા દુનિયાના બાવિ ઇતિહાસને—શોધી શકે છે, એ એક મહાન્ ગંભિર વિચાર છે. માંદોમાંદો અન્યોન્યાધારરૂપ એક વિદ્યાલ સંસ્થામાં સમગ્રબ્રહ્માડને નિયમતા, વિશ્વમાન્ય સિદ્ધાંતો ઉપર જ્યોતિષવિદ્યાની મૂલાધારરૂપ બાવનાનો આધાર છે. ગુપ્તવિદ્યાના જ્ઞાન માટે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ પામેલા, પાછળના ઝમાનાના બેબિલન અને એલિઝથાના પૂજારીવર્ગે, દિગ્વેદીશાકલામાં તથા જ્યોતિષવિદ્યાકલાની મદદ વડે બવિધ્યમાખવામાં મૂખ્યત્વે કરીને સૂક્ષ્મબુદ્ધિ વાપરવાને લાંબી આટલી બધી વિખ્યાતિ મેળવી શક્યા હતા. તેમની આ બાબતમાં એટલી બધી કુશલતાધારવામાં આવે છે કે, આવિદ્યાની ઉપત્તિ તેમણે જ કરી, એવું દત્તકથારૂપ કથન યથા પાડ્યું છે; કાષ્ઠકોઈ રચલોમાં તો એલિઝથા અને જ્યોતિષિ, પર્વતરૂપ શબ્દો યથા યથા છે. બવિધ્યકથનના અને આત્મવિદ્યાના પ્રયોગમાં રોમનસાક્ષરો, એલિઝથાવાસિયોને મહાન્ શ્રેષ્ઠતા અર્પે છે, તથા એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે, જ્યોતિષ વિદ્યાકલાની દર્શાવેલી આ પ્રાચીન પૂજારી વર્ગને આભારી છે, તથાપિતે અલત પ્રાચીન છે,—કારણ કે પહેલોને આટલાં-ટિસ ખૂંડ જગમાં ગૂરક યથા ગયો તે પૂરે થણા પ્રાચીન સમયપર્યંતના કાંલમાં પણ આવાક મળી આવે છે.

• વળી પછીના સમયમાં કીમિયાના નોખથી પ્રસિદ્ધિ પામેલી, રસાયણવિદ્યાની એક ગુપ્તપ્રકીયારૂપ કલા મળી આવે છે; આ વિદ્યાના અભ્યાસિએ તેની મદદ વડે, અધમ પાતુઓને સ્વર્ણમાં પરિણામ પમડવાનું તથા સર્વપ્રકારના માનવબાધિઓને દૂરકરવાર અને જીવનને અનહદ લંબાવનાર એક પ્રકારનું અમૃતપાન ઉપજાવી કાઢવાનું શોધતા હતા. જો એ વિદ્યાના પાછળના સમયના અનુયાયીઓ પોતાના આત્મપ્રદેશમાં સમાવેશ થતી એ શક્તિને પીછાની શક્ય હોતતો, કદાચ તેમને બહી અને ધાતુગાળવાનાં પાત્રોનો, વક્ત્રો અને રાસાયનિકઆવધોનો, આટલો જથ્થો બકિતપૂર્વક આશ્રય શોધવો ના પડત, કારણ કે જે આત્મ મદિરનો યથાર્થ અધિકારી બને છે તેને આવા પદાર્થોની ખીલકૂલ જરૂર રહેતી નથી; તેમજ તે સ્વર્ણથી ખરીદી શકાય એવા પદાર્થોને તથા ભોગ ભોગવવાને શક્તિવાન થવા માટે વર્ષોના લબાણને ધમ્મતો નથી.

ઉપર કહી આગ્યા તે ઉપરાંત આ પ્રમણે ખીલી નિકળેલી અર્ધ-ગુપ્તવિદ્યાની અનેક શાખાઓ હતી; તેમની પોતપોતાની અમૂક કીમત પણ હતી, કારણ કે એમનો અભ્યાસ કરતા અનેક જીવાસુ અધિકારીઓ, ઘણી ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ પર્યંત આગળ વૃદ્ધિ પામી શક્યા છે. યુરોપદેશના મધ્યકાલિન અધિકારના સમયમાં અધ્યાત્મવિદ્યારત અભ્યાસિયોમાં એકય ઉપજાવનાર એક બધનરૂપે, અન્યોન્યને પીછાનવાના સાધનરૂપે, રાસાયનિક અને અન્ય ગૂઢ પ્રયોગ પડદા નીચે-તેમના વિચારોનો પ્રચાર કરવાના સાધનરૂપે, માત્ર તેમના માંદામાંદામાં જણાયલા ચિહ્નોના એક નિવર્તન પ્રયત્નરૂપે, આ ગુપ્તવિદ્યાઓ અલત ઉપયોગી થઈ પડી.

પરંતુ ગુપ્તવિદ્યાના આવા લેખ-માર્ગો અને આડી અવળી વાતો ખાજુએ રહેવા દઈને હવે આપણે મૂખ્ય વિષયનો જ વિચાર ચલાવીએ, આ આખતમા જે મહાન વિદ્વા ગોતે લક્ષ્મી લેવાની અસત આવશ્યકતા છે-દક્ષિણમાર્ગની તત્ત્વવિદ્યાની ગુપ્તવિદ્યા અને વામમાર્ગના નામથી વ્યવહારાતી ગુપ્તવિદ્યા

માનવના સર્વ પ્રકારના કર્તવ્યોમાં ચારિત્રના શુભાશુભ પક્ષને મળતા આવતા ઉભય પ્રકારના માર્ગો અવલોકવામા આવે છે પરોપકારના અભ્યાસની વિવિધ ભૂમિકાઓમા સંભાવેલા ચતો પ્રથમ માર્ગનો અભ્યાસ પોતાની જાતની (સ્વાર્થની) ધણી થોડીજ દત્તાર રાખે છે, પોતાના કાર્યની અન્ય ઉપર શી અસર થશે, માત્ર એ આમતનો જ વિચાર રાખે છે-કોઈ પણ પ્રકારે અન્યને દુઃખ અથવા શોકકર્તુ કારણ થઈ પડે એના કોઈ પ્રકારનો વિચાર અથવા કાર્ય ના કરવાનો પોતાના જીવનનો એક સિદ્ધાંત બનાવે છે મર્વ અવતારોએ-હુનિયાના શકર, બુદ્ધ, કૃષ્ણ, કાઈરટ, મદમદ, વિગેરે-આવોજ માર્ગ નિશ્ચિત થયો છે તથા દરોવી આપ્યો છે, અને માત્ર એજ માર્ગ યથાર્થ અધ્યાત્મવિદ્યાની નામિ સાથે અનુરૂપ થઈ પડે છે વર્તમાન કાલમા હુનિયામા અનુયાયીઓની વિશાનભીશાન સખ્યાવાળો અન્ય માર્ગ છે અને તે સ્વાર્થના (વામમાર્ગના) નામથી વ્યવહાર છે પોતાની જાતની પૂજા તેની મૂર્તિપૂજના દેવ સમાન છે, આવા અભ્યાસિને દરેક કાર્ય અને વિચારમા પ્રથમ પોતાની જાતનો વિચાર કરવાનો હોય છે

હુનિયામા આ ઉભય સિદ્ધાંતો સાથે પ્રવેતે છે અને એ ઉભયને અમુક ૬૬ મુખી નિજ્ય પણ મળે છે, પ્રથમ માર્ગ જ્ઞાન અને જ્ઞાનદની ઉચ્ચતમ ભૂમિકાઓ પર્યંત લક્ષ્મી છે, અન્ય માર્ગ ક્રમે ક્રમે અધોપાતમાં જેવી જાય છે ગુપ્તવિદ્યા અથવા અધ્યાત્મન પ્રજ્ઞાત્મની વિદ્યા, ઉભયપક્ષને સમાન રીતે પાગપાડવાને શક્તિવાન છે, તથા જે દિશાનો ઉદ્દેશ હોય તેમા નિજ્ય પમાડી શકે છે જે કે આવી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવાનો અભ્યાસક્રમ ધણોજ સખ્ય છે-સિદ્ધિ મહેવાય છે કે અમુક ૬૬ મુખી દક્ષિણ અને વામમાર્ગથી જે વર્તમાનમા પણ, ગુપ્તમાર્ગ જોડ નથી આ ૬૬ પસાર થયો પછી, અભ્યાસિ જે વર્તમાનમા પણ, ગુપ્તમાર્ગ જોડ નથી આ ૬૬ પસાર થયો પછી, ધણી વાગ્યો અગિયો ધણેલા અનેક અધિકારી અભ્યાસિ હેતુ માટે ઉપયોગ કરે છે અથવા માત્ર એ વિદ્યાના પોતાના કરી લાંધેલા અમુક વિભાગમા જુએ વાત ઉપરજ તેના ઉચ્ચત્ત્વનો સ પર્યંત તેમની જાવનાઓનો પ્રદેશ પણ આપીજ ઉભયાર્થન સ્થાન પર્યંત આવી પહોંચે છે અને તે પૂજારીવર્ગથી શિષ્યવાતી ખગોળ અને વૈદ્યકની વિદ્યાએવનક્રમનો આધાર આવી રહે છે તેમજ એથી આગળ જવાની તેમનામા શક્તિ ન હતી, પછીથી જ વૃદ્ધિનો પ્રદેશ ખુલો થાય છે રચ્ય અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિદ્યથી વિસ્તાર કરીને આ અભ્યાસિ વાત સભ છે પરંતુ આ ની એવી શાખાઓ ઉપજાવી કાઢી કે જે પછીના સમયમાં વ્યાવહારિક રચ્ય ભુવન સિવાયના નામથી જોળખાવા લાગી લાંબા સમયની શોધ વડે તથા સાદૃશ્યની ધવે છે તથા જ્ઞાનપૂર્વક તે યજ્ઞાડિના નિયમ વડે, માનવશરીરના સર્વ વિભાગોને તેમજ વિવિધ ને કરે છે તે આ શરીરના ચિહ્નો લેકે બધ ખેસતા કયાં, આ પ્રમાણેજ તેમજ દરેકજાની માં કસાવણોના ખાગ્ય કમખાગડનાં આકરિમક જનાવોનો નિર્ણય કરી કાઢ્યો માનવોના વાર રૂપે વ્યવહારતા ૧૩૫ તે જાતે

થાય છે. આ ભૂમિકા સિદ્ધ થતાં તેના સમક્ષ અધ્યાત્મ સંવર્ધનના પ્રદેશ પછી પ્રદેશ પ્રસૂતા નીચ છે, કદાપિ ના અટકતો ઉન્નતિક્રમ તેના નાણુંવામાં આવે છે. અને આ મા-
ર્ગમાં આગળ વધતા દરેક ડગલે શુશ્રૂષાનાં નવિન ક્ષેત્રો તથા સેવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે.

જો આ અભ્યાસિ અવજો માર્ગ પસંદ કરીને વાતમાર્ગનો અનુયાયી થાય છે તો તે તાંત્રિક શક્તિયોની પ્રાપ્તિમાં અસુક હદ સુધી ઉન્નતિ પામે છે પરંતુ અન્ય માર્ગે થઇ શકે તેના કરતાં આ શક્તિયોના ઉપયોગમાં ઘણો થોડોજ પ્રદેશ અને ખર્ચ મળે છે. આ-
વા અભ્યાસિયો પોતાની જાતને સંતોષવાના કાર્યમાં અતુરકત થવાથી દરેક અભ્યાસમાં તેમને વધારે વધારે વિરોધિ જલ સાચું ચલુંજ જોઇએ અને તેમની શક્તિ અસંત- ક્ષીમ અને વિશાલ થવાને બદલે ક્રમે ક્રમે મંદમંદ થતી જાય છે; આખરે આવી એક અધમ વ્યક્તિ અન્ય સર્વથી વિરક્ત થઇ જાય છે, દરેક પ્રકારની સહાય દૂર પળે છે, તેણે જે જે પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે સર્વ ક્રમે ક્રમે દૂર ખસી જાય છે. ઇચ્છા પૂર્વક યથાર્થ માર્ગ છો-
ડ્યો ત્યારે શક્તિમની જે ભૂમિકાએ તે હતો ત્યાં આવીને આ ક્રમવાર અધોપાત અટકતો નથી, પરંતુ ધીમે ધીમે તેને પાછળ હાડવાં જાય છે, એથી પણ આગળ અધોપતનમાં ખૂસડી પાડે છે-આખરે તેના મનની સાદૃશ્યશક્તિયો પણ વિનાશ શરણ થાય છે તથા જન્મે જન્મે તે માનસિક રીતે વધારે વધારે નબળો થતો જાય છે. યથાર્થ આત્મા-આ-
પણા દરેકના આંતરમાં વર્તેલો દેવરૂપ પરમાત્મા, વ્યક્તિતાના કોષ પણ કાર્યથી અધોપતન ના પ્રાપ્તિ શકતો એક દિવ્ય સ્ફુર્દિગ, આવા અભ્યાસિનામાં આસુરી સંપત્તી વ્યક્તિતાને તેની પોતાની શક્તિ પ્રસુક્તિયોમાં ક્યારેનોએ છોડી છે: આ પ્રમાણે માનવ ઉન્નતિક્રમે આગળ વધારનાર તત્વ તેનામાંથી દૂર થવાને લીધે તેનો અવશેષ ભાગ શુદ્ધિમાં પાછાહઠવા કરતાં અન્ય કોષ પણ કરી શકતો નથી-કારણ કે પ્રકૃતિ કોષ પણ પ્રકારની સ્થિરતાને સલાવી શકતી નથી અને જે આગળ ના વધે તેણે પાછળજ હઠવું જોઇએ. અધમઅધો ક્રમની એક ભૂમિકામાંથી અન્ય ભૂમિકામાં જતાં આવો અભ્યાસિ ધીમે ધીમે પશુસમાન થઇ પડે છે-તેની શક્તિયો ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થતી જાય છે અને માનવજાતને શણગારતા દરેક પ્રકારના ઉચ્ચ સદૃશ્ય સંદિત એક દુઃખ મૂર્ખ સમાન તે અંતે ઘર્ષ પડે છે; ફિનિ-
યામાંથી દૂર પળે છે.

આધ્યાત્મિક શક્તિઓને સ્વાર્થા હેતુઓમાં ઉપયોગમાં લેવાનાં તથા મલિન શક્તિયોની શુભવિદ્યાના અને ઉદ્ગમ, ઈલમ આદિનામોથી જણાવલા વાતમાર્ગના અભ્યાસનાં આવા બળકર પરિણામો છે; આવી વિદ્યાને દરેક દેશ અને સમયમાં પ્રકૃતિ અને મનવજાત સામેના મહાનમાં મહાન પાપ સમાન ગણીને યોગ્ય રીતે પિણ્દરી કાઢવામાં આવી છે.

આ ચોક્કસરક ચિતારને દૂર રાખીને આપણે હવે શુભવિદ્યાની વર્તમાન દશાનું અંકલોકન ચલાવીએ.

સર્વ પાસા એટલું વધારે ને વધારે, ખુદ્દું થતું જણાઇ આવે છે કે, વર્તમાન જમા-
નાનું વલન અદ્યાપિપર્યંત અનુસરાયલી દિશાના કરતાં ભિન્ન : દિશાની અસુક શક્તિના અ-

નુસરણના પક્ષમાં છે. આધ્યાત્મિક બાબતોના સંબંધમાં હવે આપણે અધ્યક્ષતા વડે સંતોષ પામી શકીએ એમ નથી અથવા માત્ર સ્વૂન જીવનમાં સંક્રમિત બનેલી ચેતના શક્તિથી સંતોષ થીએ એમ નથી. એ જીવન આપણને પૂરા પાડી શકે એવા પદ્યો સંતોષ આપી શકતા નથી; એમ કહેવા માગીએ તો કેમકાંપિ પર્યંત આપણા દરેકજના જીવનના એક વિભાગરૂપે નહિ એવા કષ્ટકિની શોષ માટે સર્વ પાસા આગળ પડતો પ્રયત્ન થતો જોવામાં આવે છે. યોડાંક વર્ષોપૂર્વે લગભગ એક વિરલતારૂપે ગણી શકાય એવા લેખો મુદ્રાપત્રોમાં ઉત્તરાધ જાય છે; આપણને માલુમ પડે છે કે, ચેતન શાસ્ત્રવિ-પચકલમવિનાની અથવા આધ્યાત્મિક અથવા શુભ બાબતોના અમુક પ્રકારના વર્ણન વિનાની એક નવલકથા બાળેજ વિજયી નિવડે છે. આથી વિશેષમાં ચોપાનીયાના ભાષા સહિસનો એક એવો વર્ગ હશે થયો છે કે જે આવી આકાંક્ષાનેજ ફક્ત સંતોષવાનું કાર્ય કરે છે. અને સમગ્ર રીતે આવાં ચોપાનીયાંતો પૂરતો પ્રચાર હોય છે, એથી સામાજિક જરૂરીઆત પૂરી પડે છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે કોઇ પણ જાહેર પુસ્તકાલયમાં જાઓ અને અશુદ્ધી ધણીજ નિશાનીઓવાળાં પુસ્તકોમાં તમને, આધ્યાત્મવિદ્યાના ચોપાનીયાં, શુભ વિદ્યાની નવલકથાઓ, અથવા વર્તમાનમાં સમજવામાં આવે છે તેવી શ્રીવિદ્યાના ગ્રંથો માલુમ પડશે. સેકન્ડહેન્ડ પુસ્તકો વેચનારની દુકાનમાં તપાસો, અને તમને ગમે તો એક માલુમ પડશે કે લાંબી આવા પ્રકારના કોઇ પણ ગ્રંથ મળી શકે એમ નથી-કારણ કે માલિકો અન્ય ગમે તેવાં પુસ્તકોને વેચવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે, પરંતુ આવા પ્રકારનાં પુસ્તકોને દર કરવાની જરા પણ ઉતાવળમાં હોતા નથી-અથવા તમને એમ જણાશે કે વેચાતા મળી શકતા ગ્રંથો યોડાંક અને અઘણના છે, અને અન્ય ગ્રંથો કરતાં તેમની ધણીજ ભારે કીમત માગવામાં આવે છે. આ સેકન્ડહેન્ડ પુસ્તકો વેચનારનાં કુટુંબને તપાસો અને કદાચ તેમાંથી તમને શુભવિદ્યાના એકાદ ગ્રંથનું નામ મળી આવે તો તે બાળેજ ખીજ વાર જોવામાં આવશે કારણ કે વેચનાર જે ભારે કીમત માગે તે આપોતે એવા ક્ષયને હમેશાં આતુરતાપૂર્વક ખરીદી લેવામાં આવે છે. ત્રીશવર્ષપૂર્વે આવાં પુસ્તકોની જેવી અછત જોવામાં આવતી હતી તેવી વર્તમાનમાં જોવામાં આવે તો આ બાબત સમજી શકાય એમ છે; પરંતુ આ વિષયનાં પ્રખ્યાત પુસ્તકોની નવિન આવૃત્તિયો થઇ છે, તથા પૂર્વે એક ડઝન પુસ્તકો થયું ના મળી શકતાં તેને બદલે વર્તમાનમાં એવા હજારો ગ્રંથો મળી શકે છે, જે ખીજા બ્રહ્મ કરીને કદાચ કદાચ વિચારેલા યોગ્ય છે.

લગભગ ગત પચીસ વર્ષોથી બનાવેલા કાલચક્રમણમાં શુભવિદ્યાના મહાનુશ્ર-ઓ સામાજિક પ્રવૃત્તિના પુનરુદ્ધાર માટે પ્રયત્નપરમથયુ થવાને લાંબે આધા પ્રકારની સામાજિક ભાવનાનો ઉદય થયો છે; આવા મહત્તો આપણા ઉપરાંત અન્ય દરેક કાલચક્રના ઉપરના તે મળતા આવતા ટુંક સમયમાં આ પ્રમાણેજ વર્તે છે. વર્તમાન દિનની શુભ વિ-ધાનું સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન તેમની પાસેથી જ મળી રહે છે. આ જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનું કાર્યને હપાડી લેવાની ઇચ્છા દર્શાવનારા પુરુષોએ આધ્યાત્મમંડલનું (Theosophical Society) બધારણુ યોજી કાઢ્યું છે તથા જ્ઞાનવિદ્યો ગમેય દુનિયાના સર્વ વિભાગોમાં તેનો વિસ્તાર કર્યો છે; વિશેષ નહિ તો આંસપાસની રિયલિને લક્ષમાં લઇને આ પ્રકારે બની શકે તેટલું કંઈ છે.

અધ્યાત્મિક પર્વત દુનિયા, ધર્મના નામથી બંધાયેલામાં આવતાં કશાકથી ઉભરાઈ ગઈ છે. પરંતુ યથાર્થ રીતે અવલોકતાં તે માનવ-નિર્મિત પથોના એક સમૂહરૂપ છે; એ ધર્મ માનવા કષ્ટા લાંબા સમયથી માત્ર ઉપર ઉપરના કર્મકાંડના રૂપમાં અધોપતન પામી છે, તથા એ પથોને સજીવન બનાવતો આત્મતા સંપૂર્ણ રીતે વિનાશ કરેલું થયે છે. તેમ-લાંબા માટે શુદ્ધિના ઉદ્દેશોમાંનો પ્રયત્ન, ધર્મનો યથાર્થ પુનરુદ્ધાર કરવાનો છે—આટલા બધા સમયથી તેને અધિકારમાં રાખનાર નિરર્થક વધારાઓને સ્પષ્ટ કરી આપવાનો છે, તથા એક મૂલરૂપ પ્રધાન આધાર છે કે જેમાંથી વિશિષ્ટધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એ દર્શાવી આપવાનું છે. શુભવિદ્યાના વામમાર્ગના બકતોની પેઠે ધર્મના આધારરૂપ પુરૂષો સત્યમાર્ગમાંથી દૂર ખસી ગયા છે, તેથી તેને તેઓ યથાર્થ અધ્યાત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ બનાવી શક્યા નથી પરંતુ તેને સર્વ પ્રકારે વારંવાર ઔદિક સત્તા મેળવવાના અને દુષ્કામ મેળવવાના સાધનરૂપ બનાવી શક્યા છે. આ લોકોનું એવું ઉપદેશવું છે કે, આપણે ગમે તેટલી આશ્વ શ્રદ્ધા વડે પણ પર્વતોને ચલાવવાનું કરી શકીએ; પરંતુ સાચે સાચે એટલું પણ કશું કરવાને તેઓ તદ્દન તૈયાર હોય છે કે, એનું નિયમન હથિયારો વિના તથા રસાયન શસ્ત્રોનાં. સુરગેદોડવાનાં આપણો વિના વર્તમાનકાલમાં અન્ય કશાથી પણ એમ બનવું તદ્દન અસંભવિત છે—કારણ કે ધર્મના આધારમાં આધ્યાત્મિક શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો સર્વ પ્રકારનો દાવો શુભાવી બેઠા છે, નામ પ્રમાણે આ શક્તિ તેમનામાં પ્રાપ્ત થવી જોઈએ પરંતુ તેવું કંઈ પણ થતું નથી. શાસ્ત્ર પ્રમાણે બનાવવામાં અને પ્રાર્થનાનાં પુસ્તકો, ચોળવામાં, અશુદ્ધ રંગના વસ્ત્રો ધારણ કરવામાં આ શક્તિનો સમાવેશ થતો નથી પરંતુ માનવના આત્મ ચિત્ત અને શક્તિઓમાં સમાવેશ થાય છે એટલું પણ એક વાર બરોબર રીતે સમજવામાં આવે તો તથા માનવીએ બનાવેલાં રંગિન કાચવાળી બારીએ તથા અન્ય સામગ્રીવાળાં મંદિરોમાં જેમના આધાર માટે બાંધાં અને કરોને તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે એવાં યથાર્થ માર્ગ જડી રાખવાનો નથી એટલું જણાવવામાં આવે તો આવી સર્વ બુદ્ધિઓને ઠીકઠી સિદ્ધિઓના કારાગરમાં તથા ભૂતકાલની વિસ્મૃત કદપનાઓમાં વિસારે પાડવામાં આવશે એ નિઃસંદેહ છે. અત્યાર સુધી તો ત્રિવિધ ધર્મના ધારકો, અર્થે વિનાના વાદોની નિષ્પયોગી બાબતો માટે અન્યોન્ય સાથે લડીને વિનાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા જણાયા છે; પરંતુ આમ વર્તવામાં તેમણે તેમની જાતને, રાજકીય અથવા અન્ય પક્ષનાં મુક્તિબાજ પુરૂષોના હથિયારરૂપ બનાવી છે—અને આના બદલામાં જે બાબતો વિશે વાદવિવાદ થતો હતો તે વિશે સહપ્રકાશનો એક સ્ફુલ્લિંગ પણ તેમના જોવામાં આવ્યો નથી. જે એટલું એકવાર સંપૂર્ણ રીતે સમજવામાં આવે કે, કોઈપણ ધર્મને અન્ય ધર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણવાનો કોઈ જાતનો ખાસ હક નથી—સર્વધર્મો એક સામાન્ય ધર્મના આટલાં બધાં રૂપોતરો અથવા આવિર્ભાવો છે, માત્ર દરેકે તે ધર્મને ઉપદેશવો જોઈએ તેમ ઉપદેશવાનું જ્ઞાન કર્યું છે—તો વાદવિવાદની તકરારોને અંત આવશે કારણ કે આ પછી વિરૂદ્ધતાનું કોઈ પણ પ્રકારનું કારણ રહેશે નહિ. યથાર્થ ધર્મનો સમાવેશ આપણી તિરોહિત શક્તિઓને આવિર્ભાવપ્રકારમાં સ્પષ્ટ રીતે થાય છે, કે જેથી માનવજાતની સેવા કરવાના મહત્ત્વ કાર્યમાં આપણે આપણે સંપૂર્ણ લાગ બજવી શકીએ આપણાથી આ પ્રમાણે વર્તન થયા વિના અન્ય સર્વ પ્રકારના ધર્મ માત્ર આટલાં બધાં શુદ્ધિ ટેકાઓ સમાન છે અને તે કોઈ પણ પ્રકારના નિલકુપયોગમાં આવી શકે એમ નથી.

શુભવિદ્યાના તત્વશાસ્ત્રનું દક્ષિણેન્દુ, ધાર્મિકદક્ષિણેન્દુ કરતાં જરા પણ ઓછા વિસ્તારવાળું નથી; આપણા વર્તમાન સમયમાં વચ્ચે આલી/રહેતા ગાળાઓને તે ક્રમે ક્રમે

પૂર્ણ કરી આપશે, એમ સમજાય છે. આ ઝમાનાના આપણા હૃસ્તરશાસ્ત્રીઓ “દુનિયાના બૃત્તકાલના ઇતિહાસ વિશે ગુન્ધવાડાના કુદિલ માર્ગમાં આવી પડ્યા છે; તેનો મધ્યાર્થ સમય તેમના જાણવામાં નથી તેમજ તે ઉપર કયા કમમાં જીવન-રુદ્ધરો અન્યોન્યને અનુસરી છે તે પણ તેમના જાણવામાં નથી. તેઓ ખજોળવેતાઓની ધ્યા મદદ શોધે છે, કારણ કે તેઓજ સર્વેના કાલમાનવિશે કંઈ પણ જાણતા નથી, ગૃહોના ઉત્પત્તિક્રમનો મધ્યાર્થ ક્રમ પણ જાણતા નથી તથા કેવી મધ્યાર્થ રીતે આ સર્વ બાજતો અન્યોન્ય સાથે સંકળા મલી છે તે પણ તેઓ જાણતા નથી; કેટલાક એમ સિદ્ધ કરે છે કે અમુક હૃસ્તર શાસ્ત્રીઓએ દુનિયાને જોટલી પ્રાચીન ઠરાવી છે, તેટલો પ્રાચીન સર્વ નથી; અન્ય કેટલાક તેને આપણી પૃથ્વી જોટલો પ્રાચીન ઠરાવે છે પરંતુ કાલગણનનાં સંજ્ઞામાં બધા જો કંઈપના પદ્ધતિમાં ગોઠાં ખાય છે. જે બાજત વિશે તેઓ એકમત છે તે જોટલી નં છે કે, પૃથ્વીના તથા તેના ઉપર માનવઅસ્તિત્વના કાલમાનનો 'કંઈક વિચાર કરી શકાયો છે અને ક્રિકેપન-આઈબલ ઠરાવે છે તેટલી અવગિન માનવામાં આવી નથી. કદાચ ગુપ્તવિદ્યા આ બાજતો વિશેની અખ્યા આપી શકે, ગમે તો તે પાશ્ચાત્યને માન્ય હોવા નારો તો પણ કેટલીક રીતે બંધ બેસતી આવે છે એમાં શક નથી અને અદ્યતિ પર્યંત અમારા જાણવા પ્રમાણે વર્તમાન કાલના શોધો તેનાથી વિરુદ્ધ પડ્યા નથી. માનવનો અને સર્વસૃષ્ટિનો ઇતિહાસ ગુન્ધવાડા બરેલી રીતે અન્યોન્ય સાથે ગુન્ધાયેલો છે, એમજ સાબિત કરે છે; તેથી એકને અન્યના વિના સમજી શકાય એમ નથી; ગુપ્તવિદ્યા નુયાયોના આધારને સ્વીકારો અને પદ્યાર્થવિદ્યા અને તત્ત્વશાસ્ત્રના સર્વપ્રકારના કેખીત વિરોધોનાં એકતાલ જોડીકરણનો માર્ગ ખુલ્લો થયો; આવા પરિણામ પ્રતિ લઇને તો આ વિના અન્ય માર્ગ અમારા જાણવામાં નથી.

ગુપ્તવિદ્યાની વર્તમાનપદ્યાર્થવિદ્યાઉપરની અસર. પદ્યાર્થઉપરની અસર કરતાં બાજેજ જોઈ જણાઈ આવ્યા વિનાની રહે એમ છે. બધા સમયથી એક એવી ભાવના પસરવા લાગી છે કે પદ્યાર્થ વિદ્યાની શોધ માટેનાં મદાન ઇતિહાસ માટે ક્યારેનોએ પ્રગલ્ભ કરવામાં આવ્યો છે; જે સર્વ કરવાનું યાદી રજુ છે તે જોટલું છે કે, આપારીક લાભ કાઢી રીતે તેમનાં પરિણામોનો ઉપયોગ કરી શકાય એવા માર્ગો શોધી કાઢ્યા; પરંતુ આ રિપર બાજત પર્યંત પદ્યાર્થવાનો પ્રારંભ થતાં, પ્રાણવિનિમય, શ્રેતાવાદન, વિચાર કલ્પન અને બીજાં અન્યનામોથી બવદશતા સર્વ પ્રકારના ચમત્કારોનું પૂર ચઢી આવે છે, તથા પદ્યાર્થવિદ્યાના કિદાતો સાથે જોટલું બધું અમ્મંબલ જાડે છે. કે પદ્યાર્થવિદ્યાના ઉત્પાદો આવી જે જે બાજતોનો ખુલાસો આપી પતાવી શકતા નથી તેમની મરકરી કરવા કરતાં અથવા આંખ આડા કાન કરવા કરતાં અન્ય કંઈ પણ કરી શકતા નથી. પરંતુ તેમની આ દરિય અને લલકારની મુક્તિ જરા પણ કામ લાગતી નથી; સમાજે તો નવિન અને વિચિત્ર બાજતોને કેટલીક સસ વાતોના આધારવાળા જાણવા માંડી છે અને પદ્યાર્થવિદ્યા માટે, દર્શાવાતી નવિન દિશાઓમાં તેના નિપમાનુસાર પ્રયોગદારા શોધ ચલાવવા કરતાં અન્ય કંઈ પણ તેને કરવાનું નથી, તથા આ પ્રમાણે તેના પૂર્વના વિદ્યાતોને તેને જેમ ઉત્તમ બાજે તેવી રીતે ગમે ઉતારવાના છે. આનું પરિણામ એમ થયું છે કે, શોધની આવા પ્રકારની દિશાને અનુસરનારાઓના અવગોચરમાં ગુપ્તવિદ્યાનુયાયોઓના આગળથી કદેવા પ્રમાણે સસજાળનો નવિન ક્રમ ખુલ્લો થયો છે; માનવજીવનનો કરીરના મરજી સાથે અંત આવતો નથી પરંતુ તેની પાર પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જે જાળની તેમને અંતે સંતોષકારક સાબિતી મળ્યા ચૂકી છે, એમ તેમનું ધારવું યાય છે-

આવી વાત શુભવિદ્યાના સિદ્ધાંતને મળતી આવે છે, પરંતુ ચોક્કસ વર્ણપૂર્વકના યથાર્થ પદાર્થવિદ્યાના સિદ્ધાંતોથી સ્પષ્ટ રીતે વિરુદ્ધ જાય છે. જો આપણા પદાર્થવિદ્યાશાસ્ત્રીઓ અંતર તેમના ચોતાના નિયમોને વળગી રહેશે, નિર્ભયતાથી પ્રયોગ ચલાવશે, એ પ્રયોગોથી શ્રી પરિણામ આવે છે તે બીજા રહિત સ્પષ્ટ રીતે જણાવશે તથા માત્ર ધારીલીધેલા સિદ્ધાંતો અને કલ્પનાઓને ચોતાના માની લીધેલા જ્ઞાનના પ્રદેશમાંથી દૂર કરશે તો તેમના વિજયની પરિણામો વિશાલ અને મહાન જનશે; આ અનુયાયીઓ આથી પૂર્વે બાંચે જ આ પ્રમાણે પરિણામ લાવી શક્યા હોતાં સંપૂર્ણ સત્યના શોધ વિનાના સસ કાંઈ પણ હેતુ રહિત પ્રકૃતિનું અત્યંત નિષ્પક્ષપાત અવલોકનજ; શુભવિદ્યા સ્વીકારી શકે એવા પ્રાકૃતિક દેવના પૂર્ણપ્રકારરૂપ છે; માનવના પદાર્થવિદ્યા માટેનાં વલનોનાં હપયોગ કરવાનું માત્ર એટલું જ હોય હોય એમ લાગે છે.

શુભવિદ્યાથી દર્શાવાતી બાજતોને જો આપણા દૃષ્ટિપથમાંથી દૂર કરીએ તો માનવ જાતિનો વર્તમાન ચિતાર ખરેખર અધકારમય બાકશે; કારણ કે વર્તમાનમાં જીવન માટેનું 'યુદ્ધ એટલું' બધું સખ જની મધું છે કે, આપણી કેલવણીની વિવિધ દશાએ, સર્વતા ઉપર અનહંદ દુઃખ બહોરી લાગ્યા વિના તેને પહોંચી વળવાને દવે વધારેવાર યોગ્ય હોય એમ લાગતું નથી. પરંતુ જો આપણે યથાર્થ જ્ઞાનને સ્વીકાર કરીએ તો માણસ પાંચે કે જે જે ધણી ખરી બાજતો માટે આપણે પ્રયત્નપદાર્થ સ્થળે છીએ, તે પ્રયત્ન કરવા લાયક બાજેજ હોય છે-માટે એ પ્રયત્નને (શકિતને) કેઈ અન્ય દિશામાં વાળવો એ વધારે ઉત્તમ છે. જ્યાં સુધી આપણે ચોતાની જાતને (સ્વર્થે) દેવ બતાવતાં જાણીએ તથા આપણા જીવનના ભેગ માટે અટકો બધી ઉપયોગી લાગતી વૃથા કલ્પનાઓ અને ભ્રમણાઓના શોધમાં જીવનને વૃથા ગુમાવી ને છીએ ત્યાં સુધી બાજિ માટે આપણે દુઃખ અને શોકનો જ સંગ્રહ કર્યો કરીએ છીએ. અન્ય પક્ષે જો આપણી જાતને (સ્વાર્થને) આપણી મર્તિપૂર્ણતા દેરૂં ના જાનીએ, અને તેને બદલે માનવજાત પ્રતિની શેવાસુશ્રવાની જાવના સ્વીકારીએ તો આપણા ઉપર જુલમ ગુજારતી સર્વપકારની જુતાવળ રૂપ જાદાઓ વિખગાઈ જવા માટે છે; અને તેમને બદલે યથાર્થ વૃદ્ધિમતો પ્રકાશ અનુભવશે, હૃદય્ય ભૂગિકાનો વિજય પ્રાપ્ત થશે અને પછી આપણે વિરુદ્ધમાં નહિ પરંતુ તેના સાથમાં રહીનેજ કાર્ય કરી શકીશું. આટલું ચતા સુધી આપણું ક્યાં પ્રયાણ ચાલે છે તેમજ આપણા પ્રયત્નો ક્યાં હેતુ પાર પાડવા તરફ વળે છે, એ ખીલકુલ સમજી શકાતું નથી; કારણ કે આ બાજતોને શુભવિદ્યાને અનુસરવા વડેજ શોધી શકાય છે.

ઉપતન્ત્રી.

૧ શ્રાદ્ધ ।

(૧)

“શ્રાદ્ધ સારવાનો શો હપયોગ ર.” એ પ્રશ્ન અન્ય પ્રશ્નો કરતાં વારંવાર દિંદુઓમાં ઉઠાવવામાં આવે છે. “આપણે શા માટે શ્રાદ્ધ વિધિ આચરવો જોઈએ ?” “દિંદુ ધર્મના બચાવમાં” લખાતી લેખખાલાના કમમાં આ પ્રશ્નનાં ઉત્તરને ચોખ્ખરથાન મળી રહે છે.

પ્રથમ તો એટલું સ્વીકારવાની જરૂર છે કે, અદૃશ્યસૃષ્ટિઓમાં પસારથપસાને મદદ કરવાનો ચાલ સંવેમાન્ય છે. જંગલી દોહા પશુ-પ્રધમારબના શિશાચારરૂપ કેલવ

પૂરું કરી આપશે, એમ સમજાય છે. આ જમાનાના આપણા હૃદયરશાસ્ત્રીઓ "દુનિયાના જૂનકાલના ઇતિહાસ વિશે ગુચવાડાના કુટિલ માર્ગમાં આવી પડ્યા છે; તેનાં યથાર્થ સમય તેમના જાણવામાં નથી તેમજ તે ઉપર કયા ક્રમમાં જીવન-ચક્રરેખા અન્યોન્યને અનુસર્યા છે તે પણ તેમના જાણવામાં નથી. તેઓ ખગોળવેત્તાઓની વૃથા મદદ શોધે છે, કારણ કે તેઓજ સૂર્યના કાલમાનવિશે કંઈ પણ જાણતાં નથી, ગ્રહોના ઉત્પત્તિક્રમનો યથાર્થ ક્રમ પણ જાણતાં નથી તથા કેવી યથાર્થ રીતે આ સર્વ બાબતો અન્યોન્ય સાથે સંકલ્પાયેલી છે તે પણ તેઓ જાણતા નથી; કદાચ એમ સિદ્ધ કરે છે કે અમુક હૃદયરશાસ્ત્રીઓએ દુનિયાને જોટલી પ્રાચીન કરાવી છે, તેટલો પ્રાચીન સૂર્ય નથી; અન્ય કદાચ તેને આપણી પૃથ્વી જોટલો પ્રાચીન કરાવે છે પરંતુ કાલગણનાનાં સંબંધમાં બધા એ કલ્પના પરંપરામાં ગોચાં આવે છે. જે બાબત વિશે તેઓ એકમત છે તે જોટલી જ છે કે, પૃથ્વીના તથા તેના ઉપર માનવઅસ્તિત્વના કાલમાનનો કંઈક વિચાર કરી શકાયો છે અને કિંમતનાં બાઈબલ કરાવે છે. તેટલી અર્વાચીન માનવામાં આવી નથી; કદાચ ગ્રમવિદ્યા આ બાબતો વિશેની સંખ્યા આપી શકે, ગમે તો તે પાશ્ચાત્યને માન્ય હોવા નાહો તો પણ જોટલીક રીતે બંધ બેસતી આવે છે એમાં શક નથી અને અઘણિ પર્વત અમારા જાણતા પ્રમાણે વર્તમાન કાલના શોધો તેનાથી વિરુદ્ધ પડ્યા નથી. માનવનો અને સ્વર્ગદૃષ્ટિઓના ઇતિહાસ ગુચવાડા બરેલી રીતે અન્યોન્ય સાથે ગુચવાડે છે, એમજ સાબિત કરે છે; તેથી એકને અન્યના વિના સમજી શકાય એમ નથી; ગ્રમવિદ્યા તુલાવીના આધારને સ્વીકારે અને પદાર્થવિદ્યા અને તત્વશાસ્ત્રના સર્વપ્રકારના કૃત્રિતા વિરોધીનાં એકતાલ એકીકરણનો માર્ગ ખુલ્લો થયો; આવા પરિણામ પ્રતિ લઈને તો આ વિના અન્ય માર્ગ અમારા જાણવામાં નથી.

ગ્રમવિદ્યાની વર્તમાનપદાર્થવિદ્યાઉપરની અસર ધર્મઉપરની અસર કરતાં બાંધેજ જોટલી જણાઈ આવ્યા વિનાની રહે એમ છે. ધર્મ સમયથી એક એવી લાવના પસરવા લાગી છે કે પદાર્થ વિદ્યાની શોધ માટેનાં મહાન ઇનામો માટે ક્યારેનોએ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; જે સર્વ કરવાનું પાકી રહ્યું છે તે એટલુંજ છે કે, આપારીક લાભ કારક રીતે તેમનાં પરિણામોનો ઉપયોગ કરી શકાય એવા માર્ગો શોધી કાઢવા; પરંતુ આ સ્થિતિ બાબત પર્વત પહોંચવાનો પ્રારંભ થતાં, પ્રાણવિનિમય, પ્રેતાવાહન, વિચાર કલ્પન અને ખીજાં અન્યનામોથી વ્યવહારતા સર્વ પ્રકારના ચર્ચાકારોનું પૂર ચઢી આવે છે, તથા પદાર્થવિદ્યાના સિદ્ધાંતો સાથે એટલું બધું અસંબંધ જાણે છે કે પદાર્થવિદ્યાના ઉત્પત્તિ આવી જે જે બાબતોનો ખુલાસો આપી પતાવી શકતા નથી તેમની મરકરી કરવા કરતાં અથવા આખું આડા કાંન કરવા કરતાં અન્ય કંઈ પણ કરી શકતા નથી. પરંતુ તેમની આ હારિય અને હલકંઠની યુક્તિ જરા પણ કામ લાગતી નથી; સમાજે તો નવિન અને વિચિત્ર બાબતોને કંટાળીક સહ વાતોના આધારવાળી ગણવા માંડી છે અને પદાર્થવિદ્યા માટે, દર્શાવાતી નવિન દિશાઓમાં તેના નિયમાનુસાર પ્રયોગદારા શોધ ચલાવવા કરતાં અન્ય કંઈ પણ તેને કરવાનું નથી, તથા આ પ્રમાણે તેના પૂર્વના સિદ્ધાંતોને તેને જેમ ઉત્તમ જાણે તેવી રીતે ગળે ઉતારવાના છે. આનું પરિણામ એમ થયું છે કે, શોધની આવા પ્રકારની દિશાને અનુસરનારાઓના અવરોધકનાં ગ્રમવિદ્યાતુલાવીઓના આગળથી ઠહેરા પ્રમાણે સત્યબાબતોને નવિન ક્રમ ખુલ્લો થયો છે; માનવજીવનનો શરીરના મરજી સાથે અંત આવતો નથી પરંતુ તેની પાસે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જે બાબતની તેમને અંતે સંતોષકારક સાબિતી મળી ચૂકી છે, એમ તેમનું ધારણ થાય છે.

આવી જાત ગુપ્તવિધાના સિદ્ધાંતને જન્મશાસ્ત્રે યાચ છે, એ વિરોધે વિચાર કરવાથી, પદાર્થવિધાના સિદ્ધાંતોથી સ્પષ્ટ રીતે આવે તો શ્રાદ્ધની મુક્તિમુક્તતા અને ઉપયોગિતા ખત્ર તેમના પોતાના નિયમોને વળગ્યાં પરિણામ આવે છે. તે સ્ત્રીશતામતા, અગ્રથી અનતા, અંતમયકોપના નામથી વ્યવસિદ્ધાંતો અને કલ્પનાઓને પોતાનાગમથી બહાર નીકળી જાય છે. બાકીના ચારકોષોથી ના વિજયના પરિણામો વિશે તથા તે સમયે તેનું બાહ્યપદ, પ્રાણુ-શક્તિયોના અનેક પ્રાણ આ પ્રમાણે પરિણામો પ્રાણુ-તત્વો મુક્તમચ્છલ જડ પદાર્થમાં વર્તે છે, જેને પદાર્થ હેતુ સ્થિત પ્રક્રિયા નામથી વ્યવહરે છે અને તેથી અગ્રેષ્ઠ બાધમાં આ કોપને ઇધરીક પ્રતિક દેવરૂપ શરીર અથવા વાયુરૂપ પ્રતિકના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. આ કોપમાં માત્ર તેને બહુવાર રહેવું પડતું મથી કારણ કે તેના સંબંધ આ સ્થૂર સૃષ્ટિ સાથે જ છે, તેથી તેના જૂના આવાસોને એક અધિવાન યઈ રહે છે. જે ઘટ્ટરચૂલકશરીરને દિગ્દિગ્દાના ને આચાર પ્રમાણે અગ્રિહદ રેવામાં આવે તો તેનું વાયુરૂપપ્રતિકશરીર (Etheric Body) ગાટ્ટું કે જાય છે; માત્ર જે આ શરીરને બંધાયેલું રાખવા માગે તો તે વિખરાઈ શકતું નથી. ઉપરનું જે સ્થૂરદેહને દાટવામાં આવે, તો વાયુરૂપપ્રતિકદેહ ઘણાજ કોષોથી વિખરાય છે, હોય એમ જુદાના સંપૂર્ણ વિખરાઈ વિનાશ પામતા સાથે આ દેહના વિખરાવાનો સંબંધ પડે છે. જે કોષ વિખરાતાં મનુષ્યનું બાહ્યપદ, માનસસંદિના—વિચારોના, ઉર્મિઓના, કરવા સાધકો વૃણાઓના અનેકા મનોમય કોપનું હોય છે. આ કોપનું જડ પુનઃ ગોઠવાય એ વધારે ઉત્તર પ્રાણમય વિભાગો બાકી સપાટી ઉપર આવી જાય છે તેથી આ સર્વને કહે તથા આ અથવા કામરૂપ કહેવામાં આવે છે; જ્યાં સુધી તે આ કામરૂપ દેહધારણ અને વ્યવસ્થાએ સુધી તેને પ્રેરના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે, તથા તે પ્રેરોના રચનામાં કુખ અને શોકાકમાં વસે છે. આ રાજને લોકપ્રીય બાધાના જૂત રાજ સાથે સરખાવી દેને આપણી તે સ્પષ્ટ સારો નથી કારણ કે તેની સાથે ધણી અધમ બાધનાઓને જેડી શેવાસુશાળી છે. કામરૂપદેહ વિખેરતાં તેના દેહનું બાહ્યપદ મનોમય કોપના અરૂપવિરૂપ બાધોથી હું હોય છે તથા તે મનુષ્ય પિતૃના રચાને પામે છે તથા પિતૃ લોકમાં વસે વાશે, હવે સમય પછી આ દેહ વિખરાય છે અને તે મનુષ્યનામાં મનોમયકોપના માન સાધમાં રહે વિભાગો અવરોધ રહે છે તથા પછીથી તે સ્વર્ગ લોકનો, દેવાની મુખમય દિવ્ય તેમજ આસિ અને છે. મનુષ્ય આ લોકમાં પહેલ્યા પછી શ્રાદ્ધની તેના ઉપર કંઈ અસર નથી; કંઈતી નથી. આ ઉપરથી આપણને શ્રાદ્ધની ક્રીયાઓના વિચાર ઉપર આવવુંસુગમ પડશે. જ્યારે મનુષ્ય સ્થૂલ દેહનો અલમ્બ કોપનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેને સ્નાન કરાવવામાં આવે છે, તથા બાંધીને રમશાન બૂમિમાં લઈ જવામાં આવે છે; આ હચકી જનારાઓ માર્ગમાં જતાં “રામ રામ, સીતા રામ” જ્વનિ મચાવે છે, તેથી શયની આસપાસ પવિત્ર નામનાં રક્ષકઆદિલનોને જમાવે યાય છે. રમશાન બૂમિમાં ક્રીયામાં પવિત્ર મંત્રોનો સમાવેશ યાય છે, તથા તે દ્વારા તે ચૂતકને પ્રાચીનપથે પંજવાનો તથા તેણે ઉતારી દેહી દીધેલા નિષ્પયોગી વસ્ત્રમાં આસક્તિ નહિ રાખવાનો આદેશ કરવામાં આવે છે; વળી આ મંત્રોવડે તેને રક્ષતા અને શાંતિ દેતાં આદિલનોથી પાતાવરણ ઉભરાઈ જાય છે, જેથી તેની પ્રાણમયકોપની આસક્તિ છૂટી જાય છે, તેથી તે વિખરાઈને તેનાથી દૂર પડે છે તથા તેના મનોમયકોપમાં વાસ યાય છે તથા હવેજ તે શુદ્ધિકરણ વિધિમાંથી પસાર થવાને તૈયાર યાય છે. તે હવે પ્રેતલોકમાં એક પ્રેત યાય છે, અને

જે તેણે અત્યંત પવિત્રજીવન ગાળ્યું તથી હોતું તો, જે સદ્ધિમાં તે જઈ પડે છે ત્યાં તેનાં અનુભવોનો અત્યંત દુઃખકર અનુભવ અનુભવામાં છે. આદિ વિધિ-એકાદિષ્ટ આદિ—તેના જીવનના આ વિભાગમાં તેને મદદ કરવાને આચરવામાં આવે છે; પ્રથમ તો મન્ત્ર-મય દોષપના જડતું એવું પુનઃઅધારણુ યોજી મારે છે કે જ્યાં તેના અધારણુના મૃદુ પદાર્થો ઉપરના પડમાં આવે છે. તથા અન્ય રીતે યર્ષાકર તેના કરતાં આ રીતે તેમને વિખેરાવામાં ધણી મદદ મળી રહે છે; અન્ય, એ વિખેરાવાનાં વિધિને આગળ અધારણુમાં મદદ કરવા રૂપ છે. મન્ત્રો આદેશે છે, “તેમની શુદ્ધિ થાઓ,” આપણી આસવાસના સૂક્ષ્મ પદાર્થમાં ઉત્પન્ન થતાં મન્ત્રોનાં આદેશનો, પ્રેતના દેહને અથગાઈને ધોતાં મોળાં સમાત છે, તથા આ રીતે પ્રેતસ્વરૂપને વિખરાવામાં ધણી સહાય મળી રહે છે. મન્ત્રોનાં ઝોજસ વાણું રેડવામાં આવતું પાણી, પ્રેત દેહને પોતાનું મદદગાર ઝોજસ અર્પે છે, તથા આથી એ દેહના ઇચ્છિત વિખરાવામાં મદદ મળી રહે છે. મદદ આપવાનું શોધતાં સંબંધિમાંના મધ્યમાં પ્રેત આવે છે તથા તેમનાં કાર્ય અને પ્રેમી વિચારોવડે તે જલવાન બને છે, સુખી થાય છે, પોષાય છે; તેના છૂટકા તરફ દોરાવલી તોમંતી ઇચ્છાક્રિયારૂપે પણ સંતોષામરૂપે પરિણામ થાય છે.

આવી ક્રીયાઓ આખા વર્ષ પૂર્વે પહોંચે છે તથા સંવિષ્ટિકરણવિધિ સાથે સમાપ્ત થાય છે, જ્યાં પ્રેતનો પિતૃલોકમાં વસતા પિતૃલોકમાં રવીકોર થાય છે. વારિ, અંદાજ અને તીક્ષ્ણવાદિથી બરેલા કુત્રોમાં મન્ત્રોઆચર પૂર્વક, પાણી રેડવામાં આવે છે તેથી મનોમય દોષવાસિ, પિતૃલોકના સૂક્ષ્મજડ સાથે સંબંધમાં આવ્યાના સાધનરૂપે મધા માટે સંપૂર્ણ રીતે વિશુદ્ધ થાય છે અને કિંમ્વદાનમાં પ્રવેશ કરે છે. આ સદ્ધિમાં પણ તેનાં સંબંધિઓ અને મિત્રો તેને મનોમયકોષની વિરોધ શુદ્ધિ કરવામાં મદદ કરી શકે; આખરે જે જે બાબતનો સ્વર્ગસદ્ધિમાં પ્રવેશ ના થઈ શકે એવું હોય છે તે દૂર પડે છે અને તે અત્યંત શુદ્ધ થાય છે.

આદ્ય મોજનના અને પછીથી અષાઠી દક્ષિણના હેતુનો સમાવેશ તેમને કુટુંબ સાથે પ્રેમજ સેવામાં સંયોજવાનો હોય એવું જણાય છે; આ સાંકેતો ગિદાનું હોય નો મુએ, એ વાત ઉપર બાર મૂલમાં આવે છે કારણ કે મરણ પછીની ઇચ્છાઓ વિશે કંઈ પણ ના સંમજનાર અચાની પોતાનાં વિચાર અને ઇચ્છાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે નહિ તથા આ પ્રવાશે ધણીજ અસર પિતાની સહાય કરી શકે આથીજ મહામારત આદેશે છે કે, જેઓ “વેદોમાં, ધર્મ શાસ્ત્રોમાં, પુરાણોમાં, બાધ્યોમાં વ્યંકરણના નિયમોમાં પારંગત હોય, શાસ્ત્રાનુસાર આચાર પાળેનારા હોય, મોક્ષશાસ્ત્રમાં પારંગત હોય, સત્ય અને યોગ મરાયજ હોય” એવા પુરુષોનેજ આજ આવી ક્રીયાઓમાં આમંત્રણ નેમ્મએ. “આદમાં આમન્ત્રણ શ્રાદ્ધોની એકે શુદ્ધિમાન પુરાણે પરિણા કરવી નેમ્મએ.” (અનુશાસનપર્વ)

આદની ક્રીયામાં સમાવેશ થતી બાવનાંઓ આવી છે; સર્વ અધ્યાત્મવિદ્યાનુયાયીઓ સારી રીતે જાણે છે કે, આ બાવનાંઓ સત્ય છે તથા આ દુનિયામાં રહેલાં અનુષ્ઠા આ પ્રકારે અન્ય દુનિયામાં ગયલાઓને મદદ કરી શકે તથા તેમના સ્વર્ગસદ્ધિપ્રતિના પ્રવાહને શીઘ્ર બનાવી શકે, એ વાત પણ નિઃસંશય છે.

એટલું પણ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે કે જેઓ પોતાના અંદિકજીવનમાં, મરણ પામ્યા પછી મદદ મેળવવાના આવા વિચારથી દેવદંડ ગયા છે, તેમને જે મરણ પછી

ધારેલી મદદ નથી મળતી તો અસંત શોક તથા નિરાશ થાય છે. ખીજી દુનિયામાં વસતા આપણા મિત્રો, આપણા વિચારો અને લાગણીઓના લાનવાળા છે તથા તેથી તેમને અસર પણ થાય છે, એ કદાપિ ભૂલવાની જગર નથી, તેથી આપણે તેમની યોગ્ય સેવા સુશ્રવા કરવામાંથી પાછા હઠવું જોઈએ નહિ; તેઓ પ્રેતલોકની પારે જતાં આપણને જહામાં તેમના તરફથી હસ્તુક અને પ્રેમજન મદદ મળી રહે છે.

એની. એસન્ટ.

(૨.)

એક મિત્ર અમને નિચેનો લેખ પ્રેરવા લાવે છે—“મયા જાન્યુઆરી માસના ક્રિસ્તિયન કોલેજ મેગેઝિનમાં, મિસિસ. એસ'ટે. સેન્ટલ હિંદુ-કોલેજ મેગેઝિનમાં ચર્ચા-વેલા શ્રાદ્ધનાં હિંદુવાદ ઉપર મી. રાવનું એકાંતકણી કાઢતું ચર્ચાપત્ર જોવામાં આવે છે. પોતાનો પોતાની જાતે બચાવ કરી લેવાને સારી રીતે સમર્થ મિસિસ. એસ'ટેના જમાવ કરવાની દરકાર કર્યા વિના તથા હિંદુઓથી ખળાતી શ્રાદ્ધ કીયાના, આચારોના વર્ણનમાં ઉતર્યા વિના, એવા હેતુથી થોડીક ચર્ચા કેરવા માગીએ છીએ કે, મી. રાવે જે ચર્ચા ઉપાડી છે તે અવશ્ય કરીને બીલકુલ સત્ય નથી.

શ્રાદ્ધ કીયા વિધિ વિશેનો પ્રશ્ન, હિંદુમાં પર્વતો જેટલો પ્રાચીન છે, તથા હિંદુ શ્રાદ્ધ અને સામાન્ય આચારોના સંબંધમાં, પ્રાચીન ચોવીસ દર્શનશાસ્ત્રોમાં તે એક મુખ્ય આલેખસ્થાન છે. આ દર્શનશાસ્ત્રો ઉપરેથી છે:—“યજુર્માં મારેહું પશુ જે સ્વર્ગમાં જતું હોય તો યજમાન પોતાના પિતાને મારીને શા માટે સ્વર્ગ પમાડતો નથી ? મરણ પામેલા પ્રાણીઓને જે શ્રાદ્ધ તમિરું કારણ હોય તો આલોકમાં પ્રવાસ કરનારાઓ માટે બાધુ કરતું નિરર્થક છે.” અમુક વર્ગના વિચારકો તરફથી આવા પ્રકારનો પ્રધાન પ્રશ્ન અનંત કાલ પર્વત પૂછવામાં આવશે; આવા લોકો માટે દુનિયા જરાપણ ગતિમાન થતી નથી અથવા ધણી ધીમેથી જ ગતિ કરે છે.

નિહતસ્વપશોર્યજ્ઞેસ્વર્ગમાસિર્યદિપ્યતે ।

સ્વપિતાવજમાનેન કિન્નુતસ્માન્નહન્યતે ॥

તૃમ્સેજાયતેત્સંભુક્તંઅન્યેનચેત્તતઃ ।

દશાતશ્રાદ્ધં શ્રયાયાન્નનવહેયુઃપ્રવાસિનઃ ॥

મી. રાવ લખે છે કે તેમની ચર્ચા એક “તત્ત્વવેત્તાના.” દર્શિનિંદુથી છે, “ઘોરા-શ્લોક-કાવ્ય દર્શનનામય” દર્શિનિંદુથી નથી. પરંતુ તેમની વધાર્થ “તત્ત્વવેત્તા”ની દશા-ને અવલોકવામાં મુશ્કેલી નડે છે. એક જગ્યાએ તેઓ લખે છે, “જોટલું સ્વીકારી લઈ-એ કે જીવાત્માના નામથી બંધવારાતું કંઈક છે તથા તે અમર છે જોટલું સ્વીકારીએ તો, ” આથી તેઓ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે તેઓ બુદ્ધિપૂર્વક જડથી મિત્રરૂપે આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારી શકતા નથી તથા તેનાં નિત્યતા અથવા અમરત્વને લક્ષમાં પશુ લક્ષ્યકતા નથી. અન્ય સ્થલે લખે છે, “દુનિયાના દરેક પદાર્થથી જોમવાતું તત્ત્વ જીવા-ત્મા છે. તે સર્વ પદાર્થને જોઈ આપનાર પદાર્થ છે ” આથી બીલકુલ સ્પષ્ટ નથી થતું કે ઉપરના વાક્યમાં ચર્ચાપત્રી જીવાત્માને એક “તત્ત્વશાસ્ત્રની આપસ્યકતારૂપે.” સ્વીકારે છે અને તેની પ્રકૃતિનું વર્ણન ચલાવે છે અથવા મી. રાવે માત્ર લિલિ ખાતર જીવા-ત્માના વર્ણનના આવા વાક્યો માત્ર સ્વીકાર કર્યા છે. જે પ્રથમની વાત પ્રમાણે હોય તો મી. રાવને થોડાંક વાક્યો પછી પોતાના તત્ત્વશાસ્ત્રના વર્ણનને જહાસું પડ્યું છે, એમ મા-નવાને આપણને કારણ મળી રહે છે. આથી અધુરું હોય-તેમ મી. રાવ આપણને ખાતરી આપે છે તેઓ, “આપણું સત્ત્વબધિયોતિ માન આપવાના વિચારથી વિરહ નથી, ” (વર્તમાન સ્વરૂપના વિરહ નથી.) “પરંતુ તેમના વિશેની સ્મૃતિને પોષવી જોઈએ તથા તેમનાં “સારાં કાર્યોતું” તથા તેમની “જોટાં કાર્યોતું” સ્મરણ કરવું જોઈએ. મી. રાવ વિનયના નિયમમાં માગ્યેજ માનતા હોય એમ લાગે છે કે કોઈ પણ માણસે સત્ત્વ મનુષ્ય વિશે ગમે તો તે પોતાનો “શૂન પૂર્વજ” હોય તો પણ અસાધ્ય વિચારકરવો જોઈએ નહિ.

આવી વિદ્યોત્તમક ભાવના દર્શતીને આ ઋષિયોના વંશજ સમાપ્તિ કરે છે:—“વિશેષ નહિ તો ‘વર્મા એકવાર’ આપણા પૂર્વજોનાં જીવનોની ભંધકર યથાર્થતાનો અનુભવ કરવાનો છે; આપણે તેમની દાનવીમાં હોયએ, એમ અનુભવવાનું છે; ઉપદેશો અને સચક શબ્દો કહેવા માટે તેમનાં જૂતો આપણી પાસે આપ્યા છે, એમ અનુભવવાનું છે.” અગ્રે વિચાર સંકલ્પના જળવાવા માટે પૂછીએ છીએ કે, આપણા પૂર્વજોનાં પ્રેતો આપણી પાસે આપ્યા છે, એમ જ્યારે તેમનું અસ્તિત્વ કાલ્પનિક ઉપદેશવામાં આવ્યું છે. તો શી રીતે અનુભવી શકાય? તેઓ આપણને ચેતવણી અથવા દિશાસો અથવા આશા શી રીતે આપી શકે? આપણે જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેવી રીતે જો મી. રાવની અથા ખરી હોય તો આપણા પૂર્વજોનાં મરણ દિવસ પાળવામાં કંઈ સાર અથવા ઉપયોગ જોવામાં આવતો નથી.

આ વાતનું સત્ય એમ છે કે મી. રાવે કંમને સ્વીકારેલી “તત્ત્વશાસ્ત્રની આવશ્યકતા” થી એક જીવાત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારવાની જરૂર પડે છે તથા તેની પ્રકૃતિ અને વિકાસ ક્રમની અન્ય અનેક બાબતો સ્વીકારવી પડે છે. જડવાદથી કોઈ પ્રકારનો જીવિ-પૂર્વક ખુલાસો ના થઈ શકતા અધ્યાત્મ ચમત્કારોના સમૂહની શોધવડે એમના સ્વીકારને ટેકો મળી રહે છે. હિંદુઓના સંબંધમાં (આંતર દૃષ્ટિ દેખાવેલા અન્ય માટે પણ એવું એજ કહી શકાય) એ સિદ્ધાંતને એક સિદ્ધાંત કરતાં વિશેષ આધાર છે; પ્રાચીનકાલના મહાન અનુભવી ઋષિયોના ત્રીતીય અનુભવો અને પ્રયોગોમાંથી સમજવા પ્રમાણે એ સિદ્ધાંતોનો આધાર મળી રહે છે. આવા અનુભવોના સંમંદસ્થાનરૂપે આપણાં યોગ અને પ્રાચીનતત્ત્વશાસ્ત્રોના પિતાશત્રીથી અભ્યાસ કરીને સમજવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે ઉપજી આવતાં તત્ત્વોના આધારવાળી આપણી શ્રાદ્ધ ક્રીમાંઓ, કાલ વડે અથવા અત્યંત વડે કેટલીક બાબતોમાં બદલાઈ ગઈ છે તો પણ, આપણા પૂર્વજોને હૃદય માર્ગમાં મદદરૂપ થવના હેતુ માટે યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. હિંદુ તત્ત્વશાસ્ત્રોમાં એકલા કરેલા અને સ્વીકારેલા મુખ્ય સિદ્ધાંતોનો એક સ્પષ્ટ અને ઉપદેશક ચિતાર આપવા કરતાં મિસિસ. જેસન્ટે કંઈ વધારે કર્યું નથી.

એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે, યથાર્થ રીતે સમજવામાં આવે તો કોયોની ભાવનામાં જરા પણ અસંબંધતા નથી, તથા હિંદુ ધર્મવાદ સાથે કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી; તેમ જ દાનના પદાર્થો સ્થૂલ હોવાથી, કંઈ તેમનો ઉદ્દેશ-પરપાડવામાં કોઈ પ્રકારનું વિધન નહતું નથી. આ બાબતોનો વિચાર આગળ કંપર કરવામાં આવશે, અથવા એ કાર્ય અન્ય સમર્થ પડિતો ઉપાડી લેશે.

ડી. આર સી.

(૩)

અમે ઉપરના લેખક સાથે સંપૂર્ણતાથી એકગત થઈએ છીએ પરંતુ ન્યાયના તથા તત્ત્વશાસ્ત્રના અભ્યાસની આટલી જાંઘી ખોટ જણાવતા લેખનો વિસ્તારથી જવાબ આપવા માગતા નથી. એ વિશે વિચાર કરતા પૂર્વે એ લેખકને હિંદુધર્મ અને યીઓસોફીનો અભ્યાસ કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ. આગળ ઉપર દર્શાવવામાં આવશે કે મી. રાવ ધારે છે તેના કરતાં હિંદુઓના શ્રાદ્ધ વિધિ ઘણા ગુચ્છવાડા ભરેલા વિગપ છે; જ્યારે ક્રીવાં આચરનારને ખાતરી છે કે તે પૂર્વજને અપરોક્ષ મદદ કરી શકે એમ નથી (ચૂત સંન્યાસિના સંબંધમાં). તો તે શા કારણથી આચરવામાં આવે છે, એ વિચારવામાં આવશે. પ્રાચીન હિંદુ ધર્મનુયાયીઓના જ્યેષ્ઠ કલ્પ મિસિસ. જેસન્ટનો વિચાર નથી. તથાપિ તે ઉચમ રીતે પ્રતિપાદન થયો છે, તથા મી. રાવ, કહે છે તેમ “કોઈ માનવ જાણતું નથી” એવી બાબતો ઉપર તેનાં આધાર બીજકુલ નથી. કહેવાતા અધ્યાત્મ ચમત્કાર વિશે અમે જોલવા માગતા નથી: મરણ પછી જીવાત્માની દશાના વાદનું અન્ય કારણ કરતાં એક સાદું પદાર્થવિજ્ઞાનાવયવક કારણ છે; અને તે એ છે કે, “માયા કદાચિ કોઈ પણ પ્રકારનો ક્રૂદકો મારતી નથી.

ડા. ઓટો, રાંડર.

સુદર્શન.

મીનાલાલ નવિયાણી દિવેદી.

૬ પૃથ્વી—

પ્રેસર આનંદદાસ આયુષ્યાલયમુખ.
જો. મ. એ. એલ. એલ. બી.

૫૧૧—

(ધર્મ, શુદ્ધ, સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સજ્જી વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્

[પુસ્તક ૨૦-૨૨. અંક. ૧૨.] (માસિક)

[સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૬]

રહમની માગણી.

(ગુણ)

ગઝલ—સૈદવી.

અયે દિલગર! દીવાના પરં જુલમ કાં તું શુબરે છે !

રહમંકરતું રહમની આ પડયો આજર માગે છે.—અ.

મીઠી તું તુરની ઝાંખી પરે ફીદા જીગર માફ;

ખની ફીરે અરે લહેને નયન કાં બંધ બાંધે છે ?—અ.

કશા આનંદ આલમના તણી પરવા વિના અહિંયાં;

જતાં રસ્તે મહેને આડી દીવાલોં કાં અણાવે છે ? !—અ.

જીગર આ રંગ ઘેરંગી અનામી ધરિકનું ખ્યાલું;

ભર્યું મૂકયું કદમ તહારે તું કાં તેને ધિક્કારે છે !—અ.

કરી ઇન્સાફ કર તહારી, નિગાહ મીઠી મહીં મહારી;

રહી આ આત્મની પાંખો તોડીં તે કાં રીખાવે છે !—અ.

રીખાવી માર ના માથુક નિજર લઈ હાથ સી હાવાં;

ધરૂં ગરદન કતલ કરી તું જીગર સુરંગ રંગી લે !—અ.

મહેને મહોટી મઝી માથુક નિજર હાથથી ધાતોં;

કદમખોશી કરૂં મરતાં વફાદારી જતાવીને !—અ.

કહાન. ચક્ર. ગાંધી.

અરવિંદિની.

(ગજેશુ)

કાલાહલો જનસમૂહ તણા ઘણા જે,
ઉદાનમાં મધુર આ લય પામતા તે;
ઉદેગ આંહિ મનના સહુ શાંત થાયે,
ને ખિન્ન હૈયું પણ આંહિ સુખે સમાયે ૧

સંસારના સકલ તાપથી મુક્ત એવી,
આ વાડીમાં ખીલી ખુખી અરવિંદિનીની;
જે વામલાગ સરની રચના રસાળી,
આ બાલ પુષ્પ રમતાં પ્રલ સંગ મહાલી. ૨

જેવાં દીસે કુમુદ રમ્યજ કાંતિ તેવી,
ધારી રમે મનુજ બાલ આંહિ સુખેથી;
છે પ્રાણિ ને કુસુમ આંહિ અલિપ્ત જાતિ-
કા તત્વજ્ઞાની કવિ આ પ્રકૃતિ જણાતી. ૩

સૌંદર્ય નિર્મલ નોતિ મૃદુ લગ્ન બંધે,
જે સંકલાયલી આંહિ દીસતીજ સંધે;
નિદોષ શી રમત આ કુસુમો રમતાં !
જે વર્તમાન ભૂત, લાપિ ભૂદયાં જણાતાં. ૪

આ બાલને કુસુમની રમતો નિહાળી,
સંધ્યા સમીર થઈ દિગ જુએ છુપાઈ;
રે મૂર્તિ નિર્મળી રખે અપવિત્ર યાય,
સંતાપ ધારી રજની પતિ મેઘ મહાંય ! ૫

નિદોષ શાંત નિતિ ભાવજ મૂર્તિમાને,
સૌંદર્ય સંગ રમતા અરવિંદ સ્થાને;
આ દિવ્ય દર્શન કવિ હૃદયે છપાતાં,
ઉભિ ઉઠે મન અને અરવિંદિનીમાં. ૬

“અસાન એ સુગમસ્થાન આહિં સુખોતું.”
 એ લાનના ઉદયથી નવ થાય કોતું,
 હૈયું અતિ હરખ વેહુંજ આશ્રમે આ.
 ઉપાધિ આધિ વળી વ્યાધિ બધિ શમે જ્યાં ? ! ૭

દીક્ષિત.

મુદ્દા આશક.

(મળેલું.)

ગજલ.

આ પહોંચ્યો અંબમનો પ્યાલો અંચે દિલબર !
 ઈશરખલ રહમ લાવી ઘડીબર મજૂર કર.
 માશુકને સાકી તું દે પેગમ મહારો એઃ—
 “દિલારાયે ! મુદ્દા આશકની તું બબર લે,
 શીરીન તારા લખની લિખત દે લલા આખર,
 હુસ્ન તારા ગાલ છેલ્લે રાખ સીનાપર,
 હા હા ! મને તે યાદ છે તુજ શુદ્ધની શુશ્રો,
 ઘૂમી રહ્યો આ કાનમાં તુજ શુદ્ધનો પડવો.
 લાચાર તારો યાર છે, તે કયાં મરે ? તું કયાં હશે ?
 આ ખવાળ પુરૂં ચાય છે, માશુક સલામ લે.
 આ આક પુકારી તને બોલાવશે મહેબૂબ !
 ભટકશે ગમગીન આ જોડોશ મહારૂં નૂર.
 ઈસ્કના આ બાગમાં કેા શુલ નથી બેખાર,
 અયેસનમ ! તું બેરહમ શું જાની સીતમગાર !
 મોતી સમું તુંજ ચશમમાંથી અશ્રુ એક પાડ,
 યાદ કર તું, યાદ કર મરહૂમ તારો ચાર.”

॥ વાલ વોવિની ॥

(અનુસંધાન ૧૪ ૨૩૬ થી.)

પ્રશ્ન—પ્રદાનવિદ્ ભાટે (નિર્વિકલ્પ સંભાષિતા અભ્યાસિ) એમ કહેવાય છે કે પ્રાણધર્મના પતન સમયે તેના પ્રાણો અન્યસ્થાનમાં ઉત્ક્રમણ કરતા નથી પરંતુ અત્રે પ્રદાનમાં પ્રવિલાપે છે. આમ શી રીતે થાય છે ?

ઉત્તર—દરેક મનુષ્યના દરરોજ સંભાન્ય રીતે ૨૧૬૦૦, શ્વાસપ્રશ્વાસ થાય છે, એ સારી રીતે જાણીતી વાત છે. અનુભવાદિતે ઉપદેશોલા અણંગોમાં—(૧) દર્શન, (૨) શ્રવણ, (૩) મનન, (૪) નિર્વિધ્યાસન, (૫) નિર્વિકલ્પ, (૬) નિઃસંકલ્પ, (૭) નિર્વૃત્તિક, (૮) નિર્વાચન—૨૭૦૦, ના ક્રમથી શ્વાસોછ્વાસનો ઉપયોગ થાય છે; પ્રદાન-વિદ્થી ઉપયોગમાં લેવાતા શ્વાસપ્રશ્વાસ ૧૦૮૦૦ થાય છે, પ્રદાનવિદ-વરના ૮૧૦૦ થાય છે, પ્રદાનવિદ-વરિયાનના ૫૮૦૦ થાય છે, અને પ્રદાનવિદ-વરિષ્ઠના ૨૭૦૦ થાય છે, તથા બાકીના શ્વાસોછ્વાસ લંચ પામે છે.

• સર્વ મનુષ્યો દરેક ઘટિકામાં ૩૬૦ પ્રશ્વાસનો ઉપયોગ કરતાં હોવાથી એટલું નહિ છે કે, નિત્ય વસ્તુમાં પોતાના વાસ અને ગતિના હિમેશાં ભાનવાળો પ્રદાનવિદવરિયાન દરેક ઘટિકાએ માર્ગ ૬૦, શ્વાસોછ્વાસનો ઉપયોગ કરે છે, પ્રદાનવિદવરિષ્ઠના સંબંધમાં ૧૮૬૦૦ શ્વાસોછ્વાસ નિરૂપયોગી ન જતાં બચતા હોવાથી એમ કહેવામાં આવે કે તેની છંદથી લંબાયે, તો અમારે તેનો નકારમાં ઉત્તર આપવાનો છે. જો એ અભ્યાસિ લયયોગ વટે એ પ્રાણોને નિરોધ કરીને અટકાવી રાખે તોજ તેનું જીવન લંબાવી શકે; પરંતુ ઉચ્ચ સંભાષિયોના અભ્યાસ વટે તેઓ સંપૂર્ણ રીતે નિરોધ ન પામતા હોવાથી, જીવન લંબાવાનો કોઈ પ્રકારનો અવકાશ સંભવી શકતો નથી.

હવે અનુબંધ ચતુષ્ઠય વિશે વિચાર ચલાવીએ:—(૧) અધિકારી, (૨) સંબંધ (૩) અભ્યાસનો વિષય, (૪) પ્રયોજન. (પરિણામ). ઉપર કહેવાયતા વરા-દોષનિવરણના બીજા અધ્યાયમાં ગણાવામાં આવેલાં મોક્ષનાં સાધન ચતુષ્ઠય સંપત્ત જે પુણ્ય તે અધિકારી; વેદાન્ત અને શુદ્ધતા ઉપર આધાર રૂપ દ્વીતિય સંબંધ છે; નિર્વિષેષ પ્રદાનના પ્રતિપાદન રૂપ વિષય છે; કેવલ્ય મોક્ષ પામવાનું ચતુર્થ પ્રયોજન છે. પાંચિભાવિક રીતે, દય, દાનિશત્ તથા અદોષતરણતાના મધી વ્યવહારતા ઉપનિષદોના ત્રીવર્ગના અભ્યાસમાં આ અનુબંધ ચતુષ્ઠય એકજ પ્રકારના છે, પરંતુ વેદાન્તના તત્ત્વરૂપ પ્રભુવની માત્રાઓના તથા ચાર મહા-

વાક્યોના સંજ્ઞામાં એ દરેક વર્ગ માટે અનુષ્ઠાન ચતુષ્ઠયમાં પણ લેઈ પડે છે. એ લેઈ શી રીતે પડે છે એ નીચે સંમતવવામાં આવશે. નારદ પરિવાળ કોપનિષદમાં ઉપદેશવામાં આવ્યું છે કે, પ્રણવ સોળ સૂક્ત માત્રાઓનો અનેલો

* મુક્તિકોપનિષદમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણેનાં અષ્ટોત્તરશ્લોકોપનિષદોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:-

પારિભાષિક રીતે દ્વિશ્લોકોપનિષદના નામથી વ્યવહારમાં ઉપનિષદો.

૧. ઇશાવાસ્ય.	૫. સુરેક.	૯. હાદિઅ.
૨. કેન અપવા તવજ્ઞકર.	૬. આષ્ટકથ.	૧૦. બૃહદારણ્યક.
૩. કઠવલિ.	૭. તેત્તિરીય.	
૪. પ્રશ્ન.	૮. અતરેય.	

પરિભાષિક રીતે દ્વાત્રિંશતોપનિષદના નામથી વ્યવહારમાં ઉપનિષદો.

૧૧. આહ.	૧૯. પરમહંસ.	૨૭. તૃત્તિંશતાપત્રી
૧૨. કેવલ્ય.	૨૦. અઘૃત્તિંદુ.	૨૮. કાલમિષદ.
૧૩. ગાંધાર.	૨૧. અમૃતનાદ.	૨૯. મૈત્રેયિ.
૧૪. શ્વેતાશ્વતર.	૨૨. અયર્વગિપં.	૩૦. સુખલ.
૧૫. હંસ.	૨૩. આયર્વેશિખા.	૩૧. કુતિક.
૧૬. આરણિક.	૨૪. મૈત્રાયણિ.	૩૨. મન્નિક.
૧૭. ગર્ભ.	૨૫. કેશિતર્કી.	
૧૮. નારાયણ.	૨૬. શૃંગીપાત્ર	

પારિભાષિક રીતે અષ્ટોત્તરશ્લોકોપનિષદના નામથી વ્યવહારમાં ઉપનિષદો.

૩૩. સુવેસામ.	૫૯. પંચમ.	૮૫. રૂદ્રહૃદય.
૩૪. નિરાલંગ.	૬૦. મિત્રુ.	૮૬. યોગકુપ્પલિ.
૩૫. શુકરદસ્ય.	૬૧. મહોપનિષદ.	૮૭. ભરંભગ્ન્યાલ.
૩૬. વજ્રસુચિક.	૬૨. ચારિક.	૮૮. રૂદ્રાક્ષગ્ન્યાલ.
૩૭. તેન્નેબિન્દુ.	૬૩. યોગશિક્ષા.	૮૯. મણુપતિ.
૩૮. નાદબિન્દુ.	૬૪. તૃપ્તોત્તીત.	૯૦. દર્શન.
૩૯. ધ્યાનબિન્દુ.	૬૫. સન્યાસ.	૯૧. તારાશર.
૪૦. બ્રહ્મવિદ્યા.	૬૬. પરમહંસપરિવાળક.	૯૨. મદાવાકય.
૪૧. યોગતંત્ર.	૬૭. અક્ષમાલિકા.	૯૩. પંચાક્ષાણુ.
૪૨. આત્મજોષ.	૬૮. અચક્ર.	૯૪. પંચામિહોત્ર.
૪૩. નારદપરિવાળક.	૬૯. એકાક્ષર.	૯૫. ગોપાંસતાપત્રિ.
૪૪. ત્રિશિખિઆહાણુ.	૭૦. અજપૃષ્ઠા.	૯૬. કૃષ્ણ.
૪૫. સીતા.	૭૧. સર્વ.	૯૭. યાગુવલ્લય.

છે તે નીચે પ્રમાણે:—(૧) પ્રણવના નામથી વ્યવહારતા એકાક્ષર “ૐ”નો પ્રથમ અક્ષર; ઐ; પરમાત્માના પ્રતિક રૂપ; (૨) શીજી માત્રા, ઐ; (૩) તૃતિય, મ; (૪) અર્ધમાત્રા; (૫) નાદ; (૬) ણિન્દુ; (શબ્દ પ્રારંભ સ્થાન.) (૭) કલા; (૮) કલાતીત; (૯) શાન્તિ; (૧૦) શાન્ત્યાતીત; (૧૧) ઉન્મનિ; (૧૨) મનોન્મનિ; (૧૩) પુરિ; (૧૪) મધ્યમો; (૧૫) પશ્યન્તિ; (૧૬) પરા;

આ માત્રાઓના, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, શીજી અને તૃતીયવસ્થામાં વિભાગ પાડવાથી ચોસઠ માત્રા થાય છે;

આ માત્રાઓના પ્રકૃતિ અને પુરુષમાત્રાઓમાં વિભાગ પાડવાથી એક-સોને અઠ્ઠાવીશ માત્રા થાય છે.

આ માત્રાઓના હેતુ પણ સગુણ અને નિર્ગુણમાત્રાઓમાં વિભાગ પાડવાથી બસેને છપ્પન માત્રાઓ થાય છે;

જાતે આ માત્રાઓના જીવ અને ઈશ્વરમાત્રાઓમાં વિભાગ પાડવાથી પાંચસેને બાર માત્રાઓ થાય છે.

અપણા વર્તમાનકાલ માટે તો બ્રહ્માના નિર્ગુણ પક્ષ સાથે સંજ્ઞાધ ધરાવતી માત્ર ૧૨૮ માત્રાઓની, તથા અતુલ મેઠફ, યશુષ, સાગ અને અધર્વ વેદોનાં ચાર મહાવાક્યો,—(૧) પ્રજાન્તબ્રહ્મા (૨) મહંબ્રહ્માહમિ ॥ (૩) તત્ત્વમસિં (૪) જયમાત્માબ્રહ્મા—સાથેના તેમના સંજ્ઞાધનીજ જરૂર છે. છેલ્લેથી પ્રથમ તરફ

૪૬. યોગચૂડામણિ	૭૨. અક્ષિ.	૯૮. વસંત.
૪૭. નિર્વાણ.	૭૩. અધ્યાત્મ.	૯૯. સાત્તાપનિ.
૪૮. મંડલ આલિણ.	૭૪. કુણિક.	૧૦૦. દયમીય.
૪૯. દક્ષિણમૂર્તિ.	૭૫. સમિતિ.	૧૦૧. ક્ષતાયેય.
૫૦. શરભ.	૭૬. આત્મા.	૧૦૨. ગારડ.
૫૧. રસ-દ.	૭૭. પાશુપત.	૧૦૩. કાલિસંતરણ.
૫૨. મહાનારાયણ.	૭૮. પરચલ.	૧૦૪. જનમુક્તિ.
૫૩. અધ્યાત્મરસ.	૭૯. અવધૂત.	૧૦૫. સૌભાગ્યલક્ષ્મિ.
૫૪. રામરસરસ.	૮૦. ત્રિપુરતાપનિ.	૧૦૬. સરસ્વતિરસરસ.
૫૫. રામતાપનિ.	૮૧. દેવી.	૧૦૭. બહુવ્રત.
૫૬. વાસુદેવ.	૮૨. ત્રિપુરા.	૧૦૮. મુક્તિ.
૫૭. મુદ્ગલ.	૮૩. કથ.	
૫૮. શાંતિસ્થ.	૮૪. જાવના.	

જેથી ક્રમમાં તેમના અર્થ અગ્રે સમજાવવામાં આવ્યા છે. આ એકસોને અઠ્ઠાવીશ (નિર્ણય) માત્રાઓનો, અયમાત્માગ્રહ) એ વાક્યથી આરંભી દરેક મહાવાક્ય સાથે બીજી માત્રાઓનું એકીકરણ કરીને અનુલવ કરવાનો છે.

ઉપનિષદોમાં આદેશાયું છે:—

દશોપનિષદમાંના એક માણ્ડુક્યમાં ઉપદેશાયલા ચાર માત્રાના (પાદ-વાણા) પ્રહાના (અપરોક્ષાનુલવ વિનાના) પરોક્ષ જ્ઞાનવડે અભ્યાસિ પ્રહાની સદિમાં ગયા. પછી માયાના પાશમાંથી ક્રમે ક્રમે છૂટો થાય છે.

દ્વાત્રિંશતોપનિષદમાંના અઘર્વશિંષોપનિષદમાં ઉપદેશાયલા ૧૬ માત્રાના પ્રહાના અપરોક્ષાનુલવ ઉપર આધાર રાખતા આનુલવિકજ્ઞાનવડે, અભ્યાસિ ઇંદ્રલોકમાંજ જીવન-મુક્તિ નામની સંલોમુક્તિ અનુલવે છે, અને (અષ્ટોત્તર શતોપનિષદમાંના) નારદપરિવાજકોપનિષદમાં ઉપદેશાયલા ૧૨૮ માત્રાવાળા પ્રહાના (અપરોક્ષાનુલવ સહિત) સંપૂર્ણ જ્ઞાનવડે, અભ્યાસિ ઇંદ્રલોકમાં સંલોવિદેહમુક્તિ પામે છે.

મુક્તિકોપનિષદમાં હનુમાનને શ્રીરામે આપેલા ઉપદેશને ઉપરના ઉપદેશો સાથે સરખાવો:—

મુમુક્ષુઓ માટે ક્રમેક્રમે કેવલ્યમુક્તિ પામવા માટે માણ્ડુક્યના નામથી વ્યવહારતું એક ઉપનિયજ સંપૂર્ણ છે. જે તમને તેમાંથી ક્રમમુક્તિ પમાડતા પરોક્ષજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ના થાય તો દશોપનિષદનો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા છે. આ અભ્યાસની મદદ વડે પછીથી તમને માણ્ડુક્યમાંથી ઉપરિકથિત પરોક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે તથા તમે સદ્ય મારા લોકને પામશો. પરંતુ જે તમે જીવનમુક્તિ માટે આવશ્યક વિજ્ઞાનની યથાર્થ પ્રાપ્તિ ના કરી હોય તો દ્વાત્રિંશતોપનિષદોનો યથાર્થ અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે, પછીથી શાંત્યાધ્યયન અટકાવવાની જરૂર છે (કારણકે તમને તે દ્વારા મુક્તિ મળી રહેશે તથા વિશેષ અભ્યાસની જરૂર પડશે નહિ.) વળી જે તમને વિદેહ મુક્તિની જાણ હોય તો તમારે અષ્ટોત્તરશતોપનિષદોનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે, (એટલે તેમના અર્થનું શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન થવાની આવશ્યકતા છે)

હવે આપણે, ક્રમ-મુક્તિ, જીવન-મુક્તિ અને વિદેહ-મુક્તિના નામથી વ્યવહારતી ત્રિપ્રકારની મુક્તિઓનો વિચાર થતાવીએ:—

ક્રમ-મુક્તિ એ પ્રકારની છે, - (૧) બ્રહ્માઆદિની સૃષ્ટિદ્વારા, અને (૨) ઐહિક અનેકજન્મોદ્વારા.

જીવન-મુક્તિ, (અથવા દેહમાં હોવા છતાં પમાતી મુક્તદશા) એ પ્રકારની છે - (૧) મરણ સમયે પ્રાપ્ત થતી, અને (૨) અજ્ઞાતકારવૃત્તિ કેળવવા વડે મહાલોકમાં પમાતી.

વિદેહમુક્તિ, (અથવા) દેહ મારણ કરવાની આવશ્યકતામાંથી છૂટા થવા રૂપ દશા, (એ પ્રકારની છે: - (૧) દેહના પાત મછી કેવલયોગિથી અનુભવાતી મુક્તિ; તેને ક્રમ-વિદેહમુક્તિના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે, અને (૨) સાંખ્યયોગિથી અજ્ઞાતકારમ થવાતાં અનુભવાતી મુક્તિ; તે સઘો-વિદેહ મુક્તિના નામથી વ્યવહરાય છે.

દ્વૈતવૃત્તિના ઉભય અવયવો હોય છે. ધ્યાન કરનાર અને જેનું ધ્યાન પરાય છે તે. સૃષ્ટિયો વિશેની અનેક પ્રકારની માનસિક વૃત્તિયોને દૂર કર્યા પછી જે માત્ર સમિચ્છદાનંદ નિર્ગુણ બ્રહ્મ અવશેષ રહે છે તે ધ્યેય છે, તથા ઉપર પ્રમાણે કહેવાયલી વૃત્તિયોને દૂર કરનાર શુદ્ધજીવાત્મા ધ્યાતા છે. આ ઉભય અવયવોની (અન્ય અવયવો સહિત) લાવનામાં દ્વૈતવૃત્તિનો સમાવેશ થાય છે.

હું કે જે સમિચ્છદાનંદ નિર્ગુણ રૂપ છું, એ આ સૃષ્ટિયોનો દક્ષાણુ એવી લાવનાનું નામ સાક્ષિ-વૃત્તિ છે.

જેમાં અભ્યાસિ સાક્ષિ-વૃત્તિની લાવનાનો પણ ત્યાગ કરે છે તથા સર્વ વ્યાપક બ્રહ્મ સાથે તનમય થાય છે, એવી સમાધિની ભૂમિકાનું નામ અજ્ઞાતકાર-વૃત્તિ છે.

* અષ્ટોત્તરશતોપનિષદનાં તત્ત્વશાસ્ત્ર તથા શ્રેષ્ઠ અધ્યાત્મત્રિષદા વિશેના યોગસાર નામના વિશાલ ગ્રંથમાં કર્તાએ કેવલ-યોગ, કેવલ-સાંખ્ય અને સાંખ્ય-યોગ વિશે વિસ્તારથી ચર્ચા ચલાવી છે. ગોરક્ષ-મત્સ્યેન્દ્રાદિ ત્રિધીના તથા અગરમ, પતંજલિઆદિ સ્ત્રિયોના દેવવાદો અને વિશિષ્ટાદેવ અનુયાયીઓ કેવલ-યોગિઓ કહેવાય છે.

અદ્વૈતીઓ: કપિલ ને અન્ય ગુરુઓના તથા શુક, ક્રમશુ આદિ સ્ત્રિયોના અનુયાયીઓ કેવલ-સાંખ્યવાદો કહેવાય છે.

અનુભવાદ્વૈતીઓ તથા યાત્રાવદ્ધ, મંડગ્યાદિ સ્ત્રિયોના અનુયાયીઓ સાંખ્ય-યોગવાદો કહેવાય છે.

● અખંડેકરસ. ત્યારે અહ્યામિ અખંડેકરસાતુલ્ય પામે છે—વિદેહ-મુ-કિતની એ દશા છે—ત્યારે તે ઉપરિકથિત ત્રિપ્રકારની વૃત્તિયોનો-દ્વૈત, સાક્ષિ અને અખંડાકારનો-પણ ત્યાગ કરે છે. આ ઉપદેશ શીવતત્વસુધાનિધિ નામના ગ્રંથ-માં આપવામાં આવ્યો છે. એટલું સ્મરી રાખવા યોગ્ય છે કે, અર્થવ-વાક્ય અયમાત્માબ્રહ્માં માં દ્વૈત-વૃત્તિ છે, સામવાક્ય તત્ત્વમસિ । માં સાક્ષિ-વૃત્તિ છે, યજુષવાક્ય અહંબ્રહ્માઽસ્મિ । માં અખંડાકાર-વૃત્તિ છે, તથા ઋક્—વાક્ય મહાનંબ્રહ્માં અખંડેકરસ-વૃત્તિ છે

● પ્રહારણ્યકમાં વર્ણવાયલાં ચાર સાધનો-શ્રવણમનનનિદિધ્યાસન અને ધારણા તથા સરસ્વતિરહસ્યોપનિષદમાં વર્ણવાયલી ચારપ્રકારની સમાધિઓ-નિર્વિકલ્પ, નિઃકલ્પ, નિર્વૃત્તિક અને નિર્વાસન,—સાંખ્ય-યોગિને માટે ઉપદે-શવામાં આવી છે, તથા મહાવાક્યોમાં દરેકમાં ગળેનો ઉપયોગ કરવાનો છે.

॥ ટીકા ॥

આ દર્શનાનુસાર મુમુક્ષુએ સર્વથી પ્રથમ, ઋષિયોથી નિર્માણ થયેલા નિયમોને અ-નુસરીને પ્રેમગાત્રાના અથવા વ્યક્તિવિષયક શ્રેષ્ઠ આત્માના દર્શન કરવાની જરૂર છે. યાગવલ્ક્યે યથાર્થે કહ્યું છે કે, “ યતુ, ચારિત્ર, દમ, અદિસા, દાન, શાસ્ત્રાભ્યાસઆદિ ધર્મોના યથાર્થ આચરણના પ્રાપ્ય શ્રેષ્ઠ ફલરૂપ આત્માના દર્શન છે ” આત્મમા સાક્ષિ રૂપ આત્માના દર્શન કરીને અભ્યાસિએ હંવાત્માવિશે તથા તેના પરમાત્માસાથેના સંબંધ વિશે શરૂઆત ઉપદેશ પ્રદણ કરવો જોઈએ, પછી તેણે તે રિતે ધ્યાન ધરવું તથા પછી મનને તેમા એકતાર કરી દેવું પછીથી તેનો છવાત્મા વિશાલ બનતો જાય, પછીથી તેને ચાર મહાવાક્યોનો ઉપદેશ આપવામાં આવશે તથા ચાર શ્રેષ્ઠ સ-માધિયો સિખવવામા આવશે આ બાબતોનો સતત અભ્યાસજ તેને મોક્ષ મેળવી આપ-વામાં ફક્ત અસરકારક સાધન યઈ પડે છે. અનુભવાદૈતના મહાન ઉપદેશ રામચંદ્રે તેટલા માટે રામગીતામા આદેશ્ય છે કે, જેને આત્મદર્શન થયાં નથી તે ચાર મહાવા-ક્યોના ગૂઢ અર્થોને સમજવાનો અધિકારી નથી.

વરાહોપનિષદમાં વર્ણવાયલી જ્ઞાનની સર્વતત્ત્વમિકાઓ આ પ્રમાણે છે.—
[૧] શુભેચ્છા; (૨) વિચારણા, (૩) તતુમાનસા, (૪) સત્વાપત્તિ, (૫) અસ-સંકિત; (૬) પદાર્થ ભાવના; (૮) તુરીયકા; આ સર્વ કેવલયોગિ માટે યોજવામાં આવી છે. આ અભ્યાસના પરિણામ રૂપ કેવલયોગિ, ક્રમ-વિદેહ મુકિત પામે છે.

॥ ટીકા ॥

મુમુક્ષુઓ પોતાના અધિકારાનુસાર પ્રથમ, દ્વીતિય, તૃતિય વા અન્ય ભૂમિકામાં હોય છે. પ્રથમ—રિદ અતુર્થભૂમિકામાં, પ્રજાવિદ—૨૨ પંચમભૂમિકામાં, પ્રજાવિદ—વરિયાન પટ્ટમભૂમિકામાં, તથા પ્રજાવિદ—વરિદ સપ્તમ ભૂમિકામાં હોય છે. પ્રજાવિદાર ચારભૂમિકા બાળાઓ કમિક—હવનમુકતો હોય છે.

દર્શનોપનિષદમાં ઉપદેશાયતો અષ્ટાંગ યોગ આ પ્રમાણે છે:- (૧) યમ; (૨) નિયમ; (૩) આસન; (૪) પ્રાણાયામ; (૫) પ્રત્યાહાર; (૬) ધારણા; (૭) ધ્યાન; (૮) સમાધિ; આ અંગો માત્ર દેવલ-યોગિ માટે યોજવામાં આવ્યાં છે તથા તેનો માત્ર ઉદ્દેશ જીવન-મુક્તિ પામવાનો છે.

તેજોબિન્દુઉપનિષદમાં વર્ણવાયતો પંચદશાંગયોગ આ પ્રમાણે છે:- (૧) યમ; (૨) નિયમ; (૩) ત્યાગ; (૪) ઐશન; (૫) દેશ; (૬) કાલ; (૭) આસન; (૮) મૂલગંધ; (૯) દેહસામ્ય; (૧૦) દૃઢસ્થિતિ; (૧૧) પ્રાણ-સંયમન; (૧૨) પ્રત્યાહાર; (૧૩) ધારણા; (૧૪) આત્મધ્યાન; ૧૫ સમાધિ; આ અંગો સાંખ્યયોગિઓ માટે યોજવામાં આવ્યાં છે તથા તેમનો વિદેહમુક્તિ પામવાનો ઉદ્દેશ છે.

॥ ટીકા ॥

તેજોબિન્દુઉપનિષદનો તે વિભાગ (જેના આધારે શ્રીસંદરાચાર્યની અપરોક્ષાત્મલૂતિયોગવામાં આવી છે.) કે જે ઉપરિચિત પંદર અંગોને સમજાવે છે તે જગદ્ગુરુઓના સામાર્થે અત્રે આપવામાં આવે છે.

૧. સર્વ પ્રદક્ષમય છે એવા વિજ્ઞાનપદે સર્વઇન્દ્રિયસમૂહના સંયમને યમના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે.

૨. સજ્જતીયના સતત પ્રવાહરૂપ અને વિજ્જતીયના સમાન સતત અટકાવ રૂપ પરમાનંદ પમાડનાર નિયમ છે.

૩. સર્વત્ર ચિદ્રૂપ, આત્મસ્વરૂપ પ્રદાને અવલોકવાવડે સર્વ પ્રકારના પ્રપંચને દૂર કરવા રૂપ ત્યાગ છે; એ ત્યાગ મહત્પુરૂષોથી પૂજ્ય છે, એથી શીઘ્ર મોક્ષાનુભવ બને છે.

૪. યોગિપુરૂષોએ તે ઐશન (અવર્ણ્ય શાંતિ રૂપ) અનુભવ કરવાનો છે, જેના આગળથી વાચા પાછી હટી જાય છે તથા જે મનપદે અપ્રત્યય છે; શુદ્ધ જ્ઞાનમાર્ગમાં પળતા બુદ્ધિ પુરૂષોએ તદુપ થવાનું છે. જે પ્રદક્ષનું વર્ણન આપવાને વાલ્મીકિ સમર્થ નથી તથા જેના આગળથી પાછી હટી જાય છે તેનું કાલુ વર્ણન આપી શકે એમ છે? જે આ માયા રૂપ પ્રપંચ વિશે તપાસ અલાપવી હોય તો તે પણ વાચાના પ્રદેશની પાર છે. સત્પુરૂષોને સહજ-સ્થિતિ રૂપે-સ્વાભાવિક દર્શા રૂપે જણાયતું માનવ (પ્રદક્ષ અને જગત્ સંબંધિ સર્વ

પ્રકારની શૈક્ષણિક રહિત થવા રૂપ) કંદાય તે સંભવિ શકે; ણાકી પ્રદ્વવાદીઓ ગિ-
રાના બંધન રૂપ પળાતા મૌનને બાલકો માટેજ ઉપયુક્ત ગણે છે.

૫. આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં જેમાં આ વિશ્વની સ્થિતિ નથી
તથા જેના વડે આ સર્વ સતત વ્યાપ્ત થયેલું છે તે વિજનદેશ (એકાંતદેશ)
કહેવાય છે.

૬. પ્રદ્વવાદિના નિમેષોન્મેષ રૂપ સમગ્ર જૂત માત્રના કલન કરવા વડે કાલ
શબ્દથી અદ્વય અખંડાનંદ પ્રદ્વજ સૂચવાય છે.

૭. જે સ્થિતિમાં અમુક પુરૂષ સુખે કરીને તથા અબાધિત રીતે પ્રદ્વ
ચિત્તન કરી શકે તે (પ્રદ્વ) આસન બાજુપુ; સુખ શાંતિનો નાશ કરનાર અન્ય
કોઈપણ સ્થિતિને આસન રૂપે સ્વીકારવાની નથી. જે ભૂતાદિથી પ્રારંભાતા વિશ્વ-
ના સુવિખ્યાત અધિષ્ઠાન રૂપ અબ્યય પ્રદ્વ રૂપ છે, તથા જેમાં મિદ્ધ પુરૂષો સર્વદા
સુખથી સમાવિષ્ટ થાય છે (એસે છે) તેજ યથાર્થ શિદ્ધાસન છે.

૮. જે સર્વ જૂતોના મૂલ રૂપ છે, જેના ઉપર મનના (ચિત્તના) બંધનરૂપ
મૂલ ઉપાદન કારણનો આધાર રહે છે, તે સદા સેવવા યોગ્ય મૂલબંધ છે,
રત્નયોગાભ્યાસિઓએ તો માત્ર આ પ્રકારનો મૂલબંધજ સેવવા યોગ્ય છે.

૯. જે અભ્યાસિ અગોત્ર (શરીરોમા સમાવેશ થતાં તત્વોત્ર) એક્ય
અનુભવે છે તે પ્રદ્વમાં સંપૂર્ણ પ્રવિલાપન પામે છે તથા ભેદના બંધને બાજુતો
નથી. (આ દેહસામ્ય છે) જે આ સામ્ય સિદ્ધ ના થાય તો શરીરને શુદ્ધ
વૃક્ષ સમાન સીધું રાખવાનો પ્રયત્ન કોઈપણ પ્રકારે દેહ સામ્ય નથી.

૧૦. પોતાની આંતર દૃષ્ટિને શુદ્ધ જ્ઞાનમય બનાવીને આદ્યષ્ટિક જગતને
પ્રદ્વમય બેલું (અનુભવલું) બેઠાં, આવી દૃષ્ટિ પરમ ઉદાર છે (દૃક્ સ્થિતિ
રૂપ દૃક્તું યથાર્થ ધ્યાન છે.) નાસાગ્રનું અવલોકન કરી ધ્યાન કરનારી દૃષ્ટિ
આવી નથી. દૃષ્ટિ દર્શન અને દૃશ્યનો જેમાં વિરામ થાય છે તેમા દૃષ્ટિને
(વૃત્તિને) દઢાવવાની જરૂર છે, નાસાગ્રના અવલોકનમાં દઢાવવાની નથી.

૧૧. ચિત્તાદિ સર્વ પ્રકારના ભાવોમા પ્રદ્વત્વની ભાવના ભાવવા વડે સર્વ
પ્રકારની વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ પ્રાણાયામ કહેવાય છે. ચિત્તમાંથી પ્રપંચ રૂપ વૃત્તિને
નિષેધવા રૂપ (દેહસામાંથી શ્વાસને બહાર કાઢવા રૂપ) યથાર્થ-રેચક છે, “ હું પ્રદ્વ
હું. ” એવી જે દઢ વૃત્તિ તે (શ્વાસને અંદર ખેંચવા રૂપ) યથાર્થ પૂરક છે, પછી-
થી એ વૃત્તિની નિશ્ચલતા રૂપ એકતાનતા, એ (અમુક કાલ પર્યંત દેહસામાં
શ્વાસ રાખવા રૂપ) યથાર્થ કુંભક છે. પ્રશુદ્ધ જ્ઞાની પુરૂષો માટે આવા પ્રકા-

રના પ્રાણાયામ છે; નાકને પીડવા રૂપ પ્રાણાયામ અસાનીઓ માટે છે.

૧૨ વિષયોમાં આત્મતાનું દર્શન કરીને, મનના પ્રદામાં પ્રવિલાપનને પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે, તેનો સુખાનુભવો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

૧૩ જ્યાં જ્યાં મન જાય ત્યાં ત્યાં પ્રદાના દર્શનવડે ઉત્પન્ન થતી મનની દૃઢતાનું નામ ધારણા છે, વટ્યકાદિમાં લક્ષણભવારૂપ ધારણાના કરતાં આ ધારણા અતિઉત્કૃષ્ટ છે.

૧૪ “હું પ્રદા છું.” એવી સદ્વૃત્તિવડે જે નિરાલંબચણની (સ્વા-તંત્ર્યની) સ્થિતિ તે પરમઆનંદ આપનાર છે તથા ધ્યાન શબ્દથી વ્યવહારાય છે.

૧૫. વૃત્તિ (મન) નિર્વિકાર થવા વડે તથા પછી પ્રદાકાર (પ્રદા માથે અભેદમંથ) થવા વડે, આવા પ્રકારની એકતાની વૃત્તિના સમ્યક્ પ્રકારે વિસ્મરણને યથાર્થ સમાધિ કહેવામાં આવે છે, જ્ઞાનસંજ્ઞાથી વ્યવહારવામાં આવે છે.

(આગળ ચાલુ.)

અ. કૃષ્ણ શાસ્ત્રી.

વેદાન્ત અને થીઓસોફી

(અનુમ્માન ૫૮ ૩૦૪ થી)

(ડેટરોડટ્રીન નામ સંપત્તિ નેમ વૈદ્યુર્ગથી કેટલાક ઉતારા.)

॥ થીઓસૉફી અથવા અધ્યાત્મવિદ્યા ॥

[૫૮—૫૧૦.]

“ દરેક યુગમાં સુમધિવાનુયાયીઓ અને જીવન્મુક્તમદાતાઓથી અનુભવાવધું સત્ત્વ, એક અવ્યવસ્થિત સમાજને આપી સકાવ એમ નથી; તેથી જો કે “આઈસીસ” નામક ગ્રંથમાં તથા આ ગ્રંથના પ્રથમ બે વિભાગોમાં સુમધિવાના તત્ત્વજ્ઞાનના સમ-જન દરેક રૂઢિચુસ્તો અર્થશ્રુત રીતે સમાવેશ થઈ જાય છે, તથાપિ એ પ્રયોના વિવેક

જ્ઞાતાંતરો વિસ્તાર કરવાનો અથવા સુધારવાનો ગને હક નથી. વાયકોએ આ ચાર ધ્યેયોની તથા “ઇસોટેરીક બુદ્ધિઝમ” જેવા ધ્યેયોની આ લેખોમાં સમાવેશ થતી આકૃતિઓ અને ખુલાસાઓ સહિત સરખામણી કરી જોઈને પોતાની મેળે વિચારી લેવાનું છે.”

“પરમાત્મનું અથવા આધ્યાત્મિક સર્વને, જેમ તે બ્રહ્માંડવિષયક અથવા બ્રહ્માના અંતની પણ બહાર વર્તે છે તેવીજ રીતે માનવ જોજસખંડના બાહ્યપ્રદેશમાં વર્તતા ધારી શકાય. આમ આ માટે આમ એટલો માટે ધારવામાં આવે છે કે, આ પરમાત્મ તત્વવડે દરેક અણુપરમાણુ સંલગ્ન થઈને રહે છે તથા તેમાંજ પ્રવિણાપીત ધર્મ બીજાન્યથા રહે છે એમ કહી શકાય, તોયજી તેને એક “માનવ” અથવા એક “બ્રહ્માંડ વ્યાપક” તત્વરૂપે પણ વર્ણવવું બીજાકુલ મેરબાજબી ગણાય, કારણ કે એવા એક સબ્દ વડે. તત્વશાસ્ત્રવિષયક અને શુદ્ધ આધ્યાત્મિકભાવનાવિશે એક બૃહભરણા વિચાર વિના અન્ય કંઈ પણ પરિણામ આવી શકે એમ નથી; એ એક તત્વ નથી પરંતુ દરેક તત્વનું કારણ છે; સુમધિવાચીઓ તત્વ સબ્દને માત્ર તેના પ્રતિબિંબો માટે વાપરે છે—રિક્ત અને કાલના અંતરમાં અથવા બાહ્યમાં અનદ્વદ બ્રહ્માંડને સંજીવન કરતા સર્વ વ્યાપક દિરૂપગુણો માટે.”

[૫૮—૫૧૭—૫૦]

“(૧) દૃષ્ટાત તરીકે, “સદિયોની સમગ્રગિહ્યોની નિઃપ્રેરણના” સંઘોપરિ પગથિ-માના ઉત્તરિભાગમાં, ઉત્તરિ માર્ગની સુસાદરીએ નિકળવાનો પ્રારંભ કરતા એક, એકાકાર અખંડ. સર્વવ્યાપકતત્વની કલ્પના કરો જેમ જેમ તેનું અનુસંધાયક પ્રતિબિંબ અવતરતું જાય છે તેમ તેમ તે આતરૂ અને અતે બાહ્યપદાર્થોમાં-વિવર્ત પામતું જાય છે, પરિણામ પામતું જાય છે, તેના ઉત્તરમુખમાં આપણે તેને સંપૂર્ણ પ્રકાશરૂપે વ્યવહરીએ; તેના દક્ષિણ દુર્ગમાં કે જે આપણને ગમે તે રીતે ગણતાં અતુર્ય અથવા મધ્ય-પાદ અથવા ભુવનરૂપ છે, તેને આપણે આંતરગરીતે એક અને સર્વવ્યાપક જીવન (પ્રાણ) રૂપે જાણીએ છીએ. આ બેદ લક્ષણ લેવા યોગ્ય છે. ઉપરિ પ્રદેશમાં પ્રકાશ રૂપે અધિ પ્રદેશમાં જીવન રૂપે (પ્રાણ) છે. પ્રથમ દમેશમાં અતકર્થ છે, અન્ય અસંખ્ય વિવર્તોના આયિર્ભાવોમાં પ્રદક્ષિત થાય છે. સુમધિવાના નિયમાનુસાર ઉપરિ ઉચ્ચપ્રદેશમાં સમાવેશ થતી સંભવિત શક્તિયો, અધિપ્રદેશમાં વિવર્તપામતા પ્રતિબિંબો રૂપ, થાય છે; અને આ નિયમાનુસાર વિવર્તપામેલું કંઈપણ અખંડકવસ્તુસાથે એકભાવ પામી શકતું નથી.”

“હુનિયાનાં ઉજ્જતાં મોજમાં અથવા બેદના જીવનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું કંઈ પણ દહી શકે એવું નથી. બુદ્ધિ અને મનસ્ દ્વભયે એક જ્યોતિનાં ચૂલ ઠીંછું હોવાથી, પ્રથમ એક નિયતતત્વની ઉપાધિ અથવા તાદન રૂપે છે, અન્ય મહત્ત્વાનાં (પુરાણોમાંની મહા બુદ્ધિના વાદન રૂપે છે, વિશ્વવ્યાપક પ્રાણ આત્મા રૂપે છે—કલ્પમાંનાં એક પણ આ

પ્રમાણે તાત્વિક રૂપે અથવા સંવિત રૂપે તિરોહિત થતાં નથી અથવા વિનાશ શરણ પાતો નથી. પરંતુ લિંગશરીરસહિત સ્થૂલબ્રહ્મતા તથા કામસહિત* પાશવજીવાત્મા, તિરોહિત થઈ શકે. એવાં છે તથા વિનાશ શરણ પાળુ આપ છે. માયાનાં પ્રદેશમાં તેમનો જન્મ થાય છે, તથા નીલ અને નિત્ય આકાશમાંથી લેખાઈત બનની પેઠે તે અદૃશ્ય થવાં જ જોઈએ.”

“આ પ્રયોગનું અધ્યયન જરાક પશુ લક્ષ્યપૂર્વક કરનારાં પુરોહિતોએ માનવ જીવાત્માઓની સામાન્ય રૂપે ઉત્પત્તિને જાણવી જ જોઈએ તથા તેમને માનવપશુમાં અવતરવાની ફરજ પાડવામાં આવતા પૂર્વે તેમની શી દશા હતી. એ પશુ જાણવાની જરૂર છે. માનવતંત્રિક જીવનના નાટકમાં ભાગ ભજવવાને કર્મવડે દોરાયેલાં દિવ્યસત્ત્વો, શ્રેષ્ઠ તથા પૂરાકાલનાં સદિઓ અને ગૃહોમાંથી અવતરી આવેલી વ્યક્તિઓ છે, તેમની સદિનો પ્રશ્ન થવા છતાં તેમનાં કર્મોનો અંત આવ્યો દેખી નથી. સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે છે; મને તો તે તેમ હોય વા ના હોય તોપણ દિવ્યજીવાત્માઓ—આપણા જેવાં ઔદિક મૃતિકાનાં અનેલાં ક્ષણિક સ્વરૂપોની સરખામણીમાં—દિવ્ય પુરોહિ, દેવો, કૃતમ મદાગ-વંતર પર્વઃ અથવા પ્રજ્ઞાનો સમય, ૩૧૫,૦૪૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેત અમર હોય છે. પરંતુ દિવ્ય પુરોહિને પશુ પુનઃ એકતાવં પ્રજનમ થવા માટે અથવા ઉદ્ધારમાં આંતઃપ્રવિભાજન પામવા માટે, દુઃખ અને વ્યથિયિયક અનુભવના અગ્રિમાંથી તેમની જાતને પસાર કરીને શુદ્ધ બનાવવી પડે છે; તેવી જ રીતે ઔદિકજીવાત્માઓને વ્યક્તિયોને પશુ; દિવ્ય પુરોહિના અમરત્વમાં ભાગી બનવા માટે તેમના સમાન આચરણ આચરણ પડે છે. અઃ ક્યાસિયો પોતાનામાં પોતાની માત્ર અધમઆસુરીપ્રકૃતિને લભારક સર્વેના સાગ કરીને તથા પોતાના ચિત્તારક્ત કામિકેતરને દિવ્યાત્મામાં પરિવર્ત પમાડવાની જાણસાં રાખતા વડે, ઉપર પ્રમાણે અનુભવ મેળવી શકે. આપણા આત્મા-શુદ્ધિ-મનસ્સ્વ દિવ્ય ત્રિપુટી-મય જીવાત્મામાં નૈતિકપ્રકૃતિ સંલગ્ન થઈને રહેલી છે, માત્ર એવી જાવતા જાવતા વડે તથા ચિત્તી એક સ્વરૂપ અને એકની ચિત્તરૂપમાં ભાવના જારી પડે, આયુરો (એટલે આપણી વ્યક્તિયો) અમરત્વ અનુભવીએ છીએ; કારણ કે અવનરતા પુરુષપેઠે ધૃતિ ઉપર આવિર્ભાવ પામતો જીવાત્મા, નિસજાનનરૂક્ષના નામથી વ્યવસ્થાય છે તે તેજ છે તથા શુભાશુભના યનરૂપ અથવા યાન, દિવ્ય યાનરૂપ સંવિતના અનુભવપડે જ તેની સમિપમાં જઈ શકાય છે.”

“શુભસિદ્ધાંતો અનુસાર મનુષ્યમાં આ જીવાત્મા પંચમતઃવ છે. પરંતુ જે અન્માસિએ પ્રથમના બે લેખોનો અન્માસ કર્યો છે તેમના જાણવામાં આવી. કષ્ટક વિધિય છે. તે સારી રીતે જાણે છે કે સત્તમ એક માનવ નહિ પરંતુ ત્રિધ્યાત્મક તત્વ છે, તેમાં માનવો સંવિભાગિ થાય છે; પરંતુ. દરેક સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ પરમાણુ. એક વૃથા સરણ

* અધમ મનસ્સના વાદન રૂપ ક્ષમરૂપનો સ્થૂલમગજમાં, પંચરૂક્ષકન્દ્રિયોમાં તથા સ્થૂલશરીરનાં સર્વ કન્દ્રિય-અવયવોમાં વાસ છે, એમ કહેવામાં આવે છે.

પણ; તથા અવકાશમાં વસતું અથવા જીવંતુ દરેક સત્ત્વ, ગમે તો આ સર્વને જ્ઞાન હોય
વા ના હોય તો પણ, ઉપર પ્રમાણે જ સંવિભાગિ અને છે. તેના વિશેષ જાણવામાં આવે
છે કે મનુષ્ય એ તત્ત્વસાથે ધણો નજીકનો સંબંધ ધરાવે છે તથા હનર ધણા વધારે બલ
પૂર્વક, તેનો અનુભવ કરી શકે છે, તે જાન તેને આ પૃથ્વિ ઉપર મળેલી ઉત્કૃષ્ટ આત્મા-
ત્મ ચેતનાશક્તિને લીધે છે. હુંકામાં, મનુષ્ય પોતાના અન્યજન્મોમાં એક દેવ, દિવ્યપુરુષ
અથવા ઇશ્વર થઈ શકે, પરંતુ પથ્થર, વનસ્પતિ અથવા પ્રાણી પોતાના વારા પ્રમાણે
માનવ દેહ ધારણ કર્યા વિના તેમ કરી શકતાં નથી.”

“(૨) હવે, બુદ્ધિના શાસાં ધર્મ છે, એ વિચારવા યોગ્ય છે. આપણા જીવન ઉપર
જે તે મનસ સાથે ના જોડાય તો તેના કાષ્ટ પ્રકારના ધર્મ નથી. વેદાન્તદર્શનમાં મૂલ
પ્રકૃતિનો પરબ્રહ્મ સાથે જોડો. સંબંધ છે તેવો જ બુદ્ધિનો દિવ્યમૂલતત્ત્વ (આત્મા)
સાથે છે; અથવા જોડો આલયનો, બ્રહ્માંડવ્યાપકઆત્માનો, એક નિત્યપરમાત્મ
વસ્તુસંબંધ છે તેવો જ બુદ્ધિનો આત્મા સાથેનો સંબંધ છે. આત્માથી એક ક્રમ અ-
ધોભિધામાં તે તેનું માનવ વાહન છે, તેનો અનિત્ય અથવા અવિચ્છેદ્ય વસ્તુ સાથેનો
કેઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ જાણે જ સંભવી શકે છે.”

“(૩) મનસ અને તેનો ધર્મ શા છે? શુદ્ધ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિમિત્રથી, મનસ, બુ-
દ્ધિના કરતાં એક જૂનિકાં અધોજીવનમાં છે, તો પણ તે સ્વયંમનુષ્યના કરતાં એકાંત
અધું હજાર શ્રેષ્ઠ છે કે, અધમમનસરૂપ (આસુરી પ્રકૃતિ) પોતાના પ્રતિબિંબ વિના
વ્યક્તિસાથે કાષ્ટપ્રકારનો ખારોખારનો સંબંધ રાખી શકતું નથી. મનસ, સ્વતઃ આ-
ધ્યાત્મિક આત્મા—માન રૂપ છે, તથા બુદ્ધિ સાથે સંમિલિત થતાં દિવ્યાત્મમાનરૂપ છે;
મહત્ત્વાદારા બુદ્ધિ જ, આત્મમાન રૂપ અથવા અહંતા રૂપ વિકારનો કંતો છે. તેટલા માટે
તેના આનુકંમિક જન્મોમાં, માનવ મન અથવા આસુરી પ્રકૃતિના વિના બુદ્ધિ—મનસ
પ્રદર્શિત થવાને તદ્દન અયોગ્ય છે. ઉભયે સાથે સંકળાયેલાં છે તથા અજોડ છે. તથા
તેમને અધમ તન્માત્રાઓ અથવા મૂલપરમાણુઓ સાથે યોડી જ લેવા દેવા છે. ઇશ્વર
સાથે, દિવ્ય જીવાત્મા સાથે અજોડ જાવ પામવાનું તથા તન્માત્રાઓ અથવા જંડ સ્વરૂપનાં
શુણેને તિરોબાવ પમાડવાનું કાર્ય તેટલા માટે અધમમનસનું અથવા વિચારકર્તા વ્ય-
ક્તિનું છે. માટે મનસને, જીવાત્મા અને માનવમન (શુદ્ધ અશુદ્ધ) રૂપે દ્વિધા દર્શાવ-
વામાં આવ્યું છે. સ્વતઃ અસ્તિત્વની જાવનામાં મોહ પમાડનાર કામ—મનસ અથવા
આસુરી પ્રકૃતિ છે; વારાહરતી “ઉત્પાદક” રૂપે તથા પચતન્માત્રાઓના અધિપતિ રૂપે
અહંતા રૂપ, સ્વાર્થી સ્વ-રૂપ થાય છે ત્યારે તેને વ્યક્તિ વિષયક “અહં-ઉત્પાદક” અ-
હંકાર સાથે જોડાવાના અર્થમાં મહાભૌતિક તથા અનિર્લ રૂપે સ્વીકારવાનું છે. તેથી—
મનસને નિલ અને અનિલ ઉભય રૂપે સ્વીકારવાનું છે, નિલ દ્રવ્યની પેઠે તેના પરમાણુ
રૂપમાં તે નિલ છે; ત્યારે તે કામ સાથે (પાશવ તૃણા અથવા માનવ અહંતાની
પૃષ્ઠા) એક પ્રકારના અધમ વિકાર સાથે દ્વિધારૂપે જોડાય છે ત્યારે તે (કાર્ય રૂપે)
અનિલ છે, હુંકામાં,

તેથી જ્યારે વ્યક્તિમયજીવાત્મા (Individual Ego,) પોતાના સત્વ અને પ્ર-
કૃતિને લીધે સમગ્ર અનંતતા પર્વત, અત્યુચ્ચ પરિવ્રમણતા આપ્યા જીવનયુગોમાં એક રૂપ
સદ્ વર્તમાન અમરત્વ અનુભવે છે, સારે તેના પ્રતિબિંબરૂપ વ્યક્તિમયજીવાત્મા
(The personal Ego,) ને તે પોતાના અમરત્વનો અનુભવ પામવાનો બાકી
હોય છે. ”

“(૪) દિવ્ય અને માનવ જીવાત્માઓ વચ્ચે આવેલા સૂક્ષ્મભાગે રૂપ કાદ્મનિક
સેતુનું નામ અંતઃકરણ છે; માનવ જીવનમાં તે તેઓ (અદ્વૈતા વામક) જીવાત્માઓ
છે, સ્વર્ગ અથવા નિર્વાણમાં એક જીવાત્મામય (આત્મમય) થયાના છે, આ કદાચ સ-
મજમાં ન ઉતરે એવું જણાશે, પરંતુ યથાર્થ રીતે એક જાણીતા જરાક વિચિત્ર સાગતા
દર્શાવતી સદાય વડે આ બાબત સદ્જનમાં સુમગ્ન્ય એવી થઈ પડે છે. એક ઓરડાના
મધ્યમાં રહેલા, બોતો કપર પ્રકાશ દેકતા એક ઝમઝમટ દિવ્યની, આપણા મનમાં
કંપના કરીએ. અત્રે ધારો કે દિવ્ય દિવ્યઆત્માને (દેવિસંપત્તને) દર્શાવે છે, જીત
ઉપર પડતો પ્રકાશ અધમમનસર્તે (આસુરીસંપત્તને) દર્શાવે છે. અને જીત ચરીરને
સ્થાને છે. દિવ્યમાંથી જીત ઉપર પ્રકાશીલુંને લઈ જતો પાતાલરંજનો વિભાગ અંતઃ-
કરણને દર્શાવશે, આથી વિશેષ એટલું ધારી લેવાની જરૂર છે કે જીત ઉપર દેહાપસા
પ્રકાશનામાં, તઈતો, સુદિનો, તથા આ ઉપરાંત જીત ઉપરથી પસાર થતી અશુભ, છા-
યાઓને દૂર કરવાની શક્તિનો, સર્વે પ્રકારના પ્રકાશને (શુભને) પોતા તરફ આકર્ષ-
વાની શક્તિનો અને તેમના ચિરસ્થાથી સંસ્કારો, અદ્યુષ્ટ કરવાની શક્તિનો સમાવેશ થાય
છે. અશુભછાયાઓ અથવા પાપોને દૂર કરવાની, તથા આવા પ્રકારના સંસ્કારો ઉપજા-
વતાં પ્રકાશમય શુભાચરણો વધારવાની શક્તિ માનવ જીવાત્માના સ્વાધિનમાં છે; આ
પ્રમાણે અભ્યાસિ, અંતઃરણદ્વારા દિવ્યઆત્મા સાથેના પોતાના નિલ સંગધને અથવા અ-
તિમ અભેદાનુભવને નિશ્ચિત બનાવી શકે.”

[૧૪—૫૨૨.]

“.....આર્થ તત્ત્વચાત્રની ગૂઢ દૈવતામાં ગોચારો નો ખાત્રા માટે પાશ્વલ અ-
ભ્યાસિ બન્ને અધમમનસર્તું, જગતઅવસ્થામાં વ્યક્તિવિષયક જીવાત્મારૂપે, તથા માંત્ર
જે જે ક્ષણોમાં તે દેવિ સંપત્તના (પરમાત્માના) ભાવનાવાણું થાય છે અને આ પ્રકારે
દેવાસુરસંપત્તિ રૂપ શુદ્ધાશુદ્ધમનસવચ્ચેના સંગમના સાધન રૂપે બને છે તેટલી જ
વાર અંતઃકરણ રૂપે અવલોકન કરવાનું છે. આપીજ અંતઃકરણને “સૂક્ષ્મભાગે”ના નામથી
વ્યવહારમાં આવે છે. જે ચરીરના એકાદ અવધવનો ઉપયોગ અટકાવવામાં આવે તો
તે નિર્મલ પદ્મનું જન્ય છે અને અંતે નિરૂપયોગી થઈ પડે છે. આ પ્રમાણે જ માનસિક
શક્તિપોતી દશા પણ થાય છે, અને તેથીજ સંપૂર્ણ રીતે જગત્કાલપરત્યુલ્લેખ તથા આસુરી
પ્રવૃત્તિવાળાં મનુષ્યોમાં અંતઃકરણ નામનો અશુદ્ધમનનો ધર્મ લોપ થયેલો રૂપે બ-
ધાય આવે છે.”

“ગ્રંથતત્ત્વશાસ્ત્રાનુસાર સિદ્ધાન્ત નિરૂપે પ્રમાણે છે:—સાંભળવા માટે શ્રવણની જરૂરી જરૂર છે અથવા જોવા માટે અક્ષિયોની જરૂરી જરૂર છે તેટલીજ અંતઃકરણનાં શક્તિ અને કાર્યની જરૂર છે, એટલું સૂક્ષ્માં લેવા યોગ્ય છે; જ્યાં સુધી અનુભવમાંથી અકારની લાગણી એટલે બ્યક્તિવિષયક “અહ” “અથવા” સ્વાર્થની જાણના સંપૂર્ણ રીતે દૂર થતી નથી તથા જ્યાં સુધી અધમનસ હ્રમ્યબુદ્ધિ—મનસમાં. પ્રવેશાપન પામીને અભેદ આવ પામતું નથી ત્યાં સુધી અંતઃકરણનો વિનાશ કરવો એ એક અગમ્ય ગતે ઉપરના પૂલનો વિનાશ કરવા સમાન છે; અન્યપાસા ધારેલે રચાને પથિક કદાપિ પહોંચી શકશે નહિ. અત્રેજ આંતર અને બાહ્યકપરેશના ભેદનો સેવાવેશ થાય છે. પ્રથમ પક્ષથી વેદાન્ત દર્શાવે છે કે, જ્યાં સુધી મનસ (અધમ) અંતઃકરણદ્વારા આત્મા (બુદ્ધિ-મનસ) સાથે સંલગ્ન રહે છે ત્યાં સુધી મથાર્થ અધ્યાત્મજ્ઞાનનો અનુભવ થવો અશક્ય છે; આ અનુભવ તો પરમાત્મા સાથે અભેદાનુભવ પ્રાપ્તિનું શોધવાનું જની શરૂ છે; મથાર્થતાથી અવયોકનાં હ્રમ્ય મનસપ્રતિ (દેવિ સંપતરૂપ શુદ્ધ મન) દુર્લભ કરીને અબ્યાસિ રાજ્યોગ પર્વત પહોંચે છે. આમાં એમ કહેવું છે કે, આ આમ નથી. જ્ઞાન પર્વત લઇ જતી નિઃશ્રેણીના એકાદ પાદને પથુ ક્ષણી શકાય એમ નથી, કોઇ પથુ બ્યક્તિ પોતાની જાતનો આત્મા સાથે બુદ્ધિ-મનસની મારફત વિના સંબધ યોગ શકશે નહિ; નિષ્કલંક અબ્યાસિ અથવા યોગિ યંતા પૂર્વે જીવન્મુક્ત અથવા મહાત્મા યદ્યેસ્યું અથવાં તેવા થવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ સમુદ્ર ઉદ્ધમ્બા વિના ઢિંદમાંથી સિંધોનમાં પહોંચવાના પ્રયત્ન સમાન છે.”

[૫૪—૫૨૩.]

“દિવ્યમનસૂના તત્ત્વ સાથે અભેદ રીતે સંલગ્ન થવા પછીજ આપણે અંતઃકરણનો વિનાશ સાધવાનો છે.

જેમ શત્રુથી અનુસરાયલો, શીલામાં આશ્રય લેતો એકાદ એકલ યોદ્ધા પોતાની જાતને શત્રુથી દૂર રાખવા માટે, પ્રથમ એવીલેવાના પૂલનો નાશ કરે છે, અને માત્ર પછીથીજ અનુસરનારનો નાશ કરવાનો આરંભ કરે છે, તેવીજ રીતે જ્ઞાતાપન અબ્યાસિએ અંતઃકરણનો વિનાશ કરતા પૂર્વે વર્તેવતું છે.

અથવા એક ગ્રંથ સ્વીકૃત સિદ્ધાન્તાનુસાર:—

“એક, ત્રિરૂપે થાય છે, ત્રિ, ચતુષ્કતું ઉત્પાદન કરે છે. અન્યને (ચતુષ્કને) પુનઃ ત્રિરૂપ થવાનું છે અને દિવ્યત્રિને સમગ્ર એક અદ્વીતિયરૂપમાં વિસ્તરવાનું છે.”

બધ પ્રકૃતિમાંથીજ નિવર્ત પામેલો હોવાથી આમ બને છે. ચરીરને એકાદ વીણા જેવા વાધ સાથે સરખાવી શકાય તથા જીવાત્માને વાધવગાડનાર સાંચે સરખાવી શકાય. તમે તમારી જાત ઉપર અસરો ઉપજાવવાવડે પ્રારંભ કરો છો; પછી તમે ક્રમેક્રમે તરેલા અને દેહો સાથે રમવાનું શિખવા માડો છો, પ્રથમ સ્વરને, પછીથી તારને, અને પછીથી માધુર્યને શિખો. અભ્યાસ દરેક તાર જેડવામાં ઉત્તાદ પતા પ્રકૃતિની સાથે સાથે કાર્ય કરવાનો પ્રારંભ કરી શકે તથા અન્યને સહાય કરી શકે. પોતાની પ્રકૃતિના મજેલા અનુભવ ઉપરથી, તથા જુદા જુદા તારો જેડવાના જ્ઞાનને લીધે, પછીથી તે અન્યને ભાજ કારક તારોનેજ છેડે તથા શુભકારક કાર્યો માટે આ પ્રમાણે એક રૂચિ સમાન ધર્મ પડશે. "

" દરેક જીવન ઉપર જીમિતિની ત્રિકોણપ્રકૃતિની એક સ્પષ્ટ પ્રતિમા કદપવાનો અભ્યાસ કરો, આ જાવના ક્રમેક્રમે વધારે વધારે આધ્યાત્મિક બનતી જશે અને આત્મા-પુદ્ગિ-મનસૂરૂપ આંતરંત્રિકોણમાં અતે પરિભ્રમશે આ ત્રિકોણના સર્વ પ્રકારના સ્વરૂપોના જ્ઞાન વડેજ જૂત અને ભવિષ્યકાલનો વર્તમાનમા સમાવેશ કરવને તમે શક્તિવંત ધર્મ થકરીશ. અધમઅતુષ્ઠનો ઉચ્ચત્રિપુટિમા વિલય કરવાનો છે, એ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે. અધમમનસુ, કામ, પ્રાણ તથા લિંગ સાથે ઉચ્ચગતિ પામે છે, માત્ર સ્થૂલદેહ પાછળ રહી જાય છે, આ પ્રમાણે અધમ ઉચ્ચને મદદ કરતાં નિવડે છે. " બીજી અને વિષ્ણુ વરેણુતઃ એકની એકજ બાબત છે. જેને કાષ્ઠની બીજી નથી તે કદાપિ કાષ્ઠને વિષ્ણુરથે નહિ; જે કાષ્ઠને વિષ્ણુરથો નથી તેને કાષ્ઠનાથી બંધીવાનું નથી. "

[૫૪—૫૪૮.]

" શુભસિદ્ધાંતાનુમાર શરીર કંઈ એક તત્ત્વ નથી, કારણ કે દેહ અને લિંગ ઉભયે એકજ જીવન ઉપર છે; યોગસંગાડાડે સમમતત્ત્વ પુર પડે છે શરીર એક તત્ત્વકરતા એક ઉપાધિરૂપે છે. દેહ અને નિગની પેડે પૃથ્વી અને તેનો ધર્મરીક પ્રકાશ ધણા નિઃકટના સંજ્ઞવાળા છે, પૃથ્વીઉપાધિરૂપે છે, હૃદય ત્રિભાગમા ધર્મરીક (આકાશ) રૂપે છે. એકિક ધર્મરીકપ્રકાશને અલ્પાંકના ધર્મરીકપ્રકાશ સાથે સુઅવવાની જરૂર નથી. "

[૫૪—૫૪૯]

" ઉત્તમ આશય અને સમ વચ્ચે અતુદ્યોય, એ પ્રથમ પગલું છે. દરેક સુમક યથા-ય રીતે અતુદ્યોય છે, કારણ કે દરેક સમકના દ્વિવિધવિભાગ હોય છે. આ પ્રમાણે અતુદ્યોયની સંખ્યા હબય જીવનોના પોતાનાક્રમમાં આત્મ-સંજ્ઞાને દર્શાવે છે "

[૫૪—૫૫૦.]

" ઉત્કૃષ્ટ યોગાભ્યાસિ, સંખાધિને પ્રારંભ અતુરે સૌરજીવન ઉપર કરે છે, પરંતુ સર્વ

માળાની બહાર જઈ શકાતું નથી જ્યારે તે સમાધિનો પ્રારબ્ધ ફરે છે અને કેટલાક ધ્યાન-ચોદાણાની સમાન ભૂમિકામાં હોય છે, પરંતુ સમમ ભૂમિકા (નિર્વાણ) પર્યંત ઉચ્ચ દશાએ જવાતાં તે તેમની પાર જાય છે. ”

“ શાંતનિરિક્ષક, બ્રહ્માંડના ચતુર્થ ભુવન ઉપર હોય છે. ”

“ છાયા યથાર્થ રીતે—ઉચ્ચમનસના પ્રતિબિબંધ—અધમનસ છે ”

[૫૪—૫૬૦]

“ મનુષ્યમાં આત્મા—બુદ્ધિ—મનસ, બ્રહ્માંડમાંની ત્રિપુટી સાથે મળતા આવે છે તેઓ મળતા આવે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે દરેક બ્રહ્માંડમાંની સૂર્યાંશમાં પડેલાં પ્રતિબિબંધ છે ”

“ બુદ્ધિ—મનસ ક્ષેત્ર છે અન્ય સર્વની પેઠે મહત્ત્વના સમા ભુવનો છે. ”

[૫૪—૫૬૨]

“ આપણે જોઈએ છીએ તે સૂર્ય, યથાર્થ સૂર્યના પ્રતિબિબંધ છે, બાહ્ય ભાવવાચક મહાર્થરૂપે આ પ્રતિબિબંધ એક કામ-રૂપ છે, સર્વે આદિત્યોના બ્રહ્માંડના કામ-રૂપમાં સમાવેશ થાય છે પોતાની સ્થાના સૂર્ય, આ ભુવન ઉપર અટકાય આત્મારૂપસૂર્યના પ્રતિબિબંધ અને વહનરૂપે હોવાથી બુદ્ધિરૂપે છે ત્રિપુટી સર્વશક્તિઓના આ પ્રતિબિબંધમાં સમવેશ થાય છે. ”

“ સુમપક્ષથી અદ્ર અધમ—મનસના રૂપરૂપે છે, તે કામનાભુવનના રૂપરૂપે પણ છે. ”

[૫૪—૫૭૦]

“ આ દુનિયામાં દેહમાં પામી શકાય એવી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ દશા સમાધિ છે. આ દશાની પારં તો, દીક્ષિતઅભ્યાસિએ એક નિર્માકાય થવાની જરૂર છે. ”

“ આ ભુવનમાં, દેહને, જડને, વિકારી વિભાગવાળા માનવપ્રાણિને, આધિનમાં રાખવાં એ એક મહાવિકટ કાર્ય થઈ પડે છે હિંદુધર્મોચ્ચાભ્યાસિને પણ નવીન દેહ ધારણ કરતાં તેના સામે થવું પડે છે તથા તેને આધિનમાં લેવો પડે છે, અને આ અધિન કરવાની વાત તેને વિકટ માલૂમ પડે છે. ”

[૫૪—૫૭૨]

“ તથો, માનસ યુદ્ધિની જૂમિકાઓ છે, લોકો—અથવા બરોબર રીતે ત્રણ ઉચ્ચ વિભાગો આધ્યાત્મિક છે ”

“ મનસ્સુ, યુદ્ધિના પ્રકાશને આકર્ષે છે યુદ્ધિ અરૂપ છે અને કલાને આકર્ષી શકતી નથી યુદ્ધિનો સમગ્ર પ્રકાશ જીવાત્મામાં અવતરતા, તે આત્મપ્રકાશનો અનુભવ કરે છે, યુદ્ધિ વાહનરૂપે હોવાથી આ પ્રમાણે ત્રણે અભેદમય થાય છે આ પ્રમાણે સિદ્ધ થતા સંપૂર્ણ યોગાભ્યાસિ આધ્યાત્મિક રીતે અભેદમય બને છે પરંતુ દેહ ધારણ કરે છે ”

“ સ્વાભાવિક રીતે આંતરદર્શનવિનાના અભ્યાસિએ અધમમત્તુષ્કમય અતુર્વિધ ચેતનાને એકાદ ઉચ્ચ જીવનમાં લગાડીને ત્યા દહાવવાની છે તેણે અધમમત્તુષ્કનો એક પિણ્ડોવાળીને, એક ઉચ્ચ જૂમિકામાં લગાવવાનો છે તેણે આ ઉચ્ચ જૂમિકામાં જ ધ્યાનને કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે, તથા યુદ્ધિ અને દેહ નીચે ખેંચી પાડીને વિદૂર ખેંચી જાય એથી સાવધ રહેવાની આવરપડતા છે દેહ વડે મોજ ગઝાડ કરો, ખાઓ ખીઓ ઉધો, પરંતુ હમેશા બાવનામાં લક્ષ્યરાખીનેજ જીવન ગાળો ”

[૫૪—૫૭૩]

“ તૃષ્ણા પૂર્વે વિચારનો ઉદય થાય છે વિચાર, મગજ ઉપર પડે છે, મગજ અવ યત્ને અસર કરે છે અને પછી તૃષ્ણાનો ઉદય થાય છે મારે તૃષ્ણાનો સગ સાગ થતા પૂર્વે વિચારનો વિનાશ થવો જોઈએ અભ્યાસિએ પેતાના વિચારોની સમાજ રાખનારી છે માત્ર પાંચ મિનિટનો અવગેહ વિચાર પાંચ વર્ષના કાર્યને કમ્પારિસન કાઢી નાખે, જો કે પાંચવર્ષનું કાર્ય અન્ય સમય વિશેષ તરાથી સધાશે તથાપિ સમય તો ગયો તે ગયો જ યશે ”

[૫૪—૫૭૬]

“ આપણે ચેતનાના કાર્યનું પ્રયત્નકરણ કરીને વર્ણન કરી શકીએ, પરંતુ એકાદ વ્યક્તિનો સ્વિકાર કર્યા વિના ચેતનાની વ્યાખ્યા આપી શકાશે નહિ ”

[૫૪—૫૭૭]

“ કામનાદેહ અને જીવાત્માના તત્વ અને પ્રકૃતિમાં એક પ્રકારનો ભેદ છે કામના દેહ મને તેટલો ઈશ્વર સમાન સૂક્ષ્મ હોય તે પછી આણિવડે જીવાત્માપરમાણુરૂપ આધ્યાત્મિક છે પરમાણુઓ અધ્યાત્મિક છે અને હમેશા આ જીવન ઉપર અદૃશ્ય છે, તેમ ની આસપાસ આણુઓ બનેછે, તેઓતો આણુનાં ઉચ્ચ અદૃશ્ય તત્વોરૂપેજ રહે છે આપણી ઇન્દ્રિયોમાં અણુઓ અલગ થઈ ઇન્દ્રિય છે, તેમને ઓંચો અને તમે માનસિક જીવનમાં

પસાર થાઓ છો. સર્વ ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરો અને તમે એક તદન અન્ય સુખ ઉપર જ આવી પડો છો.

[૫૪—૫૭૮,]

“ અધમ-મનસુ, ઉચ્ચ-મનસુના એક આવિર્ભાવરૂપ છે તથા ઉચ્ચના સમાન પ્રકૃતિનું છે. આ પ્રકૃતિ આ જીવન ઉપર કોઈ પ્રકારનો સંસ્કાર પાડી શકતી નથી તેમ અત્રેથી મેળવી શકતી નથી; અતુલ્ય વિનાનો એક દિવ્યદૂત આ જીવન ઉપર આન વિનાનો યર્ષ પડે છે તથા સંસ્કારોની આપ લે કરી શકતો નથી. તેથી અધમ-મનસુ, ઇધરીકપ્રકાશના તત્ત્વમાં પોતાની મેળે વીંટાય છે; આ આવરણને લીધે તે તેના મૂલો, ત્વાદકથી દૂર થાય છે; માત્ર જ્ઞાકારરૂપ અંતઃકરણદ્વારાજ તે આ સંબંધ જાળવી શકે છે. આ સંબંધને તોડી નાખો અને તમે એક પ્રાણી સમાન યષ્ટ રહેશો.

[૫૪—૫૮૦.]

“ દેવિસંપત્તરૂપ ઉચ્ચ-મનસુ (અહ પદ્માચ્ચરૂપ) જાણે કે એક શુદ્ધ દિવ્ય પ્રકાશના ગોળા સમાન છે, તે એકદ ઉચ્ચ જીવનની વ્યક્તિ સમાન છે, તેના ઉપર વિવર્તની આસર યષ્ટ શકતી નથી. વિવર્તના જીવનમાં અધોપતન પામતાં તેમાંથી એક કોર્ણનો ઉદય થાય છે; પ્રથમથી વિવર્ત પામેલી વ્યક્તિદ્વારાજ આ કોર્ણ પ્રદર્શિત યષ્ટ શકે છે. આ કોર્ણનો એક વિભાગ અધમ-મનસુ, જીવન સમયમાં, કામ સાથે તદ્દપ યષ્ટને એવો ઘડાઘ ન્ય કે તે જડ સાથે માયા સાથે, એરી કરણ પામેશે જ રહે. તેની શુદ્ધિ જાળવતા વિભાગમાં અંત કરણનો સમાવેશ થાય છે. કામ-મનસુનો નિરોધ અંતઃકરણ વડે યષ્ટ શકશે કે નહિ એ વાત ઉપરજ એક આખા જ-મના ગાવિનો આધાર રહે છે. મરણ પછી, શુભ અને લાભકારક ઇચ્છાઓના સંસ્કાર અને રમતિલુ વડન કરનાર ઉચ્ચ પ્રકાશ [અંત કરણ], દિવ્ય જ્ઞવાત્મા સાથે અબેદ બાવ પામે છે, જેને અશુભ હોય તે અવકાશમાં જુદું પડે છે, તથા તે વ્યથિના પુનઃજન્મ સમયે, વાટ જોઈ રહેલું તે તેની સાથે અશુભ કર્મરૂપે આવે છે. ”

“ જ્ઞવાળદારીની લાગણી જ્ઞાનના પ્રારંભરૂપ છે, અંતઃકરણ [અધિઓ] વિલય પામવાનો પ્રારંભ કરવાના પુરાવારૂપ છે, બેદના ગધને ટાળવાના પ્રારંભરૂપ છે. ”

[૫૪—૫૮૩—૪.]

“ હૃદય, ઉચ્ચનિષ્પૃથિને દર્શાવે છે; મૃત તથા પ્લીહા, અધમ અવસ્થાને દર્શાવે છે. ઉદરના ઉપરિ ભાગરૂપ સૌરચક્ર છે. ”

“ સૂક્ષ્મજુદિવાળા મનુષ્યનો સમગ્ર સમાવેશ સપ્તધારવાળા મરિતપ્કમાં થાય છે; આધ્યાત્મિકમનુષ્યનો સમાવેશ હૃદયમાં થાય છે. ”

“ અસ્તિત્વમાં સમજિદો છે, જીવન સમયમાં તેઓ તદન ખાલી હોય છે, અને જો સ્થિતિમાં સંગૃહ કરવો હોય તો દર્શનોનું આમાં પતિર્મિત પડવું જોઈએ. આ કેન્દ્રોને શુભ વિદ્યામાં સમપ્રકારનાં એકતાલના સ્થાનરૂપે ગણવામાં આવે છે. ” એ દરેક આકાશથી ભરપૂર છે તથા તમારી ચેતનાની જૂમિકા અનુસાર તેનો વર્ણ હોય છે. પદ્મ પીનીઅ-લગ્લેન્ડ નામનું અવર્ણ છે તે જીવન સમયમાં પોણું તથા ખાલી હોય છે. એ સમગ્ર સમય છે; પંચમ, તૃતીય વેન્ડ્રીક્સ (હાર) છે; ચતુર્થ પીટ્યુટરી અવયવો છે. જ્યારે મનસ્, આત્મા-શુદ્ધિ સાથે એક યાવ છે અથવા આત્મા-શુદ્ધિ મનસ્માં કેન્દ્રિત યાવ છે ત્યારે તે ઉચ્ચ ત્રણ છિદ્ર વિભાગોમાં વર્તે છે, પ્રકાશનો એક જોજસ બહિર પ્રકટાવે છે, તથા અત્યંત પવિત્ર પુરોના સંબંધમાં આ જોવામાં આવે છે. ”

તત્કાલની સમાપ્તિના સમયમાં “ સીક્રેટડોક્ટ્રીન ” નામના ગ્રંથના આંતિમવિભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલાક શુભસિદ્ધાંતોનો ઉપરનાં અવતરણોમાં સમાવેશ થાય છે; શુભપક્ષના જરૂર પશુ ગાનનાજા વેદાન્તભાષાસાહિત્યના અભ્યાસિઓએ, માત્ર બાહ્ય વેદાન્તવાદોને જાણતા પુરોનાને મદદ કરવા માટે પોતાના શાંતિ અને એકાંતનો ભંગ કરીને બહાર પડવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. વેદાતનો કોઈ પણ પ્રકારનો શુભ પક્ષ નથી તથા વર્તમાનમાં સાચા આકાશો અને અનુભવી વેદાંતિયો નથી એવું હિંમત પૂર્વક કહેનાર પુરોનાનો હું એક નથી. સત્યવાત એમ છે કે, હિંદુસ્થાન કોઈ કાલે આ બાબતો વિનાનો રહ્યો નથી. આવા મદતો જવલ્લેજ મળી આવે છે, એ પણ યથાર્થ ત્રાત છે; ડીક્રિવ-સીએ સત્ય કહ્યું છે —

“ દરેક સમય આ શુભપક્ષના બે અથવા ત્રણ ચર્ચાકારો ઉપજાવે તથા તેમને સમજનાર અત્રત્ત જોશદ વાયક મળી આવે તો તેટલું પણ બસ છે. ”

• જી. કૃષ્ણ. શાસ્ત્રી.

(આગળ ચાલુ.)

મિસ. લિલિયન, એડગરનાં ભાષણોનો સાર.*

(૧).

। बहुस्वरूपोमां एकेश्वर ।

કેટલાકનું એમ ખારવું છે કે માર્નવ વિકાસની પ્રારંભની જૂમિકાઓમાં, પ્રાકૃતિક શક્તિયો વિશેના માનવિના અનુભવમાંથી એક દિવ્ય સત્તામાં મદદ રાખવાના વિચારનો જન્મ થયો છે. આશક્તિયો કોઈકોઈનાર ભાષકારક અને કોઈ કોઈ વાર અશુભકારક નિવડતી તેના જોવામાં આવવામાંથી તેનામાં એવી એક ભાવનાનો ઉદય થયો કે, આ દરેક

* એમણે હેદાબાદમાં (સિપ્ર) આપેલા ભાષણોનો ટુંકો ટુંકો સાર અને આપવામાં આવ્યો છે—ઉપતન્ત્રી.

શક્તિના ઉપર આધિપત્ય ભોગવતી તથા તેને નિયમતી એક બુદ્ધિમાન સત્તા હોવી જોઈ-
જે. લગભગ સર્વ પ્રજાઓની પરંપરાપ્રચલિત કથાઓમાં વીરપુરુષો અથવા દિવ્ય શા-
શકોરૂપે, અથવા માનવ સમૂહમાં વિચરતા સાક્ષાત દેવોરૂપે વર્ણવાતા તથા વિકાસકર્મના
ગત જમાનાઓના રૂલરૂપ ગુરુઓ તરફથી તેને આ બાબતમાં સદાય મળી રહેતી. પણ
તેમણે માનવ જાતને ઉપદેશરૂપે કે, દેવોની શુભાશુભકર અસરનો આધાર, માનવોના તે-
મના પ્રતિના વલન ઉપર હતો. અને આથી જ તેમને સતોષવા માટે તથા તેમના ઉપ-
કારનો આભાર દર્શાવવા માટે યજ્ઞો કરવાની આવશ્યકતા હતી. આગળ ઉપર આ સિદ્ધા-
ન્તનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો હતો તથા માનવોને ઉપદેશવામાં આવ્યું હતું કે, આ
શક્તિયોના ઉપર આધિપત્ય ભોગવતાં સત્ત્વો, વિશ્વનાં ઉત્પાદક તથા શાશ્વત એક ઇશ્વરના
આધનમાં હતાં, તે પછી તેમને તે પોતાની સૃષ્ટિથી તથા તેમનાથી ભિન્ન છે, એમ અ-
વાપિ પર્વત માનવા દેવામાં આવતું હતું. સમગ્ર વિશ્વ, દિવ્ય જીવનના આવિર્ભાવ અથવા
પ્રદર્શનરૂપ છે. તથા વસ્તુતઃ દિવ્ય હોવા ઉપરજ પ્રાણિમાત્રના અસ્તિત્વનો આધાર છે,
આવા પ્રકારની ભાવનાઓ ભાવવાનું તથા એકથતી, અનેકની ભાવના દેવાવવાનું કાર્ય,
માનવ બુદ્ધિ આગળ ઉપર વિશેષ ખીલતા સુધી જતી શક્યું નહતું. ધાર્મિક ભાવનાની
આ અતિમશક્તિ અનુસાર, પ્રકૃતિનાં જીવનોમાં પરમેશ્વર પોતાની જાતે પ્રદર્શિત થાય છે,
પરંતુ મનુષ્યમાં તે સંપૂર્ણતાથી પ્રદર્શિત થાય છે, અને પ્રકૃતિના અનેકવિધવિભાગોને
નિયમતા અધિન વર્તતા દેવાદિઓમાં તે તે વિશેષ સંપૂર્ણતાથી પ્રદર્શિત થાય છે. માનવી
પરેપર દિવ્યાત્માના સાક્ષાત ખીજકરૂપે છે, તથા સંપૂર્ણ રીતે ઇશ્વરસમાન થવાની શ-
ક્તિ તેના અંતરમાં વર્તે છે. માનવજીવનનો ઉદ્દેશ, આ વાસ્તવિક દિવ્યતાનો અનુભવ
કરવાનો, આંતરૂ ઇશ્વરને શોધવાનો છે, તથા માનવને આ શોધમાં મંદ કરવા
માટે સમયો સમય આવતારો મારણ કરીને ઇશ્વર પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે. ઇશ્વર
વિશેષની આવા પ્રકારની ભાવના, તેની નિત્યતા અને સર્વવ્યાપકતાનો સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતો
સાથે બધા બેસતી આવે છે, આરંભક ભાવનાઓ આવા પ્રકારની નથી.

ઇશ્વર વિશેષની ભાવના સ્પષ્ટ બધાજ શક્તિ પામવા સાથે આપણને, સર્વ ધર્મોમાં જે
કે અનેક નામેથી તે પછી એકજ ઇશ્વર પૂર્ણ છે તથા હૈંત, વિશિષ્ટહૈંત, અદ્વૈત,
અનુભવાદૈંત આદિ દર્શનોમાં - યથાર્થરીતે અવલોકતા એકત્વ એકજ સત્ય જડી આવે છે,
એ વાતનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં ઘણી સદાય મળી રહે છે. જે આપણે સમગ્ર પ્રકૃતિના
સર્વ સ્વરૂપોમાં પરમાત્મદર્શન પામી શકીએ તે તેથી માનવજાત માટેનો વિશાલ પ્રેમ
ઉદય પામશે તથા અધમ વર્ગો માટે વિશેષ આપા મમતા વધશે.

(૨).

। ઘ્રણમાર્ગો ।

આપણે જોઈએ કે માનવ જીવનનો ઉદ્દેશ, માનવના આંતરમાં રહેલી દિવ્યાત્માનો શોધ

કરવાનો તથા અનુભવ કરનાનો છે આ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે ત્રણમાર્ગો દર્શાવવામાં આવે છે, દરેક માર્ગ જુદા જુદા પ્રકારના આગ્રિતો માટે યથાયોગ્ય છે, પરંતુ અતે સર્વનો એકમાત્ર સમાવેશ થાય છે, જ્ઞાન, ઇચ્છા (પ્રેમ) અને ક્રોધારૂપે વર્ણનાતા આવિર્ભાવ પામેલા પરમાત્માના ત્રણમૂખ્યઆવિર્ભાવો છે દરેક અભ્યાસિતામાં આમનો એક અન્ય બે ઉપર આધિપત્ય ભોગવે છે, તથા તેના અનુસાર માર્ગ દર્શાવો આપે છે

આ માર્ગોમાંનો : કર્મમાર્ગ, કેટલીક હદ સુધી અન્ય બે માર્ગો માટેના મૂલઆરભ રૂપે છે વિકાસક્રમની આરભની ભૂમિકાઓમાં એ માર્ગ માટેની તૈયારી કરવામાં આવે છે કારણ કે તૃષ્ણાના વેગવડે માનવી વારંવાર પ્રવૃત્તિમાં દોરાય છે વારંવાર તેની તૃષ્ણા ઓ પારપડે છે, પરંતુ આમ થાય છે તે માત્ર એટલે અનુભવ કરાવવા માટે હોય છે કે, પોતે કષ્ટનો હતો તેવું કંઈ પરિણામ આવતું નથી તથા તેથી તેને નિત્ય સંતોષ પ્રાપ્ત થતો નથી પછીથી અભ્યાસિમાં કાર્વભાષી બચ્ચાની તૃષ્ણાનો પ્રારંભ થાય છે, પરંતુ તેને ઋણિયોએ ઉપદેશ્યું છે કે, તેને આ પ્રકારે શાંતિ મળી શકવાની નથી, યથાર્થ શાંતિ અને સુખનો સમાવેશ તો આત્માનુભવની શોધમાં થાય છે, તથા તેણે કર્મહારા આ શોધનો પ્રારંભ કરવો જોઈએ પછીથી માર્ગની ભૂમિકાઓ દર્શાવવામાં આવે છે, પ્રથમ તો તેણે એટલું શિખવાની જરૂર છે કે તે તૃષ્ણાથી પ્રેરાઈને નહિ પરંતુ કર્મ માટે કરે છે, પછીથી તેણે કર્મના ફલો માટેની સર્વ પ્રકારની તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરતા શિખવાનું છે, ગમે તો સુખ અથવા દુઃખરૂપ, વિજય અથવા પરાજયરૂપ તેનું ગમે તેવું પરિણામ (ફલ) આવ્યું હોય તેથી અસર થયા વિનાના રહેવાનું છે, તથા પોતે પોતાના હૃદય અનુસાર પોતાને યોગ્ય લાગતા પ્રમાણે અનુસરણ કરેલું હોવાથી યથાર્થ રીતે જ યોગ્ય હશે તેજ યશે એવી બાનનાથી સંતોષ પદક્રમનો છે, અતે તેણે સર્વ કર્મોનું, આત્માર્પણના ભાવથી, પરમાત્માને એક પ્રેમમય અર્પણરૂપે આચરણ કરવાનું છે પછીથી તેને માટે કર્મ અને અકર્મ ઉભય સમાન ધર્મ પડે છે, કારણ કે, પોતે તો દિવ્ય ઇચ્છાને પ્રદર્શિત થવાના માત્ર એક સાધનરૂપેજ થવા માગે છે, તેના સમજવામાં આવે છે કે, આ બાબતનો આધાર કર્મોના આચરણ ઉપર નથી પરંતુ તે પ્રેમ વિના આત્માર્પણના (યગ) ભાવથી વર્તી શકતો નથી અને આ પ્રમાણે કર્મમાર્ગનું ભક્તિ (પ્રેમ) માર્ગ સાથે મિશ્રણ થયુંજ જોઈએ

સર્વ સમયના તાત્વેત્તાઓ તથા પદાર્થશાસ્ત્રીઓમાં જોવામાં આ છે તેમ ફક્ત જ્ઞાન માટેજ જ્ઞાનને અનુસરવામાં જ્ઞાનમાર્ગનો પ્રારંભ થાય છે. જ્ઞાનનો પ્રેમી રૂપદાર તેનો શોધ ચલાવતા માટે વારંવાર નિરાશ થાય છે કારણ કે માત્ર આત્માહારાજ તેનો અનુભવ બની શકે છે. તેથી તેને સહ અને અસહનો, સાપેક્ષિક નિલ જીવનનો અને સતત બદલાતા રૂપનો, પ્રથમ વિવેક રૂંટતા શિખવાનું ઉપદેશવામાં આવે છે પછીથી તેણે અનિલવસ્તુપ્રતિ વિભાજિત રાખતા શિખવાનું છે તથા વિચાર, કર્મ, ક્ષમતા, સહનતા, શ્રદ્ધા, સમતામાં આત્મનિઃશ્વ કેળવવાનો છે, આ પ્રમાણે વર્તવામાં વિવેક અને મનની એકાગ્રતા તેના સાધનરૂપ છે પછી તેણે સર્વ પ્રાણિ માત્રમાં વર્તતો આત્મા એક છે, એવો અનુભવ

કરવો જોઈએ, તથા સર્વ સ્વરૂપોમાં તેની ઝાંખી કરવાને શક્તિવાન થવું જોઈએ. અંતે પરમાત્મદર્શનની સહજ ઝાંખી થાય છે અને તેના સૌંદર્યને લીધે તેનામાં તીવ્ર પ્રેમ અને ભક્તિનો ઉદય થાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગપણ ભક્તિમાર્ગ સાથે મિશ્રિત થાય છે.

આપણી યેદ કોઈ સ્વીકારેલા એક પ્રતિ અર્પેનિ પ્રેમજન્ય ભક્તિ અને સેવાથી ભક્તિમાર્ગનો પ્રારંભ થાય છે વળી આપણને માનુષ પડે છે કે, રૂપ (નામ) તો હમેશાં બદલાયાં કરે છે તેથી જો આપણો પ્રેમ રૂપમાં જ લાગેલો હોય છે તો હમેશાં આપણે નિરાશ થવું પડે છે તથા રૂપ બદલાઈ જતાં (નાશ થતાં) દુઃખને સારણ થવું પડે છે. તેથી જો રૂપના અંતરમાં વર્તતા આત્માની ઝાંખી પામવા પ્રયત્નપરાયણ થવાનો આપણને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે; પ્રથમ પરમાત્મા ઉપર પ્રેમ રાખવાનું તથા અન્ય સર્વ પદાર્થોમાં પરમાત્મદર્શન થાય છે માટે તેમ પ્રેમ રાખવાનું ઉપદેશાયું છે. આમાં આપણને મદદ કે વા માટે, પરમાત્મા પોતે અવતારોમાં પ્રદર્શિત થાય છે અને આપણો પ્રેમ તેમના પ્રતિ દોરાય છે. સર્વ પ્રાણિ પ્રતિ પ્રેમભાવ રાખવા વડે, ભાક્તના અથવા અવતારોના વર્ણનના ગ્રંથો વાંચવા વડે, ભક્તોના સંગમાં વસવા વડે, તથા ધ્યાનના અભ્યાસ વડે, આપણે આપણી ભક્તિને પ્રોત્સાહિત કરી જાણવાનું જનાવીએ છીએ; આખરે આપણે પરમાત્માને આપણી જાતનું સમર્પણ કરવાની ભૂમિકામાં પહોંચીએ છીએ તથા સમગ્ર સૌંદર્ય અને પ્રેમભર્યા પરમાત્મદર્શનની ઝાંખી થાય છે. આ પછીજ આપણે આત્માને ઝાળખીએ છીએ, આત્માર્પણનો ભાવ પરાકાષ્ટા જે પહોંચે છે. આ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગ પણ અંતે જ્ઞાન અને કર્મ માર્ગો સાથે મિશ્રિત થાય છે, તથા આ ત્રણે માર્ગોના મિશ્રિત થવામાંથીજ માનવિ પોતાની જાતને દિવ્યાત્મા સાથે એકરૂપે અનુભવે છે.

(૩.)

। સત્ય અને અસત્ય ગુણવિદ્યા ।

સંવેધનોમાં ગુણવિદ્યાની શાલાઓ હોય છે; આ શાલાઓમાં ધર્મેના આંતરંગ અથવા ગુણપક્ષનો સમાવેશ થાય છે, તથા વિકટ અભ્યાસ અને પવિત્રતાદ્વારા પોતાની જાતને યોગ્ય અધિકારી બેનાવી શકનાર ઉત્સુક અભ્યાસિને તે ઉપદેશવામાં આવે છે. હમ્ય એટલાને ત્રિકસાવવાનો હેતુ હોય છે, કે જે વડે દિવ્યાત્મા સાથે વિશેષ સંસર્ગમાં આવી શકાય તથા આખરે ઐક્ય, અભેદ અનુભવી શકાય; આ પ્રમાણે અનુભવ થતાં અદૃશ્ય સર્વનું જ્ઞાન મળી શકે એવી શક્તિયો (સિદ્ધિયો) વિહંસિ આવે છે. આવી સિદ્ધિયોને ઉપભોગ આકર્ષક છે અને તેથી કેટલાક અભ્યાસિ હમ્ય આધ્ય દિનક વિકાસનો વિચાર કર્યા વિના માત્ર સિદ્ધિયોની તૃષ્ણા રાખે છે: અસત્ય ગુણવિદ્યારૂપે વ્યાખ્યા થઈ શકે એવી કેટલીક અધમસૂક્ષ્મ શક્તિયો અથવા અધમ સિદ્ધિયો પ્રાપ્ત કરાવતી વિદિયોના અભ્યાસમાં તેઓ

લાગી જાય છે, પરંતુ સત્યગુપ્તવિદ્યામાંથી પરિણમતાં પવિત્રતા જ્ઞાન તથા પ્રેમ વિનાના તેઓ બની જાય છે. વર્તમાનકાલની સ્થિતિ આથી પણ વિશેષ ખરાબ મળી આવે છે અને તેથી આ ઉભય પ્રકારની ગુપ્તવિદ્યાના તદ્દાવતને લક્ષમાં રાખવાની અસંત આવશ્યકતા છે.

બે પ્રકારના મૂળ્ય બેઠ છે, પ્રથમ બેઠ હેતુ વિશેષો છે, અન્ય બેઠ વિધિ વિશેષો છે. અમલગુપ્તવિદ્યાનો વિધિ રૂપકપર (સ્થૂલ) ધ્યાનને કેન્દ્રિત કરવાનો તથા સૂક્ષ્મ દેહનાં ચક્રોને જાગ્રત કરવાનો છે. આપધિના ઉપયોગ વડે. મંત્રાવડે, અમુક રૂપ્ય કેન્દ્રો ઉપર વિચારને દૃઢાવવાવડે અથવા પ્રાણવિનિમય વિદ્યાની સદાયથી અથવા અન્ય કોઈ વિધિની સદાયથી મૂળાં લાવવાવડે, અથવા મનને સર્વ વિચારોથી રૂબ કરી નાખવાવડે, આ પ્રમાણે થઈ શકે. આ વિધિઓનું પરિણામ પરંપૂર્ણતેજની બાનરહિત બનાવવાનું અથવા. ચોડા સમય યુક્તી બનાવવાનું હોય છે અને આથી કામનાજીવનની અથવા રૂપ્યજીવનના ઇચ્છીક વિભાગની કેટલીક શક્તિઓ કાર્ય કરી શકે છે તથા અદૃશ્ય સૃષ્ટિના કેટલાક ચમત્કારો જોઈ શકાય છે. પરંતુ આ સાથે મળતો આવનો આંતરાત્મ જીવનનો ખીલકુલ વિકાસ નાં થયો હોવાથી માત્ર અધમસૂક્ષ્મશક્તિઓનો શી રીતે ઉપયોગ કરવો તેનું તેમજ જોવાતા ચમત્કારોના અર્થનું જરાપણ જ્ઞાન તેને મંજૂર નથી. આ પ્રમાણે એક મનુષ્ય દિવ્યદષ્ટિ અથવા દિવ્યજ્ઞાન મેળવી શકે; તે પોતાના જાસને પણ લાંબા સમય સુધી રૂબી શકે. પોતાના હૃદય સ્પન્દને મરજી મુજબ ચલાવી અથવા અટકાવી શકે, તથાપિ તે કોઈપણ પ્રકારે જરા પંથુ ચારિત્રવાન અથવા પવિત્ર અથવા અધિકારી પુરૂષ હોતો નથી. અન્ય પછે મત્યગુપ્તવિદ્યામાં તે જીવનના વિકાસ ઉપર લક્ષ આપવામાં આવે છે. દેહશુદ્ધિ કરવી જોઈએ, ઉચ્ચચારિત્રજીવારણ થવું જોઈએ, એક ઉચ્ચભાવનાને અનુસરવું જોઈએ; ટુંકામાં અભ્યાસિએ ત્રણ માર્ગોને અનુસરવો પ્રયત્ન આદરવો જોઈએ. અમુક સમયપછી એક એવી ભૂમિકામાં જવાશે કે જ્યારે સૂક્ષ્મશક્તિઓ સાદાજી રીતે ખીની નિકળશે, પરંતુ આ મમયે અભ્યાસિનામાં જ્ઞાન અને પવિત્રતા ઉભયે હોવાથી તે તેમનો યુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરશે. તથા અનુભવાતા ચમત્કારોને સમજી શકે એવા થશે હશે.

* અસ્ત્યગુપ્તવિદ્યાભ્યાસિનો સ્વાર્થ. ઉદ્દેશ હોય છે, તથા તે ભોગવવા માટે નિહિની તૃણા રાખે છે; સત્યગુપ્તવિદ્યાનુયાયીનો સ્વાર્થનિહિત ઉદ્દેશ હોય છે તથા મેં કરવાની ઇચ્છાથી નિહિની તૃણા રાખે છે. બિજવ્યક્તિમયજીવાત્મા સિદ્ધ થાય એવા માર્ગે એક કાર્ય કરે છે; અન્ય વિશેષ એક, અબેઠ માટે પ્રયત્ન પરાણ થાય છે. અન્યનામાં બક્તિનો આવ જલવાન હોય છે, પ્રથમનામાં ગમે તો તેની દાનરી નથી અર્થવા હોય છે તે તે જો માટેની તૃણા સાથે નિઃશ્રિત થયેલુ અધમ પ્રકારનું બક્તિનું સ્વરૂપ હોય છે. સત્ય ગુપ્તવિદ્યા, મેવાની વધતિજતી શક્તિયેદમાં સાતિમાં તથા અતે દિવ્યાત્માના અનુભવમાં પરિણમે છે; અસત્યગુપ્તવિદ્યા, સાતિરૂપે જૂજખવરાવે એવી મનની નિર્મલદશામાં પરિણમ પમાડે છે, પરંતુ આખરે તે દુઃખમાં લાવી મૂકે છે તથા બેદના વિશેષ ભમણમાં ઉતારે છે.

(૪.)

૧. કર્મ.

કર્મને કાષ્ઠ કાષ્ઠ વાર બધન રૂપે મળવામાં આવે છે; કર્મ એકપ્રકારનો અચૂક નિયમ હોવાથી કાષ્ઠ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવો નિરૂપયોગી છે કારણ કે કાષ્ઠ પ્રકારનું ઇન્જીનું સ્વાતંત્ર્ય સંભવી શકતું નથી, એમ તકરાર હાથવગામાં આવે છે. આમ થવાનું કારણ કેટલીક રીતે કર્મની જાતનાના આપણા દક્ષિણદુની વિશાલતાની ખામીને તથા કેટલીક રીતે કર્મને કાર્ય કરવાના અનેક માર્ગોમાંનો એક માર્ગ જ્ઞાતાન સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિના નિકાસરૂપ છે એટલું પ્રમજવાની આપણી નિમ્મલતાને આભારી છે અમુક જનાવ જૂનકાલના અમુક કાર્યનું પરિણામ છે, એમ કહી શકાય એવા મળવામાંથી. દાખલાઓ જ મળી આવે છે; વર્તમાનના જનાવો કદાચ જૂનકાલના અનેક કાર્યોની ટીકના પરિણામરૂપે હોય છે, વળી દરેક જનાવ મનમારણીના માત્ર એક કાર્યરૂપ નથી, કદાચ તે બિવિધના કાર્યોના કારણરૂપે પણ હોય, તથા તેમાં વર્તમાન જનાવપ્રતિના આપણા વલન અનુસાર ફેરફાર થાય છે. જો (૧) જૂનકાલના કાર્યોના પરિણામ રૂપે પરિસ્થિતિ છે, (૨) જૂનકાલનાં જોડારી લીધેની જનાવસારીઓના પરિણામરૂપે અન્યસાધેન સદાય મ છે; (૩) પ્રયત્ન સાથે જોડાયેલી જૂનકાલની તૃષ્ણાઓના પરિણામરૂપે પ્રાપ્તિના પ્રસંગો છે; તથા ૪) જૂનકાલના વિચારનું પરિણામ અસ્તિ છે; એટલું અનુભવવામાં આવે તો જોઈએ તેટલા સ્વાતંત્ર્યનો સમાવેશ આપણા વિચારોમાં જ થાય છે, એ વાત આપણાથી ઉત્તમ રીતે સમજી શકાય; આપણા જ્ઞાનના પ્રમાણમાં આ પ્રમાણે થાય છે. દલાત તરીકે અમુક કાષ્ઠ જે હું છે, તેમાંથી બચવાના પ્રયત્નમાં આપણે ટેવરૂપે જણાતી જૂનકાલના વિચારના પ્રયત્નશક્તિને લીધે વારંવાર નિમ્મલ નિવડીએ છીએ, પરંતુ અશુભના જ નં વડે આપણે વિચાર પ્રવાહને વિદ્ય દિશામાં વાળી તકીશ અને આવા પ્રકારના દરેકના દરેક પ્રયત્નમાં આત્મ ઉત્સાહની સદાય મળી ગ્હે છે. જ્યારે લાલચ આપણા ઉપર ડગાણું ના કરતી હોય તે સમયે આ પ્રમાણે વર્તવામાં આવે તથા તેમાં વારંવાર પ્રાર્થના અને શક્તિનો માત્ર ઉમેરવામાં આવે તો ટેવ રૂપી શક્તિ તરૂં દૂર પળતી આપણું જોવામાં આવશે; અન્ય રીતે કહેવા મળીએ તો આપણા કાર્યના સબંધમાંથી આપણે છૂટા થઈશું કારણ કે હવે આપણે બધન નથી, એકમાત્ર પ્રયત્નમાં જ્ઞાનમાંથી વર્તમાન જનાવોના મનમાં આપણે શી રીતે વર્તે છે એવી સમજી શકાય છે; આથી આપણા ચારિત્રમાંનાં ગમેતેથી જૂથી વર્તમાન અને તેથી કેટલું જોડું આપણું વર્તન થયું છે. તે સુધારી શકાય એવા પ્રકારના મનમાં જોડા રાજે માર્ગ ખુલ્લો થાય છે. ખરેખરી રીતે ઇચ્છા શક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય પામવાનું અથવા અર્થ છે; તેના કાર્યક્રમના જ્ઞાનને લીધે આપણા પ્રયત્નો અટકવાને બદલે

(૫.)

૧. અમેદભાવનાનો આધાર ।

તાત્વિકદૃષ્ટિથી સર્વમાનવો એકરૂપજ છે, એ વાત ઉપર અબેદની આધ્યાત્મિક ભાવનાનો આધાર છે; ગમે તો આપણે જીવન વિશેનો દૈત અથવા અદૈતવાદી ખુલાસો સ્વીકારીએ અથવા એક દિવ્ય પરમાત્માનાં બાલકરૂપે માનવોને સ્વીકારીએ અથવા અધ્યાત્મ સૂર્યના સ્પર્શિગોરૂપે, એક દિવ્ય સત્તાના અવયવોરૂપે સ્વીકારીએ તોપણ આ ભાવના સમાન રીતે સત્ય નિવડે છે. આ અબેદ ભાવનો અનુભવ યુવામાં નિષ્કલ યુવાનું કારણ એમ છે કે ઉભય પ્રકારની વિશ્લેષ વિધિઓ વડે માનવમાં રહેલી દિવ્ય સુષ્ક સક્રિયો વિકાસ પામે છે; પ્રથમ એક પ્રકારની બેદની ભાવનાનો વધારો થયા બાદ છે, અને પછીથી એકરૂપ નહિ પરંતુ એકતાલરૂપ અબેદ પ્રતિ પુનઃવલન થાય છે; વર્તમાન સમયે તો બેદનીભાવના પરાક્રાંત્યે પહોંચી છે, કારણ કે અમેદભાવના, એકરૂપ નહિ પરંતુ એક તાલ, સમતાલરૂપ હોવાથી, દરેક વ્યક્તિને જીવનના સમતાલ મહાન મધુર સ્વરમાં અન્યોન્યથી ભિન્ન પડતો પેતપેતાનો સુર અલાપવાનો છે, તથાપિ તે મમજની એક જમાવટ રૂપ સંપૂર્ણતાને ક્ષીણે એ દરેક રાગ મમાન રીતે યોગ્ય તથા ઉપયોગી છે. અબેદાનુભવમાં નિષ્કલ બનાવતી અન્યવાત એ છે કે, વ્યક્તિઓમાં ઉત્તરનો ઘણો તફાવત હોય છે, અને તેથી દરેકની વિશાંકમની ભૂમિકાઓમાં બેદ પડે છે. ચૈતન્યપ્રદનો વિચાર કરીને જડ પદ્ધતિ વિચાર ઉપર આવતા મોટામ પડે છે કે, અબેદ ભાવનાનો જડ આધાર, કેટલોક પદાર્થના અનિમ એકરૂપ ઉપર છે તથા કેટલોક રમૂષ અને ચક્રમ દેહોના પરમાણુઓના અન્યોન્ય અદ્વાનપદ્ધતિ ઉપર પડ્યું છે, આ પ્રકારે આપણે જોનીજોની સાથે સહવાસમાં આવીએ છીએ તેમને વારંવાર મદાય અથવા વાધકારક યદ્ય પડીએ છીએ. શરીર અને મન ઉભયની શુદ્ધિ કરવાવડે તથા આપણો ભાગ ઉત્તમ રીતે બજવાનો પ્રયત્ન કરવાવડે, આપણે અબેદભાવનાનો શીઘ્ર અનુભવ કરી શકીએ તથા તેમાં અન્યને સહાય આપી શકીએ. આપણે આપણા પેતાના ભાગને પણ દિવ્ય ઇચ્છા અથવા વિચાર રૂપ મમજ એર સ્વરમાં જજ્જાર્ઘ આવતા સામાન્ય ઉદ્દેશને આધિન રાખીને જાગ્રવવાનો છે. અત્યાપિ આપણાથી આ સંપૂર્ણતાથી સમજી શકાતું નથી પરંતુ ધર્મ (કર્તવ્ય) અને પ્રેમરૂપ સ્વરોનો સર્વમાન આ લાપ ધર્મ રજો છે, એ સારી પેઠે આપણા જાણવામાં છે. આથી વિશેષમાં અન્યથી જાગ્રવાતા ભાગપણ આપણા ભાગ નેટલાજ, ઉપયોગી છે; એ વાતનો સ્વીકાર યુવાની જરૂર છે; આપણા કરતાં રિસાસક્રમમાં યુવાન અભ્યસિલો પ્રતિની જવાબદારીનો પણ સ્વીકાર કરવાનો છે. આપણી જવાબદારી ઉપર ભાર મૂકે છે સાં સુધી સામાજિક સુધારણાનું સર્વ પ્રયત્નો શુભકર છે; પરંતુ આજકાલના ધણાખરા સુધારકો, બદકે બધાએ એટલી વાત સ્વીકારતા થયા છે કે, ગમેતો બનાવોની અથવા પ્રાક્ષ પ્રસંગોના સમાવતા, જ્યાં સુધી ગાનવોના અરિત્રમાં આવા પ્રકારનો બેદ જોતામાં આવે છે સાં સુધી તદ્દન અસંભવિત છે; સમાજમાં સમાવેશ થતી વ્યક્તિઓના આરિજના વિકાસ અને સુધારણા ઉપર સર્વપ્રકારના નિલસ્યાથી સુધારાનો આધાર છે.

(૬.)

૧. ભાવનાનો ઉપયોગ ।

વિવિધ પ્રકારની ભાવનાઓ હોય છે, પરંતુ તે સર્વનું જીવનનો નિશ્ચિત હેતુ નિર્માણ કરવાનું સામાન્ય લક્ષણ હોય છે, તેના પ્રતિજ્ઞ સર્વ શક્તિયોને દોરવામાં આવે છે, તથા સર્વસ્વને તેનેજ સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. કેટલાક અભ્યાસિયો, દુનિયાદારીમાં વિન્ય, શિક્ષિ, સિદ્ધિ સમૃદ્ધિ, કીર્તિ મેળવવાની ભાવનાને સ્વીકારે છે; પરંતુ ઘણું કરીને આવા મનુષ્યોને નિરાશ થવું પડે છે કારણ કે તેઓ વિન્ય પામે છે તો પણ તેમને આ માર્ગ-માં સસ સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અન્ય કેટલાક જ્ઞાનને, કુશાગ્રણુદિને, આતિને ભાવનારૂપે સ્વીકારે છે; પ્રથમતા કરતાં આમાં અંત્યતઃ શ્રેષ્ઠ સુખનો અનુભવ થાય છે. પરંતુ સર્વોચ્ચ ભાવનાઓનો આરિત્રની કૃત્યતા અને પરિવ્રતામાં અથવા અન્યને ઉપયોગી કાર્ય કરવામાં સમાવેશ થાય છે. આપણી ગમે તેવી ભાવના હોય તો પણ, સમૃદ્ધિ અથવા દારિદ્ર્ય, નિરાશિના અથવા સરોગિતા જેવા આપણા આશયનારો સાથે સંબંધ ધરાવના આપણા કર્મથી ઉભાં થતા બંધનોમાં રહીને કાર્ય કરવાનું છે, એ વાતનો સ્વીકાર થાતો આવશ્યકતા છે; આપણા અન્ય સાથેના સંબંધોમાં, તથા ખાસ કરીને જો પ્રેમ અને સંભાળના આપણે ઝગ્નુદાર છીએ એવાં માતૃપિતાના સંબંધમાં પણ આપણે ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરવાનું છે એ લક્ષમાં રાખવું છે, આપણી માનસિક શક્તિયો તથા પતં માન આરિત્રવિકાસના સંબંધમાં પણ આ પ્રમાણે જ વર્તવાનું છે. આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્તમાન જીવનમાં આપણી ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર હમેશા ભાગ્યે જ બની શકે છે, પરંતુ પ્રાપ્ત થતા પ્રસંગોને લીધે બની શકે તેટલો પ્રયત્ન તે દિશામાં વાળીએ તો બંધિના એકાદ જન્મમાં આપણને યોગ્ય પ્રસંગો મળી રહેશે. ઉપર વર્ણવ્યાથી પ્રથમ બે ભાવનાઓ કરતાં અન્ય બે ભાવનાઓમાં થોડા બુધનો નડે છે; ખાસ કરીને આરિત્ર બંધારણની વાત, અન્ય કોઈના સંબંધ વિના ખાસ કરીને આપણા પોતાના જ હાથમાં છે. આપણે આ જાતનાનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે યુવાવસ્થાથીજ, ગમે તે આશ્રમમાંથી પ્રયત્ન પરાયણ થવું જોઈએ, આપણા યુવાતીના અથવા આશ્રમજીવનનો આધાર ઉપર ઉપરનો વિન્ય પ્રાપ્ત કરવા કરતાં આપણામાં કેળવતી શક્તિયો ઉપર વૃત્તિના બંધાસઉપર, વિશેષ હોય છે, આ વાતના સ્વીકારવડે ઉપરની ભાવનાને ટેકો મળે છે સમગ્ર જીવનમાં આપણું સર્વને સાક્ષાત્કાર કરવા લાયક ભાવના સત્યની છે, કારણ કે તેજ મગજ નીતિશાસ્ત્રના આધારરૂપે છે. આની સાથે આપણે આનંદ, શૌર્ય, તપ્તા, મંથાશુકતાનો મમાવેશ કરતાં પાશ્વર્યો પણ સમાસ કરવાનો છે. બે સર્વ અભ્યાસિયો પોતાની ભાવનાઓ તરીકે આ શુભોના સ્વીકાર કરે તો હિંદની પ્રાચીનમહત્તાનો ઉદાર થવામાં અસત સહાયકારક થઈ પડે, એ નિઃસંશય છે.

સુદર્શન.

(પુસ્તક-૨૦-૧૧. મ. મ. ૧૯૦૫-૧૯૦૬.)

॥ સત્યપરંધોમાદિ ॥

ભાગવત્ ।

તત્ત્વી.

પ્રે. આનંદરામ આપુભાઈ દુર.
એમ. એ. એત. એલ. એલ.

૭૫૪-૪૧

મદ્યસાગર નસુભાઈ દિરેત.

સુદર્શન.

(પુસ્તક—૨૦—૨૧.)

॥ અનુક્રમણિકા ॥

વિષય

લેખક.

પૃષ્ઠ.

આ.

આત્મિકતાની પ્રાચીનતા } ૨૮. ગ. નારાયણ આચાર્ય..... ૩૧૭.

આત્મસંવર્ધન..... ૨૯. રા. રામપ્રસાદ..... ૩૧૮.

ક.

કર્મચિંતા..... ૩૦. રા. મહાકવિનાગર..... ૨૪૪.

કાઉન્સિલરોટોય તેમજ } ઉપતંત્રી..... ૧૪૮-૨૨૭-૨૩૬.

કાવ્યો

અરવિદિની..... ૩૧. રા. દીક્ષિત..... ૩૬૦.

અલખપુત્રી. (બાળ)..... ૩૨. રા. મહાકવિનાગર..... ૧.

અલાપી વીણા..... ૩૩. રા. મહાકવિનાગર..... ૧૧૩.

અવતાચાચનો..... ૩૪. રા. મહાકવિનાગર..... ૨૫૫.

ઉર્વશીગીત..... ૩૫. રા. અમૃતલાલ કુવરજી. વૈદ્ય..... ૪૩.

એક વિચાર..... ૩૬. રા. " લક્ષ્મી "..... ૧૩૧.

કપટસીતા..... ૩૭. રા. બાલકૃષ્ણ કુબેરજી. શુક્લ..... ૮૭.

કુદરતની કલાનો એક આશ..... ૩૮. રા. મહાકવિનાગર..... ૧૪૨.

કુસુમકલિ..... ૩૯. રા. મહાકવિનાગર..... ૨૬૭.

ગુપ્તપ્રદીપ..... ૪૦. રા. મોતીચંદ આશવલ..... ૬૬.

"નાચાસમારી સાથે"..... ૪૧. રા. શુકદેવ..... ૨.

પાછો પડેલો વિરહી..... ૪૨. રા. કુસુમ..... ૨૫૪.

ભાગ્ય..... ૪૩. રા. મહાકવિનાગર..... ૩૨૭.

ભાતિ..... ૪૪. રા. બાલકૃષ્ણ કુબેરજી. શુક્લ..... ૧૫.

મુદ્રાઆશ્રય..... ૪૫. રા. કલાપી..... ૩૬૧.

રઘુની માગધી..... ૪૬. રા. કલાપી..... ૩૫૮.

રાત્રિમાં આત્મધ્યાન..... ૪૭. રા. દાનત..... ૩૨૮.

વિરહ વ્યાસ..... ૪૮. રા. કલાપી..... ૨૨૪.

મનાતનઆર્ય ભાવના અને આર્ય	૧૭૬.
સમદુઃખી સદચરીને.....ગ. રા. “ હલિત ”.....	૧૮૭.	
સ્વ.તંત્રી.....શ. રા. દ્વાન્ત્રી.....	૨૬૩.	

ગ.

ગણેશ શ્રી.....રા. રા. રામપ્રસાદ.....	૧૮૩.	
ગર્જનાચર્યવૈદ્યનિધિ શ્રી...ગ. રા. ચમનરાય. શિવજીકર વૈષ્ણવ.....	૨૮૩.	
ગુમતિના સિંધ બે બોલ.....ઉપતંત્રી.....	૩૦૪, ૩૪૫.	
ગૌતમચુદ્ર શ્રી.....રા. રા. અણુકર.....	૮ ૪૮-૧૧૨-૧૫૫.	
ગૌતમચુદ્ર શ્રી—કાવ્ય અને કવિચરિત્ર.....	૧૫૨.	

ઘ.

છાના અને પ્રેત ઇવન.....	રા. ગ. શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ. મહેતા...૯૧-૧૧૧-૧૮૭.	
-------------------------	--	--

ધ.

ધર્મ અને અનુમન.....	ઉપતંત્રી.....	૩.
---------------------	---------------	----

ન.

ન્યાયશાસ્ત્ર. (વ્યાખ્યાન) ...રા. ગ. મ. ન દિવેદી.....	૨૧-૧૦૭.	
નૃનામકાવ્ય.....	રા. ગ. રાજુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ. મહેતા.....	૨૫૫

પ.

પદ્મચરિતાની કાલીકા } આવલ્ય વાવલ્ય.....	ઉપતંત્રી.....	૨૭૩
---	---------------	-----

બ.

બલચરિતા અને પદ્મચરિત્ર.....	ઉપતંત્રી.....	ઉપ-૧૦૧.
બલમત્ત કે પ્રકૃતિ (ચર્યાપત)...રા. ગ. સમ શોધક.....	૧૨૪.	
બાલગોધિત્રી.....	રા. ગ. જી. કૃષ્ણચાર્ય.....	૨૩૧-૩૬૨.
બુદ્ધિ Veritas હૃદય } (ચર્યાપત).....	રા. રા. જગન્નાથ દામોદરસ. ત્રિપાઠી.....	૩૩૦

મ.

માર્ગપદ્ધતિ.....	ઉપતંત્રી.....	૨૦૨.
------------------	---------------	------

ય.

મયાર્ગ આત્મચરિતા અને સકામ મિદિ માર્ગ }.....	ઉપતંત્રી.....	૨૬૧.
--	---------------	------

૨.

રાજયોગ.....	૬ તંત્રી.....	૩૬—૨૦૭—૨૧૮—૩૩૭
રાગદોષાત્મક } માનવપ્રકૃતિ }	રા. રા. પ. મહેતા.....	૧૧—૮૪

૬.

હીલીયનઅડગરનાં } ભાષણોનો સાર. }	ઉપતંત્રી.....	૩૮૨
અભેદભાવનો આધાર.....		૩૮૬
કર્મ.....		૩૮૫
જાહુરપોમાં એક ઈશ્વર.....		૩૮૨
ભાવનાનો ઉપયોગ.....		૩૮૭
ત્રણ આગે.....		૩૮૨
સસ અને અસસ ગુપ્ત વિદ્યા.....		૩૮૪

૫.

વર્તમાન દિ દના જીવન અને } ચિંતાર ઉપર થીઓસોફીની } અસર }	રા. રા. ચાનેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી.....	૨૧૫
વિદેશગમન.....	રા. રા. પુરુષોત્તમ દારકાદાસ.....	૨૧૬
વેદાન્ત પથ પ્રકરણી.....	ઉપતંત્રી.....	૨૮—૫૭—૬૭
વેદાન્ત અને થીઓસોફી.....	રા. રા. જી. કૃષ્ણ શાસ્ત્રી.....	૭૮—૩૭૦

૩૧.

આદ્ય.....	વિદુષિઆઈબેસન્ટ.....	૩૫૩
-----------	---------------------	-----

૩૨.

સખામુવાદ.....	રા. રા. પુરુષોત્તમ દારકાદાસ.....	૨૪
---------------	----------------------------------	----

૬.

“ હોરી ” (૧).....	રા. રા. તંત્રી.....	૧૧૫
“ હોરી ” (૨).....		૧૮૮
દિ દની ભૂમિતિ.....	વિદુષિઆઈબેસન્ટ.....	૧૭૨